T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

CUMHURİYET DÖNEMİ ANSİKLOPEDİLERİNDE HZ. MUHAMMED TASAVVURU

Ayşenur ŞİMŞEK ERGÜL

ORCID: 0000-0003-4985-4683

Doktora Tezi

Danışman:

Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL

ORCID: 0000-0003-0102-6811

Konya-2026

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tez Jüri Üyeleri

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ayşenur ŞİMŞEK ERGÜL
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı/İslam Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL
	Tezin Adı	Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedilerinde Hz. Muhammed Tasavvuru

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedilerinde Hz. Muhammed Tasavvuru başlıklı bu çalışma 21/07/2026 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora / Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	**Danışman ve Üyeler**	
	Unvanı	Adı ve Soyadı
1	Prof. Dr.	Mehmet Bahaüddin VAROL
2	Prof. Dr.	İsmail Hakkı ATÇEKEN
3	Prof. Dr.	Mithat ESER
4	Doç. Dr.	Taha ÇELİK
5	Dr. Öğr. Üyesi	Hüseyin GÖKALP

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Etik İlke ve Kurallara Uygunluk Beyannamesi Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ayşenur ŞİMŞEK ERGÜL
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı/İslam Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Doktora
	Tezin Adı	Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedilerinde Hz. Muhammed Tasavvuru

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

ÖNSÖZ

Ansiklopedilerin tarihi milattan önce 300'lü yıllara kadar dayanmaktadır. Her ne kadar bu kadar kadim olsa da 18. yüzyıla kadar bugünkü bildiğimiz anlamda ansiklopedilerde bir sıçrama yaşanmamıştır. Bu sürece gelinene kadar etkili olmuş isimler söz konusudur. 20. yüzyıla gelindiğinde ise neredeyse artık her milletin kendine özgü bir ansiklopedisi bulunmaktadır.

İslam medeniyeti, özünde bir ilim medeniyeti olup, bu çerçevede söz konusu geleneği farklı biçimlerde tanımış ve çeşitli şekillerde tanıtmıştır. Batı'dan çok daha önceye denk düşen bu çalışmalar farklı isimlerle İslam tarihinde yerini almıştır. Söz gelimi İbn Kuteybe'nin (v. 276/889) *Uyûnü'l-Ahbâr*'ı, Hanife ed- Dineverî'nin (v. 282/895) 6 ciltlik büyük ansiklopedik eseri *Kitâbü'n-Nebât'ı* burada ilk örnek olarak zikredilebilecek bu hüviyetteki çalışmalardandır.

Ansiklopedilerin temel işlevi, bilgiyi sistematik bir biçimde derlemek, düzenlemek ve geniş kitlelere aktararak toplumun eğitimine katkı sağlamaktır. Bununla birlikte burada kastedilen "eğitim" kavramı, çoğu zaman kurumsallaşmış ve müfredatla sınırlandırılmış formal eğitimden ziyade, daha yaygın ve denetim dışı alanlarda gerçekleşen informal öğrenme süreçlerine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla birçok şeyden etkilenmektedirler. Nitekim ansiklopediler, bireylerin gündelik bilgi edinme pratiklerini şekillendiren, çoğu zaman farkında olunmadan zihinsel çerçeveler inşa eden araçlar olarak işlev görmektedir. İşte bu eğitim işlevi, her zaman objektif ve bağımsız bir mahiyet arz etmez. Tarihsel süreçte pek çok örnekte ansiklopedilerin muhteviyatının ve sunum biçiminin; ekonomik çıkarlar, siyasal ideolojiler, dinî yönelimler doğrultusunda biçimlendirilebildiği görülmektedir. Bu durum, ansiklopedileri yalnızca bilgi aktaran pasif metinler olmaktan çıkararak, belli dünya görüşlerini meşrulaştıran ve yeniden üreten ideolojik araçlara dönüştürmektedir.

Dünya genelinde durum böyle iken Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesini müteakip süreçte, Cumhuriyet Türkiye'sinde de benzer mahiyette bir değişim ve dönüşümün, başta eğitim araçları olmak üzere çeşitli mekanizmalar aracılığıyla topluma intikal ettirildiği görülmektedir. Bu süreçte batıya benzeyen, lâik ve ulus-devlet esaslarına dayalı bir toplum oluşturmak amaçlı olarak tüm halkı ilgilendiren geniş kapsamlı inkılaplar yapılmıştır. Bu devrimler, siyasal, hukuki, toplumsal, kültürel ve eğitim alanlarında köklü dönüşümler meydana getirmiştir. Tüm alanlarda yapılan bu devrimlerin desteklenmesi amacıyla üretilen ansiklopediler de bir araç olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede oluşturulmak istenen bilgi alt yapısındaki bilhassa dini referanslar 'oluşturulmak istenilen toplum' özelinde şekillendirilmiştir. Bu bağlamda, Hz. Muhammed (s.a.v) ve İslam'a ilişkin kavramlara atfedilen anlam ve bunların nasıl bir anlatım

çerçevesinde sunulduğunun tespit edilmesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim araştırmamızın temel çıkış noktası da 'Cumhuriyet Dönemi' ansiklopedilerinde ele alınan İslâmî maddelerde çeşitli problemlerin bulunduğu yönündeki tespittir. Söz konusu problemler; eksiklik ve hatalar, konunun küçümseyici bir üslupla ele alınması, müellifin ilgili madde konusunda yeterli uzmanlığa sahip olmaması nedeniyle yanlış veya eksik değerlendirmelere yer verilmesi, İslâmî maddelerin önemsenmemesi, ayrıca müellifin şahsî görüşleri ya da inançları sebebiyle konunun nesnel ve objektif bir biçimde ele alınmaması gibi hususlarda kendini göstermektedir. Bu durum, hem ilgili maddelerin ve en başta ansiklopedinin ilmî değerini zayıflatmakta hem de okuyucunun konu hakkında eksik ya da hatalı bir kanaate ulaşmasına yol açabilmektedir. Bu sebeple çalışmamızda, söz konusu yazarlar, ilgili ansiklopediler ve maddeleri eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiş; içerik, yöntem ve yaklaşım bakımından değerlendirilerek mevcut problemlerin hangi ansiklopedilerde kim tarafından yazıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla burada çalışmamıza konu ederek değerlendirdiğimiz yazarlar incelemeye konu edilen maddelerin müellifleri arasında yer almaktadır.

Çalışmamızda Cumhuriyet Dönemi ansiklopedilerinden telif ve tercüme olmak üzere on bir eser incelenmiş, konu dışında kalan, yeterli veriye ulaşılamayan veya farklı mahiyetteki ansiklopediler kapsam dışında bırakılmıştır. Hz. Muhammed (s.a.v) tasavvurunu ortaya koymak amacıyla siyer, sünnet, hadis, ehl-i beyt, Bedir, Uhud ve Hendek gazveleri ile Hz. Âişe maddeleri incelenmiştir. Bu başlıklar, incelenen ansiklopedilerin çoğunda yer almaları ve araştırmaya yeterli veri sunmaları sebebiyle tercih edilmiştir.

Çalışmamız, giriş bölümü ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın amacı, kapsamı ve yöntemi hakkında genel bilgilere yer verilmiş; ayrıca ansiklopedilere dair temel kavramsal çerçeve sunulmuştur. Birinci bölümde, 'Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedileri' te'lif ve tercüme eserler şeklinde tasnif edilerek toplam on bir ansiklopedi tanıtılmıştır. İkinci bölümde, söz konusu ansiklopedilerde yer alan ilgili maddelerin müellifleri incelenmiş; müellifi tespit edilemeyen maddeler hakkında da değerlendirmelerde bulunulmuştur. Üçüncü ve son bölümde ise bu ansiklopedilerin muhtevalarına ilişkin tespitler, çeşitli başlıklar altında sistematik bir şekilde ele alınmıştır.

Tezimin her aşamasında bilgi ve tecrübeleriyle yol gösteren, okuma ve eleştirileriyle araştırma sürecine önemli katkılar sunan saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin Varol'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Düşünceleri ve kıymetli katkılarıyla çalışma sürecim boyunca desteklerini esirgemeyen komite üyelerindeki hocalarım Prof. Dr.

İsmail Hakkı Atçeken ve Doç. Dr. Taha Çelik'e şükranlarımı arz ederim. Ayrıca doktora eğitimim süresince derslerime girerek ilmî birikimlerinden istifade etme imkânı bulduğum Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel ve Doç. Dr. Ali Dadan'a teşekkür etmeyi bir vazife addediyorum.

Çalışmam boyunca maddi ve manevi destekleriyle yanımda olan aileme ve eşime teşekkür ederim. Bu çalışma, en başta Allah'ın izniyle sonra onların katkı ve teşvikleri sayesinde tamamlanabilmiştir.

Ayşenur ŞİMŞEK ERGÜL

Temmuz 2026

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **iii**
İÇİNDEKİLER ..... **iv**
KISALTMALAR ..... **vii**
ÖZET **1**
ABSTRACT **2**
GİRİŞ **3**
1.Araştırmanın Konusu 5
2. Araştırmanın Amacı, Sınırı ve Yöntemi 6
3.Araştırmanın Kaynakları 8
4. Ansiklopedi Kültürü ve Tarihi 9
4.1. Ansiklopedi Kavramı 9
4.2. Ansiklopedi Tarihçesi 11
4.3. Ansiklopedilerin Amaçları 22
BİRİNCİ BÖLÜM: **29**
CUMHURİYET DÖNEMİ ANSİKLOPEDİLERİ **29**
1.1. Te'lif Ansiklopediler **29**
1.1. 1. İnönü (Türk) Ansiklopedisi 29
1.1.2. İslam- Türk Ansiklopedisi 40
1.1.3. Yeni Hayat Ansiklopedisi 49
1.1.4. Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi 51
1.1.5. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi 53
1.1.6.Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 54
1.2. Tercüme Ansiklopediler **65**
1.2.1. Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi 65
1.2.2. Meydan Larousse Ansiklopedisi 79
1.2.3. Ana Britannica Ansiklopedisi 81
1.2.4. Cumhuriyet Ansiklopedisi 82
1.2.5. Walt Disney 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisi 83
İKİNCİ BÖLÜM: **86**
CUMHURİYET DÖNEMİ ANSİKLOPEDİLERİNDE İLGİLİ MADDELERİN YAZARLARI **86**
2.1. Yabancı Yazarlar **86**
2.1.1. Frantz Buhl (1850-1932) 86

2.1.2. Ignac Goldziher (1850–1921) 91
2.1.3. Max Seligsohn (1865-1923) 96
2.1.4. Theodor Willem Juynboll (1866-1948) 97
2.1.5. Arent Jan Wensinck (1882-1939) 98
2.1.6. Gıorgio Levı Della Vida (1886-1967) 101
2. 2.Türk Yazarlar 105
2.2.1. Ömer Rıza Doğrul (1893-1952) 105
2.2.2. Muhammed Hamidullah (1908-2002) 110
2.2.3. Abdülkadir Karahan (1913-2000) 116
2.2.4 Neşet Çağatay (1918-1999) 118
2.2.5. İbrahim Olgun (1921-1978) 125
2.2.6. İsmet Parmaksızoğlu (1924-1984) 127
2.2.7. Talât Koçyiğit (1927-2011) 132
2.2.8. M. Yaşar Kandemir (1939-) 134
2.2.9. Mustafa Fayda (1943-) 137
2.2.10. İsmail Erol Erünsal (1945-) 140
2.2.11. İsmail Kara (1955-) 143
2.2.12. Casim Avcı (1964-) 148
2.2.13. Murteza Bedir (1968-) 151
2.2.14. Mustafa Öz (?) 153
2.3. Madde Yazarları Belli Olmayan Ansiklopediler 154
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 157
ANSİKLOPEDİLERDEKİ BAZI MADDELER VE İÇERİKLERİNE YÖNELİK TESPİTLER 157
3.1. HZ. PEYGAMBER İLE İLGİLİ BAZI KAVRAMLAR 157
3.1.1.Siyer 157
3.1.1.1.Te'lif Ansiklopedilerde 157
3.1.1.2. Tercüme Ansiklopedilerde 164
3.1.2.Sünnet 172
3.1.2.1.Te'lif Ansiklopedilerde 172
3.1.2.2.Tercüme Ansiklopedilerde 177
3.1.3.Hadis 183
3.1.3.1.Te'lif Ansiklopedilerde 183
3.1.3.2.Tercüme Ansiklopedilerde 197
3.1.4.Ehl-i Beyt 209

3.1.4.1.Te'lif Ansiklopedilerde 209
3.1.4.2.Tercüme Ansiklopedilerde 213
3.2. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDEKİ BAZI OLAYLAR 217
3.2.1.Bedir Gazvesi 218
3.2.1.1.Te'lif Ansiklopedilerde 218
3.2.1.2. Tercüme Ansiklopedilerde 226
3.2.2.Uhud Gazvesi 233
3.2.2.1.Te'lif Ansiklopedilerde 233
3.2.2.2.Tercüme Ansiklopedilerde 243
3.2.3.Hendek Gazvesi 247
3.2.3.1.Te'lif Ansiklopedilerde 247
3.2.3.2. Tercüme Ansiklopedilerde 251
3.3.HZ. PEYGAMBER ve AİLESİ 258
3.3.1.Hz. Muhammed (s.a.v) 258
3.3.1.1.Te'lif Ansiklopedilerde 258
3.3.1.2. Tercüme Ansiklopedilerde 296
3.3.2.Hz. Âişe 372
3.3.2.1.Te'lif Ansiklopedilerde 372
3.3.2.2. Tercüme Ansiklopedilerde 386
SONUÇ 395
KAYNAKÇA 401

KISALTMALAR

a.s : aleyhisselam

b. :bin, ibn

Bkz. : Bakınız

bnt : binti

çev. : Çeviren

DİA **:** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ed. : Editör

haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

Hicrî : H.

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

MEB : Millî Eğitim Bakanlığı

MÖ. : Milâttan önce

MS. : Milâttan sonra

s.a.v : sallallahu aleyhi ve selllem

tsh. : Tashih eden

v. : vefat tarihi

vd. : ve diğerleri

yy. : yüzyıl

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ayşenur ŞİMŞEK ERGÜL
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı/İslam Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Doktora Programı
	Danışman	Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL
	Tezin Adı	Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedilerinde Hz. Muhammed Tasavvuru

Bu çalışmada, Cumhuriyet dönemi ansiklopedilerinde Hz. Muhammed (s.a.v) tasavvuru incelenmiş; bu kapsamda telif ve tercüme olmak üzere on bir ansiklopedide yer alan ilgili maddeler içerik, yöntem, kaynak kullanımı, yazar profili ve yaklaşım tarzı bakımından değerlendirilmiştir. Araştırmada, ansiklopedilerde ortaya konulan Hz. Muhammed (s.a.v) tasavvurunun erken dönem İslamî kaynaklarla uyumu esas alınmış ve dönemin ilmî, siyasî ve fikrî atmosferinin metinlere yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır.

İnceleme sonucunda, özellikle Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde devlet eliyle hazırlanan veya tercüme ettirilen bazı ansiklopedilerde klasik İslamî kaynaklarla tam olarak bağdaşmayan, oryantalist literatürün etkisini taşıyan ve yer yer yerli oryantalist bir söylem üreten bir yaklaşımın benimsendiği görülmüştür. Bu eserlerde Hz. Muhammed (s.a.v), çoğunlukla tarihsel bir şahsiyet olarak ele alınmış; nübüvvet ve vahiy boyutu geri planda bırakılmış, kullanılan dil ve seçilen içerik dönemin modernleşme, laiklik ve ulus-devlet anlayışı doğrultusunda şekillenmiştir. Buna karşılık, özellikle İslâm-Türk Ansiklopedisi ile Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin erken dönem İslamî kaynaklara dayalı, ilmî yöntem ve kaynak kullanımını önceleyen tutarlı ve kapsamlı bir yaklaşım sergilediği tespit edilmiştir. Sonuç olarak, Cumhuriyet dönemi ansiklopedilerinde Hz. Muhammed (s.a.v) tasavvurunun tek tip olmadığı; özellikle rejimin ilk yıllarında ideolojik yaklaşıma bağlı olarak önemli farklılıklar gösterdiği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Ansiklopedi, Oryantalizm, Siyer, Tasavvur.

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ayşenur ŞİMŞEK ERGÜL
	Department	Department of Islamic History and Arts / Islamic History Branch
	Study Programme	Doctoral Programme
	Supervisor	Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL
	Title of the Thesis	The Conceptualization of Hz. Muhammed in Encyclopedias of the Republican Era

This study examines the portrayal of Prophet Muhammad (s.a.v) in encyclopedias of the Republican era; within this scope, the relevant articles in eleven encyclopedias, both original works and translations, are evaluated in terms of content, methodology, use of sources, author profile, and approach. The research focuses on the compatibility of the portrayal of Prophet Muhammad (peace be upon him) presented in the encyclopedias with early Islamic sources and attempts to identify the reflections of the scientific, political, and intellectual atmosphere of the period in the texts.

As a result of the examination, it was observed that some encyclopedias prepared or translated by the state, especially in the early years of the Republic, adopted an approach that did not fully align with classical Islamic sources, carried the influence of Orientalist literature, and sometimes produced a local Orientalist discourse. In these works, Prophet Muhammad (s.a.v) was mostly treated as a historical figure; The aspects of prophethood and revelation have been relegated to the background, and the language used and content chosen have been shaped in accordance with the modernization, secularism, and nation-state concepts of the period. In contrast, it has been determined that the Encyclopedia of Islam-Turkey and the Encyclopedia of Islam of the Turkish Religious Affairs Foundation, in particular, exhibit a consistent and comprehensive approach based on early Islamic sources, prioritizing scholarly methods and source usage. As a result, it has been shown that the conception of Prophet Muhammad (s.a.v) in the encyclopedias of the Republican era is not uniform; it shows significant differences, especially in the early years of the regime, depending on the ideological approach.

Keywords: Republic, Encyclopedia, Orientalism, Biography of the Prophet, Conception.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Osmanlı toprakları üzerinde farklı devletler kurulmuştu. Bugünkü sınırları içerisinde Türkiye Cumhuriyeti ise uluslararası alanda Osmanlının sosyal ve kültürel devamı mahiyetinde önemli bir misyonu üstlenmişti. Yeni kurulan bu devletle her alanda yeni düşünce ve uygulamaların yürürlüğe konması amaçlanmış, bu yönde belirgin adımlar atılmıştı. Bu çerçevede siyasetten hukuka, inançtan kültüre, bireyden topluma, dilden giyim-kuşama kadar birçok değişim hayata geçirilmişti. İdealize edilen Batı toplum ve düşüncesinin benimsenip yerleştirilmesi için atılan bu adımların önemli bir yönü dil, kültür, eğitim ve din alanıydı. Bu alanda problem olarak görülen algı ve yorumların yeniden ele alınıp şekil verilmesi, duygu ve düşünce alanının yenilenmesi amaçlanmıştı.

Bugünkü anlam ve muhtevasından biraz farklı olsa da ansiklopedilerin tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Toplumsal alanın bilgilendirilmesi yanında kültür ve inanca dönük eğitim amacını da taşıyan ansiklopedilerin zaman içerisindeki değişim ve dönüşümleri çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Günümüzde ansiklopedi, bilim, kültür, sanat ve teknoloji gibi çeşitli disiplinlerin tamamına ya da belirli alt alanlarına ilişkin kişi, eser, coğrafi bölge, kurum gibi unsurların tanıtımını veya kavram, terim, olay ve olguların sistematik biçimde açıklanmasını amaçlayan kapsamlı başvuru kaynağı niteliğindeki çalışmaları ifade etmektedir. Modern bilgi üretimi ve yayımı bağlamında ansiklopediler, farklı disiplinlere ait bilgi alanlarını sistemli biçimde düzenleyen, hem uzmanlara hem de araştırmacılara güvenilir başvuru imkânı sunan temel kaynaklardandır. Alfabetik ya da tematik tasnif ilkelerine dayalı olarak yapılandırılan bu eserler, sadece bilgiye hızlı erişim sağlamakla kalmayıp aynı zamanda disiplinler arası ilişkileri ve kavramsal bütünlükleri de ortaya koyan bir işlev görmektedir. Nitelik bakımından yüksek düzeyde akademik titizlik gerektiren bu çalışmalar, çoğunlukla çeşitli bilim dallarından uzmanların katılımıyla gerçekleştirilen kolektif ve uzun soluklu projeler sonucunda ortaya çıkan, hacim olarak geniş ve içerik açısından kuşatıcı nitelikteki bilimsel eserlerdir. Muhteva, üslûp ve usûlündeki farklılığa rağmen toplumun bilgilendirilmesi, algı ve düşünce eğitimi gibi önemli amaçları da devam eden eserler görünümündedir.

İslam Tarihinde de ansiklopedinin geçmişi yüzyıllar öncesine dayanır. IX. yüzyılda İbn Kuteybe'nin kaleme aldığı *Uyûnü'l-Ahbâr* ansiklopedik anlamda önemli ve ilk kaynaklar arasında kabul edilir. Batı'nın orta çağ diye nitelendirdiği bu dönemden itibaren İslâm dünyasında, lügat / kâmûs, tabakat, tezkire, tuhfe, menâkıb, ensâb, fihrist ve risâle gibi çeşitli başlıklar altında sınıflandırılan çok sayıda ansiklopedik nitelikli eser kaleme alınmıştır. Bu

eserler hem içerik hem de form bakımından dönemin ilmî ve kültürel birikimini yansıtan kapsamlı bilgi derlemeleri niteliği taşımaktadır. Aslında bu eserler günümüz ansiklopedi formundan biraz daha farklı ancak içerik itibariyle çok daha ilmî ve verimlidir. Belirli bir muhteva ve üslupla kaleme alınan bu eserler uzun yıllar toplumsal alanda çok önemli görevler ifâ etmişlerdir.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde de yukarıda ifade edilen amaçlar çerçevesinde bazı ansiklopediler yayınlanmıştır. Bu çerçevede '*Yurt Ansiklopedisi', 'Tarih Ansiklopedisi'* veya *'Türkiye Tarihi'* gibi daha özel başlıklarla kaleme alınan ansiklopediler ilk akla gelenlerdir. Cumhuriyet Dönemi'nde yayımlanan ilk ansiklopedi, Sabiha Zekeriya Sertel, Faik Sabri Duran ve Mehmet Zekeriya Sertel'in ortak çalışmasıyla 1927–1928 yılları arasında yayımlanan *Çocuk Ansiklopedisi*dir. Bu eser, içerik bakımından modern ansiklopedik anlayışı yansıtmakla birlikte, Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış ve matbu olarak eski harflerle neşredilmiştir. Latin harfleriyle basılan ilk ansiklopedi ise, *Compton's Pictured Encyclopedia* temel alınarak yerelleştirilen ve 1932–1936 yılları arasında yayımlanan *Hayat Ansiklopedisi*dir. Bu iki örnek, Cumhuriyet'in erken döneminde bilgi üretimi ve yayımında hem alfabe devriminin hem de modernleşme süreçlerinin etkisini yansıtan önemli ansiklopedik girişimlerdir. Bu çerçevede, dönemin ansiklopedik yayıncılığına dair benzer nitelikteki örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Özellikle 1990'lı yıllarda artık olgunluk döneminden sonra gerileme evresine geçen ansiklopedik eserleri günümüzün dijital veri tabanlarına, Google gibi arama motorlarına, Millî Eğitim tarafından tasarlanan EBA, Khan Academy ya da ChatGPT gibi yapay zekâ araçlarına benzetmek mümkündür. Belli bazı farkları tabii olarak bulunmaktadır. Ansiklopediler, günümüzün hızlı iletişim araçları ve dijital uygulamalarının sağladığı erişim ve güncellenme hızıyla yarışabilecek nitelikte değildir. Bununla birlikte, özellikle bazı ansiklopedilerde daha güvenilir ve sistematik bilgilere ulaşmak mümkündür. Nitekim bu eserlerin bir kısmının editoryal bir süzgeçten geçmiş olması, belirli bir bibliyografyaya dayanması ve maddelerin imzalı olarak kaleme alınması, ilmî güvenilirlik açısından önemli bir üstünlük sağlamaktadır. Bununla birlikte, geniş kapsamlı olmaları önemli bir avantaj teşkil etse de, çoğu ansiklopedinin yalnızca belirli bir dönem için güncelliğini koruyabilmesi temel bir sınırlılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sınırlılığı aşabilen ansiklopediler ise ilmî bakımdan daha başarılı ve kalıcı eserler olarak değerlendirilmektedir.

Günümüzde ansiklopedilerle kıyaslanabilecek bilgi kaynakları, yüksek erişim hızlarına rağmen, çoğu zaman derinlik ve güvenilirlik bakımından yetersiz kalabilmektedir. Ayrıca doğrudan emin olduğumuz bilgiden ziyade doğru veya yanlış olduğu belirlenemeyen malumat vermesi de dezavantajlarından biridir. Bazen kaynak belirtilmeden sunulan bu malumatın

arasında doğru bilgiyi seçmek zor olabilmektedir. Zaten bu durum da akademik kullanım noktasında eksiklik oluşturmaktadır. Verilerin taraflı olması da ansiklopedik eserlere göre daha yaygındır.

Çalışmamızda 'Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedilerinden' te'lif olanlar ve tercüme olanlardan on bir tanesi incelenmiştir. İnceleme alanı dışında bırakılan ansiklopediler konumuz dışında kalan, yeteri kadar veri elde edemediğimiz yahut konusu farklı olan eserlerdir. Bu ansiklopedilerin içerisinde de tezimizin başlığı bağlamında Hz. Muhammed (s.a.v) tasavvurunu, özellikle Cumhuriyet dönemi ansiklopedilerinin yaklaşımı çerçevesinde anlayabilmek amacıyla öncelikle bazı temel kavramlar ele alınmıştır. Bu bağlamda siyer, sünnet, hadis ve ehl-i beyt kavramları incelenmiştir. Ayrıca Hz. Peygamberin Bedir, Uhud ve Hendek gazvelerine ansiklopedilerde nasıl yer verildiği değerlendirilmiştir. Son olarak ise doğrudan Hz. Muhammed (s.a.v) maddesi ile incelediğimiz ansiklopedilerin önemli bir kısmında yer alması hasebiyle ümmehâtü'l- mü'minîn arasından Hz. Âişe maddesi inceleme konusu yapılmıştır.

Söz konusu kavramların tercih edilmesinin temel sebebi, incelenen ansiklopedilerin büyük bir kısmında bu başlıkların çoğuna yer verilmiş olması ve bu maddelerin araştırma için yeterli veri sunmasıdır. Bununla birlikte, Hz. Muhammed (s.a.v) tasavvurunu değerlendirmek bakımından ele alınabilecek başka kavramların da bulunduğu açıktır; ancak çalışmanın sınırları gereği inceleme, belirtilen başlıklarla kısıtlanmıştır. Ayrıca yapılan incelemeler göstermektedir ki, İslâm'a ve Hz. Muhammed'e (s.a.v) ilişkin hangi kavram ele alınırsa alınsın, ilgili ansiklopedinin konuya yaklaşımının nesnel mi yoksa öznel mi olduğu veyahut hangi ideoloji ile yazıldığı açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada ele alınan kavramlar ise söz konusu yaklaşımı ortaya koymak amacıyla örnek mahiyetinde seçilmiştir.

1. Araştırmanın Konusu

Araştırmamızın konusu Cumhuriyet Döneminde hazırlanış biçimlerine göre te'lif ya da tercüme olsun tespit ettiğimiz ansiklopedilerde konu alanımız olan Hz. Peygamber hakkındaki kavramlar, bilgiler, dönemindeki bazı gelişmeler ve aile fertleri hakkında verilen bilgileri ele alarak tespit ve değerlendirmede bulunmaktır. Öncelikle bu konuları ele alan ansiklopedilerin özellikleri hakkında veri sunmak, sonrasında bu maddelerin yazarları hakkında bilgi vermek de çalışmamızın diğer bir yönünü oluşturacaktır. Maddelerin yazarlarının sahip olduğu birikim ve akademik vaziyet maddenin hem konusu hem içeriği anlamında bizim yorum yapmamızı da kolaylaştıracaktır. Bu bağlamda son olarak ele alınacak çalışmanın konusunu maddelerin öncelikle ansiklopedide yer aldığı şekliyle teze aktarılması, ardından ise bu metinlerin içerik,

kavramsal yaklaşım ve kullanılan dil bakımından çeşitli açılardan incelenip değerlendirilmesi oluşturmaktadır.

2. Araştırmanın Amacı, Sınırı ve Yöntemi

Araştırmamızın amacı Cumhuriyet dönemi ansiklopedilerindeki Hz. Peygamber ve ilgili maddeleri tarayarak dönemin bakış açısı ile yaklaşımını tespite çalışmaktır. Bu tespit bize siyer alanının kaynaklarının ne ölçüde kullanıldığını ve maddelerin kimler tarafından nasıl bir beklentiyle yazıldığını tespit etmemizi sağlayacaktır. Günümüze kadarki süreçte kaleme alınan ansiklopediler dikkate alınarak yaşanan değişim, görüş ve nitelik farklılıkları da tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda problemli görülen hususların te'lif eserlerden mi, tercüme metinlerden mi, hükümet eliyle yayımlanan ansiklopedilerden mi yoksa özel yayınevleri tarafından neşredilen eserlerden mi kaynaklandığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Araştırmamızın sınırlarını Cumhuriyet'in ilanından itibaren başlatarak günümüze kadarki süreçte basılı ve konumuzla ilgili bilgi içeren Türkçe ansiklopedilerle sınırlı tutmayı amaçladık. Konunun Kütüphanecilik Ana Bilim Dalında çalışanlarca 'ansiklopediler' genel başlığı altında incelenmesi bizim tezimizden tamamen farklılık arz etmektedir. Ayrıca Din Eğitimi alanında çalışma yapanlar tarafından konuya dair yapılan araştırmalar da bulunmaktadır ki bunlar içerikten daha ziyade formasyon bakımından öğrencilerin seviyesine uygunluğu yönüyle ve ders kitapları nezdinde incelendiği görülmektedir. Yine özellikle '*Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi'* hem hadis hem Kur'ân-ı Kerîm alanında lisansüstü olarak araştırmaya tabi tutulmuştur. Fakat muhteva yönünden bizim çalışmamızdan farklılık arz etmektedir. Biz ise bu ansiklopedileri bir İslam tarihçisi gözüyle içerik olarak incelemeyi amaçlıyoruz. Konunun İslam Tarihi alanındaki araştırmacılar tarafından araştırılması gerekli kılacak özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Bu süreçteki ansiklopedileri inceleyerek akademik alana katkı sağlamayı ümit ediyoruz.

Araştırmamızın bazı zorlukları bulunmaktadır. Dönemin ansiklopedilerinin birçoğunda Hz. Muhammed (s.a.v) maddesinin dahi oldukça yetersiz olduğu görünmektedir. Fakat biz daha çok ansiklopediye ulaşarak ve incelediğimiz maddeleri çoğaltarak, tespitlerimizi İslam tarihinin ana kaynaklarından doğrulayarak, kıyaslamalar yapmayı hedefliyoruz. Ayrıca bu sayede günümüzde büyük bir ihtiyacı karşılayan *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'*nin de ne kadar mühim bir vazife ifa ettiğini tespit etmeyi hedefliyoruz.

Araştırmamızda yöntem olarak ise metni merkeze alarak çözümleme yapmak yani biçimsel yapı, içeriksel boyut ve metodolojik çerçeveyi eş zamanlı olarak değerlendirmeyi hedefliyoruz. Ele alacağımız metinlerin yazarlarının sahip olduğu birikim, akademik özellikler

ve daha birçok vasıf da bizi yönlendirme noktasında yardımcı olacaktır. Bu bağlamda, metnin sistematik ve derinlemesine okunmasını zorunlu kılmaktadır. Analiz süreci; metinde yer alan yapı unsurlarının tespit edilmesi, simgesel göstergelerin yorumsal olarak çözümlenmesi suretiyle anlam katmanlarının ortaya konulması ve nihayetinde metnin estetik bütünlüğünün de bütüncül bir perspektifle belirlenmesini amaçlamaktayız.

Araştırma kapsamında değerlendirilen eserler ile bunlara ilişkin temel bilgiler aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

Tablo 1: Araştırma Kapsamındaki Ansiklopedilerin Türleri ve İncelenen Maddeleri Kapsama Oranları

Ansiklopedi	**Türü**	**İşlenen Madde Sayısı**	**Kapsama %**
İnönü (Türk) Ansiklopedisi	Te'lif	9	100,0%
İslâm-Türk Ansiklopedisi	Te'lif	1	11,1%
Yeni Hayat Ansiklopedisi	Te'lif	4	44,4%
Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi	Te'lif	2	22,2%
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi	Te'lif	6	66,7%
TDV İslâm Ansiklopedisi	Te'lif	9	100,0%
MEB İslâm Ansiklopedisi	Tercüme	9	100,0%
Meydan Larousse Ansiklopedisi	Tercüme	9	100,0%
Ana Britannica Ansiklopedisi	Tercüme	9	100,0%
Cumhuriyet Ansiklopedisi	Tercüme	4	44,4%
Walt Disney İlk Ansiklopedim	Tercüme	1	11,1%

Tablo 2: Araştırma Kapsamındaki Anahtar Maddelerin Te'lif ve Tercüme Ansiklopedilerdeki Dağılımı Ve Kapsama Oranları

Madde Başlığı	**Te'lif Ansiklopedilerde**	**Tercüme Ansiklopedilerde**	**Toplam**	**Kapsama %**
Siyer	3	3	6	54,5%
Sünnet	3	3	6	54,5%
Hadis	4	4	8	72,7%
Ehl-i Beyt	3	3	6	54,5%
Bedir	3	4	7	63,6%
Uhud	2	3	5	45,5%
Hendek	2	4	6	54,5%
Hz. Muhammed	5	5	10	90,9%
Hz. Âişe	6	3	9	81,8%

3. Araştırmanın Kaynakları

Ansiklopediler başlığı altında yazılan akademik bilgi bibliyografyamızda da görüleceği üzere çok azdır. İlmî makale ise birkaç taneden öteye geçmemektedir.

Araştırmamız zaman olarak Cumhuriyet dönemini içerdiği için bu dönemin ansiklopedileri bizim için en önemli verileri sağlayacaktır. Bunlardan ilki Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 1940 yılında tercüme, tashih ve tekmil edilip ilk fasikülü çıkarılan özel konulu ansiklopedi *İslam Ansiklopedisi* olacaktır. Özellikle çalışmamıza temel teşkil edecek bu kaynak, oryantalistlerin İslam'ı objektif olarak araştırma amaçları olmadan oryantalistlerin gittikleri ülkelerin dinini, toplumunu kolayca tanımaları için yazılmıştır.

En önemli kaynaklarımızdan ikincisi 1943 yılında basılması düşünülen ve oryantalist subjektif araştırmalardan bolca malumat içeren genel konulu ansiklopedi *İnönü Ansiklopedisi*dir. Bunun dışında İslam Ansiklopedisine karşı çıkartılan *İslam-Türk Ansiklopedisi,* ayrıca daha geç tarihlerde basılan *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Cumhuriyet Ansiklopedisi, Meydan Larousse, Ana Britannica* gibi bazı ansiklopedilerden de ilgili maddelerin tespitini yapacağız. Peygamberimizle ilgili maddeler alınmamışsa bunların da tespitini farklı ansiklopedilerden yapmayı ihmal etmeyeceğiz. Ayrıca ansiklopedi yazarlarını tespit ettikten sonra bu yazarların farklı kitaplarını ve makalelerini inceleyeceğiz. Bu sebeple 1937 yılında yayın hayatına başlayan ve Türk Tarih Kurumu dergisi olan *Belleten*leri taramayı da hedefliyoruz.

Bu bağlamda son olarak *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'*nde bahsi geçen maddelerin kıyaslamasını yapıp en doğru sonuçlara ulaşmayı umuyoruz.

Her ne kadar konumuzun başlığı 'Cumhuriyet dönemi ansiklopedileri' olsa da siyer ve İslâm tarihi eserleri çalışmamızın temel kaynaklarını oluşturmaktadır desek yanlış söylemiş olmayız. Çünkü ansiklopedilerden elde ettiğimiz verileri İslam Tarihinin ana kaynaklarından mukayese ederek araştırmamıza devam edeceğiz. Bu bağlamda, siyer müelliflerinden İbn Hişâm'ın es-*Sîretü'n-nebeviyye*'si ilk siyer kaynaklarından olması hasebiyle yararlanacağımız temel kaynaklardan olacaktır.

Bir tabakât kaynağı olması itibariyle İbn Sa'd'ın et-*Tabakâtü-Kübrâ*'sı, Ebû Nuaym'ın *Ma'rifetü's-Sahâbe*, İbn Abdilber'in *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb,* İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* adlı eserlerden de faydalanacağız.

Genel İslâm tarihine dair eserler de araştırmamızın temel kaynaklarındandır. Çünkü Peygamberimizle ilgili maddeler de araştırmada incelenecektir. Bu bağlamda Halîfe b. Hayyât'ın *et-Târîḫ*'i, Taberî'nin *Târîhu'l ümem ve'l mülûk*'ü, İbn Hibbân'ın *es-Siretü'n-*

Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefa'sı, İbnü'l Cevzî'nin *el-Muntaẓam*'ı, İbnü'l Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîḫ*'i, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si, İbn Haldûn'un *Târihu İbnu Haldûn*'u bu türden eserlerdendir.

Cumhuriyet tarihçiliğinin kurumsal hüviyet kazanmasında önemli rol oynayan müesseselerden ilki Türk Tarih Kurumu diğeri de Türk Dil Kurumu'dur. '*Belleten*' Dergisi ise bu hüviyetin somutlaşmasında Türk Tarih Kurumu tarafından 1937 yılından itibaren yayınlanan ve günümüzde canlılığını devam ettiren bir dergidir. Araştırma makaleleri, belge tanıtımları, arkeolojik kazı raporları, kitap tanıtımları ve tarihî belge çevirileri konularını ihata eden bu derginin tüm sayılarını konumuz bağlamında sistematik olarak taradık. Gayesi genel olarak dünyadaki, hususi olarak da Osmanlı Devleti, Selçuklu Dönemi ve Cumhuriyet evresindeki arkeolojik, sanatsal, epigrafik ve diplomasi arşivleriyle ilgili akademik veriler sağlamak olan bu uzun soluklu yayında konumuza dair bazı yazarlara ait makaleler dışında içerik olarak fayda sağlayabileceğimiz efektif bir bilgiye rastlayamadık. Yapılan bu değerlendirme, ansiklopedilerin bilgi aktarımındaki tarihsel rolüne ilişkin akademik çalışmaların sınırlı kaldığını göstermektedir. Ansiklopedilerin tarihsel gelişimi, çeşitliliği, akademik sistemdeki yeri ve kültürel etkisi gibi konulara odaklanan orijinal bir çalışmaya ulaşamadığımız bir realitedir. Bu durum adını bizzat Mustafa Kemal'in verdiği[1] '*Belleten*'lerde akademik bir boşluk bulunduğuna işaret etmektedir. Bu müşahede bize 1937 yılından itibaren yılda üç kez çıkarılan dergideki eksikliği ve kültürel bellek oluşturmada önemli bir konumda bulunan ansiklopedilerin bilimsel olarak ele alınmadığını göstermektedir. Ayrıca böyle köklü bir dergide yetersiz temsil edilen ya da araştırılmamış, yer verilmemiş bir konu bulunması dikkat çekicidir. Bu durum derginin akademik kapsayıcılığı noktasında sadece belli başlıklara odaklanıldığı izlenimini vermektedir. On yıllardır süregelen derginin bu tür konulara da alan açması gerekmektedir. Çünkü bu durum özel olarak ansiklopediler nezdinde değil aynı zamanda kültürel belleğin daha sağlıklı bir şekilde işlemesine yardımcı olacaktır ki zaten Belletenin de amacı budur.

4. Ansiklopedi Kültürü ve Tarihi

4.1. Ansiklopedi Kavramı

Encyclopedie şeklinde yazılan, dilimize ansiklopedi şeklinde giren bu kelimenin aslı Yunancadır. *en*; içinde, *kyklos;* daire, *paideia;* öğrenim anlamına gelen üç sözcüğün

[1] Belleten, Türk Tarih Kurumu, "Hakkımızda", https://belleten.gov.tr/hakkimizda (Erişim 30 Mayıs 2025).

bileşiminden meydana getirilmiştir. Yani *bilgi dairesi* olarak çevrilebilen kavram genel eğitim öğretimi ifade etmektedir.[2]

Türk Dil Kurumu'nun sözlüklerinden köken bilgisi sözlüğünde ise kelime "*Belli bir yönteme göre düzenlenen, bilim, sanat ve uğraş dallarının tüm bilgilerini ayrıntılı olarak bir arada bulunduran, genellikle birkaç ciltten oluşan kitap, bilgilik*" olarak açıklanmıştır.[3]

1944 yılında yayınlanmaya başlanan İnönü Ansiklopedisi'nde bu kelime; *"ilim ve sanat kollarının tümü veya birisi hakkında bilgiyi sistematik ve sentetik makaleler yahut parçalanarak alfabe sırasına konmuş ayrı ayrı maddeler halinde özetleyen eser"*[4] şeklinde tanımlanmıştır. Bu ansiklopedide ilerleyen sayfalarda ayrıntılı olarak bahse konu edeceğimiz üzere Cumhuriyet tarihinin bazı yönleriyle ilk ansiklopedisi olması hasebiyle A. Adnan Adıvar tarafından önsöz kısmında geçmiş ansiklopedik eserlerden, henüz yayımlanmakta olan ansiklopedilerden ve yaklaşık yirmi beş milletin ansiklopedilerinden detaylı sayılabilecek şekilde bahsedilmiştir. Bu önsöz kısmında Adıvar ansiklopedi kelimesini *"tüm bilgilerin özünü, aralarında birlikler gözeten bir metotla, bir yere toplamak için meydana getirilmiş büyük çaptaki eserler"* şeklinde izah etmiştir.

1961-1963 yılları arasında Cumhuriyet Gazetesi tarafından yayınlanan Hayat Ansiklopedisi'nde *"tüm bilim kollarının en önemli yanlarını toplu olarak göz önüne seren kitap"*[5] şeklinde tanımlanmaktadır.

1963-1973 yılları arasında yayımlanan *Meydan Larousse Ansiklopedisi*'nde de benzer bir tanımla "*bilgilerin tümü, insan bilgisinin ansiklopedisi*"[6] bilgisi sunulmuştur.

İlk baskısı 1986 yılında yayınlanan ve *Encyclopedia Britannica'*nın Türkçe versiyonu olan *Ana Britannica*'da ise ansiklopedi kelimesi "*bütün bilim dallarıyla ilgili bilgi içeren ya da belirli bir bilgi dalını kapsamlı biçimde işleyen bilgi kaynağı*"[7] diye ifade edilmektedir.

---

[2] "Ansiklopedi", *Yeni Hayat Ansiklopedisi*, ed. Şevket Rado (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1983), 1/266. Ayhan Aykut, "Ansiklopedi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/217-227. Mustafa Armağan "Ansiklopedi", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, ed. M. A. Yekta Saraç (İstanbul: Nesil Matbaacılık Yayıncılık,1990), 1/64. Nuri Akbayar vd., *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984),* (İstanbul: Gelişim Yayınları,1984), 219.

[3] Sinan Güzel, "Ansiklopedi" Köken Bilgisi Sözlüğü (Erişim 16 Temmuz 2025).

[4] "Ansiklopedi", *İnönü Ansiklopedisi,* ed. Kenan Akyüz vd. (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1946), 1/89.

[5] "Ansiklopedi", (Hayat Ansiklopedisi), 1/266.

[6] "Ansiklopedi" *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, ed. Safa Kılıçoğlu vd. (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1968), 1/553-555.

[7] "Ansiklopedi", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, ed. Philip W. Goetz vd. (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986), 2/126-136.

İlk cildi 1988 yılında basılan *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde ise bu kavram "*çeşitli alanlarda bilgi edinme ihtiyacına özlü şekilde cevap veren bir müracaat eseri türü"*[8] olarak tanımlanmıştır.

Bu saydığımız ansiklopedilerde olduğu gibi *Büyük Larousse, Cumhuriyet Ansiklopedisi, Temel Britannica, Türkiye Ansiklopedisi, Yeni Rehber Ansiklopedisi* ve diğer ansiklopedilerde de bu anlamda tanımlar yapılagelmiştir.

Tanımlarda görüldüğü üzere ortak noktalardan ilki '*tüm bilgilerin özü*'nün ansiklopedilerde bulunmasıdır. En önemli vasıflarından birisi de bu olan ansiklopediler bilgi türleri arasında ayrım yapmamaktadır. Bu özellik farklı türde eserlerde ya da bazı ansiklopedilerde bulunmamaktadır. Diğer özellik ise '*belli bir alana ait önemli bilgiler'* için başvuru kaynağı olmasıdır. Bu yönleriyle ansiklopediler aslında bir taraftan biyografik, bir taraftan sözlük, katalog özelliği göstermektedirler. Daha farklı özel tanımlar yapan kişiler olmuştur. Örneğin Hegel'e göre; *"bütünsel gelişimi ve kademeleşmiş bölümlerinin tümü olarak bilgi alanıdır."*[9] Buradaki bilginin herhangi bir bilgi olmadığını anlıyoruz. Hatta P. Burke'ye göre ansiklopediler ve içerisine seçilenler bir bilgiye olan bakışın, hatta bir dünya görüşünün anlatımları ya da onların ansiklopediye alınarak somutlaştırılması diye düşünülebilmektedir[10] ki gerçekten bu haklı düşünceyi örnekleriyle 'ansiklopedilerin amaçları' kısmında göreceğiz.

4.2. Ansiklopedi Tarihçesi

Antik Yunan'da bir bireyin özgür kabul edilebilmesi için belirli bilgi alanlarında yetkin olması gerektiği düşünülmekteydi (MÖ. 300–100). Bu bilgi alanları; dilbilim, retorik, eleştirel düşünme, aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten oluşan "yedi serbest sanat" (*septem artes liberales*) olarak adlandırılmıştır. Zamanla bu disiplinleri bir araya getiren eserler kaleme alınmış ve söz konusu eserler, daha sonra "ansiklopedi" olarak anılacak külliyatın ilk örneklerini teşkil etmiştir. Ansiklopedi kelimesinin bir yayının ortak adı olarak kullanılması ise 18. yüzyıla kadar getirilmektedir. [11]

Felsefenin temel hareket noktası olan insanı, kâinatı ve bunların mahiyetini sorgulaması filozofları ilim ile düşünce arasında bir iletişim kurmaya yöneltmiştir. Bu amaç doğrultusunda hareket edildiğinde ansiklopedilere benzer eserler meydana getirilmiştir. Bu alanda ilk örnek milattan önce 300'lü yıllarda Eflatun'un yeğeni Speusippos tarafından matematik, felsefe, doğa gibi konuların ele alınmış olduğu '*Similitudes*'tir. Benzer çalışmanın ikincisini yine Romalı

[8] "Ansiklopedi", 3/217.
[9] "Ansiklopedi" *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi* ed. Adnan Benk vd. (İstanbul: İnterpress Basın ve Yayıncılık, 1986), 2/661.
[10] Peter Burke*, Bilginin Toplumsal Tarihi*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,2001), 94.
[11]Aykut, "Ansiklopedi", 3/217-227.

filozoflardan Marcus Terentius Varro yapmıştır.[12] Bu dönemlerde ve ta ki 18. yüzyıla gelinceye dek Batı'da ansiklopediler sahasında bir sıçrama yaşanmamıştır. Bu ara dönemler için etkili olmuş isimler arasında Francis Bacon, Denis Diderot, Pierre Larousse ve Frederich Arnold Brockhaus sayılmaktadır.[13]

Bunlar arasında 1751-1772 yılları arasında yayınlanan ve özellikle çağdaş ansiklopedilerin ilki sayılan Diderot ve d'Alembert'in *Encyclopedia ou Dictionnaire Raisonne des Sciences des Arts et des Metiers* (Ansiklopedi ya da Bilim, Sanat ve Mesleklerin Akılcı Sözlüğü) adını taşıyan çalışmalarıdır. Referans kaynaklarının esası ise *Dictionnaire Historique et Critique* (1697) (Tarihsel ve Eleştirel Sözlük) adlı eserdir. 'Aydınlanmanın Cephaneliği' diye tasvir edilen bu eser Pierre Bayle'ye (v. 1706) aittir.[14]

Fransa'da çalışmalar sürerken bizim de çalışmamızda ele alacağımız İngiltere'de ortaya çıkarılan *Encyclopedia Britannica* yayınlanmıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde ise nertdeyse tüm milletler kendine has ansiklopedilerini ortaya koymuşlardır. Almanya'da *Brockhaus Conversationslexicon*, İtalya'da *Enciclopedia İtaliana,* ABD'de *Encyclopedia Americana* bunlardan bazılarıdır.[15]

Batı'da müslümanlar ve şark hakkında ansiklopedi hazırlama çabaları da yaklaşık olarak bu döneme denk gelmektedir. Barthelemi d'Herbelot'un *Bibliotheque Orientale'i* (1697) bunun ilk örneğini teşkil ederken, W.Beale'nin *An Oriental Biographical Dictionary* (*1881)* ve T.P. Hughes'in *Dictionary of İslam*'ı da (1885) onu takip etmiştir. Hemen bu tarihten sonra 1892 yılında toplanan Milletlerarası Şarkiyatçılar Kongresi'nde W. R. Smith'in İslam ve İslam dünyası hakkında bir ansiklopedi hazırlama teklifi kabul edilmiştir. İngilizce, Almanca ve Fransızca olarak üç farklı dilde çıkarılması kararlaştırılan *Encyclopedia of Islam*'ın ilk cüzü Leiden'deki E.J.Brill Yayınevi tarafından 1908 yılında yayımlanmıştır.[16]

İslam dünyası asırlardır ilim medeniyeti içinde yaşadığı ve yaşattığı toplumda ansiklopedi geleneğini elbette tanımıştır. Müslüman alimler nezdinde ansiklopedilerin büyüme göstermesi ise Batı'dan çok daha önce aslında İslam dininin doğup gelişmesiyle paralellik arz etmektedir.[17] Nitekim Rasûlullah'ın vefatıyla beraber hicrî ilk asırlarda özelikle dil, kıraat, tefsir ve ardından hadis çalışmalarına yönelme yaşanmıştır. Bunda Kur'ân-ı Kerîm'in kusursuz ve

[12]Aykut, "Ansiklopedi", 3/217-227.
[13]"Ansiklopedi", (Ana Britannica), 2/133.
[14] İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı*, (Ankara: TDV Yayınları,2020), 97. İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi-İslâm-Batı İlişkileri Tarihine Giriş* (İstanbul: İnsan Yayınları,2016), 252.
[15]"Ansiklopedi", *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, ed. Rekin Teksoy (İstanbul: Arkın Kitabevi,1968), 2/342-343.
[16] Ahmet Özel, "İslâm Dünyasında Ansiklopediler" Klâsiği Yeniden Düşünmek ed. Sami Erdem (İstanbul: Klâsik Yayınları,2008), 379-404.
[17] İbrahim Kalın, *Barbar, Modern, Medeni / Medeniyet Üzerine Notlar* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 172.

eksiksiz anlaşılması çabası büyük bir etken teşkil etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'den sonra ilk temel kaynağı hadislerin yazımı; bunun sonucunda tarihe ve ravilerin biyografilerine yönelme olması ise kaçınılmaz bir şekilde kendini göstermiştir. Çünkü hadis rivayet eden şahısların güvenilirlikleri onların hayatını araştırmayı zorunlu hâle getirmektedir. Neticede bugün farklı birçok kaynağı elimizde olan 'rical' ilmi doğmuştur. Tabakat dediğimiz bu eserler bugünkü herhangi bir meslek grubuna ait kişiler hakkında yazılan ansiklopedilerden farklı değildir.[18] Hatta ilk dönemler yazımları aşamasında hem iletişim ve ulaşım gibi zorluklar sebebiyle hem de temelinde hadis ilminin doğru aktarılması gibi bir amaç güdülmesinden dolayı çok daha kıymetlidir denilebilir. Tıptan coğrafyaya, matematikten hukuk dalına her alanda ansiklopedik hüviyete sahip eserler neşredilmiştir.[19] Bu eserlere örnek olarak günümüze tam olarak ulaşanların en eskisi İbn Sa'd'ın (v. 230-845) *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir'*idir. Bu eser Rasûlüllah'ın hayatıyla başlayıp tabakat kısmı ele alınmaya başlandığında Hz. Peygamber yaşarken Medine'de vefat edenler, Kur'anı cem edenler, fetva verenler gibi biraz daha dar kapsamlı olan grubu işler. Daha sonra sahabe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn'i işleyerek tabakatına devam eder. Eserini işlerken Bedir Gazvesi'ne katılanlar, daha önce müslüman olanlar, ensar, muhacir, kadın, erkek, yaş ve yaşadıkları şehirler gibi farklılıkları gözeterek tabakalarını oluşturmuştur. İslam dünyasında İbn Sa'd'ın Tabakatı gibi çok fazla eser bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını zikredecek olursak; Halîfe b. Hayyât'ın (v. 240/854-55) *Kitâbü't-tabakât'ı,* Ebû Bekir Zübeydî'nin (v. 379/989) nahiv ve dil alimlerini ele aldığı *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn'i,* tıp ve felsefe tarihçisi İbn Cülcül'ün (v. 384/994) kendisi gibi tıp, kâinat, felsefe ilimlerinde şöhret kazanmış olan alimleri ele aldığı *Tabakâtü'l-etıbbâʾ ve'l-hükemâ'sı,* Sülemî'nin (v. 412/1021) sûfîleri incelediği *Tabakâtü's-sûfiyye'si,* Sâid el-Endelüsî'nin (v. 462/1070) insanları ırk, din, dil, kültürel farklılıklar gibi kategorilere ayırdığı *Tabakâtü'l-ümem'i,* Zehebî'nin (v. 748/1348) *Târîḫu'l-İslâm* ve *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾsı* gibi farklı farklı alanlarda çok fazla ansiklopedik mahiyette örnek verilebilir.[20] Yine Ebu'l-Ferec el-Isfahânî'nin (v. 356/967) Emeviler ile Abbasiler döneminde hayat süren bestecileri, şarkıcıları ve bunların eserlerini bir araya getiren tam 24 ciltlik eseri *el-Egânî'*si bir musiki ansiklopedisidir.[21]

[18] Ahmet Subhi Furat, "Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/1-2 (1978), 299-308.
[19] Akbayar, *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984),* 220.
[20]Muhammed Aslan "Tabakat Kitapları ve Hadis İlmine Sağladıkları Faydalar", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Şubat 2017), 269-290. Casim Avcı, "Tabakat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,2010), 39/297-299.
[21] Özel, "İslâm Dünyasında Ansiklopediler", 388.

Burada unutmamamız gereken ise Basra'da tesis edilmiş olan İhvânu's-safa topluluğunun giriştiği ansiklopedi hareketidir. Hareket X. yüzyılda dinî, felsefî, siyasî ve ilmî gayeler doğrultusunda, çalışmalarını mahremiyet esasına göre yürüten örgütlü bir oluşumdur. Birlik, kardeşlik, yardımlaşma ilkelerini merkeze alarak İslâm toplumunun fikrî yapısını yeniden inşa etmeyi amaçlamışlardır. Bu grup oluşturdukları 52 risale ile dönemlerindeki tüm bilgileri felsefi bir gözle ele almaya çalışmıştır. *Resâ'ilü İhvâni's*-Safâ adlı bu çalışmanın yazarları net olarak bilinmemektedir. Fakat sonraki çalışmalarda 'İslâm ansiklopedistleri' şeklinde bir vasıflandırma kendilerine yapılmıştır. Her birinin derin kültürel donanıma sahip birer bilgin olduğu ve risâlelerin din, kozmoloji, psikoloji, metafizik, astronomi ile matematik gibi disiplinleri kuşatan kapsamlı bir yapıya sahip bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu eserlerin kendi alanlarında yetkin kişilerce kaleme alındığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Dolayısıyla her konu, o sahada uzmanlaşmış kimseler tarafından işlenmiştir. Yalnız bu ahlak merkezli entelektüel ıslah hareketi efektif olmaktan kısa süre içerisinde çıkmıştır.[22] Şu söylenilmelidir ki Diderot ve D'Alembert'in 18. yüzyılda yaptıkları hareketin 10 yüzyıldaki bir öncüsü sayılabilirler.[23]

Osmanlı'da ilk biyografi ansiklopedisi diyebileceğimiz eser Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (v. 968/1561) *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* (Osmanlı Devleti Âlimleri İçerisindeki Dağ Laleleri)' sidir. 371 ilim adamı ve 150 şeyhin hayat hikâyeleri özet şekilde anlatılmıştır. 150'ye yakın yazma nüshasının bulunması eserin ne denli kıymeti hâiz olduğunu da gösterir vaziyettedir.[24]

Türkiye'de yazılan biyografik ansiklopedi eserlerine İbrahim Alâettin Gövsa'nın 1933-1936 yıllarında hazırladığı *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi,* yine 1930-1942 yıllarında yayınlanan İbnül Emin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri* örnek olarak verilebilir.

Batıda yazılan ansiklopedilere verilebilecek örnekler ise çok erken bir döneme ait değildir. Örneğin 1750-1751 yıllarında Christian Gottlieb Jöcher tarafından derlenen *Allgemeines Gelehrten-Lexion* (Genel Bilginler Sözlüğü) bugün bile kullanılan ansiklopedik bir eserdir. Bu ilk denemeden sonra ise başarılı sayılan yapıtlar ortaya çıkmamıştır. J.C.F. Hoefer'in 1811-1878 arasında *Nouvelle Biographie Universelle* (Yeni Genel Biyografi) ve J.F.Michaud'nun 1767-1839' da derlediği *Biographie Universelle* (Evrensel Biyografi) adlı eserleri sayılabilecek genel biyografik eserlerdir. 1879-1889 yıllarında yayımlanan *Dictionary of Music and Musicians* (Yeni Grove Müzik ve Müzisyenler Sözlüğü), Alman orgcu ve müzik

[22] Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,2000), 22/16.
[23] Akbayar, *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)*, 220.
[24] Mücteba İlgürel, "Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri (Kitap Tanıtımı)", *Belleten* 57/219, (1993), 633-636.

tarihçisi Ernst Ludwig Gerber'in 1790-1792'de *Historischbiographisches Lexion der Tonkünstler* (Müzik Sanatçıları Tarih ve Biyografisi), 1835-1844 yılları arasında tamamlanan Belçikalı François-Joseph Fetis'in derlediği *Biographie universelle des musiciens et bibliographie generale de la musique* (Müzisyenlerin Biyografisi ve Genel Müzik Bibliyografyası) Batı'da yayınlananlar arasında sayılabilir.[25]

Bazı kaynaklarda çok daha geç tarihlere götürülerek 20. yüzyılda yazılmış ansiklopedik eserler örnek gösterilmiş ve sanki İslam dünyasında o zamana kadar söylemeye değer eserler yok gibi hareket edilmiş olsa da İbn Kuteybe (v. 276/889) ve eseri konumuz açısından belirgin bir öneme sahiptir. Birçok yabancı ansiklopedide[26] *Uyûnü'l-Ahbâr* İslam dünyasındaki ilk ansiklopedik eser diye tanıtılmaktadır. İbn Kuteybe sadece tarihçiliği ile değil aynı zamanda Kur'an, Hadis, dil, şiir, fıkıh, kültür, edebiyat gibi ilimlerdeki yeterliliği ile de ön plana çıkmış bir şahsiyettir. Zaten bu sebeple eserine de ansiklopedik bir mahiyet yüklenmiştir. Farklı rivayetler olmakla beraber 60 civarında eserinin olduğu kabul edilmektedir.[27] Çok yönlü ve zamanının ilimlerine sahip olan İbn Kuteybe için İbn Teymiye: "*Mûtezile için Câhız ne ise, Ehli Sünnet için de İbn Kuteybe odur*" demiştir.

Ansiklopedik eser bağlamında değerlendirdiğimiz '*Uyûnü'l-Ahbâr'* kültür tarihi alanında bir muhteviyat içermektedir. Birbirinden farklı konu başlıklarıyla toplam şu on kitaptan oluşmaktadır: *Kitabu's-Sultan, Kitabu'l-Harb, Kitabu's-Südüd, Kitabu't-Tabâi ve'l Ahlak, Kitabu'l-İlm, Kitabu'z-Zühd, Kitabu'l-İhvan, Kitabu'l-Havâic, Kitabu't-Taâm, Kitabu'n-Nisâ*.[28] Şiirlere, kıssalara, özdeyişlere yer veren İbn Kuteybe malzemenin düzenlenişi ve içeriği ile sonraki birçok ansiklopediye de örneklik teşkil etmiştir. Her ne kadar eserinde Peygamberimizin ve ardından sahabilerin sözünü nakletse de kitap tüm özellikleriyle beraber ele alındığında klâsik İslam tarih yazıcılığının kronolojik ve siyasi odaklı anlatımının ötesine geçerek, daha çok ahlaki değerler ve kültürel birikim ekseninde şekillenen bir kaynak özelliği göstermektedir. Bu da bizim ansiklopedik eser olarak değerlendirmemize yol açmaktadır.

Bu bağlamda misal verilebilecek kaynaklardan bir diğeri Ebû Hanife ed- Dineverî'nin (v. 282/895) 6 ciltlik büyük ansiklopedik eseri *Kitâbü'n-Nebât'*tır. Sadece muhtasar bilgiler verilip geçilmediği anlaşılan eserde bir bitkinin tozlaşmasından, tohum hâlinden olgunlaşmasına ve nihayetinde çiçek oluşumuna kadar geçen her süreç anlatılmaktadır. Hatta tıbbî ve besin değeri dahi anlatılan eserdeki malzeme bizzat Dineverî'nin deney ve

[25]"Ansiklopedi", (Ana Britannica), 1/130.
[26]"Ansiklopedi", (Ana Britannica), 1/134.
[27] M. Bahaüddin Varol, "İbn Kuteybe ve Tarihçiliği", *İslâmi İlimler Dergisi* 3/2 (2008), 185-204.
[28]Varol, "İbn Kuteybe ve Tarihçiliği", 185-204.

gözlemlerinden oluşmaktadır. Alman araştırmacı B. Silberberg[29] doktora tezinde botanik sahasında Batıda yazılan bazı eserlerle kıyaslamalar yaparak onun ne kadar orijinal ve derin bilgiler verdiğini ortaya koymuştur. [30] Hatta 'nasıl olur da müslümanlar bu kadar erken bir devrede seleflerini geçebiliyorlar' yorumunu yapabilmiştir. Nitekim Dineverî bu bilgileri o dönemde toplayabilmek için birçok ülke gezmiştir.

Bizim için önemli olan ise botanik sahasındaki bu muhteşem eserin müslümanlar nezdinde çok erken dönem bir ansiklopedik eser teşkil etmesidir. Endülüslü İbn Haccâc'ın (v. 466-1073) *el-Mukni' fi'l-filâha* adlı eseri, İbnü'l Avvam'ın (v. VI-XII. yy.) *Kitabü'l-Filâha*'sı İslâm botanik ansiklopedisi sahasında zirve eserlerdir. Batıda ise bu tür uzmanlık gerektirecek eserler Tyanalı Apollonios'un *Kitâbü'l-Filâha*'sı, Teophrastos'un *Esbâbü'n-Nebât*'ı ve yine ansiklopedik eser bağlamında sayılabilecek Fransız doğa bilimci ve hekim Henri Baillon'un (v. 1312-1895) hazırladığı *Dictionnaire de Botanique* (Botanik Sözlüğü)'dür.[31]

Yine Harezmî'nin (v. 387/997) *Kitâb mafâtih el-ulûm*'u,[32] Müberred'in (v. 286/900) *Kitâb el kâmil fi'l lüga*'sı, Râzî'nin (v. 313/925) Latince tercümesi 25 cilt tutan tıp alanındaki ansiklopedik eseri *el-Hâvî,* edebî ansiklopedik eserlerden sayılacak İbn Abdü Rabbih'in (v. 328/940) *el-ikd el-ferîd'i,* Farâbî'nin *İhsâu'l-ulûm'u,* İbn Sînâ'nın (v. 428/1037) dönemindeki neredeyse tüm tıp literatürünü bir araya toplayan ve yıllarca ders kitabı olarak okutulan eseri *el-Kânun fi't-tıbb'*ı, Bîrûnî'nin(v. 453/1061) *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*'si ansiklopedik mahiyetteki kıymetli eserlerdir.[33]

Yukarıda değindiğimiz gibi bazı kaynaklar ve ansiklopediler İbn Kuteybe'nin Uyûnü'l-Ahbâr'ı veya diğer saydığımız ve sayamadığımız ilk ansiklopedik tarzındaki farklı eserleri yok saymaktadırlar ya da ansiklopedik eser anlayışı için çok geç tarihler vermektedirler. Modern anlamdaki ansiklopediler geç tarihlerde ortaya çıkmaya başlamıştır; fakat eğer bu erken dönem eserleri temel oluşturmasa ya da hareket noktası olmasa idi modern anlamdaki ansiklopedilerin oluşma ve gelişme süreci çok daha geç tarihlere kadar uzayabilirdi. Bu sebeple öncü olanı ve geçmişin referanslarını göz ardı etmemek gerektiği kanısındayız. Bu kaynaklar ansiklopedik eserlere yaklaşan tarzda eser yazımını söz gelimi Çin'de 6. ve 7. yüzyıllara kadar erken tarihlere çekerken Araplar'da yazılan ansiklopedik eserlerin ilkini 1876'da basılmaya başlanan

[29]"Das Pflanzenbuch des Abû Hanîfa Ahmad b. Dawud ad-Dîneverî, ein Beitrag zur Geschichte der Botanik bei den Arabern"
[30] Muhammed Hamîdullah, "Ebû Hanîfe Dîneverî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1994), 9/356-358.
[31] İlhan Kutluer, "İlmi Nebât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/134-137. "Ansiklopedi", (Ana Britannica), 1/131.
[32] Furat, "Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler", 308.
[33]Özel, "İslâm Dünyasında Ansiklopediler", 389.

‘*Dairetü’l-Maarif”*e kadar getirmektedirler. Halbuki oraya gelene kadar sadece Osmanlıda ansiklopedik eser mahiyetinde birçok çalışma bulunmaktadır. Bazıları şunlardır: Seyyid Şerif Cürcani’ye (v. 816-1413) ait olan ‘*Mekâlidü’l-ulûm’* 21 bölümden oluşturulan ansiklopedik hüviyette çalışmadır. el-Kalkaşendî’nin (v. 821-1418) ‘*Subhü’l-a’şâ’* adlı eseri yine genel ansiklopedi mahiyetindedir. Mehmet Şah Fenârî’nin (v. 839-1435) *‘Unmûzecü’l-ulûm*’u, Muhammed b. Ahmed b. Mansur el İşbihi’nin (v. 850-1446) *el-Mustatraf*’ı, Molla (Sarı) Lütfi’nin (v. 900-1494) *el-Metâlibil’l-ilâhiyye*’si, es-Suyûtî’nin (v. 911-1505) 14 ilimden bahseden *el-Usûlü’l-mühimme li ulûmi cemma*’sı ve Şeyh Ahmed b. Ebü’l-Hasan el-Mısrî’nin (v. 960-1553) *el-Kânun fi’d dünyâ* adlı eserleri tamamen ansiklopedi diyebileceğimiz eserler görünümündedir. Nev’î’nin (v. 1007-1599) *Netâyicü’l-fünûn ve mehâsinü’l-mutun*’u, Sadreddinzade Şirvani'nin (v. 1036-1627) *el-Fevâidiü’l-hakâniyye*’si de kayda değer eserlerdir.[34] Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın (v. 1194-1780) ansiklopedik hüviyetteki *Marifetnâme* adlı eseri de bu nev’iden kabul edilmelidir.[35]

İlk addedilen *Dairetü’l-Maarif* adındaki Arapça ansiklopedik eser Beyrutlu Mârûnî bir aileye mensup yazar Butrus b. Bûlûs el-Bustânî tarafından yazılarak V. Murat’a ithaf edilmiştir. Baskısı 1900’lü yıllara kadar devam etmiştir.[36] İlk 6 cildini oğlu Selim el Bustânî’nin yardımlarıyla çıkarmış, geri kalan ciltlere ise ömrü yetmemiştir. Fakat 7. ve 8. ciltlerini ölümünden sonra oğlu tek başına yayınlamış; sonraki 9. 10. ve 11. ciltleri ise akrabaları tarafından yayın hayatına girmiştir. Eserini yazarken kendi kalabalık kütüphanesinden, o dönemlerde yeni yeni revaç bulan Batı’daki ansiklopedilerden ve bilgisinden emin olduğu farklı şahıslardan yararlanmıştır. Maddelerin bazılarının beraber çalıştığı Amerikalı misyonerlerce yazıldığının belli olduğu söylenmektedir. Her ne kadar Arap-İslam kültürü ile ilgili maddeleri kendisi çeşitli kitaplardan almış olsa da İslâmî konularda emin bir kaynak özelliği taşımamaktadır.[37] Marûnîlikten Protestanlığa geçen Bustânî hayatı boyunca siyaset ile dini birbirinden ayırmanın gerekliliğini savunmuş ve onun için çalışmıştır. Bustânî filoloji eğitimi konusunda da dil ile beraber dilbilgisinin yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunmuştur.[38] Arapçadan Arapça’ya Muhîtü’l-Muhît adındaki ilk modern sözlük yazarlığı da kendisine aittir.

---

[34] Ayhan Aykut, *Türkiye’de Ansiklopediciliğin Doğuşu ve Gelişmesi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,1989), 47.

[35] Mahmut Ak, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları” *Türk Bilim Tarihi Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 2/4 (2004), 176.*

[36]“Ansiklopedi”, (Hayat Ansiklopedisi), 1/266. Aykut, “Ansiklopedi”, 217-227. Özel, “İslâm Dünyasında Ansiklopediler”, 379-404.

[37] Ali Şakir Ergin, “Butrus b. Bûlus el-Bustânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/473-474.

[38] Emin Uz-Muhammed Efil, “Butrus b. Bûlûs el-Bustânî’nin Son Dönem Osmanlı Dönemi Reform Öncülüğü ve Türk Edebiyatına Etkisi” *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/2 (2021), 1247-1265.

İnönü Ansiklopedisi'nin giriş kısmında ise 'Arapça konuşulan memleketlerde' denilerek Bustânî'nin eseri umûmîleştirilmiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Çinlilerin ansiklopedisi milattan sonra 200'lü yıllara kadar götürülmüş fakat İslam dünyasında yer alan ve çok erken dönemlere rastgelen ansiklopedik mahiyetteki eserler ne yazık ki yer almamıştır. Halbuki bizce bu durum sadece tematik sistemden alfabetik sisteme bir geçiştir. XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılda eser te'lifi konusunda belli bir duraklama söz konusudur fakat bunun dışında İslam dünyasında ilim yeni başlamamıştır. Bilâkis ilmin temeli okumak, İslam dininin kitabı Kur'an'ın ilk ayetidir. Ki şunu da belirtmeliyiz ki alfabetik sistem tematik sistemden çok etkin bir yöntem arz etmemektedir. Bu alanda yapılan çeşitli çalışmalar yoktur. E. Gibbon bu durumu eleştirerek "*alfabetik sıraya sokulmuş teknik terimler aracılığıyla iletme çabalarının çılgınlığı*"[39] şeklinde izah etmektedir. Ayrıca bilgi tarihi alanında uzman İngiliz akademisyen Peter Burke "*büyük ya da küçük, genel ya da özel olan ansiklopediler sadece Batı'da değil İslam dünyasında da bu ihtiyacı görmek üzere çok eskilerden beri kullanılagelmiştir"* demektedir.[40]

İslam aleminde neşredilen diğer ansiklopediler ise; '*Dairetü'l-maarifi'l-İslamiyye* (1933) adlı eser Encyclopaedia of Islam'ın Arapça'ya çevirisidir. Albert Rihânî'nin '*el-Mevsûatü'l-Arabiyye'* (1955), Ali Ekber Dihhuda'nın *Lügatname*'si (1956), Pencap Üniversitesi tarafından Encyclopaedia of Islam temel alınarak hazırlanan '*Urdu daire-i maarif-i İslâmiyye*'(1959) adlı eser, *Mevsûatü'l-fikhi'l-İslâmî* (1966), Hassan Shadily tarafından hazırlanan *Ensiklopedi Indonesia* (1980), Abdülhâdi Haşim'in heyet başkanlığını yaptığı *Mevsûatü'l-Filistiniyye* (1984), editörlüğünü Kâzım Musevî Bocnurdî'nin üstlendiği *Dâiretü'l-maarif-i bozorg-i İslâmi* (1989) sayılabilir.[41]

Türkçe'de ilk ansiklopedi denemesi olarak anılan eser 1869 yılında Ali Suavi'nin *Kâmûsu'l-ulûm ve'l-maârif*'idir. 10 cilt tasarlanmış ve 26 yılda biteceği düşünülmüştür. Bu resimli ansiklopedi 'A' harfini tamamlayamadan sona ermiştir. Yağlıkçızâde Ahmet Rifat Efendi'nin 1883 yılında derlediği *Lugat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye*'si tamamlanan ilk ansiklopedi olması açısından önem arz etmektedir. 1888-1899 yılları arasında Şemseddin Sami'nin *Kâmûsu'l-A'lâm* adlı ansiklopedik anlamda müracaat kitabı sayılan önemli eseri yayınlanmıştır.[42] 6 ciltlik bu ansiklopedi hazırlanırken başta D' Herbelot'un 'Bibliotheque Orientale' olmak üzere birçok kaynaktan yararlanılmıştır. Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı*

[39] Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, çev. Mete Tunçay, 194.
[40] Peter Burke, *Bilgi Tarihi Nedir?,* çev. Turgay Sivrikaya, (İstanbul: Islık Yayınları, 2018), 90.
[41] Aykut, "Türkiye'de Ansiklopediciliğin Doğuşu ve Gelişmesi", 52.
[42] Akbayar, *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984),* 222.

Müellifleri adlı çalışmasından sonra Latin harfleriyle yazılmaya başlanan ansiklopedik eserlerin birçoğu yarım bırakılmıştır. Tamamlanan ansiklopediler arasında *Hayat Ansiklopedisi, Meşhur Adamlar Ansiklopedisi ve Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, İnönü Ansiklopedisi, Sanat Ansiklopedisi, Dünden Bugüne İstanbul, Cumhuriyet Ansiklopedisi* zikredilebilir. Batı'da oryantalistler tarafından neşredilen İslam Ansiklopedisi'ne eleştiri olarak Eşref Edip'in önderliğinde çıkarılan *İslam-Türk Ansiklopedisi* ise tamamlanamamıştır.[43]

Emrullah Efendi'nin 'A' harfinden sonrasına devam edemediği *Muhîtu'l-maarif* (1902) Türkiye'de yazılmaya çalışılan ilk genel ansiklopedi olması hasebiyle mühim bir yer tutmaktadır. Maddelerinin her birinin büyük bir hacme sahip olması tamamlanamamasının sebeplerinden biridir.[44]

Cumhuriyet döneminin ilk ansiklopedik çalışması '*Çocuk Ansiklopedisi'*dir (1927). Sabiha Zekeriya Sertel, Faik Sabri Duran ve Mehmed Zekeriya Sertel'in birlikte hazırladığı bu ansiklopedinin diğerlerinden farkı Arap harfleriyle yayımlanan son ansiklopedi olmasıdır. Diğer farklı özelliği ise adında 'ansiklopedi' kelimesinin yer aldığı ilk ansiklopedi olmasıdır.[45]

Yeni Latin harfleriyle yayınlanan ilk ansiklopedi ise *Hayat Ansiklopedisi'*dir. Amerikan ansiklopedisi olan Compton's Pictured Encyclopaedia temel olarak kullanılmıştır. Türkiye ile ilgili yazılar ise bazı yazarlarca kaleme alınarak neşredilmiştir. Eser 1932 yılında yayınlanmaya başlanmış ve 10 ciltten meydana getirilmiştir.[46]

1945'te Server İskit *Aylık Ansiklopedi* yayınlamıştır. Yine 1945 yılında Mehmet Akın Tuzlalıoğlu *Avcılık ve Atıcılık Ansiklopedisi* yayınlamıştır.

1946 yılında yayımlanan özgün çalışma ve Reşat Ekrem Koçu'nun hazırladığı *İstanbul Ansiklopedisi*'dir.

1949 yılında İsmail Hakkı Tonguç İş Eğitimi Esasına Göre Hazırlanmış Öğretmen Ansiklopedisi hazırlamıştır.[47]

Daha sonraki yıllarda ise;

---

[43] Salim Durukoğlu-Sevda Çetin, "Türkiye Türkçesi ile Yayımlanmış Ansiklopediler Kaynakçası Denemesi", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 8, 169-184. Özel, "İslâm Dünyasında Ansiklopediler", 399. "Ansiklopedi", (Hayat Ansiklopedisi), 1/266.
[44] Aykut, "Türkiye'de Ansiklopediciliğin Doğuşu ve Gelişmesi", 66.
[45] Aykut, "Türkiye'de Ansiklopediciliğin Doğuşu ve Gelişmesi", 73. Akbayar, *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)*, 227.
[46] Akbayar, *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984),* 228.
[47] Akbayar, *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984),* 232-233.

Celal Esat Arseven tarafından yayımlanan *Sanat Ansiklopedisi* (1943),

İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi (1946),

Mithat Sertoğlu'nun *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (1958),

Afşin Oktay'ın *Biyografiler Ansiklopedisi* (1958),

Mithat Sertoğlu tarafından yayımlanan *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (1958),

Çağatay Uluçay tarafından yayımlanan *Tarih Ansiklopedisi* (1961),

Resimli Bilgi- Alfabetik Resimli Bilgi (1964),

Gökkuşağı Ansiklopedisi (1966),

Mustafa Nihat Özön- Baha Dürder tarafından yayımlanan *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi* (1967),

Kolektif Yayınlarından çıkarılan *Cumhuriyet Ansiklopedisi* (1968),

Türk Musikisi Ansiklopedisi (1969),

Meydan-Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi (1969),

Ak İktisat Ansiklopedisi (1972),

Cem Atabeyoğlu tarafından yayımlanan *Spor Ansiklopedisi* (1972),

Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi (1973),

Cemil Sena tarafından yayımlanan *Filozoflar Ansiklopedisi* (1974),

Devrimler ve Karşıdevrimler Ansiklopedisi (1975),

Dünyamız Çocuk Ansiklopedisi (1975),

Muzaffer Aşkın'ın *Kadın Ansiklopedisi* (1976),

Orhan Hançerlioğlu tarafından yayımlanan *Felsefe Ansiklopedisi* (1976),

Larousse Gençlik Ansiklopedisi (1976),

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (1976),

Gelişim Genel Kültür Ansiklopedisi (1977),

Sofra, Türk ve Dünya Yemekleri Ansiklopedisi (1977),

Sosyalist Kültür Ansiklopedisi (1978),

Gönül ve Gülten Suveren tarafından tercüme edilen *Böcekler Hayvanlar Ansiklopedisi* (1979),

Çağlayan Bilim ve Teknik Ansiklopedisi (1979),

Sağlığımız, Herkesin İçin Tıp Ansiklopedisi (1979),

Gelişim Alfabetik Gençlik Ansiklopedisi (1980),

Teknoloji Ansiklopedisi (1980),

Nasıl Çalışır, Bilim Teknoloji ve İcatlar Ansiklopedisi (1980),

Arif Hikmet Par'ın *A'dan Z'ye Ansiklopedik Türk Adları ve Soyadları Sözlüğü* (1981),

Gelişim Büyük Coğrafya Ansiklopedisi (1981),

Gelişim Hayvanlar Ansiklopedisi (1981),

Görsel Okul Ansiklopedisi (1981),

Yurt Ansiklopedisi (1981),

Görsel Sağlık Ansiklopedisi (1982),

Atilla Özkırımlı tarafından yayımlanan *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi* (1982),

Şevket Rado'nun *Hayat Küçük Ansiklopedisi* (1982),

Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi (1982),

Evimiz, Ev ve Aile Ansiklopedisi (1982),

Gelişim Dünya Atlasları ansiklopedisi (1982),

Sururi Kocaimamoğlu'nun *Bankacılık Ansiklopedisi* (1983),

Kombi Resimli Bilgi Hazinesi (1983),

Bilim ve Yaşam, Çağdaş Bilim ve 1976 – 1978 Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (1983),

Resimli Ansiklopedi (1983),

Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi (1983),

Bebeğim ve Ben (1984),

Gelişim İlkokul Ansiklopedisi (1984),

Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi (1984),

Görsel 20. Yüzyıl Genel Kültür Ansiklopedisi (1984),

Hamdi Mert'in *Ansiklopedik İslam İlmihali* (1986),

Yavuz Bahadıroğlu'nun *Osmanlı Padişahları Ansiklopedisi* (1986),

Francis Robinson'un İslam dünyasını ve doğuyu tanıtmak için çıkardığı *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi* (1986),

Milliyet Gazetesi tarafından basılan *Büyük Larousse* (1986),

Hürriyet Yayınlarından çıkarılan *Temel Britannica Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi* (1992),

Kemal Yavuz, Ramazan Ayvallı ve Ethem Levent tarafından çıkarılan *Evliyalar Ansiklopedisi* (1992),

Seyfettin Tuthan'ın *Atatürk'te Konular Ansiklopedisi* (1993).[48]

[48] Yusuf Çotuksöken, *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler* (İstanbul: Gelişim Yayınları,1984), 246.

Atatürk Kültür Merkezi Yayınlarından *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi* (2004) [49] gibi birçok ansiklopedik eser ortaya çıkarılmıştır. 20. yüzyılda İslam dünyası için en önemli ansiklopedik çalışma ise hiç şüphesiz Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan *İslam Ansiklopedisi*dir.

Cumhuriyet döneminde çıkarılan ansiklopedilerin çoğu tercüme eserlerdir. Batı'da isim yapan yayınlar Türkiye'de de basılmak istenmiştir. 1989 yılında Nazan Uçak tarafından değerlendirilen dönemin ansiklopedilerinin 38'inden 18'inin sadece İtalya'dan alındığı ifade edilmektedir.[50] Türklerle ilgili maddelerin eklenmesi yoluna gidilmiştir. Ana eğilim bu şekilde olan bu çalışmaların çoğu yarım bırakılmıştır. Ansiklopedilerin ortak özelliklerinden biri, çoğunun sistemli ve kapsamlı bir hazırlık süreci yürütülmeden başlatılmış olmasıdır. Kolektif bir çalışmayla nihayete ereceği fikrinin tam olarak tecrübe edilmemiş olduğu söylenebilir. Bugünkü İSAM örneğinde olduğu gibi ansiklopedi için zengin bir bellek gerekmektedir. Çünkü ansiklopedideki bilgiler henüz toplumun karşısına çıkamadan güncelliğini yitirebilmektedir.

4.3. Ansiklopedilerin Amaçları

Kültürün bir envanteri olan ansiklopedilerin ilk amacı eğitimdir. Nitekim tanımlarda 'başvurulacak kitap' diye ifade edilmiştir. Hatta sözlük anlamı itibariyle Yunancadan geçen 'bilgi dairesi' anlamına gelen bu kelime 'özgür bireyin kültürel ve zihinsel olgunluk düzeyine erişebilmesi amacıyla içselleştirmesi gereken disiplinler arası bilgi seti' sayılmaktadır. Ansiklopediler bazen 'cihanı kapsayan bilgi kitabı' veya 'her şey kitabı' şeklinde isim almışlardır.[51]

Devrin bilgi birikimini ortaya koyan ansiklopediler belli bir alanla ilgili güncel bilgileri kapsayarak; güncel değilse yeni baskılarıyla kendini tazeleyerek, bu bilgi alanlarını bütüncül bir yapıda organize etmek suretiyle, kullanıcıların bilgiye en verimli biçimde ulaşabilmesini hedeflemişlerdir. Sadece tanım vermekle kalmayıp çeşitli açıklamalar da yapmaktadırlar.[52]

İlmin ve kültürel mirasın sonraki kuşaklara aktarılmasında da büyük önem taşıyan ansiklopediler iletişimin teknolojik anlamda bu kadar yaygın olmadığı süreçte arşiv görevi üstlenmişlerdir. Özellikle belli bir dönem maliyetin azaltılmasından tutun ki hızlı öğrenmeye katkı gibi işlevler yerine getiren ansiklopedilerin yerini günümüzde farklı araç gereçler almıştır.

---

[49]Durukoğlu-Çetin, "Türkiye Türkçesi ile Yayımlanmış Ansiklopediler Kaynakçası Denemesi", 169-184. "Ansiklopedi", (Meydan Larousse Ansiklopedisi), 1/ 553-555.

[50] Nazan Uçak, *Türkiye'de Ansiklopedik Yayınlar ve 1980-1989 Yılları Arasında Yayınlanan Ansiklopedilerin Değerlendirilmesi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,1989), 51.

[51] "Ansiklopedi", (İnönü Ansiklopedisi), 1/89.

[52] "Ansiklopedi", (Ana Britannica), 2/126.

Fikir ve düşünce akımları noktasında da bilgi veren hatta bazen tek amaçları bu olabilen ansiklopediler sadece toplumun akademik ya da teorik anlamdaki eğitimi bir tarafa farklı işlevleri de olan bir bilgi bütünüdür. Toplumun değişme ve dönüşme ya da değiştirme ve dönüştürme anlamında büyük önem taşıyan ansiklopedilerin tarihi çok eski zamanlara dayanmakla beraber özellikle ansiklopedilerin revaçta olduğu son yüzyıllarda, üretildiği toplumun siyasi, kültürel, sosyal, ekonomik, fikrî ve hatta dini bakımdan yönlendirilmesi gibi ideolojik amaçlarla da ortaya çıkarıldıkları gözlerden kaçmamalıdır. Söz gelimi Çinlilerin ansiklopedi özelliği taşıyan eserlerine '*emperyal ayna*' ifadesini kullanmaları tesadüf veya öylesine konulmuş bir isim olmasa gerektir. Yine benzer bir örnek olarak Fransız Vincent Beauvais '*speculum majus'* adındaki eserinin anlamı *'büyük ayna'* idi. Vincent kitabının dünyayı hem olduğu gibi hem de kendilerine göre 'olması gerektiği gibi' gösterdiğini ifade etmektedir.[53]

Hiçbir bilgi kaynağı toplumunu yansıtmadan işe başlayamaz. Bununla beraber ansiklopedilerin bir kısmının bazı dönemler daha etkin bazı dönemler daha pasif işlev görmüş olmaları doğaldır. Hatta şu da söylenebilir ki bazı dönemler daha çok ekonomik, bazı dönemler daha çok siyasi, bazı dönemler daha çok dini işlevler görmüşlerdir. Döneme ve mekana göre farklı işlevler görmüş olmalarını bu tespit edilenler gözler önüne sermektedir.

Alman felsefeci Bernard Groethuysen'in ansiklopediler hakkında '*ansiklopediler burjuvazinin mal biriktirme tutkusunun ifade bulmuş hâlidir*' demesi dikkate değerdir. Bernard Groethuysen Encyclopedie Methodique'nin giderek 210 cilde çıkmasını, Ökonomishe Encyklopaedie'nin yayımının 85 yıl gibi çok uzun bir zaman dilimini kapsayıp 242 cilt olmasını sadece bilgiyle açıklamamaktadır.[54]

Encyclopedie'nin editörlerinden birisi olan C. Joseph Pancoucke'un bu işi bir 'para işi' olarak nitelendirmesi bilginin aslında bir işletmeye dönebileceğini göstermektedir. Bu durumu itiraf eden ansiklopedi yayımcısı Pancoucke ise 17 dergiye sahiptir. 18. yüzyılda tüketim toplumunun başlangıcı diyebileceğimiz gelişmelere İslam dünyası direnmekle beraber çok fazla dayanamamıştır.[55]

İleride bahsedeceğimiz üzere bazı yönleriyle ilklerden sayılan Denis Diderot ve d'Alembert gibi materyalistlerin[56] ansiklopedisinin siyasi olarak ne kadar etkinse fikir tarihinde

---

[53] "Ansiklopedi", (Hayat Ansiklopedisi), 1/266.
[54] Peter Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi II Encyclopedie'den Wıkıpedıa'ya*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,2012), 52.
[55] Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi,* çev. Mete Tunçay, 182-183.
[56] Bayram Ali Çetinkaya (ed.), *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni- Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslâm Düşüncesi I* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 9/186.

de o kadar etkin rol oynaması tesadüfi değildir. Bu yapıtın en ünlü eserlerden biri hâline gelmesinin altında yatan nedenlerden ilki okuyucularının fikirlerini de etkilemeye çalışıyor olması olarak açıklanmaktadır.[57] Dinsel hicivlerle dolu bu ilk laik anlamdaki 28 ciltlik ansiklopedi çalışması sayılan bu eserin sahibi Diderot, din konusundaki septik düşüncesini direkt söylemek yerine paradokslarla ifade etmeye çalışmıştır. Önceleri: "*Ey Tanrım, var olduğunu biliyorum; fakat niyetim ve amelim itibariyle sanki sen düşüncemi ve amelimi görüyormuşsun gibi hareket edeceğim*" derken sonrasında '*sadece evren vardır ve dünya kendi kendine işlemektedir*'e kadar ileri gidip düşüncelerini beyan edebilmiştir. Hatta o kadar ki ona göre din bozucu etkilerin temel sebebidir. Dolayısıyla ateizmi açık açık savunan Diderot, Ansiklopedisi'nde bu fikirlerini yavaş yavaş işlemiştir. Ansiklopedi'ye katkıda bulunanlardan Voltaire'in hicivlerinin de gayesi Hristiyanların dini sebeplerle yaptıkları zalimliklerdir.[58] Bu ansiklopedistlerin kendi Hristiyan tarihleriyle olan bağı kopartıp Fransız Devriminin gerçekleşmesi noktasındaki etkileri bariz bir şekilde ortadır.[59] Gerçekten de en bağnaz kimselere bile modern fikirleri aşılayabilmesi ya da kendi düşüncelerini adapte etmesi Diderot ve arkadaşlarının hazırlamış oldukları ansiklopedi diğer tüm ansiklopedilerin de ne denli etkili bir araç olduğuna büyük bir göstergedir.

Theodor Zwinger'in hazırladığı büyük bir ansiklopedik eser olan *Theatre of Human Life (İnsan Hayatının Tiyatrosu)* da okuyucusuna dini ve felsefi mesajlar vermeyi hedefleyen ahlâki bir rehber niteliğindedir.[60]

Hayat Ansiklopedisi'nde ifade edilen ansiklopedicilerin babası addedilen Aristo'nun[61] ansiklopediye kendi yorumlarını katması ortaya çıkarılan ansiklopediyi ideolojik bir amaca da götürmeden edemez. Bu ilk ansiklopediler bile yazarın fikriyatıyla tabii olarak doğrudan doğruya etkileşim hâlindedir. Başka bir örnek verecek olursak Sovyet Ansiklopedisi'nin ilerleyen basımlarında komünizmin yanlış saydığı şahıslar, düşünceler ne varsa hepsinin ayıklanması hatta en başta Stalin'le[62] olan olumsuzluklardan sonra Troçki'nin[63] kendisinin maddelerden çıkarılması ansiklopedilerin amaçları noktasında bizi farklı mecralara

---

[57] "Ansiklopedi" *Temel Britannica Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi,* ed. Philip W. Goetz vd. (İstanbul: Ana Yayıncılık,1992), 1/284.
[58] Alev Alatlı, *Batıya Yön Veren Metinler II Rönesans- Protestan Reformu- Erken Modern Dönem-Bilim Çağı* (1350-1650), 706.
[59] İsmail Kıllıoğlu "Ansiklopedi", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, ed. M. A. Yekta Saraç (İstanbul: Nesil Matbaacılık Yayıncılık,1990), 1/68.
[60] Peter Burke, *Avrupa'da Rönesans-Merkezler ve Çeperler* çev. (Uygar Abacı), (İstanbul: Literatür Yayınları, 2003), 203.
[61] "Ansiklopedi", 1/266.
[62] Sovyetler Birliği'nin (SSCB) Vladimir Lenin'den sonraki ikinci başkanıdır.
[63] Stalin'in en büyük rakibi ve Kızıl Ordu'nun kurucusu olan Leon Troçki, Marksist teorisyen ve devrimci bir liderdir. Stalin ile girdiği güç savaşını kaybedip sürgün edilmiştir.

götürebilmektedir.[64] Doğaldır ki güncel bir kültüre modern bilgiler giriş yaparken bir seçilim yapılmaktadır. Güncel olana göre 'eskimiş' olan bilgiler yerinden edilirken bazen de 'tahrip edilirken' yeni olanlar onların yerini almaktadır. Bu durum Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde ve ansiklopedilerinde de kendini göstermiştir.

Büyüklü küçüklü tüm ansiklopedilerde adına son edisyon denilen yeniden yazma işlemleri yapılmaktadır. Larousse veya Britannica gibi çok ciltli ansiklopedik eserlerde bile bu duruma rastlamaktayız. Tabii ki bunun altında pratik sebepler yoktur dememekle beraber yeni bir görüşün, kültürün, medeniyetin tohumlarıdır da demeden de kendimizi alamıyoruz. Nasıl ki bu durum batıda Hristiyanlığa olan ilginin azalması şeklinde kendini göstermişse bizde çıkmaya başladığı dönemde de ansiklopedik eserlerin bazıları özelinde İslam'a olan ilginin azaltılmaya çalışılması şeklinde yorumlanmalıdır. Bu düşünceyi ansiklopedik eserleri ele aldıktan sonra sonuç kısmında ifade edeceğimiz için burada bu kadarla yetinmeyi uygun buluyoruz.

13. yüzyılda Bartholomaeus Anglicus tarafından yayımlanan *De proprietatibus rerum* adlı ansiklopedi de istediği düşüncelere okuyucuları yöneltmekte fakat yorum yapmamaktadır. Farklı fikir teatilerine hiç girmeyerek fakat başarılı cümlelerle işlemek istediği düşüncelerini daha etkili bir biçimde vermeyi amaçlamakta olduğu belirtilmektedir.[65]

Michael Pexenfelder'in 1670 yılında yazdığı *Apparatus Eruditionis* ansiklopedik eserindeki amacının yeni Hristiyan olmuş İspanyollara kendini ayakta tutabilmesine imkân verecek millî bir kültür sunabilmek olduğu ifade edilmektedir.[66]

Hitap ettikleri toplumun zevklerini dahi gözden kaçırmayan ansiklopedilerin hedefini bir anlamda özetleyen ismini aldığı ansiklopedide İsmet İnönü ise şunları söylemektedir; *"Bizim iddiamız, dünyanın yüz elli seneden beri kazandığı mesafeleri Türkiye'nin behemehal kazanacağı iddiasıdır."* Yine aynı kişi el yazısıyla İnönü Ansiklopedisi'nin girişinde "*Ansiklopedi*, *Türk kültürünün yeni devrinin bir işareti, bir sembolü olacak ve fikir hayatımızda geniş tesirler yapacaktır"* ifadeleriyle ansiklopedilerin düşünce hayatında da istenilen doğrultuda tesirler oluşturacağını gözler önüne sermektedir.

Ansiklopediler aynı zamanda milletlerin yarış yaptığı bir alan olmaktan geri durmamışlardır. İncelediğimiz tüm te'lif ansiklopedilerde 'Türklerin bir ansiklopediye sahip olmadığından' ya da varsa bile 'günümüz ansiklopedi anlayışına uygun olmadığından' yakınılmaktaydı. Dolayısıyla hem te'lif olan hem de tercüme olan ansiklopedilerde cumhuriyete dair olan her şeyin tanıtımı yapılmaktadır. Hatta bu durum sütun ve sayfa sayısını

[64] Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi II,* 165.
[65] "Ansiklopedi", (Ana Britannica), 1/128.
[66] "Ansiklopedi", (Ana Britannica), 2/127.

dahi bariz bir şekilde etkilemektedir. Tercüme olan ansiklopedilerde yer yer te'lif olan veya tashih edilen kısımlara rastlandığı için onların da içlerinde bu maddeler yer bulmaktadır. Örneğin te'lif addedilen *İnönü Ansiklopedisi*'nde 'Atatürk' maddesi 88-124. sayfalar arasını kaplamaktadır. Tercüme addedilen Millî Eğitim Bakanlığının bastığı *İslam Ansiklopedisi*'nde ise 719-807. sayfalar arasında yer verilmektedir.

Ansiklopedilerde 'bkz.' şeklinde yapılan göndermeler dahi tesadüfi olmayıp belirli bir amaca hizmet etmektedir. İdeolojik bir perspektife sahip ansiklopediler, söz konusu yönelimi daha belirgin kılmak ve okuyucuyu ikna edebilmek amacıyla, ilgili maddeler arasında yönlendirmeler yaparak içerikler arasında anlamlı bir bütünlük kurma gayreti taşımaktadır. Buna karşılık, bazı ansiklopedilerde bu tür atıflar bütünüyle akademik kaygılar çerçevesinde gerçekleştirilmektedir

Mısır'ı işgal etmeye gelen Napoleon oryantalistlere ülkeyi detaylarıyla ele alan tam yirmi dört ciltlik bir ansiklopedi yazdırmıştır.[67] Özel ansiklopediler, konulu ansiklopediler ya da ülke ansiklopedileri arasında ele alabileceğimiz *Description de l'Egypte* adlı bu çalışmanın altında yatan amaçlar ortadadır. Ortaya çıkarılan bilginin nedenlerini araştırmak, mevki, güç veya fikriyatla arasındaki bağı kurmak bizi doğru yolla paralel bir şekilde hareket ettirecektir.

1929-1936 yılları arasında çıkarılan Encyclopedia İtaliana'nın Faşizm maddesini Mussolini'nin[68] yazmış olması[69] ansiklopedilerin ne ölçüde 'ansiklopedizm' kavramıyla özdeş ideolojik bir amaç güdebileceğinin en vâzıh örneklerinden biridir.

Ansiklopediler daha da özelde yer verilen maddeler ve madde içerikleri bir dünya görüşünün vücut bulmuş hâlidir. Ortaçağ ansiklopedilerinin yeniçağda kullanılması veya tekrar basılması anlamsız değildir. Örnek olarak yukarıda da isminin anlamından bahsini ettiğimiz Vincent'in Speculum'u 1590'da Venedik'te, 1694'te Douai'de tekrar yayımlanmıştır. İsim olarak ise 'Bibliotheca Mundi' yani 'Dünya Kütüphanesi' ismi verilmiştir.[70]

Alev Alatlı Viva La Muerte adlı Türkiye toplumunun değişimini ve entelektüel kişinin yaşadığı çatışmaları ele aldığı yapıtında ansiklopediler hakkında konuşturduğu karakterler üzerinden şu eleştiriyi yapar; *" ..kalıba girmeyen, sistematikleştirilemeyen faaliyetler aşağılanır, toplum dışı bırakılır. Muhalefet asgariye indirilir. Kitle kültürü denilen kabullenilmiş doğrular bütünü, ansiklopedilerini kurarlar. Kendi ansiklopedilerini, yani kendi kültürlerini*

[67] Kalın, *İslâm ve Batı*, 129.
[68] Faşizmin kurucusu ve İtalya'nın 1922-1943 yılları arasındaki diktatörüdür.
[69] Alev Alatlı, *Batı'ya Yön Veren Metinler IV- Moderniteye Doğru Kaotik Modern Dünya (1800-1970),* 1658. "Ansiklopedi", (Ana Britannica), 2/128.
[70] Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi,* 102.

ayakta tutacak 'doğrularını'. Bir Fransız ansiklopedisi, Fransızlar içindir. Britannica, İngilizlerin doğrularını perçinlemeye yarar. Bizim ansiklopedimiz yok. Türk Ansiklopedisi yok. Çünkü ansiklopedilerin ölüseviciliği ile bir bağlantısı var. Çünkü ansiklopedinin varlığı 'malumatı' sistematikleştirilmiş toplumun habercisidir. Değil mi?.."[71] Yani Alatlı'ya göre ansiklopediler genele göre bilgi verme amacı taşısalar da aslında milletlerin tasvip edilmiş doğrularını resmi hale getiren ideolojik vesilelerdir. Bir İtalyan Ansiklopedisi İtalyanları, bir Alman Ansiklopedisi Alman kültürünü onların din ve dünya görüşünü kurumsallaştırabilir; başka bir milleti değil. Bizde ise te'liften ziyade yapılan onlarca tercüme ansiklopedi sebebiyle geleceğe yön verememiş ve geçmişimizle bağ kuramayışımız vardır. Alatlı'nın yazısı 'bilginin kimlerin elinde olduğunu' sorgulamaya sebebiyet vermektedir. Sözgelimi İnönü Ansiklopedisi devlet eliyle hazırlanmış olmasına rağmen Batı'da üretilen ansiklopedik eserlere alternatif üretmek şöyle dursun onların ideolojisinden bir adım öteye gidememiştir. Hakeza Meydan Larousse'un her ne kadar üzerinde değişiklikler yapılabileceğine dair sözleşmeler yapılmış olsa bile Fransız kökenli bir ansiklopedidir ve İslam-Türk perspektifini taşıdığı iddia edilemez. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından tashih, te'lif ve tercüme şekilde karmaşık bir yöntemle çevrilen İslam Ansiklopedisi zaten oryantalistlerin yazdığı bir ansiklopedidir. Dolayısıyla Diyanet İslam Ansiklopedisi'nden önce ya te'lif olarak marjinal bir İslam-Türk ideolojisiyle işe başlayan Eşref Edip Fergan'ın ansiklopedisi gibi yarım bırakılmış eserler vardır ya da böyle bir fikriyatla işe başlanmamıştır. Kültürel referans oluşturabilecek bir bilgi sistemi oturtulamamıştır. Bunun da önemli nedenlerinden birisi 'batıya olan hayranlık'tır.

Alatlı başka bir eserinde tenkitvari üslupla ansiklopediyi yazmak değil 'kurmak' kelimesi ile ifade etmiş ve bu durumu insanların fiillerini sistematikleştirme şeklinde izah etmiştir. Bir ansiklopedi oluşturmanın aslında mutlak doğrular, tartışmaya kapalı bilgiler ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Bunun bir despotluk olduğunu belirtmektedir. Bu da batının kendi doğrularını hem kendisine hem bize hem de tüm dünyaya dayatma alışkanlığının temeli tam da bu anlayış değil mi diyerek irdelemektedir.[72]

Tüm eserlerde olduğu gibi ansiklopedilerde de bibliyografyalar önemli bir yer edinmekte ayrıca ansiklopedinin güvenilirliğini ve tarafsızlığını önemli oranda artırmaktadır. Ama ne yazık ki incelediğimiz Cumhuriyet dönemi ansiklopedilerinin çoğunluğunda bu veriye rastlamamaktayız. Ansiklopedileri kimin tasarladığı, maddelerin kime yazdırıldığı, amaçlarının ne olduğu gibi soruların cevapları da bu noktada önem arz etmektedir.

---

[71] Alev Alatlı, *Vıva La Muerte! Yaşasın Ölüm! (Or'da Kimse Var mı?)*, (İstanbul: Alfa Yayıncılık,2001), 167-168.
[72] Alev Alatlı, *Nuke Türkiye (Or'da Kimse Var mı?),* (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2001), 292.

Ansiklopedilerin mümkün olduğu kadar önyargısız ve tarafsız olmaları ümit edilmesine rağmen hazırlayanların düşünce ve bakış açıları seçilen konulardan dahi belli olmaktadır. Özellikle din, siyaset gibi konularda objektif yazılmayan yazılar o eser için olumsuz bir izlenim oluşturmaktadır. Biz de bu sebeple imzalı makalelerin yazarlarını inceleme gereği hissettik. Aslında bu 'taraflı tutum' beşer olmanın da getirdiği bir zaaftır denilebilir.[73] Fakat aydınlardan beklenen bilgiyi, olayı, kişiyi, tarihi ve diğer durumları değerlendirirken bir 'ayna' gibi olmalarıdır. Bu durumda en azından bize düşen çevremize sağlıklı bir bakış açısı kazandırmaktır. Hakkını teslim etmemiz gerekir ki dünya kuruldu kurulalı mütemadiyen tezahür eden bu duruma muteber alimlerimiz boyun eğmemişlerdir. Çeşitli ideolojilere rağmen kalem oynatmamayı tercih etmişlerdir.[74]

Dolayısıyla anlıyoruz ki ansiklopediler sadece teorik bilgi kaynağı olmaktan öte bir toplumun bakış açısını değiştirebilen birer objeye dönüşebilmektedir. Bilginin değerlerden arınmış ve objektif olması zordur. Bazı ansiklopedilerin bu noktadaki işlevleri çok daha fazla iken kiminin ise daha azdır. Bir dönemin kapanıp yeni bir paradigmanın inşa edildiği Cumhuriyet dönemi, bu açıdan belirleyici bir kırılma noktasıdır. Dolayısıyla, bu geçiş sürecinin epistemolojik bir zemine oturtulması gayesiyle çeşitli ansiklopedik ve bilimsel girişimlerin hayata geçirilmiş olması, o dönemki gelişmeler de dikkate alındığında beklenen bir durumdur.

Biz bu durumu nokta-i nazarlarımızdan kaçırmamak kaydıyla ansiklopedilerin ortaya çıkışından, işlevinden, diğer milletlerin ansiklopedilerinden bahsetmekle beraber asıl olarak kendi ülkemizde hazırlanış biçimlerine göre tercüme edilmiş veya te'lif edilmiş Cumhuriyet dönemi ansiklopedilerini çeşitli yönleriyle ele alacağız.

[73] "Ansiklopedi", *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, ed. İlhan Apak (İstanbul: İhlâs Gazetecilik ve Holding), 2/197.
[74] Ahmet Önkal, "İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi" *Marife Dergisi* 1 (5/ 2005), 253-265.

BİRİNCİ BÖLÜM:
CUMHURİYET DÖNEMİ ANSİKLOPEDİLERİ

1.1. Te'lif Ansiklopediler

1.1. 1. İnönü (Türk) Ansiklopedisi

Cumhuriyet döneminin ilk te'lif ansiklopedisidir. 'İnönü Ansiklopedisi', 1945 yılından sonraki ismiyle 'Türk Ansiklopedisi', tamamlanması çok uzun sürdüğü için 'Yorgun Ansiklopedi' adını alan eserle ilgili 1 Ocak 1941'de 'İnönü Ansiklopedisi Bürosu' kurularak ilk somut adımı atılmış, eser 1942 yılında yazılmaya başlanmıştır.

Burada ansiklopedilerin tercüme ve te'lif edilme kararının alındığı 1-5 Mayıs 1939 tarihli Birinci Türk Neşriyat Kongresinin detaylarından bahsetmeyi uygun buluyoruz. Bu kongreye iştirak edenler arasında Balkan Birliği kâtibi davetli Abdülhak Şinasi Hisar, Cumhuriyet Gazetesi adına İstanbul mebusu Abidin Dâver, Ankara Akba Kitabevi sahibi Âdil Akbay, Maarif Vekilliği adına Talim ve Terbiye azası Avni Refik Bekman, davetli olarak Ankara Gazi Lisesi İngilizce Öğretmeni Azime İpek, Devlet Meteoroloji İşleri Müdürlüğü adına Tetkikler şubesi müdürü Aziz Balkan, İş dairesi adına doktor Baha Arkan, halkevleri adına Halkevleri müfettişlerinden Behçet Kemal Çağlar, İkdam Gazetesi adına Ankara Akba Kitabevi sahibi Bilal Akba, davetli olarak Ankara mebusu, Falih Rıfkı Atay, Bursa Lisesi Edebiyat öğretmeni Orhan Şaik Gökyay, İstanbul Üniversitesi adına Profesör Fahrettin Kerim Gökay, Maarif Vekilliği İlköğretim Genel Direktörü Hakkı Tonguç, İstanbul mebusu İbrahim Alaettin Gövsa, Müzeler müdürü Hamit Koşay, Çocuk Esirgeme Kurumu adına İstatistik ve Propaganda müdürü İsmail Işık, muharrir Peyami Safa, Çanakkale mebusu Reşat Nuri Güntekin, İlkokul öğretmenleri adına Maraş İstiklal İlkokulu Başöğretmeni Nuri Şenel, davetli olarak Pertevniyal Valide Sultan Lisesi Fransızca öğretmeni Nurullah Ataç, Sivas mebusu Necmettin Sadak, karikatürist Ramiz Gökçe, Tekirdağ mebusu Yahya Kemal Beyatlı, muharrir Yaşar Nabi, davetli olarak Ankara Konservatuar öğretmenlerinden Sabahattin Ali, Türk Yüksek Mühendisler Birliği adına mühendis Refik Fenmen, Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi adına Doçent Pertev Boratav, davetli olarak Sivas mebusu Şemsettin Günaltay, Güzel sanatlar umum müdürü Suut Kemal Yetkin, davetli olarak Beyoğlu Haşet Kitabevi memurlarından Vecihi Görk gibi birçok

isim bulunmaktadır.[75] Yayıncılar, bakanlık yetkilileri, yazarlar ve daha birçok ilgili veya kısmen ilgili meslek sahibi kongreye davet edilmiştir. İslam ve İnönü Ansiklopedileri'nin yayımlanması da bu kongrede alınan karar çerçevesinde olmuştur.

Maarif Vekili Hasan Âli Yücel kongredeki nutkunda okullarda öğrenim gören milyonlarca okuryazara kültür olması gayesiyle kitap, ansiklopedi, sözlük gibi irtifa kazanma araçlarını bir an önce onlara sunabilmek için hangi girişimler gerekiyorsa bu kongreyle onu ortaya koyabilme imkanını bulduklarını ifade etmiştir. Kongreden sonraki işin oradan aldıkları ilhamla neşriyatı fiiliyata dökmek olacağını bu hususta da en yüce güvenin Türk milletinin gelişmesini kendine gaye bilen Millî Şef İsmet İnönü'ye ait olduğunu ifade etmiştir.[76] Cumhuriyet hükümetinin bu davaya gönül verdiğini belirtmiştir. Te'lif ve tercüme faaliyetleriyle tam ulusal bir kütüphane vücuda getireceklerinin kararını aldıklarını dile getirmiştir.[77]

Yücel konuşmasının devamında şunları söylemiştir: "*Garp kültür ve tefekkür camiasının seçkin bir uzvu olmak dileğinde ve azminde bulunan Cumhuriyetçi Türkiye, medeni dünyanın eski ve yeni fikir mahsullerini kendi diline çevirmek ve alemin duyuş ve düşünüşü ile benliğini kuvvetlendirmek mecburiyetindedir. Bu mecburiyet bizi geniş bir tercüme seferberliğine davet ediyor. Dillerin zenginlik şiarları nasıl lügatleri ise milletlerin ansiklopedileri de kültür seviyelerinin birer timsali sayılırlar. Yirminci asırda bir millet için bir ansiklopediden ve muhtelif ilim şubeleri için hazırlanmış ihtisas lügatlerinden mahrumiyet lehe yorulabilir bir yoksulluk sayılamaz. Bu eksiğimizi bir an önce tamamlamak ve her münevver Türkün yuvasında bulunduracağı bir bilgi hazinesi olan millî bir ansiklopediye sahip olmak yolunda atılabilecek en müspet adımları değerli kongremizin bulacağına ve memlekete göstereceğine kuvvetli bir itimat beslemekteyim."*[78]

Yücel Cumhuriyetçi Türkiye'nin 'garbın seçkin bir uzvu olmasının yolunun onların eserlerini çevirmek ve onlar gibi düşünerek benliklerini güçlendirmek sayesinde olacağını' ifade etmektedir. Bu sebeple de ansiklopedik çalışmalar başlamıştır.

Kongrede tetkik olunan mevzulardan bazıları ise şunlardır:

-Yazma ve matbu klasik eserler arasından yeniden neşredilmesi gerekli olanların belirlenmesi,

[75] T.C. Maarif Vekilliği, Birinci Türk Neşriyat Kongresi, Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları (Ankara 1939), 406-412.
[76] Birinci Türk Neşriyat Kongresi, 1.
[77] Birinci Türk Neşriyat Kongresi, 2.
[78] Birinci Türk Neşriyat Kongresi, 12.

-Klasik eserler dâhil olmak üzere, hedef dile çevrilmesi gereken en önemli kaynakların tespit edilerek yıllara yayılmış bir program dâhilinde planlanması.

-Orta tahsildeki çocuklar için yazdırılması ve tercüme ettirilmesi gerekenler için bir program planlanması,

-Çocuk edebiyatına yönelik tematik ve yaş gruplarına uygun kaynakları içerecek şekilde kapsamlı bir çocuk edebiyatı kütüphanesinin oluşturulmasına yönelik planlamanın yapılması,

- Toplumun genel bilgi, kültür ve eğitim düzeyini yükseltmeyi hedefleyen, halk odaklı yayın faaliyetlerinin içerik, tür ve dağıtım esaslarını kapsayan bir neşriyat programının hazırlanması.

-Ansiklopedi ve sözlüklerin tercümesi için hazırlıklar,

-Te'lif ve tercümeleri teşvik etmek gayesiyle mükafatlar verilmesi için gereken planlamalar,

-Okumayı özendirmek amacıyla yapılacak işler.[79]

İnönü Ansiklopedisi isminden de anlaşılacağı üzere Cumhuriyet döneminin ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün el yazısıyla şöyle başlamaktadır: *"Bu eserin değerini artırmak için emek vermeyi her Türk aydınından beklerim. Ansiklopedi, Türk kültürünün yeni devrinin bir işareti, bir sembolü olacak ve fikir hayatımızda geniş tesirler yapacaktır. Onu başaracaklar, millete büyük hizmetler yapanlar gibi engin saygılarımıza hak kazanacaklardır."*

Ansiklopedi programında şu ifadelere yer verilmiştir: "*İnönü Ansiklopedisi bütün dünyanın fikrî mahsülünü, bu asır medeniyetinin ilmî zenginliğini hülâsâ olarak ve birbirleriyle münasebetli ve ahenkli bir şekilde toplamakla beraber bilhassa Türklüğe, Şarka ve İslamlığa ait malumat için en emin bir müracaat kitabı olacaktır.*"[80]

Programın devamında ise yapılacak olan ansiklopediye 'ideolojilerini' yansıtacaklarını anladığımız şu ilgi çekici ifadelere yer verilmiştir: "*Daima şu noktaları düşünmeliyiz ki, Balkan komşularımız da dahil olmak üzere hemen tüm milletlerin kendilerine mahsus birer ansiklopedileri, hatta bunların tekrarlanmış ve son zamanların ihtiyaçlarına göre değiştirilip mükemmelleştirilmiş baskıları bulunduğu hâlde bize ait böyle bir eserin şimdiye kadar hazırlanamamış olması ilim hayatımız için çok mühim bir boşluktur. Hele büyük inkılaplar yapmış ve rejimler kurmuş milletlerin 'kendi dünya görüşlerini' ihtiva eden ve rejimlerin ideallerini belirten birer ansiklopediye sahip olmalarına rağmen 'sosyal netice ve verimleri' bakımından dünyanın başka hiçbir milletine benzetilemeyecek derecede engin değişiklikler yapmış, bilhassa fikir ve bilgi yolunda harf inkılabı gibi eşsiz bir hamleyi başarmış olan*

[79] Birinci Türk Neşriyat Kongresi, 3.
[80] İnönü Ansiklopedisi Programı, Ankara 1942, 1/2.

memleketimiz ve rejimimiz için böyle bir esere bir an evvel sahip olmak elzemdir."[81] Hedef mümkün mertebe üst seviyede nesnellik olması gerekirken bu satırlardan bilginin rejim tarafından kurumsal hale getirileceği ve bu ansiklopedinin iktidarı pekiştirmek için kullanılacağı çıkarımını rahatlıkla yapabiliriz. İsminden başlayarak Türkiye'deki politik durumdan en çok etkilenen ansiklopedidir diyebiliriz.

Yazılacak maddelerin ölçüsü ele alınırken de *"Ölçüsü gibi zihniyet ve kanaati de ansiklopedinin temelli çizgilerinden biri olacaktır. Ansiklopedi her şeyden önce Cumhuriyetçi Türk inkılabının görüş hakimiyeti altında bulunacaktır… eski ve muhafazakâr eserlerimizdeki geri anlayışlardan, dar görüşlerden çekinmek de o derece elzemdir."* denilmektedir.[82]

21 Eylül 1943 tarihli giriş kısmında dönemin Maarif Vekili Hasan Âli Yücel 'şartların o güne kadar el vermediği için Tanzimattan beridir bir ansiklopedi yapılamadığını' ifade etmiştir. Sadece Emrullah Efendi'nin Abdülhamit devrinin sonunda bir koruma görmeksizin girişimi olduğu fakat bizim de yukarıda değindiğimiz gibi bu ansiklopedik çalışmanın devam edemediği ilave edilmiştir. Uzun süre bu durumun sadece bir temennide kaldığı; fakat Mustafa Kemal ile birlikte inkılapların ansiklopedi çalışmaları yönüne de bir ivme verdiği, elle tutulabilir hâle geldiği söylenmiştir. Nihayetinde Mayıs 1939 tarihinde toplanan Birinci Neşriyat Kongresi'nin verdiği karar ve ifade edildiğine göre şaşmaz bir intizam ruhuyla gerçekleştirileceği de eklenmiştir.[83]

'Cumhuriyet inkılabından beridir her türlü yeniliklere kolayca ayak uyduran milletin' fikir hayatında da geri zamanda yaşamayı kabul edemeyeceği ifade edilmiş, öğrencilerin artan okuma ve öğrenme arzusunun karşılanma ihtiyacı dile getirilmiştir. Ayrıca 'dünyada hiçbir milletinkine benzemeyen inkılaplar ortada iken, fikir ve bilgi yönünde eşsiz bir hamle başarılmışken' kendi dünya görüşlerini yansıtan böyle eserlere sahip olmanın elzem olduğu söylenerek ansiklopedi yayınlamaktaki amaçlar serdedilmiştir. Ayrıca bu ansiklopedi ile milletin istikbali için olan fikir birliğinin de sağlanmış olacağı belirtilmiştir.[84]

İnönü Ansiklopedisi Bürosu ilk olarak işe başlıca dünya ansiklopedilerinin nasıl hazırlandığını araştırarak başlamıştır. Eserde yer verilecek önemli kelimeler ve maddeler tespit edilmiştir. Ansiklopedinin ne şekilde kimlerle işleyeceği gibi konular için yirmi sayfalık bir fasikül hazırlanmıştır. Yazılardaki uzunluklar önceden belirlenmesi elzem olan bir husus olarak addedildiği için ilk ciltlerinde özellikle *Larousse du Vingtieme Siecle* Ansiklopedisi esas

[81] İnönü Ansiklopedisi, Önsöz, 1/1-26.
[82] İnönü Ansiklopedisi, Önsöz, 1/1-26.
[83] İnönü Ansiklopedisi, Önsöz, 1/1-26.
[84] İnönü Ansiklopedisi, Önsöz, 1/1-26.

alınmaya karar verilmiştir.[85] Ansiklopedi programı hiçbir yabancı eserin tercümesi mahiyetinde olmayacaktır. Hiçbir madde için herhangi bir esere münhasır olunmayacak fakat istifade edilebilecektir. Memleketlere göre önem dereceleri farklı olan konulardaki miktar *Larousse'*un verdiği ehemmiyet ve miktarla kıyaslanabilecektir. Örneğin dini konularda *Larousse* Hristiyanlık için ne kadar yer ayırmışsa İnönü Ansiklopedisi'nde de o kadar yer ayrılabileceğine karar verilmiştir. Ansiklopedi hacminin Larousse ile de kıyaslandığında on beş cilt civarı olması plânlanmıştır.[86]

Coğrafi veya beşerî mahiyette olan maddelerin yazımına memleketimizle ilgisine veyahut tarihi, siyasi ve iktisadi ehemmiyetine bakılarak karar verilebilecektir.[87]

Yazılan maddelerde 'zihniyet'in en önemli konulardan biri olduğu dercedilmiş ve dolayısıyla herhangi bir din veya kanaat telkini gibi bir durumun söz konusu edilmeyeceği ifade edilmiştir.

Siyasi iktidar değişikliklerinden de bir hayli etkilenen bu ansiklopedik çalışmada dil de önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla maddeler yazılırken en açık hâliyle Türkçe kullanımına dikkat edilecektir. Zaruri bir durum söz konusu olmadığı sürece en başta Arapça ve Farsça kelimelerden fakat onlardan olduğu kadar Fransızca'dan da geri durulacak ve kullanılmayacaktır.

Biyografik maddelerde iki temel ölçü kullanılacaktır. Bunlardan birincisi yabancı bir memlekette basılan ansiklopedide de o kişiye yer verilmiş olması, ikincisi ise bu konuyu bilen uzmanların görüşleridir. Tabii ki yaşadıkları dönemdeki durumları da göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla beraber bazı kişiler kendi memleketleri için önem arz ediyor olsa da umumi tarih içerisinde pek önemli bir mahiyetleri olmadığı için onların maddelerde yer almasına gerek olmayacaktır anlamında ifadelere sıkça rastlanılmaktadır.[88]

İnönü Ansiklopedisinin önsöz kısmını ve birçok maddesini bizzat İbrahim Alâettin Gövsa'nın yazdığı çeşitli eserlerde dile getirilmiştir.[89] Bu önsöz kısmında ilk olarak ansiklopedinin tanımı, ilk çağ orta çağ şeklinde dönemlendirilerek tarihçesi; İngiltere, Amerika, Almanya, Fransa, İtalya, İspanya, Portekiz, Rusya, Polonya, Çek, Hollanda, Danimarka, İsviçre, İsveç, Norveç, Finlandiya, Estonya, Macaristan, Yugoslavya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan'da yapılan çalışmalar özellikle Avrupa'dakiler uzun uzun anlatılmıştır. Bunlar

[85] Halise Karaaslan Şanlı, *Hasan Âli Yücel Konuşmaları Ulusal Kimlik İnşası ve Politik Retorik*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi,2012), 88.
[86] İnönü Ansiklopedisi, Önsöz, 1/1-26.
[87] İnönü Ansiklopedisi, Önsöz, 1/1-26.
[88] İnönü Ansiklopedisi, Önsöz, 1/1-26.
[89] Zeki Gürel, *İbrahim Alâettin Gövsa,* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları,1995), 287.

dışında son olarak 'Arapça konuşulan memleketler' şeklinde denilerek genelleştirme yapılmış ve İran, Afganistan, Hindistan, Çin, Japonya'da yapılan ansiklopedik çalışmalara da kısaca değinilmiştir. Daha sonra Türkiye'deki ansiklopedik çalışmalar ele alınmıştır. Öncelikle Osmanlı zamanında umumi bir ansiklopedik çalışmanın olmadığı ifade edilir; fakat daha özel denilebilecek tezkirelerin varlığı da inkâr edilmez. 'Fakat bu eserlerden bazıları Arapça yazıldığı için Avrupalı müellifler yazarlarını Arap sanmışlardır' diye de eklenmeden geçilmemiştir. Bir tarihçi olarak her tarihi bilgiye ve seçime o an içinde bulunulan şartlarla değil yaşanılan dönemin mercekleriyle özel olarak bakmak gerektiğini akıldan çıkartmamak gerektiğini savunuyoruz. Yapılan eleştirinin bir temeli olması gerektiğini, döneme gidilerek o zamanın bilim dili, halk dili ve edebiyat dili konusunda araştırmalar neticesinde yorumlar yapılmasını tasvip ediyoruz.

Yazının devamında Kâtip Çelebi ile İstanbullu Mustafa Efendi karıştırılıp Hacı Halife lakabının Mustafa Efendi'ye ait olduğunu zannedilmiştir. Halbuki Hacı Halife lakabı Kâtip Çelebi'ye verilen bir lakap olagelmiştir.

Kâtip Çelebi'nin (v. 1067/1657) *Keşfü'z-zünûn'u*, Taşköprüzade Ahmet Efendi'nin *Şekâiku'n-Nu'mâniyye'si* ansiklopediyi andıran eserler arasında sayılmıştır. Fakat ne yazık ki bu ikisi dışında sıralanan yazarlar, şairler ve eserleri küçümsenerek 'üç beş süslü cümleyle lakırdı yapmaları' şeklinde istihfaf edilmiştir. Bunlar; Gelibolulu Mustafa Âli'nin (v. 1541-1599) *Menâkıb-ı Hünerveran'ı*, Müstakimzade Süleyman Sadettin Efendi'nin (v. 1718-1787) *Tuhfetü'l Hattatîn'i*, bazı tezkirecilerin isimleri verilerek; Sehî, Lâtifî, Ahdî, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Beyânî, Faizî, Rıza, Yümnü, Âsım, Güftî, Safaî, Salim, Beliğ, Saffet, Ramiz, Esrar Dede, Fatin gibi zatlar sıralanmıştır. Bunlar arasında Gelibolulu Mustafa Âli'nin yazdığı eserler Osmanlı için emsalsiz ve zengin malzeme ihtiva etmektedir. Bahse konu edilen hattatlar konusundaki eseri ise bugüne değin İslam kitap sanatları hakkında en değerli başvuru kaynaklarından biri olarak hâlâ yerini korumaktadır. Sadece hattatlar hakkında bilgi vermekle kalmaz aynı zamanda hat malzemeleri tek tek ele alınır ve yazı yazan ilk kişi olarak anılan İdris peygamberden söz edilir. Ağdalı bir dille kaleme alınan eserde aralara şiirler serpilmiştir. 1982 yılında Müjgan Cunbur tarafından günümüz Türkçe'sine '*Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları*' şeklinde çevrilerek yayınlanmıştır.[90]

Müstakimzade Süleyman Sadettin Efendi ise başta tasavvuf olmak üzere birçok ilim dalında eserler kaleme almıştır. İnönü Ansiklopedisi'nde bahse konu edilen eser hüsn-i hat ve hattatlar konusunda yazılmış en kapsamlı eserler arasındadır. *Tuhfetü'l Hattatin*'de ebced

[90] Hidayet Yavuz Nuhoğlu, "Menâkıb-ı Hünerverân" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları,2004), 29/110-111.

hesabıyla binlerce tarih karşılığı tespit edilmiş ve bu eser on yılı aşkın sürede tamamlanmıştır. Ayrıca bu eser inkılapların ardından Osmanlı Türkçesi ile basılan son eser olması ile de konumuz açısından göze çarpmaktadır.[91]

İnönü Ansiklopedisi'nde sadece ismi verilerek yazdıkları istihfaf edilen kişilerden Sehî, Fatih Sultan Mehmed döneminde yaşamış ve eseri "*Heşt Bihişt*" bugüne kadar Anadolu sahasında tezkirecilik geleneğinin başlangıcını teşkil eden ilk şuarâ tezkiresi olma yönünden büyük önem arz etmektedir.[92] Edebiyat tarihinin bu kıymetli eserini göz ardı ederek tek kelimeyle hafife almak eser hakkında bilgi sahibi olmamaktan ileri geliyor diye yeğlemek istiyoruz.

İsim verilmeyen fakat tezkire dendiği için anlaşılan Latifi'nin (v. 990-1582) *Tezkiretü'ş-şuara* adlı eseri Anadolu sahasında yazılan Sehî'den sonraki ikinci eserdir. Hükümlerinin tarafsızlığından, alfabetik olarak eserini ele almasından ve tenkitlerinden dolayı günümüzde orijinal bir eser kabul edilmektedir.[93]

Konumuz asıl olarak Osmanlı şair ve tezkire yazarlarını incelemek olmamakla beraber bu ansiklopedinin mantalitesini görmek babından son olarak önemi itibariyle Âşık Çelebi'den kısaca bahsetmek istiyoruz. Kanuni Sultan Süleyman'ın meşhur '*Halk içinde mu'teber bir nesne yok devlet gibi'* mısrasını tahmis eden Niğbolu kadısı Âşık Çelebi "*Meşâiru'ş-Şuarâ*" adlı eseriyle Türk edebiyatı tarihinde en önde gelen şairlerden[94] olmasına rağmen onun eserini küçümsemek üzücü olmakla beraber hem dönem hem incelediğimiz bu ansiklopedi olarak bizi bazı yorumlar yapmaya ve sorular sormaya sevk etmektedir. Acaba tarihimiz hakkında yeterince bilgi sahibi olunmadan mı bir ansiklopedik çalışmaya girişilmiştir? Önsöz yazarı neye dayanarak Âşık Çelebi'nin ve diğer önemli yazarların eserleri hakkında 'üç beş süslü cümleyle lakırdı yapmaları' ifadesini kullanmıştır? Hatta daha da ileri gidilerek 'bu türden kitapların ne müspet ilimlerden ne teknik bilgilerden hiç payı yoktur' denmiştir. Zaten sayılan eserleri teknik bilgi ile irtibatlandırmak abesle iştigaldir çünkü tezkireler yazın ile alakalı olan çalışmalardır. Teknik bilgiden kasıt yöntem veya usûl ise sayılan eserlerin bir kısmı dört asır öncesine aittir ve her dönemin kendine göre bir üslûbu vardır. Günümüz üslûbu ile farklılık arz etmesi çok normaldir. Bu kitaplar incelenmek şöyle dursun konusu bilinmeden rastgele mi böyle önemli bir ansiklopedik çalışmada karalama yapılmıştır? Ansiklopedinin redakte kurulu yok mudur?

[91] M. Uğur Derman, "Tuhfe-i Hattâtîn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/351-353.
[92] Günay Kut, "Heşt Bihişt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/273-274.
[93] Ahmet Sevgi, "Latîfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/111-112.
[94] Günay Kut, "Âşık Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/549-550.

Bu sayılanlardan birçoğu günümüzde bile orijinalliğini koruyan ve hâlâ alanında ilk olma özelliğini taşıyan eserlerdir. Bu eserlerin günümüz ansiklopedik çalışmalarının temelini oluşturması izahtan varestedir. Önsöz yazarı ilerleyen satırlarda 'şahısların ve eserlerin kıymetlerinin zamana göre değerlendirilmesi gerekeceği, ayrıca o konudaki her mütehassıs gruba başvurularak karar verileceği'nden dem vurmasına rağmen bahse konu ettiğimiz yorumları yapabilmesi esef vericidir.

Sözgelimi yine aynı önsözde Yedi Gün Matbaası sahibi Sedat Simavî tarafından 1938'de çıkarılan biyografya sözlüğü ansiklopedik eser kategorisinde ele alınmış veya İbrahim Alâeddin Gövsa'nın Meşhur Adamlar Ansiklopedisi sayılmıştır da eski dönemlerin biyografik eserleri olan tezkireler neden bu gruptan tecrit edilmek istenmiştir?

İlerleyen satırlarda 'ansiklopedilerin kutsal kitaplar gibi değişmez bir niteliğe sahip olmadıkları ihtiyaçlara göre değiştirildikleri' de ifade edilmişken ansiklopedi niteliğindeki erken dönem Osmanlı tezkirelerine ve diğer ansiklopedik eserlere bu yol niçin verilmek istenmemiştir? Sonrasında ise ansiklopediler konusunun ilim hayatımız için çok büyük bir boşluk olduğundan yakınılmıştır. Dönemin entelektüel ikliminde bir süreliğine ön plana çıkan ve kimi çevrelerce geçici bir moda unsuru olarak değerlendirilen ansiklopedilerin, gerçekten söylendiği gibi yüzeysel ve etkisiz mi yoksa bilgi üretimi ve aktarımı açısından kalıcı etkiler bırakacak denli önemli mi olduğu, ancak bu tür eserlerin uzun vadeli epistemolojik katkıları ve düşünsel iklimdeki yansımaları incelendiğinde ortaya konabilir.

Biz hem bu yorumları hem de soruları ehil edebiyatçılara bırakıyor ve en azından incelenmesi gereken bir alan olarak buraya bizi ilgilendirdiği kadarıyla not düşme sorumluluğunu kendimizde hissediyoruz.

Ansiklopedi çağının bilgilerin ve bilginlerin dini siyasi özgürlüğüne kavuştuktan sonra meydana gelebildiği ifade edildikten sonra ansiklopedilerin fikir aleminde önemli bir tesir oluşturduğu ifade edilmiştir. Bilhassa Avrupa'da siyasi tesiri çok fazla olduğundan Diderot ve d'Alembert'in liderliğinde yazılan ansiklopediden uzunca bahse konu edilmiştir.[95] Anlıyoruz ki Batı birçok konuda olduğu gibi Türkiye ile kıyaslanmıştır. Fakat biz bu tesir ve amaçları 'ansiklopedilerin amaçları' kısmında işlediğimiz için burada bu kadarını söylemekle yetineceğiz.

Türkiye'de ansiklopediye benzeyen eserlerin 19. yy. sonlarına doğru ortaya çıktığı söylenmiştir. Bu teşebbüsü ise ilk olarak Ali Suavi "*Kamusu'l Ulûm ve'l-maarif"* adıyla resimli olarak Paris'te çıkarmakta olduğu Ulûm gazetesine ek yaparak yayınlamaya başlamıştır.

[95] İnönü Ansiklopedisi, Önsöz, 1/1-26.

Bir ansiklopedi yazılmak isteniyorsa onun taşıması gereken bazı vasıflar bulunmaktadır. Az zamanda tamamlanmak, gerekli değişikliklere diğer baskılarda gidilerek kendini güncel tutabilmek, çok ciltli olmamak, uzun bir mukaddimeye ihtiyaç olmadığı, umumi çalışmalar bir ülkünün aynası olması gerektiği için tercüme fikrinin doğru olmadığı gibi özellikler sıralanmıştır.

5. Ciltten itibaren ismi Türk Ansiklopedisi olarak değiştirilen İnönü Ansiklopedi'si 1984 yılında kırk yıldan daha uzun bir zaman diliminde neredeyse yarım asırda ancak tamamlanabilmiştir. Hatta Prof. Dr. Mahmut Şakiroğlu'nun *'Tamamlanması pek de beklenmeyen iki büyük ansiklopedimiz: İslam Ansiklopedisi ve Türk Ansiklopedisi'* adıyla bir tanıtım yazısı bulunmaktadır. Güncellikle alakası olmayan bu ansiklopedi millî bir ansiklopedi olmak noktasında da beklenilen seviyede olamamıştır.

Ansiklopediyi incelediğimizde yer yer tutarsızlıklar göze çarpmaktadır. Zaten hem ilmî niteliği hem uzun sürmesi yönünden eleştirilere konu olmuştur. Yabancılara dair madde sayısında ehemmiyeti olmayan kişilere çok fazla yer verilmiş hem de bu gibi bazı maddeler çok uzun tutulmuştur. Türk devletlerinden yüzlerce hükümdar varken bunlardan sadece altmış yedisinin ansiklopediye alınması eleştirilmesi gereken bir konudur. İlk ciltten itibaren maddeler boyunca Türkçe bir isme rastlanmaması üzücüdür. Elinize aldığınızda yabancı bir ansiklopedi zannetmemeniz kolay değildir. A harfinin tanıtımından sonra Hollandalı basıcı olan *AA Peter Van Der*, Danimarka'nın güney bölümünde Aabenraa ilinin merkezi *Aabenraa,* Almanya'da Hollanda ve Belçika sınırına yakın bir şehir olan *Aachen,* sonrasında *Aachen Kongreleri,* içinde kil bulunan alttebeşir tabakasına Belçikalı bir jeologca verilen isim olan *Aachenıen,* 12.yy.da yaşamış Danimarkalı tarihçi olan *Aagesen,* tanınmış Danimarkalı gazeteci *Aakjaer*, Danimarka'da bir liman olan Aalborg, Almanya'da bir kasaba *Aalen*, altjurasik tabakanın en üst katmanına verilen isim olan *Aalesund*, Norveçli filozof *Aall*, Felemenk'in Kuzey Holland ilinde küçük bir kasaba *Aalsmeer*, Fin heykelcisi *Aaltonen*, Ur şehri krallarından *A Anni Padda*, Norveçli edip ve tiyatro müdürü *Aanrud*, İsviçre'de bir çay ismi olan *Aar*, eski Mısırlıların inanışına göre iyi ruhların yaşadıkları yer *Aaru*, İsviçre'nin güney bölümünde Bern Alpleri'ne verilen isim olan *Aar masifi*, geçmiş tarihçilere göre Anadolu'nun Pisidia bölgesinde yer alan kasaba olan *Aarassos* şeklinde liste uzayıp gitmektedir.

Ansiklopedide oransal olarak da bir tezat söz konusudur. A harfiyle başlayan maddeler dört ciltlik bir yekûn teşkil ederken U, Ü, V, Y ve Z harfleri son bir cilde sıkıştırılmıştır. Uzunluklar arasında bir denge kurulmalı ve tüm ansiklopediler politik izlerden kendini arındırmalıdır. Ansiklopediler, kamuoyuna güvenilir, sistemli ve tarafsız bilgi sunmayı amaçlayan referans kaynaklarıdır. Ancak bu kaynakların üretim süreçleri; seçilen maddeler,

kullanılan dil, sunulan perspektifler ve dışlanan unsurlar aracılığıyla, çoğu zaman dönemin ideolojik ikliminden etkilenir. Bu nedenle ansiklopediler yalnızca bilgi değil, aynı zamanda iktidarın bilgiye biçtiği rolü de yansıtır ki bunun en bariz örneği yine İnönü Ansiklopedisidir.

Bazı gereksiz ya da konulu ansiklopedi olmadığı için detaylı olarak yer verilmesi gereken yerin bu ansiklopedi olmadığını düşündüğümüz maddeler fazlaca bulunmaktadır. Örneğin *moda* maddesi 24. cildin 270-284. sayfaları arasında görsellerle desteklenerek uzunca bir makale ebatında anlatılmıştır.

Bizi asıl ilgilendiren İslam tarihi ile ilgili konulara gelindiği zaman ise yine benzer olarak tenkit edilecek hususlar söz konusudur. Doğduğu tarihten günümüze kadar tüm tarihi, dini inanışı, sosyaliteyi, iktisadı, kültürü ve nihayetinde dünyayı etkileyen son Peygamber ile ilgili *Muhammed* maddesi 378-386. sayfa ile sekiz sayfaya sıkıştırılmıştır. Hz. Peygamberin eşlerinden Hz. Hatice, Hz. Âişe ve Hz. Hafsa dışında olanların hiçbirine yer verilmemiştir. Ayrıca Muhammed maddesinde '*Bk. Ümmehatü'l-mü'minin*', '*Bk. Zekat', 'Bk. Hudeybiye'* şeklinde not düşüldüğü hâlde bu maddelere söz konusu yerlerde yer verilmemiştir. Aynı durum birçok madde için geçerliliğini korumuştur.

Bazı temel bilgilerde yanlış ya da eksiklikler yer almaktadır. Örneğin 1.cildin *abdest* maddesinde başın farzıyeti yer almamıştır. Halbuki yüzü yıkamak, kolları yıkamak, başın dörtte birini meshetmek ve ayakları topuklarla yıkamak abdestin farzlarıdır. Bu en temel ibadetin şartında yapılan eksiklik büyük bir boşluğun göstergesidir. Ayrıca bu ve bazı İslam tarihi maddelerinde 'birçok dinde olduğu gibi' ifadelerine yer verilerek bir itibarsızlaştırma söz konusu edilmiştir.

Akabe bir yer ismi olarak kısaca yer almakla beraber hicretin ve Medine hayatının bir nevi başlangıcı sayılan, müslümanlar için çok önemli bir sözleşme olan Akabe Biatları'na yer verilmemiştir.

Maddeler arasında tarih uyumu gözetilmemiştir. Örneğin ilk ciltte Abbas adlı birçok kişiden bahsedilmiştir. Bunlardan ilk beşinin bu ansiklopedideki sıralaması şöyledir: Halife Me'mun'un oğlu olan *Abbas (v. 838)*, Irak Selçuklu emirlerinden olan *Abbas (v. 1147)*, Hz. Peygamberin amcası olan *Abbas (v. 568-653)*, Azerbaycanlı Türk şairlerden olan *Abbas (v. 1830-1899)*, Abbasilerin tanınmış komutanlarından olan *Abbas (v. 917-918)*, Azerbaycan'da tanınmış halk şairi olan *Abbas.* İlk beşi arasında bir sıralama yapmak istesek Hz. Peygamberin amcası olan Abbas ilk sırada gelmelidir çünkü en erken dönemde yaşamış ve ilk önce vefat etmiş olan odur. Ayrıca bazılarında sadece vefat, bazılarında hem doğum hem vefat, bazılarında ise görüldüğü üzere ikisi de yer almamıştır. Dolayısıyla ilk ciltten itibaren bir tarih birlikteliğinden söz edemiyoruz. Ayrıca parantez içlerinde yer alan vefat tarihlerinin kiminde

sadece tarih var, kiminde ölüm kelimesinin kısaltmasının olması göze çarpan durumlar arasındadır.

Ansiklopedinin geneline baktığımızda muallâk ifadelere sıkça yer verildiğini görüyoruz. 'Kuvvetli söylentiler arasındadır', 'çok yayılmış geleneğe göre', 'eski kaynaklara göre' gibi suya sabuna dokunmayan ifadeler özellikle inançla ilgili maddelerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Ansiklopedinin sunuş yazısında maddelerde "*Eser gayr-i şahsî olacağı için*" imza konmayacağı söylenmiş fakat 'ilim adamlarının isimlerinin baş kısma cetvel olarak ekleneceği ifade' edilmiştir. Sonrasında ise ancak denilerek her maddeye ait olan müsveddelerin bazı sebeplerden ötürü te'lif ve tercüme edenler tarafından mutlaka imzalanacağı ifade edilmiştir. Buna rağmen maddelerin çoğunda isim yer almamıştır. Bazı isimler sadece harflerle ifade edilmiştir. Bazılarının sadece isminin baş harfi verilip soy isminin tamamı verilmiştir. Okuyucuya güven telkini için 14. ciltten itibaren maddelerin altına kimin yazdığı parantez içinde eklendiği ifade edilse de bir tekdüzelikten söz edilemez.

Her maddeyi yazacak olan kişinin me'hazların incelenmesine imkan bulunması için tercüme veya te'lif olması fark etmeksizin oluşturacağı yazının aşağı kısmına dayandığı kaynakları işaret etmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bununla beraber ise 'maddelerin ansiklopediye konacak metinlerin incelenmelerinden sonra kararlı şekilleri alınca altlarında me'hazlarının gösterilmeyeceği' kaydedilmiştir. Yine bu cümlelerden sonra bir izah daha getirilmiştir ki o da '*esaslı maddelerin sonuna Brockhaus Ansiklopedisi'nde olduğu gibi farklı dillerdeki müracaat eserlerinin adlarının konacağı'* şeklindedir. Nihayetinde maddelerde kaynakça yer almadığı görülmektedir.

Başlıca meşhur muharebelerin kroki ve haritalarının verileceği ifade edilmesine rağmen bizim incelediğimiz Bedir, Uhud ve Hendek Gazvelerine ait herhangi bir şekil bulunmamaktadır.

Maddeler ilk ciltlerde metinlerin içerisinde geçtiğinde tam olarak yazılırken ilerleyen ciltlerde o maddenin sadece baş harfi yazılarak gösterilmiştir. Bu da İnönü Ansiklopedisi'nin metnin akışını bozan en problemli taraflarından birisini oluşturmaktadır. Baş harfle ifade edilen atıflar, hem akademik ciddiyete uygun düşmemekte hem de ansiklopedinin düzenli bir başvuru kaynağı olarak işlevselliğini zayıflatmaktadır.

Yayınlandığı yıldan itibaren maddelerin işleyişi, dil, anlatım konusundaki farklılıklar gibi temel sebeplerden ötürü ansiklopedinin ciddiyeti zedelenmiştir.[96] Ansiklopedinin konumuz açısından olan maddelerini ilerleyen sayfalarda muhtevasıyla beraber inceleyeceğiz.

1.1.2. İslam- Türk Ansiklopedisi

Eşref Edip Fergan, İsmail Hakkı İzmirli, Kâmil Miras ve Ömer Rıza Doğrul tarafından 1940-1948 arasında neşredilen ansiklopedidir.[97] Yazarlar konu edilirken bu ansiklopedinin beynelmilel mahiyette büyük bir mevzu olması hasebiyle yazarların da bu mahiyette olması gerekliliği ve dolayısıyla her bir yazarın alanında tanınmış en yüksek İslam uleması güzideler olduğu dile getirilmiştir.

Ansiklopedinin en başında 'Alâk' suresinden ayetler yer almakla beraber 'oku' ayetinden kastedilen anlam kısaca açıklanmaktadır. Doğrul tarafından kaleme alınan bu bölümde "*bilginin tahakkümü (bugün de bir örneğine şahid olduğumuz) beşerî sefalet ve ızdıraba sevkeder; ancak bilginin hidayeti, saadet ve refah getirir*" denilmektedir.

İlk ayetlere kısaca değinilmesinin ardından dönemin cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün resmi ve "*Bu ansiklopediyi te'lif eden Türk-İslam muharrirleri bu nâçiz eserlerini ilim ve faziletin en yüksek hâmisi sevgili Reisicumhur İsmet İnönü Hazretlerine ithaf ile iftihar ederler"* şeklinde ithaf yazısı ile başlamaktadır.[98] İnönü vurgusu bir hayli göze çarpmaktadır. Ansiklopedi yazarlarından bazılarının Türk basın tarihindeki en büyük sansürün ve baskının onun döneminde olduğunu ifade etmesi ise bu durumu açıklar mahiyettedir.[99]

Esas programımız başlığıyla maksatlarının İslâmî ilimlerin zindeliğiyle bugüne nasıl gelindiğini ve bu bilgilerle geleceğe taşıyacağını göstermek olduklarını dile getirerek mesailerini 'ilmiyet ve hayatiyet' ile harcadıklarını söylemişlerdir. Heyet, amaçlarının ölmüş kimseleri tekrar hatırlamak değil; batı karşısında İslâm alemine ışık tutmak, İslâm'ın bugüne

---

[96] Uçak, *Türkiye'de Ansiklopedik Yayınlar ve 1980-1989 Yılları Arasında Yayınlanan Ansiklopedilerin Değerlendirilmesi*, 38.

[97] Mine Alpay Gün, *Ömer Rıza Doğrul ve Selamet Mecmuası, İslâm'ı Uyandırmak-Çok Partili Yaşama Geçilirken İslâmcı Düşünce ve Dergiler 1,* (Nisan 2018), 2/283. Ahmet Saim Kılavuz, "*Ahmet Hamdi Akseki'nin İslâm-Türk Ansiklopedisine Katkıları",* Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu ed. Hüseyin Arslan-Mehmet Erdoğan (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 131. Akbayar, *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984*), 230.

[98] Mustafa Kutlu, "İslâm-Türk Ansiklopedisi", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/ İsimler/ Eserler/ Terimler* (İstanbul: Dergâh Yayınları,1982), 3/1-2. (Not: Yararlandığımız Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisinin İslâm-Türk Ansiklopedisi maddesinde bu ansiklopedinin Millî Eğitim Bakanlığının tercüme ettirdiği İslâm Ansiklopedisine bir karşı çıkış olduğu, bir gayesi olmakla beraber tenkite mebni olarak ortaya çıktığına dair herhangi bir cümleye rastlayamadık). Büyüker, "Mecmua İçinde Ansiklopedi, Ansiklopedi İçinde Mecmua; İslâm-Türk Ansiklopedisi, 2/231. Kılavuz, "Ahmet Hamdi Akseki'nin İslâm-Türk Ansiklopedisine Katkıları", 131.

[99] Büyüker, "Mecmua İçinde Ansiklopedi, Ansiklopedi İçinde Mecmua; İslâm-Türk Ansiklopedisi, 2/231.

kadar zindeliğini hep koruduğunu ve koruyacağını ifade etmek olduğunu bildirmektedir.[100] Ayrıca Türk'ün büyüklerini ve her alanda kazandığı büyük muvaffakiyetleri anlatmak, bunları hep beraber yaşatmak, Türk'ün ne kadar asil ve necîp bir millet olduğunu tüm saffet ve samimiyetle aktarmak amaçları olduğu için bu eserin adı İslam-Türk Ansiklopedisidir şeklinde de ilave edilmiştir. Bu yolda şarkta ve garpta neşredilen eserleri tetkik ve tashih etmek de bu eserin amaçları arasındadır şeklinde ilave edilmiştir.[101] Tahrir heyeti hedeflerini şu şekilde alt başlıklara ayırarak detaylandırmıştır: Kur'ân-ı Kerîm, Hadis, İslam Tarihi, İslam Âlimleri, Edebî ve Nefis Sanatlar, Fikir ve Din Hareketi, Türklerin Hizmeti.

Heyet programını açıkladıktan sonra 'İslam İlimleri' adlı bir başlık altında İslam ilimlerinin üç safhadan geçtiği ve bunlardan birincisinin müslümanlarının Arap yarımadasında gördükleri birtakım ilim ve medeniyet izleri olduğu, diğerinin doğrudan İslam'dan yola çıkılarak müslümanlarca vaz'edilen ilimleri ihtiva ettiği, üçüncü ve son safhanın ise ilimlerden bir bölümünün diğer milletlere dahil olduğu halde müslümanların yararlı bulup benimsedikleri ve işledikleri safha olduğu belirtilerek uzunca bir bölüm halinde açıklanmıştır.

'A' maddesi tamamlanamadan yayın hayatı duran bu ansiklopedi *Mûhîtü'l-maârifi'l-İslâmiyeti't-Türkiyye* alt başlığıyla yayın hayatı geçirmiştir. İki ayrı a harfi ile önce Â, sonrasında kısa A şeklinde başlamaktadır. Hatta bu sebeple kimilerinde bazı maddelerinin eksik bırakıldığı izlenimi uyanmış ve tenkitlere yol açmıştır. Â ile olan maddelere en son 'Âzad' maddesi ile son verilmiş; fakat A ile olan maddelerde 'Abdülganî b. İsmâil b. Abdülgânî en-Nablûsî' maddesine gelinmiş, yarım kalmıştır. Tamamlanamayan II. ciltteki maddelerle beraber 883 madde yayınlanmıştır. İlk maddelerin kimisinde 'kitabiyat' adlı bölüm bulunmakla beraber geri kalan kısımlarda bu bölüme yer verilmemiştir.

İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası'nın içerisinde dergiyle birlikte fasiküller hâlinde çıkmıştır.[102] Birinci cilt 1-50. fasiküllerden, ikinci cilt 51-100. fasiküllerden oluşmaktaydı.[103] Fakat tamamlanamadan 70. Fasikülle nihayete ermiştir.[104]

1922 yılında Sebilürreşad dergisinde Mehmed Akif Ersoy'un yazdığı bir yazıda "*İslam'ın hakikatlerini ve yüceliklerini neşretmek için, müslümanların dînî ve sosyal durumlarını tetkik için bir ansiklopedinin yayımlanması zaruridir. Bu derece zarûrî olan bir*

[100] Kutlu, "İslâm-Türk Ansiklopedisi", 3/1. Kılavuz, "Ahmet Hamdi Akseki'nin İslâm-Türk Ansiklopedisine Katkıları", 131.
[101] Büyüker, "Mecmua İçinde Ansiklopedi, Ansiklopedi İçinde Mecmua; İslâm-Türk Ansiklopedisi", 2/235.
[102] Ayhan Aykut, "İslâm-Türk Ansiklopedisi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,2001), 23/57-58.
[103] Kılavuz, "Ahmet Hamdi Akseki'nin İslâm-Türk Ansiklopedisine Katkıları", 131.
[104] Akbayar, *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984*), 230.

ansiklopediden mahrum kalmamız büyük bir kusurdur" denilmektedir. Bu sözlerin arkasında büyük ihtimal dahilindedir ki Leiden'de yayımlanan İslam Ansiklopedisi yatmaktadır.[105]

Ansiklopedinin çıkış noktası olan İslam Ansiklopedisi yayınlanan eleştiri[106] broşüründe de eleştirilmekte ve ihtiyaç sebepleri sıralanmaktadır. Müsteşriklerin fazlaca hatasıyla dolu olduğu, hatta eserin Arapça tercümesinin bu hataları tashih için çok fazla uğraşıldığından yapılamadığı ileri sürülmüştür. Bu ansiklopedinin sırf ilmî saiklerle yapıldığına inanılmasının safdillik olacağı o sebeple bu ansiklopediyi vücuda getirmekle mükellef oldukları da ifade edilen amaçlar arasında yer almaktadır.[107]

Eserde o güne kadar İslam dünyasında yazılmış ansiklopedik mahiyetteki kaynakların da bir listesi yer almaktadır. Bu eserlerin bir kısmının umûmî bir kısmının ise ayrı ilim dallarına ait olduğu fakat geniş bir bakış açısıyla bunların aslında ansiklopedik mahiyet arz ettiği dile getirilmiştir. Bu anlamda tabakatlar, tezkireler ve diğer ansiklopedi grubunda sayılan eserler uzunca bir liste halinde sıralanmıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen, Ahmet Hamdi Akseki, İbnü'l-emîn lâkaplı Mahmut Kemal İnal, Necip Fazıl Kısakürek, Yılmaz Öztuna gibi dönemin önemli kişileri de ansiklopedide yazar olarak yerini almışlardır.[108] Bunlar dışında Abdülkadir İnan, Fahrüddin Karaoğlan, Cudi Erentürk, Süheyl Ünver, M.Şakir Ülkütaşır, Mazhar Osman, Tahir Olgun, M.Zeki Pakalın, Ali Nihad Tarlan, Ali Himmet Berki, Abdullah Zihni Soysal gibi isimler de bu ansiklopedide yerini alanlardan olmuşlardır. Maddelerin sonunda müellif adlarına yer verilmiştir; ancak bu hususta bir yeknesaklıktan söz etmek mümkün değildir. Bazı maddelerde yazarların yalnızca adlarının baş harfleri, bazılarında adın baş harfi ile soyadı, kimilerinde ise ad ve soyadın birlikte kullanıldığı görülmektedir. Fihrist bölümünde de maddeler sıralandıktan sonra karşılarına ilgili maddenin hangi müellif tarafından kaleme alındığı belirtilerek okuyucu bilgilendirilmiştir. Bunun yanı sıra, müellifler ayrıca toplu hâlde yeniden verilmiş ve her birinin kaleme aldığı maddeler ayrıca gösterilmiştir.

1-5 Mayıs 1939'da yapılan I. Türk Neşriyat Kongresinde Maarif Vekâletince verilen karar üzerine müsteşrikler tarafından yazılan İslam Ansiklopedisi tercüme edilmeye karar verilmiştir. Aslında İslam-Türk Ansiklopedisinin çıktığı 1940 yıllarında Türkiye'de İslâmi yayın yoktur. İslam Ansiklopedisi çıkmaya başladıktan bir süre sonra tenkitler de o oranda

[105] Ahmet Yaman, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) Üzerinde Fıkıh Merkezli Eleştirel Bir Okuma", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 10 (2000), 120.
[106] İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak- Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 31.
[107] Büyüker, "Mecmua İçinde Ansiklopedi, Ansiklopedi İçinde Mecmua; İslâm-Türk Ansiklopedisi, 2/236.
[108] Kutlu, "İslâm-Türk Ansiklopedisi", 3/1. Büyüker, "Mecmua İçinde Ansiklopedi, Ansiklopedi İçinde Mecmua; İslâm-Türk Ansiklopedisi, 2/234.

artmıştır. Eleştirilerin sebepleri İslam Ansiklopedisinin misyonerler tarafından yanlı bir çizgide yazıldığı, İslam'a karşı yanlış ve eksiklerle dolu olduğu, asılsız iddiaların yer aldığıdır.[109] Bunun üzerine aynen tercümeden vazgeçilerek tashih, te'lif, tebdil yoluna gidilerek eleştiriler hafifletilmeye çalışılmıştır. İşte her ne kadar bu eleştiriler bastırılmaya çalışılsa da yeterli olmamış ve İslam Ansiklopedisine karşı cevap olarak, olması gerekenin nasıl olduğunu göstermek için İslam-Türk Ansiklopedisi yayın hayatına başlamıştır. Her fasikülde bu ansiklopedinin yanlışları ortaya konmaya çalışılmış ve İslam noktasında kesinlikle ihtiyacı karşılayamayacağı fikrini ispatlamak için çaba sarfedilmiştir. Görülen her yanlış eleştirilmiş ve yazıya geçirilmiştir. Müslüman ilim adamlarının kendilerinin bir ansiklopedi te'lif edebileceği konusunda ısrar edilmiş ve bu ansiklopediyle aslında ispatlanmış olmuştur. [110]

Ansiklopedinin kapağında *"Türk-İslam Mütehassıs Âlimlerinden Mürekkep Bir Heyet Tarafından Te'lif Olunmuştur*" yazmaktadır. Bu yazının altında ise Sabık İlahiyat Fakültesi Reisi İsmail Hakkı İzmirli, Diyanet Riyâseti azâsından, Sahih-i Buhari mütercim ve şârihi Kâmil Miras, Tanrı Buyruğu Tefsiri sahibi ve Asr-ı Saadet İslam tarihi muharriri Ömer Rıza Doğrul, Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi sahibi Eşref Edip yazmaktadır.

Ansiklopedi hayatının kısa sürmesinin sebebinin mâli sıkıntılar olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü II. cildin başındaki hasbihalde "*bu işe ciddi bir yardım müzaheret gösterilmemiştir*" denilmektedir. Başlarda Maarif Vekalet kütüphanelere koymak amacıyla 150'şer tane almakta iken sonradan almayı bırakmıştır. Maarif Vekili Hasan Âli Bey'in 'neden almayı bıraktığı yoksa ilmî değeri olmadığı mı düşünülüyor' diye sorgulanmaktadır. Hatta İslam-Türk ansiklopedisinin çıkış sebebi olan Millî Eğitimin tercüme ettiği İslam Ansiklopedisi hakkında '*vekâletin neşrettiği eserde misyoner ve müsteşriklerin müslümanlık ve Türklüğe karşı yaptıkları söz dokundurma ve iftiraları, tecavüz ve arsızlıkları eleştirdiğimizden mi?*' diye de tenkitvarî bir üslupla istintak edilmektedir.[111]

Ansiklopedinin yayın aşamasında kâğıt problemi ortaya çıkmıştır. Deniz yollarının kapanması sebebiyle İstanbul'a kâğıtların gelemediğinden yakınılmıştır. Abone sıkıntısı çekilmiştir. Hatta okurdan 'Karilerimizle Hasbihal' denilen bölümde ansiklopedinin takipçisi olunmasına ihtimam gösterilmesi rica olunmaktadır. Diyanet Reisliğinden de esere sahip çıkılması istenmiştir. Bu eserin her müslüman Türk'ün muhakkak evinde bulundurması gereken elzem bir kaynaktır denilmektedir. Yazar kadrosunda da yer alan Diyanetteki görevlilerden

[109]Büyüker, "Mecmua İçinde Ansiklopedi, Ansiklopedi İçinde Mecmua; İslâm-Türk Ansiklopedisi, 2/229.
[110] Aykut, "İslâm-Türk Ansiklopedisi", 23/57-58.
[111] Kutlu, "İslâm-Türk Ansiklopedisi", 3/2. Büyüker, "Mecmua İçinde Ansiklopedi, Ansiklopedi İçinde Mecmua; İslâm-Türk Ansiklopedisi, 2/240.

olumlu karşılık gelse de Maarif Vekâletinden umduklarını bulamamışlardır.[112] Tüm bu sebeplerden dolayı yayın hayatı derginin 100. ve son sayısı Nisan 1948 tarihiyle durmuştur.[113] Aslında I. Türk Neşriyat Kongresi'nin açılış konuşmasında bir nevi yayınevi sahipleri, matbaacılar, naşirler, muharrirler adına söz alan Ahmet Halit Yaşaroğlu ve Ahmet İhsan Tokgöz Maarif Vekilliği'nin maddi ve manevi yardımları, himaye ve teşvikleri sebebiyle şükranlarını sunmuşlardır.[114] Fakat İslam-Türk Ansiklopedisi'nin parasal sıkıntılar içine düşmesi vekilliğin bazı neşriyatlar noktasında ayrım yaptığı izlenimi uyandırmaktadır.

Bunun ardından şunu da ilâve etmeliyiz ki Millî Eğitim Bakanlığının tercüme ettirdiği İslam Ansiklopedisi hakkında Arap ve Fars filolojisi uzmanı ve ansiklopedinin redaksiyon heyetinde bulunan Ahmet Ateş ile yapılan bir röportajda kendisine 'bakanlıktan şimdiye kadar isteyip de yerine getirilmeyen bir talebiniz oldu mu?' şeklinde bir soru yöneltilmiştir. O da talepleri karşısında geri çevrilen bir durumun olmadığını, bakanlık teşkilatının her türlü dileklerini yerine getirdiğinden söz etmektedir.[115]

Eşref Edip İslâm birliği fikriyle dergi yayımcılığı işine girmiştir. Bazı radikal şahsiyetlerin de yardımıyla Sırât-ı Müstakîm adını verdikleri dergi 1908 yılında yayın hayatına başlamıştır. Sonradan derginin adı Sebîlü'r-reşâd olarak değiştirilmiştir. Mehmet Akif Ersoy'un Anadolu'da yaptığı konuşmaları yayımlayarak millî şuurun yayılmasında etkin rol oynamıştır. Garplılaşma taraftarları ile devamlı yazıları sebebiyle fikri tartışmalara girmiş özellikle İslam'a olan saldırılara şiddetle karşı çıkan Eşref Edip İstiklal mahkemelerinde yargılanmıştır. Dergisinin yayınını durdurmak şartıyla serbest bırakılmıştır.[116]

1998 yılında Atatürk Uluslararası Barış Ödülü'ne layık görülen meşhur oryantalist Bernard Lewıs 'Modern Türkiye'nin Doğuşu' adlı kitabında bu ansiklopedi için 'en ilgi çekici ve entelektüel bir tavır iddiasında olan yayınlardandı' ifadelerini kullanmaktadır. Ayrıca bu eserlerin Diyanetten de destek gördüğü, yüksek bir standardı tutturmuş, İslamiyet'i ve edebiyatını tam anlamıyla içselleştirmiş kişiler tarafından kaleme alındığını ifade etmektedir. Ayrıca yazarlarının Batı ve Hristiyan karşıtı, yabancı düşmanı, tartıştıkları meselelere saldırgan tavırlar sergileyen kimseler olduklarını iddia etmektedir. Yazarlarından Ahmet Hamdi Akseki

---

[112] Büyüker, "Mecmua İçinde Ansiklopedi, Ansiklopedi İçinde Mecmua; İslâm-Türk Ansiklopedisi, 2/237-238.
[113] Aykut, "İslâm-Türk Ansiklopedisi", 23/57-58. Kutlu, "İslâm-Türk Ansiklopedisi", 3/1-2. Büyüker, "Mecmua İçinde Ansiklopedi, Ansiklopedi İçinde Mecmua; İslâm-Türk Ansiklopedisi, 2/243. Fahrettin Gün, Eşref Edip Fergan'ın Hayatı, Eserleri ve Sırat-ı Müstakîm- Sebilürreşad Mecmuası,)", İslâm'ı Uyandırmak-Çok Partili Yaşama Geçilirken İslâmcı Düşünce ve Dergiler 1, (Nisan 2018), 2/252. Gün, Ömer Rıza Doğrul ve Selamet Mecmuası, 284.
[114] Birinci Türk Neşriyat Kongresi, 23.
[115] Öztuna, "Milletlerarası Değerde Bir Eser/İslâm Ansiklopedisi Nasıl Hazırlanıyor", 18.
[116]Sadık Albayrak, "Eşref Edip Fergan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1995), 11/473-474. Kutlu, "İslâm-Türk Ansiklopedisi", 5/193.

ve Ömer Rıza Doğrul'un Arapça ve İngilizce'yi iyi bilen araştırmacılar olduğunu da dile getirmektedir.[117] Ayrıca Lewıs'ın ifadelerine göre bu ansiklopedik girişim tek parti yönetimine yönelik olarak gelişen ilk organize ve etkili siyasal muhalefet girişimidir."[118]

Eşref Edip İslam'a karşı yapılan saldırılara karşı mecmualarında kesinlikle müsamaha gösteremeyeceğini, gereken ilmi cevapların verileceğini ve her türlü probleme karşı göğüs gereceğini ifade etmiştir.[119]

İslâmi ve millî terimlerini bilhassa birleştiren ve ilk ciddi muhalefet olarak da görülen *İslam-Türk Ansiklopedisinin* yayınlanan tüm maddelerinde İslam Ansiklopedisine eleştiriler bulunmamaktadır. Bu maddeler incelendikten sonra İslam-Türk Ansiklopedisi'nin kendisinden sonraki literatüre ciddi anlamda kaynaklık ettiği veya etkilediği görülmüştür. İncelenen maddelerde oryantalistlerin görüşleri bu maddenin orijinali içine serpiştirilmemiştir de madde bittikten sonra onun altına 'Tenkit' gibi bir başlık açılarak orada eleştiri konusu edilmiştir. [120] Bu meyanda oryantalistlerin yazdığı maddelerden etkilenen İsmail Habib'in şu sözlerine ansiklopedinin ilk cildinin son sayfalarında cevap verilmiştir: "*Onlar (o müsteşrik ve misyonerler) Avrupa'nın en ünlü âlimleridir. İslam Ansiklopedisi namile İslam kültürüne abidevî bir eser verdiler. Leon Kaytano'ya gelince o, evvela müslümanlıkta uyuşturan bir ruh olacağı fikrine sahib olmuş sonra tetkikatını ilerletince bunun yanlış olduğunu anlamış, eski yazdıklarını sobaya atmış, bitarafane ve hayırhahane bir kalemle bu eseri vücuda getirmiş. Hüseyin Cahid de bunu terceme etmiş. Artık ben ne diye buna inanmıyayım? Adam her ne söylediyse ayet, hadis..Hep me'haz göstermiş. Ben müslüman medeniyetini müslüman olmıyanların gözile tetkik etmeyi daha bitarafane buldum. Sizin akide uğruna ilimden kayışınızı da onların müsbet ilim ayarına vuracağız*".[121]

Eşref Edip ise şöyle söylemektedir. "*Muhterem İsmail Habib, 'ünlü alimler' dediği o mahud İslam Ansiklopedisinin muharrirleri kimlerdir biliyorlar mı? Bu ansiklopedinin redaksiyon heyetinden Avni Başar Tan Gazetesinde (8.1.941) yazdığı bir yazıda bunların bir kısmı Hristiyan bir kısmı Mûsevi bazılarının da dinsiz olduklarını söylemişti. 'Heybetli bir İslam kültürü abidesi' diye tavsif buyurdukları o eserin ihtiva ettiği maddeleri küçük bir zahmete katlanarak acaba tetkik etmişler midir? İslam'a dair belli başlı maddelerine göz gezdiren bir*

[117] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna (Ankara: Arkadaş Yayınları, 2022), 13/567-569.
[118] Gün, Eşref Edip Fergan'ın Hayatı, 262.
[119] Kâmil Büyüker, "Sırat-ı Müstakim Çizgisinde Bir Adam: Eşref Edip Fergan", *Diyanet Aylık Dergi* 293 (Mayıs 2015), 59.
[120] Kocabıyık, "Oryantalist Görüşleri Açısından İslâm-Türk Ansiklopedisi", 157.
[121] Eşref Edip, "Müsteşrik ve misyoner zihniyeti bozguncu bir zihniyettir. Bunu yürütmek isteyenlerle davamız var" İslâm-Türk Ansiklopedisi (İstanbul: Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1941), 1.

mü'min kalbi o fecî isnad ve tahrifler, o pervasız tecavüz ve iftiralar karşısında titrer. Bütün bu maddeler müthiş bir misyoner tekniği ile işlenmiştir. Mesela 'Allah' maddesini yazan misyoner teşkilat rüesasından Makdonald burada İslam akaidini temelinden sarsmak için en müthiş tecavüz ve iftiralarda bulunmakta çekinmemiştir. 'Muhammed' maddesini yazan Fr. Buhl, misyonerlik taassubunun tesiri altında hareket ederek İslam tarihini tahrif etmek için her şeyi yapmış, Peygamberimize yalancılık isnad etmiş Peygamberimizin risaletini en karanlık renkler içinde göstermek için yalnız bir misyonerin sarfedebileceği bütün gayretleri göstermiştir. Aynı muharrir 'İbn Abbas' maddesinde de bu yüksek sahabiyi 'hırsız, sahtekar, düzenbaz' gibi tabirlerle tahkir etmiştir.[122]

'Usül' maddesini yazan Jozef Schaht baştan başa Hz. Peygamber'e iftiralarda bulunmaktan çekinmemiştir. 'Ümmi' kelimesini yazan Parye de Hz. Peygamber'e pervasızca isnadlarda bulunmakta ötekilerden geri kalmamıştır. 'İncil' maddesinin muharriri pek çok Türklerin kalben İncili Kur'an'a tercih ettiklerini iddia ile necib milletimize minafıklık isnad etmiştir. 'Bahira' maddesinin muharriri Hz. Peygamberin Sergius denilen ve mülhid bir rahip olan Bahira'dan vahiy telakki ettiğini Muhammed'in bir nebiyyi kâzib olduğunu yazmıştır. 'Çin' maddesinin muharriri Hartman Balkan Harbinde konferanslar veren 'Türkler Avrupa'dan kovuluyor, bugün Hristiyanlık alemi için meserret günüdür' meşhur müsteşrik Hartman 'Müslümanların Çin'deki ümidleri günün birinde tahakkuk ederse bütün Çin'in vahim bir zarara düçar olacağını, çünkü İslamiyet'in medeniyet düşmanı olduğunu söylemiştir.[123]

Görüyorsunuz ya, hepsi aynı direktifler dairesinde tarihi hadiseleri şekli aslisinde çıkarmak için her türlü suikasdlerde bulunmaktan çekinmiyorlar. Bütün hücumları Hz. Peygamber'e ve İslam'ın temellerinedir. Buna ilmî bir şekil vermek için şâyânı hayret hünerler gösterirler. Dediğiniz gibi ayet, hadis, vesair İslami eserleri mehaz gösterirler. Fakat bu me'hazları açıp tetkik ederseniz nasıl tahrifte bulunduklarını derhal anlarsınız. O birtakım gafilleri aldatmak içindir. Bazan da yalandan metheder gibi bir vaziyet alırlar. Bu bitaraflıklarına inandırmak içindir. Biraz sonra İslam'ın en mühim bir esasına müthiş bir darbe indireceklerdir.[124]

İşte onların bütün eserleri İslam Ansiklopedisi de Dozi ve Kaytano tarihleri de hep bu müsteşrik ve misyoner tekniği ile işlenmiştir. Bakınız İslam Ansiklopedisi'nin redaksiyon heyeti bunları bildiği için hiç ses çıkarabiliyor mu? Siz Leon Kaytano'nun bitaraflığına ve

[122] Edip, "Müsteşrik ve misyoner zihniyeti bozguncu bir zihniyettir. Bunu yürütmek isteyenlerle davamız var" 1.
[123] Edip, "Müsteşrik ve misyoner zihniyeti bozguncu bir zihniyettir. Bunu yürütmek isteyenlerle davamız var" 1.
[124] Edip, "Müsteşrik ve misyoner zihniyeti bozguncu bir zihniyettir. Bunu yürütmek isteyenlerle davamız var" 1.

hayırhahlığına inandığınızı söylüyorsunuz. Fakat bakınız o,eserinin başında neler söylüyor: Müslümanlığın zuhurunu bir yangına benzetiyor. Ve bu yangının bütün dünyayı ihata ve tahrib tehlikesinden bahsediyor. Hristiyanların ehl-i salib mücadelelerindeki feci mağlubiyetlerine yüreği yanık bir Vatikan papası sesi ile şöyle haykırıyor: "Bu barbarlar (yani İslam mücahidleri) birkaç sene sonra hadsiz hesapsız sürülerle İstanbul surları karşısına geldiler. Hristiyan kavimleri bu azim hercümerce atılâne seyirci durdular. Hiçbir şey yapamadılar, hiçbirinde yangını durdurma kuvveti bulunmadı. Rumların rehavet ve ataleti Bizans İmparatorlarının acizleri yüzünden Hristiyanlık nüfusu çok vilayetler, milyonlarca mü'minler kaybetmişti. İsa dininin mehdi zuhuru bile kafirler eline geçmişti. Bu pek müthiş bir felaketti… Leon Kaytano bunları söyledikten sonra 'İslamiyet'in methü sitayişine dair bir eser yazmak fikrinde değiliz. Vazifelerimizden biri bu cidalcu dinin beşeriyete verdiği gayri kabili tasavvur felaketleri, namütenahi hataları bitarafane hikâye etmek olacaktır' diyor.[125]

Eşref Edip İslam Ansiklopedisi yazarlarını objektif bir alim portresiyle anlatan İsmail Habib'e özellikle Leone Caetanı'nin yazdıkları üzerinden cevap vermeye devam etmektedir.

İslam-Türk Ansiklopedisini tasvip edenler olduğu kadar eleştirenler de yok değildir. Hocası Helmut Ritter ile beraber Şark Tetkikleri Enstitüsü kurucusu olan Ahmet Ateş'in[126] özellikle bu ansiklopedide çok sayıda maddesi bulunan İzmirli İsmail Hakkı[127] hakkında söylediklerini bu noktada ele almak istiyoruz. Ansiklopedide tarih kısmı hakkında ifadelere yer verilirken Taberî'den bahsedilmemesi tenkit edilmektedir. Yine İzmirli İsmail Hakkı'nın giriş kısmındaki 'İslam Aleminde Yazılmış Ansiklopediler' adlı yazısında ele aldığı 172 kitaptan birkaç tanesi hariç ansiklopedi hüviyetinde olmadığı ifade edilmektedir. Örneğin Mürûcu'z-zeheb'in ansiklopedik mahiyette olmadığı yoksa her eserin ansiklopedi olacağı, ansiklopediler kelimesi yerine kaynaklarımız denmesi gerektiği şeklinde eleştiriler yapılmaktadır.[128]

İsmail Hakkı İzmirli'nin 'kurrâ' kelimesini tarif ederken İslam'ın ikinci asrında hafızların çoğaldığını ve çeşitli yerlere dağıldıklarını işte bunlardan doğru dürüst okuyanlara kurrâ dendiğini ifade ettiğini söylüyor. Yalnız ilginçtir ki bu ansiklopedi 'K' harfine kadar zaten gelmemiştir. Bu eleştirilere İzmirli'nin cevaplarını ilerleyen satırlarda göreceğiz. Ateş bu makaledeki diğer ilimlerin de bir yekûn oluşturmayan, hayâtiyeti olmayan boş birtakım bilgiler olduğunu iddia etmektedir.[129]

---

[125] Edip, "Müsteşrik ve misyoner zihniyeti bozguncu bir zihniyettir. Bunu yürütmek isteyenlerle davamız var" 1.
[126] Nihad M. Çetin, "Ahmet Ateş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDA Yayınları), 4/55-57.
[127] İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler II*, (İstanbul: Risale Yayınları 1987), 92.
[128] Ahmet Ateş, "İslâm-Türk Ansiklopedisi I", *İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları* 1/4 (Eylül 2021), 100.
[129] Ateş, "İslâm-Türk Ansiklopedisi I, 104.

Ansiklopedi diye addedilenlerden *Ahbarü'z-zaman*'ın Mes'udî'nin tarihi olduğu ve şu an kayıp bir halde olduğu ifade ediliyor. Tahrir heyetinin nasıl ulaştığı, nasıl yararlanıldığı, yararlanıldıysa nerede olduğu şeklinde sorular heyete sorulmaktadır.[130]

Hızır meselesinin Yunan edebiyatından geldiğini ve Araplarca da şâyi olduğunu; İzmirli'nin ise bunu yanlış anlayıp ifade ettiğini söylemektedir.[131]

Âfiye b. Yezîd'in hayatı yazılırken doğum, vefat, yer gibi bilgilere yer verilmemiştir diye tenkit edilmektedir. Eserin dilinin çok ağır olduğunu, şimdiki aydınların bile anlayamayacağını, esere konulmuş maddelerin derme çatma ve tantanalı bir üslûpla yazıldığı konusunda çeşitli eleştirilerde bulunmaktadır.[132]

Tahrir heyetinin başında bulunan Eşref Edip hakkında asistanı olmaktan şeref duyduğu hocası Helmut Ritter'e neden laf söylendiği noktasında itirazlarda bulunarak, eleştirilerle kendisinin aslında halkı aydınlattığını söyleyip iftihar etmektedir.[133]

Ansiklopedinin başyazarlarından İsmail Hakkı İzmirli ise bu eleştirilere 'Tenkit Değil Tahrif' adıyla reddiye yapmaktadır. Şahsının aynı üniversitede en eski profesör unvanında olduğunu, kendisinin ise Arap-İran filolojisinde mütehassıs bulunduğunu her konuda eleştiri yapacak seviyede olmadığını, nakillerde neden noksanlıklar da bulunduğunu, niçin nakillere sadakat göstermediğini, münakaşalarda bu derekeye düşmenin yakışık almadığını ifade ederek akademik denilecek bir üslupla karşı çıkmaktadır.[134]

Kıraat ilmi hakkında yazdığı yazının sadece giriş mahiyetinde olan mukaddimeden ibaret olduğunu yani bir ansiklopedi maddesi olmadığını ifade etmekte ve bu sebeple çok kısa bir yazı olduğu, ayrıyeten Ateş'in o yazının bile bir kısmını alıp diğer kısmını çıkardığını dile getirmektedir.[135]

Kur'an'ın mushaf şekline gelmesi bahsinde Ateş'in 'Hz. Osman zamanında mushaflaştırılan' ifadesine karşı çıkmakta ve Kur'an'ın Hz. Ebûbekir zamanında toplandığı bilgisini vererek Ateş'in ifadelerini şaşırtıcı bulmaktadır.[136]

Mukaddimede yazılanlara eleştiriler yapıldığını zaten mukaddimenin bir giriş tarzında olduğunu ve özellikle tarih kısmında amaçlarının sadece tarih şubelerini bildirmek olduğunu bu sebeple vefat sırası değil de şube sırasını gözettiklerini ilave etmektedir. Taberî'den

[130] Ateş, "İslâm-Türk Ansiklopedisi I, 98.
[131] Ateş, "İslâm-Türk Ansiklopedisi I, 100.
[132] Ateş, "İslâm-Türk Ansiklopedisi II, 101.
[133] Ateş, "İslâm-Türk Ansiklopedisi III, 102.
[134] İsmail Hakkı İzmirli, "Tenkit Değil Tahrif", *İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları* 1/4 (Eylül 2021), 107.
[135] İzmirli, "Tenkit Değil Tahrif", 107.
[136] İzmirli, "Tenkit Değil Tahrif", 108.

bahsedilmemiş olmasının nedeni noktasında da ilk genel tarihin Yakûbî'nin tarihi olduğu, Taberi'den ise tefsir kısmında bahsolunduğu dile getirilmiştir.[137]

İslam aleminde yazılmış ansiklopediler noktasındaki eleştiriye ise İzmirli kendisinin 'bu eserlerin bir kısmı genel, bir kısmı husûsî özelliktedir. Bir araya gelirse günümüzdeki ansiklopediler hüviyetini kazanır. Bunların ansiklopedik eserlere kaynak teşkil ettiğini yani yine bu işin esasını ortaya koyanın da müslümanlar olduğunu hatta insaflı oryantalistlerin bu hakkı teslim ettiklerini ifade ettiğini söylemektedir. Dolayısıyla bu eserlerin kaybolmasının veya ellerinde bulunmamasının mevzubahis olmadığını, istihza teşkil etmediğini ifade etmektedir.[138]

Âfiye b. Yezîd'in kaynaklarda doğum, vefat tarihlerine rast gelmediği için doğal olarak yazamadığını ifade etmektedir. Ayrıca aynı şahsın Bağdat Tarihi adlı eserinin 40 cild olduğunu fakat bunun itibari bir durum olduğunu yani ilmi kıymeti haiz sayılmadığını söylemektedir.[139]

"Hızır ve İlyas kısmında 'büyük hadis münekkitleri' dediğim halde Ateş onun yerine 'muhaddislerce' ifadesini kullanmıştır. Büyük nâkidlerin kıymetlerini indirmek için mi böyle hareket ediyor diye de sorgulayarak eleştirmiştir. Ayrıca bu konunun zaten aslına inmek gerekiyorsa gereken maddelerde yani ilerleyen safhalarda ifade edileceği için bu konu burada bırakılmıştır." diye de ilave edilmektedir.[140]

Eşref Edip, İzmirli'nin ansiklopedist rolünden; İslam-Türk Ansiklopedisinin onun gücü ve yardımları sebebiyle kurulup geliştiği, onun bu esere çok önem verdiği, maddelerin hem toplanmasında hem tespit edilmesinde büyük yardımları olduğunu söylemektedir. Hatta o kadar ki gücü yetse tüm maddeleri kendisinin yazmak isteyeceğinden bahsetmiştir.[141] Ayrıca İzmirli bu ansiklopediye 37 madde yazmıştır.[142]

Son olarak şunu ilave etmeliyiz ki zamanın elverişsizliğine nazaran İslam-Türk Ansiklopedisinin ilmî seviyesinin yüksekliği hayranlık uyandırıcı niteliktedir.

1.1.3. Yeni Hayat Ansiklopedisi

Umûmî neşriyat müdürlüğünü Şevket Rado'nun, yazı kurulu başkanlığını Vahdet Gültekin'in yaptığı Yeni Hayat Ansiklopedisi Doğan Kardeş Yayınları tarafından çıkarılmıştır. Ansiklopediyi 1963 yılından itibaren fasiküller şeklinde 'Hayat Ansiklopedisi' adıyla Cumhuriyet Gazetesi 10 cilt halinde yayımlamıştır. Daha sonra kendini hem akademik hem

[137] İzmirli, "Tenkit Değil Tahrif", 109.
[138] İzmirli, "Tenkit Değil Tahrif", 109.
[139] İzmirli, "Tenkit Değil Tahrif", 110.
[140] İzmirli, "Tenkit Değil Tahrif", 110.
[141] Eşref Edip Fergan, "İlim Güneşi, Ord. Prof. İsmail Hakkı İzmirli", *Sebilürreşad Dergisi* 2/30 (Şubat 1949).
[142] Bayram Ali Çetinkaya, "Dârülfünun'da Bir Ansiklopedist Müderris/Düşünür: İzmirli İsmail Hakkı", Darülfünun İlahiyat Sempozyumu (İstanbul 2010), 323.

fiziki şekilde güncellediğini söyleyerek 1980'li yıllardan itibaren 'Yeni Hayat Ansiklopedisi' adıyla basımını devam ettirmiştir.

Ansiklopedinin hazırlanmasında yararlanılan başlıca kaynaklardan ilk sırada 'Nutuk', Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan 'Türk Ansiklopedisi' ve 'İslam Ansiklopedisi', İ. Alâettin Gövsa'nın 'Türk Meşhurları Ansiklopedisi', yine Hayat Yayınlarından çıkan 'Türkiye Ansiklopedisi', 'Naima Tarihi', 'Cevdet Tarihi', 'Hammer Tarihi', '1975 İstatistik Yıllığı', 'Hayvanlar Ansiklopedisi', 'Evliya Çelebi Seyehatnamesi' gibi çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır. Türkçe kaynaklar bir yana daha çok yabancı kaynaklardan yararlanıldığı görülmüştür. Bir kısmını zikredecek olursak 'Encyclopedia Britannica', 'Compton's Pictured Encyclopedia', 'The Encyclopedia of Sports', 'The Columbia Encyclopedia', 'Encyclopedia İtaliana', 'Encyclopedia of Painting', 'Encyclopedia de la Litterature Française', 'The Golden Book Encyclopedia', 'Enciclopedia Garzanti,The New Caxton Encyclopedia', 'Harmsworth World History', 'English Literature', 'Modern English and American Literature', 'The Arts of Mankind' gibi kaynaklardan fayda sağlama yoluna gidilmiştir.[143]

Ansiklopedinin ilk cildi hariç diğer ciltlerde maddeler dışında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Nadiren maddelerin alt kısmında 'bibliyografya'ya yer verilmiştir. Burada bilhassa 'dilimizdeki eserleri' veyahut 'yeni harflerle basılan eserler' gibi ifadelere yer verildiği olmuştur. Eserde fotoğraflar sıklıkla kullanılmış; nadiren de olsa renkli fotoğraflar yerleştirilmiştir. Yazar ise bulunmamaktadır. Maddelerde yer yer soru formunda ya da dikkat çekici nitelikte başlıklara yer verilmiş; ele alınan konular ise, mevcut olduğu ölçüde, somut verilerle desteklenerek temellendirilmeye çalışılmıştır.

Genel kültür ansiklopedisi şeklinde hazırlanan ansiklopedinin tanıtım yazısında; gelişmekte olan bu toplumun ansiklopediye ne kadar ihtiyacı olduğu dile getirilerek doğru bilgiler vermenin en başat amaçları olduğu söylenmiştir.

Bu eserde imlâ konusunda özenle üzerinde durulduğu 'cami' gibi Arapça veya Farsça kökenli kelimelerin değişik şekillere yol açtıkları söylenmiştir. Çünkü bu ve bunun gibi kelimelerin asıllarının Türk dilinde vermeye müsait olmadıkları bu sebeple Türk Dil Kurumunun yayımladığı Türkçe Sözlükte nasıl verilmişse ona riayet edildiği ifade edilmiştir.[144]

Ansiklopedinin 'günün ansiklopedisi' olmasının yanında ayrıca 'millî kültür kaynağı' olduğu ifade edilerek özellikle Cumhuriyet'in son elli yılda kaydettiği gelişmelerin gereğince işlendiği söylenmiştir. Aslında bu şekilde Cumhuriyet öncesi ve sonrası kıyaslanarak bilgiler verilmiştir. Bu sebeple de Cumhuriyet'e armağan edilmiş bir ansiklopedidir.

[143] Yeni Hayat Ansiklopedisi, Giriş, 1/1.
[144] Yeni Hayat Ansiklopedisi, Giriş, 1/1.

Ansiklopedinin internetin yaygın olmadığı dönemde mühim bir başvuru eseri olduğu ortaya çıkmaktadır. Kendi deyimiyle daha çok çağdaş konuları gündemine almış, görsel materyallerle içeriğini zenginleştirmiş, oldukça da erişilebilirlik özelliğine sahip olmuş bir nitelik taşımıştır.

Geniş bir yelpazede popüler bilgiler sunmayı amaçlamış; özellikle tarih, bilim, sanat ve edebiyat alanlarında yeterli bilgiler vermiştir. Her ansiklopedide ve daha da genelinde her eserde az veya çok olduğu gibi döneminin görüşlerini yansıtmadan kendini kurtaramamış ve hem yararlandığı kaynakları hem yazarları buna göre seçmiştir.

1.1.4. Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi

Genel yayın yönetmenliğini Taha Parla ve Ayla Ortaç'ın yaptığı, danışmanları arasında Şerif Mardin gibi önemli tarihçilerin yer aldığı 1968 yılına ait ansiklopedidir. Fakat genel yayın yönetmeni ciltlerde farklılık arz etmektedir. Örneğin 8. cildin genel yayın yönetmeni Oya Köymen'dir. 10 ciltten meydana gelen ansiklopedi Anadolu Yayıncılık tarafından basılmıştır. Her cildin başında 'bu cilde yazılarıyla katkıda bulunanlar' başlığı altında birçok isim yer almaktadır.

Eserde kişiler, dönemler, akımlar ve yapıtlar ele alınmıştır. Ansiklopedide birçok maddede, ilgili şahsın eserleri bulunması durumunda bu eserler "Yapıtlar" başlığı altında tasnif edilerek sunulmuştur. Her madde başlıkları soyadı temel alınarak sıralanmıştır. Hacmi daha büyük olan maddelerde renkli fotoğraflar kullanılmıştır. İsmi ve yapısıyla bir biyografi eseri özelliği göstermektedir. Eserin madde dağılımı değerlendirildiğinde, Türk şahsiyetlere oranla yabancı isimlerin belirgin biçimde daha fazla temsil edildiği dikkat çekmektedir.

Ansiklopedide "Kaynaklar" bölümü tüm maddelerde standart bir unsur olarak bulunmamakta; yalnızca bazı maddelerde ve oldukça sınırlı bir içerikle sunulmaktadır. Bazı maddelerin yanında alt başlık sayılabilecek ara başlıklara yer verilmiş olmakla birlikte, bu uygulamanın sistematik ve bütüncül bir editöryal ilkeye dayanmadığı da görülmektedir. Ayrıca bazı maddelerde "Yapıtlar" bölümünün altında "Bakınız" başlığına yer verilmiş ve bu kısımda çok sayıda terim ya da madde ismi sıralanmıştır.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi'nin sunuş bölümünde yayın tarafından ifade edildiğine göre hazırlık çalışmaları için direkt olarak ünlü isimlerin saptanmadığı, tarih içerisindeki gelişim çizgilerinin takip edilerek bu isimlere ulaşıldığı dile getirilmektedir. Yani ünlü kişinin tarihe ne kadar katkı sağladığı belirlenerek işe başlanmıştır. Evrensel bir ansiklopedi olduğu ifade edilerek sadece belli bir alanda değil teoloji, felsefe, tarih, siyaset

bilimi, sanat, edebiyat, bilim, teknoloji ve sosyal bilimler konularının tamamında kişilerin ele alındığı serdedilmektedir.[145]

Madde sayısı on bini bulmuş ve yüz fasikülden meydana getirilmiştir. Madde uzunluklarının ise kişinin tarihe olan katkısı oranında belirlendiği, hususi olarak da kendi alanına yaptığı katkıyla paralel tutulduğu ifade edilmektedir. Yine de madde uzunlukları konusunda genel ölçütlerden uzaklaşılmamaya çalışıldığı söylenmektedir. Maddelerde tarihte çığır açıp damga vuran kişilerin hacimsel olarak daha çok yer kapladığı ifade edilmektedir. Sıralamada ise tarih sırasından ziyade önem sırasının gözetilmiş olduğu belirtilmiştir.[146] Tarihte çığır açmış bir şahsiyet olarak Hz. Muhammed (s.a.v), tebliğ ettiği vahiy ile Arap Yarımadası'ndaki ve sonra tüm dünyanın sosyal yapısını dönüştürmüş; inanç, hukuk, ahlak ve siyasal örgütlenme alanlarında kalıcı etkiler meydana getirmiş bir peygamber olmasına rağmen ona ayrılan yer kısa denilecek bir mesabededir.

Sunuş kısmında bu ansiklopedinin diğerlerinden farklı olduğu tekrar vurgulanmıştır. Biyografi ansiklopedilerinden, genel kültür ansiklopedilerinden ve 'kim kimdir' sözlüklerinden özellikle ayrılmaktadır şeklinde izah edilmektedir. Eserin amacının yalnızca ilgili şahsiyetlerin biyografik bilgilerini aktarmak olmadığı; asıl olarak onların faaliyetlerini, ortaya koydukları çalışmaları ve etkileşim ağlarını (etkilendikleri ve etkiledikleri çevreleri) ortaya koymak olduğu ifade edilmektedir. Nitekim içerik incelendiğinde bu yaklaşımın büyük ölçüde hayata geçirildiği görülmektedir.[147]

'Dizin' kısmı eklenerek okuyucuya fayda ve kolaylık olması açısından uygun görülmüştür. Ansiklopedinin bir benzerinin olmadığı ve dünyaca ünlü ansiklopedilerle boy ölçüşebilecek bilgi zenginliğine sahip olduğu ifade edilmiştir. Hem ansiklopedinin yaklaşım tarzıyla hem de hacimsel olarak büyüklüğüyle te'lif olması gerekliliğinin açığa çıktığı dile getirilmektedir.[148]

Hazırlık aşamasında ulusal ve uluslararası ansiklopedilerin ve kaynakların tarandığı, uzman görüşlerinin alındığı, kişinin kendi yapıtlarının değerlendirildiği; hatta kaynak yerli değilse bile kendi dillerinden izleme yapıldığı ifade edilmektedir. Böylelikle de orijinal bilgilerin oluşturulduğu nakledilmiştir.[149]

Sunuş kısmında, eserin temel ilkesinin nesnellik olduğu, yargılayıcı bir dil kullanılmadığı; ancak okuyucuyu sağlıklı değerlendirmelere sevk edebilecek analitik

[145] Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Sunuş, 1.
[146] Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Sunuş, 1.
[147] Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Sunuş, 1.
[148] Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Sunuş, 1.
[149] Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Sunuş, 1.

çözümlemelerin bilinçli biçimde metne dâhil edildiği belirtilmektedir. Hz. Muhammed (s.a.v) maddesi örneği, bu editöryal tutumun önemli ölçüde muhafaza edildiğini göstermektedir.[150]

1.1.5. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi

Devirler, isimler, eserler ve terimler alt başlığı ile 1976 yılının mart ayından itibaren fasiküller hâlinde yayımlanmaya başlanmıştır. Dergâh Yayınları tarafından basılan ansiklopedi 1977 yılının ocak ayında ilk cildini tamamlamıştır. İlk cildin yayın kurulunda Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, D. Mehmet Doğan ve Abubekir Erdem yer almaktadır. Diğer ciltlerde yayın kurulunda değişiklikler yaşanmıştır.

Amaçları ansiklopedinin adının muhtevasına giren konularda geniş bilgi vermektir. Fakat her ilmi çabada olduğu gibi ansiklopedi içerisine girecek olan maddeler ve muhtevaları bir dünya görüşünü yansıtarak tayin olunmuştur. Örnek olarak 'Türk dili' taşıdığı anlamlar sebebiyle müstakil olarak bir bölüm halinde ele alınmıştır. İsimler konusunda ise geniş bir muhteviyat söz konusudur. Hz. Peygamber (s.a.v) bu ansiklopedinin 6. cildinde konu edilmiştir. Edebiyatta dolaylı olarak yer alan tasavvuf, coğrafya, tarih gibi bazı terimlere de yer verilmiştir.

İsminden de anlaşılacağı üzere kültür ve medeniyet problemleri üzerinden yola çıkılmıştır. Sunuş kısmında Türk dili ve edebiyatının derinliğiyle kavranamadığı, edebiyat tarihine geniş manada sahip olmadığımız noktasındaki sıkıntılar dile getirilmiştir. Dolayısıyla bu konuda elle tutulur bir eserden de mahrum olduğumuz ifade edilmiştir. Bu mahrumiyet durumunun araştırılması ve öğretilmesi konusundaki sıkıntılar aslında Cumhuriyet Dönemi'nde yaşanan kültür ve medeniyet farklılaşmasıyla yakın ilişkilidir. Bu dönemde dile yapılan müdahaleler bu asırlarda yaşayanların en mühim problemleri olagelmiştir. Sosyal olarak çıkan olumsuzlukları bir kenara bırakırsak tarihi bağların kesilmesine neden olmuştur. Böylelikle de günümüzde yerleşmemiş bir kültür ve öğretim durumunu doğurmuştur. İşte bu nedenlerle incelediğimiz ansiklopediyi yayınlayanlar o zamana kadar gelmiş ansiklopedilerden farklı bir zihniyetle bu eseri vücuda getirmek istemişlerdir. Harap olmuş dil ve edebiyat karşısında kavramları yerine oturtmak da bu zihniyet için büyük bir problem teşkil etmektedir. Tabi ki sınırları dıştan belirlenen bu problemle Türk dili ve edebiyatı konusunda büyük bir eser vücuda getirmek imkansızdır. Dolayısıyla incelediğimiz bu ansiklopedide doğal bir dil kullanıldığı ifade edilmiştir. Bunun sonuçları da dile getirilmiştir. Dilden bazı şeyleri kısıtlama yoluna gitmenin aynı zamanda yorumdan, düşünceden ve nihayetinde aslında ilimden fedakarlık olacağı da ifade edilmiştir.[151]

[150] Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Sunuş, 1.
[151] Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Sunuş, 1.

Bu dönemde harap edilmiş dil yanında terimler konusundaki uzlaşmazlıkların da bir problem teşkil ettiğinden bahsedilmiştir. Ayrıca diğer eksikliğin kültür ve medeniyeti oturmuş toplumlarla henüz kültür ve medeniyet tartışmaları yapılan bizim toplumumuzda ansiklopediyi ve ansiklopedinin hitap ettiği toplumu kıyaslayacak olduğumuzda farklı tezahürlerin ortaya çıkacağı baştan söylenmiştir. İşte tüm bu sebeplerle Türk Edebiyatı Ansiklopedisi'ni yayımlayanlar batı kaynaklı terimlere karşı durmuş ve Osmanlıca olanlarda ısrar etmişlerdir. Örnek olarak 'kitabiyat' varken 'bibliyografya' denilmesini abesle iştigal olarak nitelemişler ve bu tercihten kaçınmışlardır.[152]

İmlâ konusunda ise Türkçe'nin aslında mükemmel derecede olduğu fakat dil devriminden sonra en büyük meselelerinden biri haline geldiği belirtilmiştir. Hele ki bu durum edebiyat söz konusu olduğunda kendini hususiyetle belli etmektedir. Yine de ansiklopedi kadrosu imla birliğini sağlama yolunda büyük çaba sarfettiklerini ifade etmiştir. Maddelerle ilgili kaynaklar her cildin sonunda verilen kaynakça ile birlikte verilmiştir. Bu da ansiklopediyi hem daha güvenilir hem daha araştırılabilir hâle getirmiştir. Çünkü inceleyeceğimiz ansiklopedi maddelerinin kiminde kaynakçanın verilmemesi ya da hangi maddeye ait olduğunun anlaşılamaması yorumlar yapmamızı güçleştirebilmektedir.

Son olarak alışılmış hazır çalışmalardan yararlanmanın da ötesinde ilk elden kaynaklar tercih edilmiştir. Aslında buna sebep olarak hazır çalışmaların yetersizliği gösterilmiştir.

Eserin istenilen mükemmeliyete ulaşamadığı ve tüm sayılan olumsuzluklara karşın ancak bu kadarının ortaya konulabildiği ifade edilmiştir.[153]

1.1.6.Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

20. yüzyılın sonunda eriştiği seviye ile ufuklarımızın ne denli yüksek olduğunu göstermesi açısından mühim bir eserdir. Bir ansiklopedide olması gereken üç gayeyi bu ansiklopedide net bir şekilde görebilmekteyiz. Bu gayeler; bir alanla ilgili olarak bilgiler içermek, bu bilgileri bir düzen içerisinde takdim etmek ve bilgiye çok kolay bir biçimde ulaşılmasını temin etmektir.[154]

1988 yılında yayımına başlanan ansiklopedi önceleri her ay 48 sayfalık 3 forma halinde yayınlanmış ve bir cildi 12 ayda tamamlanmıştır.[155]

---

[152] Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Sunuş.
[153] Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Sunuş.
[154] Yaman, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) Üzerinde Fıkıh Merkezli Eleştirel Bir Okuma", 119-140.
[155] İZÜ, İsmail Kara, Türkiye'de Dini Hayat Arşivi.

2014 yılında tamamlanan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi birçok özelliği ile özgün niteliklere sahip bir ansiklopedidir. Vakfın her türlü imkânı sağladığı bu ansiklopedinin öncelikle müslümanlarca hazırlanmış ve tamamlanabilmiş olması, te'lif bir eser olma özelliği, öz ve sağlam bilgilere sahip olması gibi sebepler onu ilk sıralara yerleştirmektedir.

Millî Eğitim Bakanlığı tarafından tercüme edilen İslam Ansiklopedisi'nde büyüklüğüne gölge düşürecek tarzda yanlışlıklar içeren, önyargılı yaklaşımlar yer almaktadır. Müslümanların dini ilimleri konusunda gayrimüslimlerce yazılmış bir ansiklopedi eleştiriye her zaman diğerlerinden daha çok açıktır. Ayrıca bu durum müslümanlar konusunda da tabii olarak olumsuz yorumlara yol açmaktadır. Bu yüzden bizzat müslümanların kendilerinin dini ilimlerini, kültür ve medeniyetlerini, tarihlerini kapsayacak kuşatıcı bir esere ihtiyaçları mühim derecede bulunmaktaydı. İşte Diyanet İslam Ansiklopedisi bu açığı giderecek mahiyeti yerine getirmiştir.

İslam gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış, farklı kültür ve medeniyetlerle temas hâlinde bulunmuş, uzun ve çok katmanlı bir tarihî gelişim süreci yaşamış bir inanç sisteminin zamanla çeşitli anlayış, yorum ve düşünce biçimlerine zemin hazırlaması tabiîdir. Bu çeşitlilik, hem dinin evrensel yapısının hem de müslüman toplumların sosyal, kültürel ve siyasî farklılıklarının bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Nitekim ansiklopedinin mütevelli heyeti tarafından kaleme alınan sunuş kısmında da, "İslamiyet'i farklı anlayıp yorumlayan kesimler için ortak noktalar oluşturulmaya çalışıldığı" özellikle vurgulanmıştır. Bu yaklaşım, hem mezhepler arası hem de düşünce ekolleri arasındaki ayrışmaları kapsayıcı bir perspektifle ele alma gayesinin göstergesi olarak görülebilir. Dolayısıyla ansiklopedinin hazırlık sürecinde, İslam dünyasındaki çoğulcu yapının göz ardı edilmemesi ve tüm bu farklılıkların İslam medeniyetinin zenginliğini yansıtan bir bütünlük içinde sunulması hedeflenmiştir. Bu bakış açısı, eserin yalnızca bilgi aktaran bir kaynak değil, aynı zamanda ortak bir medeniyet bilinci oluşturmayı amaçlayan bir kültür projesi olarak kurgulandığını da ortaya koyar.

Önsöz kısmında ifade edildiğine göre ise Kur'ân-ı Kerîm'in, insanların kâinatı ve ondaki ilahi hakikatleri araştırmaları, şahit olmaları bunun için gerekirse farklı memleketlere bile gitmeleri ve nihayetinde neticeler çıkarmaları yönündeki sözleri müslümanları etkilemiştir. Bu sebeple de müslümanları ilk yüzyıllardan beri ilimlerin hemen hepsinde temsilci durumuna getirerek, en parlak medeniyetlerden biri olmalarını sağlamıştır. Bu üstünlükleri ilimde beş yüz yıl kadar sürmüştür. O dönemlerde koyu bir cehalet yaşayan Avrupa ve diğer bazı yerler yıllar sonra gerçekleştirecekleri yeniliklerin ilim kaynaklarını müslümanlar yoluyla keşfetmişlerdir. Özellikle XI. yüzyıldan sonra bu faydalanma olayı Harizmî, İbn Heysem, Kindî, Fârâbî, İbn

Sinâ, Gazzâlî gibi önemli âlim ve filozoflardan yapılan çevirilerle yüzyıllarca devam etmiştir.[156] XVII. asra kadar kendilerini bu ve bunlar gibi isimlerden biriyle özdeş kabul edip onun takipçisi oluyorlardı denilmektedir.

Zamanla müslümanların ilmî alandaki üstünlükleri zayıflamış ve bu başka alanlara da sirayet ederek durma noktasına gelmiştir. Sonra kendi kültür ve değerlerine kayıtsız kalan, Batı'ya hayranlık duyan ve yaklaşık iki yüzyıldır onu taklit eden büyük bir güruh ortaya çıkmıştır. Fakat bu olumsuzlukların kendilerinde oluşturduğu sıkıntıyla ve Batı'da gözlenen problemlerle kendi değerlerinin tekrar farkına varmaya başlamışlardır. İşte bu suretle İslam dini müslümanlar için güncel bir inceleme alanı oluşturmaktadır.

Öyle görünüyor ki Batı için sürekli bir inceleme nihayetinde de faydalanma alanı olan İslam milletlerinin birbirlerinden ve değerlerinden habersiz olmaları üzücü sonuçları olan ve olacak olan çok büyük bir noksanlıktır. Giriş bölümünde bu eksikliğin yok edilmesi için de görev tarih boyunca müslümanları himaye etme onurunu taşımış olan Türklere düşmektedir. İşte bu sorumluluğun bir parçası da tüm yönleriyle İslam'ı doğru ve kapsamlı şekilde tanıtacak olan bir ansiklopedi hazırlayarak tüm insanlığın müstefid olmasını sağlamaktır denilmektedir.

Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin önsözünde genel anlamda ansiklopedi tarihine dair bilgilere yer verilerek bu süreçteki olumlu durumlara veya olumsuzluklara işaret edilmektedir.

Millî Eğitimin tercüme ettiği İslam Ansiklopedisi'nde ilim, sanat, fikir, din, kültür konuları yeterli bir biçimde verilmeyen bazen eksik bazen yanlış verilen bilgiler, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde gereği gibi verilmiştir. Kalıcı bir belge ve kaynak niteliğinde olan bu ansiklopedi hedefini gerçekleştirmek için uzun yıllar çalışılmıştır. Öncelikle Ergun Göze oryantalistlerin İslam hakkındaki yanlış görüşlerini ortaya çıkarmak için bir teklifte bulunmuştur. Bu sebeple 1980 yılında bir sözleşme yapılarak çalışmalara başlanmıştır. Bu çalışmalardan sonra fasikül şeklinde bir örnek çalışma elde edilmiştir. Fakat bu fasikül istenilen yeterlilikte olmadığı için proje sürdürülememiştir.[157] Bununla birlikte, söz konusu mesele hakkında görüşme gerçekleştirilen İsmail Erünsal, konunun ayrıntılarına dair bilgi sahibi olmadığını belirtmiş; ansiklopedinin başlıca mimarlarından biri olan Tayyar Altıkulaç ise bahsi geçen fasikülün oryantalistlerle herhangi bir ilişkisinin bulunmadığını açıkça ifade etmiştir.[158]

[156] Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Önsöz.
[157] İsmail Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası, Osmanlı Sosyal ve Kültürel Hayatı Üzerine Sohbetler* (Söyleşi: Halil Solak) (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022), 455.
[158] Tayyar Altıkulaç, "Doktora Tezi" (Görüşmeci: Ayşenur Şimşek Ergül, Telefon görüşmesi, Görüşme 25 Kasım 2025).

Bundan sonra vakıf başkanı Tayyar Altıkulaç bu projeyi sürdürme gayesiyle çalışmalar yapmıştır. İsmail Erünsal'ın ansiklopedi tecrübesi olması sebebiyle bu projede mutlaka bulunması gerektiği dile getirilerek kendisine teklifte bulunulmuş ve o da bunu kabul ederek ansiklopedi tamamlanana kadar baş aktörlerden birisi olmuştur. Öyle ki İsmail Erünsal ansiklopedi maddelerinin daha özgün ve orijinal olması için Batı'da yayımlanmış 'Der Islam, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Turcica' gibi literatürü de takip etmiştir. Hatta İspanya, Uzak Doğu, Malezya gibi ülkelerdeki yayınları da tarayarak katkı sağlamıştır.[159]

Yine Erünsal ile ilgili hatıratta Mehmet İpşirli uzun soluklu bu ansiklopedi çalışmalarını şu şekilde dile getirmiştir: "*1983'te o günkü ismiyle Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin Kısıklı caddesindeki ilk binasını açan Rahmetli Bekir Topaloğlu, Hayreddin Karaman, Yaşar Kandemir, İsmail Erünsal, Mustafa Uzun ve ben olmuştuk. Yönetim kurulunu oluşturuyorduk. İdari kararlar yanında aynı zamanda kendi alanlarımızda madde başlıkları tespiti, kitapların taranması, bir merkez bilim heyeti oluşturma gibi pek çok konu üzerinde enine boyuna gece geç saatlere kadar değerlendirmeler yapılıyordu."*[160]

Türkiye Diyanet Vakfı 1980 yılında başlattığı ön hazırlıktan sonra İslam Ansiklopedisi müessesesini kurmuştur. Ansiklopedi 2000'den fazla ilim adamı tarafından yüzlerce kaynak eser kullanılarak ve 16 binden fazla madde içererek hazırlanmıştır. Beş yıl kadar süren ikinci çalışma döneminden sonra ise bazı gerekli birimler kurulmuş ve hazırlıklar büyük oranda tamam edilmiştir. Buna göre hazırlıkları tamamlanan bu önemli eser te'lif bir ansiklopedi olarak düşünülmüştür. Maddeler ise herhangi bir yerden kopya usulü değil çalışmalar neticesinde düzenlenip maddelerin sonuna yararlanılan kaynakların bibliyografyası eklenip müellif imzası ile yayınlanacaktır. Diğer müslüman milletlerin zengin bir şekilde işlenmesi fakat Türk medeniyeti ile tarihine ayrı bir önem ve doyuruculuk verilmesi önem arz etmektedir. Özellikle İslam ile ilgili maddelerin titizlikle incelenmesi durumu söz konusudur. İlmî tarafsızlığa yakışmayan bir bakış olmaması niyetiyle bu işe başlanmıştır. Ancak bu kadar farklı kalemden ve uzun bir zaman diliminde meydana getirilen eserin tüm maddelerinin aynı kalitede olmasının da zorlukları olacağı ifade edilmektedir.[161]

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde her bir alan için ayrı ilim heyeti kurulmuştur. Sözgelimi Arap Dili ve Edebiyatı, Dinler Tarihi, Fars Dili ve Edebiyatı, Fıkıh, Hadis, Ahlâk, İslam Sanatları, İslam Tarihi ve Medeniyeti, Coğrafya, Kelam, Mezhepler Tarihi,

[159] Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 462-464.
[160] Asiye Kakırman Yıldız, *Gökkubbede Hoş Bir Sadâ- İsmail E. Erünsal ile Hatırda Kalanlar*, (İstanbul: Timaş Yayınları,2024), 138.
[161] Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Önsöz.

Tasavvuf, Tefsir, Türk Dili ve Edebiyatı, Türk Tarihi hakkında on beş ayrı grup oluşturularak işe başlanmıştır. Bu alanlar Türk Dili ve diğer dillerdeki eserlerde taramalar yaparak toplam yirmi iki bin madde içeren liste oluşturmuşlardır. Bu listenin defalarca kez taranarak güncelliğini koruduğu dile getirilmiştir. Ayrıca ihtiyaç duyulan kitaplar temin edilmiş, bu sebeple İslam Araştırmaları Merkezi kurulmuştur. Öncelikle gerekli olan 10.000 kadar kitap sağlandıktan sonra işe başlanmıştır. Daha sonra ilgili başvuru eserleri, ansiklopediler, biyografi eserleri gibi bazı kaynaklar temin edilmiştir. Ansiklopedi hitama ermiş olsa da İSAM güncel bir koleksiyona sahip olma özelliğini korumaktadır. [162]

Bu ansiklopedinin sırf dini bilgilerle yetinmeyeceğini ifade eden önsöz yazarı İslam dini ile beraber ortaya çıkan ilimleri, devletleri, kurumları, terimleri, şahsiyetleri, meslekleri, tarihi olayları da inceleyeceklerini belirtmişlerdir. Mümkün mertebe en güvenilir kaynaklara başvurulacaktır. Belli başlı dinler, lehte ve aleyhte etki etmiş bazı olaylar, kişiler de okuyucunun güvenilir bir kaynaktan bilgilenmesi açısından inceleme konusu edilecektir.

Ansiklopedide en mühim olan ilkenin doğru bilgiler verme çabası olduğu ifade edilmiştir. Hem akademik ihtiyaçlara cevap verilmeye çalışıldığı hem de akademik olmayan fakat aydınlanma ihtiyacı hissedenlerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Fakat bununla birlikte ansiklopedi akademik araştırmanın bir ürünüdür. Ulaşılması çok da kolay olmayan kaynaklara ulaşılarak hem yeni bilgiler hem en doğru bilgiler verilmiştir.

Bazen maddenin önemi ile uzunluğu arasında doğru orantı olmayabileceği ifade edilmiştir. Çünkü 'bazı maddeler vardır ki çok önemlidir fakat yeteri kadar bilgi bulunamayabilir' şeklinde maddelerin hacimleri konusunda da bilgilendirme yapılmıştır.

Ayrıca madde yazarları noktasında belli bir sınır konmamış; yurt içi ve dışında yer alan müelliflerden yararlanılmıştır. Fakat genel itibariyle yerli üniversitelerdeki ilim adamlarından müteşekkildir.

İslam Ansiklopedisi bugüne kadar kendi alanında yapılmış en geniş kapsamlı ilmî eser hüviyetindedir. 44. ciltle tamamlanmış olan ansiklopedi Türk camiasının manevi alanda gelişmesi yolunda bir gaye de gütmektedir.

13 cilt olan Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi 48 yılda tamamlanabilmiştir. Ekleriyle beraber 46 cilt olan Diyanet İslam Ansiklopedisinin ise 25 yılda tamamlanabilmiş olması bazı şartların değişkenliği bir tarafa büyük bir başarı olarak addedilmelidir.

Ansiklopedi müellifleri tespit edilirken İlahiyat Fakülteleri ile temasta bulunularak konferanslar verilmiştir. Tüm doktora tezleri tespit edilmiş ve böylelikle bir veritabanı

[162] Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 487-490.

oluşturularak ilgili madde doktora yapan kişiye tevdi edilmeye çalışılmıştır. Bir madde yazma rehberi belirlenmiştir ve numune bir madde kitapçığı müelliflere ulaştırılmıştır. İlim heyetinin kontrolü, redaktör, bibliyografya ve imla kontrolü gibi birçok serviste işlem yapılmaktadır.[163]

53 maddenin yazarı Casim Avcı yazılan maddelerin aynı zamanda redaksiyonunun da yapıldığını, iç kontrol sorularının cevaplandığını ifade etmektedir. İç kontrol; ansiklopedi boyunca maddelerin bütünlüğünün sağlanması, bilgilerin birbirleriyle tutarlı olması anlamına gelmektedir ki bu hayli zor bir iştir. Hicrî ve milâdî takvim farkı da ansiklopedide diğer bir problemi teşkil etmektedir. Öyle ki Hz. Peygamberin doğumu ve vefatı meselesinde bile ayrışmalar meydana gelmektedir. Peygamberimizin doğumu için Mahmud Paşa el-Felekî 571 derken, Mehmed Apaydın 570 sonucuna ulaşmış, Muhammed Hamidullah ise 569 yılı demektedir. Dolayısıyla buradan başlayan durumlar sonraki hadiseleri de etkilemektedir. Ayrıca bazı kavramların her maddede aynı anlamda kullanılmaması veyahut karıştırılması da redaksiyon heyetini zorlayabilmektedir. Örneğin Hz. Peygamberin beşinci dedesi ile beşinci kuşaktan dedesi aynı anlamları ifade etmemektedir. Beşinci dedesi dendiği zaman Abdülmuttalip'ten başlanması icap ederken beşinci kuşak dedesi dendiğinde ise Hz. Peygamberin babası Abdullah'ın hesaba katılması gerekmektedir. 'Kusay' Peygamberimizin dördüncü dedesi iken, beşinci kuşaktan dedesi olmaktadır. Her maddenin diğer maddelerle ve tüm ansiklopedi ile ilintili olması ansiklopediciliğin çıkmazlarından birisi haline gelebilmektedir fakat Diyanet İslam Ansiklopedisi tecrübeli ilim adamlarının yaptığı titiz çalışmalarla bu durumu aşmıştır.[164]

Mustafa Fayda bu ansiklopedide özellikle iki şeyi muhakkak vurgulamak gerektiğini söylemektedir. Bunlardan ilkinin ansiklopediye İmam-Hatip neslinin damgasını vurduğunu ikincisinin ise hemen her alanla ilgili maddelerin bu ansiklopedide neşvüneva bulduğunu söylemekte ve artık kendisinin ansiklopedi olmadan bir şey yazamadığını dile getirmektedir. Ayrıca yüzlerce madde sayesinde birçok kişinin yazmasına vesile olunduğunu da nakletmektedir.[165] Bu sözlerle Fayda ansiklopedinin önemini net bir biçimde vurgulamaktadır.

Hz. Âişe maddesinin yazarı da olan Fayda, yazısında Hz. Âişe'yi Cemel'e katıldığı için eleştiri konusu yapmamaktadır. Çünkü Hz. Âişe Ahzab sûresi 33. ayeti okuduğunda başörtüsü ıslanana kadar ağladığı rivayeti onun tenkit edilmesinin önünü kapatmaktadır.[166] Fayda Hz. Âişe maddesini yazarken Jinekoloji alanındaki hekimlerle görüşerek bir insanın çocuk sahibi

[163] Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 467.
[164] Casim Avcı, "Doktora Tezi" (Ayşenur Şimşek Ergül: Yazı, Görüşme 07 Ocak 2025).
[165]Eyüp Baş-Fatih Erkoçoğlu, *İslâm Tarihçiliğine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Mustafa Fayda* (Ankara: TDV Yayınları,2023), 8.
[166] Baş-Erkoçoğlu*, Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 192.

olamamak konusunda nasıl bir hastalığı olabilir dediğini ve sonuç olarak ateşli bir hastalığı olabileceğine ulaştığını söylemektedir. Neticede ise eğer doğuştan bir problemi yoksa Hz. Âişe'nin de çocuklukta ateşli bir humma geçirdiği bilgisine ulaşmıştır.[167] Bu yorum bize *Diyanet İslam Ansiklopedisinin* nasıl doğru bir vizyona sahip olduğu konusunda bir ipucu vermektedir. Fayda, özelinden genele teşmil edilerek ansiklopedinin büyük emeklerin ürünü olduğu sonucuna bizi götürmektedir.

Oldukça geniş bir bilgi birikimi ve ciddi bir bilimsel donanım gerektiren bu ansiklopedide, benzer büyük çaplı eserlerde görülebileceği üzere bazı eksiklikler ve iyileştirmeye açık yönler bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu durum eserin genel niteliğini gölgelememekte; aksine, gelecekte yapılacak çalışmalarla daha da geliştirilebilecek bir temel sunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla burada dile getirilen değerlendirmeler, eserin değerini azaltmaya değil, bilimsel ve teknik açıdan daha yetkin bir hâle gelmesine katkı sunma amacını taşımaktadır.

Bu çerçevede Prof. Dr. Ahmet Yaman'ın fıkıh konusunda yaptığı eleştirilerden bir tanesi Hz. Peygamberin gönderdiği elçiler hususundadır. Bedir Savaşı'ndan sonra Amr b.Ümeyye ed-Damrî adlı bir gayrimüslimin elçilikle görevli bir şekilde Habeşistan'a gönderildiği ifade edilmiştir. Sadece bir esere dayanılarak yapılan bu yorumun çok yanlış olduğunu, Amr'ın Uhud Savaşı'ndan sonra müslüman olduğunu ve görevin müslümanlıktan sonra verildiği ifade edilmiştir. Hatta Hz. Muhammed (s.a.v) "*Diplomatik belgelerle ilgili hususlarda Yahudilere güvenmiyorum*" diyerek aslında çok net bir şekilde kendi kanaatini açığa çıkarmıştır. Bu durumun başka hadislerde de işaret edildiği ve uygulamalarda yer aldığı ifade edilerek eleştirilmiştir.[168]

Yanlış anlamaya yol açabilecek bir diğer örnek ise 'Fatıma bint Kays' maddesi ile ilgilidir. Boşanmış bir kadının kocasından nafaka almaması ve onun evinden çıkması, oturma hakkının olmadığının ifade edilmesi, Hz. Peygamberin onun iddetini geçirmesi için akrabalarının evine yönlendirmesi ve bu şekilde bu süreyi tamamlaması ile ilgili bazı bilgiler yer almıştır. Halbuki bu durumun Talâk suresi 1-6. ayetlerle çeliştiği düşünülebilir. Ayrıca İslam hukukçularının çoğunluğuna göre boşanmış kadınların mesken ve nafaka hakları bulunduğu ifade edilerek bu maddede yer alan hukuki bilgiler yanlış anlamaya yol açacaktır şeklinde

[167] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 235.
[168] Yaman, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) Üzerinde Fıkıh Merkezli Eleştirel Bir Okuma", 119-140.

eleştirilmiştir.[169] Yine 'fetih' maddesinin terimsel ve tarihsel malumatı hakkında yeterince bilgiye yer ayrıldığı hâlde fıkhî durumuna hiç yer ayrılmaması tenkit edilen noktalardandır. Ayrıca 'cellâle' denilen kavrama hiç yer verilmemesi de noksanlıklardandır denilerek bazı maddelerin eleştirileri yapılmaktadır.[170]

Bu eleştirilerden sonra bazı kavramların değerlendirilmesinde yaklaşım farklılığı olabileceği eklenmeden geçilmemiştir. Bu durumun şahsi kanaat, tecrübe, bakış açısı farklılığıyla izah edilebilecekse de ansiklopedilerin zaten birçok farklı noktayı bütünleştirici sistemli eserler olduğu vurgulanarak okuyucunun zihninin de karışmaması için mümkün olan en düşük seviyeye çekilmesi gerektiği söylenmiş ve çeşitli örneklendirmelerde bulunulmuştur. Ayrıca bir alan ansiklopedisi olan Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde özellikle bazı konularda genellemelere gidilmemesi gerektiği bu durumun muallakta olma durumuna yol açabileceği söylenerek çeşitli örnekler ve önerilerde bulunulmuştur.[171]

Her eser gibi ansiklopedilerin tamamı da devrinin görüşlerini yansıtan projelerdir. Bu konuda sosyolog Prof. Dr. Bedri Gencer: "*Ansiklopedinin ilk cildinde yer alan '..bu eser İslâm ansiklopedisi te'lif türüne bağlı kalmakla beraber Türk-İslam medeniyeti ağırlıklı, nesilden nesle intikal edecek kalıcı belge ve kayıt niteliğindedir.' İfadesindeki Türk-İslam medeniyeti vurgusu ile 32 sayfalık ölçüsüz uzunluktaki Mustafa Kemal maddesi bir arada düşünüldüğünde devrin ideolojisinin yansıması daha iyi görülür*"[172] demektedir.

Ansiklopedideki 'İslam' vurgusunun yanıltıcı olduğuna ilaveten İslami ilimler dışındaki disiplinlerde, özellikle tarih, edebiyat ve sanat tarihi alanlarında; biyografik ve eser odaklı çalışmalar hazırlandığına dikkat çekmiştir.[173] Doğrudan İslam dini terimleri ile alakalı olmayan birçok kelimeye, şahsa ve kitaba yer verilmesinin yanlış olduğu vurgusu bazı eleştirel yaklaşımlarda yerini almıştır.[174]

Gencer maddeler arasında bir dengesizliğin gözlendiğini ifade etmiştir. Örneğin Hz. Fatıma'ya ayrılan sütun ile Fitnat Hanım'a ayrılan sütun arasında büyük bir orantısızlık mevcuttur demektedir.[175] Burada şunu ifade etmeliyiz ki ansiklopedinin önsöz kısmında bazen

---

[169] Yaman, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) Üzerinde Fıkıh Merkezli Eleştirel Bir Okuma", 119-140.
[170] Yaman, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) Üzerinde Fıkıh Merkezli Eleştirel Bir Okuma", 119-140.
[171] Yaman, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) Üzerinde Fıkıh Merkezli Eleştirel Bir Okuma", 119-140.
[172] Bedri Gencer, "Soruşturma: İslâm Ansiklopedisi Üzerine", *Tezkire: Düşünce/Siyaset/Sosyal Bilim Dergisi* (Mayıs 2014), 258.
[173] Gencer, "Soruşturma: İslâm Ansiklopedisi Üzerine", 259.
[174] İsa Akalın, "Hadis İlmi Açısından Diyanet İslâm Ansiklopedisinin (DİA) Tahlili", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 25/13 (2015), 141-164.
[175] Gencer, "Soruşturma: İslâm Ansiklopedisi Üzerine", 259.

maddelerin önemi ile uzunluğu arasında hacimsel farklılıklar olabileceği söylenmişti. Dolayısıyla 1780 yılında ömrünü tamamlayan Divan şairi ile 632 yılında vefat eden Hz. Peygamberin kızı arasındaki maddede hacimsel farklılığın anormal olmadığını belirtmeliyiz. Hem zamansal olarak büyük bir fark vardır hem de zamana bağlı olarak ortaya çıkan şartlar sebebiyle Hz. Fatıma hakkındaki bilgiler daha az yekûn teşkil etmektedir. Ayrıca maddelerin yazarlarının birbirinden farklılık arz etmesi de bu konuda bir etken oluşturmaktadır.

Gencer'in yaptığı eleştirilerden birisi de akademik literatürde Türkçe'nin sağlamlığını koruyamadığı bunun da ansiklopediye yansıdığını söylemesidir. Bununla birlikte Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisinin veya Meydan Larousse gibi ansiklopedilerin dilinin sağlam olduğu, zamana direneceklerini ve sürekli okunacaklarını ifade etmiştir.[176]

Bu eleştirilerin benzerleri yukarıda örneklerini verdiğimiz gibi maddelerin içeriğine dair yapılmıştır. Yani bilgi yanlışlıkları, çelişkiler, yetersiz bilgi verilmesi, maddelerin içeriğinin orantısızlığı, maddenin içeriği ile tanıtım kısmındaki tutarsızlıklar veya maddelerin tespitine dair eleştirilerdir. Eksik maddeler olmuş veya gereksiz maddeler yer edinebilmiştir. Bu eksikliğin ya da gereksizliğin kime göre ve neye göre olduğunu da ayrıca ele almak gerekir. Burada yapılan sadece bir özeleştiridir. Ayrıca maddelerden ziyade yazarlarla ilgili de bir eleştiri söz konusudur. Zira maddelerin geneline bakıldığında belli yazarlar tarafından yazıldığı ifade edilerek yeni yazarlara veya o konuda özel çalışması olan kişilere yer verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.[177] Burada şunu ifade etmeliyiz ki Altuntaş'ın eleştirisine en çok madde yazarı Mustafa Fayda'dan bir cevap olarak 'kendisinin madde yazdığı dönem madde yazacak unvanlı hocaların az olduğu' ifade edilmektedir. 1982'de İslam Enstitü'lerinin fakültelere dönüştürüldüğünden buradan mezun olan kişinin doktorasını yapıp doçent olana kadar 1995'lere gelindiğini o zaman kadar da ansiklopedi maddelerinin birçoğunun zaten sipariş edildiğini söyleyerek bu eleştirilere cevap vermektedir. Zaten bakıldığında ansiklopedinin yarısından itibaren kendi maddelerinin azalma yoluna gittiğini dile getirmektedir.[178]

Bu meyanda son olarak İsmail Erünsal; Diyanet İslam Ansiklopedisinin en mühim yönlerinden birisinin önceki ansiklopedilerde madde başı olmamış maddelerin bu ansiklopedide maddebaşı olduğunu ifade etmektedir. Bir alanda ne kadar terim varsa hepsi madde olarak ele alınmıştır. Heyetlere sayı verdiklerini bu sayıda madde ayarlaması yaptıklarını dolayısıyla bir orantı söz konusu olduğunu belirtmektedir. 'Şu madde neden yok' gibi bir

[176] Gencer, "Soruşturma: İslâm Ansiklopedisi Üzerine", 260.
[177] Fatma Betül Altıntaş, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisine Hadis Maddeleri Ekseninde Eleştirel Bir Yaklaşım", *Bilimname* (Kasım 2015), 295-310.
[178] Baş - Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 172.

söylemin her kavram madde olarak alınırsa ansiklopedinin yüzlerce cilt olabileceğini dolayısıyla bir sınır olması gerektiği konusu vurgulanmaktadır. Bu madde tespitlerinin de hem emek hem zaman olarak özverili bir çalışmanın ürünü olduğunu, bir maddenin belirlenmesi için onun tek tek okunduğunu ve bir savunma beklendiğini dile getirmektedir.[179]

Diyanet İslam Ansiklopedisinin en mükemmel olana ulaşması için yapılan bu eleştiriler kendi camiasından gelmektedir. Bazen bunlardan bir kısmı teferruat sayılabilecek bir duruma vurgu yapabilmektedir. Örneğin bir makalede hadis ilmi açısından tespit edilen sorunlar kısmında Abdullah b. Safvân alt başlığında anlamlandırılamayan kelimelere yer verildiği söylenerek tenkit edilmektedir. Bahsedilen bu metin şöyledir: *"...Abdullah b Safvân'ın hadis kitaplarında daha çok, 'Kâbe'ye karşı harp ilan eden bir ordunun çölde helâk olacağı'na dair rivayet ettiği bir tek metne rastlanmaktadır (Müslim Fiten,4.,6,7)"*. Bu metnin içerisindeki 'daha çok' ifadesi eleştirilerek ilgisiz ve belirsiz olduğu hata olabileceği beyan edilerek halbuki Abdullah b Safvân'ın bir tek rivayetinden söz edildiği söylenmektedir.[180] Aslında burada madde yazarının kastettiği durumun 'bu metnin ibarelerinin daha çok bu şekildeki rivayetlerle geldiği'nin ifade edilmesi olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla eleştiri şarttır fakat bazen eleştiriler tam yerini bulamayabilmektedir.

Yukarıda saydığımız tenkitlerden biri de bazı maddelerin eksik bırakılması mevzusu idi. Halbuki bazı maddeler hakkında çok az bilgi elde edilebildiği için başka maddeler içerisinde yer verilmiş bu sebeple de internette yer alan ansiklopedi nüshasında maddeler içerisinde arama butonu yerleştirilmiştir. İkinci bir değerlendirme gereksiz görülen bu maddeler aslında eksik bırakılmış değildir. Örneğin; Abdullah b. Habbab b. Eret, Hâle b. Huveylid gibi. Diğer taraftan ansiklopedi maddeleri listelenirken yer verilmemesine karar verilen fakat sonradan yazılmasına karar verilen maddeler de bulunmaktadır. Herhangi bir madde yazar tarafından yazıldıktan itibaren on yedi aşamadan daha geçerek son hâlini almaktadır. İsmi verilenler dışında birçok kişinin emeği bulunmaktadır. Dolayısıyla büyük kollektif bir çabanın neticesidir.[181]

Alfabetik ansiklopedilerin doğal olarak ortaya çıkan bir dezavantajı vardır ki o da maddeler arasındaki irtibat çok net bir şekilde sağlanamamaktadır. Bu durum ansiklopedik olmayan bir eserde açık bir şekilde vurgulanabilmektedir.[182]

Şüphesiz bu eleştirileri her madde için söylemek mümkün değildir. Tenkit edilen durumlar ve verilen bazı örneklerde haklılık payı yoktur diyemeyiz. Ancak Cumhuriyet

[179] Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 466.
[180] Akalın, "Hadis İlmi Açısından Diyanet İslâm Ansiklopedisinin (DİA) Tahlili", 141-164.
[181] Karagözoğlu, "Şekil ve Muhteva Yönünden Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki Hadis Maddeleri", 485-541.
[182] Karagözoğlu, "Şekil ve Muhteva Yönünden Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki Hadis Maddeleri", 485-541.

Türkiye'sinde ortaya çıkarılmış en önemli ansiklopedik eser olan Diyanet İslam Ansiklopedisi her geçen gün kendini güncellemektedir. Eksikliklerini gidererek yanlış anlaşılabilecek kısımları düzeltme yoluna gitmektedir.[183] Bu sebeple yapılan bazı eleştiriler bugün haklılığını kaybedebilmektedir.[184] Tüm eleştirilere ve yılların geçmesine rağmen yıpranma payı asgari düzeyde kendini korumaktadır. Öyle ki maddelerin içindeki bilgiler bile araştırma yapılabilir vaziyettedir.

En çok madde yazarlarından Mustafa Fayda da Diyanet İslam Ansiklopedisinin yenilenmesi gerektiği ve muhaddes maddesinin de eklenmesi lazım olduğunu dile getirenler arasındadır.[185]

Diyanet İslam Ansiklopedisi İslâmî ilimlerin farklı yönlerini, terimsel ifadelerini, şahıslarını ve eserlerini ele alarak akademisyenler, öğrenciler ve aslında tüm meraklıları için ilk başvuru eserlerinden biri olmaya devam etmektedir. Sistemli bilgilerin yer aldığı, yapılan çalışmaları bünyesinde barındıran bu ansiklopedi sayesinde bilgi edinmek hızlı ve kolay hâle geldi. Artık ilk akademik araştırmalar buradan yapılmaktadır. Dolayısıyla bir rehber işlevi görmektedir.[186] Belirli bir akademik yazım ve atıf üslubu içeren bu ansiklopedi sanki resmi olmayan bir imla kılavuzu görevini sağlamaktadır. İlmi dilin kökleşmesine katkı sağlamıştır. *The Encyclopaedia of Islam*'a cevap verme iştiyakını içinde taşımış ve bu fikrine güç kazandırmıştır.[187]

Hiç şüphe yok ki bu yapıcı tenkitlerin tamamı Diyanet İslam Ansiklopedisi'ne taze bir güç kazandırmış ve yeni edisyonuna başlanmasına sebep olmuştur. Şu ana kadar incelediğimiz hiçbir ansiklopedi kendi araştırmacıları tarafından bu kadar eleştirilmemiştir. Diyanet İslam Ansiklopedisi bunların hepsinden istifadeyle gözden geçirilerek yeniden oluşturulmaya başlanmıştır.

---

[183] Özellikle Hadis maddeleri eleştirileri konusunda yapılan düzeltmeler için bkz. Mustafa Macit Karagözoğlu, Şekil ve Muhteva Yönünden Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki Hadis Maddeleri, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 11/21 (2013), 485-541.

[184] Daha fazla eleştiri ve öneri için bkz. Altıntaş, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisine Hadis Maddeleri Ekseninde Eleştirel Bir Yaklaşım", 295-310; Akalın, Hadis İlmi Açısından Diyanet İslâm Ansiklopedisinin (DİA) Tahlili, 141-164; Mehmet Necmeddin Bardakçı, Diyanet İslâm Ansiklopedisi 'İbn Meserre' Maddesi Hakkında Bazı Düşünceler, İnsan Bilimleri Araştırmaları 2/3-4 (2000), 117-134; Ömer Özcan, "Muhammed Ayaz İshaki İdilli Hakkında Bir Düzeltme", *Toplumsal Tarih,* 14/84, (Aralık 2000), 33-35; Ömer Özcan ,"Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Zakir Kadiri Ugan Maddesindeki Hatalar", *Türk Yurdu,* 33/311, (Temmuz 2013), 76-80; Mustafa Hocaoğlu, "TDV İslâm Ansiklopedisi 'Azap' Maddesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 15/1 (2010), 335-341; Suat Yıldırım, "İslâm Ansiklopedisi'nde 'Müsteşrikler', *Yeni Ümit: Dinî İlimler ve Kültür Dergisi*, 96/2 (2012), 4-8.

[185] Baş - Erkoçoğlu*, Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 236.

[186] Karagözoğlu, "Şekil ve Muhteva Yönünden Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki Hadis Maddeleri", 485-541.

[187] Karagözoğlu, "Şekil ve Muhteva Yönünden Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki Hadis Maddeleri", 485-541.

1.2. Tercüme Ansiklopediler

1.2.1. Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

İncelediğimiz ansiklopedinin orjinal ismi *The Encyclopadıa of Islam* olan eserin ilk edisyonu için 1892 yılında Londra'da yapılan Milletlerarası Şarkiyatçılar Kongresi'nde W. Robertson Smith İslam'a dair ansiklopedi yapılmasını teklif etmiştir. Bu teklif kabul görerek Smith başkanlığında on iki üyeli bir hazırlık komitesi vücuda getirilmiştir. Smith'in ölümünden sonra yerine meşhur oryantalist Ignaz Goldziher getirilmiştir. Fakat birkaç yıl sonra istifa etmiş ve onun yerine M. Theodor Houtsma getirilmiştir. Aralarında Alman, Fransız, İngiliz, Macar, Fransız, İtalyan gibi birçok farklı uyruktan komite teşkil edilmiştir. Müslüman olan herhangi bir kişiye yer verilmemiştir. Bu ansiklopedi çalışmasının İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak yayınlanmasına karar verilmiştir.[188]

Birinci edisyonun yayın kurulu başkanlığını Hollandalı şarkiyatçı Michael Jan de Goeje yapmıştır. Yayın kurulu üyeleri arasında ise Alman şarkiyatçılardan Richard Hartmann, Arthur Schaade; Fransız şarkiyatçı Rene Basset; İngiliz müsteşriklerden Sir Thomas Walker Arnold, Sir Hamilton Alexander Roskeen; Yahudi asıllı Fransız oryantalist Evariste Levı Provençal; Hollandalı müsteşrik Martinus Theodorus Houtsma bulunmaktadır. Komisyon 1902 yılına gelindiğinde çalışmalarını tamamlamıştır. Yüklü bir maaliyete yol açacak olan ansiklopedik çalışmanın masraflarını misyoner kuruluşlar ve bazı üniversiteler karşılamayı taahhüt etmişlerdir.[189]

Ansiklopedinin yayın ve basın işi İslam araştırmalarını yayınlamakla ünlü E. J. Brill yayınevine verilmiştir. İlk fasikülü 1908 yılında tamamlanan çalışma dört cilt, 5312 sayfa ve 6176 madde hâlinde 'bazı İslam dostu Avrupalı ve Amerikalılarca'[190] yayımlanmıştır.[191]

Ekleri ile beraber 1938 yılında tamamlanan ansiklopedi için 1954 yılında ikinci edisyon için hazırlıklara başlamıştır. 1987 yılına gelindiğinde ciltler birbirinden ayrılıp küçültülerek dokuz cilt şeklinde basılmıştır.[192] Bu neşir ekleri ile beraber 2007 yılına gelinceye kadar

[188] Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/XVI.
[189] Kemal Kahraman, "The Encyclopaedıa of Islam" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,1995), 11/181-184.
[190] Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/XV.
[191] Ahmet Zeki Özgöer, "İslâm Ansiklopedisine Dair", *İslâmi Araştırmalar* 2/6, (Ocak 1988), 68-73.
[192] Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/XV. Kahraman, "The Encyclopaedıa of Islam", 11/181-184.

sürmüştür. Tekrar yeni bir edisyon hazırlığı duyurulmuş ve 2007 yılında üçüncü edisyon fasiküller şeklinde basılmaya başlanmıştır.[193]

Burada çalışmanın ana amacını oluşturan oryantalizm hakkında bazı bilgilere yer vermek istiyoruz. Diğer adı şarkiyatçılık olan bu kavramı izale etmek gerekirse din, dil, bilim, sanat ve tarih başta olmak üzere çeşitli disiplinler aracılığıyla Doğu'yu analiz eden ve bu bölge hakkında normatif değerlendirmeler geliştiren kurumsal faaliyet[194] şeklinde tanımlanmıştır. Tarih içinde farklı dönemlerde değişik anlamlar atfedildiyse de amaçları genel itibariyle farklılık arz etmemiştir. Oryantalizme olan eleştirileriyle tanınan Filistin asıllı Edward W. Said'e göre Şarkiyat; doğu ile batı arasında hem varlıksal hem de bilgisel ayrıma dayanan düşünme biçimidir. Şarkiyatçılık ise doğu üzerinde Batı'nın iktidar mekanizmalarını işletmek için kullandığı bir araçtır. Ayrıca nesillerdir sürdürülen kayda değer finansal yatırımların yapıldığı, üretilmiş kuram ve icraatların bütünüdür.[195]

Bizim inceleme konumuza giren Millî Eğitim Bakanlığının yaptığı tercümenin mukaddimesinde ise oryantalizm; "*garbın şark alemine alâkadar olarak, onu tanımak için açtığı bir ilim yoludur*"[196] şeklinde tarif edilerek bu tanımda çok eksiklik olduğunu ve bu konudaki açıklamalarına mukaddime boyunca devam edeceklerini bildirmişler ve oryantalizm tarihinden bahsetmişlerdir. 700'lü yıllarda Avrupa'da İngiliz ilahiyatçısı *Alcuin* sayesinde bir bilgi hareketliliği başlamıştır. 9. ve 10. yüzyıllarda Avrupa'daki bilimsel birikimin yetersizliği ve mevcut hareketlerin akim kalması vurgulanırken; İslam dünyasına ait Arapça eserler ile Yunanca tercümelerin Batı düşünce dünyasını şekillendirdiği belirtilmektedir. Bu sürecin, oryantalizmin (şarkiyatçılığın) erken bir tezahürü olarak kabul edildiği dile getirilmektedir.[197]

Haçlı Seferleri vesilesiyle Doğu ile kurulan temaslar, Batı dünyasının İslam medeniyetinden bilimsel aktarımlar yapmasına zemin hazırlamıştır. Bu sürecin öncü figürlerinden biri olarak kabul edilen Bathlı Adelard'ın (1100'ler), bilhassa Harezmî'nin çalışmalarından önemli ölçüde etkilendiği kaydedilmektedir. Dönemin en belirgin müsteşriki olarak öne çıkan Gherardo Cremonese (1114-1187) ise Batlamyus'un *el-Mecistî* ve İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserlerini Latinceye kazandırarak bilim tarihine kritik katkılar sunmuştur. Bu entelektüel etkileşim öyle bir boyuta ulaşmıştır ki; filozof Albertus Magnus

[193] Fatma Betül Altıntaş, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisine Hadis Maddeleri Ekseninde Eleştirel Bir Yaklaşım," *Bilimname* 29 (2015), 295-310.
[194] Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,33), 428-437.
[195] Edward W. Said, *Şarkiyatçılık* çev. Berna Yıldırım (İstanbul: Metis Yayınları,2021), 13-16.
[196] Maarif Vekilliği, "Mukaddime", İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi,1978), 1/ I.
[197] Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/II.

(1193-1280), Aristoteles felsefesini şerh ederken İslam dünyasından tevarüs eden bilgi birikimini simgeleyen 'Arap elbiseleri' ile derslere girmiştir. Ancak bu yoğun bilimsel ilgiye karşın, İslamiyet'in Hristiyan dünyasında yayılma ihtimaline dair duyulan teolojik kaygılar nedeniyle İslam kültürüne karşı mesafeli ve ihtiyatlı bir tutumun da eş zamanlı olarak sergilendiği müşahede edilmektedir.

XV. asırdan itibaren Osmanlı'nın kudreti Avrupa'nın dikkatini çekmiyor değildi. Paris'te ilk olarak 1630'da *Andre Du Ryer* Türkçe gramer yazmış ve Latince neşredilmiştir. Ayrıca bir de Kur'an tercümesi bulunuyordu.[198] Oryantalizmin ilk adımları sayılan bu akademik çalışmalardan sonra XVII. asrın meşhur oryantalisti *Meninski* tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe'den Latince'ye bir sözlük olan *Thesaurus Linguarum Orientalium'*u yazmıştır. Bu eser bugün için bile önemli bir kaynak görevi görmektedir.[199] Oryantalizm etkisini hem sözlüklerde hem ansiklopedilerde bariz bir şekilde göstermiştir. Bu bahsini ettiğimiz eserlerin hem yazıldığı dönemde hem de uzunca bir süre yazılan sözlüklerde de Hz. Peygamber bir sahtekâr olarak gösterilmiştir. Örneğin Fransızca sahtekâr anlamına gelen 'imposteur' kelimesine örnek olarak Hz. Peygamber gösterilmiştir.[200] Batının retoriğini ve zihinleri işleyişini gösteren bir örnektir sadece.

Meninski'den sonra Fransa'da Barthelmi D'Herbelot (1620-1695) tarafından çalışılan *Bibliotheque Oriantale* ismindeki ansiklopedi önemli yer tutmaktadır. 1697'de Paris'te neşri tamamlanan bu eser ilk İslam Ansiklopedisi olarak tanınmaktadır. O kadar ki Maarif Vekilliği burada şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Şarkın semtine bile uğramamış olan bu zatın eseri hiç şüphesiz bugün tercümesini neşrettiğimiz ansiklopedinin cedd-i alâsıdır*". 17. yüzyılda Avrupa astronomları müslümanları Çin'den dışladıkları zaman batının kütüphanelerinde doğuya ait olan elyazmaları girmişti. Hatta İnönü Ansiklopedisi'nde de değinildiği gibi d'Herbelot doğuya hiç gitmediği hâlde oraya ait bir ansiklopedi yazmıştır.[201] Tercümenin ilk sayfasından itibaren şark milletlerini tanımak için lâzım olan her şeyin ifade edildiği, efsanevi ananelerine kadar yazılanlar bize oryantalizmin tam bir tarifini vermektedir denilmektedir. XIX. asra kadar genel itibariyle müracaat edilen bir ansiklopedi olarak yerini korumuştur.[202] Yeri gelmişken söylememiz üzerimize bir vazifedir ki; d'Herbelot'un bu bahsi geçen ansiklopedisi Hz. Peygamberi 'Muhammedanizm' tesis edicisi bir hilekâr olarak göstermektedir. Bu 'önemli'

[198]Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/IV.
[199] Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/IV.
[200] Mehmet Görmez, *Gençliğin Anlam Arayışı*, (Ankara: Otto Yayınları, 2023), 121.
[201] Wılhelm Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. Mehmet Fuad Köprülü, (İstanbul: Alfa Yyaıncılık,2018), 136.
[202] Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/IV.

eserle beraber orta çağın nefret bilinci çok ileri düzeylere taşınmıştır. Ayrıca bu ansiklopedi tarihi ikiye ayırarak ilk olarak kudsi tarih, ikinci olarak adi tarih diye bir nitelemeye gider. Kutsi tarih tahmin edileceği üzere kendi tarihleridir. Yani Yahudi ve Hristiyan tarihidir. Adi tarih ise İslam'ın tarihidir.[203] İnönü ansiklopedisi ise bu ansiklopediyi tüm ansiklopedilerden daha üstün tutmaktadır.

Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi'nin bu mukaddime kısmında oryantalizmin tarihsel gelişimini okullar açılmasından, şark dilleri enstitülerinin kurulmasından, yapılan çevirilerden, husûsî çalışmalardan ve bu sebeplerle açılan matbaalardan, doğuya yerinde yetişmesi için gönderilen öğrencilerden bahse konu edilerek uzunca anlatılmıştır. Ta ki en muazzam çalışmanın 1795 yılında Paris'te açılan şark dilleri mektebi ile olduğu dile getirilmiştir. Fransızların oryantalizm konusunda kurduğu en büyük okulun bu okul olduğu en büyük müsteşrikin de *Sylvestre de Sacy* olduğu ifade edilmiştir. Buna benzer okulların Almanya'da *Seminar für Orientalische Sprachen*, İngiltere'de *School of Oriental Studies,* Amerika'da *Deparment of Oriental Languages and Literatures* adıyla açıldıkları söylenmiştir. Yine Rusya ve İspanya'da da o dönemlerde çeşitli enstitülerin kurulduğu ifade edilmiştir. Yalnız burada şu ifadeler dikkatlerden kaçmamalıdır; oryantalizm ve oryantalistler "*din neşri veya siyasi nüfuz temini gayesini ön safta tutacak yerde, ilmin terakkisini başta tutmuşlardır*".[204]

Kimine bu ansiklopedide de tesadüf edeceğimiz meşhur oryantalistler sıralanmıştır. Almanya'da F. Wüstenfeld (v. 1899), Ahlwardt (v. 1909), Wellhausen (v. 1918), Nöldeke (v. 1930), Hammer Purgstall (v. 1856); Fransa'da Silvestre de Sacy'den sonra S. W. Lane (v. 1876), Sonouck Hurgronje (v. 1938) ve ardından Danimarkalı F. Buhl (v. 1934), Hollandalı Goeje (v. 1909), Macaristanlı Goldziher (v. 1921)[205], Brockelmann, A. Hartmann, W. Heffening, A. Schaade, H. Ritter, H. A. B. Gibb, Asin Palacios, Edward G. Browne, Sir Denison Ross, Armin Vambery, W. Radlov, W. Barthold, W. Bang Kaup gibi birçok isme bu mukaddimede mesailerinin kayda şayan olduğu eklenerek ifade edilmiştir.[206]

Oryantalist çalışmalar için Hindistan'da *Asiatic Society of Bengale*, Avrupa'da *Societe Asiatique*, İngiletere'de *Royal Asiatic Sociaty*, Almanya'da *Deutsche Morgenlaendische Gesellschaft* gibi çeşitli cemiyetler kurulduğu ayrıca bu ulemanın kıymetli makalelerini neşreden de bir mecmuaları olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu müesseselerin önemli

[203] Görmez, *Gençliğin Anlam Arayışı*, 121.
[204] Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/V.
[205] Burada Goldziher hakkında şu ifadeler dikkat çekicidir; "İslâm fıkıh ve kelâmındaki üstadane eserleri unutulmamak lazımdır".
[206]Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/XI.

vazifelerinden birinin de senelerdir şarkın kütüphanelerinde kalmış yazmaları basmaları olduğu dile getirilmiştir. Hatta bunu sadece basmak şeklinde değil diğer yazmaları ile karşılaştırarak en doğru biçimde yaptıkları ifade edilmiş, doğuda ise bunun öneminin yeni yeni fark edildiği söylenmiştir. Şarkın farklı yerlerinde açılan arkeolojik çalışmalar da oryantalizme katkı sunmuştur denilmektedir. Farklı memleketlerde mesailerini tüm dünyaya sundukları meseleleri tartışabilmek için 1873 yılında ilk oryantalistler kongresini de toplamışlardır. Her üç senede bir toplanan kongrenin zabıtları ise yayınlanmaktadır.[207]

Mukaddimede yer alan oryantalizmin uzunca tarihsel gelişiminden sonra bir tanım daha verilmektedir ve bu tarifte şöyle denilmektedir: "*Şarkın dili, dini, kültürü, tarihi, coğrafyası, etnografyası, edebiyatı ve sanatı hakkında mahallî kaynaklardan çıkarılan bilgilerden teşekkül eden organik bir bütündür.*" Tarafsız bakılmak istenirse şimdiki oryantalistlerde misyonerlik faaliyetlerinin kalmadığı fakat sömürgecilik hareketlerinin oryantalizmin ilerlemesinde dahli bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıca oryantalizmin dışişlerinde çalışacak eleman yetiştirme noktasında da işe yaradığı, bir de şark çalışılması sebebinin işlenmemiş saha olması hasebiyle kolayca mevzu bulunmasıdır şeklinde ilave olunmaktadır. Yalnız burada sırf akademi için çalışan oryantalistleri tamamen ayrı tutmak gereği yoksa haksızlık olunacağı da ilave edilmiştir.[208]

Yazara göre memleketimizde 'oryantalizmin İslamiyat kısmı ile ilgilenildiği fakat basit bir seviyede kaldığı için oryantalizm addedilemeyeceği' ifade edilmektedir.[209] Bize göre ise memleketimiz zaten batının gözünde oryantalizm için araştırılacak bir sahadır, çünkü onların gözünde şarktır. Onların bazı gayelerini zaten yukarıda kendileri az da olsa dillendirmişken bu ifadeler gayet hayretamizdir. Oryantalist Louis Massignon'un şu ifadeleri sanki yazarın bu yorumu yapabilmesi için düştüğü fikir bunalımını ifade etmektedir: "*Onların her şeyini tahrip ettik. Felsefeleri, dinleri mahvoldu. Artık hiçbir şeye inanmıyorlar. Derin bir boşluğa düştüler. Anarşi ve intihar için olgun bir hâle geldiler."*

Oryantalizm hakkında bu bilgiler verildikten sonra İslam ansiklopedisi hakkında bazı bilgiler verilmeye geçilmiştir. Öncelikle eserlerden bahsetmemekle beraber geçmişimizde ansiklopedik eser denilebilecek çalışmaların yapıldığından söz edilmiştir. Türkiye'de 19. asırda bu nevi çalışmaların daha net bir şekilde başladığı, Ahmet Rifat Efendi tarafından *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, Mehmet Süreyya tarafından *Sicill-i Osmanî* yazılmıştır. Beyrut'ta tam manası ile yazılan ilk ansiklopedi ise Butrus el Bustani'nin *Dairet'ül-maarif*'i olduğu

[207] Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/XII.
[208] Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/XII-XIII.
[209] Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/XIII.

söylenmektedir. Türkiye'de yazılanların en mükemmeli, Avrupa tarzında neşrolunan ilk eser Şemseddin Sami'nin *Kamusu'l-alâm*'ıdır. Yine Emrullah Efendi'nin *Muhitu'l Maarif*'i de tamamlanamamakla beraber ilklerdendir denilmektedir.[210]

İslam ansiklopedisinin Maarif vekilliğince yazdırılan mukaddimesinde eserin 'mükemmeliyet derecesinden ve eksikliklerinden' bahsedilmiştir. Özellikle İslam fıkıh, kelam, felsefe gibi farklı alanlarda liyakatları tartışılmaz müsteşrik alimler tarafından yazılmış olması güven hususunda büyük bir teminattır denilmektedir. Fakat bazen müstemlekecilik, bazen şahsî alâkanın fazlalığı, bazen de alışmamış kalemlere yazdırılması sebepleriyle maddeler arasında nispetsizlik söz konusu olmuştur şeklinde ifade edilmiştir. Bazen maddelerin yazımında intizamsızlık ve yanlışlar söz konusu olabilmiştir. Bazı önemli şahıslar unutulmuştur; Fahreddin er-Razi, Zehravî gibi. Bu sebepten ilki dört cilt olan esere bir de zeyil ilave edilmiştir. Ansiklopedinin yavaş neşredilmiş olması ve araya savaşın girmiş olması bazı maddelerdeki bilgilerin eskimesine sebep olmuştur. Tüm bu sayılanlara rağmen İslam ansiklopedisi bugün dünyada daha bir benzeri olmayan, oryantalizmin özellikle İslamiyat ve Türkiyat konularında uzak durulamayacak, ihmali mümkün olunamayacak muhteşem eserdir denilmektedir.[211]

Eserin alanında uzman pek çok ilim insanının uzun süreli ve yoğun emekleri neticesinde vücuda getirildiği; Türkçeye kazandırılmasının hem mevcut bilgi birikiminin yaygınlaşmasına hem de eksik kalınan hususların ikmal edilmesine vesile olacağı belirtilmiştir. O döneme değin millî kütüphane bünyesinde kapsamlı bir ansiklopedinin bulunmayışı, literatürde büyük bir noksanlık olarak kaydedilmektedir. Mevcut eserin tercüme edilmemesinin bir 'ihmal' olarak değerlendirildiği bu süreçte, projenin finansal yükünün şahsi imkanlara bırakılmasının uygun olmayacağı vurgulanmıştır. Bu gerekçelerle projenin yürütülmesi, Maarif Vekâleti koordinasyonunda ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin akademik sorumluluğu altında karara bağlanmıştır.[212]

Bu ansiklopedinin Türkçe'ye çevirisine daha önce İnönü Ansiklopedisi'nde bahsini ettiğimiz Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nde karar verilmiştir. Bu sebeple İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne verilen görev sebebiyle bu fakültede 1939'da bir komisyon oluşturulmuş, bir redaksiyon heyeti ve tercüme bürosu kurularak çeviri işine bu şekilde başlanmıştır. Öncelikle ansiklopediye hiç dokunulmadan maddelere tam bağımlı şekilde çevrilmesi düşünüldüyse de sonradan bundan vazgeçilmiş ve Türklere ait maddelerdeki yanlışlıklar ıslah edilmesine hatta bazen yeniden yazılabilmesine, önemleri dolayısıyla eklenmesi gerektiği

[210] Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/XV.
[211] Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/XVII.
[212] Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/XVIII.

düşünülen maddelerin hazırlanmasına yani bir yönüyle te'lif bir eserin ortaya çıkarılma çalışması yapılmasına, mümkün olduğunca eserin usûl ve yöntemine riayet edileceğine, başvurulan kaynakların da kaynakçası verileceğine karar verilmiştir.[213] Burada dikkatimizi celbeden husus ise Türklükle ilgili maddelerin eksikliğinin farkına varılmış fakat adı İslam olan ansiklopedideki İslam ile ilgili maddelerin çarpıklığına hiç değinilmemiştir. Tashih edileceğine veya gereken yerlerin te'lif edileceğine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Ansiklopedinin iç kapak kısmında 'İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati' yazmaktadır. Ayrıca Leyden Tab'ı esas tutularak te'lif, tâdil, ikmal ve tercüme suretiyle neşredildiğine dair de bir yazı mevcuttur.

Tercümeleri denetleyen redaksiyon heyetinin, aynı zamanda tashih ve ilavelerin kontrolünden de sorumlu olduğu belirtilmektedir. Kontrol süreçlerinin doğrudan ana kaynaklara dayandırılması; gerekli görülen hallerde düzeltme, açıklama ve eklemelerin yapılması kararlaştırılmıştır. Çalışmanın metodolojisinde, herhangi bir maddenin reddi veya savunulması gibi öznel bir gaye güdülmemiştir. Bilhassa kelam ve fıkıh gibi mezhebi ihtilafların bulunduğu alanlarda, farklı inanç ve düşüncelerin tarafsızca yan yana getirilmesinden kaçınılmamıştır. Tercüme ve neşir süreçlerinde esas alınan ilmî yaklaşımın; ilave, tashih ve te'lif aşamalarında da titizlikle korunacağı ve objektif bir tutumun hâkim kılınacağı vurgulanmaktadır. Ayrıca, terminolojik birliğin sağlanması amacıyla ansiklopedi genelinde belirli bir transkripsiyon sisteminin uygulanması uygun görülmüştür.[214]

Ansiklopedinin ilk fasiküllerinin yayımlanmasının ardından görev fakültenin nezaretinden alınarak tahrir heyetine verilmiştir. Heyetin başkanı A. Adnan Adıvar'dır.[215] Onunla beraber çalışan diğer kişiler ise Reşit Rahmeti Arat, Avni Başman, S. Esat Siyavuşgil ve Şerafettin Yaltkaya'dır. Sonraki yıllarda Adnan Adıvar'dan boşalan göreve Cavid Baysun, Ahmet Ateş, Tahsin Yazıcı ve Bekir Kütükoğlu sırayla getirilmişlerdir.[216]

1908 yılından 1938 yılına kadar birinci versiyonu tamamlanan ansiklopedinin orijinal hali, 1954 yılından 2007 yılına kadar da ikinci edisyon ekleri ile beraber tamamlanmıştır. 2006 yılına gelindiğinde ise yeni bir edisyona başlayacaklarının bilgisi verilmiştir. Yeni edisyona olan ihtiyacın sebepleri arasında diğer edisyonun güncelliğini yitirmiş olması ilk sırada gösterilerek bundan başka zamanla İslam araştırmalarına bakış açısında oluşan değişikliğin de etkisi olduğu belirtilmiştir. Edisyonun güncellenme zaruretini yalnızca ilmî gerekçelerle değil, yayın

[213] Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/XIX.
[214] Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Maarif Vekilliği, "Mukaddime", 1/XX.
[215] Akbayar, *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984),* 230.
[216] Aykut, "Türkiye'de Ansiklopediciliğin Doğuşu ve Gelişmesi", 80.

dünyasının pazar dinamikleriyle de açıklamak mümkündür. Brill Yayınevi'nin ansiklopediden elde ettiği yüksek kâr marjı, eserin ticari potansiyelini teyit etmiş ve yeni edisyon süreçlerini teşvik eden mali bir zemin hazırlamıştır.[217]

Bu konuda notlarına yer verdiği kitabında Bernard Lewıs şunları söylemektedir: İslâm Araştırmaları alanında temel başvuru kaynaklarından biri olan *The Encyclopaedia of Islam*, Hollanda'da hazırlanmış; Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences ile Brill Yayınevi'nin himayesinde, Britanya, Fransa ve Almanya'daki çeşitli kurumsal ve bireysel iş birlikleri aracılığıyla üç dilde (İngilizce, Fransızca ve Almanca) eş zamanlı olarak neşredilmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, eserin yeni bir edisyonunun hazırlanmasının gerekliliği ortaya konmuş, ancak bu kez kimi yapısal ve içeriksel değişiklikler öngörülmüştür. Siyasi ve lojistik nedenlerle Almanca baskıdan vazgeçilmiş; yeni edisyon yalnızca İngilizce ve Fransızca dillerinde planlanmıştır. Editoryal sorumluluk, her biri farklı bir ülkeden olmak üzere üç editöre tevdi edilmiştir: İngiltere adına Sir Hamilton Gibb, Fransa adına bir Fransız akademisyen ve genel koordinasyon sorumluluğu ise Hollanda'dan bir editöre verilmiştir. Sir Hamilton Gibb'in Harvard Üniversitesi'ndeki bir akademik görevi kabul ederek ABD'ye yerleşmesinin ardından, coğrafi uzaklığın editoryal süreçte etkin görev almayı zorlaştıracağı kanaatine varılmış ve yerine yeni bir editör atanmasına karar verilmiştir. Bu bağlamda editörlük görevi tarafıma tevdi edilmiş, ben de bu daveti memnuniyetle kabul etmiştim. Birkaç yıl boyunca ansiklopedinin editörler kurulunda aktif biçimde yer almış; editoryal toplantılar çerçevesinde sırasıyla Londra, Leiden ve Paris'te düzenlenen oturumlara iştirak etmiş ve oldukça kapsamlı, çok katmanlı ve süreklilik arz eden yayın sürecine çeşitli katkılarda bulunmuştum. İlerleyen yıllarda ABD'ye taşınmam editoryal işleyişte benzer bir sorun teşkil etmişse de bu defa kurul üyeliğim muhafaza edilmiş ve destek amacıyla İngiltere'den ilave bir editör görevlendirilmiştir. *The Encyclopaedia of Islam*'ın bu ikinci edisyonu, fasiküller halinde yayımlanmış ve esas itibarıyla 1954–2005 yılları arasında tamamlanmıştır. Buna ek olarak, 2007 yılında yayımlanan bazı ilave materyallerle ansiklopedinin içeriği güncellenmiştir.[218]

Son edisyonun editörlerinden E. K. Rowson ile yapılan söyleşide İslam Ansiklopedisinin bu son edisyonunu 2000 yılından beri düşündüklerini fakat 2007 yılında ancak fiiliyata geçtiklerini bildirmektedir. Editör kurulu farklı milletlerden oluşan gayrimüslim beş kişiden oluşmaktadır. Bunlar dışında yirmi tane de bölümleri inceleyen editörler

[217] Fatma Betül Güney Altıntaş, "Encyclopaedia of Islam Three Üzerine Editör Everett K. Rowson ile Bir Söyleşi", Marife (2011), 205-212.
[218] Bernard Lewis, *Tarih Notları- Bir Ortadoğu Tarihçisinin Notları*, çev. Çağdaş Sümer (Ankara: Arkadaş Yayınları, 2014), 353.

bulunmaktadır. Yani İslam Hukuku, İslam Sanatları, Hadis, Klasik Arap Edebiyatı gibi ayrılan bölümler bulunmaktadır. [219]

Osmanlıca kelimelerin yazımındaki tekdüzeliği temin edebilmek gayesiyle tek bir kişinin bu görevi üstlendiği belirtilmektedir. Hiçbir müslüman üyeye yer verilmediği üçüncü edisyonda editör Rowson bunun kasti bir şey olmadığını hatta müslüman bir üye bulunursa bu durumu memnuniyetle karşılayabileceklerini ifade etmektedir.[220]

Son edisyonun diğerlerinden ilk farkının ise maddelerin Arapça değil İngilizce yazılmış olması şeklinde ifade edilmektedir. Diğer edisyonların maddeleri tamamen Arapçadır. Fakat bu durumun doğru olmadığı çünkü bu ansiklopedinin bir 'müslüman Arap Ansiklopedisi' değil 'İslam Ansiklopedisi' olduğu dile getirilmektedir. Dolayısıyla örnek verilecek olursa kölelik maddesinin 'abd' adı altında değil de 'slavery' maddesi altında ele alındığı bildirilmektedir. Batının ihtiyaçları göz önünde bulundurularak oluşturulan üçüncü edisyondaki diğer farkın 'modern dünyaya gereken özenin gösterilmesi' olarak kaydedilmektedir. Hatta uzmanlardan birinin 'modern dönem İslam' üzerine çalışmış bir akademisyen olduğu ifade edilmektedir. Halbuki İslam değişmez, İslam'a inananlar değişse bile. Bununla beraber bu edisyonda coğrafi önyargılardan uzaklaşıldığı ve Asya, Afrika ile de ilgilenildiği bilgisi verilmektedir. Hatta Amerika'da yaşayan müslümanlarla ilgili bir maddenin varlığından haber edilmektedir.[221]

Üçüncü edisyonun hem maaliyet hem de tek düzeliği sağlayabilmek adına sadece İngilizce yayımlanacağı bildirilmektedir. Çoğunlukla yeni içerikli maddelerin yer alacağı haber verilmektedir. İlginçtir ki maddeleri yayımlarken alfabetik sıraya çok fazla özen gösterilmediği çünkü bazen o harfteki maddelerin tamamlanamadığı ve bu sebeple süre noktasında problemler çıktığı belirtilmektedir. Bazen de beklenildiği takdirde daha sağlam yazılar kaleme alınabileceği düşüncesiyle alfabetik sıraya çok özen gösterilmediği dile getirilmiş ve örnek olarak Usame b. Ladin maddesi verilmiştir.[222]

Ansiklopedide İslam'ın hem bir din hem bir kültür olarak ele alındığı, her iki yaklaşım tarzını da birleştirmek zorunda olduklarını hatta ikinci edisyondaki kültürel yaklaşımın güçlü yönlerinin yok edilmemesi gerekliliği de editörce söylenenler arasında yerini almıştır.[223]

Bu ansiklopedi ilk olması hasebiyle önemlidir fakat daima göz önünde bulundurmamız gereken nokta sömürgecilikle eşdeğer oryantalist bir çalışmadır. Amaçlardan birinin veya daha

[219] Altıntaş, "Encyclopaedia of Islam Three Üzerine Editör Everett K. Rowson ile Bir Söyleşi", 205-212.
[220] Altıntaş, "Encyclopaedia of Islam Three Üzerine Editör Everett K. Rowson ile Bir Söyleşi", 205-212.
[221] Altıntaş, "Encyclopaedia of Islam Three Üzerine Editör Everett K. Rowson ile Bir Söyleşi", 205-212.
[222] Altıntaş, "Encyclopaedia of Islam Three Üzerine Editör Everett K. Rowson ile Bir Söyleşi", 205-212.
[223] Altıntaş, "Encyclopaedia of Islam Three Üzerine Editör Everett K. Rowson ile Bir Söyleşi", 205-212.

fazlasının sömürge olan İslam ülkeleri hakkında daha ayrıntılı ve güvenilir bilgi edinmek böylelikle oraya gidecek olanlara teorik olarak yardımcı olmaktır. Günümüzde her ne kadar doğuyu araştırma ve doğu hakkında bilgi sahibi olma yolları farklılık arz etse de incelediğimiz dönemdeki bu eser üzerinden bir mantalite çıkarılması önem arz etmektedir. Dolayısıyla ansiklopedide de bu amaç göz önünde bulundurularak konu seçimi ve hacmi belirlenmiştir.[224] İlerleyen sayfalarda inceleyeceğimiz maddeler üzerinde göreceğimiz üzere İslam dini hakkında özellikle kıymetli bazı muhtevaların misyonerlerce yazıldığı ve İslam'a hiç de uygun olmayan subjektif ifadelerin yer aldığı göze çarpmaktadır. Maalesef tercüme heyetinin mukaddime kısmında kendileri de ifade ettikleri üzere bunların bir kısmına dokunma gereği hissetmemişlerdir. Eleştirel bakma adı altında vahyi inkâr ve bazı temel inançlardan şüphe uyandırma yoluna gidilmiştir. Çirkin bazı ifadeler kullanmaktan çekinmemişlerdir. Oryantalist bakış açısı görebileceğimiz bu ansiklopedide Kur'an, sünnet veya diğer İslami kaynaklardan ziyade Tevrat ve İncil'den daha çok yararlanılmıştır.[225]

Mustafa es-Sibâi 'Oryantalizm ve Oryantalistler' adlı kitabında 'Kimileri için ilmî kabul edilen, İslam için sakıncalı bazı yayınlar' başlığında ilk sırada 'The Encyclopedia of Islam'ı saymıştır. Ardından sırayla bunun bir özeti olan 'Shorter Encyclopedia of Islam'; yine benzerleri 'Encyclopaedia of Religion and Ethics', 'Encyclopaedia of Social Sciences' sayılmıştır.[226]

Tarih, coğrafya ve dini kavramlar noktasında kıymetli ve yöntemli bilgiler içeren İslam Ansiklopedisinin temel gayesinin misyonerlik, oryantalizm ve emperyalizmden kaynaklanan düşüncelerin maddelere bazen az bazen çok sâdır olması şeklinde yorumlamamızda herhangi bir beis yoktur.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinin mütevelli heyeti tarafından hazırlanan sunuş kısmında da bu ansiklopedi için 'genel olarak İslam'a ve Türk dünyasına ait bilgilere çok az yer verildiği, bazen eksik bazen de hatalı verildiği' ifade edilmektedir.

1940 yılından 1955 yılına kadar uzun süre zarfında Dr. Abdülhak Adnan Adıvar ile ayrılmaz bir mesai geçiren İslam Ansiklopedisine[227] yapılan eleştirilerin ilki ve en kapsamlı olanı Eşref Edip Fergan'ın yazdığı tenkit broşürüdür. Bu broşürde birçok alternatif

[224] Özellikle ansiklopedinin ilk neşri ve yeni ikinci edisyonu için bunu söylemeliyiz.
[225] Kahraman, "The Encyclopaedıa of Islam", 11/181-184.
[226] Mustafa es-Sibâi, *Oryantalizm ve Oryantalistler*, çev. Mücteba Uğur (İstanbul: Beyan Yayınları), 70.
[227] Orhan Fuat Köprülü, "Dr. Adnan Adıvar ve İslâm Ansiklopedisi", *Türk Kültürü Dergisi* 95/8 (Eylül 1970), 787.

önerilmektedir. Son olarak ise ansiklopedinin yayını devam edince bir te'lif ansiklopedinin oluşturulması gerektiğine karar verilmiştir.[228]

Oryantalistler güçlerinin bilgiye dayalı olan kısmını gerçekleştirmek ve kuvvetlendirmek için tarih boyunca ve günümüzde birçok yola başvurmuşlardır. Arapça olan el yazmaları Avrupa'ya kaçırmışlar[229], makaleler ve sözlükler[230] yazmışlar, Arapça yazmaların fihristlenmesini[231] sağlamışlar, birçok te'lif ve tercüme[232] faaliyetinde bulunmuşlar, konferanslar[233] ve gramer[234] kitapları hazırlamışlar ve nihayetinde 19. yüzyılda revaç bulan ansiklopediler[235] vücuda getirmişlerdir. Sözün burasında oryantalistlerin tek amaçlarının ilmî sâikler ya da biz 'şarklılara' fayda sağlamak için bu faaliyetlerde bulunduklarını savunanların araştırmalarını[236] tekrar gözden geçirmelerini tavsiye etmeden geçemeyeceğiz.

Her şarkiyatçı muhakkak kendi geleneğine dair izler taşımıştır ve taşıyacaktır. Beşer olmanın gereği de budur zaten. Ancak bunu aşmaya çalışmak, azami derecede objektif ve bilimsel gayeler için çabalamak bir tarafa o geleneğe ayak uydurmak ise birbirinden tamamen ayrı değerlendirilmesi gereken durumlardır ve bilimsellikle bağdaştırılamaz. Biz oryantalizmi kendilerinin söylemlerinin aksine bilhassa 'üretilmiş' bir alan olarak görüyoruz. Aynı saiklerle

---

[228] Kâmil Büyüker, "Mecmua İçinde Ansiklopedi, Ansiklopedi İçinde Mecmua; İslâm-Türk Ansiklopedisi/ Muhîtü'l-maârif Mecmuası (1940-1948)", İslâm'ı Uyandırmak-Çok Partili Yaşama Geçilirken İslâmcı Düşünce ve Dergiler 1, (Nisan 2018), 2/229.

[229]Özellikle burada Ch. Shefer'in ismi zikredilmelidir ki 276 Arapça, 276 Farsça, 239 Türkçe yazma eser kaçırmıştır. Güray Kırpık, "Oryantalizm ve Necip el-Akîki'ye Göre Oryantalizmin Bazı Önemli Temsilcileri" Akademik Bakış 2/3 (2008),7. Detaylı bilgi için bkz. Esra Gözeler, "Vatikan Kütüphanesi'nde Tefsir İlmine İlişkin Arapça El Yazmaları Üzerine Bir Araştırma" Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 51:2 (2010), 349-366. Ayrıca mühtedi şarkıyatçılar arasında yer alan asıl adı Oskar Rescher olup İslâm'a girdikten sonra adını Osman Reşer olarak değiştiren oryantalist yazar İstanbul'a yerleştikten sonra biknlerce yazma eseri yurtdışına satmıştır. Amerika ve Avrupa'daki birçok kütüphane yazma eserlerinin hacimli oluşunu Reşer'e borçludur. Özellikle Berlin Devlet Kütüphanesi'ndeki eserlerin birçoğu bu yolla vücuda gelmiştir. Bu durumu değerlendirirken dönemin şartlarını da göz ardı etmemek gerekir. Vatikan ve Berlin gibi kütüphanelerin internet sayfalarından bu koleksiyonlara bakılabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güler Doğan Averbek, "Osman Reşer'in 1913-1936 Yılları Arasında Berlin Devlet Kütüphanesi'ne Sattığı Yazmalar" İslâm Tetkikleri Dergisi 11/2 (2021), 477-568.

[230]Silvestre de Sacy (ö. 1838) 'Arabic-English Lexion';Arminius Vámbéry, 'Türk Tatar Dillerinin Etimoloji Sözlüğü'; Friedrich Wilhelm Radloff (l837-1918), Tükçe Lehçeler Lügati. Thomas Xavier de Bianchi (ö.1864) Türkçe-Fransızca, Fransızca-Türkçe Sözlük. Barbier de Meynard (ö.1908) Açıklamalı Türkçe Lügat.

[231] Franz Babinger (ö.1967) XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Tarihi Kaynakları Fihristi. K.V. Zettersteen (ö.1953) İstanbul Şehit Ali Paşa Kütüphanesi'nde Korunan Yazmalar.

[232] E. Castell(ö.1685) el-Kanûn. Antoın Galland (ö.1715) Bin Bir Gece Masalları; Gustav Leberect Fluegel (ö.1870) Keşfu'z-Zunûn an Esamii'l-Kütüb ve'l-Fünun. Marc Quatremere, Mes'udi'nin Tercümesi ve Eserleri, Kitabü'l-Ağani. J.T. Reinaud (ö.1867) Takvimü'l-Buldan li-Ebi'l-Fida, Futûhu'l-Buldan. Ch. Schefer (ö.1902) Nizamülmülk'ün Siyâsetnâmesi. P. Casanova (ö.1926) Kitabu'l-Hıtat, Tarih-i İbn Haldun.

[233] Ernest Renan'ın meşhur 'İslâm ve Bilim' konferansına birçok reddiye yapılmıştır. Namık Kemal'in 'Renan Müdaafanamesi' adlı bir risalesi bulunmaktadır. Namık Kemal bu risaleyi yanında herhangi bir kitap olmadan yazdığını söylemiştir. (Bkz. Namık Kemal, Renan Müdafanamesi, Haz. Nurullah Çetin (Ankara: Akçağ Yaynları, 2018), 12.)

[234] Gyula Germanus, Türkçenin Grameri.

[235]Berthelmy D'Herbelot"Bibliotque Oriantale". Meninski, "Thesaurus linguarum Orientalium".

[236] Mehmet Azimli, "Müslüman Tarihçilerin Oryantalistlere Karşı Tavırları Asım Köksal Örneği" *Marife Dergisi* 3 (2002), 237-243.

üretilmiş olan *The Encyclopadıa of Islam*'ın da tercümesini bu gözle inceleyeceğiz. Çünkü Türkçesi *İslam Ansiklopedisi* olan bu ürün oryantalizmin bir neticesidir. Bir ansiklopedinin kime ve neye ait olduğu bilinmeden doğru sonuçların elde edilmesinin zor olduğunu özellikle bu araştırmalarımız neticesinde görmekteyiz.

Ansiklopedinin eleştirileri karşısında oryantalist heyet muallâkta bir şekilde hareket ederek sorumluluğu yazarlara yüklemişlerdir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise dünyada çoğu meselede dengeler değişmiş ve ansiklopedi mevzusunda da artık yeni bir edisyona ihtiyaç duyulur olmuştur. Hatta bu ikinci çalışma için Türkiye'den ve bazı İslam devletlerinden de bir heyet katılmıştır. İlk baskıda '*Türk Edebiyatı'* ve on kadar maddesi ile sadece M. Fuad Köprülü vardır.[237] İkinci baskıda ise Türklerle ilgili olan maddeleri yazacak olan birçok Türk ilim adamı yer almıştır. Çünkü Türk Tarihi ve Kültürüne dair olması gereken bazı maddeler eksik bırakılmıştır.[238]

Birinci baskısına oranla hem hacimsel olarak bir büyüme hem de madde sayısında bir artış meydana gelmiştir. Eski maddelere eklemeler, çıkarmalar, düzeltmeler yapılmıştır. İkinci baskıda Afrika, Orta Asya, Uzakdoğu, Rusya ve Balkanlar gibi yerler hakkında da araştırmalar yapılmış, bunlar maddesel olarak ilâve edilmiştir.[239]

İslâmi konularda bazı bilgiler düzeltme yoluna gidilse de yanlışlıklar, eksiklikler bilerek tahrif edilmek istenen bazı bilgiler yeni edisyonda da yerini korumuştur. Art niyetli subjektif bakış devam etmekle beraber, sistemsel bazı hatalar da yok değildir. Aralarda devamlı kaynak gösterilmeye çalışılması okuma akıcılığını engellemiştir. Ayrıca bazı atıflar vardır ki karşılığı atfedilen eserde yer almamaktadır. Maddelerin bir kısmındaki bilgiler yetersizdir veyahut kendi yeterli gördükleri ölçüde yazmak istedikleri için eksik kalmıştır. Bu eksiklik de bazı yanlışları meydana getirmiştir.

Ansiklopedi, İslam alemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lügatı Millî Eğitim Bakanlığının kararı üzerine 1940-1988 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde kurulan bir heyet tarafından Leiden tabı esas tutularak te'lif, tâdil, ikmâl ve tercüme sureti ile Cumhuriyet Türkiye'sinde neşredilmiştir. Dolayısıyla sadece bir tercüme değil genişletilmiş bir baskı ve 13 ciltten meydana getirilmiş bir ansiklopedidir. Bazı maddelerin yeniden te'lif edildiği ifade edilmiştir.[240] Eserin Türkçe yayınından başka Mısır'da

[237] Özgöer, "İslâm Ansiklopedisine Dair", 68-73.
[238] Köprülü, "İslâm Ansiklopedisinin Mahiyet ve Kıymeti", 161-162.
[239] Kahraman, "The Encyclopaedıa of Islam", 11/181-184.
[240] Orhan Fuad Köprülü, "İslâm Ansiklopedisinin Mahiyet ve Kıymeti" *Diyanet İşleri Başkanlığı Dînî, İlmî, Edebî, Meslekî Aylık Dergi,* 12/3 (Haziran 1973), 161-162.

yarım bırakılmış Arapça ve Pakistan'da Urduca neşri bulunmaktadır.[241] 1948 yılında çevirisine başlanan Farsça tercüme de tamamlanabilmiş değildir. Arapça tercüme 1933 yılında *Dâ'iretü'l-maʿârifi'l-İslâmiyye* adıyla uzunca tenkitlerle dolu genişletilmiş bir edisyon özelliği göstermiştir. 'Ârif Paşa' maddesine kadar gelinmiş fakat bitirilememiştir.[242]

Lahor'daki Pencap Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen Urduca tercüme tamamlanmış olup, 23 ciltten oluşan bu çalışma basit bir çevirinin ötesine geçerek kapsamlı tadil, te'lif ve tashihler içermektedir. Sonradan bir de muhtasar hali hazırlanmıştır. Bu ansiklopedinin giriş kısmı '*Bismillâhirrahmânirrahîm*' diye başlamaktadır. Ansiklopedi yazma geleneği İslamî Eğitim Dairesi Urduca Bölümü'nün 1950 yılında kurulmuş olduğu fakat gerçekte söz konusu kurumun, müslümanların 1400 yıllık kesintisiz siyasi, ilmî, entelektüel ve edebî birikim ve gayretlerinin devamı niteliğinde olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamberin âlemlere rahmet olarak dünyaya geldiği dönemde insanlığın dalâlet, cehalet ve ön yargıların hâkim olduğu bir karanlık içinde bulunduğu; onun bu karanlık ortamda ilim ve edebiyatın nurunu yayarak dünya toplumlarına tevhid ve peygamberlik bilincini öğrettiği vurgulanmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in, Yüce Allah tarafından Hz. Muhammed'e (s.a.v) bir mucize olarak lütfedildiği ve evrensel nitelikte ilahî bir hitap olduğu belirtilmektedir. Kur'ân, insanlığın din açısından benzerine rastlanamayacak derecede ölümsüz ve ebedî bir ilmî ve edebî eser olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra Kur'ân-ı Kerîm, insanın her türlü ihtiyacına bütün yönleriyle eksiksiz çözümler sunan; bilgi, edebiyat, düşünce ve hikmetle dolu kapsamlı bir eser ve adeta kuşatıcı bir ansiklopedi olarak nitelendirilmektedir. İslam dünyasının iç perspektifinden ele alınmış bu ansiklopedi akademik bir komisyonca hazırlanmıştır. Maddeler alanının uzmanlarınca yazılmıştır ve imza bulunmaktadır. Bazı maddelerde ise 'idare' kelimesi yazılmıştır. Bu da o maddeyi bir heyetin yazdığı anlamına gelmektedir. Sonunda 'me'haz' şeklinde liste halinde bibliyografyası mevcuttur. Urduca ansiklopedide *The Encyclopaedia of Islam*'daki maddelerde bulunan çok sayıda yanlışın düzeltildiği görülmektedir Ayrıca bu ansiklopedide Türkçe ansiklopediden farklı olarak 'Muhammed' maddesi 'Hazreti Muhammed Sallallahu Aleyhi ve Sellem' şeklinde verilmiştir. Tam 309 sayfadan oluşmaktadır ve tamamen te'lif edilmiştir. Ansiklopedinin orjinalinde Frantz Buhl tarafından yazılan madde kaldırılmıştır. Metin idare tarafından yazdırılmıştır. Maddenin sonunda 'Allâhümme salli alâ muhammedin ve âlihi ve bârik ve sellim' yazmaktadır.[243]

[241] Aykut, "Türkiye'de Ansiklopediciliğin Doğuşu ve Gelişmesi", 77.
[242] Kahraman, "The Encyclopaedıa of Islam", 11/181-184.
[243] Bkz. Urdu Dâire-i Maârif-i İslâmiyye 19/3-312.

İslam Ansiklopedisi'ne dönüldüğünde görülmektedir ki doğu dillerinde yayına başladıktan sonra İslâmi akademik çevrelerce birçok tenkite uğramıştır. O kadar ki Türkiye'de oryantalistlerin emellerine alet olunduğu ileri sürülerek bu ansiklopediye karşılık yukarıda değindiğimiz gibi *İslâm-Türk Ansiklopedisi* çıkarılmaya başlanmıştır. Yayına hazırlayanlar ise Eşref Edip Fergan, İsmail Hakkı İzmirli, Kâmil Miras, Ömer Rıza Doğrul olmuştur.[244] Fakat 1941 yılında başlanan bu ansiklopedi 1948 yılında çeşitli sebeplerle yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır.

İslam kültürünün farklı konuları yanında müslüman milletlere ve şöhret bulmuş önemli şahıslara da yer veren bu eser zamanında önemli bir kaynak hüviyeti teşkil etmiştir. 2-5 Mayıs 1939 tarihinde toplanan I. Türk Neşriyat Kongresi'nde yayınların, tercümelerin üzerinde fazlasıyla durulmuştur. İnönü Ansiklopedisini incelerken de söylediğimiz üzere bir komisyon kurulup rapor hazırlanması, bir tercüme bürosunun kurulması kararlaştırılarak faaliyetlere başlanmıştır. Fakat başta Helmut Ritter olmak üzere bazı oryantalistler bu eserin Türkçeye çevrilirse de tamamlanamayacağını ifade etmişlerdir.[245] Ayrıca ilginçtir ki Helmut Ritter o dönem İslam Ansiklopedisinin redaksiyon heyetinde bulunan Ahmet Ateş'in hocasıdır.[246]

Ahmet Ateş'le yapılan bir röportajda *İslam Ansiklopedisi*'nin orijinalindeki eksiklikleri ifade etmektedir. Bazı Türk bestekârlarının, hattatlardan kimisinin, pek çok şairin bazı hükümdarların bile eserde yer almadığı fakat kendileri tercüme ederken bu eksiklikleri te'lif edeceklerini bildirmektedir.[247] Yine farklı bir makalede Fahreddin Râzî ve Zehrâvî'nin eksik bırakılmasına ek olarak Ali Şir Nevâî'den de bahis olmadığına dair dem vurulmaktadır. Fakat noksanlıklarıyla beraber Türklerin yanlış eserlere alışkın olduğu dolayısıyla okuyucuların böyle bir ansiklopedi karşısında hayran oldukları ifade edilmektedir. Makalenin devamında ise İslam'a aklî ilimlerin Yunanlardan veya Hristiyanlardan girdiği ispat edilmeye çalışılmaktadır.[248]

Adı İslam Ansiklopedisi olduğu için sadece İslâmi kaynaklar kullanılması beklenirken bazı maddelerde Tevrat'tan, İncil'den ve çoğunluğu oryantalist yazarların kitaplarından görüşler mevcuttur. Bu durum İslamî açıdan güvenilir olmasını zedeler mahiyettedir. Çünkü bahse konu ettiğimiz kaynaklar İslami açıdan kaynak olma özelliğinde değildirler.

---

[244] Özgöer, "İslâm Ansiklopedisine Dair", 68-73.
[245] Özgöer, "İslâm Ansiklopedisine Dair", 68-73.
[246] Yılmaz Öztuna, "Milletlerarası Değerde Bir Eser/İslâm Ansiklopedisi Nasıl Hazırlanıyor", *Hayat Tarih Mecmuası* 3 (Nisan 1966), 16.
[247] Öztuna, "İslâm Ansiklopedisi Nasıl Hazırlanıyor", 17.
[248] Cemal Sezgin, "İslâm Ansiklopedisinin Tercümesi Dolayısıyla", *Manisa Halkevi Dergisi*, 48/1 (Nisan 1941), 12-14.

Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi Ansiklopedisi ile İslam-Türk Ansiklopedisi arasında A'cem, Âdem, Âşûra, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Abdulmuttalib maddeleri arasında yapılan karşılaştırmada; oryantalist görüşlerin bilimsellikten uzak olduğu hatta dolaylı olarak İslam dininin temel kaynaklarına da ağır eleştiriler içerdiği sonucuna ulaşılmıştır. Hz. Muhammed'in (s.a.v) dini başka birinden öğrenmesi, hadislerin uydurulması, orucun başka dinlerde de yer aldığı dolayısıyla onlardan birinden kopya edildiği gibi konuların bilimsel tartışma zemininden uzak olduğu ifade edilmiştir.[249]

Başyazarı ve sahibi Osman Yüksel Serdengeçti olan Serdengeçti Dergisi de İslam Ansiklopedisi'ni Millî Eğitim'in tercüme etmeye başladığı dönemde bu çeviriyi eleştirenler arasında yer almaktadır. Türkiye'deki yerli oryantalistlerin bu ansiklopediyi Türk diline aktarmaya çok hevesli olan bu kararlarının doğru olmadığı 'Allah', 'Kader' ve 'Muhammed' maddeleri üzerinden örneklendirilir. Te'lif sahibi son olarak sayfa sayısı binlerce olan ve ismi İslam olan ansiklopedide Hz. Muhammed (s.a.v) için ayrılan sayfa sayısının 17, M. Kemal için ise 90 sayfa olması açısından da ele alır. Bazı önemli dini maddelerin kendi ülkemizde bile tashih edilmeden yayınlanmasını oryantalist bir hareket olarak değerlendirir. Eğer bunun tam tersi ise cahil oldukları yönünde söylemlerde bulunur. Nihayetinde küfür gözüyle İslam'a bakan bu eserin zararlı olduğu söylenilerek katiyen uzak durulması gerektiği dile getirilmiştir.[250]

1.2.2. Meydan Larousse Ansiklopedisi

Bir genel kültür ansiklopedisi olan Meydan Larousse'u yayımlayanlar Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Araz ve Hakkı Devrim'dir. Yayıma katılan danışmanlar ise profesörlerden oluşan kurul üyeleridir. Bunlar; Şükrü Baban, Besim Darkot, Nihat Erim, Macit Gökberk, Mehmet Kaplan, Sabri Esat Siyavuşgil, Şehabettin Tekindağ, Faruk Timurtaş'tır. Meydan Yayınevi tarafından 1968 yılında 'Türklerin gittikçe artan derecede hissettikleri noksanlığı gidermek için'[251] hem sözlük hem ansiklopedi şeklinde tasarlanmıştır. Türkiye'nin o günlerde hâlâ Türkçe'nin tam bir lügatinden, ansiklopedisi'nden yoksun olduğu ifade edilmiştir. Cumhuriyet öncesi yayımlanan eserlerin 'eski harf sanatını bilen nadir insanlar tarafından kullanıldığı' dile getirilmiştir. Hatta daha da ileri gidilerek 'faydalanılamaz' durumda oldukları serzenişinde bulunulmuştur. Böylelikle Fransız Larousse Ansiklopedisine Türkiye ile alâkalı maddelerin eklenmesi neticesinde 'Meydan Larousse' ismiyle yayın hayatına girmiştir.

---

[249] Yunus Kocabıyık, "Oryantalist Görüşleri Açısından İslâm-Türk Ansiklopedisi", *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergis*i 4, (2023), 148-159.
[250] Asım Öz, Hassas Bir Muhalefet Politikası/Geçiş Sürecinde Dindar-Millîyetçi Dergiler, İslâm'ı Uyandırmak-Çok Partili Yaşama Geçilirken İslâmcı Düşünce ve Dergiler 1, (Nisan 2018), 2/87.
[251] Meydan Larousse, Önsöz, 1.

Cumhuriyet dönemi inkılaplarının uygulayıcılarından biri olan ve ansiklopedik neşirlerin onun zamanında çoğaldığı İsmet İnönü'nün 'Hatırat'ında söyledikleri bize bu konuda fikir vermekte; ayrıca yukarıda ifade ettiğimiz paragrafla bir anlam bütünlüğü ve uyum sağlamamıza sebebiyet vermektedir. "*Harf inkılabı bir okuma yazma kolaylığına bağlanamaz. Ama harf inkılabının bizde tesiri ve büyük faydası; kültür değişmesini kolaylaştırmasıdır. İster istemez Arap kültüründen koptuk. Arap kültürünün ve Arap dilinin tesiri hakkında yeni nesiller bizim kadar fikir edinemezle*r… *Şimdi bütün sapmalara rağmen yazıyı yeni harflerle öğrenmiş olanlar eski harflere dönemezler. Kur'an kursuna gidenler için de bu böyledir.*"[252] Özetle, harf inkılabı kültürel kopuşa yol açmış ve yeni nesillerin Arap kültürü ve dilinden dolayısıyla İslâm'dan etkilenme biçimini değiştirmiştir.

Meydan Larousse için yazılan giriş kısmında yukarıda değindiğimiz yakınmalara devam edilmektedir. Ansiklopedi niteliğinde o zamana kadar olanlar inkâr edilmemekle beraber bilinen sebeplerle yarar dışı kaldığı, bahse konu olan Larousse yayınlarının ise tüm dünyaca kabul edilen ilk ve en başarılı örnekleri olduğu dile getirilmiştir. Çünkü orijinal hâli Fransa'da eski bir başöğretmen Pierre Larousse tarafından basılan bu eserin amacı 'herkese her şeyi öğretmek'tir. 22.500 sayfa ile büyük bir yekûn teşkil eden Larousse'lar 'devrini tümüyle yansıtan namuslu bir ayna' görevi görecektir ifadeleri dikkat çekmektedir.[253]

Larousse'lar kendini güncel tutmak niyetiyle ilk olarak 1866-1876 yıllarında basıldı ise de ilerleyen yıllarda farklı farklı baskılar yapmıştır. 1897-1904 yılları arasında Resimli Yeni Larousse'lar çıkmıştır. Daha sonra 1928-1934 yılları arasında Yirminci Yüzyıl Larousse'u yayımlanmıştır. 1960-1964 tarihlerinde ise Ansiklopedik Büyük Larousse'un basımı yapılmıştır. Bu eserle birlikte aktüel bir nitelik kazanan Larousse 10 cilt ve 10.240 sayfa olarak basılmıştır.

Türkiye'de de Türk değerleri ve ihtiyaçları açısından üzerinde serbestçe değişiklik yapılabilmesi şartıyla temel alınarak yayımlanmaya başlanmıştır. Türklerce gerekli görülmeyen maddeler çıkarılmış, olması gerekenler ise ilave edilerek 12 cilt ve 12.000 sayfa halinde en iyi malzemelerle basımının gerçekleştirildiği dile getirilmektedir. Bu ansiklopedinin görevinin tespitler yapmak olduğu; lügat, te'lif, tercüme ve birleştirme yöntemlerinin hepsinin heyetlerce kullanıldığı da belirtilmektedir.[254]

[252] İsmet İnönü, *Hatıralar* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2020), 485.
[253] Meydan Larousse, Önsöz, 1.
[254] Meydan Larousse, Önsöz, 1.

Genel yayın yönetmenliğini Adnan Benk'in yaptığı Büyük Larousse sözlük ve ansiklopedisi Meydan Larousse'den daha sonra yayımlanmıştır. Interpress Basın ve Yayıncılık Anonim Şirket adına Hürrem Fila tarafından Millîyet Gazetesince basılmıştır.

Önsöz kısmında bir ansiklopedide olması gerekenler sıralandıktan sonra çok önem arz eden şeyin ansiklopedinin güncelliğini koruması olduğu ifade edilmiştir. Cumhuriyet Türkiye'sindeki ilk genel kültür ansiklopedisinin İnönü Ansiklopedisi olduğu fakat bu ansiklopedinin güncelliğini koruyamadığı için umulan faydayı sağlayamadığı serdedilmiştir. Doğal olarak 41 yıllık bir süreç içerisinde istenen etkiyi sağlayamamıştır.

Türkiye'de ansiklopedik anlamda en büyük atılımın Meydan Larousse ile 1963-1973 yılları arasında olduğu belirtilmiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi Larousse'lar yıllar içerisinde çeşitli aşamalardan geçerek farklı önadlarla son hâlini almıştır. Büyük Larousse Türkçe olarak 1986-1989 yılları arasında yayımlanmış ve Türkiye'nin en güncel bilgi kaynağı olduğu söylenmiştir.[255]

Ansiklopedinin baş kısmında birçok açıklamaya yer verilmiştir. Özel adların sıralanması, göndermeler, yazımla ilgili açıklamalar, Türkçe'de söylenişler, ses uyumları, yapım ve çekim ekleri, özel işaretler, haritaların okunması, kısaltmalar ve konular son olarak da bu ansiklopediye katkıda bulunanlar uzunca sunulmuştur. Ayrıca Tanzimat'tan o güne değin geçen süre zarfında Türkçe'de kullanılagelen yerli ve yabancı sözcükleri, terimleri de içeren bol muhteviyatlı bir sözlük eklenmiştir.

1.2.3. Ana Britannica Ansiklopedisi

1768-1771 yıllarında İskoçlar günümüze kadar meşhur olma özelliğini sürdüren Encyclopaedia Britannica'nın yayımına başlamışlardır. Üç yıl içerisinde tamamlanan bu ansiklopedi kendini tazeleyerek cilt sayısına eklemeler yapmıştır. Kendinden sonra gelen birçok ansiklopediye örnek olmuş ve birçok farklı dile de çevrilmiştir. İşte Ana Britannica az bir kısmı te'lif olmakla beraber büyük ölçüde tercüme yoluyla 1988 yılında Türkçe'ye çevrilen ansiklopedilerdendir.[256]

İkinci Dünya Savaşı zamanında ansiklopedinin idaresi Amerika'nın Chicago Üniversitesi'ne geçerek eser güncel olma özelliğini korumaya çalışmıştır. İnönü Ansiklopedisi içerisinde yer verilen Ana Britannica için 'en modern ansiklopedi' ifadelerine yer verilmiştir. Bu eserin hedefinin bilgi alemindeki büyük ve faydasız sayılabilecek malzeme yığınını en aza

[255] Meydan Larousse, Önsöz, 1.
[256] Aykut, "Ansiklopedi", 217-227.

indirmek ve bunu halkın anlayabileceği şekilde sunmak olduğu ifade edilmiştir. Daha çok bilgiye ulaşmak isteyenler için ise bibliyografyalar verilerek yönlendirmeler yapılmıştır.

24 cildin tamamını 1942 yılından itibaren her yıl yenileyen ansiklopedi güncelliğini korumayı başarmıştır. Binlerce uzmanla beraber iş birliği içerisinde olunan ansiklopedik bu eserin her yıl dört merhale şeklinde sunulmakta olduğu dile getirilmiştir. İlk olarak ansiklopedinin 24 cildinin tamamı, ikinci olarak önceki yılla olan farklar basılma yoluna gidilmiştir. Diğeri heyete gönderilen sorular ve cevapları, son olarak da haritalar, sözlük ve yer isimlerini ele alan bir cilt şeklindedir.[257]

Temel Britannica Ansiklopedisi ise Ana Yayıncılık Anonim Şirketi ve Encyclopedia Britannica iş birliği ile ilk edisyonunu 1988 yılında yapmıştır. Genel yayın yönetmeni Gürel Tüzün'dür.

Temel Britannica Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi'nin Ana Britannica'dan farkı daha sade ve basit şekilde bilgiler vermektir. Önsöz kısmında yayıma hazırlayanların amacının ülkemizdeki gençlere Children's Britannica'daki genel verileri ülkemiz hakkındaki bilgilerle zenginleştirerek yani derleyerek sunmak olduğu ifade edilmiştir. Farklı alanlarda uzman olan en yetkili kişilerce hazırlandığı; insanlık tarihine damga vuran ve dünyanın akışını etkileyen kişilerin hayatlarına yer verildiği söylenmiştir.

Bu ansiklopedi 20 ciltten oluşmaktadır. Son ciltte ayrıntılı bir indekse yer verilerek kolaylık sağlanması amaçlanmıştır.

1.2.4. Cumhuriyet Ansiklopedisi

Ansiklopedinin genel yayın yönetmenliği görevini Rekin Teksoy üstlenmiş, yayımlanma süreci ise Ramazan Gökalp Arkın tarafından yürütülmüştür. Arkın Kitabevi tarafından basılan ansiklopedi 1980'li yıllarda yayımlanmıştır.

Önsöz kısmında amaçlarının; çağdaş kültürü geniş halk kitlelerinin ayağına kadar götürmek olduğunu ve tüm yöntemleri bu uğurda kullanacaklarını beyan etmişlerdir. Karmaşık ve çeşitli konuları bir araya getiren bir ansiklopedik eserdir. Hedefi bir sözlükle eşdeğer güdümde olmamaktır. Hem öğrencilerin hem öğretmenlerin yararlanacağı bir kaynak hüviyetinde olduğunu ayrıca renkli resimlerle de bu hedefi gerçekleştirmenin daha kolay olacağını izah etmişlerdir. Söylenildiği şekliyle incelediğimiz ansiklopediler arasında en renkli şekilde basılmış ansiklopedidir.[258]

[257] "Ansiklopedi", (İnönü Ansiklopedisi), 3/89.
[258] Cumhuriyet Ansiklopedisi, Önsöz, 1.

Yaklaşık 15.000 madde ve 20.000'e yakın renkli görsel içeriğe yer verilmesi suretiyle, okuyucuya görsel destekli bir öğretim yöntemiyle ulaşılması hedeflenmiştir. Bu tercih, eserin yalnızca uzmanlara değil, farklı yaş ve eğitim düzeylerinden okuyuculara da hitap edebilmesini kolaylaştırmıştır.

Ansiklopedilerin yaygın ve rağbet gördüğü dönemlerde, her yayın kendi ayırt edici yönünü vurgulayarak benzerlerinden ayrışma stratejisi benimsemiştir. Bu bağlamda Cumhuriyet Ansiklopedisi'nde de renkli görsel kullanımının belirgin bir özellik olarak öne çıktığı ve eserin dikkat çekici unsurlarından biri hâline geldiği görülmektedir.

Birçok ansiklopedik eserde olduğu gibi bu ansiklopedi için de tamamen te'lif bir eserdir diyemiyoruz. Çünkü her ne kadar ismi 'cumhuriyet' olsa ve Türkiye'yi ilgilendirse de İtalya'da Agostini Coğrafya Enstitüsü'nün hazırlamış olduğu Unıverso adlı ansiklopediden fazlaca yarar sağlandığı önsözde belirtilmiştir. Universo, çok çeşitli dile tercüme edilen ve milyonlarca okuyucusu olan bir ansiklopedidir. Yine fotoğraflar hususunda da aynı enstitüden yararlanılmıştır. Her cildin ilk sayfasının en alt kısmında küçük bir punto ile 1971 Istituto Geografico De Agostini- Novara (İtalya) yazısı bulunmaktadır.

Ansiklopedinin içeriği hakkında genel bir kanaate ulaşabilmek amacıyla şu şekilde bir değerlendirme yapılabilir: Kuzey Amerika'da yer alan bir devlet olan Meksika'ya yedi sayfalık kapsamlı bir yer ayrılmış; ülkenin sanatı, edebiyatı, sineması, tiyatrosu ve müziği ise ayrı başlıklar altında ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Buna karşılık Fatih Sultan Mehmet'e yalnızca yaklaşık bir buçuk sayfa tahsis edilmiş, Medine şehri ise iki kısa paragrafla sınırlandırılmıştır. Eserlerde konu seçimi ve hacmi editörün elinden geçiyor olmasına rağmen II. Mehmet gibi çok önemli bir padişah ve İslâm Tarihi için büyük öneme haiz Medine şehrinin bu kadar kısa olması farklı bir referansa sahip olunduğunu gösterir izlenimi vermektedir.

Maddelerin hiçbirinde müellif adı ve kaynakça bilgisine yer verilmemiştir. Bunun yerine her cildin başında 'Danışma Kurulu', 'Yazı Kurulu', 'Fotoğraflar', 'Resim, Harita, Şema, Grafik' ve 'Sayfa Düzeni' başlıkları altında ilgili kişilerin isimleri topluca sunulmuştur. Yazı Kurulu bölümünde ise toplam yirmi iki kişinin adı listelenmiştir."

1.2.5. Walt Disney 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisi

Adam ve Anadolu Yayıncılık tarafından 1992 yılında basılmıştır. Ansiklopedi ilk olarak İngilizce ve Fransızca yayımlanmış, daha sonra Türkçeleştirilmiş ve Türk kültürü ile zenginleştirilerek neşredilmiştir. İngilizce aslını ise Amerika'daki tanınmış eğlence şirketi olan Walt Disney Company yayımlamıştır. Ansiklopedinin görselleri de Disney çizgi film

karakterlerinden oluşmaktadır. Önsözde belirttiklerine göre amaçlarının dört ile on yaşları arasında olan çocukları eğlenerek bilgilendirmek olduğunu iddiasındadırlar.

Walt Disney 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisinin çocuklar için eşsiz bir eğitim aracı olduğu, meraklı çocukların sorularına yanıt olacağını söylemişlerdir.

Ansiklopedinin ayırıcı özelliklerinden en önemlisinin görseller olduğu bu sebeple 1500'den fazla çizime yer verildiği dile getirilmiştir. Bu çizimlerin titizlikle seçildiği ve çocukların bilgi hazinelerini zenginleştireceği, kolayca hafızalarda kalacağı da ifade edilmektedir.[259]

900'den fazla başlığa yer verilerek geniş bir yelpazeye dayandığı dile getirilmiştir. Ayrıca her cildin başında bir simge bulunmaktadır ki bunun amacı yine öğrenmeyi kolay hale getirmektedir. Çocuk eğitimi konusunda uzmanlaşmış bir ekibin ürünü olan bu eser çocuk kitapları da yayımlayan Grolier ve Walt Disney Company'nin bir ürünüdür. Bilgi dünyasına çocuğu kendisinin ulaşabilmesi, okuma alışkanlığı edinebilmelerinin hedeflendiği dile getirilmiştir.[260]

Bir çocuk ansiklopedisi olan ve 18 fasikülden meydana gelen bu ansiklopedik çalışma içerisinde İslâm'a dair kavramlara çok az yer verilmiştir. Dolayısıyla bizim inceleme alanımıza giren kavramlardan Muhammed maddesi dışında hiçbirine yer verilmemiştir. Ansiklopedi maddelerinin tamamını değerlendirdiğimizde Wolfgang Amadeus Mozart, Moliere, Henri Matisse, Michelangelo, Lumiere kardeşler, Hans Christian Andersen, Johann Sebastian Bach, Ludwig van Beethoven, Alexander Graham Bell, Simon Bolivar, Antoine Lavoisier, Julius Caesar, Winston Churchill, Lewis Carrol, Jacques Yves Cousteau, Marie Curie, XIV. Louis, Pierre Curie, Victor Hugo, George Washington, Charles Darwin, Charles Dickens, Alexander Fleming, Henry Ford, Benjamin Franklin gibi birçok yabancı isim madde halinde verilmesine rağmen Osmanlı veya Selçuklu sultanlarından sadece en bilindik olanlarının isimlerine yer verilmiştir: Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman bunlardandır. Tapınak, dans, heykel sanatı, nobel ödülü, noel, olimpiyat oyunları, opera, orkestra, Budacılık, din, evrim, Mohandas Gandhi, Hinduizm da yer verilen diğer bazı kavramlardandır.

Türkçe'ye çeşitli maddeler eklenerek çevrilen ansiklopedinin maddeleri konusunda şunları söylemeliyiz: Batı kültürüne ait şahsiyetlerin (Mozart, Moliere, Michelangelo vb.) çok geniş yer bulmasına karşın, Osmanlı veya Selçuklu sultanlarının yalnızca en bilinen üç isme indirgenmesi, çocuklarda kendi kültürlerine dair eksik veya yüzeysel bir algı oluşturabilir. Pedagojik açıdan, çocuklar kendi tarih ve medeniyetlerinin yalnızca birkaç 'büyük fatih'ten

[259] 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisi, Önsöz, 1.
[260] 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisi, Önsöz, 1.

ibaret olduğu izlenimini alabilir. Bu durum, kimlik inşasında yerel ve millî unsurların zayıf kalmasına yol açabilir.

Dinî çoğulculuğu öğretmek ile kendi inancını gölgeleyecek şekilde "tüm inançları eşitlemek" arasında denge gerekir. "Evrim", "Nobel ödülü", "Marie Curie", "Darwin" gibi maddeler bilgilendirici nitelikte olabilir; fakat özellikle evrim teorisinin sunuluş biçimi önemlidir. Bu da ancak diğer maddelerle kıyaslanarak anlaşılabilir. Çocuk ansiklopedilerinde Türk-İslâm sanatına (hat, tezhip, minyatür, musiki) eşit ağırlık verilmesi, çocukların kendi medeniyetlerinin sanat ufkunu tanımalarına katkı sağlar. Fakat opera, orkestra, dans, heykel gibi batılı sanatlar verilip diğerleri (mehter, zeybek, cirit vb.) verilmezse bu sefer bir çatışma meydana gelir veyahut batıya hayran, batıyı tanıyan ama kendi millî, manevi değerlerini tanımayan bir nesil meydana gelme tehlikesi ortaya çıkar. George Washington, Churchill, Caesar gibi siyasi liderlerin geniş tanıtılması ama İslâm dünyasından örneklerin zayıf olması, çocukların tarihsel kahraman algısını Batı'ya yönlendirebilir. Pedagojik açıdan, hem Batı hem Doğu şahsiyetlerini tanıtmak önemli, fakat yerli ve manevî değerleri güçlü örnekler (İbn Sina, Farabi, El Cezeri, Piri Reis, Akşemseddin vb.) mutlaka yer almalıdır.

İKİNCİ BÖLÜM:

CUMHURİYET DÖNEMİ ANSİKLOPEDİLERİNDE İLGİLİ MADDELERİN YAZARLARI

Bu çalışmada ansiklopedi maddelerini kaleme alan yazarların akademik geçmişleri, uzmanlık alanları ve ilmî birikimleri de değerlendirmeye dâhil edilmiştir. Zira bir ansiklopedi maddesinin muhtevası, ele alınış biçimi, kullanılan kaynaklar ve olayların yorumlanışı, büyük ölçüde yazarın ilmî yaklaşımı ve uzmanlık alanından etkilenebilmektedir. Bu nedenle yazarların akademik profillerinin incelenmesi, yalnızca biyografik bilgi sunmayı değil, aynı zamanda ilgili maddelerde benimsenen yöntem, içerik tercihi ve yorum farklılıklarının daha sağlıklı değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Böylece ansiklopedi maddeleri, yalnızca metin merkezli bir incelemeye tabi tutulmayacak; onları ortaya koyan ilmî perspektif de dikkate alınarak daha bütüncül bir değerlendirme yapılabilecektir.

2.1. Yabancı Yazarlar

2.1.1. Frantz Buhl (1850-1932)

Yahudi bir aileden 6 Eylül 1850 yılında doğan Buhl, Danimarka'nın başkenti olan Kopenhag'ta öğrenim görmüştür.[261] Onun ilköğretim ve ortaöğretim hayatına dair kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Frantz Buhl İlahiyat ve Doğu dilleri alanında eğitimini sürdürmüş[262] ve oryantalistlerin çoğunun yaptığı gibi önce Arap dili sonra da meşhur şarkiyatçılardan H.L. Fleischer[263] ve F. Delitzch'den İbranice ile Aramice öğrenmiştir.[264] Leipzig'de bir yıl kadar eğitim gördükten sonra,[265] daha önce öğrenim gördüğü Kopenhag

[261] Orvar Löfgren, "Frantz Buhl", Encyclopaedia of Islam, (Erişim: 05 Eylül 2024). Necip el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn* (Kahire: el-Maarif, 1980), 2/522-523. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Dokümantasyon Veri Tabanı (İSAM), "Aranan: Buhl" (Erişim: 10 Eylül 2024). Abdülhamîd Salih Hamdan, *Tabakatu'l-Müsteşrikin* (Kahire: Mektebetü Medbuli),107. Gravsted, "Frantz Peder William Buhl", (Erişim: 09 Eylül 2024).

[262] Johannes Pedersen, "Frantz Buhl", Mecelletu‟l Mecmai‟l-İlmi‟l Arabi 13/5-6 (1935), 282. Farhang Khâverşenâsân (Oryantalistler Sözlüğü), "Frantz Buhl", (Erişim: 05 Eylül 2024).

[263] İSAM, "Aranan:Buhl".

[264] Löfgren, "Frantz Buhl".

[265] İSAM, "Aranan:Buhl". Johannes Pedersen, "Frantz Buhl" Salmonsen's Konversationslexikon (Salmonsen Genel Ansiklopedisi) (Erişim 10 Eylül 2024).

Üniversitesi'nde Arap gramer ve tarihine dair doktora tezini vermiştir.[266]Bu tez içerisinde ayrıyeten İbn Hacîb'in *eş-Şâfiye*'sini bazı eklerle Danca'ya çevirerek sunmuştur.[267] Doktorasını bitirdikten sonra "*Daha önce beni saran dini soruları cevaplandırabilmek için Teoloji okudum*" ifadelerini kullanmıştır.[268]

Yine aynı okulda 1878 yılında 1890 yılına kadar Ahd-i Atik ve İbranice dersleri vermiştir. Bir süre de Sâmî Dilleri Kürsüsü'nde görev almış[269] ve 1882'de C. Hermansen'in ölümüyle onun yerine geçerek 1884 yılında profesör olmuştur.[270]

Danimarkalı önemli şarkiyatçılardan Johannes Pedersen ise Buhl'un öğrencisidir. Kendisinden Arapça, İbranice ve Aramice öğrenmiştir.[271] Buhl bu diller üzerine birçok araştırma yapmış ve yankılar uyandırmıştır.[272] Hristiyan Batı'nın İslâmî dünya ile temaslarını öğrenme konusunda yaptığı çalışmalarla derinleşmiştir.[273]

Danimarka'da Eski Ahit'in eleştirel yöntemle kritiğini yapan ilk kişi olarak tarihe geçmiştir.[274]

1889 yılında Türkiye'yi de içine alan bir seyahate çıkmış ve bu geziyi yazacakları için temel olarak görmüştür.[275] Faaliyetlerinin kıymeti haiz görülmesi sebebiyle Şam'da *Mecmau'l-ilmiyyül-Arabî*'ye üye olarak görevlendirilmiştir.[276]

19. yüzyıl oryantalistleri Hz. Peygamberin hayatına dair malzemeleri otantik kabul etmelerine rağmen kendileri o malzemeden siyer yazabilmişlerdir. Hz. Peygamberin sözlerinin de güvenilir olmadığı bu sebeple sadece Kur'an'a dayanılabileceği görüşündedirler. Kur'an'dan bir biyografi yazmanın zorluğunun farkında olanlardan birisi de Frantz Buhl'dur.[277]

---

[266] Danimarka dilinde doktora tezinin ismi Sproglige og Historiske Bidrag til den Arabiske Grammatik. el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn,* 522.
[267] Gravsted, "Frantz Peder William Buhl".
[268] Hacıemin Köse, *Danimarkalı Oryantalist Frants Buhl'un Eserlerinde Hz. Peygamber Algısı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 26.
[269] James Muılenburg, "Frantz Buhl", *Encyclopaedıa Judaıca Jerusalem* (Erişim: 07 Eylül 2024) .
M. Manazır Ahsan, "Frantz Buhl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/377-378. Farhang Khâverşenâsân (Oryantalistler Sözlüğü), "Frantz Buhl". el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn*, 522.
[270] el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn*,522. Salih Hamdan, *Tabakat,*107. Köse, *Danimarkalı Oryantalist Frants Buhl'un Eserlerinde Hz. Peygamber Algısı*, 27.
[271] Semih Ceyhan, "Johannes Pedersen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/ 219.
[272] el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn*,522. İSAM, "Aranan:Buhl".
[273] Pedersen, "Frantz Buhl", 282.
[274] Köse, *Danimarkalı Oryantalist Frants Buhl'un Eserlerinde Hz. Peygamber Algısı*, 27.
[275] Löfgren, "Frantz Buhl". Ahsan, "Frantz Buhl", 6/ 377-378. el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn*,522. Gravsted, "Frantz Peder William Buhl".
[276] Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm - Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-ʿArab ve'l-müstaʿrebîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dar'ul-ilm li'l Melayin,1957), 5/139. Salih Hamdan, *Tabakat*, 107.
[277] Mehmet Özdemir, *Batıda Hz. Peygamberin Sîretine Dair Literatür*, İslâm Tarihi Yazıcılığına Dair Araştırmalar/ Prof. Dr. İbrahim Sarıçam'a Armağan, ed. Mehmet Özdemir, İrfan Aycan, Seyfettin Erşahin (Ankara: Makgrup Medya Pro. Rek. Yayınları, 2022), 419.

Danimarkalı bu şarkiyatçı Hz. Peygamberin hayatı hakkında ilk baskısı 1903 yılında olmak üzere '*Muhammed Livs'* (Muhammed'in Hayatı) adında bir biyografi yazmıştır.[278] Danca[279] dilinde yazdığı eser daha sonra 1930 yılında '*Das Leben Muhammeds'* ismiyle Almanca'ya çevrilmiştir.[280] Eserine bir de '*Muhammeds Religiöse Forkyndejse Efter Quranen'* adıyla zeyl ekleyen Buhl, Mekke'de Hz. Muhammed'in (s.a.v) yalnızca dini düşüncelerle Medine'de ise dini düşünceden önce siyasi olarak hareket ettiğinden söz etmektedir. Ayrıca kitabında kıbleyi Kudüs'ten Mekke'ye çevirmesinin, Aşûre gününden ziyade Ramazan ayını oruç ilan etmesinin, Cumartesi'yi değil de Cuma'yı önemli saymasının altında yatan nedenin aslında dini ulusallaştırmak olduğundan dem vurur. Ayrıca Hz. Peygamberin ahlâki yönleriyle insanları son derece etkilediğini söylemektedir.[281] Eserde konuyla bağlantılı şekilde ayetler dile getirilerek sonuca varılmaktadır. T. Hoffman eser hakkında *"Kur'an konusunda yapılan dönemin en kapsamlı Danca monografisi"* ifadelerini kullanmıştır.[282]

Buhl Gesenius'un *Hebrew Grammar* (İbranice Gramer) tashih edicisi olarak 1913'te bu çalışmayı yayımlamıştır.[283] Bu çalışma eserin en önemli sözlükler arasında yer almasına sebep olmuş, kendisinin de tanınmasında etkin rol oynamıştır. Hatta bu çalışmasından dolayı kendisine 'ideal sözlük bilimcisi' denilmiştir.[284] Buhl'un özellikle önemli çalışmalarından birisi Eski Ahit metinleriyle İslâm Tarihi metinlerini eleştirel analize tabi tutarak ve tercümelerini kıyas yaparak çalışmış olmasıdır. Ayrıca dil bilimsel ve tarihsel olarak da Eski Ahit'i incelemiş, diğer dillerin İbranice'den nasıl ve ne derece etkilendiğini konusunda da çalışmalar yapmıştır.[285]

Zamanının birçoğunu Arapça çalışarak geçiren Buhl Arap dili ve kültürü üzerine derin bir bilgiye sahiptir.[286]1888 yılında Arap edebiyatı ve İslâmî ilimler hakkında yazdığı eserlerle akademik kariyerinin zirvesine ulaşmış, Arapça'nın gramer kurallarını detaylandırmıştır. Bu şekilde aslında bu dilin ne kadar zengin bir alt yapıya sahip olduğu da ortaya çıkmıştır.[287] Arapça çalışmasının çoğunun kapsamı Kur'an ve Hz. Muhammed(s.a.v) ile ilgilidir. T.

[278] ez-Ziriklî, *el-A'lâm*,139. Salih Hamdan, *Tabakat*, 108.
[279] Danimarka dili.
[280] ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 139.
[281] Özdemir, "Batıda Hz. Peygamberin Sîretine Dair Literatür", 419.
[282] Köse, *Danimarkalı Oryantalist Frants Buhl'un Eserlerinde Hz. Peygamber Algısı*, 33.
[283] Johann Fück, Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts (Avrupa'da Arap Çalışmaları 20. Yüzyılın Başlarına Kadar) (Leipzig: Otto Harrassowitz,1955), 305. Gravsted, "Frantz Peder William Buhl".
[284] Köse, *Danimarkalı Oryantalist Frants Buhl'un Eserlerinde Hz. Peygamber Algısı*, 31.
[285] el-Akîkî, el-Müsteşrikûn, 522. Muılenburg, "Frantz Buhl".
[286] Pedersen, "Frantz Buhl", 282. İSAM, "Aranan:Buhl".
[287] Pedersen, "Frantz Buhl", 282.

Hoffman Buhl hakkında; *"Tartışmasız İslâm ve Kur'an araştırmalarına damgasını vuran ilk Danimarkalıdır"* ifadelerini kullanmıştır.[288]

Oryantalizm üzerine araştırma yapan akademik dernekleri ifade eden *Oriental Society* ve oryantalizm üzerine yayınlanan akademik meşhur bir dergi olan *Acta Orientalia*'nın ortak editörlüğünü yapmıştır.[289] 1885 yılında Kopenhag'da resmi bir misyoner topluluğu kurulmuştur. Bu derneğin ilk başkanı da Eski Ahit profesörü olan Frantz Buhl'dur. Bu dernek günümüze kadar işlevi sürdürmüş ve sürdürmeye devam etmektedir.[290]

1880'lerde Arapça ve İslâmî ilimler üzerine çeşitli el yazmalarını incelemiştir. Çalışmaları birçok farklı dile çevrilmiştir. Çevirilerinin çoğu Almancadır. Buhl'un çalışmaları şarkiyat literatüründe de önemli bir yere sahiptir.[291] Bazı müslüman alimler hakkında da çalışmalar[292] yapmıştır. Eser isimlerinden de anlaşılacağı üzere Filistin (İsrail) bölgesine ayrı bir ilgi duymaktadır.

Frantz Buhl'un eserleri şu şekildedir:

Sproglige og historiske bidrag til den Arabiske grammatik. (1878) Arap Gramerine Dilsel ve Tarihsel Katkılar.[293]

Handwörterbuch der althebraischen Sprache (1882): Eski İbrani dili sözlüğü[294]

Den gammeltestamentlige Skriftoverlevering (1885): Eski Ahit Yazıtlarının Aktarımı

Khristology of the Apostolic Age (1886): Apostolik Çağın Kristolojisi[295]

Gennesaret so og dens Omgivelser (1889): Gennesaret Gölü ve Çevresi.[296]

Palastina i kortfattet geografisk og topografisk Fremstilling (1890): Filistin'in kısa coğrafi ve topografik tanıtımı[297]

Canon and Text of The Old Testament (1892): Eski Ahit'in Kanonu ve Metni[298]

---

[288] Köse, *Danimarkalı Oryantalist Frants Buhl'un Eserlerinde Hz. Peygamber Algısı*, 31.
[289] Gravsted, "Frantz Peder William Buhl".
[290] Israelsmıssıonens, "Israelsmıssıonens Hıstorıe", (Erişim 10 Eylül 2024).
[291] Pedersen, "Frantz Buhl", 282.
[292] ez-Ziriklî, *el-A'lâm,*139.
[293] Farhang Khâverşenâsân, "Frantz Buhl".
[294] Muılenburg, "Frantz Buhl".
[295] Pedersen, "Frantz Buhl".
[296] Farhang Khâverşenâsân, "Frantz Buhl".
[297] Ahsan, "Frantz Buhl", 6/ 377-378. Farhang Khâverşenâsân, "Frantz Buhl". el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn*, 522. Gravsted, "Frantz Peder William Buhl".
[298] Gravsted, "Frantz Peder William Buhl". Buhl bu eseri daha sonra Almanca yayımlamıştır.

Det İsraelitiske Folks Historie (1892): İsrail Halkının Tarihi.[299]

Geschichte der Edomiter (1893): Edomluların Tarihi[300]

De Messianske Forjaettelser i det Gamle Testament (1894): Eski Ahit'teki Mesih Vaatleri.

Die Socialen Verhaltnisse der İsraeliten: İsraillilerin Sosyal Koşulları

Studien zur Topographie des nördlichen Ostjordanlandes (1894): Kuzey Doğu Ürdün'ün Topografyasına Dair Çalışmalar

Til Vejledning i de gammeltestamentlige Undersögelser (1895): Eski Ahit Araştırmalarına Yönelik Kılavuz[301]

Geographie des alten Palastina (1896): Antik Filistin Coğrafyası[302]

Psalmerne, Oversatte Og Fortolkede (1900)[303]: Tercüme Edilmiş ve Yorumlanmış Mezmurlar[304]

Der Prophet Amos (1903): Peygamber Amos[305]

Muhammed Livs (1903): Muhammed'in Hayatı[306]

Alidernes Stilling til de Shi'itiske Bevaegelser Under Umajjademe (1910): Emeviler Döneminde Alioğullarının Şii Hareketlere Karşı Konumu[307]

Salamos Bibel (1910): Süleyman'ın Kitabı[308]

The Character of Mohammad as a Prophet (1911): Bir Peygamber Olarak Muhammed'in Karakteri

Muhammadenismen Som Verdensreligion (1914): Dünya Dini Olarak Muhammedenizm

Ali som praesident og Kalif (1921): Halife ve Başkan Olarak Ali

Korenan Et Udvalg i Kronologisk Raekkefoelge: Kronolojik Sıra ile Kur'an'dan Seçmeler

Zur Koranexegese (1924): Kur'an Tefsiri (Makale)

---

[299] Farhang Khâverşenâsân, "Frantz Buhl". Salih Hamdan, *Tabakat*,107. Pedersen, "Frantz Buhl".
[300] Muılenburg, "Frantz Buhl".
[301] Farhang Khâverşenâsân, "Frantz Buhl". Köse, *Danimarkalı Oryantalist Frants Buhl'un Eserlerinde Hz. Peygamber Algısı*, 31.
[302] ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 139. Ahsan, "Frantz Buhl", 6/ 377-378.
[303] Köse, *Danimarkalı Oryantalist Frants Buhl'un Eserlerinde Hz. Peygamber Algısı,* 31.
[304] Köse, *Danimarkalı Oryantalist Frants Buhl'un Eserlerinde Hz. Peygamber Algısı*, 173.
[305] Muılenburg, "Frantz Buhl".
[306] İSAM, "Aranan:Buhl". Özdemir, "Batıda Hz. Peygamberin Sîretine Dair Literatür", 419. Salih Hamdan, *Tabakat,* 107.
[307] Ahsan, "Frantz Buhl", 6/ 377-378. el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn*, 522.
[308] Pedersen, "Frantz Buhl".

Muhammads Religiose Forkyndelse efter Quranen (1924): Muhammed'in Kur'an'a Göre Dini Vaazları

Fasste Muhammed Seine Verkünding als Eine Universelle auch für Nichtaraber Bestimmte Religion auf? (1926): Muhammed Tebliğini Arap Olmayanlar İçin Evrensel Bir Din Olarak Anladı mı?[309] (Makale)

Buhl çeşitli ansiklopedilerde maddeler yazmıştır. *"Jewish Encyclopaedia*" (Yahudi Ansiklopedisi)*, "Kirke-Leksion For Norden"* (Kuzeydeki Ülkeler İçin Kilise Sözlüğü) adlı ansiklopedilerde de çok sayıda maddeleri bulunmaktadır. Bu maddeler kendisi bir teolog olduğu için din alanı ile ilgilidir.[310]

Buhl'un bizi konumuz dahlinde bilhassa ilgilendiren çalışması *Encyclopedia of İslâm*'ın ilk neşrine yer isimleriyle beraber yüz kadar madde yazmasıdır. Maalesef hem dönemin anlayışına hem de genelin oryantalist anlayışına uygun bir şekilde maddeleri yazmıştır. Kendi referansları yanında İslâm'ın temel kaynaklarından da faydalanmasına rağmen önyargılardan kurtulamayan tipik bir oryantalisttir. Maddelerden bazıları şunlardır: Hz. Muhammed (s.a.v), Bedir, Uhud Gazveleri, Hz. Meymûne, Hz. Mâriye, Kur'ân-ı Kerîm, Ka'b b. Mâlik, Kâb b. Eşref, Hecer, Mina, Akka, akraba, Âd, müzdelife, Mus'ab b. Umeyr, Mu'ta, el-Huds, milla,Ebû Bekir, Ebû Cehil, Ebû Süfyan, el-Ariş, Ebrehe, Abdullah b. Abbas, Ayn Musa, Âkil b. Ebî Tâlib, Afamiya, Abdullah b. Abdulmuttalib, Amvas, sûre, tavaf, Allahümme, müzdelife, cemre, Nâsıra, miskin, Yafa, Ürdün gibi maddelerin sahibi olmuştur.[311]

Buhl 1932 yılında Danimarka'nın Hillerod şehrinde ölmüştür.[312]

2.1.2. Ignac Goldziher (1850–1921)

Macar asıllı dindar Yahudi bir aileye mensuptur. Soyisimlerinin Goldziher olması altın işletme işiyle iştigal olmaları hasebiyledir. Ignac (İshak) Goldziher 1850 yılında Zigetvar'da (Stuhlweissenburg) doğmuştur.[313] 1859'da ilkokulu bitirmiştir. Sonrasında yoğun bir eğitim programı içerisine dahil edilmiştir. Bu süreçte eski diller noktasında başarılar elde etmiştir.[314] Çok küçük yaşlardan beri Kitab-ı Mukaddes metinleri ve Talmud eğitimi almış ayrıca İbranice'yi üst seviyede öğrenmiştir. Yine küçük denilecek yaşlardan itibaren felsefi kitaplar

[309] Köse, *Danimarkalı Oryantalist Frants Buhl'un Eserlerinde Hz. Peygamber Algısı*, 37.
[310] Köse, *Danimarkalı Oryantalist Frants Buhl'un Eserlerinde Hz. Peygamber Algısı*, 30.
[311] BRILL "Aranan: Frantz Buhl", (Erişim:20 Mart 2025).
[312] Pedersen, "Frantz Buhl", 282. Salih Hamdan, *Tabakat,* 107. Gravsted, "Frantz Peder William Buhl".
[313] Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 33. İbrahim Sarıçam- Mehmet Özdemir- Seyfettin Erşahin, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2011), 504.
[314] Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 34.

okuma merakı galebe çalmıştır.[315] İlerleyen yıllarda yurtdışında eğitim alabilmesi ve Sami dilleri alanında kendini geliştirmesi için kendisine burs verilmiştir. Böylelikle 1868-1870 yıllarını Almanya'da geçirmiştir. Burada Moritz Steinschneider isimli hocası Yahudi-Arap literatürü konusuna onu yönlendirmiştir. Buradan Leipzig şehrine geçerek Heinrich Le berecht Fleischer'in derslerine katılmıştır.[316] Ondan Arapça, Farsça, Türkçe, Süryanice literatürü üzerine okumalar gerçekleştirmiştir. Aynı hocanın danışmanlığında "Studien über Tanchüm Jenlschalmi" isimli Kitab-ı Mukaddes üzerine hazırladığı çalışmayla doktor unvanını kazanmıştır.[317] Doktora çalışmalarının ardından Arap yazmaları üzerine ilgisini sürdürmüştür. Böylelikle 1871 yılından itibaren artık çalışmalarının odağına İslâmiyet'i koymuş Yahudi dini düşüncesinden profesyonel olarak İslâmi çalışmalara yönelmiştir.[318]

Leiden ve Viyana'da Arap el yazmaları üzerine çalışmıştır ve Budapeşte Üniversitesi'nde ders vermeye başlamadan önce Mısır, Filistin ve Suriye'yi gezmiştir. 1875 yılında Budapeşte Üniversitesi'nde "Über die Entwicklung der historischen Literatur bei den Ara bem" adlı çalışmasıyla doçent olmuştur. Üniversitedeki akademik çalışmaları 1904'te profesörlüğe terfi edene kadar sürmüştür. Aynı zamanda 30 yıl boyunca Budapeşte Neolog Yahudi Cemaatinin sekreterliğini yürütmüştür. 1900'de Kaufmann'ın ardından Yahudi dini felsefesi ve Rabilik literatürü profesörü olmuş ve Macar Bilimler Akademisi'ne üye seçilmiştir.[319]

Goldziher, Kahire Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak kabul edilen ilk Avrupalı olma ayrıcalığına sahiptir. Yahudilik ve İslâm üzerine yaptığı karşılaştırmalı çalışmalar, iki dinin benzerliklerini vurgularken farklılıklarına da dikkat çekmiştir.[320]

Hocası Armin Vambery gibi Ortadoğu araştırma gezisine çıkmıştır. Bu gezide kafası epeyce karışan Goldziher bir ara ilgiyle İslâm'a yönelmiştir. Bunlara rağmen Yahudilikten ayrılamamıştır.[321]

Onun bilimsel mirası, 20. yüzyıl boyunca oryantalistlerce yapılan İslâm araştırmalarına yön vermiştir. Çalışmaları, Batı'da İslâm'ın anlaşılmasına belirgin katkılar sunmuş ve günümüzde de referans kaynağı olarak kabul edilmiştir.[322] Carl Heinlich Becker, Goldziher ve diğer bir müsteşrik olan Snouck Hurgronje hakkında şu yorumu yapmıştır: *"Bugün İslâm*

[315] Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 35.
[316] Sarıçam*, İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 504.
[317] Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 40.
[318] Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 41.
[319] Martin Meir Plessner, "Ignac Goldziher", *Encyclopedia Judaica* ed.Fred Skolnık (Jerusalem: Keter Yayınevi,2006), 7/5397.
[320] Plessner, "Ignac Goldziher", 7/5397.
[321] Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 45.
[322] Plessner, "Ignac Goldziher", 7/5397.

ilimIeri dediğimiz şey Goldziher ve Snouck Hurgronje'in eserleridir. Biz doğrudan doğruya o neslin omuzları üzerindeyiz, bununla birlikte yüz sene sonra bu geliş menin başka türlü değerlendirileceğine inanmıyorum."[323] Goldziher'in hocaları şunlardır: Moses Freudenberg, Heinrich Leberecht Fleischer, Abraham Geiger, Moritz Steinschneider, Samuel Löw Brill, Heymann Steinthal'dan, Max Müller, Arminius Vambery, Georg Moritz Ebers.

Meşhur oryantalist Theodor Nöldeke, Goldziher için dönemin en büyük oryantalisti; Richard Hartmann, onun dinler tarihi noktasında izlenmesi gereken bir mürşid, Carl Heinrich Becker, onun İslâm araştırmacılarının manevi babası, Louis Massignon, onun İslâm araştırmalannın tenkitsiz hocası ve J. J. Waardenburg da onun İslâm ilimlerini tarihi bir bilim olarak inşa eden ilk kişi olduğunu bildirmişlerdir.[324]

İslâmiyet üzerine yaptığı tartışmalı değerlendirmeleriyle tanınan Ignaz Goldziher, İslâm düşüncesinin özgün bir sistem olmaktan ziyade önceki medeniyetlerin fikrî mirasından etkilendiğini ileri sürmüştür. Ona göre İslâm akaidi, büyük ölçüde Helenistik felsefî akımların tesiriyle şekillenmiş; İslâm hukuk sistemi, Roma hukukundan belirli unsurları benimsemiş; tasavvuf ise Budist düşünce geleneğinden bazı kavram ve anlayışları devralmıştır. Goldziher, bu çerçevede İslâm'ın aslında farklı kültür ve inanç sistemlerinden alınan unsurları bir araya getiren sentezci bir yapı sergilediği görüşünü savunmuştur.[325] Ayrıca Kuran'ın i'caz oluşuna kendisi ikna olmadığı için başka kişileri de rahatlıkla bu fikirde tatmin edebilmiştir. İslâm'ın şartlarının da her birinin farklı kültürlerden ve inançlardan esinlenerek ortaya atıldığını iddia etmiştir. [326]

Goldziher'ın çalışmaları daha çok hadislerle bağlantılıdır. İslâm'ın Yahudi ve Haristiyanlardan alıntı bir din olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla İslâm'ı beşer mehazlı düşündüğünden bu dinin kurucusunu da ilahi değil Hz. Muhammed (s.a.v) olarak görmektedir. Dolayısıyla tüm fikirleri de buna göre şekillenmiştir.[327] İslâm hakkındaki müspet tutumu hiç yok olmamakla beraber hadisler hakkındaki daima septik hali ve Kur'an'ı Hz. Peygamberin yazdığı bir kitap olarak göstermesi tenkit edilen en önemli hususlardandır.[328] Bazı ilahiyatçılar onu müspet bir oryantalist olarak görmüşlerse de[329] önyargılı değerlendirmeleri, İslâm'ın en

[323] Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 59.
[324] H. Bekir Karlığa, "Goldziher'in Kur'an'a Yaklaşımına Eleştirel Bir Bakış", Kur'an ve Sünnet Sempozyumu (Ankara:1997), 3.
[325] Karlığa, "Goldziher'in Kur'an'a Yaklaşımına Eleştirel Bir Bakış", 5.
[326] Karlığa, "Goldziher'in Kur'an'a Yaklaşımına Eleştirel Bir Bakış", 7.
[327] Akgün, *Goldziher ve Hadis,*98. Sarıçam, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 504.
[328] Akgün, *Goldziher ve Hadis,*296. Sarıçam, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 504.
[329] Bkz. Mehmet Hayri Kırbaşoğlu: "Goldziher'i Anlamak".

önemli şiarlarına karşı tahfifleri ve tahrifleriyle klasik bir oryantalist kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır.[330] Edward W.Said onun hakkında bir taraftan İslâm'ın hoşgörüsüne hayranlık duyarken diğer taraftan ise bu görüşünü tezatlayacak biçimde Hz. Muhammed'in (s.a.v) kendince bulduğu hatalarını ve İslâm dinbilimi konusunda bulmaya çalıştığı noksanlıkları sıralamaktadır demektedir.[331]

İslâm araştırmaları alanında *Der Mythos bei den Hebraern* (1877), *Muhammedanische Studien* (1889–1890), *Die Kultur der Gegenwart* (1906) gibi birçok eser yazmıştır. Ayrıca, Arap kaynaklarının orijinal metinlerini inceleyerek İslâmi felsefeyi derinlemesine analiz etmeye çalışmıştır fakat subjektif bir bakış açısıyla. Hece ölçüsüyle Arap şiiri üzerine de çalışmalar yapmış ve Stockholm'de verdiği bir dizi ders 1910'da *Vorlesungen über den Islam* (İslâm Üzerine Dersler) adıyla yayınlanmıştır. *Reform der Orthographie* (1894) adlı kaleme aldığı eseriyle yazım reformu konusunda da fikrini beyan etmiştir.[332]

Az arab irodalom rövtd törtenete (1908) adlı kitabı onun yazdığı tek ders kitabıdır. Macarca kaleme almıştır. Bosna Hersek'te bulunan müslüman okullarındaki 8. Sınıf öğrencileri için yazması talep edilmiştir. [333] Bu eser Azmi Yüksel ve Rahmi Er tarafından tercüme edilmiş Mehmet Akif Kireçci tarafından da yayına hazırlanmıştır.

Goldziher'in yazıları, İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren nasıl ilerleme kaydettiğini anlamak için büyük bir önem taşımaktadır. *Zahiriten* (1884) adlı eseri, Zahiri mezhebini detaylı bir şekilde ele almaktadır. *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung* (1920) adlı kitabı ise İslâmi tefsir akımlarını kapsamlı bir şekilde incelemektedir.[334]

Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung (İslâmî Tefsir Mezhepleri Tarihi) adlı eseri Mustafa es-Sibâi tarafından İslâm'a zarar veren yayınlar arasında sıralanmaktadır.[335]

Sekiz yüze yakın eseri bulunan Goldziher'in bazı yayınları şunlardır:[336]

Beitrage zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern (1871),

Der Mythos bei den Hebraern und seine geschichtliche Entwicklung (1876),

Die Zahiriten, Ihr Lehrsystem und Geschichte (1884),

Materialien zur Kenntnis der Almohadenbewegung in Nordafrika (1887),

---

[330]Ahmet Emin Seyhan, "M. Hayri Kırbaşoğlu'nun Ignaz Goldziher Savunusuna Eleştirel Bir Yaklaşım (Goldziher'i Anlamak Adlı Çalışması Özelinde)" *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/2 (Aralık 2023), 34.

[331]Edward Said, *Oryantalizm (Doğubilim)Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Nezih Uzel (İstanbul: İrfan Yayıncılık,1998), 286.

[332] Plessner, "Ignac Goldziher", 7/5397.

[333] Ignac Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel- Rahmi Er (Ankara: İmaj Yayınları, 1993), 7.

[334] Plessner, "Ignac Goldziher", 7/5397.

[335] Sibâi, *Oryantalizm ve Oryantalistler*, 71.

[336] Sarıçam, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 504. Karlığa, "Goldziher'in Kur'an'a Yaklaşımına Eleştirel Bir Bakış", 4.

Oriental Diary (1987)

Muhammedanische Studien (1889),

Muhammedanisches Recht in Theorie und Wirklichkeit (1889),

Abhandlungen zur arabischen Philologie I-II (1896),

Ueber die Eulogien der Muhammedaner (1896),

Materialien zur Entwickelungsgeschichte des Sufismus (1899),

Abhandlung über Die Suubiye unter den Mohammedanern in Spanien (1899)

Die Sabbathinstitution im Islam (1900),

Islamisme et Parsisme (1901),

Ueber den Brauch der Mahja-Versammlungen im Islam (1901),

Le livre de Mohammed ibn Toumert, Mahdi des Almohades (1903),

Die Fortschritte der Islamwissenschaft in den letzten Jahrzenten (1905),

Die Religion des Islam (1906),

Das Prinzip der takijja im Islam (1906),

Zauberelemente im Islamischen Gebet (1906),

Az arab irodalom rövtd törtenete (1908).

Vorlesungen über den Islam (1910),

Aus der Theologie des Fachr al-din er-Razi (1912),

Education (1912).

Die Islamische und die jüdische Philosophie des Mittelalters (1913),

Katholische Tendenz und Partikularismus im Islam (1914),

Das muslimiche Recht und se ine Stellung in der Gegenwart (1916),

Stellung der alten İslâmischen Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften (1916),

Streitschrift des Gazali gegen die Batinilja-Sekte (1916),

Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung (1920),

Ignaz Goldziher Tagebuch

Bazı makaleleri ise şunlardır:

Neue Materlalien zur Litteratur des Ueberlieferungswesens bei den Muhammedanem (1896) (İbn Hanbel'in Müsned adlı hadis kitabını değerlendirmek adına bu makaleyi kaleme almıştır.)

Neutestamentliche Elemente in der Traditionslitteratur des Islam (1902) ('Hadis Kültüründe Yer Alan İncil Parçaları' ismiyle dilimize tercüme dilmiştir.)

Kampfe um die Stellung des Hadit im Islam (1907) (İslâm'da Hadisin Yeri Etrafındaki Mücadeleleler ismiyle dilimize tercüme edilmiştir.)

Neuplatonische und gnostische Elemente im Hadit (1908) (Hadiste Yeni Eflatuncu ve Gnostik Unsurlar ismiyle dilimize tercüme edilmiştir.)

Bizzat yayınlanması için öneride bulunduğu İslâm Ansiklopedisi'nde çok fazla maddesi bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: Hutay'e, Ebû Hâtîm, Ebû Hureyre, Ahad,Ehl-i Ahva, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, Âl, Âla, Ashab, Azîme, Avtâd, Bedâ, Ehl-i Beyt, Ehl-i Kitap, Abdülkerim, Esas, Eser, Asfar, Ehl-i Ahva, Filozof, Evtad, Gurabiyye, istihare, adet, ecel, Cameleddin el-Afgânî, dehriye, el-Dâsûhî, ihtilaf, abdal, edeb, fıkıh, es-Seyyid İbrahim b. İbrahim ed-Dasûḳi, bedâ'dır.[337] Bizim çalışmamızda ele almak istediğimiz maddesi ise ehl-i beyt'tir.

Ayrıca Goldziher'in sahip olduğu kütüphanesini birçok enstitü talep ettiği halde Siyonistler tarafından satın alınarak bugün Kudüs'te yer alan İbrani Üniversitesine yerleştirilmiştir.[338]

2.1.3. Max Seligsohn (1865-1923)

13 Nisan 1865'te Rusya'da doğmuştur. Minsk hükümeti olan Slutsk'ta hahamlık eğitimini aldıktan sonra 1888'de New York'a gitmiştir. 1894'e kadar modern diller okumuştur. Ardından Paris'e giderek Doğu dilleri, özellikle Sami dilleri (1897'de Ecole des Langues Orientales ve 1900'de Ecole des Hautes Etudes) üzerine çalışmalarda bulunmuştur. 1898'de *Alliance Israélite Universelle* tarafından Falaşaların koşullarını araştırmak üzere Habeşistan'a gönderilmiştir. Ancak bazı zorluklar çıkınca, on sekiz ay boyunca ders verdiği Kahire'den öteye gidemeyip orada kalmak zorunluluğu doğmuştur. Paris'e döndükten sonra ise bu Amerikalı oryantalist 1902 yılında New York'a davet edilmiş ve '*The Jewish Encyclopedia'* nın ofis editörleri kadrosunda yer almıştır.[339]

1923 yılında ölmüştür.

Eserleri şunlardır:

Le Diwan de Tarafah ibn al-'Abd (1900)

Kitab al-Raml (çeviri)

Une Nouvelle Chronique Samaritaine (1903)

Jewish Quarterly Review

[337] BRILL "Aranan: Ignac Goldzıher", (Erişim:20 Mart 2025).
[338] Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 94.
[339] Cyrus Adler - Frederick T. Haneman, "Max Seligsohn" *The Jewish Encyclopedia,* (Erişim: 27 Mart 2025).

Revue des Etudes Juives[340]

İslâm Ansiklopedisi'nde de birçok maddenin yazarıdır. Bunlardan bazıları şunlardır: Âişe, Eyyüb, Alkame, Abdurrahman b. Muhammed, el-Ablak, Abdullah b. Zübeyr, Adem, Aftasides, Amalika, Elyesa, Amr b. Lühey.[341]Bizim incelemek istediğimiz maddesi ise Hz. Âişe'dir.

2.1.4. Theodor Willem Juynboll (1866-1948)

Juynboll, 1866'da dünyaya gelmiştir ve babası Abraham Willem Theodorus Juynboll'dür. Eğitim hayatında Leiden Üniversitesi'nde İslâm hukuku ve Sâmî filolojisi üzerine öğrenim görmüş; Arapça eğitimini dönemin tanınmış şarkiyatçısı Michael Jan de Goeje'den almıştır. 1893 yılında, Şâfiî fıkhında rehin konusuna dair görüşlerin temellerini ve bu görüşlerin Hollanda'nın Uzakdoğu'daki kolonyal idaresinin bölgesel topluluklar üzerindeki dönüştürücü etkilerini incelediği çalışmasıyla hukuk doktoru unvanını almaya hak kazanmıştır.[342] Ertesi yıl ise yine Sâmî diller alanında ikinci doktorasını tamamlamıştır.[343] Abdurrahman Bedevî'nin *Mevsûatü'l-Müsteşrikûn* kaynağına göre ise 1894'te ikinci tez konusu 'İslâm'daki mehir ile İslâm öncesi dönemde evliliğin hukûkî niteliği arasındaki tarihi bağ'dır.[344]

1903 yılında Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan Doğu El Yazmaları Bölümü'nde görev yapması için atanmıştır. Bu görevle yetinmeyerek aynı zamanda 1910 ve 1918 yılları arasında 8 yıl boyunca askeri akademide İslâm Hukuku konusunda dersler vermiştir. Yaptığı çalışmalar takdir edilmiş ve bunun üzerine 1917'de Utrecht Üniversitesi İbranice ve kadim Yahudilik kürsüsünde göreve başlamıştır. Hollanda'nın doğudaki sömürgeleri üzerine uzmanlaşan Juynboll bu ülkelere araştırmacı olarak gidecek olanlara İslâm Hukuku dersi vermiştir. 1936'da emekli olmuş ve 1948 yılında ölmüştür.[345]

Juynboll'un yetiştiği dönem görüldüğü üzere tam olarak İslâm hakkındaki bilgilerin, sömürge ülkeleriyle ilgili yapılan araştırmalarla aynı mantık ve amaç doğrultusunda incelendiği dönemdir. Makalelerinin büyük bir kısmı İslâm dini üzerinedir. Ayrıca yazılarında sömürge olarak ellerinde bulunan bölgelerin geleceği hakkında herhangi bir öngörüsü yoktur ya da bu konuda bilgi edinebilmiş değildir. O sömürge subaylarının eğitimiyle ilgilenmiş ve kendisi de

[340] Adler - Haneman, "Max Seligsohn".
[341] BRILL "Aranan: Max Seligsohn", (Erişim:20 Mart 2025).
[342] Abdurrahman Bedevî*, Mevsûatü'l-Müsteşrikûn* (Beyrut: Daru'l-İlm Lı'l-Melayin,1984), 442.
[343] Frederıck De Jong, "Theodor Willem Juynboll", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları,2001), 23/587-588.
[344] Bedevî, *Mevsûatü'l-Müsteşrikûn,* 442.
[345] Jong, "Theodor Willem Juynboll", 23/587-588.

bir sömürge subayı olmuştur. Sonrasında ise bu subayların eğitimi konusunda görev yapmıştır. Onun ve birçok şarkiyatçının olduğu gibi bilgisi legal olmayan durumlar üzerine kurulmuştur.[346]

Juynboll ayrıca Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l-Harâc*'ının tenkitli neşrini[347] *Livre de l'impôt foncier* ismiyle 1896 yılında ve *Sahîh-i Buhârî*'nin 4. cildini de 1908 yılında yayınlamıştır.[348] Maalesef ki bu kadar mühim eserlere bizler sahip çıkmadan evvel yayımlayan genel itibariyle batılı müsteşrikler olmuştur. Harac ve Emval kitapları arasında İslâm Tarihinin önemli ve ilk sıralarında sayılan Yahya b. Adem'in Kitabü'l-Harac'ı da, Buhari'nin hazine kabilinden Sahih'i de çok önemli kaynak eserlerdir. Yine Juynboll özelinde ama oryantalistler genelinde 'Şâfiî fıkhında rehin konusuna dair görüşlerin kaynakları' gibi özel ve derin bir konuda doktora tezi yazabilmesi onun İslâmî konularda detaylı araştırmalar yapmış olduğunun göstergesidir.

Ayrıca farklı akademik yayın organlarında neşredilmiş çok sayıda ilmî çalışmasının yanı sıra, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından tercüme edilen İslâm Ansiklopedisi'nin birinci ve ikinci baskılarında yayımlanmış yaklaşık kırk maddeye müellif olarak katkıda bulunmuştur. Bunlardan bazıları hadis, ezan, feraiz, farz, bülûğ, gusül, istibra, itikaf, istihsan, istinca, istinşak, kadı, keffaret, istinaf, istishab, izin, selef, arş, Cuma, fasık, garim, ganime, gasb, davet, ihya, bey', abd, akil vd.[349] Bizim bu çalışmada incelemek istediğimiz maddesi ise 'hadis'tir.

Eserleri şunlardır:

Handleiding tot de kennis van de Mohammedaansche wet volgens de leer der sjâfi'itische school (Leiden 1903).

Catalogus codicum arabicarum bibliothecae academiae Lugduno-Batavae (I-II, Leiden 1907)[350].

2.1.5. Arent Jan Wensinck (1882-1939)

1882 yılında Aarlanderveen'de dünyaya gelmiştir.[351] Rahip olan babasını takip ederek klâsik diller öğrenme yolunda İbranice ve Süryanice eğitimi almıştır. Bunlar dışında Arâmîce ve Arapça'sını da geliştirerek hayatının diğer safhası için büyük bir yol katetmiştir. İlerleyen

[346] Jong, "Theodor Willem Juynboll", 23/587-588.
[347] Bedevî, *Mevsûatü'l-Müsteşrikûn*, 442.
[348] Bedevî, *Mevsûatü'l-Müsteşrikûn*, 442.
[349] BRILL "Aranan: Theodor Willem Juynboll", (Erişim:20 Mart 2025).
[350] Jong, "Theodor Willem Juynboll", 23/587-588.
[351] Fatma Kızıl, "Arent Jan Wensinck", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/158-159.

yıllarda bu dillerin eğitimini vermiştir. 1901 yılında Utrecht Üniversitesi ilahiyat alanına kaydolmuş ve Sami dilleri bölümünde ilerlemek istemiştir.[352] Bunun dışında Leiden Üniversitesi'ne giderek orada çalışmalarda bulunmuş ve Michael Jan de Goeje, Christiaan Snouck-Hurgronje gibi meşhur müsteşriklerin öğrencisi olmuştur.[353] Bu sonuncusunun danışmanlığında doktorasını *Mohammed en de Joden te Medina* ismiyle tamamlamıştır.[354] Bu çalışmayla Mûseviliğin İslâm'a etkisini incelemek istemiştir. Hocasının emekliliğiyle beraber Arapça bölüm başkanı olmuştur.[355] 1927'den ölene kadar Leiden Üniversitesi'nde Arapça profesörlüğü yapmıştır.[356]

Hollandalı bu oryantalist The Encyclopaedia of Islam'ın editörü olan daha önce tanıştığı Hollandalı oryantalist Martinus Theodorus Houtsma ile birlikte çalışmıştır ve nihayetinde bu ansiklopedinin sekreterliğini yapmıştır.[357] Önceleri diller konusuyla ilgilenen Wensinck doktora çalışması ve ansiklopedideki göreviyle beraber İslâm'a ilgi duymuş ve bu alanda tanınmıştır. Doktora çalışmasındaki taraflı yorumlarını devam ettirerek klasik oryantalist düşünce olan İslâm'ın başka dinlerden başta Yahudilikten etkilendiği düşüncesini kıyasıya savunmuştur. Tasavvuf konusunda da benzer görüşünü yineleyerek tasavvufu Süryani mistisizmine benzetmiş ve buradan etkilendiğini iddia etmiştir.[358]

Concordance gibi çok önemli hadis çalışmalarının mimarlığını yapmıştır. 1916 yılında başlanan bu önemli eser çok sayıda akademisyenin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Beş tanesi müslüman altmış dördü gayrimüslim olan çalışma yapanlardan birisi de yine bizim bu çalışmamızda yer verdiğimiz Theodorus Willem Juynboll'dur. Muhammed Fuâd Abdülbâki ise eserin tashihini yapmıştır.[359]

Arapça ismiyle 'Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l hadisi'n-nebevî'nin ilk cildi 1936'da son sekizinci cildi ise 1988'de tamamlanarak yayımlanmıştır. Kütüb-i Sitte, el-Muvaṭṭa, Dârimî'nin es-Sünen'i ve Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde yer alan hadis-i şeriflerin alfabetik olarak kelime fihristidir.[360] Bu eser Hollanda kurumları bir tarafa birçok Avrupa kurumunca da mali olarak destek görmüştür. Sonrasında uluslararası kuruluşlar tarafından da teşvik edilmiş, katkı sağlanmıştır. Ayrıca otuz sekiz akademisyenin de yardımını görmüştür.[361]

---

[352] Kızıl, "Arent Jan Wensinck", 43/158-159.
[353] Salih Hamdan, *Tabakat,* 164.
[354] Salih Hamdan, *Tabakat,* 164. Bedevî, *Mevsûatü'l-Müsteşrikûn*, 289.
[355] Kızıl, "Arent Jan Wensinck", 43/158-159.
[356] ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* 278.
[357] ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 278.
[358] Kızıl, "Arent Jan Wensinck", 43/158-159.
[359] İbrahim Hatiboğlu "Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l hadisi'n-nebevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara:TDV Yayınları 2020), 30/346-347.
[360] Hatiboğlu "Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l hadisi'n-nebevî", 30/346-347.
[361] Salih Hamdan, *Tabakat,* 164. Bedevî, *Mevsûatü'l-Müsteşrikûn*, 289.

Hakkını teslim etmek gerekirse hadislerden çok rahat bir biçimde fayda sağlayan bu eser büyük bir çalışmanın ve birikimin ürünüdür. Büyük yekûnunu hadisler konusunda düşüncelerini bildirdiğimiz Arent Jan Wensinck gibi oryantalistlerin değil de müslümanların yapmış olmasını dilerdik.

A Handbook of Early Muhammadan Tradition de Wensinck'in çalışmasının bir ürünüdür. Bu çalışma 'Miftâhu künûzi's-sünne' adıyla Arapça olarak yayınlanmıştır. Kütüb-i sitte buna ek olarak on dört hadis ve siyer kitaplarının fihristi şeklinde tasarlanmıştır.[362] Amaç aslında ilk dönem siyer kaynaklarından rahatlıkla yararlanabilmektir. 10 yıl gibi bir sürede bitirilen eserde bazı yönlendirmeler de yapılmıştır. Araştırma yapacakların kendi hocası Snouck-Hurgronje, Ignaz Goldziher gibi müsteşriklerden yararlanması gerektiğini de eklemiştir.[363]

Bu çalışmalarında da klasik oryantalist düşüncesinden sapmayan Wensinck hadislerin sonradan ortaya konulduğu, ancak hicrî ikinci yüzyıla kadar götürülebileceği, hadis diye söylenilenlerin tezinde ileri sürdüğü üzere diğer dinlerden alıntılar olduğu gibi düşünceleri savunmuştur. Bu konuda özellikle Goldziher'i örnek aldığı görülmektedir. Onun bu görüşlerini İslâm Ansiklopedisi'nde yazdığı onlarca maddede de görmek mümkündür. Bunlardan bazıları şunlardır: emir el-müslimîn, Asiye, Rasûl, mucize, Nâfî b. el- Ezrak, müslüman, vitr, Osman b. Maz'un, sünnet, teheccüd, el-Tayâlisî, teravih, teyemmüm, İsmail, İsrail, İsrafil, Yeremya, Ukaz, Utbe b. Gazvan, mihne, Meryem, mesîh, Zeyd b. Sabit, vahiy, mürcie, Mushaf, mütevatir, Ebû Hanife, Firavun, Furkan, Harut ve Marut, Eş'arî, Bahira, el,Evzâî, Azer, salat, Enes b. Mâlik, Amr b. As, Amr b. Hind, el,Tirmîzî, Vâsıl b. Atâ, en-Nesefî, Mekke, Hendek savaşı, Hûd (a.s.), Mescid-i Aksa, Mescid-i Haram vd.[364] Özellikle İbrahim maddesinde ileri sürdüğü görüşler çok problemlidir. Hatta bu maddede yazdıkları sebebiyle birçok müsteşriğin seçildiği Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye'ye üye olamamıştır. Kendisinden bu konuda bir geri bildirim istendiğinde 'müsteşriklerin zaten benimsenen teorisi' olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kendisini savunurken İslâm'a hizmet noktasında Concordance gibi yaptığı çalışmaları ön plana getirmiştir. Wensinck'in çıkışları sebebiyle oryantalizm daha da dikkat çekmiş ve üzerinde çalışanların sayısı çoğalmıştır. Kendisine Cezayir hükümetince doktora unvanı takdim edilmiştir.

[362] Salih Hamdan, *Tabakat*, 164. ez-Ziriklî, *el-A'lâm*,278. Bedevî, *Mevsûatü'l-Müsteşrikûn*, 289.
[363] İbrahim Hatiboğlu "Miftâḥu künûzi's-sünne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları 2020), 30/17-18.
[364] BRILL "Aranan: Arent Jan Wensinck", (Erişim:20 Mart 2025).

Wensinck'in The Encyclopaedia of Islam'ı Almanca muhtasar bir şekilde de yayımlamak istemiştir. 1937'de başlanan bu eser J. H. Kramers'ce bitirilmiştir.

Mustafa es-Sibâi onu 'İslâm'ın ve Hz. Peygamberin amansız düşmanlarındandır' diye vasfetmektedir. Düşmanlığı sebebiyle 1936 yılında Dr. Hüseyin el Havvârî Wensinck'i ağır bir şekilde tenkit etmiş bunun üzerine Mısır Dil Kurumu üyeliğinden çıkarılmıştır.[365]

Eserlerinden *The Muslim Creed* (İslâmi Akide) Sibâi tarafından İslâm'a zarar veren yayınlar arasında sayılmıştır.[366]

1939 yılında Leiden'de ölmüştür.

Eserleri şunlardır:

Bar Hebraeus's Book of the Dove. İbnü'l-İbrî'nin Kitâbü'l-Ḥamâme (1898)

Mohammed en de Joden te Medina (1908)

A Handbook of Early Muhammadan Tradition

Concordance et indices de la tradition musulmāne (1988)

Legends of Eastern Saints: Chiefly from Syriac Sources. (1911)

Mystic Treatises by Isaac of Nineveh (1923).

The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development(1932)

Les preuves de l'existence de Dieu dans la théologie musulmane (1936).

Travel Diary of A. J. Wensinck

La pensée de Ghazzali (1940).[367]

Handwörterbuch des Islam (1941)

Semietische studiën uit de nalatenschap van Prof. Dr. A. J. Wensinck (1941).[368]

Wensinck'in İslâm Ansiklopedisi'nde bizim ele almak istediğimiz maddesi ise Hendek Gazvesi'dir.

2.1.6. Gıorgio Levı Della Vida (1886-1967)

İtalyan oryantalist Giorgio Levi Della Vida, 1886 yılında Piedmont'ta doğmuştur.[369] Asimile olmuş[370] Musevi kökenli bir aileden gelmiştir. Temel eğitimini tamamladıktan sonra, Roma Üniversitesi'nde Şarkiyat ve Semitik Diller alanlarında yükseköğrenim görmüştür,[371]

[365] Sibâi, *Oryantalizm ve Oryantalistler*, 65.
[366] Sibâi, *Oryantalizm ve Oryantalistler*, 71.
[367] Salih Hamdan, *Tabakat,* 164.
[368] Kızıl, "Arent Jan Wensinck", 43/158-159.
[369] Haïm Z'ew Hirschberg, "Giorgio Levı Della Vida", *Encyclopedia Judaica* ed. Fred Skolnık (Jerusalem: Keter Yayınevi, 2006), 12/9497.
[370] Bruna Soravia, "Giorgio Levı Della Vida", Dizionario Biografico degli Italiani (13 Mart 2025).
[371] Hirschberg, "Giorgio Levı Della Vida", 12/9497.

burada Ignazio Guidi'nin rehberliğinde akademik kariyerine yön vermiştir.[372] C. Schiaparelli'nin verdiği Arapça ve F. Halbherr'in verdiği Yunan epigrafisi derslerine katılmıştır.[373]

1909 yılında üniversite eğitimini tamamladıktan sonra, Roma Üniversitesi Doğu Bilimleri Bölümü'nün 1907'de yayımlamaya başladığı *Rivista degli Studi Orientali* dergisinde, ilk sayısından itibaren İbrani dünyasına ilişkin yayın haberlerini kaleme almaya başlamıştır.[374] 1911'de İtalya'ya dönen Giorgio, oryantalist tarihçi Leone Caetani tarafından tasarlanan ve yönetilen *Annali dell'Islam'ın* editörlüğüne katılmıştır.[375] 1914 yılında, henüz 28 yaşındayken Napoli'de bulunan Istituto Universitario Orientale'de Arapça öğretim üyeliğine asaleten atanmıştır. İncil, Arapça, Süryanice, Fenike ve neo-Pön yazıtlarını ve Sami halklarının tarihlerini ve edebiyatlarını öğretmiştir. Tüm bu alanlarda çok sayıda makale yayınlanmıştır. Bunlardan birçoğu, özellikle Yahudilik ve İslâm alanında olmuştur.[376]

Torino Üniversitesi'nde 1917 yılında Semitik Diller ve İbrânîce alanındaki akademik kürsüyü devralmıştır. Hocası Ignazio Guidi'nin emekli olmasıyla birlikte Roma Üniversitesi'ndeki İbrânî ve Semitik Diller Kürsüsü'nün başkanlığına getirilmiştir. Ancak o dönemde iktidar sahibi faşist rejimin akademisyenlerden istediği bağlılık sözü üzerine yemin etmeyen Giorgio üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Bu süre zarfında çeşitli sıkıntılar yaşamıştır. 1932 yılında Vatikan Kütüphanesince doğu yazmaları bölümünde görevlendirilmiş ve burayı ilmi bir saha olarak görerek yıllarca çalışmıştır. Vatikan Arap-müslüman el yazmaları kataloğu (1. cilt, 1935; 2. cilt, 1965), Papa XIII. Gregory döneminde Roma Kilisesi ile Doğu kiliseleri arasındaki ilişkilerle ilgili belgeler koleksiyonu (1948) ve Vatikan koleksiyonundaki el yazmaları üzerine bir dizi ayrıntılı makale, Vatikan Kütüphanesi'nde çalıştığı yılların meyveleri olmuştur.[377]

Enciclopedia Italiano'da katkılarının apolitik olması şartıyla maddeler yazmış ayrıca şarkın dünyaya kazandırdığı değerler üstüne de maddeler kaleme almıştır.[378]

1947'de vatanına dönüş yaparak mesleğini devam ettirmiştir. Görevi İslâm tarihi metinlerini okumak ve İtalyancaya çevirmektir. Çeşitli ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. Bir

[372] Salih Hamdan, *Tabakat,* 122. Mahmut H. Şakiroğlu, "Giorgio Levı Della Vida" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları,2003), 27/151-153.
[373] Soravia, "Giorgio Levı Della Vida".
[374] Soravia, "Giorgio Levı Della Vida".
[375] Salih Hamdan, *Tabakat,* 122.
[376] Hirschberg, "Giorgio Levı Della Vida", 12/9497.
[377] Salih Hamdan, "Tabakat",122. Hirschberg, "Giorgio Levı Della Vida",12/9497.
[378] Şakiroğlu, "Giorgio Levı Della Vida", 27/151-153. Soravia, "Giorgio Levı Della Vida".

dönem arkeoloji ve epigrafi bilimiyle ilgilenerek öğrencilerini de bu bilgilerden faydalandırmıştır.[379]

1948 yılında toplanan Müsteşrikler Kongresi'ne katılan Giorgio bu kongrede ikinci edisyonu yapılacak olan İslâm Ansiklopedisi'nin şeref başkanı seçilmiştir. İlk baskısında yeterince madde yazmış olmasına rağmen ansiklopedinin ikinci versiyonunda çeşitli sebeplerle fazla madde yazmamıştır.[380]

Avrupa ve Amerika'da neredeyse tüm akademilere üye seçilen ve fahri doktor unvanı verilen büyük bir şarkiyatçı olmuştur. Türkçe'ye eserleri kazandırılmamış olsa da kendisi hakkında en çok ilmi çalışma yapılan şarkiyatçılardan birisidir. California Üniversitesi en çalışkan gördüğü İslâmistler'e ödül verme yoluna giderek Giorgio'ya ödül vermiştir.[381]

Arap-İslâm sahasındaki bilimsel çalışmalarına, dinsel olgulara olan dikkati ve tarihi nüfuz ve sentez konusundaki yeteneği kendisine bazı çalışmalara yöneltti. Caetani'nin izinden giderek tarihçi el-Belâzürî'nin eserinden alınan ve Hz. Ali b. Ebî Tâlib'e odaklanan bir çalışmayla ilk kez sahneye çıkmıştır. Yirmi yıldan fazla bir süre sonra Giorgio, Olga Pinto ile iş birliği yaparak ilk Emevi halifesi üzerine bir çalışma yapmıştır. İtalyanlar Giorgio'yu İslâm öncesi ve İslâm dillerinin bir uzmanı, kendi yaşadığı kültüre göre anlaşılması zor soyağacı ve prosopografik göndermelerin çözümleyicisi, şiirin bilgili bir tercümanı olarak görmüşlerdir.[382]

Akademik kariyerinin özellikle ilk dönemlerinde canlı olan Süryani alanına olan ilgisi devam etmiştir.[383] Kendi oryantalist sahasında velûd diyebileceğimiz bir şahıs olan Giorgia'nın eserleri İslâmiyat, Endülüs Arap edebiyatı, epigrafi, katalog, hâtırat, Yahudi Tarihi ve Süryani edebiyatı olmak üzere farklı kategorilerde sınıflandırılabilir.

Çoğu İtalyanca olan eserleri şunlardır:

Il Califfato di Ali (1914-1915)

Storia e religione nell'Oriente semitico(1924)

Le iscrizioni neopuniche della Tripolitania (1927)

Les "Livres des Chevaux" de Hišam Ibn al-Kalbī et Muhammed Ibn al-Aʿrābī (1928)

Elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana: Vaticani, Barberiniani, Borgiani, Rossiani (1935)

[379] Şakiroğlu, "Giorgio Levı Della Vida", 27/151-153.
[380] Şakiroğlu, "Giorgio Levı Della Vida", 27/151-153.
[381] Şakiroğlu, "Giorgio Levı Della Vida", 27/151-153.
[382] Soravia, "Giorgio Levı Della Vida".
[383] Soravia, "Giorgio Levı Della Vida".

Il Califfo Mu'āwiya I secondo il "Kitāb Ansāb al-ašrāf" di al-Balādurī (1938)

Les sémites (1938)

Ricerche sulla formazione del piu antico fondo dei manoscritti orientali della Vaticano (1939)

Frammenti Coranici in Carattere Cufico Nella Biblioteca Vaticana (1947)

Documenti sulle relazioni delle Chiese orientali colla S. Sede durante il pontificato di Gregorio XIII (1948)

George Strachan, Memorials of a Wandering Scottish Scholar of the Seventeenth Century (1956)

Aneddoti e svaghi arabi e non arabi (1959)

Secondo elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana (1956)

Fantasmi ritrovati (1966)

Note di storia letteraria arabo ispanica (1971)

Arabic Papyri in the University Museum in Philadelphia (1981)

Arabi ed Ebrei (1984)

Iscrizioni puniche della Tripolitania (1987)

Visita a Tamerlano. Saggi di storia e Letteratura (1988)

Pitagora, Bardanese e altri studi siriaci (1988).[384]

Son olarak kendi özgeçmişini kaleme almıştır ve *'Fantasmi Ritrovati'* adıyla yayımlanmıştır.

Appunti Bardesanici. Rivista degli Studi Orientali (1919-1920)

Bardesane e il diyalog delle leggi dei paesi. Rivista di studi filosofici e religiosi(1920)

Appunti e quesiti di storia letteraria Araba (1934)

Muḥammad Ibn Ḥabīb's 'Matronymics of Poets (1942)

The 'Bronce Era' in Moslem Spain (1943)

El Elyon in Genesis 14 (1944)

Pre-Islamic Arabia (1944)

Iscrizione Araba di Ras el-Hamam. Scritti in onore di F. Beguinot (1949)

Nuova luce sulle fonti islamiche della Divina Commedia. Endülüs: Las Escuelas de Estudios Árabes de Madrid y Granada 14(1949)

Manoscritti Arabi di orijinal spagnola nella Biblioteca Vaticana(1954)

Traduzione Araba delle Storie di Orosio. Endülüs: Las Escuelas de Estudios Árabes de Madrid y Granada 19 (1954)

[384] Şakiroğlu, "Giorgio Levı Della Vida", 27/151-153.

La corrispondenza di Berta di Toscana col califfo Muktafi: Rivista storica italiana, 66 (1954)

Linguistica semitica: presente e futuro (1961).

Un texte mozarabe d'histoire universelle (1962).

Le iscrizioni neopuniche della Tripolitania. Annali dell'Istituto Orientale di Napoli 17 (1967). [385]

Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nde birçok maddenin yazarıdır. Bunlardan bazıları: Muhârip, murad, Mazin, Ömer b. Hattab, lihyan, Mirdas, Ümeyye b. Abdişems, Muhtar es,Sakafî, Selman el-Fârisî, Tay b. Ubeydullah, Temim b. Murr, Temîm ed-Dârî, sîre, Osman b. Affan, Kusayy, Hariciler, Kuşeyr, Kuleyb b. Rebia'dır.[386] Bizim incelemek istediğimiz maddesi ise 'siyer' dir.

2. 2.Türk Yazarlar

2.2.1. Ömer Rıza Doğrul (1893-1952)

1893 yılında Kâhire'de doğmuştur fakat köken olarak Burdurludur.[387] Hacı Müezzinzâde Hacı Mustafa Nafiz Efendi'nin oğludur. Babasının ilme ve ilim adamlarına verdiği kıymet vesilesiyle Mısır'a göç ettikleri bilinmektedir. Ömer Rıza Doğrul da böylelikle öğrenimini Mısır Ezher Üniversitesi'nde bitirmiş ve gazetecilik yapmaya burada başlamıştır.[388] Mısır'da es-Siyâse, eş-Şâb, el-Âlem gibi gazetelerde yazılar yazmıştır. Ayrıca Eşref Edip Fergan'ın yönetiminde olan Sebilü'r-reşâd'a yazılar göndermiştir. Bu vesilelerle Mehmet Akif Ersoy ile de tanışarak ondan bir hayli etkilenen Doğrul onunla olan irtibatını devam ettirmiş ve kızıyla izdivaç kurmuştur.[389] 1915'te Türkiye'de yayımlanan Tasvîr-i Efkâr ile memleketinde basın hayatına girmiş olmuştur. Millî Mücadele yıllarında Tevhid-i Efkâr'da da yazılar yazan Doğrul mücadeleye ihlasla inanarak tüm müslümanları bu inanç ve fiiliyata davet etmiştir.[390]

1920'de yapılan sınavı kazanarak Vefa ve Mercan Liselerinde İngilizce öğretmeni olarak görevde bulunmuştur. Hem gazeteciliğin o dönemdeki yoğunluğu hem okullardaki çeşitli karışıklıklar sebebiyle iki işi bir arada yürütemeyerek gazeteciliği tercih etmiştir. Tan, İkdam, Vakit, Son Posta, Cumhuriyet gibi birçok gazetede yazılar yazmıştır.

---

[385] Eserlerinin tamamı için 'Giorgio Levi Della Vida nel Centenario della nascita' (Giorgio Levi Della Vida doğumunun yüzüncü yılında) adlı çalışmaya bakınız.
[386] BRILL "Aranan: Giorgio Levı Della Vida", (Erişim: 20 Mart 2025).
[387] Mustafa İsmet Uzun "Ömer Rıza Doğrul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1994), 9/489-492.
[388] Selami Kurt "Ömer Rıza Doğrul" *Atatürk Ansiklopedisi* (Erişim: 06 Mart 2025).
[389] Rabia Banu Temur, "Dış Politika Yazarı Olarak Ömer Rıza Doğrul: Hayatı ve Dış Politika Anlayışı" (İstanbul Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 7.
[390] "Ömer Rıza Doğrul", 9/489-492.

Takrîri sükûn kanununun gereği basına yapılan sansürlerden sonra rejim taraftarı bazı basın yayın organlarının da geliştirilmesi gereği ifade edilmektedir ki bu görevi 1924 tarihinde Yunus Nadi Abalıoğlu gerçekleştirmiştir. Abalıoğlu Cumhuriyet gazetesini kurmuştur. İşte Ömer Rıza Doğrul da bu gazetede yazılar yazarak görüşlerini beyan etmiştir. Öyle ki yapılan inkılapları desteklemiş veya destekler görünmüş; Kur'ân-ı Kerîm varken hilafetin olmaması gerektiği, saltanatın yanlış olduğu gibi konularda fikirlerini dile getirmiştir.[391] Basın konusunda kanun bile çıkarılmış olması bize Doğrul dahil olmak üzere gazete ve diğer basın yazarlarının o dönem ne derece özgürce fikirlerini anlatabildiklerini sorgulatmaktadır. 1946 yılında basına özgürlük yolu açılarak baskılar hafifletilmiştir. İşte bu dönemde Doğrul Selamet Mecmuasını çıkarmaya başlamıştır. Burada daha hür bir şekilde fikirlerini dile getirmiştir.[392]

Ayrıca İngilizce öğretmenliğini çeşitli yerlerde kullanmıştır. Mısır'da kalmasının da verdiği tecrübelerle Vakit gazetesinde Türkiye-Mısır ilişkileri üzerine yazılar yazarken İstiklâl Mahkemelerinde yargılanmıştır. Bir süre Tahirü'l-Mevlevî ile aynı koğuşta kalmış ve bu süre zarfında aşağıda ismini zikredeceğimiz kitapların bir kısmının tercümeleri ile ilgilenmiştir.[393]

Yurtdışı seyahatlerine çıkarak bazı yerleri görme tecrübesini kazanmıştır. Memleket insanlarının şuurlanması için çok çaba sarfetmiştir. Ayrıca müslüman ülkelerin bir araya gelerek bir blog oluşturmaları gerektiğini, Türk-Arap dostluğunun önemini savunmuş ve her fırsatta dile getirmiştir. Başta Türkiye olmak üzere tüm müslüman ülkelerin özgürlük mücadelesi yolundaki seferberliklerine katkıda bulunmuş ve kalemiyle destek vermiştir. Arapça bilmesi ve Mısır başta olmak üzere müslüman ülkeleri iyi tanıması onun yazılarının değerini artırmıştır.[394] BM'nin Filistin'i bölüşme kararından sonra zaten yazılarıyla buna karşı çıkarken gönüllü olarak Filistin ordusuna katılmak istemiş ve 1948 yılında Filistin'e gitmiştir.[395]

Masonluğa bakış açısı farklı olması sebebiyle masonlukla itham edilmiştir. Masonluğun ahlâki bir kurum olduğunu ifade etmiş ve halka yararlı olabileceğini belirtmiştir. [396] Eserlerinde onun mason olduğuna dair belirtilerin bulunmadığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla onun bu sözleri hem diğer sözleri hem de kitapları, hayatı ve fiiliyatıyla uyuşmamaktadır. İddialar ise mesnetsiz gözükmektedir.

[391] Temur, "Dış Politika Yazarı Olarak Ömer Rıza Doğrul", 3.
[392] Temur, "Dış Politika Yazarı Olarak Ömer Rıza Doğrul", 4.
[393] Temur, "Dış Politika Yazarı Olarak Ömer Rıza Doğrul", 9.
[394] Kurt, "Ömer Rıza Doğrul". "Ömer Rıza Doğrul", 9/489-492.
[395] Temur, "Dış Politika Yazarı Olarak Ömer Rıza Doğrul", 13.
[396] "Ömer Rıza Doğrul", 9/489-492.

Doğrul'u yaşadığı dönemin sosyal, fiziki, ekonomik hatta psikolojik şartları içinde değerlendirmek gerekmektedir. Kendisi birinci ve ikinci dünya savaşlarını neticesinde inkılapları görmüş ve yaşamış bir şahsiyettir. Kayınpederinin M. Akif Ersoy gibi topluma mal olmuş birisinin olması hatta kendisinin Mısır'da büyümüş olması bile onun hayatında farklı etkiler oluşturmuştur kanaatindeyiz. Siyasi itibarla da hem ülke genelinde hem müslüman memleketler hem de dünya genelinde hür bir dönemde olamamışlardır.

1940'lı yıllarda Millî Eğitim Bakanlığınca tercüme ve te'lif edilen İslâm Ansiklopedisi'ne karşı çıkarılan İslâm-Türk Ansiklopedisi'nde birçok madde kaleme almıştır. 'Asr-ı Saadet' serisini tamamlayarak dini yayın hayatına mühim bir ilavede bulunmuştur. Din dersleri, din öğretimi, dini özgürlük gibi konularda çok kıymetli hizmetlerde bulunmuştur. Çıkardığı 'Selamet Mecmuası'nda bu tarz tartışmalı muhtevalara da yer vererek topluma mâl etmeye çalışmış ve bu problemin ortadan kaldırılmasına çalışmıştır. Ayrıca bu dergide entelektüel birçok kişi de kalem oynatmıştır. Ahmed Hamdi Akseki, Muhammed İkbal, Tâhâ Hüseyin bunlardan bazılarıdır.[397] Oryantalist B. Lewıs bu dergiden ve Türk İslâm Ansiklopedisi ile Sebilü'r-reşâd'dan 'en ilgi çeken ve entelektüellik iddiası bulunan' diye bahsetmektedir. Ayrıca bu dergilerin dini içerikten ziyade siyasete karıştığını söylemekte ve eleştirmektedir. Batı karşıtı, Hristiyanlara muhalif şekilde düşmanca tavır sergilediklerini beyan etmekte ve bu durumu nahoş bularak yakınmaktadır.[398]

1950'de Demokrat Parti'den Konya'dan 9. Dönem milletvekili adayı olmuş ve bunun üzerine seçilerek siyasete adım atmıştır.[399]

Çok iyi derecede Arapça ve İngilizce bilen Doğrul 1952 yılında vefat etmiştir.

Resimli Tarih Mecmuası, Diyanet İlmi Dergi gibi mecralarda yazılar kaleme almıştır.

En çok tanınan eserlerinden ilki 'Tanrı Buyruğu' adlı meal ve tefsir çalışmasıdır. İlk Türkçe Kur'an meallerinden birisi olması hasebiyle önemi artmaktadır. Çalışmasında temel kaynaklara inmesinin yanı sıra çağdaş eserlerden de faydalanmıştır. Eserinin başlığı 'Tanrı Buyruğu' ismi dikkati celbetmektedir. Doğrul aslında Tanrı kelimesinin Allah kelimesini tam olarak karşılayamayacağını ifade etse de bundan geri kalmamıştır.

Hakkında dördü Tanrı Buyruğu adlı bu tefsirine dayalı biri ekonomi, diğeri dış politikadaki görüşlerini konu edinen altı adet yüksek lisans tezi bulunmaktadır.[400] Bu durum Doğrul'un çok yönlü bir kişilik olduğunun göstergesidir.

---

[397] "Ömer Rıza Doğrul", 9/489-492.
[398] Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Tuna, 568-569.
[399] Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), "Ömer Rıza Doğrul" (Erişim: 06 Mart 2025).
[400] Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi (YÖKTEZ) Aranan: Ömer Rıza Doğrul (Erişim: 07 Mart 2025).

Doğrul Eşref Edip Fergan'ın öncülük ettiği İslâm-Türk Ansiklopedisi'nde "Hz. Âişe" maddesinin yazarıdır. Biz bu maddeyi ele alacağız.

Birçok eseri bulunan Doğrul'un te'lif olan çalışmaları şunlardır:

Kur'an nedir? (1927)
Müslümanlık nedir? (1933)
Mehmed Âkif, Şahsı ve Aile Hayatı (1938)
Tanrı Buyruğu (Kur'ân-ı Kerîm'in Tercüme ve Tefsiri) (1934)
Kanlı Gömlek (1944)
Ekber: Bir Türk Dâhisi (1944)
Cennet Fedaileri: İslâm Tarihinde Gizli ve Yıkıcı Teşekküller (1944)
İslâmın Özü ve Kur'an'ın Ruhu (1946)
Yeryüzündeki Dinler Tarihi (1947)
İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf (1948)[401]
Hazret-i Râbiatü'l-Adeviyye (1976)[402]

Tercümeleri şunlardır:
Rûh-ı İslâm: Müslümanlığın ve İslâm Mefkûrelerinin Târîh-i Tekâmülü (1979)
Peygamberimiz Aleyhisselâm
İslâmiyet ve Hükûmet (1927)
İslâm Tarihi: Asr-ı Saâdet (1928)
Hazret-i Muhammed ve Kur'ân-ı Kerîm (1928)
Garbda Müslümanlık Cereyanı (1928)
Türkiye Nasıl Doğdu? (1928)
İslâmiyetin Asrîliği ve Avrupa'nın İslâmlaşması (1933)
Yeryüzünde Din Geriliyor mu, İlerliyor mu? (1933)
İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret (1934)
Kur'andan İktibaslar (1934)
İslâm Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp (1935)
Ömer Hayyam (1944)
Hazret-i Muhammed Mustafa (Muhammed Hüseyin Heykel'den, İstanbul 1945).
Abu'l-Farac Tarihi (1945)
Dine Dönüş (1949)
İslâm Tarihinde İlk Melâmet (1950)
Müslümanlıkta Hac Farizası (1939)
Beydebâ'da*n Kelîle ve Dimne (1941)*
Valmiki'den *Ramayana(1942)*
Halil Cibran'ın Nebî adlı eserinden *Hak Erenler (1946)*
Herodot, Beydebâ ve Mevlânâ'dan derlenen *Dost Görünen Düşman (1947)*
Sven Hedin'den *Gobi Çöllerinde (1933)*
Clement Wood'dan *İspanya'da Engizisyon (1938)*
Charles Finger'den *Marko Polo'nun Sergüzeştleri (1938)*
Markum Leo'dan *Tarihin Meşhur Kadınları (1939)*
Markum Leo'dan *Lord Nelson ve Leydi Hamilton'un Büyük Aşkı (1939)*
Alexandre Dumas'dan *Borjiyaların Cinayeti (1939)*
Markum Leo'dan *Büyük Katerina ve Âşıkları (1939)*

[401] Murat Altıparmak "Ömer Rıza Doğrul'un Sosyo-Ekonomik Görüşleri (İstanbul: Marmara Üniversitesi: Orta Doğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,1996), 5.
[402] "Ömer Rıza Doğrul", 9/489-492. Kurt, "Ömer Rıza Doğrul".

Hayat Kırkında Başlar (1939)
A. J. Cronin'den *Şahika (1941)*
Pearl S. Buck'tan *Şark Rüzgârı Garp Rüzgârı (1941)*
Louis Bromfield'den *Yağmurlar Gelince (1942)*
Pearl S. Buck'tan *Canavar Tohumu (1943)*
Florence L. Barclay'dan *Karanlık ve Aydınlık (1943)*
Clavijo'dan *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*
Corelli'den *Uçurum*
Thomas Mann'dan *Gövde Değiştiren Kafalar*
Pearl S. Buck'tan *Bir İzdivacın Portresi (1946)*
Herbert N. Casson'dan *Hayatta İlerle ve İlerlet (1940)*
İnsanları İdare Etme Sanatı (1941)
Parlak Bir İstikbal Nasıl Kazanılır (1942)
Para Kazanmak ve Kullanmak Sanatı (1950)
W. E. Sargent'ten *Evlilik Hayatında Daha Bahtiyar Olmanın Yolu (1976)*
Dale Carnegie'den *Dost Kazanmak ve İnsanlar Üzerinde Tesir Yapmak (1938)*
Söz Söylemek ve İş Başarmak Sanatı (1939)
Meşhur Adamların Meçhul Tarafları (1940)
Üzüntüsüz Yaşamak Sanatı (1948).[403]

Yayıma Ömer Rıza Doğrul'un hazırlamış olduğu eserler ise şunlardır:
İslâm Ahlâkının Esasları (1945)
Kur'ân-ı Kerîm'den âyetler (1944)
Safahat (1944)[404]

Makaleleri şunlardır:
Peygamberimizin Veda Haccı (1950)
Merhum Mehmet Akif Ersoy'dan: "Nasrullah" Kürsüsünden (1969)[405]
Misyonerliğin Yeni Şekli (1948)
Misyonerlik (1924)[406]
Felsefe: Ferid Vecdi'nin Âsârından: Rûh-ı İnsan "Felsefî, İlmî Bir Bahis"[407]
İçki ile Mücadele Asrın En Büyük İçtimaî Hareketidir
Hıristiyanlık Âleminde Tevhid Akidesi
Klarkalizm
İngiltere'de Edyân Kongresi
Din-i İslâm'ın Beyne'l-Edyân Mevkiî
İlmünnefs ve Dîn[408]
İnkılabât-ı Hâzıra Karısında İslâm Âlemi
Hummâ-i Islâhât
Mukadderât-ı İslâmiyyeyi Tezlîl Etmeyelim
Uhuvvet-i İslâmiyye

---

[403] "Ömer Rıza Doğrul", 9/489-492. Kurt "Ömer Rıza Doğrul". Altıparmak "Ömer Rıza Doğrul'un Sosyo-Ekonomik Görüşleri, 6-7.
[404] "Ömer Rıza Doğrul", 9/489-492. Kurt "Ömer Rıza Doğrul".
[405] Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Aranan: Ömer Rıza Doğrul" (Erişim: 06 Mart 2025)
[406] Sami Baybal, "Ömer Rıza Doğrul'un Misyonerliğe Dair İki Makalesi Üzerine" *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergis*i, 18 (Güz 2004), 5.
[407] Ömer Rıza Doğrul, "Felsefe: Ferid Vecdi'nin Âsârından: Rûh-ı İnsan "Felsefî, İlmî Bir Bahis" *Sebîlürreşad Dergisi* 289 (26 Mart 1914), 45.
[408] Ömer Rıza Doğrul, "İlmü'n-nefs ve Din," *Sebîlürreşad Dergisi* 625 (13 Kasım 1924), 25/9.

Uhuvvet-i İslâmiyyenin İnkişâfı
İttihad-ı Millî
Felaketlere Karşı (1919)[409]
İslâmiyetin Ruhânî Dili
Müslümanlık Tab-ı Beşeri Nasıl Terbiye Eder?
Fuhşun Esbabı
İslâmiyet taassup ve görenek düşmanı, ilerinin ve ilerlemenin taraftarıdır.
Türk, Arap, Kürd[410]
İslâmiyet akıl dinidir ve insan aklına hitap eder.
İslâmiyet, ilmi korur ve ilmin tekâmülünü hızlandırır.
Vilâyât-ı Arabiyye Hakkında[411]
Allah, kimleri sever ve kimleri sevmez?
Allah sevgisi, nasıl kazanılır ve neler başarır?
İslâm ruhunun yaratıcılığı.
İslâmiyet, feragat ve fedakârlık dinidir.
İslâmiyet, adalet ve müsavatı bütün kuvvetiyle destekler.
Dinin belli başlı esasları.
Âlem-i İslâm ve Devlet-i Osmaniyye[412]
Kur'ân'da oruç ve Ramazan.
Bütün İslâm âlemini alakalandıran üç büyük dava: Filistin, Mısır, Endenozya
Hakiki laikliğe doğru
Kızıl münafıklardan hazer
Radyomuz, dinî neşriyat yapmalıdır
İstiklâlimiz[413]

2.2.2. Muhammed Hamidullah (1908-2002)

Muhammed Hamidullah 1908 yılında Hindistan Haydarabad'da doğmuştur. Köklü bir dînî geleneğe sahip olan ailesinden ilk öğrenimini almıştır. Hamidullah'ın ailesinin soyu müfessir ve mutasavvıf Mahdûm Mehâimî'ye dayanmaktadır.[414] Babası ise Haydarabad başmüftülerindendir.[415] Dini bilgilerinin yanında fen ilimlerini de tahsil etmiştir. Üniversite tahsilini Haydarabad'daki Osmaniye Hukuk Fakültesi'nde tamamlamıştır. Aynı yerde devletler hukuku bölümünde yüksek tahsil yapmıştır.[416] Öğrendiği diller Arapça, İngilizce, İtalyanca, Rusça, Fransızca, Almanca, Urduca ve Farsça'dır. İlerleyen süreçte 12 dilde okuyabilen ve 5 dilde de hem okuyup hem yazabilen filolojik bir ilme sahip olmuştur. Fakat 'Arapça biz

[409] Ömer Rıza Doğrul, "Felaketlere Karşı" *Sebîlürreşad Dergisi* 17 (29 Mayıs 1919), 5.
[410] Ömer Rıza Doğrul, "Türk, Arap, Kürd" *Sebîlürreşad Dergisi* 429-430 (17 Temmuz 1919), 118.
[411] Ömer Rıza Doğrul, "Vilâyât-ı Arabiyye Hakkında" *Sebîlürreşad Dergisi* 425-426 (26 Haziran 1919), 82.
[412] Ömer Rıza Doğrul "Âlem-i İslâm ve Devlet-i Osmaniyye" *Sebîlürreşad Dergisi* 423-424 (19 Haziran 1919), 66.
[413] Ömer Rıza Doğrul, "İstiklâlimiz" *Sebîlürreşad Dergisi* 419-420 (05 Haziran 1919), 27.
[414] Salih Tuğ - M. Kâmil Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 531-534.
[415] Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 531.
[416] Yakıt, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", 44.

müslümanlar için anadilimizdir. Hz. Peygamberin eşleri bizim anamızdır. Analarımızın dili de Arapça'dır' diyerek konferanslarının bazılarında tercihini Arap dilinden yana kullanmıştır. [417]

Osmaniye Üniversitesi'nce verilen burs sebebiyle Almanya'ya gitmiştir. Buradan Bonn şehrinin Rheinische *Friedrich Wilhelms Üniversitesi*'ne gönderilmiştir.[418] '*Die Neutralitat im Islamischen Wölkerrecht*(İslâm Uluslararası Hukukunda Tarafsızlık)' adlı teziyle 1933 yılında doktorasını tamamlayarak hukuk alanında doktor unvanını almıştır. Sonrasında Fransa'ya giderek Sorbonne Üniversitesi'nde tarih-edebiyat sahasında ikinci kez doktor olmuştur.[419] Tezinin ismi '*La Diplomatie musulmane a l'epoque du prophete 'et des khalifes ortodoxes'*dir. Doktorasını yaparken Christiaan Snouck-Hurgronje gibi meşhur bazı müsteşriklerden istifade etmiştir.[420] Birçok merkeze giderek araştırmalarda bulunmuş ve el yazmaları incelemiştir. Bunlar: Mekke, Medine, Beyrut, Şam, Kâhire ve İstanbul'dur. Ayrıca Kuzey Afrika ülkelerine de giderek birçok el yazması incelemiş ve kütüphanelerinde çeşitli araştırmalarda bulunmuştur.[421] 1932 yılında geldiği İstanbul'da Şerafettin Yaltkaya, İsmail Saib Sencer, Osman Reşer[422] gibi bazı ilim adamlarıyla görüşmüştür.[423]

1936 yılından sonra memleketi Haydarabad'ın Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesinde yaklaşık on yıl kadar öğretim üyeliği yapmıştır. 1948 yılında ülkesinin Hint güçlerince işgali haberi üzerine mülteci olarak Fransa'ya yerleşmiştir. Haydarabad'ın özgürlüğü için uğraşan Hamidullah'a Hindistan hükümeti ülkesine dönme yasağı koymuş ve pasaportunu iptal etmiştir. Ülkesine döneceği ve bağımsız olacağı ümidini hep içinde taşıdığından dolayı birçok ülkeden vatandaşlık teklifi aldığı halde mülteci olarak uyruksuz statüde yaşamıştır.[424]

Kur'ân-ı Kerîm'i, Mescid-i Nebî'de kıraat âlimi Hasan b. İbrahim eş-Şâir'in nezaretinde hatmedip icâzet almıştır. Hz. Peygamber ile ilgili çalışmalarından ötürü Pakistan yetkilileri kendine en yüksek dereceli nişan takdim etmişlerdir. Fakat para ödüllerini kabul etmeyerek bağış yapmıştır. Türkiye Cumhuriyeti olarak da takdir ve teşekkür bağlamında çeşitli belgeler verilmiştir. Ayrıca 'Türk Millî Kültürüne Hizmet Şeref Armağanı' takdim edilmiştir.[425]

---

[417] Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler*, 1/215.
[418] Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 531.
[419] Yakıt, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", 44.
[420] Casim Avcı, "Prof.Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1 (2003), 223-226.
[421] Tuğ- Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah",531. Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler* 1, 230.
[422] Önceleri şarkiyatçı olan mühtedi alim. Hakkında farklı iddialar için bkz. Güler Doğan Averbek "Osman Reşer'in 1913-1936 Yılları Arasında Berlin Devlet Kütüphanesi'ne Sattığı Yazmalar".
[423] Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah",531. Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler* 1, 230.
[424] Avcı, "Prof.Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)", 224. Yakıt, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", 45. Tuğ- Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 531.
[425] Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 531.

Ömrünün son elli yılını Fransa'da geçirmiştir. Paris'te İslâm Kültür Merkezi'nin açılmasına yardım etmiştir. Fransa'da CNRS yani İlmî Araştırmalar Millî Merkezi'nde araştırmacı profesör olarak hayatını sürdürmüştür. Hamidullah *France-Islam* ismindeki dergiyi uzunca bir müddet neşretmiştir.[426]

Birçok ülkeye giderek çeşitli dersler veren Hamidullah bu bağlamda Mısır, Türkiye, Pakistan başta olmak üzere yolculuklar yapmıştır. 1951'de Türkiye'de yapılan Uluslararası Müsteşrikler Kongresinde tebliğ sunmuş ve bu sebeple kongre başkanının dikkatini çekerek İstanbul'a ders vermek için davet edilmiştir. O sırada İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nün kuruluşu devam etmekte olup sözleşmeli profesör olarak senede bir yarı yıl gelme teklifini kabul etmiştir. Kendisine asistanlık yapanlardan ikisi Fuat Sezgin ve Salih Tuğ'dur. Bu yıldan sonra tam 25 yıl İstanbul başta olmak üzere Ankara, Konya, İzmir, Kayseri ve Erzurum gibi başka bazı üniversitelere de davet edilmiş, çeşitli konferanslar vermiş ve Türkiye'de önemli katkılarda bulunmuştur. [427]

Fransa'daki işinden emekliye ayrıldıktan sonra rahatsızlanarak ABD'nin Florida eyaletindeki yakınlarının yanına taşınmıştır. 17 Aralık 2002 tarihinde vefat etmiştir.[428] Bedeni sanki namazda kıyam hâlinde gibi bir hâlde iken ruhunu teslim ettiği ifade edilmektedir.[429] Cenaze namazını talebelerinden Yusuf Ziya Kavakçı kıldırmıştır. Naaşı Jacksonville'de defnolunmuştur.[430]

Dinamik bir İslâm âlimi olan Hamidullah İslâm Tarihi, İslâm Hukuku, hadis ve tefsir gibi birçok alanda kendini yetiştirmiştir. Kırk dolaylarında eser ve yedi yüze yakın da makale te'lif etmiştir. Birçok el yazması neşretmiştir. Eserlerinden te'lif ücreti istemeyen Hamidullah eserlerinin edisyonunu devamlı tazeleyen çok titiz bir çalışma düzenine sahip örnek bir İslâm âlimidir. [431] Kur'ân-ı Kerîm'i tercüme ettiğinde Allah'ın kitabıdır diye ithaf ve imza kullanmayan ihlaslı bir insandır.[432]

Fotoğraflarda kameraya bakmamış ve fotoğrafını çekmek isteyenleri de engellemek istemiştir. İslâm'ın canlı suretleri konusundaki hassasiyetini bilerek hareket etmiştir.[433]

---

[426] Avcı, "Prof.Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)", 224.
[427] Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 531. Yakıt, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", 44. Avcı, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)", 224. Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler 1*, 220.
[428] Yakıt, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", 48. Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 531.
[429] Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler 1*,215.
[430] Avcı, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)", 225. Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler 1,* 216.
[431] Avcı, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)", 225.
[432] Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler 1*, 228.
[433] Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler 1*, 215.

Muhammed Hamidullah'ın kitap ve makaleleri okuyup müslüman olan pek çok kişi bulunmaktadır. İmzaladığı kitaplarına '*el-fakiru illallah Muhammed Hamidullah*' ibaresini kullanmıştır. [434]

Hamidullah seçtiği bir konuyu önce makale formunda tasarlayan ardından yazıp neşreden son olaraksa bu konuyu geliştirerek kitap haline getiren disiplinli bir alimdir. Kitaplarının son noktasını vefat edene kadar koyamamıştır. Öyle ki en meşhur kitaplarından olan 'İslâm Peygamberi' için kırk yılını aldığını söylemiştir.[435] 72 yaşındayken elinde büyük çalışmaları olduğu bunları tamamlamak istediğini ifade etmiştir. Bunlardan birisi Buhari'nin 1903 yılında yapılan Fransızca tercümesinde yapılan yanlışlar ile alakalıdır. Ona göre iki türlü âlim vardır. Bunlardan birisi nakilci diğeri teorisyen olan. İslâm âlemi her zaman teorisyen olan noktasında bir azınlıkla karşı karşıya kalmış ve bunun sıkıntısını çekmiştir düşüncesini taşımaktadır.[436] Hamidullah'ın başta mi'rac ve mûcizeler konusu olmak üzere rasyonel yanı ağır basan konuşmaları eleştirilmiştir.[437] Fakat bu bazen hakarete varan eleştirilerin hepsine[438] olgunlukla hatta teşekkürle karşılık verdiği zamanlar olmuş ve 'ben de yanılabilirim', 'yanlış anlaşılmış' gibi ifadeler kullanmıştır.[439]

Kendisi rivayetlerden ziyade olayın gerçekleşen yüzünü ortaya çıkarmaya çalışmış, çoğu zaman yerinde incelemelerde bulunmuştur. Araştırmalarının yelpazesini hep genişleten Hamidullah eserlerini ilk kaynaklara dayandırmak konusunda gayret etmiştir.[440]

Hemmâm b. Münebbih'in sâhifesini neşretmesiyle müsteşriklerin sıkça ağızlarına doladıkları rivayetlerin şifahi gelmiş olması konusu tekzîb edilerek yazılı rivayetlerden de yardım alındığını ortaya çıkarmıştır.[441] el-Vesâiku's-Siyâsiyye adlı eseri, müsteşriklerin çoğu zaman reddetme eğiliminde oldukları Hz. Peygamber dönemine ait siyasî ve idarî belgeleri ele alan son derece kıymetli çalışmalardan biridir. İslâm Peygamberi adlı eseri ise, benzer şekilde, akademik ölçütler çerçevesinde ilmî değerlendirmeler sunan ve eleştirilere bilimsel nitelikte cevaplar üreten nadir siyer çalışmalarından biri olarak kabul edilmektedir.

Eserleri şunlardır:

---

[434] Yakıt, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", 45-46.
[435] Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler 1*, 224-226.
[436] Yakıt, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", 45.
[437] Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler 1,* 232-235. Bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*.
[438] Bkz. Hüseyin Hilmi Işık, Tam İlmihal Saadet-i Ebediyye. Bkz. Necip Fazıl Kısakürek, Türkiye'nin Manzarası.
[439] Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler 1,* 233-235.
[440] Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 531.
[441] Tuğ - Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 532.

Quran in Every Language (1936)[442]
Mecmûʿatü'l-veşâʾiḳı's-siyâsiyye li'l-ʿahdi'n-nebevî ve'l-ḫilâfeti'r-râşide[443] *(1941)*
The Muslim Conduct of State (1942)
The Battlefields of the Prophet Muhammad[444]
Le Saint Coran (1959)[445]
Le prophète de l'Islam: Sa vie et son oeuvre (İslâm Peygamberi) (1959)
Introduction to Islam (İslâm'a Giriş)(1957)
Muhammad Rasulullah (Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed)(1974)
el-Bokhari (1981)
The Emergence of Islam (İslâm'ın Doğuşu)
Six originaux des lettres diplomatiques du prophète de l'Islam (Hazret-i Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu) (1985)
Le grand livre de la conduite de l'état[446] *(1989)*

Neşirleri şunlardır:
Ebü'l Hüseyin el-Basrî: *el-Mu'temed (1964),*
İbn İshak: *es-Sîre (1976),*
Reşîd b. Zübeyr: *ez-Zehâʾir (1959),*
Şeyh Nu'mân b. Muhammed: *Kitâbü Maʿdeni'l-cevâhir (1973),*
el-Kazvînî: *Kitâbü's-Serd ve'l-ferd*
İbn Kuteybe: *Kitâbü'l-Envâ (1956),*
Vâkıdî: *Kitâbü'r-Ridde (1989).*

Orijinal görüş ve yorumlar serdettiği makaleleri şunlardır:
İslâm Hukûkunun Kaynaklarına Dâir Yeni Bir Tedkîk, (çev. Bülend Davran) (1953),
Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini (çev. Nafiz Danışman) (1955),
Kitab al-Zaxair va'l-Tuhaf ve Abbasiler Devrinde Bağdad-Roma Münasebetleri (1956),
Usûl al-fiqh'ın Tarihi, (çev. Muhammed Fuat Sezgin) (1956),
Niçin Oruç Tutarız? (çev.Osman Keskioğlu) (1960),
İslâmda Estetik ve Güzel San'atlar, (çev. M. Hatiboğlu) (1961),
el-Îlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri (çev. İsmail Cerrahoğlu) (1961),
Kuran-ı Kerim'in Yazma Tercümeleri (çev. Salih Tuğ) (1964),
Muhammad Shafi (6/8/1883-14/3/1963) (1964),
İki Makale Hakkında (1968),
İmâm Muhammed: The Great Muslim Jurist(çev. Yusuf Ziya Kavakçı) (1969),
İslâm Hukukunun Hukukî Kaynağı Olarak Kitab-ı Mukaddes (çev. Yusuf Ziya Kavakçı) (1969),
Hz. Peygamber ve Sahabe Devrinde Kitabet Sanatı (çev. Yusuf Ziya Kavakçı) (1972),
Constitutional Problems in Early Islam (1973),
Carl Brockelmann (1984),
Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları (çev. Yusuf Ziya Kavakçı) (1975),
Feth'ül Endelüs (İspanya) fî Hilâfeti Seyyidinâ Osmân Sene 27 li'l-Hicre (1978),

[442] Tüm Kur'ân-ı Kerîm çevirilerinin bibliyografik hâlidir. Ayrıca Fatiha sûresinin farklı dillerdeki tercümelerini içermektedir.
[443] Her yeni baskıda yeni edisyon şeklinde neşredilen ve doktorasının temelini oluşturan eseridir.
[444] Hz. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları ismiyle 1962 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.
[445] Fransızca Kur'ân-ı Kerîm tercümesidir. İlk defa müslüman bir âlimce yapılmıştır. Giriş kısmında Kur'an tarihi hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Hâlâ Kur'anın batı dilinde en fazla okunan tercümesidir.
[446] Şeybânî'nin Siyerü'l-kebîr'inin Fransızca tercümesidir.

Hz. Peygamberin Süt Kardeşleri (çev. Fahreddin Atar) (1973)
İslâm'da Hac (çev. M. Akif Aydın) (1984),
İslâmiyette Niçin Ay Takvimi Kullanılır (1967),
Kur'an Müslümanların Mukaddes Kitabı (I) (1967),
Kur'an-ı Kerîm'in Afrika Dillerindeki Tercümeleri (1969),
Müslüman'ın Batı Aleminde ve Memleketine Dönüşünde Karşılaştığı Problemler (çev. Münir Koştaş) (1981),
Müslümanların Kristof Kolomb'dan Evvel Amerika'yı Keşifleri (çev. Mustafa Bilge) (1968),
Ramazan Orucunun Hikmeti (çev. Hamza Aktan) (1967),
Roma Kanunu ile İslâm Kanunu Arasındaki Münâsebetler (çev. Nafiz Danışman) (1955),
Allah'ın Elçisi (s.a.v) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı (1988),
Arap Müelliflerinde Farsça Eski Metinler (çev. İhsan Süreyya Sırma (1977),
El-Mu'temed'in Neşri Dolayısıyla Mu'tezile'nin Fıkıh Yöntemi Üzerine (çev. Şerafeddin Gölcük (2003),
Hz. Peygamberin Büyük Düşmanlarının Psikolojisi (çev. İsmail Yakıt (1986),
Hz. Peygamberin İslâm Öncesi Seyahatleri (çev. Abdullah Aydınlı (1980),
İmparator Heraklius'un Yanında Halife Ebu Bekir'in Bir Elçisi ve Bizansın Kaderiyle İlgili Kehanet Kitabı (çev. Talât Sakallı (2007),
İslâm Hukukunun Kaynakları Açısından Kitab-ı Mukaddes (çev. İbrahim Cânan (1980),
İslâm'da Sembol (çev. İsmail Yakıt (1995),
İslâm'da Devletler Hukuku (çev. Abdülkadir Şener (1977),
İslâmda İsbat Hukukunun Doğuşu (çev. M. Salih Yavuzer (1987),
İslâmi Araştırmalar Yapacak Modern Bir Fakülte Nasıl Olmalıdır? (çev. İbrahim Cânân) (1975),
Kâtip Çelebi'nin el-İlhâm'ul-Mukaddes Min'el-Feyz'il-Akdes'i (Metin neşri) (1971),
Müslümanlarda Hukuk Felsefesi (çev. İ. Kâfi Dönmez) (1980),
Ölümünün 1200'üncü Yıldönümünde Şarlman'ın Muasırı: İmam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybani (çev. Yusuf Ziya Kavakçı) (1969),
Profesör Majid Khadduri'nin "İslâm Devletler Hukuku" (Şeybânî'nin Siyer'i) (çev. Yusuf Ziya Kavakçı) (1969),
Hadis ve Sünnet, (çev. Muharrem Şen) (1969),
Hz. Peygamber (s.a.v) 'in Kisra'ya Gönderdiği Mektubun Aslı (çev. Muharrem Şen) (1969),
Hem Rahmet ve hem de Harb Peygamberi, (çev. Yusuf Ziya Kavakçı) (1970),
Alp Arslan Devrinde İslâm Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hristiyan Anayasası ile Mukayesesi (1971),
Tusi'den Önceki İran Fakihleri (1972),
Dünyadaki Çeşitli İbadet Şekilleri (çev. Cemal Aydın) (1973),
Akdeniz Çevresi Müslümanlarının Tarih İlmine Kazandırdıkları (çev. İ. Süreyya Sırma) (1974),
İlk İslâm İmparatorluğu (çev. İhsan Süreyya Sırma) (1976),
İslâmî İlimlerde İsrâiliyât Yâhut Gayr-ı İslâmî Menşeli Rivâyetler, (çev. İbrahim Canan) (1977),
Halku'l-Kâinat ve Aşlu'l-Enva Hasebe'l-Kur'an Ve'l-Müfekkirine'l-Müslimin (1978),
İslâm Hukûkunun Kaynakları Açısından Kitâb-ı Mukaddes (I), (çev. İbrahim Canan) (1979),
İslâm'da Şahsi Teminatların Kaynakları Meselesi (çev. Ahmet Özel) (1981),
Hz. Peygamber (s.a.v) Gayri Müslimlere Nasıl Davranırdı? (çev. Suphi Seyf) (1986),

Hz. Peygamber (s.a.v)'in Siretinde Anılan Devlet Çeşitleri, (çev. Mustafa Varlı) (1989),
İslâm'da Sembolik Anlatım (çev. Sadık Kılıç) (1989),
Halife Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat (çev. Fahrettin Atar) (1989),
Perde Arkasından Yönetilen Cemel ve Sıffîn Muharebeleri (çev. Sıddık Yüksel) (1990),
Fıkıh, (çev. Nadir Özata) (1991),
İslâm Peygamberinin Hayatında Mevcut Bazı Ayırt Edici Özellikler, (1993).
Hicretten Sonra Medine'de Hz. Peygamberin Davranışlarındaki Hoşgörü, (çev. Mustafa Aşkar) (1995),
Hicri Takvim ve Tarihi Arkaplanı (çev. Kasım Şulul (2000),
Şafii'nin Hukuk İlmine Katkısı, (çev. Menderes Gürkan) (2001),
Roma Kanunu ile İslâm Kanunu Arasındaki Münâsebetler, (çev. Nafiz Danışman (2002),
Sahîh-i Buhârî'nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla, (çev. Abdullah Aydınlı) (2002),
Müslümanların, Gayrimüslimlerle Münasebetleri (çev. Levent Öztürk) (2003),
Mu'tezile Fıkıh Usûlü ve el-Basrî'nin "el-Mu'temed" Adlı Eseri (çev. Ömer Aslan) (2004),
Kur'ân-ı Kerîm İle Diğer Semâvî Kitapların/Sayfaların Karşılaştırmalı Kısa Bir Tarihi (çev. Bahattin Dartma) (2007),
İnsan Toplumlarında İbadet Tarihi, (çev. Zahit Aksu) (2008),
İslâm Hukuku'nda Örf ve Adet, (çev. Zahit Aksu) (2008),
Mucize, Keramet ve İstidrac, (çev. Zahid Aksu) (2009),
Codification of Muslim Law By Abuhanifa (2010),
Sahabe Devrinde İctihad (çev. Ahmet Yasin Küçüktiryaki) (2013),
Müslümanlarda Hukuk Felsefesi (çev. İbrahim Kafi Dönmez) (2014),
Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ (çev. Mehmet Selim Ayday) (2016),
Endülüs'ün (İspanya) Hz. Osman'ın Halifeliği Sırasında -Hicrî 27 Yılında- Fethi, (çev. Selahattin Polatoğlu) (2018),
İslâm Öncesi Mekke'de İki Hristiyan: Osman b. Huveyris ve Varaka b. Nevfel - Two Christians of Pre-Islamic Mecca. Uthman ibn al-Huwairith and Waraqah ibn Naufal, (çev. Havva Esma Akış) (2023). [447]

Hamidullah Diyanet İslâm Ansiklopedisi için 12 madde te'lif etmiştir. Bunlardan bizim ele alacaklarımız 'Uhud Savaşı', 'Hendek Savaşı' maddeleridir.

2.2.3. Abdülkadir Karahan (1913-2000)

1913 yılında Şanlıurfa'nın Siverek kazasında dünyaya gelmiştir. Babası Molla Hacı Zülfikar Efendi ismiyle yörede tanınmış dini simalardan birisidir. İlk öğrenimi kendi memleketinde orta öğrenimi Adana ve İzmir'de yapmıştır.[448]

Karahan İzmir'de kısa bir süre öğretmenlik görevinde bulunduktan sonra 'Yüksek Muallim Mektebi' ve 'İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne girmiştir. Bölümden mezun olduktan sonra 1939-1947 yılları arasında edebiyat öğretmenliği yapmıştır. İlk yazıları 'Fikirler Dergisi' ve 'Yeni Asır' gazetelerinde olmuştur.

[447] İSAM, 13 Ocak 2025.
[448] Hasan Aksoy, "Abdülkadir Karahan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/404.

1945 senesinde '*Fuzulî: Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti'* isimli araştırmasıyla doktor olmuş ve Türkiye'nin üçüncü 'Edebiyat Doktoru' unvanının sahibi olmuştur.

1947 yılında yine Edebiyat Fakültesi'nin Eski Türk Edebiyatı Kürsüsü'nde metinlerin şerhi ve Osmanlı edebiyatı asistanlığı yapmaya başlamıştır. 1952'de '*İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis'* isimli incelemesi ile doçentlik unvanını kazanmıştır. 27 Mayıs ihtilalinden etkilenen hocalar arasında bulunan Karahan kürsüsünden uzaklaştırılmış ise de 1963 yılında edebiyat profesörlüğüne yükseltilerek görevine devam etmiştir. Yine bu yıldan itibaren yaklaşık on yıl boyunca İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde hadis dersleri vermiştir.

Millî Eğitim Bakanlığı, Türkiye İlim ve Edebiyat Eseri Sahipleri Meslek Birliği, Türk Edebiyatı Vakfı ve Türkoloji Enstitüsü tarafından çeşitli ödüller takdim edilmiştir. Mehmet Akif Ersoy'un cenazesini tertipleyen talebelerin öncülüğünü yapmıştır.[449]

Karahan İkbal Akademisi, Joseph von Hammer Cemiyeti, Avrupa ve İslâm Araştırmaları Birliği gibi farklı uluslarası topluluklara üye olmuştur. 1983'te emekli olmuş ve 2000 tarihinde vefat etmiştir. Kitaplarını Urfa'daki bir kütüphaneye bağış yapmıştır.[450]

Abdülkadir Karahan eski Türk edebiyatının neredeyse tüm konularında araştırma ve incelemelerde bulunmuş bir bilim adamıdır. Çeşitli dergilerde ve ansiklopedilerde yazılar kaleme almıştır. T*ürkiyat Mecmuası*, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 19 Mayıs, Bilgi, Türk Kültürü, İslâm Medeniyeti, İzmir Halkevi Dergisi, İşte Türkiye, Halk Kültür Pınarı, Yeni Halk Ansiklopedisi, Çağrı, Tohum, Yeşilay, İnkılapçı Gençlik, Türk Dili, Pakistan Postası, Tasvir,* [451] *Yeni Sabah, Hürriyet, Milliyet, Tercüman, Güneş ve Türkiye* gazeteleri bunlardan bazılarıdır. *İslâm Ansiklopedisi*, *Türk Ansiklopedisi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'*nde maddeler te'lif etmiştir. Yazarın bizim inceleyeceğimiz maddesi Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde yer alan 'hadis' maddesidir.

2010 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın politikasıyla editörlüğünü Ali Fuat Bilkan'ın yaptığı "*Abdülkadir Karahan*" adlı bir kitap yayınlanmıştır. Ayrıca kendisini tanıtan veya eserlerini ele alan farklı makaleler yayınlanmıştır. [452]

Eserleri şunlardır:

Güneşin Doğduğu Yurt (1934),
Hakkı Baha Pars (1943)

[449] Anadolu Ajansı (AA), "Abdülkadir Karahan" (Erişim: 13 Mart 2026).
[450] Aksoy, "Abdülkadir Karahan", 24/404.
[451] Mahmut Kaplan, "Çok Yönlü Bir İlim Adamı" Abdülkadir Karahan ed. Ali Fuat Bilkan (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010), 147.
[452] Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü "Abdülkadir Karahan" (Erişim: 13 Mart 2026).

Fuzûlî'nin Mektupları (1948),
Fuzulî: Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti (1949),
Nâbî (1953),
Nef'î (1954),
Fatih-Şair Avni (1954),
İslâm Türk Edebiyatı'nda Kırk Hadis (1954),
Tercümanü'l-Ümem (1962),[453]
Kanunî Sultan Süleyman Çağı Şairlerinden Figanî ve Divançesi (1966),
Dr. Muhammed İkbal ve Eserlerinden Seçmeler (1974),
Kaid-i A'zam M. Ali Cinnah'ın 100. Doğum Yıldönümüne Armağan (1977),
Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri (1980),
Kırk Armağan (1981),
Müslümanlığın Temel Bilgileri (1981),
XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı (1985),
Şirazlı Hafız ve Şiirlerinden Seçmeler (1988),
Türk Kültürü ve Edebiyatı (1988)[454]
Hammer Tarihi (Çeviri).[455]

İslâm Türk Edebiyatı'nda Kırk Hadis adlı çalışmasında sadece Türk Edebiyatında değil, Arap, Fars, Urdu dillerinde de kırk hadisle ilgili olan çalışmaları ortaya çıkarmak için çalışmıştır. Türk edebiyatında kaleme alınmış olan tüm kırk hadis çevirileri her asırda farklı şekilde ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Bu kapsamlı ve metodik çalışmasıyla Türk tercüme edebiyatına da ilk giriş yapan araştırmacılardan birisi olmuştur. [456] Karahan'ın birçoğu hadis alanında 40'a yakın İslâmî ilimlerle ilgili eseri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Kırk Armağan,

Kırk Altın Küpe,

İslâmi Edebiyatta Kırk Hadisler Üzerinde Genel Bir Bakış.[457]

2.2.4 Neşet Çağatay (1918-1999)

1918 yılında Isparta Gelendost'ta dünyaya gelen Neşet Çağatay'ın babası kadı Hacı Osman oğludur. Çağatay Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Orta Çağlar Bölümünü 1940'ta tamamlamıştır. Sonrasında M. Fuad Köprülü'nün nezdinde iki yıl içinde doktorasını vermiştir.[458] 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne asistan olarak

[453] Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS), "Abdülkadir Karahan" (Erişim: 13 Mart 2026).
[454] Aksoy, "Abdülkadir Karahan", 24/404.
[455] Kaplan, "Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Abdülkadir Karahan", 151.
[456] Kemal Yavuz, "Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'ın Eserleri ve XIV. Yüzyıl Sonuna Kadara Türk Kültürü ve Edebiyatı Adlı Çalışması Üzerine", *Prof. Dr. Albülkadir Karahan 'a Armağan* ed. Ahmet Kaya (Şanlıurfa: Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları), 46-54.
[457] Abdullah Yıldız, "Hadis Edebiyatı-Kırk Hadis" Prof. Dr. Albülkadir Karahan'a Armağan ed. Ahmet Kaya (Şanlıurfa: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), 104.
[458] "Neşet Çağatay", *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi* ed. İhsan Işık (Ankara: Elvan Yayınları,2006), 2/861.

geçiş yapmıştır. 1953 yılında doçent olmuştur. 1960'da ise profesör olan Çağatay görev yaptığı bu fakülteye önce dekan sonrasında ise rektör oldu.[459]

1967 yılında New York Columbia Üniversitesince davet dilerek ders vermesi istenmiştir.[460]

1960-1979 yılları aralığında kendisine İslâm Tarihi, İslâm Mezhepler Tarihi, İslâm Hukuku, Türk İslâm Edebiyatı kürsülerinde başkanlık vazifeleri verilmiştir.[461]

1978 yılına gelindiğinde Konya Selçuk Üniversitesi tarafından Tarih bölümünün kuruculuğunu yapmak üzere davet edilmiştir. Çok uzun zaman geçmeden geldiği bu üniversiteye rektör olarak seçilmiş ve 1981 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Uludağ Üniversitesi, Anadolu Üniversitesi, ODTÜ'de Tarih dersleri vermiştir. YÖK üyeliğine seçilerek bir süre de bu görevde kalmıştır. Yurtdışında çeşitli üniversitelerin de misafir profesör olarak davetlisi olan Çağatay Tahran, Strazburg, Aligarh'da dersler vermiştir.[462] Yine farklı ülkelerde toplanan Oryantalistler, Türkoloji, İslâmoloji gibi kongrelere katılarak bildirilerde bulunmuştur.[463]

Birçok yüksek lisans ve doktora öğrencisi mezun etmiştir. Türk Tarih Kurumu'nun aslî üyeliğini yapmıştır.

Atatürkçü Düşünce Derneklerinde demeçler vermiştir. Ayrıca bu kurumun Bilim Kolu başkanlığını yürütmüştür. Türk Kooperatifçilik Kurumu, Türk-Hindistan Kültür Derneği, Türkiye Kemalist Yazarlar Derneği'nde çeşitli görevler ve Kemalist Ülkü Dergisi'nde yazı işleri müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur.[464]

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Belleten, Din Yolu, Tarih ve Toplum Dergisi, Diyanet Dergisi gibi çeşitli süreli yayınlarda yazıları bulunmaktadır.

Birçok yayını bulunan Çağatay'ın eserleri şunlardır:
100 Soruda İslâm Tarihi (1972)
İslâm Mezhepler Tarihi (İbrahim Agâh Çubukçu ile birlikte) (1965),[465]
Atatürk Önderliğinde Saltanattan Cumhuriyete Geçen Türkiye,
İslâm Dönemine dek Arap Tarihi,
Dînî, İctimâî, İktisadî, Siyasî Açıdan İslâm Tarihi: Başlangıçtan Abbasilere Kadar,
Bir Türk Kurumu Olan Ahilik (1974),
Türkiye'de Gerici Eylemler (1923'ten bu yana).
Bir Din Bilgini Olarak Hacı Bektaş-ı Veli
Tarih Boyunca Bektaşilik

[459] Anonim, "Bir Portre Prof. Dr. Neşet Çağatay", *Güncel Gastroenteroloji* (Erişim 25 Eylül 2024).
[460] "Neşet Çağatay", (Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi), 2/862.
[461] "Neşet Çağatay", (Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi), 2/862.
[462] "Neşet Çağatay", (Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi), 2/862.
[463] Anonim, "Bir Portre Prof. Dr. Neşet Çağatay".
[464] Anonim, "Bir Portre Prof. Dr. Neşet Çağatay".
[465] "Neşet Çağatay", (Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi), 2/862.

Osmanlılarda ve İran'da Alevilik-Bektaşilik
İslâm'ın Yayılma Tarihi ve Alevilik-Bektaşilik
İslâm Dininde Kadın ve Türk Kadınının Dini Hayattaki Yeri
Türk Halkının Din ve Vicdan Hürriyeti
Bektaşilikte İbadet ve Ayinler
Bektaşi Edebiyatı ve Felsefesi
Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler (1947)
Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik Üzerine Makaleler
Sorularla İslâm Dini ve İslâm Tarihi (1998)[466]

Makaleleri şunlardır:
Atatürk Devrimlerinin Amaçları ve Esprisi,
Barışsever ve Özgürlükçü Atatürk,
Laiklik Nedir, Şeriat Nedir?,
Memleketimizde Din İşleri Nasıl Düzenlenmeli?,
Kur'ân-ı Kerîm ve Hadis,
Kadının Örtünmesi (Tesettür)/ Yeni Bir Buluş: Ortaokullarda Din Dersleri Konusu,
Türk Gençliği ve İslâmiyet,
İlk Müslümanlar ve İbadet Şekilleri,
İlahiyat Fakülteleri Hakkında Bir Yazı Dolayısıyla,
Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akîdeleri,
Fütüvvet-Ahi Meselesinin Menşei Meselesi (1952),
İslâm Dini Terakkiye Mâni Midir? (1956),
Les Grandes Lignes de I'Islamisme et des Reformes Turques (İslâmcılığın ve Türk Reformcularının Ana Hatları) (1961),
The Outline of Islamism and Turkish Reformations (İslâmcılığın ve Türk Reformcularının Ana Hatları)(1961),
Temizlik (1961),
Arkadaşım Muhammed Tancî (1918-1974) -(1975),
İslâm'da Vakıf Kurumunun Miras Hukukuna Etkisi(1976),
Türk-Pakistan İlişkileri Tarihine Kısa Bir Bakış (1978),
Fütüvvet nâmeler nedir, niçin düzenlenmiştir? (1978),
Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim (1978),
Allama Muhammad İqbal and Mehmet Akif Ersoy (1980),
Sivrihisar'ın Mülk Köyü'ndeki Doğan Arslan Mescidi (1981),
Ord. Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin (1903-1908)- (1981),
Mevlâna Devri Selçuklu Türklerinin Politik ve Sosyo-Ekonomik Sorunları (1981),
İslâm'da İlk Çeviri Eserlerinin Düşün Alanına Etkileri (1983),
İslâm'da Mevlid Okutma Geleneği (1983)
Mevlânâ'nın Yazı Dili Niçin Farsça'dır?(1983),
An Outline of Islamic Law and Different Applications of Some of Its Rules by the Ottomans (İslâm Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları)(1987),
Ahilik nedir? (1990),
Güncel Konular Üzerine Makaleler (1994),
Halka Doğru Bilgiler Verecek Eserler ve Din Adamlarımız (1995),
Dini-İçtimai Bakımdan İmaret Vakıf Sistemi (2007-2008),

[466] "Neşet Çağatay", (Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi), 2/862.

Sadeleştirme ve çeviri çalışmaları şunlardır:

İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı:Ahmet Emin (sad. Neşet Çağatay) (1957),

Netâyicü'l-Vukûat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi: Mustafa Nuri Paşa (sad. Neşet Çağatay) (1979),

İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi: Carl Brockelmann (çev. Neşet Çağatay) (1964),

Hz. Muhammed'in Hayatı (es-Sîretü'n-nebeviyye): İbn Hişam (çev. İzzet Hasan ile birlikte Neşet Çağatay)- (1992).

İsmet Parmaksızoğlu'nun sadeleştirmeleri konusunda yaptığımız yorumun aynısını burada tekrarı olmasın diye yinelemiyoruz. Fakat edebiyatta tenkit türünün en önemli örneklerinden birini vermiş bulunan Orhan Şaik Gökyay tarafından Neşet Çağatay'ın sadeleştirmesi olan Mustafa Nuri Paşa'ya ait 'Netâyicü'l-Vukûat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi' hakkında söylediği şu sözleri kayda değer buluyoruz: "*Koca Tarih Kurumu, Neşet Çağatay'ın 'kâğıt ziyanlığı' Netâyicü'l-Vukûat sadeleştirmesini, o aklı başında çocukların bile yapmayacağı yanlışlarla hâlâ basıyor, evet basıyor!".*[467] Neşet Çağatay'ın düz bir yolda yürür gibi hiçbir kaynağa hiçbir sözlüğe başvurmadan bu eseri sadeleştirdiğini ifade ederek şöyle tenkit ediyor: "*Ben her sayfada bize saldıran yanlışları göğüsleyerek bu kitabı okumaya başladım. Ancak II. Selim'in tahta çıkışına kadar olan 107. sayfanın sonuna gelince sabrım tükendi, kitabı bir yana atıp kalktım. Kültür Bakanlığı'nın bu sadeleştirmeyi haklı olarak geri çevirdiğini açıkça söyleyebiliriz. Bu yüzden de sadeleştirici ne okuyuculara yararlı olabilmiştir, ne de rahmetli paşasının ruhunu şad edebilmiştir."*[468]

Gökyay tenkitlerini dil, metne uygunsuzluklar, anlamdan sapmalar, atlamalar, ilaveler, dil ve ifade bozuklukları, coğrafya ve tarih bilmemekten ileri gelen yanlışlar, yanlış anlamalar şeklinde gruplandırarak örneklendirmiştir. Sonuç olarak da bu yanlışları gören okuyucunun 'Netâyicü'l-Vukûat'ın aslıyla bir ilgisi olmadığının farkına varacağını söylemektedir. Sadeleştirme yapan kişinin öncelikle kitabın konusu hakkında bilgi sahibi olması, hem kitabın dilini hem de Türkçe'yi iyi şekilde bilmesi gerektiğini bunlar olmazsa da kâğıt, emek ve zaman ziyanlığı olacağını dile getirmiştir.[469] Ziyanlığı bir tarafa sadeleştirme çabasına girilen eserin yazarına bir saygısızlık olacağını düşünüyoruz.

Sadeleştirme sürecinde karşılaşılan hata veya eksik diyebileceğimiz bir durumun benzeri İbn Hişâm'ın *es-Sîre* adlı eserinde de gözlemlenmektedir. Nitekim eserde "Zemzem Kuyusunun Kazılması ve Bu Olay Dolayısıyla Ortaya Çıkan Anlaşmazlıklar" başlığı altında yer alan bir bölümün dipnotunda "Burada Arap diline ait ve çevirmenin yaklaşımı ile metnin

[467] İsmail Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 145-146.
[468] Orhan Şaik Gökyay, *Destursuz Bağa Girenler* (İstanbul: Dergâh Yayınları,1982), 276-288.
[469] Gökyay, *Destursuz Bağa Girenler*, 276-288.

anlamı bakımından doğrudan ilişkili olmayan bir dil açıklamasının çevrilmeden bırakıldığı"[470] ifade edilmiştir.

İslâm Ansiklopedisi ve Türk Ansiklopedisi'nde onlarca maddesi yer alan Neşet Çağatay yaşadığı dönemde yazılarıyla ve yaptıklarıyla gündem oluşturmuş bir şahsiyettir. İsmini yukarıda da zikrettiğimiz 1972 yılında kaleme aldığı ve Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınlarından çıkan "Türkiye'de Gerici Eylemler (1923'ten bu yana)" kitabı, 1977'de yayınladığı "Türkiye'de Din Sömürüsü ve Laiklik", 1978'de yazdığı ve Belleten gibi ciddi bir dergide çıkan "Laiklik nedir, Şeriat nedir?" makaleleri adeta o dönemdeki bazı olayları tahrik eder mahiyettedir.

Özellikle fakültede başörtülü bir kız öğrenciyle ilgili olayı anlattığı Çağatay'ın akademik bir dile sahip olmayan kitabının bir bölümünde ilahiyatçıdan ziyade İslâm'ın en temel farzlarını dahi anlayamamış hatta aşağılacıyı bir tavır alan şahsiyet profili çizmektedir. Yazısında şöyle demektedir:[471]

"1968 yılı başlarında……kaydını oradan sildirip İlahiyat Fakültesi'ne kaydettirdiler. Bu kız başını hizmetçi başı denen sıkma bir şekilde örterek sınıfa girmeğe başladı. Otuz yıllık meslek hayatında bu fakültede başörtülü kız görmemiş bir öğretim üyesi (profesör) bu kıza, 'kızım, ben hocanım, baban sayılırım, bu erkek öğrenciler de kardeşlerin, biz bir aileyiz, bu itibarla burada mahrem-namahrem olamaz. Bizleri mahrem sayıyorsan zaten bu fakülteye, erkekler arasına gelmemen gerekirdi. Dışarda nasıl gezersen gez, ona hükümetin karışması lazım, beni ilgilendirmez ama burada ya başını aç veya sınıfı terket' der. Bu öğrencinin imzası ile gerici çıkarcı gazetelerde o hocaya ve fakültedeki onun gibi düşünen diğer hocalara yapmadık hakareti bırakmazlar; dinsiz, komünist, mason gibi sıfatları yakıştırırlar. Bu tür iftira ve ithamlar, yalanlar onlarca mubahtır, 'yalan ve iftirayı gayen uğruna yap, tutmazsa bile iz bırakır' derler."[472]

Başlıca eserlerinden birisi olan 100 Soruda İslâm Tarihi'nde ise yine aynı konu ele alınmış ve çok temel hatalar yapılmıştır. Sık sık 'Peygamber karıları' gibi kabaca bir tabir kullanılmış, ismi İslâm Tarihi olan bu kitapta Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ümmehâtü'l-mü'minîn terimi kullanılmamıştır.[473] Çağatay 'ibadet' gibi fıkhî bir konuyu ele alırken vekâleten hac yapanları, bir kez hacca gidip hac görevini yerine getiren fakat sonra tekrar

[470] Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişam b. Eyyûb el-Himyerî el-Meafirî el-Basrî el-Mısrî, *Sîret-i İbn Hişam,* çev. İzzet Hasan- Neşet Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), 1/88.
[471] Burada yaşanan olayın farklı bir veçhesi için bkz. Eyüp Baş - Fatih Erkoçoğlu, *İslâm Tarihçiliğine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Mustafa Fayda* (Ankara: TDV Yayınları,2023), 83-84-85.
[472] Neşet Çağatay, *Türkiye'de Gerici Eylemler* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972), 72.
[473] Neşet Çağatay, *100 Soruda İslâm Tarihi* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1972), 237.

gidenleri şiddetle eleştirerek onların haclarının kabul olmadığını savunmuştur. [474] Şartları tutan bir müslüman hac ibadetini yerine getirmiş olabilir; fakat içinde tekrar gitme arzusu, özlemi oluşabilir. Çünkü yukarıda Çağatay'ın kendisinin de ifade ettiği gibi ibadetlerde samimiyet çok önemlidir. Bu durum farzı yerine getirmediği veya Allah'ın nezdinde kabul olmayacağı anlamına gelmemektedir. Burada yeri gelmişken ifade etmeliyiz ki Neşet Çağatay, vekâleten hac ibadetinin yerine getirilmesine yönelik eleştirel bir tutum sergilemekle birlikte; hac ibadeti sırasında kesilen kurbanların vekâlet yoluyla Türkiye'de kesilmesi gerektiğini savunmaktadır. Çağatay'ın 'bedel' üzerinden temellendirdiği bu yaklaşımına karşı çıkan Ergun Göze ise söz konusu görüşü eleştirmiştir. Göze, Çağatay'ın bazı eserlerinin te'lif sürecinde başkalarının emeğinden faydalandığını iddia ederek, bu durumu hacdaki vekâlet (bedel) sistemine benzetmiştir. Göze, bu eleştirilerini "*Bedel Profesör*" başlıklı makalesinde somutlaştırarak literatüre taşımıştır.[475]Burada belirtmeliyiz ki İslâm'da hac çeşitleri ifrâd, temettuʿ ve kırân olmak üzere üç çeşittir: İfrâd haccında yalnız hac ibadeti yapılır ve bu hacca özgü bir şükür kurbanı gerekmez; temettuʿ ve kırân haccında kurban kesmek vâciptir; Kesilmesi gereken bu kurbanlar harem sınırları içinde (Mekke veya Mina'da) kesilirken, ifrâd haccında böyle bir kurban yükümlülüğü bulunmamaktadır.[476]Dolayısıyla Çağatay'ın savunusu İslâm fıkhıyla örtüşmemektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de ele alınan tesettür konusu bağlamından ayrılmış ve kadınların yabancı erkeklere karşı nasıl davranması gerektiği şeklinde yorumlamıştır. Döneminde yaşanan bazı olayları da bu konuda örnek vererek hem konudan hem de kitabın içeriğinden uzaklaşılmış, akademik dilden kopma yaşanmıştır. Bahsini ettiğimiz kadınların örtünmesi başlığında '*bugün tesettür tesettür diye bir bardak suda fırtına koparan, 1968'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde olaylar çıkartan, kandırıp kirli maksatlarına alet edebildikleri kız öğrencilere birer manto ile birlikte başörtüsü hediye edip bu örtülerle başlarını boğazlarına kadar bohçalattıran çıkarcı gerici zümrenin anladığı maksat ve mana yoktur*.' Çağatay yazısının devamında bu tesettür denilen şeyin geçmiş zamanın hür kadınlarının giyiniş tarzları olduğu ve böylelikle cariyelerden ayırt edilebildiklerini ifade etmektedir. Ayette de 'başını bohçalasın' kelimesini kullanarak başını örtsün diye bir şeyin olmadığını söylemektedir. Halbuki yukarıda sadeleştirmesinde ifade ettiğimiz gibi Çağatay'ın Arapça konusunda da eksiklikleri bulunmaktadır.[477] Bilimsel dilden uzak ifadelerine devam ederek kadının çalışması konusunu

[474] Çağatay, *100 Soruda İslâm Tarihi*, 288.
[475]Tayyar Altıkulaç*, Zorlukları Aşarken II*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Yayınları, 2020), 600.
[476] Detaylı bilgi için bkz. es-Serahsî, *el-Mebsût*, 4/1-68.
[477] Detaylı bilgi için bkz. Orhan Şaik Gökyay, *Destursuz Bağa Girenler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 276-288.

yine birileriyle çatışarak dile getirmektedir. Asıl marifetin kadınlarla yan yana olunduğu hâlde onlara kardeş gözüyle bakabilmek olduğu ifade edilmiştir.[478] Görüldüğü gibi Neşet Çağatay İslâm Tarihi kitabında alanı olmayan hem fıkha hem tefsire hem siyasete giriş yapmış ve kendi alanının fazlasıyla dışına çıkmıştır. Elbette İslâm tarihi bütünüyle kapalı bir alan değildir; interdisipliner etkileşime açık yönleri bulunmaktadır. Bununla birlikte, Çağatay'ın ilgili konuyu ele alış biçiminde bağlamdan kısmen uzaklaştığı kanaati tarafımızca paylaşılmaktadır.

Said-i Nursi tarafından yazılmış yüz kadar Risale'deki kendince zararlı addettiği noktaları birer birer tesbit etmiş olan İlahiyat Fakültesi dekanı Prof. Dr. Neşet Çağatay[479] Kur'an'ın tercüme edilmesi başlığında Kur'an'ı Kerim'i mahreçleriyle okumaya çalışmanın bir özenti olduğunu, Arap harflerinin Türk hançeresine müsait olmadığını söylemiş fakat bu konuda ilim sahibi olmuş Türklerin rahatlıkla okuduklarını göz önünde bulundurmamıştır. Doğru okunsa bile anlamını bilmedikten sonra faydasının olmayacağını ifade etmiş fakat yine hem kıraatin güzel olması hem anlamının bilinebilmesi gibi bir seçeneği göz önüne almak istememiştir. Söz konusu yorumların, yazarın bu alandaki teknik eğitim eksikliğinden de kaynaklandığı düşünülmektedir. Dahası, bu yaklaşımda Kur'ân-ı Kerîm'i tecvid kuralları çerçevesinde okumanın dinî bir gereklilik olduğu hususu ihmal edilmiştir. Nitekim ilgili ayette: "*Kur'an'ı tane tane, hakkını vererek oku."* buyrulmaktadır.[480] Elmalılı bu ayeti tefsir ederken "*Kur'an'ın tertili her harfinin, edasının, tertibinin manasının hakkını doyura doyura vererek okunmasıdır. Bir söz aslında ne kadar güzel olursa olsun gereği gibi güzel okunmayınca güzelliği kalmaz…Kelimelerin dizilişinin mana ile uyum sağlaması ve dilin fesahat ve belağatı hakkıyla gözetilerek ruhi ve manevi uygunlukla, yerine göre şiddetli, yerine göre yumuşak, yerine göre uzun, yerine göre kısa okuma, yerine göre gunne, yerine göre izhar, yerine göre ihfa, yerine göre, yerine göre iklab, yerine göre vasıl, yerine göre sekit veya vakıf: kısacası bütün maksat manayı duymak ve mümkün olduğu kadar duyurmak olmak üzere tecvidli okuma işidir. Bunun için Kur'an okurken tertil ve tecvid gerekir*" demektedir.[481]

Kur'ân-ı Kerîm hem mana hem lafız olarak Allah kelamıdır ve ikisi de i'cazdır. Bu mucizevi özelliğine uygun tilavet edilmesi gerekmektedir. Arap dili ile inzal edilmiş ve dolayısıyla yazılışı ve okunuşu da Arap diliyle olmaktadır. Arap alfabesinin ses özelliklerine uygun biçimde icra edilmesi, dilin doğru anlaşılması bakımından temel bir gerekliliktir. Arapça, edebî zenginliğinin yanı sıra, başka dillerde karşılığı bulunmayan özgün artikülasyon

[478] Çağatay, *100 Soruda İslâm Tarihi*, 238-239.
[479] İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm 1*, (İstanbul: Dergâh Yayınları,2019), 183.
[480] El- Müzzemmil 73/4.
[481] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık,1992), 8/397.

özelliklerine sahip harfler barındırır. Her bir harfin belirli bir mahreci ve sıfatı bulunmakta; bu fonetik nitelikler yalnızca ses düzeyinde kalmayıp, anlamın teşekkülüne de etki eden bir işleve sahip olmaktadır. Bu konuda kıraat alimleri tecvidin ve doğru okumanın esasının harflerin mahreç ve sıfatları olduğunu; böylelikle benzer harflerin ayırt edilebileceğini nakletmektedir.[482]

Ayrıca Kur'an'ın *'başsız boğsuz ve acayip şeylerin öğretildiği Kur'an kurslarında öğretilmemesi gerektiğini'* de 'İslâm Tarihi'nde 100 Soru' kitabında söylemiş ve kendi şahsi, siyasî fikirlerini eserine kaydetmekten çekinmemiştir.[483]

Kitabın ilerleyen bölümlerinde Hz. Peygamberin hanımlarından bahsederken rivayet edilen hadis sayılarında bariz hatalar yapılmıştır. Örneğin Hz. Âişe'den 174 hadis rivayet edildiği söylenmiştir. Halbuki hanımlar arasında 2210 hadisle en çok hadis rivayet eden Hz. Âişe'dir.[484]

Çağatay'ın kitabında 'Laiklik nedir?' gibi yine kontekstinden uzaklaşmış sorulara ya da alt başlıklara rastlıyoruz.[485]

Çağatay'ın alanımız çerçevesinde değerlendirdiğimiz bu kitabında fazlaca tartışılması gereken konu vardır ama biz burada sözü daha fazla uzatmamak ve konumuzun bağlamından çıkmamak için bu kadarla kifayet ediyoruz.

Neşet Çağatay'ın ansiklopedik çalışmalara katkısından İnönü Ansiklopedisi içerisinde yer alan Uhud Gazvesi'ni ele alacağız.

2.2.5. İbrahim Olgun (1921-1978)

1921 yılında doğmuştur. Babası Tâhirü'l-Mevlevî adıyla tanınan Tahir Olgun'dur. Mesleğini Osmanlıca öğretmenliği yaparak sürdürmüştür. Aynı zamanda edebiyat öğretmenliği de yaptığı dönemler olmuştur. Türk Tarih Kurumunda çalışmış ve Belleten'de yazılar kaleme almıştır. Yaşadığı dönemde adımları atılan inkılapları yazılarında savunmuş ve hayatına aksettirmiştir.[486]

1972 yılında ortaokul öğrencileri için iki fasikül şeklinde Din dersi kitapları yazmış, bu kitaplar Millî Eğitim Bakanlığı'nca basılmıştır. Kitapların önsöz kısmında kendisini iyi bir dînî eğitimle yetiştiren babasını rahmetle anmaktadır.[487] Ayrıca yine bu eserler kaleme alınırken 'dilin sade ve özentisiz' olmasının istendiğini dile getirerek kaleme almıştır. Söylenildiği

---

[482] Cemil Küçük, "Kur'an Harflerinin Mahrec ve Sıfatları I" *Yüzüncü Yıl üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27 (2014), 2-3-4.
[483] Çağatay, *100 Soruda İslâm Tarihi*, 283.
[484] Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman ez-Zehebî et-Türkmani el-Farıki ed-Dımaşki, *Siyeru Âlami'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaut, 3.Baskı (Beyrut: Müessesetü'r Risâle,1985), 2/139.
[485] Çağatay, *100 Soruda İslâm Tarihi*, 308.
[486] "Arkadaşımız İbrahim Olgun'u Yitirdik". *Belleten* 43/169 (Ocak 1979).
[487] İbrahim Olgun, *Din Dersleri I* (Ankara: Güven Matbaası,1972), 3.

şekliyle kitap boyunca basit ifadeler kullanılmıştır. Bazı konulardan sonra yer yer 'Atatürk'ten Seçmeler' başlığıyla M. Kemal'in sözlerine değinilmiştir.[488]

İslâm'ın Hristiyanlık karşısında ne kadar sağlam temellere dayandığını[489] ifade eden Olgun ibadetler bahsinde abdesti tanıtırken bazı hatalar yapmıştır. Abdest ve çeşitleri başlığında abdest şöyle tarif edilmiştir: *Abdest dört işten ibarettir. Yüzü yıkamak, elleri kolları dirseklere kadar (dahil) yıkamak, başa sürmek (mesh), ayakları topuklarla beraber yıkamak. Abdest alırken Peygamberimizin gösterdiği sırayı izlemek şüphesiz daha iyidir. Önce eller bileklere kadar yıkanır. Yüzün her tarafı (sakal bitiminden saç bitimine iki taraftan da kulak yumuşaklarına kadar) yıkanır, sonra ıslak el önden geriye doğru başa sürülür; bu sırada elinin yaşıyla kulağının içini ve arkasını temizler, ensesini elinin tersiyle mesheder. En sonra da ayağının iki tarafındaki kemikleri (topuklarla birlikte) her tarafını güzelce yıkar. (Bu işlerin her birini üç kez yapmak sünnettir. Yalnız başa bir defa meshedilir.)*[490]

İbrahim Olgun İnönü Ansiklopedisi'nde 'ehl-i beyt' maddesini ve bazı maddeleri kaleme almıştır. Kaderin garip bir tecellisi ki babası Tahir Olgun da Eşref Edip Fergan'ın Millî Eğitim Bakanlığı'nın tercüme ettirdiği İslâm Ansiklopedisi'ne karşı çıkarılan marjinal kimlikli ansiklopedi diyebileceğimiz İslâm-Türk Ansiklopedisi'nde yazarlık yapmıştır.

İbrahim Olgun 1978 yılında kalp krizi sonucu vefat etmiştir.

Eserleri şunlardır:

İslâmlığın Temelleri
Örnekleriyle Türk ve Batı Edebiyatı (1975)
Necip Türkçü (1971)
Firdevsi-i Rûmî: Kutbname
Seyyit Nesîmî Üzerine Notlar
Din Dersleri 1-2 (1967)
İki Hatırat Üç Şahsiyet (1976)
Farsça-Türkçe Sözlük (1966)
Türkçe-Farsça Sözlük
Gezi Notları (1975)
Dinimizde Yardımlaşma (1964)
Ahlâk (İsmet Parmaksızoğlu ve Selman Erdem ile beraber) (1975)

Makaleleri şunlardır:
Menâkıb-ı Fuzûlî
Beyruni'nin Kişiye ve Topluma Bakışı -Al-Biruni's Outlook of Man and Society (1974)
Türkiye'de Laikliği Gerektiren Nedenler (1983)

[488] Olgun, *Din Dersleri 1*, 6.
[489] İbrahim Olgun, *Din Dersleri II,* (Ankara: Güven Matbaası,1973),53.
[490] Olgun, *Din Dersleri*, 26.

İttihatçıların Kurtuluş Savaşında Anadolu'ya Sızma Teşebbüsleri ve İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı (1983)[491]

2.2.6. İsmet Parmaksızoğlu (1924-1984)

Yunanistan'ın Kavala şehrinde 1924 yılında dünyaya gelmiştir.[492] Çocuk denecek yaşlarda anne ve babası vefat etmiştir.[493]Cami derslerine devam ederek dini bilgiler edinmiştir.[494] İlk ve ortaokul eğitimini İstanbul'da bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Tarih Bölümünden diplomasını almıştır. Mezuniyet tezini Orhan Köprülü ile çalışmış ve 1945 yılında "*Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin Hayatı ve Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*"nin tahkikli metnini sunmuşlardır. Kütüphanecilik alanında devam etmek isteyen Parmaksızoğlu ilk olarak Manisa şehir kütüphanesinde daha sonra Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde görevini sürdürmüştür. Burada görevinden terfi ederek genel müdür olmuştur.[495]

Parmaksızoğlu'nun kütüphanelere en önemli katkılarından birisi katalog hazırlıklarına bir yön vermiş olmasıdır. Suriye'ye giderek orada Arapça konusunda kendini yetiştirmiştir.[496]

1966 yılında Din Eğitimi umûmî müdürü olmuş, 1975'te Kültür Bakanlığı'nda baş müşavir olarak çalışmıştır.[497] Çalışma hayatı boyunca Türk tarih metinlerinin yayımlanmasında gayret göstermiştir. 'İkinci Yayın Kongresi'nin' hazırlığında görev alarak yazma eserler komisyonunun başına getirilmiştir. Vefatına yakın zamanlarda tüm mesaisini "*Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu"* çalışmalarına vererek bu alanda büyük hizmetleri olmuştur.[498]

---

[491] İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Aranan: İbrahim Olgun (Erişim: 07 Mart 2025).
[492] Abdullah Uysal, "İsmet Parmaksızoğlu ve Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu Çalışmaları", *Millî Kültür Dergisi* 44 (Mart 1984), 27-30. Abdullah Uysal, "Kayıplar: İsmet Parmaksızoğlu", *Türk Kültürü Dergisi* 251 (Mart 1984), 203-205. "İsmet Parmaksızoğlu", *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi (*Ankara: Elvan Yayınları, 2006), 7/2977.
[493] "İsmet Parmaksızoğlu", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, ed. Ezel Erverdi vd. (İstanbul: Dergâh Yayınları,1990), 7/242.
[494] Uysal, "İsmet Parmaksızoğlu ve Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu Çalışmaları", 27.
[495] Mahmut H. Şakiroğlu, "İsmet Parmaksızoğlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/173-174. "İsmet Parmaksızoğlu", 7/242.
[496] Şakiroğlu, "İsmet Parmaksızoğlu",34/ 173-174. "İsmet Parmaksızoğlu", 7/242. Uysal, "İsmet Parmaksızoğlu ve Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu Çalışmaları", 27.
[497] Uysal, "İsmet Parmaksızoğlu ve Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu Çalışmaları", 27. Uysal, "Kayıplar: İsmet Parmaksızoğlu" 203-205. "İsmet Parmaksızoğlu", 7/2977.
[498] "İsmet Parmaksızoğlu", 7/242. Şakiroğlu, "İsmet Parmaksızoğlu", 34/173-174. Uysal, "Kayıplar: İsmet Parmaksızoğlu", 203-205.

Abdullah Uysal makalesinde Parmaksızoğlu'nun en büyük isteğinin Türk-İslâm Kültürü, tarihi ve sanatının gelecek kuşaklara aktarılması olduğunu ifade etmekte; bunun en güzel yönteminin de kütüphaneler ve müzeler olduğunu belirtmektedir.[499]

Parmaksızoğlu Ankara'da 1984 yılında vefat etmiştir.[500]

Parmaksızoğlu'nun çalışmalarının bir kısmı bazı eserlerin sadeleştirilmesi şeklindedir. Eserleri şunlardır:

Türkiye'de Din Eğitimi (1966),

Genel Tarih: Eski Çağlar ve Türk Tarihi'nin İlk Dönemleri (1976),

Türklerde Devlet Anlayışı: İmparatorluk Devri 1299-1789 (1982),

Tarih Boyunca Kürt Türkleri ve Türkmenler (1983),

Anadolu'da ve Türklerde Hristiyanlık: Küçük Kilise Tarihi.[501]

T.C. İnkılap Tarihi (ders kitabı),

Sosyal Bilgiler (ders kitabı),

İslâm Ululaı.[502]

İsmet Parmaksızoğlu'nun yazmalar kataloğu için yaptığı neşir çalışmaları ise şunlardır:

Manisa Genel Kütüphanesi Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu I. Türkçe Yazmalar Kataloğu (1952),

Kıbrıs Sultanı,

İkinci Mahmud Kütüphanesi (1964).[503]

Parmaksızoğlu'nun hazırlayanlar arasında bulunduğu yazma kataloglar ise şunlardır:

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu: Afyon ili yazmaları kataloğu: Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, İl Müzesi ve Dinar İlçe Halk Kütüphanesi (1996),

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu: Antalya (1983),

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu: Amasya Bayezid İlk Hak Kütüphanesi (1995),

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu: İstanbul Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Kütüphanesi (1984),

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Amcazade Hüseyin Paşa ve Hekimbaşı Musa Nazif Efendi Koleksiyonu (1987),

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu Anıtkabir, Cumhurbaşkanlığı, TBMM (1979),

Parmaksızoğlu Adıyaman, Giresun, Ordu, Rize, Adana, Çankırı, Burdur, Balıkesir, Isparta illerinin kütüphanelerinde de yazma eserlerin katalog çalışmasına katılmıştır.[504]

---

[499] Uysal, "İsmet Parmaksızoğlu ve Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu Çalışmaları", 27.
[500] "İsmet Parmaksızoğlu", 7/242.
[501] Şakiroğlu, "İsmet Parmaksızoğlu", 34/ 173-174.
[502] "İsmet Parmaksızoğlu", (Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi), 7/2977.
[503] Şakiroğlu, "İsmet Parmaksızoğlu", 34/ 173-174.
[504] Türk Tarih Kurumu (TTK), "İsmet Parmaksızoğlu" (Erişim 10 Eylül 2024).

Tarihi metinlerden yaptığı neşirler ise şunlardır:

Sefînetü'l-vüzerâ (1952),

Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller (1981),

Mehmed Asaf'ın *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım* (1982),

Firdevsi Rûmî'nin *Kutbnâme'*si (1980).[505]

Tercüme çalışmaları şunlardır:

İbn Sînâ'nın *Urcûze fi'l-mantık'ı,*

Ebû Nuaym el-İsfehânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ*'sı (1964).[506]

Birçok dergide makalesi bulunan Parmaksızoğlu özellikle Türk Tarih Kurumu Belleten'inde çeşitli yazılar kaleme almıştır. Şunlardır:

Kuzey Irak'ta Osmanlı Hakimiyeti'nin Kuruluşu ve Me'mun Bey'in Hatıraları (1973),

Rusya'nın Mikenos Adası'nda Konsolosluk Kurma Teşebbüsü ve Bununla İlgili Vesikalar (1977),

Molla Lütfî ile İlgili Yeni Bir Belge (1980).[507]

D. Muhammed İsa Salahiye'nin *(Bibliyografya) et-Tedahhulü'l-Osmanî fi'l-Yemen* (Yemen'de Osmanlı İşgali 945-962/1529-1555) (1981),

Richard F. Kreutel'in (Bibliyografya) *Die Autobiographie des Dolmeschers* (Dolmescher'in Otobiyografisi) (1981),

Yazma ve Eski Basma Kitaplarının Tasnif ve Fişleme Kılavuzu ve İslâm Dini İlimleri Tasnif Cetveli (1958).[508]

Millî Kültür Dergisi'ndeki çeşitli yazıları şunlardır:

Yazı İnkılabına Dair (1981),

Türkiye'de İlk Meclis Nasıl Açıldı? (1981),

Anadolu Türklerin Yurdu (1981),

Atatürk'ün İslâm Devlet Telâkkisinin Yorumu (1982),

Bir Osmanlı Öğretmeninin Anatomisi (1982),

[505] Şakiroğlu, "İsmet Parmaksızoğlu", 34/ 173-174.
[506] Şakiroğlu, "İsmet Parmaksızoğlu", 34/ 173-174.
[507] Şakiroğlu, "İsmet Parmaksızoğlu", 34/ 173-174.
[508] TTK "İsmet Parmaksızoğlu.

Atatürk'ün Birinci Dünya Savaşına Girişimiz Üzerindeki Görüşleri (1983).[509]

Farklı dergilerde yayınlanan makaleleri şunlardır:

İslâm Aleminde Kitap Yazmada Usül ve Kaideler Neydi?(1947),

Abdurrahman Gubâri'nin Hayatı ve Eserleri (1950),

Bir Türk Kadısının Esaret Hatıraları (1953),

Trabzon'un Fethi:21 Muharrem 866-26 Ekim 1461(1971).

Birçok sadeleştirme çalışması bulunan Parmaksızoğlu'nun bu alandaki çalışmaları şunlardır:

Silahdar Mehmed Ağa'nın *Nusretnâme*'si (1963),

Ahmed Rasim'in *Osmanlı Tarihi* (Seçmeler) (1968),

Evliya Çelebi'nin *Seyehatnâme*'si (4 cilt) (1982),

Arı İnan'ın *Düşünceleriyle Atatürk* (1983),

Hoca Sâdeddin'in *Tâcü't-tevârih*'i (5 cilt) (1992),

İbn Battûta'nın *Seyehatnâme'sinden Seçmeler'*dir. (1993)[510]

Sicilli Osmanî (İbrahim Olgun ile beraber) (Basılmamıştır.)[511]

İsmet Parmaksızoğlu'nun çalışmaları arasında yer alan bu saydığımız sadeleştirmelerin hangi kısımları, niçin sadeleştirilmiştir? Tahkik veya tashih yapmamıştır. Tahkik veya tashih yapılmayacaksa neye ve kime göre sadeleştirilmiştir? Bu soruların cevabının bir kısmını tezin sonucunda Parmaksızoğlu'nu tanıdıkça daha iyi anlayacağız. Örneğin Arı İnan'ın '*Düşünceleriyle Atatürk*' kitabında İslâm'la ters düşen ifadeler bulunmaktadır. 304. sayfada 'eski dönemin boş inançları' ifadeleri kullanılmıştır.[512] Boş inançlardan kastedilen nedir? Yine bir sonraki sayfada 'Eğitimdeki geriliğimizi herkes bilir. Geçmişten devralınan bir cehalet sürüp gidiyor…' ifadeleri yer almaktadır. Osmanlı'dan kalma birçok yazma eser katalog çalışması yapan ve kütüphanecilikle ömrünün sonuna kadar meşgul olan Parmaksızoğlu bu fikirlere katılmakta mıdır diye düşünmeden geçemiyoruz. Sayfa 307'de Hz. İsa'nın dünyaya sevecenlik gösterme gereğini 'din kılığında' anlatmak yolunu bildiği ifade edilmiştir.[513] Sayfa 309'da 'Anıtların şuraya buraya birer tarih anısı olarak dikilmesinin din dışı olduğunu ileri sürenler din hükümlerini gereğince incelememiş ve araştırmamış olanlardır[514]' ifadeleri İslâm'da tartışmalı

[509] Uysal, "Kayıplar: İsmet Parmaksızoğlu".
[510] Şakiroğlu, "İsmet Parmaksızoğlu", 34/173-174.
[511] "İsmet Parmaksızoğlu", (Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi), 7/2977.
[512] Arı İnan, *Düşünceleriyle Atatürk*, sad. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 304.
[513] İnan, *Düşünceleriyle Atatürk*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, 307.
[514] İnan, *Düşünceleriyle Atatürk*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, 309.

olan bir konudur.[515] Diğer sayfada sanat konusunda 'Güzel sanatları önemsemeyen dini biz kabul etmeyiz' denilmektedir.[516] Burada sadeleştirme şöyle dursun bir tashihe ve tahkike ihtiyaç bulunmaktadır. Burada din derken kastedilen İslâm ise İslâm estetik kaygıları bulunan bir dindir.[517] Farklı bir inanç kastediliyor idiyse burada bu sözün bulunmaması gerekirdi.

İsmet Parmaksızoğlu İslâm Ansiklopedisi'nde çeşitli maddeleri bulunan bir şahıstır. Din Eğitimi Genel Müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Sadeleştirme yaparken İslâmi konularda tashih etme ihtiyacı hissetmemesini ya da bir dipnot düşmemesini akademik olarak uygun bulmuyoruz. Parmaksızoğlu'nun sadeleştirme çalışmaları özelinde fakat genel itibariyle de bir eserin sadeleştirilmesinin dezavantajlarının daha çok olduğu bilgisine sahibiz. Bu durum eserin türüne ve amacına göre bazen geniş kitlelere ulaşma, akademik fayda noktalarında mantıklı olabilmekle beraber en basit hâliyle yazarın diline ve düşüncesine tek bir kelimenin değiştirilmesi ile bile müdahale edilmiş olmaktadır. Kelimenin etkisini azaltabilmekte veya verilmek istenen mesaja göre artırabilmektedir. Yazılan ve anlatılmak istenenler anlam kaybına uğrayabilmektedir ya da estetik değer kaybı yaşayabilmektedir. Eserin özgünlüğü kalmamaktadır. Çünkü bir özetleme durumuna gidilmektedir. Sadeleştirme yapılacaksa muhakkak anlam kaybına uğratmayacak şekilde olmalıdır. Yoksa ilmî çalışmalar için yanıltıcı olmaktadır.

Parmaksızoğlu 1949 yıllarından beri başta '*İslâm Ansiklopedisi', 'İnönü (Türk) Ansiklopedisi', 'Tarih Dergisi', 'Belleten',* hatta '*Diyanet Dergileri*'nde' birçok madde, makale ve yazılar kaleme almıştır. Okullarda okutulmak üzere tarih ve ahlâk eserleri çalışmış[518] ayrıca 1000 Temel Eser Yayın Danışma Kurulu Üyeliği ve Türk Tarih Kurumu asil üyeliği de yapmıştır.[519]

İsmet Parmaksızoğlu bizim çalıştığımız ansiklopediler arasında İnönü Ansiklopedisi'nin 'Hz. Muhammed' (s.a.v) maddesinin yazarlığını yapmıştır.

---

[515] Tuncay Başoğlu, "Resim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,2007), 34/579-582.
[516] İnan, *Düşünceleriyle Atatürk*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, 310.
[517] Bkz. Murat Okumuş, *Estetik Obje, Estetik Suje ve Estetik Haz İlişkisi Açısından İslâm Hat Sanatı ve Toplumsal İşlevselliği,* Uluslararası İslâm'da Sanat ve Estetik Sempozyumu, ed. Tuğba Aydeniz-Sevket Enes Samancıoğlu (Karabük: Makgrup Medya Pro. Rek. Yayıncılık, 2023), 667. Emine Demil, *Nebevi Öğretide Estetik Tasavvuru,* Uluslararası İslâm'da Sanat ve Estetik Sempozyumu, ed. Tuğba Aydeniz-Sevket Enes Samancıoğlu (Karabük: Makgrup Medya Pro. Rek. Yayıncılık, 2023), 41. Belkıs Doğan, *Tevhid Anlayışının Evrensel Bir Göstergesi Olarak Sanat*, Uluslararası İslâm'da Sanat ve Estetik Sempozyumu, ed. Tuğba Aydeniz-Sevket Enes Samancıoğlu (Karabük: Makgrup Medya Pro. Rek. Yayıncılık, 2023), 57.
[518] "İsmet Parmaksızoğlu", 7/242.
[519] Uysal, "Kayıplar: İsmet Parmaksızoğlu", 203-205.

2.2.7. Talât Koçyiğit (1927-2011)

1927 yılında Uşak'ta dünyaya gelmiştir. İlk öğrenimini Uşak'ta tamamlamıştır.[520] 1949 yılında Ankara Tıp Fakültesi'ni kazanarak kaydını yaptırmış fakat aynı üniversitenin İlahiyat Fakültesi'ne geçiş yapmıştır.[521] 1953 yılında bu fakülteden mezun olmuştur ve aynı fakülteye asistan olmuştur.

Hocaları arasında Yusuf Ziya Yörükan, Suut Kemal Yetkin, Aydın Sayılı, Remzi Oğuz Arık gibi isimler yer almış olsa da onu en çok etkileyen hocası Bosnalı Muhammed Tayyib Okiç'tir. Okiç Doğu Batı dillerinin bir kısmını Balkan dillerinin ise tamamını bilen farklı ülkelerde kalmış entelektüel bir şahıstır.[522] Onun danışmanlığında 1957'de "*Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tesbiti"* adlı doktora çalışmasını vermiştir. Bu konuyu seçmekte Fuat Sezgin'in katkısı olmuştur.[523] Akademik çalışmaları Türkiye'de hadis dalında vazgeçilmez eserleri arasında sayılmaktadır. [524] Çünkü Koçyiğit Cumhuriyet devri inkılapları sebebiyle sekteye uğrayan hadis alanını ilk yeşerten akademisyendir.

Bağdat, Tunus, İngiltere, Azerbaycan, Özbekistan, Mısır gibi yerlere çeşitli yurtdışı seyahatleri olmuştur. 1967 yılında doçentliğini '*Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*' adlı araştırma ile tamamlamış 1975'te ise profesör olarak kayıtlara geçmiştir. 1994 yılında ise 40 yılını tamamlayarak[525] emekli olmuştur.[526]

2011 yılında vefatından kısa zaman evvel tefsir çalışmasını 10 cilt hâlinde tamamlamıştır. Bir röportajında hadis konusunda ehl-i sünnetten ayrılmamaları ve yanlış propagandalara kapılmamaları yönünde nasihatlerde bulunmuştur. Bazılarının hadisi reddetme gibi bir talihsizliğe düştüklerini bundan beri olmak gerektiğini vurgulamıştır. [527] Şu an hadis alanında tanınan birçok hoca onun danışmanlığında tezlerini vermiştir. Bünyamin Erul, M. Hayri Kırbaşoğlu, Ramazan Ayvallı bunlardan bazılarıdır.[528]

İnönü Ansiklopedisi'nde bizim inceleyeceğimiz 'hadis' maddesi, Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde ise sekiz tane maddesi[529] bulunmaktadır. Eserleri şunlardır:

Kitâbu'l-Ilel ve Marifeti'r-Ricâl (Ahmed İbn-i Hanbel) (1963)

---

[520] Recep Bilgin, "Talât Koçyiğit'in Hayatı, Eserleri ve Türkiye'deki Hadis Çalışmalarına Katkısı" *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/2 (2015), 1.
[521] Ali Dere, "Türkiye İlahiyat Geleneğinin İlk Hadis Profesörü Talât Koçyiğit (1927-2011) Yetişmesi, İlim Anlayışı ve Katkıları", *Din ve Hayat Dergisi*, 35 (2018), 92-97.
[522] Dere, "Talât Koçyiğit", 93.
[523] Bilgin, "Talât Koçyiğit'in Hayatı, Eserleri",4.
[524] Bünyamin Erul, "Talât Koçyiğit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları,2019), 2/73.
[525] Bilgin, "Talât Koçyiğit'in Hayatı, Eserleri", 1.
[526] Erul, "Talât Koçyiğit", 2/73.
[527] Bilgin, "Talât Koçyiğit'in Hayatı, Eserleri", 1.
[528] Erul, "Talât Koçyiğit", 2/73.
[529] Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), "Talât Koçyiğit" (Erişim: 08 Mart 2025).

Hadis Usûlü (1967)
Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar (1969),
Hadislerin Işığında İman, İbadet, Ahlâk (1974),
Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi (1974),
Askere Din Kitabı (1976)
Din Bilgisi Orta 1 (1976)
Din Bilgisi Orta 3 (1976)
Hadis (10-11-12. Sınıf) (1983-1985)
Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi (1974),
Hemmam İbn Münebbih'in Sahifesi (Muhammed Hamidullah) (1967),
Hadis Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerh-i Nuzhetü'n-Nazar fi Tavzih-i Nuhbeti'l-Fiker (İbn Hacer el-Askalânî) (1971),
Hadis Tarihi (1977),
Ashab-ı Kehf (Mağara Arkadaşları) (Tevfik el Hakîm) (1980),
Hadis Istılahları (1980),
Hadis Terimleri Sözlüğü (1985),
Hadîs-i Şerîf Külliyâtı (I-II-1983),
Kur'ân-ı Kerîm Meal ve Tefsiri (1984),
İslâmî Dâvetin Mahiyeti ve Hz. Peygamberin Hutbeleri (1994),
Hutbeler, Sohbetler, Va'z ve Nasihatler (1995),
Kur'ân-ı Kerîm Meâli (2004),
Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tespiti (2007)[530]

Diyanet İlmi Dergi, Elif Dergisi, İslâmî Araştırmalar ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde makaleler kaleme almıştır.[531]

Makaleleri şunlardır:
(Robson, James) Sahih-i Müslim Nüshalarının Rivayeti (çev. Talât Koçyiğit) (1955)
(Robson, James) *Sünen-i Ebû Dâvûd Nüshalarının Rivayeti (çev. Talât Koçyiğit) (1956)*
Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Bir Risalesi (1960)
İslâm Hadisinde İsnad ve Hadis Râvilerinin Cerhi (1961)
(Robson, James) İbn İshak'ın İsnad Kullanışı (I), (çev. Talât Koçyiğit) (1962)
(Robson, James) Hasen Hadislerin Çeşitleri (çev.Talât Koçyiğit) (1963)
Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi (1963)
Ahâd Haberlerin Değeri (1966)
I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi (1967)
Mevzû Hadislerin Zuhuru (1967)
Cehmiyye (Mutezile) de Akılcılık (1968)
Memleketimizde Hıristiyanlık Propagandası (1969)
'Ilmu Usûli'l-Hadîs veya 'Ilmu Mustalahi'l-Hadîs (1969)
Günahkâr Mü'minler (1970)
Hac ve Faziletleri (1970)
Hadisler Arasında Tenakuz Meselesi- Muhtelefu'l-Hadis (1970)
Oruç ve Faziletleri (1970)
Peygamberimiz ve Sünnetinin Teşri'i Değeri (1970)
Şeytan Mantığı ve Namaz (1970)
Peygamberimiz (s.a.s)'in Ahlakı Kur'an İdi (1971)
İmam Buhârî ve "El-Cami'u's-Sahîh"i (1971)
Hareketlerin Ölçüsü Niyetlerdir (1971)

[530] Erul, "Talât Koçyiğit",2/73.
[531] İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Aranan: Talât Koçyiğit (Erişim: 08 Mart 2025).

İslâm'a Açılan Anadolu Kapısı: Malazgirt (1971)
İbn Şihâb ez-Zuhrî (50-124 h.) (1976)
Cennet Mü'minlerin Tekelindedir (1989)
Hazreti İbrahim ve Menasik-i Hacc'ın Mahiyeti (1991)
I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlili ve Tenkidi- Nakd ve Tahlîlu Ba'zı Ârâi Ignaz Goldziher el-Müteallika bi'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye (1992)
Kasten Adam Öldürmenin Dindeki Hükmü (1993).[532]

2.2.8. M. Yaşar Kandemir (1939-)

1939 yılında Yozgat ilinin merkez ilçesine bağlı İnceçayır köyünde dünyaya gelmiştir. Babası İnceçayır köyünün imamlık görevini yapmıştır. Bu köyde ilkokulunu tamamlayarak 1960 yılında Yozgat İmam-Hatip okulundan hem 1 no'lu öğrenci olarak hem de birincilikle mezun olmuştur. Aynı zamanda Yozgat İmam-Hatip Okulu'nun ilk vaizlik yapan öğrencisi de kendisi olmuştur. İmam-Hatip'li olmakla her zaman iftihar ettiğini söyleyen Kandemir Yozgat'tan İstanbul'a giderek Yüksek İslâm Enstitüsü'nü 1964 senesinde tamamlamıştır. Enstitüdeki hocalarından bazıları Mahir İz, Ömer Nasuhi Bilmen, Ahmed Davudoğlu, Mahmud Celalettin Ökten, Hafız Ali Efendi'dir. Aynı fakültede "*Mevzû Hadisler*" isimli çalışmasıyla yüksek lisansını hadis alanında vermiştir. 1977'de Edebiyat Fakültesi Şark Dilleri Bölümü'nde doktorasını bitirmiştir. Doktora tezinin konusu '*el-Kâdî İyâz ve Bugyetü'r-râid fî hadisi Ümmi Zer mine'l-fevâid*'dir. Akademik yaşamına Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde devam eden Kandemir burada 1987 yılında doçent, 1991'de ise profesör olmuştur. 1999'da ise 7 yıl erken olarak üniversite hocalığından emekli olmuştur. [533]

1964 yılından itibaren üç yıl boyunca Sivas İmam-Hatip'te öğretmenlik yapmıştır. Çeşitli dönemlerde Kayseri ve İstanbul İslâm Enstitülerinde hocalık yapmıştır. Son olarak da Marmara İlahiyat Fakültesi'nde emekli oluncaya kadar çalışmıştır.[534]

1981 yılındaki kuruluşundan itibaren Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ne çok emek vermiştir. Toplam 195 maddesi bulunan Kandemir aynı zamanda ansiklopedinin redaksiyon heyetinde de görevler almıştır. Bu ansiklopedide Hadis İlim Heyeti başkanlığı görevinde bulunmuştur. Bu değerli hizmetlerinden dolayı, 2014 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 'Yüzyılın İslâm Kültür Hizmeti Onur ve Hizmet Ödülleri' ile taltif edilmiştir.[535]

Nesil ve Altınoluk gibi dergilerinde de birçok yazı kaleme almıştır. Akademik yayınlarının yanında çocuklara yönelik olan eserleriyle de tanınmıştır. Hz. Muhammed'in (s.a.v) yaşamı, sünneti ve hadisleri gibi konuları her kesime hitap etmesini sağlamak amacıyla

[532] İSAM, Talât Koçyiğit.
[533] Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), "M.Yaşar Kandemir" (Erişim 27 Ocak 2025). Prof. Dr. Mehmet Yaşar Kandemir, "Özgeçmiş," (Erişim 23 Şubat 2025).
[534] (DİA), "M. Yaşar Kandemir". Kandemir, "Özgeçmiş".
[535] (DİA), "M. Yaşar Kandemir". Kandemir, "Özgeçmiş".

kimi zaman sadeleştirerek bazense hikâyeleştirerek anlatma yoluna gitmiştir. Osmanlı zamanında okutulması devamlı hale getirilen Kadı Iyaz'ın Şifa-i Şerif'ini 2005 yılında Emin Saraç'ın tavsiyeleriyle umuma açık bir vaziyette okutmayı kendine bir görev addetmiştir.[536]

Kandemir hakkında "M.Yaşar Kandemir, Hayatı, Eserleri ve Çocuğun Din Eğitimi" adlı bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır.[537]

Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin yayımlanmasının başlangıcını Tayyar Altıkulaç'ın kendilerine 'eğer işin içinde olurlarsa tamamlanabileceğini' söylemesi üzerine başladığını ifade etmektedir. Kandemir'in ise 'haftada iki günlerini ansiklopedi için ayırırlarsa bu işin halledilebileceğini' söylediğini dile getirmiştir. 1983 yılında ansiklopediye beş kişi olarak Bekir Topaloğlu, Hayreddin Karaman, İsmail Erünsal, Mehmed İpşirli ve kendisi ile başlamış olduklarını söylemiştir. Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin kendi kültürümüzle buluşmak olduğunu ifade etmektedir. Ansiklopedi yoluyla bu kültürün çok daha iyi yayılacağını fakat ansiklopediciliğin büyük emek ve sabır gerektirdiğini belirtmektedir.[538]

Riyâzü's-sâlihîn tercüme ve şerhi Türkçe'ye çevrilmesine rağmen Kandemir, Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan ve Prof. Dr. Raşit Küçük ile beraber yeniden ciddi bir çalışmayla tercüme ve şerh edilmiştir.[539]

Hedefinin halka Hz. Peygamberi anlatıp öğretmek ve sevdirmek olduğunu söylemektedir. Dini konudaki çocuk kitaplarının Türkiye'deki öncüsü sayılan Kandemir'in bu konudaki anlatımı sebebiyle de hep takdir aldığını ifade etmektedir. Çocuk kitaplarını yazmaya başlamasının sebebini gençlerin ve çocukların dini ve millî değerlerimiz konusundaki yetersizlikleri olarak ifade etmektedir. Hatta Türkiye'de o yıllarda var olan çocuk kitaplarının çoğunluğunun Hristiyan çocuklar için hazırlandığı fakat ülkemizde de basılıp yayınlandığını dile getirmektedir.[540]

Kandemir'in hem çocuk kitapları hem de akademik eserleri şunlardır:

Şifa-i Şerif Şerhi (2012)
Adı Güzel Kendi Güzel Muhammed (2012)
Peygamberleri Öğrenelim (2012)
Sevgi Peygamberi (2003)
Peygamberimizin Güzel Huyları (2003)
Peygamberimizin Son Yılları (2003)
Ebû Cendel'in Zincirleri (2003)
Müslümanlar Kardeştir (2003)
Medine Yollarında (2003)

[536] (DİA), "M. Yaşar Kandemir". Kandemir, "Özgeçmiş".
[537] Kandemir, "Özgeçmiş".
[538] Kandemir, "Özgeçmiş". Kandemir, "Röportaj".
[539] Kandemir, "Özgeçmiş". Kandemir, "Röportaj".
[540]Kandemir, "Özgeçmiş". Kandemir, "Röportaj".

Dinmeyen Gözyaşları (2003)
Nur Dağında Bir Işık (2003)
Peygamberimizin Dilinden Kıssalar (1995)
Hikâyelerle Çocuklara Kırk Hadis (2012)
Kader'in Cilvesi (2001)
Kır Hasan (2001)
Çadır Güzeli (2001)
Mercan Ali (2001)
Elma Suyu (2001)
Kadere İnanıyorum (1983)
Ahirete İnanıyorum (1983)
Peygamberlere ve Kitaplara İnanıyorum (1983)
Meleklere İnanıyorum (1983)
Allah'a İnanıyorum (1983)
Annemi Anıyorum (1984)
Dua Ediyorum (1984)
Namaz Kılıyorum (1984)
Abdest Alıyorum (1984)
Uzeyle'nin İmanı (1982)
Peygamberimiz Çocuklarla (1982)
Yaralı Kuğu (1981)
Allah'ı Arayan Çocuk (1981)
Peygamberimi Öğreniyorum (1981)
Dine Doğru (1981)
Gönül Doktoru (2012)
Riyazü's-salihin Tercüme ve Şerhi, Peygamberimizden Hayat Ölçüleri (1997)
Onsekizbin Alemin Mustafa'sı (2012)
Peygamberimin Sevdiği Müslüman (2012)
Sahabeden 101 Hatıra (2012)
Peygamberimizden 101 Hatıra (2012)
Hayatımıza Peygamber Modeli (2012)
Canım Kurban Olsun Senin Yoluna (2012)
İki Cihan Güneşi (2012)
Canım Arzular Seni (2012)
Bir Gönül Yaptın İse (1990)
Mutlu Bir Son İçin (2012)
Mutlu Bir Yuva İçin (2012)
Mevzu Hadisler (1997)
Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları (1997)

Bazı makaleleri şunlardır:
Dünyamız Kur'an Okuyan Bir Gezegendir (2011)
Allah İçin Sevmek (2009)
Yardımlaşmak (2009)
Selamlaşma (2009)
Cömertlik (2009)
Müslümanlara Kardeşçe Davranmalı (2008)
Allah'ı Zikretmek (2008)
Cemaatle Namaz (2008)
"Oruç Tutanlar Nerede?" Çağrısı (2008)

Dost Seçmek (2008)
Allah'a İman (2008)
Tövbe (2008)
Anaya Babaya İyi Davranmak (2008)
Peygamber Sevgisi (2008)

Kandemir Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde 195 madde te'lif etmiştir.[541] Bunlardan bizim ele alacağımız madde 'hadis'tir.

2.2.9. Mustafa Fayda (1943-)

1943 yılında Konya'da doğmuştur.[542] Babası demircilik yapan Hasan Hüseyin Usta, annesi Sekîne hanımdır. Dedesi Hacıveyiszâde Mustafa Efendi'dir.[543] Dedesinin açtığı İmam-Hatip'e gitmek için ilk mektebi bitirmiş ve ek olarak Konya'da bulunan Kur'an kurslarına devam etmiştir. Orada hem Arapça hem Kur'ân-ı Kerîm öğrenmiştir.[544] 1961 yılında Konya İmam-Hatip Lisesini tamamlamıştır.

1962'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji bölümünü kazanmış ve kaydını yaptırmıştır. Konya İslâm Enstitüsü'nün açıldığı yıl Neşet Çağatay Ankara İlahiyat Fakültesi'ne İmam-Hatip diplomasıyla gelen herkesi sınavsız bir şekilde fakülteye kaydettirmiştir. Bu sebeple Mustafa Fayda Edebiyat Fakültesi'nden kaydını sildirip Ankara İlahiyat'a kaydolmuştur.[545] 1966 yılında Ankara İlahiyat Fakültesi'nden mezun olmuş ve yine Ankara İlahiyat'ta doktora eğitimine başlamıştır. Konya İmam-Hatip'te aldığı eğitimle 1967'ye kadar imamlık yapmıştır.1969 yılında Arapçasını geliştirmek maksadıyla 10 ay sürecek olan Medine yolculuğuna çıkmıştır. Türkiye'de bulamadığı bazı kaynaklara orada ulaştığını ifade etmektedir. Hiçbir kurum yoktur ki Hz. Peygamber zamanında çok az da olsa bulunmamış olsun diyerek şükrüne sebep olan Medine'de bulduğu kitabın Kettâni'nin *et-Terâtibü'l-İdariyye'si* olduğunu söylemektedir.[546]

Çok gayretli bir şekilde Osmanlı tarihi çalışmayı düşünmüştür. Yavuz Sultan Selim'in Şia ile mücadelesi konusunu çalışmak isteğiyle İstanbul'daki tüm Selimnâmeleri görmüş olmasına rağmen doktoraya başladıktan bir sene sonra Neşet Çağatay hocanın şartıyla tüm çalışmalarını bırakarak İslâm Tarihi'nin ilk dönemini çalışmaya başlamıştır. Böylelikle Çağatay'ın asistanı olmuştur. 1973 yılında '*İslâmiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı*' isimli doktora tezini vermiştir.[547] Doktorasını bitirdikten sonra evlenerek üç çocuk sahibi olmuştur.

---

[542] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 8.
[543] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 6.
[544] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 12.
[545] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 55.
[546] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 76-77.
[547] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda,* 262-263.

1976'da Millî Eğitim Bakanlığı'nın burslarından yararlanarak Paris'e gitmiştir. 1979 yılında '*Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*' adlı çalışmasıyla doçent olmuştur. 1982 yılında misafir öğretim üyesi sıfatıyla Kahire'ye giderek araştırmalar yapmıştır. Yine aynı yıl Dokuz Eylül Üniversitesi'nde dersler vermiştir. 1985 yılında profesör olmuştur. 2010 yılında Marmara İlahiyat Fakültesi'nden emekli olmuştur.[548]

Mustafa Fayda Allah sevgisi, Peygamber sevgisi ve Allah yolunda cihad sevgisinin çok mühim olduğunu dile getirmektedir.[549]

Bir İslâm Tarihçisi olarak bugünkü tarih metodolojisinin Peygamberimiz dönemi için yeterli olmadığını, Peygamberimizi anlamak için Kur'an'dan uzak kalamayacağımızı ve bunu en iyi anlayanların da ilk İslâm Tarihçilerinden İbn İshak ve Vâkıdî olduğunu ifade etmektedir. Rivayetler karşısında mutedil olabilmemiz için Kur'an ruhuna ihtiyacımız olduğunu, esbâb-ı vürûd ile esbâb-ı nüzul bilgilerini karşılaştırarak birlikte değerlendirmemiz gerektiği noktasında ısrar etmektedir. Siyerin Fatih Sultan Mehmed'in hayatı gibi anlatılamayacağını vurgulamaktadır. [550]

Müsteşriklerden konuşarak öğreneceğimiz hiçbir şeyin olmadığını ancak onların çalışmalarından kıyaslamalar yaparak çıkarımlarda bulunabileceğimizi söylemektedir. İftira derecesine varan yorumların cevaplanması gerektiği, bunlara gereği gibi cevap verebilmek için de Hristiyan ve Avrupa tarihini iyi öğrenmek gerektiğini ifade etmektedir. Takdir ettiği oryantalistlerin sadece hidayet bulup İslâm'a girenler olduğunu söylemektedir. [551]

Türkiye'de pozitivist ve materyalist kültürün etkisinden çıkılarak çalışmalar yapıldığında ancak çok ileri dereceler elde edileceğini dile getirerek tavsiyelerde bulunmaktadır.

Mustafa Fayda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Konulu Siyer Projesi*nin bilim kurulunda yer almaktadır.[552] Kitaplarının tamamını Konya Koyunoğlu Müzesi'ne hediye eden[553] Fayda'nın birçok lisanüstü öğrencisi bulunmaktadır. Bu tecrübesiyle kendisine hocaların hocası denilmektedir.

Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi projesini ilk olarak Tayyar Altıkulaç ile tanıyan Fayda, yazma fikrinin ise Ergun Göze'den çıktığını ifade etmektedir. Çeşitli görüşmeler sonucu vakıf kararını vermiştir ve İstanbul'da olduğu için de Marmara İlahiyat Fakültesi bu işin

[548] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 262-263.
[549] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 102.
[550] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 103-210.
[551] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 203-210.
[552] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 26-250.
[553] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 277.

zeminine oturmuştur. İlk İmam-Hatip mezunlarından Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu, Muhammed Eroğlu, Saim Yeprem gibi ilim adamlarının ansiklopedinin geleceğini tayin ettiğini ifade etmektedir. Her ilim dalının maddeleri için başkanlar ve üyeler tespit edildiğini, maddelerin çok zengin olduğunu dile getirmektedir.[554]

Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde 119 madde te'lif etmesiyle en çok madde yazarlarından birisi sıfatını taşıyan Fayda ansiklopedilerin devamlı yenilenmesi ve yeni çalışmalara bigâne kalmaması gerektiğini söylemektedir. Bu bağlamda Muhammed maddesinin ilk yazarı olarak bugün olsa Hz. Peygamberin doğum tarihini 570 esas alacağını parantez içinde 569 ve 571 de var diye ekleyeceğini ifade etmektedir.[555]

Fayda'nın te'lif etmiş olduğu maddelerden bizim ele almak istediklerimiz 'Bedir Savaşı', 'Hz. Muhammed (s.a.v)', 'Âişe bnt Ebibekir' ve 'siyer'dir.

Eserleri şunlardır:

İslâmiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı

Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler

Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid
Hulefa-i Raşidin Devri (Dört Halife Dönemi)
Allah'ın Emriyle Siyer Başlar
Geçmişten Günümüze Hilafet[556]
İslâm Tarihi[557]
İslâm, Gelenek ve Yenileşme[558]
Fütuhu'l-Buldan: Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî (çev. Ülkelerin Fetihleri)[559]

Makaleleri şunlardır:
Muhyiddin İbnü'l-Arabî (1967)
İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi (1968)
Hicaz Kütüphaneleri (1969)
El-Huzâi'nin Tahric'inin Neşredilmeyen Son Bölümü (1975)
Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr (1981)
İslâm'ın İlk Dönemlerinde Gayr-i Müslimler (1984)
İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi (1986)
İbn Kemal'in Hayatı ve Eserleri (1986)
Vefatının 10. Yılı Dolayısıyla Türkistanlı Âlim Mübeşşir et-Tırâzî (1987)
Prof. Dr. Ali Yardım (1939-2006)(Vefeyat)
Fatiha Tefsiri (Muhammed Abduh) (Çev. Abdülkadir Şener'le beraber)
Hz. Muhammed'in (s.a.v) Necranlı Hristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhele (1975)

---

[554] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 169-170-171.
[555] Baş-Erkoçoğlu, *Prof. Dr. Mustafa Fayda*, 115.
[556] Editörlüğünü M. Sabri Küşükaşçı, Ali Satan, Abdülkadir Macit'in yaptığı eserin yazarları içerisinde yer almaktadır.
[557] Editörlüğünü Prof. Dr. Eyüp Baş'ın yaptığı İslâm Tarihi el kitabının yazarları arasında yer almaktadır.
[558] Bölüm yazarlarından birisi Mustafa Fayda'dır.
[559] Bu çevirisiyle Türkiye Yazarlar Birliğinin 1987 Çeviri Ödülünü kazanmıştır.

Hz. Ömer ve Fey (1982)
Hz.Ömer'in Hayber ve Çevresi ile Necran'dan Gayr-i Müslimleri Çıkarması (1983)
Siyer Sahasında İlk Te'lif Çalışmaları (1985)
İlk İslâm Fetihlerinin Bazı Husûsiyetleri (1989)
Hz.Peygamberin Müşrik Araplara Karşı Siyasetinin Son Safhası (1993)
Kâbe'nin Putlardan ve Putperestlerden Temizlenmesi (2012)
Siyer ve Türkiye'de Siyer Yazıcılığı Meselesi (2012)
İmam-Hatip Okulları ve Hacı Veyiszâde Ailesi(M. Sabri Küçükaşçı ile beraber) (2013)
Sâmiha Ayverdi ve Müslüman Türk Şehri (2014)
Son Nebi'nin İlk Halifesi: Hz. Ebû Bekir (2014)
İ'lâ-yı Kelimetullah (2015-2016)
Hacıvayiszâde Mustafa Kurucu Hoca Efendi (2017)
Üsve-i Hasene Olarak Hz. Peygamberin Ta'limi ve Tezkiyesi (2018)
Hz. Peygamber Sonrasında Halife Seçimi Meselesi ve Hulefa-yi Râşidin'in Hilâfete Gelme Süreçleri (2019)
Cahiliye Araplarında Takvime Müdahale: Nesî (2019)

Mustafa Fayda'nın incelediği ve makale haline getirdiği kitaplar ise şu şekildedir:
el-Ahbaru'l- Muvaffakıyyat: Zübeyr b. Bekkâr
Kitabü'l - Marife ve 't-Tarih:Fesevî
Fıkhu'l-Mulûk ve Miftahu'r-Ritâc el-Mursad alâ-Hızaneti Kitâbi'l – Harac:Abdülaziz b. Muhammed er-Rahbî
Tabıat'ud-Da'vet-il-Abbasiyye: Faruk Ömer
Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'Ayan: Sıbt İbnü'l-Cevzî
Tarihu Halife b. Hayyat: Halife b. Hayyat
al-Arab fi Hazaratihim ve Sakafetihim ila Ahiri'l-Asrı'ıl-Emeviyyi: Ömer Ferruh
Kitabu't-Tabakat: Halife b. Hayyât.

2.2.10. İsmail Erol Erünsal (1945-)

1945 yılında Erzincan'ın Kemaliye ilçesinde dünyaya gelmiştir. 1968 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nü bir yıl sonra ise Edebiyat Fakültesi'nin Türk Dili ve Edebiyatı alanını bitirmiştir.[560] 1977 yılında Edinburgh Üniversitesi'nde danışmanlığını John R. Walsh'ın yaptığı Osmanlı edebiyatıyla ilgili "*The Life and Works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, with a critical edition of his Dîvân*" isimli çok ayrıntılı kaynak taramasıyla doktoradan mezun olmuştur. 1977 yılı ile başladığı Edebiyat Fakültesi'nin Kütüphanecilik bölümündeki görevini 1990'a kadar devam ettirmiştir. 1982'de doçent kadrosuna geçmiş, 1988 yılında ise profesörlük unvanını almıştır.[561]

Çeşitli okullarda eğitimcilik görevi yerine getirmiştir. Başbakanlık Osmanlı arşivi'nde çalışmıştır.[562]

[560]"İsmail Erünsal", *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi* ed. İhsan Işık (Ankara: Elvan Yayınları,2006), 3/1327.
[561] Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), "İsmail E. Erünsal" (Erişim 26 Şubat 2025).
[562] Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 93.

Doktorası devam ederken Meydan Yayınevinden çıkan ve basımı 1974 yılında tamamlanan *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedisi*'nin yayın kurulunda yaklaşık sekiz ay kadar çalışmıştır. Türk Edebiyatı ve İslâm'la ilgili Ansiklopedi maddelerinin kaleme alınmasında görev alacak kişileri tespit etmiş, bazı maddeleri ise kendisi yazmıştır.[563] Özellikle son tarihi gelen ama kendisi gelmeyen maddeleri de kendisinin yazdığını ifade etmektedir. Divan Edebiyatı maddesi bunlardan bir tanesidir.[564]

1981 itibariyle *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin yazım, yayın, redaksiyon gibi tüm aşamalarında ve bu kurumun kurumsallaşmasında mühim katkılar sağlamıştır. Özellikle İslâm Araştırmaları Merkezi'nin dokümantasyon bölümünün kurulmasında büyük emekler vermiştir ve söz konusu katkıları hâlen devam etmektedir. Çok önem arz eden veri tabanlarının oluşturulması için çaba göstermiş, öncülük etmiştir. İlahiyat Fakültesi lisansüstü mezunlarının yazdığı tezlerin kalitesini artırmak niyetiyle ilahiyat tezler kataloğu oluşturulmasını sağlamıştır. Halen İSAM'ın ilmî danışmanlığını yürütmektedir.

Erünsal'ın İSAM ve DİA'nın kuruluşundaki belirleyici ve kayda değer katkıları birçok kişi tarafından kendisi hakkında yazılan 'Gökkubede Hoş Bir Sadâ' isimli hatıratta dile getirilmiştir. Ansiklopedide madde yazma anlayışı bilgileri farklı kaynaklardan toparlayıp bir araya getirmekten ibaret olarak benimsendiği hâlde akademisyenlerin ciddi katkılarıyla özgün bir eser ortaya çıkarılmıştır. Öyle ki Erünsal'ın bu konularda bir ümit ışığı olduğu, ansiklopedi konusunda Meydan Larousse'da çalıştığı için hem tecrübeli hem bir ansiklopedinin o dönemde toplumsal düzeydeki işlevini görmüş birisi olarak bu eseri verimli hale getirecek kütüphaneyi oluşturma becerisine vakıf[565] olduğu ifade edilmektedir. O kadar ki kütüphaneye 'yararlı' kitabı kazandırma adına Avrupa'da çıkan İngilizce, Fransızca, Almanca yayınları takip etmiş hem de Arapça, Farsça eserlerin seçkin örneklerini koleksiyonlarına katmışlardır.[566]

Kütüphaneyi çağa ayak uyduracak düzeyde dijital hâle getirdiği, devamlı yenilettiği veri tabanlarıyla da sürekliliğini sağladığı,[567]ömrünün ciddi kısmını bu işe vakfettiği,[568]o olmasaydı İSAM'ın vazgeçilmez bir yer olamayacağı[569] gibi ifadeler birçok hatırat sahibince dile getirilmiştir. İnterdisipliner bir bakışla 20.000 başlığa sahip bir dokümantasyon merkezi kuruluşuna kılavuzluk yapmıştır. Yöntem noktasında da ufuk açacak işlerin sahibi Erünsal, Osmanlı'nın farklı muhitlerde tutturduğu sicilleri biraraya getirip mikrofilmini çıkarttırmış ve

[563] Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 43.
[564] Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 44.
[565] Yıldız, *Gökkubbede Hoş Bir Sadâ*, 42.
[566] Yıldız, *Gökkubbede Hoş Bir Sadâ*, 182.
[567] Yıldız, *Gökkubbede Hoş Bir Sadâ*, 44.
[568] Yıldız, *Gökkubbede Hoş Bir Sadâ*, 69.
[569] Yıldız, *Gökkubbede Hoş Bir Sadâ*, 87.

bunları İSAM'a kazandırmıştır.[570] Başta Orhan Şaik Gökyay'ın olmak üzere çeşitli özel kütüphanelerin de buraya kazandırılmasında büyük emeği bulunmaktadır.[571] İlahiyat Fakültesi tezler kataloğu ve makaleler bibliyografyası yine onun kalıcı ve çok yönlü eserlerindendir.

1991'de 'Türk Tarih Kurumu Ödülü'ne, 2014'te 'Necip Fazıl Fikir-Araştırma Ödülü'ne layık görülmüştür. Bunlar dışında yine 2014 yılında Diyanet İşleri Başkanlığınca verilen "Yüzyılın İslâm Kültür Hizmeti Onur ve Hizmet Ödülleri" dahilinde ödül verilmiştir.[572]

Bir edebiyat tarihçisi olduğu halde araştırmalarında klâsik kaynakların dışına çıkmış ve farklı sonuçlara ulaşmıştır. Sözgelimi tereke defterleri ve kadı sicilleri eserlerinde en çok kullandığı kaynaklardan olagelmiştir.[573]Te'lif eserlerinin o konuda çalışacaklar için adeta bir kaynakça teşkil ettiği ifade edilmektedir.[574]

İslâm Medeniyeti Mecmuası, İslâm Araştırmaları Dergisi, Diyanet İlmi Dergi, Osmanlı Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Türklük Araştırmaları Dergisi, Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi gibi birçok mecrada kimisi İngilizce makaleler kaleme almıştır.[575]

İlim insanı Erünsal Diyanet İslâm Ansiklopedisi ve İSAM'a maddi ve manevi katkılar yanında aynı zamanda 59 madde te'lif etmiştir. Alanı edebiyat olan Erünsal'ın *Diyanet Ansiklopedisi'*nde kaleme aldığı maddeler burada konu edilmeyecektir.

'Çalışılmayan konularda çalışmak gibi bir zaafım var, nakilcilik bana göre değil'[576] diyen Erünsal'ın eserleri şunlardır:

Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluşundan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri,
Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik,
Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane,
Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar,
Yirmi İki Mürekkep Damlası,
Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri,
Sahaflar ve Kitapçılar,
Edebiyat Tarihi Yazıları,
Yenice-i Vardar'lı Evrenos Hanedanı,
XV-XVI. Asır Bayrami-Melamiliğinin Kaynaklarından Abdurrahman el-Askeri'nin Mir'atü'l-Işk'ı.[577]

[570] Yıldız, *Gökkubbede Hoş Bir Sadâ*, 145.
[571] Yıldız, *Gökkubbede Hoş Bir Sadâ*, 149.
[572] DİA, "İsmail E. Erünsal".
[573] Yıldız, *Gökkubbede Hoş Bir Sadâ*, 83.
[574] Yıldız, *Gökkubbede Hoş Bir Sadâ,* 120.
[575] Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Aranan: İsmail E. Erünsal" (Erişim 27 Şubat 2025).
[576] Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 237.
[577] Mir'atü'l-Işk adlı eserin dünyada yazma tek nüshası İsmail Erünsal'da bulunmaktadır.

Makaleleri şunlardır:

Abdurrahîm Karahisârî'nin Vahdetnâmesi (1971)

Hüseyin Enisi ve Menakıb-ı Akşemseddin'i (1972)

Tasavvufi Edebiyatımızdan Örnekler II, Mehmet Muhyiddin Üftade ve İlahileri (1972)

Nuruosmaniye Kütüphânesinde Bulunan Bazı Kazasker Ruznamçeleri (1980)

Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütfi Hakkında Birkaç Not (1981)

Youssef Eche and His Contribution tho the History of Islamic Libraries (1982)

Elvan Çelebi'nin Menâkıbnâmesi Hakkında (Ahmet Yaşar Ocak ile beraber) (1985)[578]

Yeni Bir Kaynağın Işığında Somuncu Baba (1995)

Şeyh Vefâ ve Vakıfları Hakkında Yeni Bir Belge (1997)

Personnel Employed in Ottoman Libraries (1999)

XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeka ve İlhad Tarihine Bir Katkı (2004)

Molla Lütfî: Hakkındaki İthamlar ve Şikâyet Mektupları (2008)

Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri (2010)

Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı? (2014)

Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar) (Bilgin Aydın ile beraber) (2019)

Mahir İz Hocam ve Birkaç Hatıra (2020)

24 Nisan 1326 (7 Mayıs 1910) Tarihli Rapora Göre XX. Asrın Başlarında Medine Kütüphaneleri (2021)

Erken İslâm Dünyasında Kitap: Ortaya Çıkışı ve Temel Kavramları (2022)

Ekmeleddin İhsanoğlu, The Abbasid House of Wisdom: between Myth and Reality (2023)[579]

Bizim Erünsal ile ilgili olan burada konu edeceğimiz kısım ise Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde kendisinin yazmış olduğu 'Muhammed' ve 'Hendek Savaşı' maddeleridir.

2.2.11. İsmail Kara (1955-)

İsmail Kara, 1955 yılında Rize'nin Güneyce ilçesinde doğmuştur. İlköğrenimini memleketinde tamamlamış, 1967 yılında hafızlık eğitimini bitirmiştir. Ortaöğretimini 1973'te İstanbul İmam-Hatip Okulu'nda tamamlayan Kara, yükseköğrenimini 1977 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nden; ardından 1986 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun olmuştur.[580]

Uzun bir süre Dergâh Yayınları bünyesinde editörlük ve yayın koordinatörlüğü görevlerini ifa etmiştir. 1980–1995 yılları arasında St. Pulcherie Fransız Kız Ortaokulu'nda din dersi öğretmenliği yapmıştır. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlamış olduğu *İslâmcılara Göre Meşrutiyet İdaresi (1908–1914)* başlıklı çalışmasıyla siyaset bilimi alanında doktorasını ikmal etmiş; 2000 yılında doçentlik, 2006 yılında ise İslâm felsefesi alanında profesörlük payesini elde etmiştir. 1995 yılından itibaren görev aldığı Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki akademik faaliyetlerini 2015 yılında emeklilikle sonlandırmıştır. 2017-2020 yılları arasında

[578] "İsmail Erünsal", 3/1327.
[579] İSAM, "Aranan: İsmail E. Erünsal".
[580] Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) "İsmail Kara" (Erişim 06 Şubat 2026).

İstanbul Şehir Üniversitesi; 2021-2025 yılları arasında ise İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nde hocalık yapmıştır. Kendisinin bu üniversite bünyesinde 'Kişisel Arşiv Koleksiyonu' bulunmaktadır.[581]

İslâm'ı, İslâmî düşünceyi ve İslâm'ın içinde bulunduğu Türkiye serüvenini sınırlara takılmadan dillendiren bu entelektüel fikir adamı kavramları yerli yerine oturtmayı hedefleyen, halkın dini tecrübesini merkeze alan, Türkiye'de İslâmcılık çalışmalarına metodolojik derinlik kazandıran kilit bir düşünürdür.

İsmail Kara, çağdaş İslâm düşüncesini yalnızca betimleyen bir çerçeve sunmakla kalmayıp, fikirler, şahsiyetler ve devlet-toplum ilişkileri arasındaki çok katmanlı yapıyı bütüncül bir perspektifle analiz ederek Türkiye'deki akademik literatürün ötesine geçmiştir. Disiplinlerarası birikimi ve kültürel derinliği sayesinde ilmî çalışmalarında kuru tasvirin ötesine geçen özgün yorum ve teklifler geliştirmiştir. Çağdaş İslâm düşüncesinin modern karakterini sürekli vurgulamış; buna karşılık eserlerinde, modern düşünce biçimlerine eleştirel bir mesafeyle yaklaşarak, Anadolu'nun tarihsel ve kültürel tecrübesinde şekillenmiş yerli düşünce ve tutumları öne çıkarmıştır.[582] Bu husus kitaplarında ve makalelerinde net olarak görülmektedir.

İsmail Kara'nın nitelikli bir ilim adamı olarak temayüz etmesinde aile çevresinin belirleyici bir rolü bulunmaktadır. Babası Kutuz Hoca'nın tedrisinden geçmiş olması, yalnızca ilmî formasyonunu değil, aynı zamanda ahlaki duruşunu da derinden etkilemiştir. Nitekim Kutuz Hoca'nın emeklilik sonrasında fiilen görev yapmadığı gerekçesiyle kendisine bağlanan maaşı kabul etmemesi, güçlü bir ilim ve mesuliyet ahlakının göstergesi olarak dikkat çekmektedir.

Kara'nın "hafız ocağı" geleneği içinde yetişmesi ve ağabeyi tasavvuf tarihçisi Mustafa Kara onun entelektüel ufkunu genişletmiş ve ilmî perspektifinin sağlamlaşmasına katkı sağlamıştır.[583]

Akademik faaliyetlerinin odağını Çağdaş Türk Düşüncesi ile Çağdaş İslâm Düşüncesi oluşturmaktadır. *Kutadgubilig* ve *Nazariyat* isimli dergilerde yayın kurulu üyeliğinde çalışmalar yapmıştır. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi ve Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde çeşitli maddeleri te'lif etmiştir. Bizim inceleme konumuza girme sebebi ise Türk Dili ve

[581] DİA, "İsmail Kara" (Erişim 06 Şubat 2026). İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İsmail Kara (Erişim: 06 Şubat 2026).
[582] Ercan Yıldırım, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve İsmail Kara", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (Eylül 2011), 191.
[583] Yıldırım, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve İsmail Kara", 191.

Edebiyatı Ansiklopedisi'nde yer alan Muhammed maddesinin yazarlarından birisi olması hasebiyledir.

İsmail Kara, çalışmalarını din–devlet–millet ekseni üzerine inşa ederek İslâmcılık düşüncesini bu çerçevede ele almış; özellikle *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* adlı üç ciltlik eseriyle çağdaş İslâm düşüncesinin temel dönemlerini, temsilcilerini ve metinlerini sistematik biçimde ortaya koymuştur.[584] Bu eseri sebebiyle 1987'de Türkiye Yazarlar Birliği Fikir ödülüne, İslâmcıların Siyasi Görüşleri adlı kitabıyla 1993 yılında Türkiye Diyanet Vakfı Araştırma ödülüne, Bir Felsefe Dili Kurmak-Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi adlı te'lifi ile ise 2001'de Türkiye Yazarlar Birliği Dil ödülüne sahip olmuştur.[585] Diğer eserleri şunlardır:

Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye (1998),
Amel Defteri (1998),
Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe (1998),
Kutuz Hoca'nın Hatıraları-Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası (2000),
Güneyce-Rize Sözlüğü-Bir Doğu Karadeniz Köyünün Hafızası ve Natıkası (2001),
Şeyh Efendi'nin Rüyasındaki Türkiye (2002),
Tarih ve Hurafe: Çağdaş Türk Düşüncesinde Tarih Telâkkisi (2002),
İslâm Siyasi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik-Hilafet Risaleleri (6 Cilt 2002-2014),
İslâm Düşüncesinde Paradigma Değişimi- Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi (2003),
Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri (2003),
İlk Rize Müftüsü Mehmet Hulusi Efendi Rize Hadisesi Hac Hatıraları (2004),
Sözü Dilde Hayâli Gözde (2005),
Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle-Sıbyan Mektepleri (A. Birinci ile, 2005),
Aramakla Bulunmaz (2006),
Hanya/Girit Mevlevihanesi Şeyh Ailesi Müştemilatı Vakfiyesi Mübadelesi (2006),
Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 1 (2008),
İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz-Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not (2011),
Nurettin Topçu-Hayatı ve Bibliyografyası (2013),
Müslüman İstanbul'a Mahsus Bir Gelenek-Mahya (2016),
Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak (2017),
İsyan Ahlakı Peşinde Nurettin Topçu Albümü (2018),
Zafer Değil Sefer (2018). [586]
Ahmet Hamdi Akseki (R. K. Gündoğdu ile, 2 Cilt, 2019),
Bir Düşünce Tarihi Metni Olarak İstiklâl Marşı (2021),
Ahmet Cevdet Paşa'nın Layihaları (A. Z. İzgöer'le, 2021),
Sessiz Yaşadım–Matbuatta Mehmet Âkif– 1936-1940 (F. İbanoğlu ile, 2023),
Din ve Milliyet: II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele Dönemlerinde Milliyetçilik Tartışmaları I (1904-1914) (A. Asılsoy ile, 2023),
Nurettin Topçu-Bir Ahlâk Davası (2023),
Resimli Cumhuriyet Din Kitabı (3 Cilt, 2023),

[584] Yıldırım, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve İsmail Kara", 176.
[585] DİA, "İsmail Kara" (Erişim 06 Şubat 2026).
[586] Müellifin biyografisine ilişkin bazı bilgiler, 'Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm' eserinin giriş kısmında yer alan biyografik nottan alınmıştır.

Mehmet Akif Ersoy-Şair Bir Mütefekkirin Dünyası (2025).[587]

Makaleleri şunlardır:

Mektupçu, Mutasavvıf, Yazar, Şair Sadık Vicdani (Ali Birinci ile, 1990),

Gümüşhanevî Halifelerinden Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce/Rize'deki Tekkesi (1992),

Elmalılı Hamdi Efendi ve Halifelik (1993),

II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarında İslâmcıların Halifelik Meselesine Bakışları (1994),

Hanya Mevlevîhanesi ve Vakfiyesi (1996),

Yeni Zamanların İki Muhataralı Kavramı: Islah ve Taklîd (1996),

İslâm Modernizmi ve Akif'e Dair Birkaç Not (1997),

Hanya Mevlevihanesi: Şeyh Ailesi-Müştemilatı-Vakfiyesi (1997),

Çağdaş Türk Düşüncesine Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar

Ulema- Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak / Muhalefete Katılmak (1998),

Ziyad Bey de Hakk'a Yürüdü (1998),

Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler- II: Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!(1999),

Timur Devri Anadolusu (1999),

Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı (2000),

Müsâvat yahut Müslümanlara Eşitsizlik -Bir Kavramın Siyaseten / Dinen İnşası ve Dönüştürücü Gücü (2000),

Modernleşme ve İlmi Hiyerarşinin Bozulması (2000),

Babanzade Ahmet Naim Bey'in Modern Felsefe Terimlerine Dair Çalışmaları (2000),

Türkiye'de Din ve Modernleşme (2001),

Meclis-i Meşayih, Ulema-Tarikat Münasebetleri ve İstanbul'da Şeyhlik Yapmış Beş Zatın Kendi Kaleminden Terceme-i Hali (2002),

Çağdaş Türk Düşüncesi Nesıl Ele Alınabilir? (2003),

Yirmibirinci Yüzyıla Girerken Türkiye: -Hesap vermek/Hesap Sormak (2003),

"İslâm'da Ruhbanlık Yoktur" Söylemi Etrafında Dînî Otorite ve Ulemâ Üzerine Birkaç Not (2001),

Modernleşme Dönemi Türkiye'sinde "Ulûm, Fünûn" ve "Sanat" Kavramlarının Algılanışı Üzerine Birkaç Not (2002),

Şemseddin Sami'nin "Medeniyet"e Dair Dört Makalesi (Zeynep Süslü ile, 2003),

Taşrada Meşrutiyet Ruhu: Akçaabat Müftüsü Mehmet İzzet Efendi ve "Mir'ât'ı Meşrutiyet" Risâlesi (2003),

Akçaabat Müftüsü'nün Meşrutiyet Risâlesi (2004),

Trabzonlu (Oflu) Nakşî-Hâlidî Yusuf Şevki Efendi ve Hediyyetü'z-zâkirîn Hüccetü's-sâlikîn Adlı Eseri (Hür Mahmut Yücer ile, 2004),

Diyanet İşleri Başkanlığı: Devletle Müslümanlar Arasında Bir Kurum (2004),

Bizden Biri Olarak Ahmet Hamdi Akseki (2004),

Cumhuriyet Dönemi Dinî Yayıncılığın Arka Plânı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları (2004),

Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri (2005),

Hâzâ Muallim (2005),

Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Bir İsim Emrullah Efendi ve "İlm-i Hikmet" Dersleri (2005),

İslâm ve Pozitivizm (2005),

[587] İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İsmail Kara (Erişim: 06 Şubat 2026).

Sufism and the Sufi Orders As a Target of Criticism and Purge in Contemporary Turkish Thought (2005),

Modernleşme Döneminde Dinî Otorite Meselesinin Ele Alınışı ve Problemleri veya "İslâm'da Ruhbanlık Vardır" (2006),

Çağdaş Türk Düşüncesi Çalışmalarının Usul ve Muhtevaya İlişkin Bazı Meseleleri (2007),

İlmiye Sınıfında Zihni Çatallaşma (2007),

Modernleşme Dönemi İbn Sînâ Tasavvurlarına Dair Birkaç Not (2009),

Türkiye'de İlahiyat Fakülteleri Dinî Kurumlar mı, Laik Kurumlar mı? (2009),

Otoriter Ama Adil: Topçu'da Siyaset ve Devlet Telakkisi (2009),

Cümle Mevcudât Zâkir...Cumhuriyet Türkiyesi'nde Tasavvuf ve Tarikatlar (2008),

Nurettin Topçu'nun Bibliyografyası (2009),

Nurettin Topçu'nun Hayatı (2009),

Açıklamalı Eski Harfli Türkçe Matbu Tasavvuf Kitapları Bibliyografyası (2010),

Hakîkatlı İnsan (2010),

Hilafet Merkezi Olarak İstanbul (2010),

XIX Yüzyıl Osmanlı Devleti Yöneticileri Üzerinde Öğrenci Olaylarının Tesiri (Osmanlı'dan Cumhuriyete Öğrenci Hareketleri) (2010),

Hâlâ Ada'yı Bekleyen Bir Yapı: Hanya/Girit Mevlevîhânesi (2010),

Âkif'in "Aktif" Din ve Ahlak Anlayışı (2011),

Sohbet ile Ders Arasında (2011),

Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslâm'ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi? (2011),

İstisnai Bir Dimağ: Said Halim Paşa (2011),

Ebü'lûla Mardin'in Ulema Hal tercümelerine Dair Çalışmaları (2011),

Darülfunun Felsefe Grubu Dersleri Hocalarından Babanzâde Ahmet Naim Bey (2011),

Necla Hoca İçin Vefa(t) Kaydı (2012),

Tarih Olmuş Hakikatler Güneyce / Rize'den Birkaç Hatıra (2012),

Nesillerin Ruhu Üzerinden "Yeni" Milliyetçilik Tasavvuruna Dair Birkaç Not (2013),

Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not (2013),

en-Nefehâtü'r-Rabbâniyye fi 't-Tarîkati 's-Sa'diyye / Sa'diyye Tarikatı Hakkında Rabbanî Sözler (çev. Hür Mahmut Yücer ile, 2013),

Güneyce/Rize'de Bir Gümüşhanevî Tekkesi ve Kurucu Şeyhi (2014),

Alternatif Tarih Yazmak: Necip Fazıl Kısakürek'in Hafıza Siyaseti (Fahrettin Altun, Asım Öz, Aykut Ertuğrul ile,2015),

"Kadını Kurtarınız!": Necip Fazıl'ın Fikriyatında Agorafobik Kadın Telakkisi (Cihan Aktaş, Asım Öz, Aykut Ertuğrul ile, 2015),

Üç Devir, Üç Elmalılı Hamdi (2015),

Halife, Sultan, İmparator II. Abdülhamid Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not (2015),

İktidar Alegorisi Olarak "Üstad" (Fırat Mollaer, Asım Öz, Aykut Ertuğrul ile, 2015),

Çile İçinde Çile": Necip Fazıl Çerçevesinden Ardıllarının Eleştirisi (Asım Öz ve Aykut Ertuğrul ile, 2015),

"Faşizmanın Mücadeleci Ruhu": Necip Fazıl'da "Yabancı İdeolojiler", Anti-Komünizm, Avam, "İdrak Soyluları", Faşizm (Tanıl Bora, Asım Öz, Aykut Ertuğrul ile, 2015),

Tiyatro "Sahne"sinden Anadolu'nun "Sine"sine: Necip Fazıl Kısakürek (ed. İsmail Kara, 2015),

Bâbıâli'den Büyük Doğu'ya Yansıyanlar (Fazıl Gökçek, Asım Öz ve Aykut Ertuğrul ile, 2015),

Bir Ütopya Sineması yahut Necip Fazıl'ın Beyaz Perdedeki Aksi (Öner Buçukcu, Asım Öz ve Aykut Ertuğrul ile, 2015),

Necip Fazıl Kısakürek (Kişiliği Üzerine Notlar) (ed. İsmail Kara, 2015),

Necip Fazıl'da Siyasallık: Realpolitikten Ulaşma Davası (ed. İsmail Kara, 2015),

Necip Fazıl Şiirine Poetik Bir Bakış (ed. İsmail Kara, 2015),

Necip Fazıl Şiirine Genel Bir Bakış (ed. İsmail Kara, 2015),

Büyük Doğu'nun Edebiyat Mahkemeleri: Necip Fazıl'ın Gözünden Edebiyatçılarımız (Ali Emre, Asım Öz, Aykut Ertuğrul ile, 2015),

Necip Fazıl Kısakürek'te İslâmcı Refleksler (ed. İsmail Kara, 2015),

Nurettin Topçu'nun Eserlerinin Teşekkülü ve Yayın Süreçleri Üzerine Birkaç Not (2016),

Ahlâk Davasına ve Muallimliğe Adanmış Bir Ömür: Nurettin Topçu (2016),

Diyanet İşleri Başkanlığı'na Nizamat Veren Emekli Bir Generalin Raporları (2016),

Ahlâk Davasına Adanmış Bir Ömür Nurettin Topçu'nun Hayatı ve Eserleri (2017),

Askerler ve Askerî Okul Öğrencileri İçin Yazılmış Matbu Din Dersi, İlmihal ve Ahlâk Kitapları (Kronolojik Bir Deneme) (2017),

Üslup, Talakat, Tesbih, Cerbeze (2018),

Değişen Din ve Dünya Anlayışlarının Bir Kitaba, Mızraklı İlmihal'e Yansımaları Üzerine Birkaç Not (2018),

Hilafetten İslâm Devletine Çağdaş İslâm Siyasi Düşüncesinin Ana İstikametleri ve Problemleri (2019),

Bursevî Divanı Okumaları (Abdürrezzak Tek ve Betül Kara ile, 2024),

Ulemânın Kaleminden Sultan Hamit Muhalifi Bir Vaaz-Beyannâme (2025).[588]

2.2.12. Casim Avcı (1964-)

1964'te Artvin'in Şavşat ilçesinde dünyaya gelen Casim Avcı, lise öğrenimini 1982 yılında Trabzon İmam-Hatip Lisesi'nde tamamlayarak birincilikle mezun olmuştur. 1986 yılında Marmara İlahiyat'ta lisansını tamamlamasının ardından bir süreliğine öğretmenlik ve tercümanlık yapmıştır. 1990 yılında yine aynı üniversitede yüksek lisansını '*Gülsüm b. Muhammed ve Sahifesi*' adlı teziyle[589] tamamlamıştır. Doktorasını ise Uludağ Üniversitesi'nde 610-847 yılları arası İslâm-Bizans ilişkilerinin Diplomasi, Din, Bilim ve Sanat Alanlarında incelemelerde bulunarak tamamlamıştır. 1993 yılında yaklaşık bir yıllığına İngiltere'ye gitmiştir. 1990 yılında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezine girerek burada çeşitli çalışmalarda bulunmuştur. 2010 yılına kadar burada İslâm Tarihi ve Medeniyeti alanı ilim heyetiyle beraber çalışmalarını sürdürmüştür. 2011 yılında doçent olmuş, 2013 yılında ise hâlen görev yaptığı Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümüne tayin edilmiştir. 2016 yılında profesör olarak buradaki görevine devam etmektedir.[590]

Casim Avcı, İslâm tarihi alanındaki araştırmaların henüz yeterli düzeye ulaşmadığını ifade etmektedir. Ona göre bu alandaki en temel sorunların başında dil meselesi gelmektedir. Araştırmacıların başta Arapça olmak üzere, ihtiyaç duyulduğunda Grekçe, Ermenice,

[588] İSAM, (Erişim: 07 Şubat 2026).
[589] İSAM, 11 Ocak 2025.
[590] avesis.marmara.edu.tr, 11 Ocak 2025.

Süryanice, Farsça, Almanca ve Fransızca gibi dilleri de öğrenmeleri gerektiğini belirtmektedir. Ancak bu şekilde temel kaynaklara doğrudan ulaşılabileceğini ve elde edilen rivayetlerin sağlıklı bir biçimde karşılaştırılabileceğini savunmaktadır.

Avcı ayrıca araştırmalarda ele alınan konuların çoğu zaman birbirine yakın veya sınırlı alanlarda seçilmesini de önemli bir problem olarak değerlendirmektedir. Bunun yanı sıra tarihsel verilerin yeniden inşası sürecinde de çeşitli metodolojik güçlüklerin bulunduğunu dile getirmektedir. Ona göre siyer alanındaki bütün konular kapsamlı biçimde ele alındığında, mevcut kaynakların içerdiği problemlerin boyutu daha açık şekilde ortaya çıkacaktır.[591]

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Kelam ve Mezhepler Tarihi alanlarına ait 53 maddesi bulunmaktadır.[592]

Avcı, günümüzde ansiklopedinin ilk baskısında tespit edilen bazı eksikliklerin giderilmesine yönelik çalışmaların sürdürüldüğünü ifade etmektedir. Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin genel itibarıyla İslâm tarihi, kültürü, medeniyeti, coğrafyası, edebiyatı, mimarisi ve felsefesi gibi pek çok alanda oldukça zengin bir içerik sunduğunu vurgulanmakta ve bu çerçevede ansiklopedinin; temel kaynak eserler, biyografiler, mekânlar, hanedanlar ve önemli tarihî hadiseler bakımından yüksek bir ilmî değere sahip olduğunu belirtmektedir.

Ayrıca müellif kadrosunun büyük ölçüde müslüman araştırmacılardan oluşmasını da ansiklopedinin dikkat çeken özelliklerinden biri olarak değerlendirmektedir. Bu yönüyle söz konusu eserin İslâm Ansiklopedisi'nden belirgin biçimde ayrıldığını, zira Millî Eğitim Bakanlığı tarafından tercüme edilerek yayımlanan bu ansiklopedinin daha çok oryantalist bir bakış açısını yansıtırken, Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin yaklaşımının açık biçimde İslâmî bir perspektife dayandığını ifade etmektedir.

Casim Avcı, söz konusu oryantalist İslâm Ansiklopedisi'nden bütünüyle yararlanılmadığını söylemenin mümkün olmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte özellikle fıkıh, hadis, tefsir ve kelâm gibi alanlarda, mizanpaj düzeni ve görsel malzeme bakımından Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin sunduğu zenginliğe dikkat çekmektedir. Her iki ansiklopedinin de hazırlandıkları dönemlerin ilmî ve teknik şartları içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini kabul etmekle birlikte, karşılaştırmalı bir inceleme yapıldığında Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin ilmî içerik ve teknik imkânlar bakımından daha ileri bir konumda bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca doğu ve batı literatürünü birlikte değerlendirerek Türkçeye kazandırması bakımından da Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin önemli bir katkı

[591] Avcı, "Doktora Tezi" (Görüşme 07 Ocak 2025).
[592] DİA, 12 Ocak 2025.

sağladığını belirtmektedir. Nitekim çok sayıda oryantalistin biyografisine de bu ansiklopedi içinde yer verildiğini dile getirmektedir.[593]

Eserleri şunlardır:

İslâm- Bizans İlişkileri (2003),
Muhammed'ül-Emîn(2008),
Hz. Muhammed'in Hayatı (2017),
101 Soruda Siyer (M. Kelpetin ile beraber) (2022),[594]

Makaleleri şunlardır:
Kur'an ve Medeniyet Tarihi (2000),
İbn Şihâb ez-Zührî ve İslâm Tarih Yazıcılığının Başlamasındaki Rolü; Abdülaziz ed-Dûrî (Tercüme eser)- (2002),
Arap-İslâm Kaynaklarında İstanbul (2003),
Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah (1908-2002)-(2003),
Arap-İslâm Kaynaklarında Bizans Sarayının Tasviri (2005),
Muhammmed Hamidullah'ın Tarih/İslâm Tarihi Araştırmalarındaki Metodu ve Bazı Görüşleri (2005),
Müslüman Arapların İstanbul seferleri (2005),
Prof. Dr. Işın Demirkent (1938-2006)- (2006),
Hz. Peygamber Nasıl Bir İmamdı? (2009),
Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans İmparatorlarının Tasviri (2010),
Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul (Konstantinopolis)-(2010),
el-Alâkâtü's-Siyâsiyye ve's-Sekâfiyye Beyne'd-Devleti'l-Abbâsiyye ve'd-Devleti'l-Bizantiyye fî Ahdi'l-Halife el-Me'mûn; Abbâsî Halifesi Me'mûn Döneminde Bizansla İlişkiler (198-218 H. / 813-833 M.)-(2011),
Peygamberliğinden Önce Hz. Muhammed (s.a.v)-(2011),
Emeviler Döneminde Bizans İmparatorluğu ile Diplomatik İlişkiler (2012),
Hz. Peygamber Soyu (2014),
Bizans İstanbul'unda Müslümanlar (2015),
Artuklu'lardan Önce İslâm'la Başlayan Sosyo-Kültürel Değişim (2016),
Müslüman Araplar Tarafından Bizans Başkenti İstanbul'a Düzenlenen Askeri Seferler (2017),
Urfalı Hıristiyan İlâhiyatçısı Theodoros Ebû Kurre ve İslâm'a Bakışı (2017),
Abbâsîler ve Hilafet (2019),
Hz. Muhammed'in (s.a.v) Peygamberlik Öncesi Hayatı (2018),
Komşu Devletlerle İlişkiler ve Fetihler(2018),
Abbâsîler Döneminde Bizansla İlişkiler (2018),
A Turning Point in the Islamic-Byzantine Struggle: The Battle of Yarmuk (15/636); İslâm-Bizans Mücadelesinde Bir Dönüm Noktası: Yermük Savaşı (15/636)-(2024),
Haçlı Seferleri (Işın Demirkent); Kitap tanıtımı (1999),
Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar (Muhittin Serin); Kitap tanıtımı (1999),[595]

Casim Avcı'nın Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde te'lif ettiği maddeler arasında, bu çalışmada ele alınacak olan metin, Muhammed Hamidullah tarafından kaleme alınmış olup redaksiyonu Casim Avcı tarafından yapılan "Uhud Gazvesi" maddesidir.

[593] Avcı, "Doktora Tezi" (Görüşme 07 Ocak 2025).
[594] avesis.marmara.edu.tr, 11 Ocak 2025.
[595] İSAM, 12 Ocak 2025.

2.2.13. Murteza Bedir (1968-)

1968 yılında Sivas'ın Suşehri ilçesinde doğmuştur. 1992 yılında Marmara İlahiyat Fakültesi'ni bitirmesinin ardından 1996 senesinde yüksek lisansını Londra Üniversitesi Hukuk bölümünde tamamlamıştır. 1999 yılında Manchester Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları bölümünde doktorasını bitirmiştir. Akademik araştırmalarının yönünü fıkıh ve fıkıh usulü alanlarında ilerleten Murteza Bedir'in doktora tezinin konusu '*Early Development of Hanafi Usul el-fiqh*'tır. 2005 yılında doçentliğini tamamlamış 2011 yılı itibarı ile ise profesör olarak görev yapmaya başlamıştır. 2015'te Uluslararası Fıkıh Akademisi'nin Türkiye temsilcisi seçilmiştir. İyi derecede Arapça ve İngilizce dil bilgisine sahip olan Bedir 2022 yılında Yüksek Öğretim Kurulu Üyeliğine seçilerek bu görevi de başarıyla icra etmiştir.[596]

1993 senesinde Sakarya Üniversitesinde araştırma görevlisi olarak başladığı görevinden bir yıl sonra çalışmalarını daha verimli hâle getirebilmek adına İngiltere'ye gitmiştir. İngiltere'den döndükten sonra yine Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 2011 yılına kadar görevini sürdürmüş ve bu yıl itibariyle İstanbul Üniversitesi'ne geçiş yapmıştır. 2023 yılında buradan emekli olmuştur. Şu an 29 Mayıs Üniversitesi'nde akademik çalışmalarını sürdürmekte ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nde başkanlık görevini ifa etmektedir.[597]

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, İş Ahlakı Dergisi, Tahkik İslâmi İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi, Diyanet İlmi Dergi, İslâm Araştırmaları Dergisi ve Islamic Studies gibi birçok dergide makaleler kaleme almıştır.[598]

Eserleri şunlardır:

Şeriat ile Kanun Arasında Ebussuûd Efendi: Osmanlı'da İslâmi Hukuk (2022).
Ebu Hanife: Entellektüel Biyografi (2019).
Tasarrufa Dayalı Faizsiz Finans Sistemi (2019).
Ebu Hanife: Entelektüel Biyografi (2018)
Fıkıh Mezhep ve Sünnet: Hanefi Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi (2017).
Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X XIII Yüzyıl Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerine Bir İnceleme (2014).
Matüridi'nin Te'vilatü-l Kur'an Adlı Eserinin 13 Cildinin Tenkitli Neşri (2009)
Kurban Kitabı (2006).
Sünnet Hz. Peygamberin Yolu (2005).
İslâm Tarihi Metodolojisi (2005).
Fıkıh Mezhep ve Sünnet Hanefi Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi (2004).
Şeriattan Kanuna Osmanlıda İslâmi Hukuk ve Ebussuud (2004).

---

[596] İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Murteza Bedir" (Erişim 27 Ocak 2025). İslâm İktisadı Araştırma Merkezi (İSAR), "Murteza Bedir" (Erişim 27 Ocak 2025).
[597] (İSAM), "Murteza Bedir". (İSAR), "Murteza Bedir".
[598] İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, "Murteza Bedir" (Erişim 27 Ocak 2025).

Fıkıh ve Biyoetik, Bölüm adı:(Bir Fıkıh-Etik Karşılaştırması Denemesi) (2021).

Türk Dünyasının Manevi Liderleri, Bölüm adı:(İslâm Kültür ve Medeniyetinde Hukuk İlminin Mimarı: Ebu Hanife Numan b. Sabit) (2021).

Hayat Ne Zaman Başlar Ne Zaman Biter, Bölüm adı:(İnsan Hayatı Ne Zaman Başlar?Ruh-Üfleme Kavramına İlişkin Bir İnceleme) (2021).

Bedene Yapılan Müdahaleler, Bölüm adı:(Sünnet, Fıtrat ve Temizlik: İslâm'da Sünnet Olmanın Hükmüne İlişkin Bir Değerlendirme) (2020).

Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları, Bölüm adı:(Osmanlı Şerh Geleneğinde Bir Sufi: Abdullah Salahi Uşşaki ve Şerhleri) (2019).

Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4), Bölüm adı:(Books on Islamic Legal Theory (u??l al-fiqh)) (2019).

Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları, Bölüm adı:(Osmanlı Hukuk Düşüncesi ve Doktrinin Arka Planına İlişkin Bir Değerlendirme) (2019).

Modernleşme Protestanlaşma Selefileşme: Modern İslâm Düşüncesinde Nassın Araçsallaştırılması, Bölüm adı:(Kur'an ve Sünnet Söylemi, Fıkıh Usulü ve İçtihat: Modern Nassçılığın Doğuşuna Dair bir İzah Denemesi) (2019).

Sahn-ı Semandan Darülfünuna, Bölüm adı:(Geleneğin Son Halkası: Hâdimî'nin Mecâmi'ü'l-Hakâ'ik Adlı Eseri ve Usul'de Güncel Bilgi Meselesi ya da Bugün Fıkıh Usulünü Hangi Eserlerden Okumalıyız?) (2018).

Kelam İlmi ve İslâm Hukukunda İçerik Sorunları, Bölüm adı:(Klasik Kelam Müfredatı) (2017).

Osmanlıda İlm-i Fıkıh: Alimler Eserler ve Müesseseler, Bölüm adı:(Bir Fakih Olarak Ebussuud) (2017).

Kelam İlmi ve İslâm Hukukunda İçerik Sorunları, Bölüm adı:(İslâm İlim ve Düşünce Tarihine Dair Yerleşik Bazı Problemli Yaklaşımlar: İslâmî Anlayışlarımız mı Bizi Geriletti Sorunsalına Yeni Bir Bakış Denemesi) (2017).

Oxford Encylopedia of Islam and Law, Bölüm adı:(Legal Theory: Classical Sunni) (2017).

Hz. Peygamber Tevhid ve Vahdet, Bölüm adı:(Mezhepler Vahdet'e Mani mi? Tevhid, Vahdet ve İlkeler) (2016).

Hanefilerde Mezhep Usulü, Bölüm adı:(Fetva ve Değişim: Geleneksel Fıkhın Son Fakihi İbn Âbidin ve Fıkıh Yönteminde Büyük) (2016).[599]

Makaleleri ve bildirileri şunlardır:

Muhtelefü'r-rivâye ve İlişkili Bazı Eserlerin Nüshalarına Dair bir İnceleme. (2021).

The Hanafi View of Siyasa and Sharia between Idealism and Realism: Al-Hasiri's Conception of Temporal and Religious Politics: (Siyasa ad-diniyya al-'uzma and siyasa al-hissiyya al-'uzma) (2020).

Usûl-Fürû': Ebû Hanife ve Fıkhın Yöntemi (2020).

Kelamcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülahazalar (2013).

İslâm Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldûn (2008).

Osmanlı Kuruluş Asrında 1389'a kadar İlmiye'ye dair bir Araştırma İlk Fakihler (2006).

Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı (2005).

Abdürrezzak es Senhuri (2005).

Oryantalizm ve İslâm Hukuku (2004).

Is There a Hanafi Usul al Fiqh (2002).

Vakıf Doktrini Doğuşu ve Gelişimi (2013).

Modern Fıkıh Araştırmalarında Üç problem Alanı: İktisat, Gıda ve Tıp (2017).

[599] İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, "Murteza Bedir".

Osmanlı Düşüncesinin Üzerine Oturduğu Entelektüel Bağlam: 13. Yüzyıl'da Fıkıh (2017).

İlimler Tasnifi ve Medeniyet (2017).

Usûl-i Fıkhın Geçmişte ve Günümüzdeki Müfredatı. Günümüzde Kelam İlmi ve İslâm Hukukunun Öğretiminde İçerik Sorunları (2017).

Osmanlı Fıkhı Neden Çalışılmalı? (2016).

Fıkhi Bilgi Üretiminde Yöntem Sorunu (2016).

Dini Hayatın Fıkhi Boyutu (2015).

Selefilik ve Fıkhi düşünmeye Etkileri Tarihte ve Günümüzde Selefilik (2013).

Klasiklerle Aramızdaki Mesafe (2009).

Hanefi Mezhebinin Abbasi Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması (2008).

Hayri Kırbaşoğlu'nun Üç Kitabına Dair (2003).[600]

Murteza Bedir Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde 17 madde yazmıştır.[601] Bizim ele alacağımız madde ise 'sünnet' maddesidir.

2.2.14. Mustafa Öz (?)

Hayatı hakkında mevcut kaynaklarda sınırlı bilgi bulunmaktadır. Daha önce çeşitli üniversitelerde akademik çalışmalar yürüttüğünü ve İslâm düşüncesi ile kelam alanında önemli katkılar sağladığı bilinmektedir.

Mustafa Öz Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden emekliye ayrılmıştır.[602]

Prof. Dr. Mustafa Öz, akademik kariyeri boyunca kelam ilminin gelişimine önemli katkılarda bulunmuş ve bu alanda birçok öğrenci yetiştirmiştir.

Bir konuşmasında İmam-Hatipli olarak kendini halaskâr addettiğini ifade etmiştir.[603]

Eserleri şunlardır:

Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi
İmamiyye Şîası'nda On İkinci İmam
Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları
Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi
Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü
İmam-ı Azam'ın Beş Eseri
El-Milel ve'n-Nihal

Fethullah Halif tarafından yazılan '*Maturidi ve Eşari Mezhepleri Hakkında Bir Tetkik'* (çev. Mustafa Öz) (1975) adlı çeviri makalesi bulunmaktadır. Diyanet Dergisi gibi çeşitli dergilerde makaleler yazmıştır.[604]

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde 208 tane maddesi yer almaktadır.[605] Bizim ele almak istediğimiz maddesi ise 'ehl-i beyt' maddesidir.

---

[600] İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, "Murteza Bedir".
[601] Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) "Murteza Bedir" (Erişim 27 Ocak 2025).
[602] Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (AVESİS) "Mustafa Öz" (Erişim 26 Şubat 2025).
[603] Ensar Vakfı (ensar) "İlahiyat Vefa Derslerinin Ocak Ayı Konuğu Mustafa Öz Oldu" (Erişim 26 Şubat 2025).
[604] Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Aranan: Mustafa Öz" (Erişim 25 Şubat 2025).
[605] Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) "Mustafa Öz" (Erişim 26 Şubat 2025).

2.3. Madde Yazarları Belli Olmayan Ansiklopediler

Ele aldığımız altı adet te'lif, altı adet tercüme eserden bazılarının yazarları belli edilmemiştir. Bunlardan te'lif olan ve 1940-1948 yılları arasında yayımlanan İslâm-Türk ansiklopedisinin tamamlanmış olan kısmındaki maddelerinin yazarları bellidir. Hem maddelerin alt kısmına hem de o ciltte ele alınan maddeler ve yazarları liste halinde verilmiştir. Bu yönüyle birçok ansiklopediden daha ciddi, objektif ve açık görüşlü olduğu söylenilebilir.

Te'lif eserlerden 1988 yılında yayınlanmaya başlanan ve 2014'te hitama erdirilen Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin tüm maddelerinin yazarları belirtilmiştir.

Bu iki ansiklopedi dışında kalan bizim inceleyeceğimiz ansiklopedilerde yazarlar yazılmış olsa da kiminde eksik bırakılmış kiminde sadece baş harfler yazılmış kimisinde ise yazarlar kadrosu verilmekle beraber maddeleri hangi yazarın ele aldığı ifade edilmemiştir. Bunlardan ilki İnönü ansiklopedisidir. İnönü Ansiklopedisi'nde ciltlerin başında 'birinci cildin yazılarını hazırlayanlar' şeklinde veya 'yirmi altıncı ciltte yazıları bulunanlar' gibi tekdüze olmayan kısımlar mevcuttur. Ayrıca birçok maddenin yanında yazarı yazılmamakla beraber bazı maddelerde sadece 'İ.O., Y.Ö. vb.' yazarların baş harfleri bazense yazarların isminin baş harfi ve soy ismi bulunabilmektedir. 'V. Örs, R. İzbırak, İ. Parmaksızoğlu' gibi.

Yeni Hayat Ansiklopedisi'nde ise maddelerin yazarları hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi'nde ise ciltlerin ilk sayfalarında 'Yazılarıyla katkıda bulunanlar' şeklinde bir bilgi verilmiş fakat onun dışında maddelerin yanında kimin yazdığına dair veriler bulunmamaktadır.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde ise 'bu cildin yazarları' şeklinde bir başlık açılmış ve alanına göre yazarlar eşleştirilmiştir. Örneğin 'Dini-Tasavvufi edebiyat; İsmail Kara, Mustafa Kara, Nihat Hayri Azamat, Cahit Baltacı' şeklindedir. Bir konuda birden çok kişi olabildiği için hangi maddenin hangi grupta sayıldığı ve kim tarafından yazıldığı net bir biçimde anlaşılamamaktadır. Yalnız her cildin ilk sayfalarına yerleştirilen 'kitabiyat' adlı bölümde hangi maddenin nereden yararlanılarak yazılmasının yanı sıra bazılarının yanında yazar ismine de yer verilebilmiştir. Bu noktada tekdüzelikten uzak kalmıştır. İmzalı maddelerde bireysel bir sorumluluk göze çarparken diğerlerinde bu şeffaflık söz konusu değildir. Akademik ve kültürel olarak ağır basan ansiklopedide imzasızlık ciddi bir eksiklik sayılmalıdır. Bu konuda 'Kitabiyat' başlığı altında "*yazar belirtilmeyen maddeler yayım kurulu tarafından değerlendirilip hazırlanan maddelerdir*" açıklaması yapılmıştır.

Tercüme olan ansiklopedilerden Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 1940 yılında tercüme ettirilmeye başlanan fakat sonra tashih ve te'lif maddeler de ilave edilen İslâm

Ansiklopedisi'nin ise hem tercüme olanlarda hem diğerlerinde yazarların çoğunluğu maddenin altında yer almıştır. Tercümeler genellikle isminin baş harfi soy isminin tamamı şeklinde olmaktadır. Örneğin; G. Yver, H. Beverıdge, J. H. Mordtmann, A. Cour bunlardan birkaçıdır. Fakat bazen hem isim hem soy isim de verilebilmiştir. Rene Basset, Louıs Massıgnon, Lıttmann, M. Longworth Dames gibi. Te'lif olanlarda ise genel itibariyle hem isim hem soy ismin tamamı verilmiştir. Orhan F. Köprülü, Mirza Bala, İsmet Parmaksızoğlu, Fevziye Abdullah gibi. Bazense aynı isim bazı maddelerde tam olarak verilebilmekte bazı maddelerde sadece soy isim şeklinde verilebilmektedir. Örneğin İbrahim Hakkı Uzunçarşılı birçok yerde İbrahim H. Uzunçarşılı şeklinde ifade edilmişken bazı yerlerde İ.H. Uzunçarşılı şeklinde belirtilmiştir.[606] Bazı uzun isimlerden M. Fuad Köprülü şeklinde iki isimden bir tanesi verilmişken Zeki Velidi Togan gibilerin tamamına yer verilmiştir. Maalesef maddelerin yazarları noktasında bile bir düzenden bahsedememekteyiz.

Meydan Larousse, madde yazarlarının bir kısmının müstakil olarak belirtildiği, bir kısmının ise anonim bir yayın kurulu tarafından te'lif edildiği tercüme esaslı ansiklopediler arasında yer almaktadır. Eserin ön yüzünde; danışma kurulu, merkez yayın kurulu, teknik servisler ve idari kadroyu içeren kapsamlı bir isim listesine yer verilmiştir. Ayrıca her cildin girişinde yer alan 'bu cildin yazarları' bölümünde, maddelerin müellifleri zikredilmiştir. Fakat bu konuda bir düzen söz konusu değildir. Her cildin son kısmında yazarlı maddeler yazarları ile belirtilmiştir. Ayrıca bibliyografyası bulunan maddeler varsa yine cilt sonunda ifade edilmiştir.

Ana Britannica'da ise durum çoğu ansiklopediden farklı değildir. Maddelerin yanında herhangi bir yazar ismi yoktur. Fakat tüm ciltlerde yayın kurulu üyeleri, sekreteryası, redaksiyon kurulu, yazı işleri, uzman danışmanların isimleri yer almaktadır.

Cumhuriyet Ansiklopedisi'nde de maddelerin yazarları olmamakla beraber danışma kurulu ve yazı kurulundaki görev alanların isimleri bir başlık altında bulunmaktadır.

Walt Disney İlk Ansiklopedim ansiklopedisinin maddelerinde ve giriş bölümünde herhangi bir yazar bilgisi mevcut değildir.

Görüldüğü üzere özellikle tercüme ansiklopedilerde yazarlara ait bilgi bulunmamaktadır. Te'lif ansiklopediler arasında, her ne kadar tamamlanamamış olmakla birlikte yayımlanan ilk ciltleri esas alındığında, İslâm–Türk Ansiklopedisi ile tamamlanmış olan Diyanet İslâm Ansiklopedisi dışındaki çalışmalarda, bu yönüyle değerlendirildiğinde, sistematik ve bütünlüklü bir yapının bulunduğunu söylemek güçtür. Makalelerin imzalı olması

[606] Bkz. İslâm Ansiklopedisi "Hamîdoğulları" V. cilt s.108.

o maddenin güvenilirliğini büyük oranda artıran, bilimsel sorumluluğu ve şüpheleri azaltan bir unsurdur. Birçoğu eseri hazırlayanlar veya yayına katkıda bulunanlar gibi listeler vermekle yetinmişlerdir. Bazı kaynaklarda ise bundan bile söz edilememektedir. Yazar adına yer verilmediğinde tenkit edebilme durumu zayıflar, genelleşir ve belirsizlik ortaya çıkar. Dolayısıyla bu belirsizliği giderebilmek için ya ansiklopedinin geneline bakılması ya da yayınevi üzerinden eleştirilerin yapılması gerekir ki bunun da akademik olarak çok doğru bir yol olmadığını düşünüyoruz. Maddenin anonimliği maddenin değerini düşürmektedir.

Madde yazarları belli olmayan ansiklopedileri fiziki çerçevesi ve madde içerikleri yönüyle değerlendirip dönemin bakış açısı hakkında yorumlar yaparak ele alacağız. Yazarları belli olan ansiklopediler de ise ek olarak tanıttığımız yazar profili yönüyle de kıyaslama yaparak maddelere yorumlar katacağız. Fakat şu durum itiraf edilmelidir ki metnin geneline bakıldığında, her ne kadar yazarın adı belirtilmemiş olsa da, metinden hareketle yazarın konu üzerindeki hâkimiyeti, uzmanlık düzeyi ve konuya yaklaşım tarzı hakkında birtakım çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Nitekim incelenen metinde kullanılan kavramlar, vurgulanan ya da özellikle zikredilmeyen hususlar, doğrudan bir isim bilgisi vermese de metnin nasıl bir perspektif çerçevesinde kaleme alındığını göstermesi açısından yazar hakkında bilgiler sunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

ANSİKLOPEDİLERDEKİ BAZI MADDELER VE İÇERİKLERİNE YÖNELİK TESPİTLER

3.1. HZ. PEYGAMBER İLE İLGİLİ BAZI KAVRAMLAR

Tezimizin çerçevesine göre te'lif ansiklopedilerden sırasıyla ilk olarak İnönü (Türk) Ansiklopedisi'nde olmak üzere İslâm-Türk Ansiklopedisi, Yeni Hayat Ansiklopedisi, Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi; tercüme ansiklopedilerden ise Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Meydan Larousse, Ana Britannica, Cumhuriyet Ansiklopedisi, Walt Disney 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisi'ndeki maddelere yer verilmiştir. Ancak söz konusu ansiklopedide ele alınacak madde bulunmuyorsa, bu durum o maddenin sonunda ayrıca belirtilmiştir.

Bu çerçevede değerlendirilecek olan anahtar kavramlar arasında ilk sırada 'siyer', devamında ise sünnet, hadis ve ehl-i beyt terimleri yer almaktadır. Sonra Hz. Peygamberin gazveleri, Hz. Muhammed (s.a.v) ve eşi Âişe bnt. Ebûbekir maddeleri değerlendirilecektir.

3.1.1. Siyer

3.1.1.1.Te'lif Ansiklopedilerde

İnönü Ansiklopedisi[607] siyer maddesinin yazarına dair herhangi bir bilgi içermemektedir. Yarım sayfadan oluşan maddede 350' ye yakın sözcük yer almaktadır. Şekil, resim bulunmamaktadır. Maddede bibliyografyaya yer verilmemiştir. Hz. Peygamber'den bahsedilirken ya 'Hazreti Muhammed' denilmiş ya da 'Peygamber' ifadesi kullanılmıştır.

İnönü Ansiklopedisi'nin en aksak yönlerinden ilki bahsedilen maddeyi tam olarak yazmak yerine sadece baş harfiyle ifade edilmesi olmuştur. Madde adlarının kullanımlarında yaygın ve tanımlı bir kısaltma yoksa tam olarak yazılarak sunulması daha bilimsel ve yöntemsel açıdan yerinde olmaktadır.

[607] Söz konusu ansiklopedinin adı 1951 yılında resmî olarak Türk Ansiklopedisi'ne dönüştürülmüştür. Bununla birlikte çalışmanın bütünlüğünü korumak adına metin boyunca "İnönü Ansiklopedisi" şeklindeki kullanım tercih edilecektir.

Bu ansiklopedide siyer: "*Hazret-i Muhammed'in hayatını anlatan eserlere verilen isim*" şeklinde tanımlanmış ve Arapça 'sîre, sîret' sözünün cem'idir denilmiştir. Sîrenin bir hayat şekli, hareket ve davranış olduğu eskiden bir hâl tercümesi olsa da sonradan sadece Hz. Peygamberin hayatını anlatan bir ifade olduğu dile getirilmiştir.

Bu meyanda sîre yerine S.'e (siyere) itibar olunduğu, en eski siyer müellifinin Urve b. Zübeyr olduğu sonrasında ise Muhammed b. İshak'ın bir siyer yazdığı ve bu eserin önemli olduğu ifade edilmiştir. İbn İshak'ın ardından da Vakıdî'nin tarihleriyle beraber bir siyer kaleme alındığı dile getirilmiştir. Bu son iki müelliften sonra gelenlerin bunlara herhangi bir şey katmadan söylenilenleri tekrar etmiş oldukları belirtilmiş, bu bağlamda Kastallânî (1448-1517) zikredilmiştir. Türkçe'de birçok siyer te'lif edilmiş bunlardan 'en eskisinin Mustafa Darîr'in İbn İshak'tan tercüme ettiği eserdir' denilmiştir. Veysî'nin (1562-1628) '*Siyeri Veysî'*, Nâbî'nin (1642-1722) ve Nazmî-zâde Murtaza'nın (v. 1722) zeyillerinin meşhur olduğu ifade edilmiştir.[608] Son olarak kısaca siyerin konularından bahsedilerek madde tamamlanmıştır.[609]

Terim, tanım düzeyinde oldukça yüzeysel ve sınırlı bir çerçevede sunulmuş, konuya ilişkin kavramsal ve tarihsel derinlik gözardı edilmiştir. Siyerin, sadece "*Hz. Muhammed'in hayatını anlatan eserlere verilen isim*" şeklinde tanımlanmış olması hakikati yansıtıyor olmakla beraber siyer, hem terminolojik hem de tarihsel bağlamda çok katmanlı bir içeriğe sahiptir. Söz konusu tanım, kavramın tarihsel gelişimini ve kullanım alanlarını kapsamlı biçimde yansıtmaktan uzaktır.

Metinde müelliflere yer verilmiş olması ve kronolojik bir sıralamayla anılmış olmasına rağmen eserlerinin içeriği, metotları ya da siyer yazıcılığına katkıları hakkında herhangi bir tahlil sunulmamıştır. Bu durum, bilgilerin sadece aktarım düzeyinde kalmasına neden olmuş; analitik veya karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmamıştır.

Sonuç olarak, İnönü Ansiklopedisi'nde yer alan "siyer" maddesi, hem yapısal hem içeriksel açıdan oldukça sınırlı kalmış; siyer kavramının ilmî, tarihî ve kültürel boyutlarını yansıtamayan, ansiklopedik yaklaşımla bağdaşmayan bir şekilde ele alınmıştır. Daha analitik, bağlamlandırılmış ve kaynaklara dayalı bir anlatım tercih edilmelidir.

Bibliyografya noksanlığı ise bir yol tayin edememize temel oluşturmaktadır. En başta Kur'ân-ı Kerîm'de geçen siyer kelimelerinden örnekler olmalıdır. Çünkü bu kavram 'terim' olan yerleşik bir ifadedir.

Yazarına dair de herhangi bir bilgiye yer verilmemiş olması karşımızda bir muhatap bulamayışımıza yol açmaktadır. Yazarın açıkça gösterilmemesi, metnin ilmî sorumluluğunu

[608] "Siyer", *İnönü Ansiklopedisi*, (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1980), 29/179.
[609] "Siyer", (İnönü Ansiklopedisi), 29/180.

kimin üstlendiğinin tespitini imkansızlaştırmakta, aynı zamanda maddede ortaya konan bilgi ve değerlendirmelerin hangi entelektüel birikim veya yaklaşım çerçevesinde kaleme alındığını izlenemez hâle getirmektedir. Ansiklopedik çalışmalarda katkıda bulunan yazarların açık biçimde belirtilmesi, hem ilmî emeğin şeffaf biçimde görünür kılınması hem de metnin akademik denetim, kaynak takibi ve güvenilirlik ilkeleriyle uyumlu olması bakımından zorunluluktur. Bu nedenle yazar adının verilmemesi, ansiklopedik yazım geleneği ve akademik standartlarla bağdaşmayan önemli bir yöntem sorunu olarak değerlendirilmelidir.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nin 'siyer' maddesinin yazarı belirtilmemiştir. Madde toplamda bir sayfa hacminde olup yaklaşık 800 sözcükten oluşmaktadır. Metnin kenarında, siyer-i nebîye dair minyatürlerden biri ile *Kitâb-ı Siyerü'n-Nebî*'nin ilk sayfası yer almaktadır. Bu sayfaya, '*Kenarında Menâkıb-ı Gazavât-ı Seyyid Battal Gazi var'* şeklinde bir not düşülmüştür. Bibliyografya; bazı maddelerin sonunda 'K' harfi ve bir ok işaretiyle gösterilen 'Kitabiyat' bölümünün bulunması; böylece maddede yer alan bilgilerin hangi kaynaklara dayandığının açık biçimde belirtilmesi şeklinde sağlanmıştır.

Kavramın sîre veya sîret kelimelerinin çoğul hâli olduğu belirtilmiştir. Sîrenin tavır, hareket, hayat tarzı anlamlarında kullanıldığı ifade edilmiştir. 'Kur'ân-ı Kerîm'de ise şekil, vaziyet, hâl anlamlarındadır' denilerek Taha sûresi 21. âyet örnek olarak verilmiştir. Bu kavramın insanın iç aleminin ve ahlâkının karşılığı olduğu, bu sebeple de suretini ifade etmekte olduğu söylenilerek örnekler verilmiştir. 'Siyer' kavramı, farklı bir anlamıyla 'hâl tercümesi'ni ifade etmekte olduğu, bu bağlamda Hz. Peygamber başta olmak üzere sahabiler, hükümdarlar ve tarihsel açıdan önemli şahsiyetlerin yaşamlarını konu alan eserler için de kullanıldığı dile getirilmiştir. Bununla birlikte, kavramın en yaygın kullanımının Hz. Peygamberin hayatını anlatan eserleri tanımlamak üzere olduğu belirtilmiştir.[610]

Hz. Peygamberin tüm hayatını tespit etmek ihtiyacının birçok nedene dayalı olarak İslâm'ın çok erken devirlerinde ortaya çıkmış olduğu; Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatını öğrenmenin, ayetlerin iniş ve hadislerin söyleniş nedenini bilmenin, yaşananlarla ilişki kurabilmenin, savaşlarda nasıl tavır alınacağını tespit etmenin en başta gelen sebeplerden olduğu nakledilmiştir. Hadis kitaplarında 'siyer' başlığı bulunmakla beraber fıkıh kitaplarında da bu konuya hukuk çerçevesinde yer verildiği, Şeybânî'nin siyere dair eserlerinin bu bağlamda değerli olduğu ifade edilmiştir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) yaşamına yer veren ilk kitaplar megazî adını taşıdığı ve savaşlarla sınırlı tutulduğu, bu türün ortaya çıkmasının altında Araplarca çok önemli olan

[610] "Siyer", (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi), 8/30-31.

harpler ve bu harplerle şifahi olarak övünen eyyâmu'l-Arap geleneği yattığı belirtilmektedir. Bu meyanda Urve b. Zübeyr (v. 94/713), Eban b. Osman (v. 105/723-24), Vehb b. Münebbih (v. 114/732), Asım b. Ömer (v. 120/738), İbn Şihab ez-Zührî (v. 124/742), Musa b. Ukbe (v. 141/758), Süleyman b. Tarhan (v. 143/761), Ma'mer b. Raşid (v. 153/770) eser derleyenler arasında sayılmıştır. Fakat ilk önemli müellif İbn İshak'ın (v. 151/768) kendisinden sonra gelecekler için bir kaynak teşkil ettiği ve dünya tarihine İslâm Tarihini yerleştirmeyi başardığı dile getirilmiştir.

Eser adının doğrudan sîre olan ilk kişinin ise İbn İshak'ın eserini genişleten İbn Hişam olduğu dile getirilmiş; temel olarak İbn Hişam'la benzeşen müellifin ise Vakıdi (v. 207/823) olduğu ifade edilmiştir. Onun daha çok Hz. Peygamberin dış yaşamına önem vererek eserini kaleme aldığı, Taberî'nin ise *Tarih* adlı mühim eserini Hz. Adem'den (a.s) başlatarak ve diğer peygamberlerle beraber insanlık tarihi yazdığı bildirilmiştir. Nesir türünde yazılan bu tür kitapların bazılarının sonraları manzum hâle de dönüştürüleceği ifade edilmiştir. Sadece Arapça yazılmakla kalınmadığı ilerleyen süre zarfında Farsça olarak da kaleme alındığı; bu yayılma neticesinde ise 'miraciye, hilye, mevlid' gibi çeşitli türler ortaya çıktığı beyan edilerek, siyer kavramı ifade edilmiştir.

Buradan sonra bu ansiklopedinin mahiyetine uygun şekilde '*Türk Edebiyatında Siyer'* adlı bir başlık açılarak birçok siyer kitabı örneği verilmiştir. 14. yüzyıldan başlanılmış 1900'lere kadar çeşitli eserlere yer verilmiştir.[611]

Kaynakçada bu madde için Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Necla Pekolcay'ın eşlik ettiği İslâmî Türk Edebiyatı, Fahir İz tarafından kaleme alınan '*Eski Türk Edebiyatında Nesir'*, 1971 yılında Mehmet Zeki Pakalın tarafından yayınlanan '*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'*, 1970'de Vasfi Mahir Kocatürk tarafından hazırlanan '*Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*'nden yararlanıldığı gösterilmiştir.[612] Burada siyer kelimesinin açıklanabilmesi için bir İslâm Ansiklopedisi'nden istifade edilmiştir; fakat bu çok yetersizdir. İslâm Ansiklopedisi kendisi zaten başlı başına bazı problemler ve önyargılar teşkil etmektedir. İslâm'ın temel kaynaklarından müstefit olmayı ikincil gören ya da noksan ve hatalı yorumlayan bir eserdir. Yani bu boşluğu dolduramamıştır. Dolayısıyla İslâm tarihinin asıl kaynakları eksiktir. Diğer kaynaklar ise bu terimin asıl geldiği yeri açıklamakta yine yeterli olamamaktadır. Edebî gelenek içindeki yeri bu kaynaklar yoluyla saptanabilmekle birlikte klasik İslâm literatürünün olmayışı böyle temel bir terimi açıklarken noksanlık sayılır. Bu verilen çalışmalar ise sadece yardımcı ve tamamlayıcı olabilir.

---

[611] "Siyer", (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi), 8/30-31.
[612] "Siyer", (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi), 8/680.

Kavramın bulunduğu son te'lif ansiklopedimiz Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde ise siyere geniş yer verilmiştir. Üç farklı bölümde yer verilen siyer maddesinin ilki fıkıh alanında incelemeye tabi tutulmuştur. Yazarı Ahmet Yaman'dır. Diğer iki bölüm ise 'siyer ve megazî' başlığı altında ele alınarak ilki *'Allah'ın Emriyle Siyer Başlar'* gibi siyer konusunda temel çalışmaları olan Mustafa Fayda tarafından kaleme alınmıştır. Diğeri ise Mustafa İsmet Uzun tarafından yazılarak '*Türkçe Siyer Kitapları'* başlığında toplanmıştır. Bizim incelemek istediğimiz 'siyer' kısmı Mustafa Fayda tarafından kaleme alınan bölümdür. Bu bölüm beş sayfadan ve 4283 sözcükten oluşmaktadır. Herhangi bir şekle veya resme yer verilmemiştir. Maddenin ayrıntılı bir bibliyografyası bulunmaktadır.

Bu bölümde Fayda ilk olarak siyerin sözlük anlamını ve sîret kelimesinin cemisi olduğunu dile getirmiştir. Sîretin Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği yerlere işaret edilmiştir. Sîretin de siyerin de Hz. Peygamberin yaşamını konu edinen ilim dalı ve bu alandaki eserler için terim olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Megazî kelimesinin de bu anlamda siyer ile beraber kullanıldığını ve Hz. Muhammed'in (s.a.v) savaşlarını ifade ettiğini dile getirerek örneklerle açıklamıştır. Sîret ile siyerin zamanla birbirinden ayrılarak siyerin yalnızca Peygamber Efendimiz için, sîretin ise diğer şahıslar için de kullanılageldiğini belirtmiştir.[613]

Hz. Muhammed'e (s.a.v) duyulan ilginin Kur'ân-ı Kerîm ve İslâm'ın ona verdiği önemle eşdeğer olduğunu birçok ayetle gözler önüne sererek siyerin önemini izah etmiştir. Onun hayatına dair bölümler sunan yüzlerce ayetin ise bu önemin ikinci ayağını oluşturduğunu belirtmiştir. Üçüncü olarak ise Kur'an'da isminin dört farklı yerde, ona hitabın ise birçok yerde geçtiğini sûre isimler ve âyet numaraları ile dile getirmiştir. Dolayısıyla Kur'an içeriğinde bu kadar kapsamlı bir yer edinen Peygamberi gören sahabenin onun hayatını bilmek noktasında gayret ettiğini söylemiştir. Neticesinde ise siyer ve megazî ilminin tefsir ilmi iç içe geçerek gelişme kaydettiği dercedilmiştir.[614]

Megazîye dair bilgilerin eyyâmu'l-Arab'ın devamı olduğunun ileri sürülmesinin yanlış olduğunu dile getirmiştir. Hz. Peygambere bağlılığın temel nedeninin ilâhî olduğu ve sahabenin ilgili ayetleri Hz. Peygamber ile beraber yaşadıklarını söyleyerek bu durumu izah etmiştir. Sahâbe kuşağından itibaren müslümanların, Hz. Peygamberin hayatını, şahsiyetini ve örnekliğini öğrenme ve aktarma konusunda yoğun bir çaba içerisinde oldukları; sünnetin tespiti amacıyla yürütülen hadis derleme faaliyetlerine paralel olarak, siyer ve megazî alanında da rivayetlerin toplanmasına önem verildiği; bu doğrultuda söz konusu alanların, bağımsız birer

[613] Mustafa Fayda "Siyer ve Megâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/319-324.
[614] Fayda "Siyer ve Megâzî", 319-324.

ilim disiplini olarak şekillenmeye başladığı nakledilmiştir. Bu bağlamda Fayda sahabenin alana duyduğu ilgiyi gösteren birçok örnek vermiştir. Siyer ve megazîyi yakından ilgilendiren çeşitli belgelerden söz etmiştir. Siyer ve megazî kaynakları noktasında Kur'ân-ı Kerîm ve ikinci sırada hadislerin önemini açıklamıştır. Siyer ve megazîye dair sahifelerden söz etmiştir. İlk siyer yazarlarından Mûsa b. Ukbe'nin kaynağının aslında Abdullah b. Abbas'tan kendisine kadar intikal ettiğini; yine bu alanda Berâ b. Azîb'in gayret gösterdiğini fakat herhangi bir eserinin olmadığını söylemiştir. Siyere duyulan ilginin artmasının nedenlerini bahse konu etmiştir.[615]

Hz. Peygamberin torununun oğlu Ali Zeynelabidin'in şu sözlerini siyere verilen önem bağlamında zikretmiştir: "*Biz nebînin megazîsini Kur'an'dan bir sûreyi öğrendiğimiz gibi öğrenirdik*". İlk yazılı siyer metinlerinin günümüze kadar hangi aşamalarla kimler yoluyla geldiğini belirtmiş, bu bağlamda Urve b. Zübeyr'in önemli bir yeri bulunduğunu kaydetmiştir. Onun çalışmasının sonraki dönemde nasıl kullanıldığını izah etmiştir.

Tâbiîn döneminde Medine Valisi Ebân b. Osman'ın, Halife Süleyman'a Resûlullah'ın hayatına dair daha önce güvenilir kişilerce tashih edilmiş bir siyer nüshası sunması ve bu metnin içinde ensarın faziletlerine yer verildiği gerekçesiyle yaktırılması, siyer ve megazî metinlerinin bu dönemde yazıya geçirilmesi ve Ebân'ın bu alandaki müellifler arasında sayılması gibi bilgiler kaydedilmiştir.

Tâbiîn döneminde siyer ve megazî alanında öne çıkan Şürahbîl b. Sa'd, Âsım b. Ömer b. Katâde ve Abdullah b. Ebû Bekir gibi isimlerin; nadir rivayetler aktarmış oldukları, önemli merkezlerde öğretim faaliyetleri yürütmeleri ve siyer bilgilerinin sonraki kaynaklara ulaşmasında köprü görevi gördükleri nakledilmiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in görevlendirdiği İbn Şihâb ez-Zührî'nin, önceki nesillerden derlediği rivayetleri yazıya geçirerek siyer ve megazî yazıcılığını sistemli bir aşamaya taşıyan ilk isimlerden olduğu, kendisinden nakleden talebeleri aracılığıyla Hz. Peygamberin hayatına dair önemli bilgilerin sonraki kaynaklara ulaşmasına zemin hazırladığı beyan edilmiştir.

Tâbiîn neslinin son temsilcilerinin II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında siyer ve megazî rivayetlerini sistemli biçimde derleyip tasnif ederek kaleme aldıkları eserlerle bu alanın en verimli dönemini başlattıkları, bu dönemin önemli müelliflerinden Mûsâ b. Ukbe'nin *Kitâbü'l-Megazî*'sinin hem içerdiği özgün bilgiler hem de sonraki kaynaklara etkisiyle öne çıktığı ifade edilmiştir.

Siyer kitaplarına günümüzde bilinen şeklini veren İbn İshak (v. 151/768), yukarıda ismi verilen kişilerin rivayetlerinin yanında çoğu sahâbe çocuğu olan Medineli 100 kadar râviden,

[615] Fayda "Siyer ve Megâzî", 319-324.

İbn İshak, Medineli ve Mısırlı çok sayıda râviden topladığı zengin rivayetleri tasnif ederek yazdığı ve günümüzde siyer kitaplarına temel teşkil eden *Kitâbü'l-Mübtedeʾ ve'l-mebʿaṣ ve'l-megâzî* adlı eseriyle, hem içerik hem yöntem açısından siyer yazıcılığında yeni bir çığır açarak rivayetleriyle sonraki tarihçi ve müellifler üzerinde derin etki bırakttığı dile getirilmiştir. Fayda paragrafın devamında İbn İshak'ın siyer açısından çok önemli olan bu eseri hakkında uzunca bilgiler vermiştir. Kendisine özellikle muhaddislerce yöneltilen eleştirileri de nakletmiş ve yorumlarda bulunmuştur.[616]

Siyer ve megazî alanında önemli bir şahıs olan Vakıdî'nin '*Kitâbü'l-Megazî*'si hakkında bilgiler vermiştir. Onun en önemli vasfının Allah Rasûlü'nün sadece Medine'deki gazve ve seriyyelerini ele almış olması olduğunu ifade ederek bu eserlerin bariz yönlerini de göstermiştir. 'Hangi konularda eleştirilmişlerdir?', 'Kendilerinden öncekilerden farkları nedir?', 'Eser hangi konularda öne çıkmaktadır?' sorularının cevaplarını vermiştir. Bu alanda yapılan birçok çalışmanın ismi yanında açıklamalarına da yer vermiştir.

Hz. Peygamberin hayatına dair belirli hususları odak noktası hâline getirerek müstakil eserler te'lif eden âlimlerin bulunduğu belirtilmiştir. Muhtevası doğrudan Hz. Muhammed (s.a.v) olan eserler başta hadis, siyer, megazî, şemâil, delâil şeklinde sıralanmaktadır. Bunlardan Hz. Peygamberin beşerî yönünü konu edinen ilme şemâil denildiği; Hz. Peygamberin peygamber olduğunu ispatlamak niyetiyle yazılan eserlere de delâil denildiği konusunda da birçok örnek verilmiştir.[617]

Yazar siyer kavramının hangi manalara geldiğini, Kur'ân-ı Kerîm'de yer verilerek nerede kullanıldığını, kimlerin bu kelimeyi ne zaman, nerelerde kullandığını açıklamıştır. Özellikle Hz. Peygamberin hayatına duyulan ilginin nereden kaynaklandığını ve bu durumun da siyer ilminin ortaya çıkmasına sebep olmasını Kur'ân-ı Kerîm ayetleriyle açıklaması bu makalenin bize sadece bilgi vermekle kalmayıp aynı zamanda okuyucuda güçlü bir manevi etki ve duygusal bağ oluşturduğunu göstermektedir.

Siyer kavramının zaman içinde farklı kelimelerle beraber ve onun yerine kullanıldığına örneklerle açıklık getirmiştir. Zengin örnekler sunmuştur. Anlatılanlar klasik siyer literatürü ile uyumluluk arz etmektedir.

Eserler hakkında bilgi verirken yöneltilen eleştirilerden geri durmaması onun objektif bir üslupla maddesini kaleme aldığını göstermektedir.

Bibliyografya kısmına açıklıkla yer verilmiş ve bir makale formatında, sayfa numaraları ile beraber 43 kaynaktan yararlanılmıştır. Bu durum çalışmanın hem bilimsel derinliğini hem

[616] Fayda "Siyer ve Megâzî", 319-324.
[617] Fayda "Siyer ve Megâzî", 319-324.

de kaynak çeşitliliğini gösterir. Kavramın tarihsel gelişimini, farklı ekollerdeki yorumlarını ve terminolojik nüanslarını çok yönlü olarak değerlendirme imkânı sunar. Ayrıca geniş kaynak kullanımı, tek bir geleneğin bakış açısına saplanmadan daha objektif ve kapsamlı bir tanım yapılmasını sağlamıştır. Böylece siyer literatürünün hem klasik hem de modern dönem örneklerinden beslenen zengin bir perspektif ortaya çıkmıştır.

Makalenin yazarının şeffaflıkla verilmiş olması ansiklopedinin bilimsel güvenilirliğini artırmakta ve okuyucunun metni eleştirel bir bakışla değerlendirmesine imkân tanımaktadır. Nihayetinde okuyucu karşısında bir muhatap bulabilmektedir.

İslâm Türk Ansiklopedisi, Yeni Hayat Ansiklopedisi ve Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedilerinde 'siyer' maddesi bulunmamaktadır.

3.1.1.2. Tercüme Ansiklopedilerde

Cumhuriyet Dönemi tercüme ansiklopedilerinin ilki olan Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nin en önemli maddelerinden birini oluşturan bu bölüm kelime tekil hâliyle 'sîre'(sîra) başlığı altında G. Levı Della Vida tarafından kaleme alınmıştır. Yalnız bu maddenin son satırına dönemin tercüme heyeti tarafından 'Bu madde tâdil edilmiştir' şeklinde bir not düşülmüştür. Fakat kimin ya da kimlerin ta'dil ettiğine ya da ne kadarlık bir kısmı tadil ettiklerine dair herhangi bir bilgi sunulmamıştır. Metin yaklaşık üç buçuk sayfadan ve 2250 sözcükten meydana gelmektedir. Herhangi bir şekil veya resim bulunmamaktadır. Maddenin bibliyografyası verilmiştir. Maddede Hz. Peygamber hakkında daima 'Peygamber' ifadesi kullanılmıştır.

Sîre kelimesi '*Peygamberin an'anevî hâl tercümesi*' şeklinde tanımlanmıştır. İlk kez İbn Hişam'ın sonrasında da Vâkıdî ve İbn Sa'd'ın eserlerinde bu kelimenin kullanıldığı ifade edilmiştir. Sîra kelimesinin farklı kişiler için de kullanılabildiği; örnek olarak ise Mincâb b. el-Hâris'in 'Sîrat Muaviya va Banî Umayya' adlı bir eserinin bulunduğu nakledilmiştir. "*Hâl tercümesi kavramı, esasen 'tavır' ve 'hareket' anlamlarıyla bağlantılı olarak şekillenmiştir. Ayrıca, S-y-r kökünün 'yönelmek' ve 'seyahat etmek' anlam alanı, bu terime 'kişinin hayat akışı ve biyografik gidişatı*" şeklinde izah edilmiş ve '20. sûrenin 22. âyet numarası' örnek olarak verilmiştir.[618]

Peygamberin hal tercemesini ifade eden bu kelimenin başlangıçta cemi şekli olan siyerin tercih edildiği, Arapların en eski eserlerinde daha çok bu kelime ile birlikte 'megazî' kavramının

[618] G. Levı Della Vida, "Sîre", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Yayınevi, 1978), 10/699.

da kullanıldığı bu iki ismin aslında sira'nın muhtelif bir kökene sahip olduğunun işareti olduğu söylenmektedir.[619]

Ayrıca "*Peygamberin hayatını doğumundan ölümüne kadar müteselsil ve tutarlı bir hikâyede toplamak fikri İslâm cemaati arasında çok erken meydana çıkmıştır. Gayet tabii olarak yeni dinin kurucusunun hareketleri ve sözleri hemen alâka uyandırmış, muâsırlarının ve daha ziyade ikinci nesilden mü'minlerin hafızalarında bir yer işgal etmiştir.*" şeklinde ifade edilmiştir. [620]

Peygamberin hayatına ve onun savaşlarına dair her türlü bilgi toplanmak istendiği dile getirilmiştir. "*Bu hikayeler hakikatte, kendileri has çizgileri daha İslâmiyetten önceki devirde kesinleşmiş olan Ayyâm al-'arab hakkındaki edebiyatın sadece devamını ve tekâmülünü teşkil eder.*"[621]

Paragrafın devamında siyer ve megazî ile eyyâmü'l-Arab'ın ortak noktalarının "*üslupta sâfiyâne bir tazelik, hikâyeyi aralarında çok zayıf bağlar ile birbirlerine bağlanmış olan birsürü münferit sergüzeştlere bölme temâyülü, şairlerden alınmış beyitlerin çokluğu*"[622] olduğu belirtilmektedir. Bu ortaklıkların Joseph Horovitz'in (1874–1931) *Islamica* adlı kitabının 2. cildinden alındığı parantez içinde ayrıntılarıyla birlikte verilmiştir.

"*Bu şiirler eksériya daha sonra etrafında mensur hikayelerin teşekkül ettiği iptidai nüveyi teşkil etmiş olmalıdır. Bu tarz mahsullerin tarih yazıcılığı hususiyetine sahip olduğu inkâr edilemez. Lakin burada gerçek manasında zaman tayini ile çerçevelenmiş ve daha önceden tasarlanmış bir esasa göre tanzim edilmiş bir tarih bahis mevzu değildir. Daha ziyade bir takım harp hatıraları karşısında bulunuyoruz ki bunlar da bazı hadiseler ekseriya enfûsî olmakla beraber sadıkane tekrarlanır ve bunun hakikate tamamen uyan tasviri vardır Fakat bunun yanında bir diğer hadise müphem ve bozulmuş bir şekilde bulunur ve bunlar her şeyden önce tarihi neticenin terkipli görünüşünden ve hadiselerin zincirlenmesinden tamamıyla mahrumdur.''*[623]

"*Hakiki manasında Peygamberin tercüme-i halinin menşei tamamen başka bir mahiyettedir siyerin doğuşunda Peygamberin şahsiyeti ile İslâm'ın dini vicdanında meydana gelen değişmeleri ve bu değişmeler üzerinde muhtelif cinsten unsurların tesiri görülür.*"[624]

[619] Della Vida, "Sîre", 699.
[620] Della Vida, "Sîre", 699.
[621] Della Vida, "Sîre", 700.
[622] Della Vida, "Sîre", 700.
[623] Della Vida, "Sîre", 700.
[624] Della Vida, "Sîre", 700.

Müellif bu kısmı Torfinn Andrae'nin (1885–1947) *Die Person Muhammeds in Lehre u. Glaube seiner Gemeinde* adlı kitabından aldığını parantez içerisinde vermektedir.

Peygamberin hayatına dair ilk hikayeleri yazmış olanların meslekten hikâyeciler yani kussaslar olduğu belirtilmektedir. Bunu savunan kişi ise meşhur oryantalist Goldziher'dir. Della Vida onun *Muhammedanische Studien* kitabından alıntı yapmıştır. Halbuki kussaslar anlatıcılardır; yazıcı olma özelliği çoğunluğunda bulunmamaktadır. Paragrafın devamında "*bundan tarih olmaktan ziyade tarihî romana yakın olan bir edebî nevî doğmuştur*" denmektedir. Buna örnek olarak Vehb b. Münebbih'in (v. 114/732) *Kitâb el-Megazî'*si verilmiştir. Medine'de bu edebiyat türünün aralıksız devam ettiği dile getirilmiştir. Peygamberin hayatı hakkında en eski eserin Urve b. Zübeyr'e ait olduğu belirtilmiştir. Onun bazı özellikleri burada zikredilmiş ve sîresine ait bilgilerin hem halife Abdülmelik'e gönderdiği mektuplar hem de talebelerine şifahî yolla bildirdiği rivayetler sebebiyle oluştuğu belirtilmiştir.[625]

Urve ile aynı dönemde yaşamış olan Eban b. Osman'ın (v. 105/723-24) benzer yolla bir megazîsinin bulunduğu dile getirilmektedir. Megazî tabirinin geç zamanlara kadar kullanıldığı belirtilmiş; ikinci ve üçüncü nesilden kişilerin de eserlerinin bu isimle anılmış olduğu ifade edilerek örnekler verilmiştir. İbn İshak'ın eserinin hepsini gölgede bıraktığı kaydedilmiştir: "*İbn İshak ilk defa olarak İslâm'ı, kurucusunu dünya tarihi münasebetleri içine yerleştirmiştir: ona göre İslâm'ın zuhuru, ilâhî hilkatin eserinin ve peygamberden önceki peygamberlerin vâizlerinin bir neticesi olarak, Yahudi ve Hristiyan mukaddes tarihinin devamını ve neticesini teşkil eder; Peygamber aynı zamanda dünyada Arap dünya hakimiyeti devri açan Araplığın en şanlı temsilcisi olarak görünür. İbn İshak'ın eserinin işâret olunan bu hususiyeti esas fikirlerin sarih ifadesinden çıkmaz. Çalışması selefleri ve haleflerininkiler gibi kaynak malzemesinin toplanmasına ve tertibine inhisar eder fakat eserini zikrederken kullanılan çok farklı adlar Mubtada' al-halk', al-Mabda', mubtada' va'lmagazî, Kitab al-hulafa' maksadını kâfî surette gösterir.*"[626] Paragrafın devamında Della Vida İbn İshak'ın eserini tanıtmaya devam etmiştir. Eserinin neredeyse tamamını İbn Hişam'ın naklettiği, geri kalanları ise Taberî'den öğrendiğimizi, İbn İshak'ın geniş bir eser meydana getirmek istediği bu sebeple birçok rivayeti isnadsız şekilde eserine aldığı ve bu konuda muhaddisler tarafından güvenilmez sayıldığı ifade edilmektedir. Hatta bu güvenilmezliğin önemli bir şahsiyet olan Mâlik b. Enes tarafından dile getirildiği belirtilmektedir. Bunun sonucunda da İbn İshak'ın Medine'den göç etmek

[625] Della Vida, "Sîre", 700.
[626] Della Vida, "Sîre", 701.

durumunda kaldığı belirtilmiştir. Netice olarak yazar tarihteki hadis ile fıkıhtaki hadisin birbirinden tamamen ayrı olduğunu dile getirmektedir.[627]

İbn İshak gibi önemli bir yer tutan diğer tarihçinin Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî olduğu ve eserinin üç farklı yerden ulaştığı ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Tarih belirtmenin onunla başladığı fakat onun şiire ehemmiyet göstermediği zikredilmiştir. 'İlm ar-ricali o kurmuştur ki fevkalade öneme haizdir' denilmiş; ondan sonra bu kadar büyük bir eser yazılmadığı ve müelliflerin artık delâil türüne yöneldikleri bildirilmiştir. Siyer ve megâzî türünde muahhar eserler burada dile getirilmiştir. Sira'nın çok miktarda hülasaları ve nazma sokulmuş şekillerinin 'tabii olarak tarihi bir kıymet taşımadığı' da eklenmiştir.[628]

Son olarak İran ve Türk edebiyatında da megazî türüne yer verildiği; bunlara ulaşmak için nerelere başvurulacağı bilgisi kısaca verilmiştir.

Maddenin bibliyografyası hem altında hem de yazarın kendi fikri olmayan kısımların yanında parantez içinde bildirilmektedir. Buna göre yazarın kaynakları *Kâtip Çelebi, Wüstenfeld (Die Arab. Geschichtschreiber 1882), Sprenger (Das leben u. Die Lehre des Mohammad 1869), Caetani (Annnali dell Islam 1905), Nöldeke Schwally (Gesch d. Qoran 1919), İbn Sa'd (Tabakat 1909), Nallino (Prof. Gabrieli e una inedita dissertazione di laurea intorno an una fonte araba della biografia di Maometto 1918), G.Gabrieli (Ancora intorno alla primitiva biografia di Maometto 1919), J.Fück (Muhammad İbn İshaq, Literarhistorische Untersuchungen 1925), Ahlwarddt (Verzeichniss d. Arab. Handschriften 1897)* şeklinde belirtilmiştir.[629]

"Peygamberin hayatını doğumundan ölümüne kadar müteselsil ve tutarlı bir hikâyede toplamak fikri İslâm cemaati arasında çok erken meydana çıkmıştır" cümlesindeki 'tutarlı' kelimesi, metnin kendisine dışarıdan bir değer yargısı yüklemektedir. Sanki tutarsızlıklar çok fazla fakat aslında tutarlı olarak düşünülüp tasarlanmıştı. Bir siyer metni "bütüncül" veya "müteselsil" olur fakat 'tutarlı olarak bir hikâyede toplama fikri' dendiği zaman Hz. Peygamberin hayatı önceden planlanarak yazılan bir hayat hikayesi anlamı çıkmaktadır.

Metin tercüme edilirken ta'dil edildiği söylenmesine rağmen özellikle şu cümle hâlâ sorunlu bir şekilde dile getirilmiştir. *"Gayet tabii olarak yeni dinin kurucusunun hareketleri ve sözleri hemen alâka uyandırmış, muâsırlarının ve daha ziyade ikinci nesilden mü'minlerin hafızalarında bir yer işgal etmiştir"*. İlk olarak "gayet tabii olarak" ifadesi sanki 'böyle olursa böyle olacağı kesin' anlamı veriyor. Yani o dönem insanlarının niyetlerini doğal refleksmiş gibi

[627] Della Vida, "Sîre", 701.
[628] Della Vida, "Sîre", 702.
[629] Della Vida, "Sîre", 703.

sunmak, ilâhî mesajın etkisini hiçe saymak, kişilerin peşin peşin düşünmeden davrandıklarını göstermesi hasebiyle yanıltıcı gözükmektedir. 'Yeni dinin kurucusu' ifadesini ele alırsak bu durumda şunları söyleyebiliriz: İslâm inancına göre Hz. Muhammed (s.a.v) bir "din kurucusu" değil, önceki peygamberlerin tebliğini tamamlayan son elçidir. Hz. Peygamberi beşerî bir lider veya fikir öncüsü gibi konumlandırarak vahiy boyutu tamamen göz ardı edilmek istenmiştir. Yazarın kendisinin inancı farklı olabilir fakat cümlede inananlardan, ashaptan bahsediyor oluşu ve onların ilgisini, hafızalarında yer edinişini anlatması dolayısıyla burası sorunlu hâle gelmektedir. Ayrıca yine bu cümlede "hareketleri ve sözleri ilgi uyandırdı" ifadesi yetersizdir. İlgi çekmek ancak müslüman olmadan önce kalpleri ısınma aşamasında olan insanlarda oluşabilir. Burada ise artık İslâm'a girmiş mü'minlerden bahsedilmektedir. Dolayısıyla az önceki 'indirgemeci' tavrı burada da gözlemliyoruz. Yine aynı cümlede Hz. Peygamberin ve yaşantısının 'hafızalarda yer işgal etmiş olması' da bu misyona uygun düşmeyen tenzihsiz, nübüvvet boyutunu ihmal eden, realiteden bîhaber bir durumu oluşturmuştur. Çünkü Hz. Peygamberin hayatı sadece hafızalarda yer etmemiş bilhassa dînî bir vecîbe olarak titizlikle rivayet edilmiş ve yaşatılmıştır. Bu anlatım üslûbu sahâbe gayretini olağan bir anma fiiline indirgemiş görünmektedir. Halbuki bu bir müslüman için Allah'ın emridir: Ahzab sûresi 6. ayette "*Peygamber mü'minlere kendilerinden daha yakındır...*"[630] Âli İmran 164. ayette "*Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, mü'minlere büyük bir lütufta bulunmuştur...*", Enbiya sûresi 107. ayette "*Ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*" buyrulmaktadır. Esasen buradan hareketle, İslâm hakkında kaleme alınan maddelerin yalnızca bir din veya tarih konusu olarak değil, aynı zamanda kendi inanç ve anlam dünyası içerisinde değerlendirilmesi gereken metinler olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu tespit, İslâmî konuların gayrimüslimler tarafından ele alınamayacağı anlamına gelmemektedir. Nitekim farklı inanç ve akademik geleneklere mensup araştırmacılar da bu alanda önemli çalışmalar ortaya koyabilmektedir. Bununla birlikte, özellikle klasik şarkiyatçı literatürün etkisi altında kaleme alınan metinlerde, İslâmî kavramların kendi özgün bağlamından koparılarak yeniden tanımlanması, indirgemeci yorumlara tabi tutulması veya Batı merkezli epistemolojik kabuller çerçevesinde değerlendirilmesi riski bulunmaktadır. Bu durum, ansiklopedik yazımda beklenen tarafsızlığın zedelenmesine yol açabilmektedir.

Siyer, vahiy, sünnet, nübüvvet ve mucize gibi kavramlar yalnızca tarihî veya filolojik olgular değil, aynı zamanda İslâm'ın inanç sisteminin temel unsurlarıdır. Bu nedenle söz konusu

[630] Ayetler tez boyunca "https://kuran.diyanet.gov.tr/" sitesinden alınmıştır.

kavramların açıklanmasında, onların İslâmî anlam dünyasının dikkate alınması büyük önem taşımaktadır. İncelenen ansiklopedilerde görüldüğü üzere, özellikle oryantalist yaklaşımın etkisinde kalan bazı maddelerde, bu kavramların İslâmî bağlamından uzaklaştırıldığı ve Batılı tarih yazımının kavramsal çerçevesi içerisinde yeniden yorumlandığı görülmektedir. Dolayısıyla mesele, yazarın dinî kimliğinden ziyade, benimsediği metodoloji ve epistemolojik yaklaşımın bilgi sunumuna etkisidir. Ancak tarihsel olarak değerlendirildiğinde, İslâm üzerine çalışan birçok şarkiyatçının benimsediği yaklaşımın bu tür metodolojik sorunları beraberinde getirdiği ve bunun da ansiklopedik tarafsızlığı olumsuz etkileyebildiği söylenebilir.

Della Vida siyere ve megazîye dair haberleri eyyâmü'l-Arab'ın devamı saymaktadır. Burada şunu belirtmeliyiz ki bu bakış açısı oryantalistlerin temelde sahip oldukları görüşten farksız bir şekilde vahiy boyutunu görmezden gelmektedir. Halbuki eyyâamü'l-Arab tamamen beşerî ve edebî bir gelenek işlevi görmektedir. Siyer ve megâzî ise vahiy kökenlidir. Hz. Peygamberin hal tercemesi sıradan bir önderin biyografisi değildir. Tebliğ misyonludur. Ayrıca amaç ve muhteva bakımından da çok farklıdır. Bu eleştiriyi yukarıda zikrettiğimiz Mustafa Fayda *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nin siyer maddesinde ele almış ve yanılgı olduğunu dile getirmiş, bu konuda açıklamalar yapmıştır.[631]

Eyyâmü'l-Arab denilen bu savaş günleri çok basit nedenlerden oluşabilmekteydi. Amaçları ise genel itibariyle 'intikam' duygularıydı. Halbuki Hz. Peygamber hayatı boyunca nefsi için kimseden intikam alma yolunu seçmemiştir. Ayrıca bu savaşlar bağlamında 'diyet' uygulamasından söz etmek mümkün değildir; böyle bir uygulama dönemin zihniyetinde zillet ve teslimiyet olarak değerlendirilirdi.".[632] Eyyâmü'l-Arab'a dair günümüze gelen bilgiler ile siyeri kıyaslamak anakronizmden öteye geçemez. Ayrıca tamamen abartı ve övgüye dayanan bu eyyâmlar aktarılırken dini bir sorumluluk bilinci söz konusu edilmemiştir. Tamamen sakat olan bu anlayış biçimi akademik literatürle, ilmî perspektifle bağdaşmamaktadır. Son olarak buradaki cümlede yer verilen 'sadece' ifadesi bir kesinlik arz etmektedir. Bu mutlaklık vurgusu yanıltıcı bir genellemedir.

Della Vida ısrarla şiirlerin siyerin bidayetini oluşturduğunu dile getirmektedir. Ayrıca olayların bütüncül bir çerçevede sunulamadığını, parçalı aktarıldığını ve sebep-sonuç zincirinin kurulamadığını iddia ediyor. Şunu öncelikle ifade etmek gerekir ki 'siyer' salt olaylar dizisi değildir, roman hiç değildir. Dolayısıyla Hz. Peygamberin bize bıraktığı örneklik, ahlâk gibi temel sâikler bir tarihsel zincir gibi aktarılmak zorunda da değildir. Siyeri sadece kronoloji ile

[631] Fayda "Siyer ve Megâzî", 319-324.
[632]Mehmet Ali Kapar, "Eyyâmü'l-Arab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/14-16.

ölçmeye kalkmak onun amacını saf dışı bırakmak olur. Ayrıca burada söylendiği şekliyle büsbütün bir kopukluk da yoktur. Son olarak bu bir modern tarih değildir. Olaylara dönemin tarih anlayışı ile bakmak gerekmektedir ve bu tarih ilminde temel kaidedir.

"...siyerin doğuşunda Peygamberin şahsiyeti ile İslâm'ın dini vicdanında meydana gelen değişmeleri ve bu değişmeler üzerinde muhtelif cinsten unsurların tesiri görülür." cümlesindeki 'muhtelif tesirler' ifadesi sorunlu gözükmektedir. Hem bir muğlaklık hem risaletin orjinalliğini ve evrenselliğini gölgelemektedir. Yine siyerin doğuşunun vahiyle değil de sosyo-kültürel sebeplerle meydana geldiğini ima etmektedir.

Birçok açıdan problemli olan diğer paragraf içerisindeki açıklamaları şu noktalarda tenkit ediyoruz. Öncelikle 'ilk defa dünya tarihi içine yerleştirdi' denmektedir. İslâm zaten evrensel bir dindir, Hz. Muhammed (s.a.v) evrensel bir peygamberdir. Bu durum zaten çok temel bir akidedir. Buradaki ifadelerde ise İbn İshak'ın İslâm'ı dünya tarihi içine yerleştirdiği mesajı verilmek istenmektedir. Yazarın yenilik veya metodolojik bir kırılma araması anakronik kaçmaktadır. Evet İbn İshak siyer sahasında büyük bir âlimdir; hocaları onun hakkında '*Megazî ilmini öğrenmek isteyen İbn İshak'a müracaat etsin', 'Megazîde derinleşmek isteyen kimse İbn İshak'a muhtaçtır'* gibi sözler sarfetmişlerdir. Ayrıca İbn Sa'd ilk defa megazîyi tedvin eden ve bu sahada kitap yazan kişi olarak onu göstermektedir.[633] Fakat burada Batılı bir bakışla bazı varsayımlar yapılmakta ve bir çerçeve çizilmektedir. Müellifin niyetini okumak yerine klasik siyer geleneğinin amaçları çerçevesinde değerlendirmek gerekir. 'Araplığın en şanlı temsilcisi' gibi şovenik kavramlar evrensel mesajı etnik ve millî bir çerçeveye sıkıştırmak isteyen tipik bir oryantalist okumanın sonucudur. İslâm'a göre Hz. Peygamberin misyonu 'Arap millîyetçiliği' değil, tüm insanlığa bir rahmettir: "*Ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."*[634] Paragrafın son cümlesinde yer alan 'eseri faklı isimlerle ifade ettiği için maksadını kâfi surette göstermesi' durumu aslında dönemin tarihçilerinin birçoğunun eserlerinde bulunan bir durumdur. Buradan müellifin maksadını okumak sağlıklı değildir.

Maddede yararlanılan eserlere baktığımız zaman özellikle Gabrieli ve Fück'ün eserlerinin siyer konusunda birçok tenkit içerdiği de dile getirilmiştir. Nallino'nun eseri de Hz. Muhammed'in (s.a.v) yaşamına dair yayınlanmamış bir lisans tezini ihtiva etmektedir. Wüstenfeld ise eserinde erken dönem İslâm tarihçiliğinin temel isimlerini ve onların eserlerini tanıtarak Batı akademisine sistematik bir giriş takdim etmektedir. Johann Christoph Wilhelm Sprenger'in eseri Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatı ile ilgilidir. Bibliyografyadan anladığımız

[633] Mustafa Fayda, "İbn İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/93-96.
[634] Enbiya 21/107.

üzere İslâm tarihinin ana kaynakları değil de ikincil araştırmalardan yararlanılmış ve daha çok eleştiri amaçlı bakılmıştır. Bu durum aslında bilimsel açıdan ciddi sorunlar içerir. Bilimsel tarih yazımı daimî olarak eldeki birincil kaynaklarla yürütülmelidir. Yoksa dönemin kendi iç dinamiklerini çarpıtma gibi bir durum söz konusu olabilir. Akademik güvenilirlik zayıflar.

Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde siyer maddesinde yazar ve bibliyografya bilgisi sunulmamıştır. Yaklaşık yarım sayfa ve 282 sözcükten meydana gelmektedir.

Kelimenin tekil hâlinin sîret olduğu ve Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatını konu alan eserlere denildiği ifade edilerek giriş yapılmıştır. İbn Hişam'ın eserine bu adı vermesinin ardından aynı türden tüm eserlere 'siyer' denildiği nakledilmiştir. 'Vehb b. Münebbih'in (655-729) *Kitabü'l-Meğazî*'sinin (Savaşlar Kitabı) bu türün ilk örneği olduğu; Urve b. Zubeyr (644-713), Abdurrahman Mugine (öl. 743), İbni Şihab ez-Zühri (öl. 742), Asım b. Ömer (öl. 747) ve Musa b. Ukbe'nin (öl. 759)' bu türü geliştirmiş oldukları; İbn Hişam'ın ise buradaki bilgileri toplayarak te'lif ettiği bildirilmiştir. Buradan itibaren Arapça, Farsça ve Türkçe siyer kitaplarından örnekler verilerek madde hitama erdirilmiştir.

Metin çok yüzeysel ve teknik bilgilerle dolu bir haldedir. İslâmî arka plan ve Hz. Peygamberin konumu işlenmemiştir. Bu konudaki âyet ve hadislere hiç yer verilmemiştir. Maddede yazar 'Siyer' teriminin bir tür adı olarak yerleşmesini İbn Hişâm'ın eserine dayandırmakta ve bu türün tarihsel gelişimini eserler üzerinden kısaca özetlemektedir. Vehb b. Münebbih'ten İbn İshak'a kadar uzanan süreci isim bazlı bir dökümle vermiş, siyer yazıcılığındaki kronolojik silsileyi takip etmiştir.

Söz konusu madde yapısal bir analize tabi tutulduğunda, şayet yan başlıklar kullanılmış olsa idi, içeriğin yalnızca 'tanım' ve 'örnekler' ile sınırlı kaldığı görülecekti. Mevcut veriler haricinde derinlikli bir analizin bulunmaması, metnin yöntemsel olarak olgusal bir yaklaşımla, yalnızca kronolojik veri ve isim dökümüne indirgendiğini göstermektedir.

Ana Britannica Ansiklopedisi'nde siyer maddesinin yazarı belli değildir ve bibliyografya bulunmamaktadır. Yaklaşık yarım sayfa ve 237 sözcükten meydana gelmektedir.

Madde "*Tekil sîret (Arapçada "tutum", "davranış", "önlem"). İslâm'da, Hz. Muhammed'in yaşam öyküsünü konu alan çalışmalara ve uluslararası ilişkileri inceleyen fıkıh dalına verilen ad."* şeklinde başlamaktadır.[635]

Hükümdarların savaş ve barış zamanlarındaki icraatlarını tanımlamak için kullanıldığı fakat zamanla Hz. Muhammed'in (s.a.v) savaşlarındaki davranışları ve yönetimi ayrıca genel olarak da müslüman yöneticilerin uluslararası ilişkilerindeki tavır ve uygulamaları için

[635] "Siyer", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986), 18.

kullanıldığı kaydedilmiştir. Hz. Peygamberin savaşları için ayrıca 'megazî' de denildiği bildirilmiştir.

İslâm'daki savaş ve barış hukukundaki bu kelimeyi kullanan kişinin ilk olarak İmam-ı Azam Ebû Hanife olduğu ifade edilmiştir. Hz. Peygamberin hayatına ilişkin eserlerin hadislerin tedvini ile aynı döneme denk geldiği; bu çalışmaları ilk sistematik olarak ele alan kişinin 'İbn İshak' sonrasında 'Vakıdî' olduğu kaydedilmiştir. Son olarak İslâm devletler hukukunun başlıca kaynakları bir paragraf şeklinde kısaca sunulmuş ve örnekler verilmiştir.

Çok dar kapsamlı ve derinlikten yoksun olan maddede iki ayrı siyer tanımını bir arada ifade etmek isteyen müellif; hukuki olana ağırlık vermiş ve metnin tamamında bir karışıklık meydana gelmiştir. Megazî ve siyer ayrımı yapılmış olması açısından uygun olmasına rağmen maddede bu terimin Kur'ân-ı Kerîm'deki geçtiği yerlere ve anlamlarına hakeza hadis-i şeriflere değinilmemiştir. Siyer ilminin hadislerin derlenmesiyle aynı döneme denk geldiği ifade edilmiş; fakat hangi aşamalardan geçtiğine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Siyerin doğuşuna sebep olan Hz. Peygamberin şahsiyetine duyulan ilginin aslında İslâm'ın ona atfettiği anlam ile bir arada âyet ve yaşantı örnekleriyle içeriğe dahil edilmesi icap etmektedir.

Madde daha çok devletler hukuku üzerinedir; siyer-i nebî kısmı çok zayıf kalmıştır. Siyere dair iki eser verilmiş teferruat sunulmamıştır.

Walt Disney 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisi ve Cumhuriyet Ansiklopedilerinde 'siyer' maddesi bulunmamaktadır.

3.1.2. Sünnet

3.1.2.1.Te'lif Ansiklopedilerde

İnönü Ansiklopedisi'nin 'sünnet' maddesinin metninde "T.K." harfleri yer almaktadır. Cildin en başında 'bu cildin yazarları' bölümünden bu kişinin 'Talât Koçyiğit' olduğunu anlıyoruz. Yaklaşık bir sayfadan ve 700 kelimeden oluşmaktadır. Metnin yanında herhangi bir şekil veya resme yer verilmemiştir. Ayrıca bibliyografya da bulunmamaktadır.

Ansiklopedinin genelinde editoryal bir tercih olduğu anlaşıldığı üzere sünnetten bahsedilirken de baş harfi büyük olacak biçimde ve yanına nokta konularak kullanılmıştır: 'S.' şeklinde. Bu da akıcılığını tamamen bozan bir durum ortaya çıkarmaktadır. Ansiklopediden efektif yararlanan bir kişi için kalıcı öğrenmeyi zorlaştırabilir. Profesyonellik ve ciddiyet algısının seviyesinin azaltan bu durum anlamı belirsizleştirmekte ve bağlam kopukluğu oluşturmaktadır. Okurken hangi kelimeyi temsil ettiği noktasında kısa süreliğine de olsa duraksamaya yol açmaktadır. Paragrafın görsel bütünlüğüne de halel getirmektedir. Öyle ki

kelime yaygın bilinen bir kurum adı veya bir ölçü birimi değildir. Teknik bir kelime de değildir ki zaten yaygın bilinen biçimiyle kullanılsın. Tam tersi bilimselleşmemiş kısa bir sözcüktür.

Yazar maddenin hem terim hem sözlük anlamıyla yazısına giriş yapmıştır. "*Hz. Muhammed'in söz ve davranışları ile gittiği yol. Arapça'da iyi veya kötü olan yol (tarîk), gidiş (sîret), adet hâline getirilen davranış demektir*." Kelimenin sözlük anlamıyla alâkalı olan kısmını hem Kur'an'dan hem hadislerden misaller vererek tanıtmıştır.[636]

Koçyiğit terimi 'fıkıh usulü ile uğraşan âlimlerin ıstılahında, fâkihlerin ıstılahında, kelâmcıların ıstılahında, hadisçilerin ıstılahında' şeklinde paragraflara ayırarak ve örnekler vererek açıklamıştır. Buna göre fıkıh usulünde sünnet Kur'an'dan sonra dini bir hükme delil olabilecek Hz. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrirlerdir. Dört şer'i delil arasında sayılmaktadır. Fâkihlerin ıstılahında ise farz veya vacib olmamakla beraber Hz. Peygamberin yaptığı her türlü davranış manasında kullanılmaktadır. Müekkede ve gayr-i müekkede şeklinde tasnif etmişlerdir. Bu konuyu örnekler vererek açıklamıştır. Kelamcılara göre ise bid'atın tam tersi bir anlama sahip olduğunu ifade etmiştir. Burada bid'atı açıklamış ve çeşitli örnekler vermiştir. Son olarak hadisçilere göre ise hadisin tam karşılığı olduğunu ifade etmiş ve 'Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirleridir' demiştir. Bazılarının hadis ve sünneti eşdeğer görmeyi yanlış kabul edeceğini bildirse de hatalı bir durum olmadığını açıklamıştır. Sünnetin İslâm'daki öneminin çok büyük olduğunu, Kur'an'da da bu duruma sıklıkla değinildiği ve müslümanlara da emredildiği dile getirilmiştir. Hz. Peygamberin hadis-i şeriflerinden yola çıkarak önemi izah edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'e itaat emredilmesi aslında sünnete tabi olmaktır. Al-i İmran suresi 132. âyet ve diğer birkaç âyet bu meyanda zikredilmiştir: "*Allah'a ve Peygamber'e itaat ediniz ki rahmet olunasınız."* gibi. Hz. Peygamberin sünnetine uymanın ehemmiyeti sıklıkla vurgulanmış, bu sebeple sahabenin onu nakletme ve yazma gibi gayretleri dile getirilerek madde sona erdirilmiştir.[637]

Türkiye'de hadis dalında vazgeçilmez eserler serdeden Koçyiğit'e bu maddenin verilmesi çok yerinde olmuştur. Madde yazarının hadisçi olması; kaynaklara doğrudan vâkıf olmak, sünnet hadis ilişkisini bağlamlandırmak, örnek verme konusundaki çeşitlilik gibi bir dizi avantaj sağlamaktadır. Kaynaklar verilmemiş olmakla beraber yazar güvenilirliği kaynak güvenilirliğini artırması yönüyle büyük bir avantajdır. Aynı zamanda sünnetin korunma sürecini tarihsel olarak çizme bakımından da olumluluk arz etmektedir.

Yazar sünnet kavramının sözlük ve ıstılah anlamlarını vermiş aynı zamanda örneklendirmiştir. Muhtemelen ansiklopedide ayrılan yer sebebiyle yazar maddeyi kısa

[636] Talât Koçyiğit, "Sünnet", *İnönü Ansiklopedisi* (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1981), 30/140.
[637] Koçyiğit, "Sünnet", 30/140.

tutmakla beraber farklı disiplinlerde sünnetin ne ifade ettiğini belirtmiştir. Yalnız bu farklı disiplinler yani alanı dışında bazı paragraflara yer vermiş olması sebebiyle doğal olarak yüzeysellik barındırmaktadır. Bunun yerine genel olarak sünnet kavramı derinleştirilebilirdi. Ayrıca bu farklı disiplinlerde yazılan paragraflar konusunda gerekli kaynaklara başvurulup vurulmadığı konusunda bir bilgiye sahip değiliz.

Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerden sıklıkla örnekler vermiştir. Sünnete bağlanmak gerektiğini Kur'anî delillerle izah etmiştir. Hülasa yazarın müslüman bir hadis uzmanı olması terimin önemi ve objektif izah edilebilmesi konusunda avantajlar sağlamaktadır.

Yeni Hayat Ansiklopedisi'nde 'sünnet' kavramı yaklaşık yarım sayfa ve 350 sözcükten oluşmaktadır. Maddenin yazarı ve bibliyografyası belli değildir.

Maddede "*Hz. Muhammed'in birtakım işlerde kendisinin yaptığı başkalarını ise yapıp yapmamakta serbest bıraktığı hareketlere sünnet denir. Tanrı emri olarak bildirdikleri ise farzdır ki yerine getirilmesi şarttır."* denilmektedir.[638] Bundan sonra ise diğer adıyla 'hitan' denilen sünnetten bahsedilmiştir ki bu bizim konumuz dahlinde değildir.

Metin hem noksan hem kusurludur. Kelimenin köken bilgisi verilmemiştir. Sünneti sadece bir tercih olarak göstermekte ve onun hiçbir hüküm koymadığını ifade etmektedir. Hz. Peygamber "*Sünnetimden yüz çeviren benden değildir*" buyurmaktadır.[639] Sünnet Kur'ân-ı Kerîm'den sonraki temel kaynaktır. Kur'an- ı Kerim'de yer alan sünnetle ilişkili ayetlere değinilmemiştir. Sünnetin tasnifi yapılmamıştır. Sünnetin bağlayıcılık dereceleri işlenmemiştir. Tarihsel gelişim ve tespitine dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Dolayısıyla ilgili madde, "sünnet" terimini klasik literatür çerçevesinde ele almamakta ve bu yönüyle ilmî açıdan yeterli bir tatmin düzeyi sağlamamaktadır.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde 'sünnet' 'Kelam âlimleri açısından sünnet', 'Fıkıh usulünde sünnet' ve 'Hadis' şeklinde alanında uzman farklı yazarların kaleme aldığı başlıklar halinde verilmiştir. Bizim inceleme alanımız ise genel manada kullanılan sünnet kavramıdır. Madde Murteza Bedir tarafından kaleme alınmıştır. Yaklaşık üç sayfadan ve 2361 sözcükten meydana gelmektedir. Herhangi bir şekil veya resim bulunmamaktadır. Maddenin bibliyografyasına yer verilmiştir.

Bu kavram "*izlenen yol, yöntem, örnek alınan uygulama, örf ve gelenek*" şeklinde izah edilmiştir. Farklı disiplinlerde ne anlama geldiğine de yer verilmiş, ortak yönlerine vurgu yapılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de kaç kere geçtiği ve hangi anlamlarda kullanıldığına

[638] "Sünnet", *Yeni Hayat Ansiklopedisi* (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları), 6/2967.
[639] Buhârî, "Nikâh", 1; Müslim, "Nikâh", 5.

değinilmiştir. Hadislerde bu kavramın nasıl kullanıldığı örneklerle ele alınmıştır. Bu örneklerin hangi kaynaklarda yer aldığı parantez içinde gösterilmiştir.[640]

"*İttibâu's-sünne, el-i'tisâm bi's-sünne*" kavramını Rasülullah'ın hadislerine uygun şekilde davranmaya gayret etme şeklinde açıklamıştır. Sünnet kavramının bazen sahabe ve tabiînin fillerini 'örnek alma' anlamında veyahut 'namazın sünneti' örneğinde olduğu gibi bir ibadetin yapılış biçimi şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir.[641]

Sünnete dair ilk yazılı metinler konusuna değinmiş, amel-i ehl-i Medine ile sünnet kavramı arasındaki ilişki ve ayrıma bir açıklık getirilmesine ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. İmam Şâfiî'nin, sünnetin merfû hadisle özdeş olduğu anlayışını hâkim kılarak özellikle Hz. Peygamber'e atfedilen dinî otoriteyi netleştirmiş olduğu ancak bunun, onun merfu hadisleri ilk kez dinî hükümlerin kaynağı ilan ettiği anlamına gelmediği; aksine Şâfiî'nin, zaten erken dönemden beri var olan bu anlayışı sistemli bir teori hâline getirmiş olduğu kaydedilmiştir. Oryantalistler, Şâfiî'nin sünnet anlayışını yanlış yorumlayarak onun hadisleri ilk kez dinî hükümlerin kaynağı ilan ettiği izlenimini verdikleri; oysa Şâfiî'nin katkısının yeni bir görüş ortaya koymak değil, mevcut anlayışı kavramsal ve sistematik bir çerçeveye oturtmak olduğunu dile getirmiştir. Erken dönemde sünnet, İslâmî hayatın fiilî pratiği olarak görülürken, Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî dönemlerinde bu pratiklerin evrensel ölçekte temellendirilmesi ihtiyacı doğduğu, sürecin sünnet teorisinin fıkıh usulü içinde kurumsallaşmasına yol açmış olduğu dolayısıyla meselenin şarkiyatçıların ileri sürdüğü gibi Hz. Peygamberin otoritesinin reddi ya da kabulüyle ilgili değil; ona nispet edilen rivayetlerin güvenilirliğinin tespitine ilişkin olduğu zikredilmiştir.[642]

Murteza Bedir konunun daha iyi anlaşılabilmesi için maddeyi alt başlıklara ayırmıştır. Bunlar; hüküm kaynağı olarak sünnet, sıhhat açısından sünnet, sünnet ve çağdaş tartışmalardır. Hüküm kaynağı olarak sünnet başlığında Rasulüllah'a uymayı âyet örnekleriyle belirtmiştir. Hikmet kelimesinin de bazı alimlerce Hz. Peygamberin sünneti kabul edildiğini, sünnetin Kur'ân-ı Kerîm'den sonra ikinci kaynak olduğunu, bu konuda tüm mezheplerin ittifak içinde olduklarını ifade etmiştir. Yapısal olarak sünnetin üçe ayrıldığını: İlkinin Hz. Peygamberin sözleri, ikincisinin filleri, sonuncusunun ise yapılan hareketleri onaylaması yani takrirleri olduğu bildirilmiştir.[643]

---

[640] Murteza Bedir, "Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/150-153.
[641] Bedir, "Sünnet", 38/150-153.
[642] Bedir, "Sünnet", 38/150-153.
[643] Bedir, "Sünnet", 38/150-153.

Sünnetin kaynak olma durumu konusunda bazı ayrımlar yapıldığı, Hz. Muhammed'in (s.a.v) Peygamber vasfıyla yaptıklarının dini hüküm ifade ettiği, beşer sıfatıyla yaptıklarının ise böyle değil muhabbetin tezahürü olduğu nakledilmiştir. Sünnetin neleri kapsayıp kapsamadığının da önem arz ettiği dile getirilmiştir. Sünnette var olan hükümlerin Kur'ân-ı Kerîm'deki hükümlerle kıyaslandığında ortaya çıkan dört durum âyet ve hadis örnekleriyle açıklanmıştır. Sıhhat açısından sünnet bölümünde ise Hz. Peygamberin sünnet malzemesinin ona gerçekten ait olup olmadığının (sıhhatinin) belirlenmesi meselesi, kelâm ve fıkıh usulü disiplinlerinde 'haber' teorisi çerçevesinde ele alınarak çözümlenmiştir diyerek 'mütevatir, haber-i vahid ve meşhur' terimleriyle kısaca açıklama yapılmıştır.[644]

Sünnet ve çağdaş tartışmalar kısmında XVIII. yüzyıla kadar muhafaza edilen klasik sünnet tasavvuru, sömürgecilik süreciyle birlikte farklı ıslah hareketlerinin sorgulamalarına konu olduğu ve bu bağlamda sünnetin mahiyeti üzerine çeşitli yorum çizgilerinin ortaya çıktığı; çoğunluğu temsil eden yaklaşımın, sünneti tarihsel süreçte teşekkül eden ilmî birikim ve yorumlarla birlikte ele alırken; Selefî eğilimlerim onu yalnızca hadis külliyatına indirgemiş olduğu belirtilmiştir. Modernist akımların ise farklı yönelimler sergiledikleri; kiminin Kur'an dışında vahiy kaynaklı bir otoriteyi reddettiği, kiminin ise hadislerin modern düşünceyle bağdaşmayan kısımlarını uydurma olarak değerlendirdiği zikredilmiştir. Bu tür eğilimlerin, çoğunluk tarafından İslâm'ın tarihsel birikimini daraltmak veya dinin bütüncül yapısını parçalamakla eleştirildiği de kaydedilmiştir. Buna karşılık günümüz İslâm düşüncesinde hâkim olan görüş de belirtilerek, sünnetin Kur'an'ın ilkelerini yaşama aktaran bir pratik boyut taşıdığı, dolayısıyla onsuz sahih bir İslâmî kimliğin mümkün olmadığı dile getirilmiştir. Bununla birlikte, sünnetin yalnızca literalist bir biçimde hadis metinlerine indirgenmesi ya da modern koşulların baskısıyla kısmen terk edilmesi yerine, metodolojik tutarlılığı gözeten dengeli yaklaşımlar aracılığıyla Hz. Peygamberin evrensel mesajının çağdaş dünyaya aktarılması gerektiği ifade edilmiştir.[645]

Yazar öncelikle kelimenin sözlük ve terminolojik anlamlarını tanımlamış, ayrıca detaylandırmıştır. Multidisipliner bir yaklaşım benimseyerek sünnetin fıkıh usulü, hadis, kelam ve tarihi kullanımını ayrı ayrı ele almıştır. Fakat bunlar kavramı açıklamak içindir. Zaten bu disiplinlerce terim tekrar ayrı bir bölüm halinde incelenmiştir. Maddede tarihsel seyir takip edilerek önce erken dönem sahabe-tabiin devri sonra mezhep imamlarının yaklaşımları ve özel olarak İmam Şafi'nin yorumu, teorik katkısı ve görüşleri dile getirilmiştir. Bu durum hem kronolojik hem kaynaklara dayalı şekilde yapılmıştır. Ayrıca oryantalistlerin bu konudaki

[644] Bedir, "Sünnet", 38/150-153.
[645] Bedir, "Sünnet", 38/150-153.

görüşleri dile getirilmiş, sünnetin kavramsallaşmasının salt Şafi'nin icadı gibi bir anlayış tenkide tabi tutulmuştur.

Yazar 18. yy. sonrasındaki sünnet algısındaki değişimi de ele almıştır, böylelikle de maddeye güncel bir boyut kazandırmıştır. Kavramın tanımından başlayarak hem paragraf içerisinde hem kaynakçada zengin bir literatür göze çarpmaktadır.

İlgili bazı kavramlarla parantez içerisinde yönlendirmeler yapılmıştır. Dil akademik ve yoğun olmakla beraber dağınıklık göze çarpmaktadır. O da muhtemelen sünnetin zaman içerisinde geçirdiği anlayış farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Şarkiyatçıların bazı görüşlerine yer verilmiş ama güçlü bir tenkide tabi tutulmamıştır. Çünkü burası özel bir makaleden ziyade bir ansiklopedi maddesidir.

Son olarak alt başlıklar arasında bir uyumsuzluk söz konusudur ki bu durumun da sünnetin açıklanmasının başlıkların mantıksal sıralamasından daha önemli olduğu gerekçesiyle yani kavramın kolay anlaşılır olabilmesi için yapıldığı kanısını taşıyoruz.

Sünnet kavramının bibliyografyası maddede çok kapsamlı ve güçlüdür. Kavramın kökeni, hadis kaynakları, fıkıh usulü literatürü, sünnetin süreç içerisindeki kullanımı ve geçirdiği aşamalar ve modern akademik tartışmalar için birçok kaynak burada yer edinmiştir. Söz gelimi *Lisânü'l-Arab, Müsned, es-Sünenü'l-kübrâ el-Üm, Ensâb, Şerhu'l-Lüma, el-Muvâfakât, Hücciyyetü's-sünne, Islamic Methodology in History* gibi klasik eserler yanında *Ahkâm Âyetlerinin Tefsirinde Sünnetin Yeri, Rivayet Asrında Sünnet Kavramı, Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları* gibi çalışmalar da mevcuttur.

İslâm-Türk Ansiklopedisi, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi ve Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedilerinde 'sünnet' maddesi bulunmamaktadır.

3.1.2.2. Tercüme Ansiklopedilerde

Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nde 'sünnet' maddesini ele almadan önce şu izahı gerekli buluyoruz. Bu madde *The Ecyclopedia of Islam*'ın ilk edisyonunda Arent Jan Wensinck tarafından yazılmıştır.[646] Mustafa es-Sibâi onu 'İslâm'ın ve Hz. Peygamberin amansız düşmanlarındandır' diye vasfetmektedir. Düşmanlığı sebebiyle 1936 yılında Dr. Hüseyin el Havvârî Wensinck'i ağır bir şekilde tenkit etmiş bunun üzerine Mısır Dil Kurumu üyeliğinden çıkarılmıştır.[647] Sünnet maddesinde de düşmanlığını söze dökerek sergileyen Wensinck'in bu maddesi tahrir heyeti tarafından kaldırılarak 'Muhammed Hamidullah'a teklif

[646] Bizim inceleme alanımız Cumhuriyet dönemi Türkçe ansiklopediler olduğu için MEB tahrir heyeti tarafından Muhammed Hamidullah'a teklif edilip yazdırılan maddeyi inceleyeceğiz. Buradan maddenin oryantalist Arent Jan Wensinck tarafından yazılan orijinal hâline bakılabilir.
https://referenceworks.brill.com/search?q=sunna&source=%2Fdb%2Fei1o
[647] Sibâi, *Oryantalizm ve Oryantalistler*, 65.

edilmiştir. Biz Cumhuriyet Dönemi Türkçe olan ansiklopedileri ele aldığımız için burada Hamidullah'ın maddesini inceleyeceğiz. Metin yaklaşık üç sayfadan ve 2010 sözcükten meydana gelmektedir. Herhangi bir şekil veya resme yer verilmemiştir. Metnin bibliyografyası bulunmaktadır.

Hamidullah sünnet kelimesinin önce sözlük anlamını vermiştir: "*işlek yol olup geniş manada Allah'ın yolunu veyahut da insanın âdet hâline getirdiği iyi veya kötü davranış ve hareketini ifade eder*." Kur'ân-ı Kerîm'de bu kavramın buradaki anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir. Terim olarak ise birçok anlama geldiğini ifade ederek bunları a, b, c, d, e, f, g şeklinde harfli maddeleme yaparak ayrı paragraflarda göstermiştir. Arent Jan Wensinck *Concordance*'da yer alan 'sunna' kelimesinin geçtiği hadislerden örneklerle bu kavramı açıklayacağını dile getirmiştir. Arapça orjinalleriyle beraber verdiği örneklerden bazıları şöyledir: *"..kim kötü bir sünnet va'z ederse"*, *"Peygamber halkın bunu sünnet (adet) hâline getirmesinden hoşlanmayarak"*, *"Siz muhakkak sizden evvelkilerin sünnetlerini karış karış takip edersiniz"*. "*Ahl al-şia tabirine zıd olan ahl al-sunna va'l-cama'a'da içinde zıddıyetin tesadüfi bulunduğu ve tekerrür etmemiş olduğu bir kullanılış görmekteyiz*". Şia denildiğinde Ali-Muaviye seçimini ifade etmediğini belirtmiş ve bu konudaki görüşü hakkında bir fikir vermiştir.[648]

Farz ve sünnet arasında ayrım olduğundan ve aralarında bir derece bulunduğundan söz etmiştir. Sünnetin terki ile ona karşı durmak arasında bir fark olduğunu dile getirmiştir. "*Nafile bir namazı tembellik sebebiyle ihmal etmekle ehemmiyetsiz sayarak Peygamberin bir sünnetini ihmal etmek aynı şey değildir. Bu sonuncu şekilde hareket eden İslâm camiasının dışına çıkmış olur.*"[649]

Sünnetin Hz. Peygamberce vazedilmiş bir kanun mesabesindeki 'hadis' anlamında kullanılmasının sünnetin diğer bir anlamı olduğunu ifade etmiştir. Küçük bir farkla hadisin sünnet ile eşdeğer olduğunu söylemiştir. O farkın ise sünnetin fiili, hadisin ise sözü ifade ettiğini zikretmiştir. Bunu Hz. Peygamberin veda haccında söylediği "*Size iki şey bırakıyorum. Bunlara tutunduğunuz müddetçe dalâlete düşmezsiniz. Bunlar Allah'ın kitabı ve benim sünnetimdir*" hadisiyle izah etmiştir. Buradaki kullanımın sadece Hz. Peygamberin sözleri olamayacağı aynı zamanda fillerini de kapsadığını dile getirmiştir.[650]

---

[648] Muhammed Hamidullah, "Sünnet", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979), 11/242.
[649] Hamidullah, "Sünnet", 11/243.
[650] Hamidullah, "Sünnet", 11/243.

Hukukta ve teamülde bir elçinin onun göndereni kimse onun gibi sayıldığı, müslümanların da bu bağlamda sünneti uygulamalarının gerekli olduğunu dile getirmiştir. Nitekim ayette de *"..elçinin getirdiği şeyi alınız ve sizi menettiği şeyden de çekip kaçınınız..*" buyrulmuştur. En küçük teferruatı gösteren büyük hacimli kitapların bile insanın aklına gelebilecek herhangi bir şey konusunda cevabını o kitapta bulamayabileceğini ifade ederek sünnetin gerekliliğini belirtmiştir.[651]

Peygamber hayatta iken Kur'ân-ı Kerîm ile sünnetin aynı değere sahip olduğu fakat vefatıyla beraber hadislerin sıhhatini ispat durumu ortaya çıktığını ifade etmiştir. Burada Kur'an'ın hadise hüküm konusunda tercih edileceği ve nesh durumunun ne zaman ortaya çıkabileceğini açıklamıştır.

Sünnete dair olan ilk te'liflerin nasıl ortaya çıktığını, sonraki dönemdeki çalışmaların nasıl genişlediğini belirtmiştir. Sünnetin temeli olan hadislerin yazılı vesikalara dayandığını örneklendirmiştir. Bu açıklamalardan sonra oryantalistlerden bazılarının isimlerini vererek hadise şüpheli bakmalarına mahal olmadığını dile getirmiştir.[652]

Peygamberin belirli bir dönem için çeşitli nedenlerle sünnetin yazılmasını yasaklaması, sebepler ortadan kalkınca da yasağı kaldırması durumunu izah etmiştir. Sünnet hakkında *'günümüze ulaşan ve sahabeye ait en az elli sahih malumat bulunmaktadır'* diyerek bunları detaylandırmıştır.[653]

Sünnetin sahihliği meselesinin Hz. Peygamber hayattayken onun bulunmadığı bir ortamda bile mevzuu olduğunu söylemiş, ilerleyen dönemde bu vesileyle rical kitaplarının ortaya çıktığını ifade etmiştir.[654]

Hamidullah çalışmasını, kavramı hiyerarşik bir düzen içinde netleştirerek ilerletmiştir. Bu durum metnin hem kavramsal berraklığını hem de ikna edici gücünü artırmaktadır. Okuyucunun metni rahatlıkla takip etmesini sağlamış ve argümanların bütünlüğünü pekiştirmiştir. Bu yapı, yazarın ulaştığı sonuçların sağlam temellere dayandığını göstermekte ve akademik niteliği güçlendirmektedir.

Yazısına kelimenin lügat manasıyla başlamış, terim anlamını ve farkı kullanım alanlarını ise birden çok paragrafta detaylı şekilde ele almıştır. Her bir anlam için âyet veya hadis örnekleri vererek konuyu açıklamıştır. Yazısında birçok kritik meseleye temas etmiştir. Yazım yasağı ve bunun sonradan kaldırılması, tedvin süreci vd. aslında çok sade yazmış gibi görünmesine

[651] Hamidullah, "Sünnet", 11/243.
[652] Hamidullah, "Sünnet", 11/243.
[653] Hamidullah, "Sünnet", 11/244.
[654] Hamidullah, "Sünnet", 11/245.

rağmen teolojik vurgusunun çok güçlü ve özgüvenli olduğu kanaatini taşıyoruz. Yukarıda ifade ettiğimiz şekilde sünnete karşı tutumun bir imani mesele olduğu bilincini vermek istemektedir. Dolayısıyla bu durum salt akademik bir tariften bir ansiklopedi maddesinden çok öteye gitmektedir. Hamidullah'ın madde içerisinde zaman zaman dile getirdiği nüansı ancak bir müslüman akademisyenin anlayabileceğini burada belirtmeliyiz. Peygamber sünnetine karşı tutumu önemseyen, ibadetin değerini küçümsemenin tehlikesini hatırlatan bir bakış açısıdır. Muhammed Hamidullah aslında, sünnetin yalnızca "yaparsak sevap kazanırız" düzeyinde bir öneri değil, dini bilinç oluşturan bir rehber olduğunu vurgulanmaktadır. Yani burada sünneti ihmalin değil, sünnete yönelik zihniyetin ölçüldüğü söylenmektedir.

Yazısında oryantalistlere rahat bir şekilde seslenmesi yazıya polemik dışı net bir savunma ortaya koymaktadır.

Hadislerin sahihliği meselesinin tarih boyunca nasıl tartışıldığını Peygamberimiz hayatta iken verdiği örneklerle güçlendirmiştir. Konuların mantıklı bir sıra izlediği bu maddede argümanların yapısının da çok net olduğu göze çarpmaktadır. Önce bilgi verilmiş sonra yorumlar eklenmiştir. Örneklerini daima hadis ve ayetlerden seçmiş olması da önem arz etmektedir. Dolayısıyla hem akademik hem imanî bakış karışımını gördüğümüz bu yazı sünnet anlayışını tatmin edici, berrak ve efektif bir şekilde sunması açısından fevkaladelik taşımaktadır.

Bibliyografya kısmında *The Encyclopaedia of Islam*'da yararlanılan kaynakların aynılarından yararlanmış ve onlara ek olarak da M. Zübeyr Sıddîkî'nin *Hadith Literature* (1961), Munzır Ahsan Gilani'nin *Tedvinü'l-Hadis* (Urduca), Muhammed Hamidullah tarafından neşredilen Hemmam b. Münebbih'in Sahifesi (1967), Muhammed Hamidullah'ın *İslâm Hukuk Kaynaklarına Dair Yeni Bir Tetkik* (1953), Fuad Sezgin'in *Buhari'nin Kaynakları* (1956) eserlerini zikretmiştir.[655] Kendi çalışmalarından yararlandığında bunu paragraf aralarında da kaydetmiştir. Ayrıca hadisleri hangi kaynaktan aldığını da numarasıyla beraber kaydetmiştir. Bunu burada zikretmemizin sebebi aynı ansiklopedide bazı yazarların bu netliğe sahip olmamasıdır. Ayrıca dikkatimizi çeken en önemli husus '*The Encyclopaedia of Islam*'da yer alan eserlerin aynılarından yararlanılmış olmasıdır. Bu durum bize şunu göstermektedir: Aynı kaynaklara dayanmasına rağmen ulaşılan sonuçların sistematik olarak verilerle uyumsuz görünmesi, ilk yazarın yani müsteşrik Arent Jan Wensinck'in önceden belirlenmiş bir tez doğrultusunda seçici veya yönlendirilmiş bir yorum benimsediğini düşündürmektedir.

[655] Hamidullah, "Sünnet", 11/245.

Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde 'sünnet' maddesi yaklaşık yarım sayfa ve konumuzu ilgilendiren kısmı 227 sözcükten oluşmaktadır. Yazar ve bibliyografya bilgisi mevcut değildir.

Metin "*Hz. Muhammed'in müslümanlar tarafından uyulması gerekli sayılan davranışları ve şu veya bu konuda söylemiş olduğu sözlerin tümü. Vallahi onlar çoktan beri Allah'ın evamirini ve Rasulünün sünnetini ihmal etmişlerdir. (Cevdet Paşa). Peygamberimizin sünneti üzere toprağa verin (Nezihe Araz)"* şeklinde başlamaktadır.[656]

Sünnet kavramının geçtiği her kelime bu madde altında kısaca ele alınmıştır. Sünnetullah, sünnet derisi, hitan adı verilen sünnet olma işi bunlardandır. Bilgiler aralara serpiştirilmiş vaziyettedir.[657]

İbadet düzleminde sünnetin; farz olan namazların öncesinde ya da sonrasında eda edilen namazlar olduğu; İslâm hukukuna göre bağlayıcı olmayan, sadece ilahi hoşnutluk gayesiyle kılınan gönüllü ibadetlerin de sünnet kapsamında görüldüğü belirtilmiştir. Kur'an haricindeki İslâmî meselelerde sünnetin, müracaat edilecek temel ikinci mercii olduğu ifade edilmiştir. Hz. Peygamberin yolunu izlemek şeklinde tarif edilen sünnetin ise üç grup olduğu kaydedilerek bunların kavli, fiili ve takriri sünnet olduğu nakledilmiştir. İlki Hz. Muhammed'in (s.a.v) beyanlarını ve tavsiyelerini tatbik etmek; ikincisi bizzat sergilediği amelleri tekrarlamak; üçüncüsü ise Hz. Muhammed'in (s.a.v) bir mü'minin hareketini tasvip etmesi veya menetmemesiyle kesinleşen usullere riayet etmektir şeklinde izah edilmiştir.

Müellif sünnet-i müekkede ve gayr-i müekkede tanımlarını yaparak örnekler vermiştir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) üç tür eyleminin sünnet kapsamında değerlendirilmediği ifade edilmiştir. Bunlardan ilkinin; esneme, uyuma veya yemek yeme gibi günlük, sıradan ve insani fizyolojik fiiller olduğu belirtilmiştir. İkinci grupta ise Hz. Muhammed (s.a.v) ile bağı kesin olarak kanıtlanmamış olan söz ve eylemlerin sünnet sayılamayacağı vurgulanmıştır. Üçüncü durumun ise Hz. Muhammed'in (s.a.v) bir mesele karşısındaki çeşitli seçenekler arasından en ideal olanı tercih etmediği haller olduğu dile getirilmiştir. Fıkıh literatüründe bu durumun 'zelle' veya 'terk-i evla' şeklinde isimlendirildiği aktarılmıştır. Peygamberlerin hatadan uzak oldukları ilkesinden hareketle, bu eylemlerin hatalı fiiller olarak nitelendirilemeyeceğine dikkat çekilmiştir. Son olarak, Hz. Muhammed'in (s.a.v) hadis olarak bilinen ifadelerinin de sözlü sünnet mahiyetinde olduğu kaydedilmiştir.[658]

---

[656] "Sünnet", *Meydan Larousse Ansiklopedisi* (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1990), 11/660.
[657] "Sünnet", (Meydan Larousse Ansiklopedisi), 11/660.
[658] "Sünnet", (Meydan Larousse Ansiklopedisi), 11/660.

Metin yüzeysel olmakla beraber karmaşıktır. Sünnet kelimesi ile ilgili olan diğer kavramlar da bu başlık altında tanımlanma yoluna gidilmiştir.

Sünnetin kelime anlamı verilmemekle beraber terim anlamına yer verilmiştir. Söz konusu tanımdan itibaren 'Cevdet Paşa' ile 'Nezihe Araz'ın 'sünnet' terimini ihtiva eden cümlelerinden örneklere değinilmiştir. Tanımın hemen akabinde sunulan bu ifadelerin ya sünnet olgusunun daha kapsamlı işlendiği bir maddede zikredilmesi ya da ilerleyen bölümlerde sünnet kavramı ve bizzat Hz. Peygamberin uygulamalarından somut örnekler sunularak konu yeterince vuzuh kazandıktan sonra aktarılması daha isabetli bir yaklaşım teşkil ederdi. Metinde sünnet kavramının anlamsal çerçevesi çizilmiş olsa da, seçilen alıntıların sanki sadece bu şahsiyetlerin beyanları oldukları için ya da sırf bu kelime geçtiği için metne dâhil edildikleri yönünde bir intiba oluşmaktadır. Ayrıca bir bağlam kopukluğu da yaşanmış; rastgele seçilmiş örnekler izlenimi uyandırmaktadır.

Maddede sünnetin Kur'an ile ilişkisine ve bu kavramın geçtiği âyet ile hadis örneklerine yeterince değinilmemiştir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) belirli tasarruflarının sünnet kapsamı dışında tutulduğu belirtilerek; esneme, uyuma veya beslenme gibi beşerî ve fizyolojik eylemler bu duruma örnek gösterilmiştir. Ancak İslâm'ın bütüncül bir yaşam nizamı olduğu ve mü'minin hayatının her alanına rehberlik ettiği göz önüne alındığında, bu örneklerin mutlak bir dille sunulması metodolojik açıdan sorun teşkil etmektedir. Hz. Peygamber, 'üsve-i hasene' vasfı gereği bu tür insani faaliyetlerde de mü'minler için bir örneklik teşkil etmektedir. Söz konusu eylemlerin sünnet dışı sayılabilmesi için daha spesifik bir tasnife ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim gıda tüketimi eyleminin kendisinden ziyade; belirli bir yiyecek tercihi (sıcak-soğuk, tuzlu-şekerli gibi) veya şahsi damak tadına ilişkin ayrıntılar, bağlayıcı olmayan 'beşerî tercihler' olarak nitelendirilebilir. Dolayısıyla, örneklerin bu tür nüanslar dikkate alınarak detaylandırılması, ifadenin doğruluğunu artıracaktır.

Ana Britannica Ansiklopedisi'nde 'sünnet' maddesinin yazar ve bibliyografya bilgisi bulunmamaktadır. Metin yaklaşık yarım sayfa ve 303 sözcükten meydana gelmektedir.

Sözcüğün kelime anlamının 'yol, alışılmış uygulama, gelenek' anlamına geldiği; İslâm'da ise Hz. Muhammed'in (s.a.v) söz ve davranışları olduğu kaydedilmiştir. İslâm'ın iki temel kaynağından birisi olduğu; sünnet bilgilerini aktaran bilim dalına hadis denildiği nakledilmiştir.[659]

[659] "Sünnet", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986), 20/186.

Buradan itibaren ‘İslâm bilginlerinin bazılarına göre sünnet’, ‘başka bilginlere göre sünnet’, ‘fıkıh bilginlerine göre sünnet’ ve ‘fıkıh usulü bilginlerine göre sünnet’ şeklinde tanımlar yapılmıştır.[660]

İslâm bilginlerine göre sünnetin de anlam itibariyle vahiyle belirlendiği dolayısıyla Kur’anın vahy-i metlüv sünnetin ise vahy-i gayr-i metlüv olduğu ifade edilmiştir.

Bazı alimlerce sünnetin, Hz. Peygamberin vahiy dışındaki tutumlarını, şahsi tercihlerini ve kendi yorumlarını kapsamakta olduğu dolayısıyla sünnetin doğrudan ilahi bildirimle şekillendiğinin iddia edilemeyeceği bildirilmiştir.

Fıkıh bilginlerine göre farz ve vaciplerden sonra sünnetin geldiği bazı ibadet örnekleriyle ifade edilmiş ve sünnet-i müekkede, sünnet,i gayr-i müekkede tanımları yapılmıştır.

Son olarak da fıkıh usulü bilginlerine göre sünnetin Kur’an’ın tamamlayıcısı olduğu kaydedilmiştir. Kavlî sünnet, fiili sünnet ve takriri sünnet ayrımı yapılmıştır. Ayrıca bid’atın karşıtı olduğu da ilave edilmiştir.[661]

Sünnetin sözlük anlamı ve terim anlamı verilmiştir. Çok boyutlu bir tanımlama ve sünnetin vahiy olup olmadığı konusunda kısa bir izah yapma yoluna gidilmiştir. Sünnetin tasnifi yapılarak ele alınmıştır. Metin genel olarak bakıldığında tanımlar yapmış ve tanıma uygun bazı örnekler vermiştir.

Kur’ân-ı Kerîm’de veya hadis-i şeriflerde geçen sünnet kavramına değinilmemiştir. Hüküm kaynağı olarak sünnetin değeri konusunda herhangi bir bilgi ilave edilmemiştir. Sünnetin bilgi değeri ve sıhhati noktasında açıklama bulunmamaktadır. Madde yüzeysel olarak işlenmiştir.

Cumhuriyet Ansiklopedisi ve Walt Disney İlk Ansiklopedim Ansiklopedilerinde ‘sünnet’ maddesi bulunmamaktadır.

3.1.3. Hadis

3.1.3.1. Te’lif Ansiklopedilerde

İnönü Ansiklopedisi’nde bazı maddelerin yazarları bulunmakta bazılarının sadece baş harfleri verilmekte, kiminin ismi cildin girişinde yer almakta, kiminde ise herhangi bir emare bulunmamaktadır. Bu madde de onlardan bir tanesidir. Yazarı ne harflerle ne baştaki isimlerle karşılaştırma yaparak bulmak mümkün olmamıştır. Bu sebeple ‘yazar’ diye bahse konu edeceğimiz metin yaklaşık iki sayfadan ve 1450 sözcükten meydana gelmektedir. Herhangi bir

[660] “Sünnet”, (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 20/186.
[661] “Sünnet”, (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 20/186.

şekil veya resme yer verilmemiştir. Bibliyografya bulunmamaktadır. Hz. Peygamber cümle içinde kullanılırken ya 'İslâm Peygamberi' ya da 'Peygamber' şeklinde kullanılmıştır.

Hadis terimi şu şekilde tanımlanmıştır: *"Hadis, dini veya dini olmayan tebliğ veya rivayet. Sonradan İslâm Peygamberinin ve sahabelerinin fiil ve kavillerine ait haber manasını almıştır."*[662]

"*Araplar İslâmiyetten önceki hayatlarında atalarının eski örflerini takip etmeyi bir fazilet sayarlardı. Müşriklik devrine ait bu örfler İslâmiyetten sonra yerini Peygamberin ve sahabelerinin hâl ve hareketlerinin örnek tutulması şeklini aldı ve bundan sonra bu hususta bilgi toplanmaya gayret edildi*. *H. ler birçok nesiller boyunca şahsî nakiller şeklinde kalmıştır*."[663] Paragrafın devamında 'isnad' ve metn kavramlarını kısaca açıklamıştır. "*Peygamber hayatta iken hüküm süren dini fikir ve adetler, ölümünden sonra değişikliklere uğramaktan kurtulamadı. Bununla beraber İslâm'da mü'minler için Peygamberin ve eski İslâm camiasının 'sünnet'inden başka gerçek bir düstur olamayacağı düşüncesi değişmedi*."[664] Buradan sonra uzun paragraflar boyunca birçok uydurma hadis ortaya çıktığı bahse konu edilmiştir. Dikkat çekmek istediğimiz diğer yer şurasıdır: "*Allah ile insan arasındaki münasebetlere ait birçok hususlar için H. ler ortaya çıkarılmış oldu. İslâm bilginleri çok ciddi araştırmalara girişmişler, H. i nakledenlerin yaşadığı zamanı ve yeri, birbirleriyle olan münasebetlerini, gerçeklere karşı olan meyil derecelerini, sözleri tam bir doğrulukla nakletmeye gayret edip etmediklerini dikkatle araştırmışlardır. Fakat tüm bunlara rağmen H.in ara rivayetçilerine ne ölçüde inanılması gerektiği hususunda büyük fikir ayrılıkları olmuş, bazıları tarafından sözleri mutlak şekilde inanılmaya lâyık görülenler diğer bir kısım için pek inanılmayacak ve hatta bazen yalancı sayılmışlardır...Hatta aralarında büyük aykırılıklar bulunan H. ler dahi, ustaca tefsirler ile birbiriyle bağdaşır bir hâle getirildi. Bu suretle bir H. in reddedilmesi ancak pek mecbur kalınınca baş vurulacak son tedbir sayıldı."*[665]

Bundan sonra madde boyunca çok kısa şekilde çeşitli tanımlar yapılmıştır: Sahih, hasen, zaif, mudrec, metrük, mevzu, merfu, mevkuf, maktu, müsned, müselsel, âlî, mattasıl, munkatı, mürsel, mu'zel, mübhem, mutavâtir, meşhur, aziz, ahâd, garib, tebliğ, icazet, istinsah, mukabele bunlardandır. Bazı önemli hadis kitapları bahse konu edilmiştir. Müslümanların "*Buhari ve Müslimin hadis kitaplarına karşı pek büyük itibar ve saygısı olduğu dile getirilmiş, Kur'an'dan sonra mukaddes kitap sayıldıkları*"[666] ifade edilmiştir.

---

[662] "Hadis", *İnönü Ansiklopedisi*, (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1970), 18/298.
[663] "Hadis", (İnönü Ansiklopedisi), 18/298.
[664] "Hadis", (İnönü Ansiklopedisi), 18/298.
[665] "Hadis", (İnönü Ansiklopedisi), 18/298.
[666] "Hadis", (İnönü Ansiklopedisi), 18/298.

"*Zaman ilerledikçe yeni yetişmekte olan İslâm nesillerince H. lerin manası birçok yönlerden iyi anlaşılamamaya başladığından, bu hususta açıklamalar yapılması zarureti ortaya çıkmıştır. Birçok İslâm bilgininin H. kitapları üzerine şerhler yapmak lüzumunu duymaları işte bu zaruretin neticesidir."*[667]

"Bundan başka biri diğerine aykırı düşen hükümler üzerinde durmak ve o aykırılıkları ustaca izahlar veya teviller ile ehemmiyetsiz bir hâle getirmek icap ediyordu. Bundan başka H. lerden çıkarılan hükümler ile birçok bilginin bu hususlar üzerinde ileri sürdükleri kanaatlerin üzerinde de durulması gerekiyordu."[668]

Şiilerin de kendine has bazı eserleri olduğu belirtilmiştir. Hadislerin nasıl öğrenildiğinden ve nasıl bir eğitim yapıldığından kısaca bahsedilmiştir. Son olarak ise "*H. lerin yazılı tesbiti önceleri bazı çevrelerde makbul bir davranış sayılmazdı…yazı sadece hafızaya destek gibi kullanılarak gerçekte ilmin satırlarda değil kalblerde saklanabileceği düşünülüyordu.*"[669] denilerek konu kapatılmıştır.

Ansiklopedinin genel karakteristiği olmakla birlikte, ilgili maddenin adı her ne ise metin içerisinde bu adın baş harfi ve yanına konulan nokta ile sistematik biçimde kısaltılarak tüm kullanımlarda bu şekilde ifade edilmektedir. Ancak söz konusu uygulama, metnin akıcılığını ve okuma bütünlüğünü olumsuz yönde etkilemektedir. Burada da H. şeklinde gösterilmiştir.

Burada öncelikle hadis kavramı tanımlanırken *"Hadis, dini veya dini olmayan tebliğ veya rivayet. Sonradan İslâm Peygamberinin ve sahabelerinin fiil ve kavillerine ait haber manasını almıştır."* şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Arapça'da hadis kelimesi 'yeni şey' veya 'haber' anlamına gelmektedir. Burada farklı bir terim olan tebliğ ile ifade edilmiş olması hatalı olmuştur. Tebliğ edilen sözler demiş olsa idi biraz daha anlamlı olabilirdi. 'İslâm Peygamberi' derken bir Türk Ansiklopedisi'nde bu nötr olma ya da objektif olmamakla beraber öyle görünme çabalarını ya da seküler Batı kaynaklarının soğuk taklidi olarak algılıyoruz. Buna benzer ifadeleri ve cümleleri ilerleyen paragraflarda fazlasıyla göreceğiz. Tanıma dönecek olursak hadis daha çok Hz. Peygamberin sözlerini ifade etmektedir. Ayrı ayrı detaylandırılsa daha doğru olurdu. Ayrıca 'sonradan' ifadesi çok muğlak bir ifadedir. 'Sonradan ama ne kadar sonra' sorusu akla gelmektedir. Net bir zaman dilimi verilmesi daha uygun olurdu.

"*Arapların İslâmiyet'ten önceki hayatlarında atalarının örflerini fazilet saymaları ve İslâmiyet'ten sonra ise bunun yerini Peygamberin ve sahabelerin davranışlarını örnek almak şeklini alması*" ifadeleri uygun değildir. Esas model Hz. Muhammed (s.a.v)'dir. Sahabiler de

[667] "Hadis", (İnönü Ansiklopedisi), 18/299.
[668] "Hadis", (İnönü Ansiklopedisi), 18/299.
[669] "Hadis", (İnönü Ansiklopedisi), 18/299.

örneklik taşırlar fakat Hz. Peygamber'den sonra. 'Bilgi toplamaya gayret edildi' ifadesi müslümanların bu yolda yaptıkları karşısında yetersiz kalmaktadır. İfadelerin yüzeysel kaldığı ve akademik seviyeyi yeterince yansıtmadığı görülmektedir. İlmî sürecin gerektirdiği ciddiyetin tam olarak sağlanamadığı değerlendirilmektedir. Hadislerin tedvin sürecini, metodolojiyi sanki yok saymaktadır. Öyle ki İslâm ile beraber tarihsel bir dönüşüm yaşanmıştır. Burada ise ilmî olmayan bir üslupla entelektüel boyut sıfırlanmak istenmektedir. Müslümanlar müşriklikten kalma adetlerini taklit etmişler gibi bir izlenim verilmektedir. Burada belirtmek gerekir ki, "sahabi" terimi tekil, "sahabe" terimi ise çoğul kullanım içindir. "Sahabeler" ifadesi kullanıldığında ise dilbilgisel bir yanlışlık ortaya çıkmaktadır.

"H. ler birçok nesiller boyunca şahsî nakiller şeklinde kalmıştır" cümlesinde muğlak ifadelere yer verilmiş, cümle anlaşılmaktan uzak kalmıştır. Bu maddeyi, alanı hadis olmayan bir veya birden çok kişinin yazdığı ortadadır. Mesele sadece alan da değildir. İlmî bir niyet, objektif bir bakış burada yer edinememiştir. Hadisler nesiller boyu şahsî nakiller şeklinde kalmamıştır. Nesiller boyu denildiğinde çok uzun bir zaman dilimi algısı oluşmakta ya da oluşturulmaktadır.

Hadislerin tamamı şu an elimize yazılı şekilde ulaşamamakla beraber Hz. Peygamber daha hayatta iken yazıya geçirilmiştir ki bunların bazıları elimizdedir. Sözgelimi bunların belki de bir kısmının elimizde bulunmamasının sebeplerinden birisi incelediğimiz Cumhuriyet döneminin ilk zamanlarında yapılan çeşitli faaliyetlerdir denilebilir. Düşük bedellerle hatta bazen hurda yerine değerli bazı yazmaların elden çıkarılması, erken dönem çeşitli malzemelerin günümüze eksik intikal etmesine sebep olmuş olabilir.

Birçok ayette ve hadiste okuma-yazma teşvik edilmektedir. Örneğin: Allah 'Deyn ayeti'nde şöyle buyurmaktadır: "*Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da yazdırsın; rabbi olan Allah'tan korksun ve borçtan hiçbir şeyi eksik bırakmasın. Eğer borçlu akılca zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın."*[670] Hz. Peygamber: "*Vasiyet edecek mülkü olan kimsenin, yazılı vasiyeti yanında olmadıkça iki gece bile geçirmeğe hakkı yoktur"*[671] demektedir. Hz. Peygamberin hayatında resmî olarak yazılan 'Anayasa', 'nüfus sayımı', 'davet mektupları' vd. bunları temin etmektedir.

Abdullah b. Amr İbnü'l-Âs adlı sahabinin Hz. Peygamberin hadislerini yazdığını bilmekteyiz. Nitekim Amr b. Âs Hz. Peygambere: "*Senden her işittiğimi yazabilir miyim?*" diye

[670] el-Bakara, 2/282.
[671] Buhârî, "Vesâyâ", 1.

sormuştur. O ise "*Evet*" demiştir. Yine en çok hadis rivayet edenlerin başında gelen Ebû Hureyre, Amr b. Âs hakkında: "*Abdullah b. Amr müstesna benden daha çok hadis bilen yoktu; o hadisleri (hemen) yazıyordu, ben ise yazmıyordum*" demektedir. Buna benzer birçok örnek verilebilir. Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Ali tarafından derlenen hadisler, Semüre b. Cündeb'in, Sa'd b. Ubâde'nin derlemelerinden ve Abdullah b. Ömer'in hadis yazdırması gibi birçok örnek bilmekteyiz. Yine Abdullah b. Abbas hakkında o öldüğünde bir deve yüküne yakın kitap bıraktığı aktarılmaktadır.[672]

Elimize ulaşan en eski yazılı hadis kaynağı Hemmam b. Münebbih'in '*Sâhife'* sidir. Bu eser hicretin birinci asrının ortalarında ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla İnönü Ansiklopedisi'nin hadis maddesinde yukarıda söylenildiği gibi 'nesiller boyu şahsi nakiller şeklinde' kalmamıştır. Bu sahifenin umûmî manası bir tarafa Kütüb-i Sitte müellifleri tarafından bir harfi bile değiştirilmemiştir. Hz. Peygamberin sözlerinin hayâlî, uydurma veya aslının olmadığı gibi asılsız iddialara karşı çok güçlü bir delil teşkil etmektedir. Bahsettiğimiz sahife hiçbir eksik veya ilaveye yer vermeden Hemmam b. Münebbih'in talebelerince nesilden nesile ara verilmeden rivayet edilegelmiştir ki Ahmed b. Hanbel de bu sahifeyi aynıyla *Müsned*'ine almıştır. Es-Sülemî ise Hemmam'ın eserini müstakil şekliyle rivayet etmiştir. Gerek Hemmâm'ın sahifesi, gerek diğer müstakil eserler veya câmi türü hadis külliyatları içerisinde yer alan rivayetler ile Buhârî ve Müslim'in eserlerine aldıkları bu sahife arasında hiçbir farklılık bulunmamaktadır. Bu durum, söz konusu rivayetlerin güvenilirliği ve nakil sürekliliği açısından son derece önem arz etmektedir.[673]

İnönü Ansiklopedisi'nde Allah ile insan arasındaki münasebetlerin hadisler yoluyla ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Allah-insan arasındaki münasebet derken acaba kulluk sorumlulukları, insanın ilahi hitaba karşı olan görevleri mi kastedilmiştir? Yani ibadetler, giyim-kuşam, emirlerin yapılması yasaklardan kaçınılması gibi mi? Bağlam çok belirsiz kalmaktadır. Sanki tüm hadislerde bu durum söz konusuymuş gibi bir izlenim verilmiştir.

İslâm bilginlerinin çok ciddi araştırmalara girdiği fakat ilerleyen safhada büyük fikir ayrılıkları olduğu, aykırılıklar bulunan hadislerin dahi ustaca tefsirler ile birbiriyle bağdaştırıldığı ancak mecburiyetten hadisin reddedilme durumunun ortaya çıktığı ifadeleri çok edilgen ve yuvarlak anlatım modeliyle madde boyunca sürmüştür. Kim, nerede, ne zaman, hangi ekol gibi soruları sormak çok normaldir; fakat hiçbirinin cevabı bulunmamaktadır. Böylelikle metin akademiklikten çok uzak ve geride genel geçer bir dedikodu havası

[672] Hemmâm İbn Münebbih, *Hemmâm İbn Münebbih'in Sahîfesi,* nşr. Muhammed Hamidullah çev. Talât Koçyiğit (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), 33.
[673] İbn Münebbih, *es-Sahîfe,* nşr. Muhammed Hamidullah, 33-65.

vermektedir. ‘Çok ciddi araştırmalara girişmişlerdir’ doğru ama somut olmaktan tamamen uzak ifadeler kullanılmıştır. Alimler arasındaki görüş ayrılıkları, aykırılık ve kaotik bir ortam gibi sunulmaya çalışılmıştır. ‘Sözleri mutlak şekilde inanılmaya lâyık görülenler… diğer bir kısım için pek inanılmayacak ve hatta bazen yalancı sayılmışlardır’ cümlesi hadis ilmini indirgemeci bir tavırla yansıtmaktadır. ‘Yalancı’ gibi ağır bir kelime yerine muhaddisler bu konuda farklı terimler ve derecelendirmeler yapmaktadır. İfadelerden yine hadis şerhlerindeki izah faaliyetini “zorlamalı uzlaştırma” gibi gösterilmek istendiğini anlıyoruz. Klasik kaynaklarda görülen bu tür açıklamalar, sened ve metin kritiği, lafız farklılıkları ve bağlam analizi esas alınarak yapılmış ilmî yorumlardır. Metodolojik ciddiyeti hiçe sayan bu yazı maalesef hadis ilmi konusunda seviyeli ve dengeli değildir. Muhaddisler hadisleri mecbur kalınca son çare olarak reddetmemişlerdir. Sahihlik kriterlerine uygun mu değil mi diye değerlendirmiş ve sonuç ne ise tereddüt etmeden hareket etmişlerdir.[674]

Maddenin tamamında yanlı ve olumsuz üslup rahat bir şekilde sezilmektedir. Peşin hükümlü yargılar vardır. Bu paragrafta ise ‘ustaca tefsirler, yalancı sayılmışlardır’ gibi ifadeler negatif durumları bilhassa vurgular tarzdadır. Ayrıca ‘son tedbir sayıldı, bağdaşır bir hale getirildi’ gibi yüklemler sanki orada olayın içindeymiş gibi bir izlenim vermektedir.

“H. lerin yazılı tesbiti önceleri bazı çevrelerde makbul bir davranış sayılmazdı…yazı sadece hafızaya destek gibi kullanılarak gerçekte ilmin satırlarda değil kalblerde saklanabileceği düşünülüyordu.” cümlelerinin olduğu paragraf çok temelsizdir. Bu konuyu yukarıda izah etmiştik fakat dil açısından şunlar söylenebilir: Bazı çevreler derken kim kastedilmektedir? ‘İlmin kalplerde saklanması’ görüşü çok romantik bir yaklaşım gibi durmaktadır. İslâm geleneğinde hem hafıza hem yazı birlikte kullanılmıştır. İlk dönem Hz. Peygamber Kur’an ile karışma noktasında çekinceleri olduğu için bu hususta hassas davranmıştır; fakat tamamen bir yasak söz konusu değildir. Çünkü biz bazı sahabilerin sahifelerinin büyük oranda sonraki kaynaklara intikal ettiğini bilmekteyiz. Sa’d b. Ubade, Semüre b. Cündeb, Cabir b. Abdullah, Abdullah b. Amr b. As, Abdullah b. Abbas, Ebû Hureyre’nin sahifeleri bunlardan birkaçıdır. Ayrıca bunların birçoğu zamanımıza ulaşmıştır ki en eski olanı Hemmam b. Münebbih’in *Sahîfe*’sidir.[675]

Bu hususta Muhammed Hamidullah’ın yukarıda ele aldığımız maddesindeki şu kısma yer vermeliyiz: “*Peygamberin muayyen bir devre için bazı sebeplerle sünnetin yazılmışını yasakladığına dair hadisler mevcuttur. Ancak mucip sebepler zâil olunca Peygamber bu yasağı*

[674] Recep Emin Gül, “Hadis İlminde Cerh-Ta’dil Mertebeleri”, *Atatürk İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 362-385.
[675] İsmail Kara, “Hadis”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981), 4/7.

kaldırmıştır. Peygamberin sünneti yazmayı yasakladığına dair birkaç hadise mukabil sünnet hakkında birçok yazılı hatırat bırakan en az elli sahabeye ait sahih malumata sahip bulunulmaktadır… Hatta bu elli sima ile birkaç hadis tedvincisi eshab arasından birçoğunun hadisleri daha Peygamberin sağlığında kaleme almaya başladıkları anlaşılmaktadır. Sünnete dair ilk eserler sahife ismini almaktadır: Abd Allah b. Amr b. al-As'ın al-Sahifa al-Sadika'sı, Abû Hurayra'nın al-Sahifa al-Sahîha'sı, Anas'ın al-Sahifa'sı vs.." Hamidullah burada detaylı bilgi için kendisinin neşrettiği 'Hemmâm İbn Münebbih'in Sahîfesi' adlı neşrini işaret etmektedir.[676]

Ansiklopedide 'hadisler yazılmadı; çünkü ilim satırlara hapsedilemezdi' gibi bir görüşün hâkim olduğunu görüyoruz.[677] Bu tam bir oryantalist görüşüdür. Çünkü hadislerin düzensiz, tedvin faaliyetinin gecikmiş ve güvenilmez olduğunu ihsas etmeye çalışmaktadır. İslâm alimleri hadisleri cerh ve ta'dil ilmi, metin sened incelemeleri gibi birçok güvenceye almışlardır.

Madde bittiğinde bir tamamlanmamışlık hissi uyandırmaktadır. Mantıksal bütünlük eksikliği bulunmaktadır. Dolayısıyla açıklık, tutarlılık ilkelerine aykırılık söz konusudur. Maddenin sonlarında edilgen yapı artırılmıştır. Bu durum bir belirsizlik oluşturmuştur. Ansiklopedilerin amacı açık, öz ve doğrudan bilgi sunmaktır. Bu sebeple dil önemlidir ve etkin yapı kullanılması gerekmektedir.

Yeni Hayat Ansiklopedisi'nde 'hadis' maddesinin yazarı belli olmamakla beraber bibliyografya bulunmaktadır. Yaklaşık yarım sayfa ve 162 sözcükten meydana gelmektedir.

Metne "*İslâmi bilgilerdendir. Peygamberin sözlerini davranışlarını inceler."* şeklinde giriş yapılmıştır. Kur'ân-ı Kerîmden sonra ikinci temel kaynak olduğu ifade edilmiştir. Hadislerin iki çeşit olduğu birinin hadis-i kudsî diğerinin hadis-i şerif olduğu kaydedilmiştir. Kısaca tanımları yapılan bu tasniften sonra Hz. Peygamberin vefatını takiben hadisler uydurulduğu bu sebeple 'usûl-i hadis denilen bilgi dalının' doğduğu dercedilmiştir. Bu ilme göre bir hadisin 'kılı kırk yararcasına' incelenip sahih mi zayıf mı olduğunun belli edildiği dile getirilmiştir. Ayrıca bu ilim 'tarih metod bilgisine' benzetilmiş ve 'usûl-i hadis' biliminin kurulmasının insan fikrinin eleştirici düşünce yolunda attığı başlıca adımlardan olduğu kaydedilmiştir.[678]

---

[676]Bkz. Muhammed Hamidullah'ın Hadislerin Tedvin Tarihi konusunda bir de mukaddime ile birlikte yayınladığı halen elde mevcut en eski hadis eseri Hemmâm İbn Munebbih'in Sahîfesi'dir. (çev. Talât Koçyiğit), Ankara Üniversitesi Basımevi,1967.

[677] Bkz. Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1998-1999), 91-121.

[678] "Hadis", *Yeni Hayat Ansiklopedisi* (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları), 3/1466.

Hanbelilere göre hadisin öneminin Kur'an'dan hemen sonra olduğu; fakat Türkler ve müslümanların çoğunluğunun bulunduğu; Hanefiler nezdinde ise 'hadisin daha az önemli olduğu' rey, kıyas, icma gibi hükümlerin olmasına bağlanarak madde tamamlanmıştır.[679]

Bibliyografya kısmında 'Binbir Hadis', 'Kırk Hadis', 'Hadis-i Şerifler', 'Hadis-i Şerif Tercümesi', 'Hadis Istılahları', 'Hadise Dair İlimler', 'Hadis-i Erbain', 'Hadis-i Şeriflere Göre Evlenme Adabı (N. Elbani'den çeviri Ali Arslan)', 'Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar (Talât Koçyiğit)' gibi yaklaşık on adet eser sıralanmıştır. Dikkat çekici bir husus olarak; metinde muhtelif hadis mecmualarına referans verilmesine karşın, madde içeriğinde doğrudan hiçbir hadis metnine yer verilmediği tespit edilmiştir. Bu durum, çalışmanın konunun uzmanı tarafından değil, sistematik bir bütünlükten ziyade yalnızca metni tamamlama gayesiyle hareket eden bir müellifçe kaleme alındığı intibaını uyandırmaktadır. Nitekim kaynakçada 'Hadis-i Şeriflere Göre Evlenme Adabı' veya 'Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar' gibi oldukça spesifik eserler zikredilmesine rağmen, içerikte ne evlilik hukukuna ne de kelamî tartışmalara dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Bu durum, kaynakça ile metin içeriği arasında ciddi bir yöntemsel kopukluk olduğunu göstermektedir.

Metinde temel hatalar ve eksiklikler bulunmaktadır. Hadis çeşitleri ifade edilirken ilkinin 'kudsî hadis' diğerinin 'hadis-i şerif' olduğu nakledilmiştir. İlk olarak ifade etmeliyiz ki hadisler sadece iki çeşit değildir. Kaynağına, ravi sayısına ve sıhhat derecesine göre gibi ayrımları bulunmaktadır. Dolayısıyla hadis-i şerif 'şerefli hadis' anlamına gelen bir yüceltme ve saygı ifadesidir. Kudsî hadisle aynı başlıkta ele alınması gereken hadis çeşidi ismi 'nebevî hadis'tir.[680]

'Tarih metod bilgisine' benzetilmiş olan usûl-i hadis ise tarih metodolojisinden çok daha önce oluşturulmuş bir ilim dalıdır. Hadis usulü hadislerin tedvîn ve tasnif faaliyetiyle eş zamanlı gelişen bir ilim dalıdır ki bu da hicrî ikinci yüzyıla tekabül etmektedir.[681] Tarih metodolojisi ise modern zamanlara denk gelmektedir. Tarih usûlü (metodu) hadis metodolojisinden yararlanılarak sistemli bir hâle dönüştürülmüştür.[682]

Bu bağlamda, tarihsel olarak kadim olanın modern olana benzetilmesi bilimsel tutarlılıkla bağdaşmamakta; aksine, sonraki dönemlerde ortaya çıkan yöntemlerin ancak öncül ve köklü sistemlere nispet edilerek anlamlandırılabileceği gerçeği ön plana çıkmaktadır.

---

[679] "Hadis", (Yeni Hayat Ansiklopedisi), 3/1466.
[680] Hayati Yılmaz, "Kudsî Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/318-320.
[681] Mehmet Görmez, "Ulûmü'l-hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/130-132.
[682] Ayhan Tekineş, "Hadis ve Tarih: Metodolojik bir Karşılaştırma" *Hadis Tetkikleri Dergisi,* 2/2 (Aralık 2004), 38.

Netice itibarıyla, Hanefî ekolünün hadis külliyatına yönelik yaklaşımını 'hadisin ikincil planda tutulması' şeklinde nitelemek ve bu durumu re'y, icmâ veya kıyas gibi delillerin varlığına dayandırmak metodolojik bir yanılgıdır. Zira tüm muteber fıkhi mezheplerde olduğu gibi Hanefî usulünde de sünnet, Kur'ân-ı Kerîm'in ardından gelen temel teşri kaynağıdır; diğer istinbat yöntemleri ise ancak bu nass hiyerarşisinin ardından gelen tamamlayıcı unsurlar olarak kabul edilmektedir ve mezhepler arası bazı farklılıklar olmakla beraber hadis 'daha az önemli' değildir. Hanbelî ekolünün de dahil olduğu Ehl-i Hadis geleneğinde temel öncelik, nassın (metnin) zahirine bağlı kalarak hadis külliyatına mutlak bir metodolojik ağırlık tanımak ve akli istidlal yöntemlerini ikincil planda tutmaktır. Aralarındaki asıl fark, hadise verilen değerde değil, hüküm istinbatında aklın ve kıyasın işlevselliğine verilen paydadır. Dolayısıyla meseleyi bir 'önem' hiyerarşisinden ziyade, nakil ile akıl arasındaki dengeyi kurma biçimi ve metodolojik bir öncelik farkı olarak tanımlamak daha isabetli olacaktır.[683]

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde 'hadis' maddesi yer almaktadır. Bu cildin ilk sayfalarında yer alan 'kitabiyat' bölümünde yararlanılan kaynakların yanı sıra yazarın da ismi bu bölümde yer almıştır. Maddeyi 'İsmail Kara' yazmıştır. Madde yaklaşık olarak üç buçuk sayfadan ve 1590 sözcükten meydana gelmektedir. Metnin kenarında Hattat Hamit Aytaç tarafından "*Kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz; sevindiriniz, nefret ettirmeyiniz*" mealindeki hadis-i şerifin celî divanı ile yazılmış bir resmi verilmiştir. Diğer sayfada yine Hattat Hamit Aytaç tarafından yazılmış "*Utanmadıktan sonra dilediğini yap*" hadisine yer verilmiştir. Sayfanın alt kısmında hattat aynı kişi olmakla beraber celî sülüs ile "*Cennet kılıçların gölgesi altındadır*" hadisi bulunmaktadır. Celî talik hattı ile "*Güzel söz sadaka yerine geçer*" hadisi ve "*Kıyamet gününde alimlerin mürekkebi ile şehitlerin kanı tartılır, alimlerin mürekkebi şehitlerin kanlarından ağır gelir*" mealindeki hadis-i şerif de bulunmaktadır. Son kısımda ise Nâbî'nin 'Şerh-i çihl hadisi'nden bir sayfanın fotoğrafına yer verilmiştir.

Ansiklopedide hadis kavramının öncelikle lügat ve ıstılah anlamları açıklanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de söz anlamında bu kavrama çokça yer verildiği söylenerek örneklendirilmiştir. Bu meyanda ehâdis, tahdis, ulûmu'l-hadis, muhaddis kavramlarını kısaca açıklanmıştır. Madde ele alınırken çeşitli başlıklara ayrılmıştır. Bunlar: 'Tarih, hadis ilimleri, hadislerin tasnifi, hadisin değeri, hadis kitapları, Türkçe hadis kitapları' şeklindedir. Sadece hadis ilimleri başlığı iki alt başlığa daha ayrılarak 'hadis usulü ve hadis usulüne yardımcı ilimler' şeklinde belirlenmiştir. Buna göre tarih alt başlığında Hz. Peygamberin ayetleri tebliğ

[683] Ferhat Koca, "Hanbeli Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/525-547. Ali Bardakoğlu, "Hanefi Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/1-21.

etme vazifesinin yanı sıra tebyin etme görevinin de olduğu ve bu açıklamaların hadisi ve sünneti oluşturduğu ifade edilmiştir. Bundan sonra ise hadisin bir dönem yazılmasının bazı sebeplerle yasaklandığı sebepler zail olduktan sonra yazım işinin serbest bırakıldığı örneklerle izah edilmiştir. Ayrıca raşid halifeler döneminde de bu durumun devam ettiği ve Hz. Osman zamanında Kur'ân-ı Kerîm'in toplatılıp Mushaf haline getirildiği dile getirilmiştir. Hz. Ali döneminde ise fırkalaşmanın başladığı ve insanların hadis uydurma faaliyetine girdiği dolayısıyla hadis-i şeriflerin tedvininin zaruri hâle geldiği belirtilmiştir. Hadislerin tedvin işinin nasıl gerçekleştiği detaylandırılmıştır. Hadisleri ilk derleyen kişinin İbn-i Şihâb ez-Zührî olduğu ardından Kütüb-i Sitte ve diğer hadis kitaplarının tedvin edildiği ifade edilmiştir.[684]

Hadis ilimleri başlığının ilk alt bölümü olan hadis usulü kısmında ise Hz. Peygamber'den sonraki dönemde özellikle raşid halifeler devrinde başlayan, mezheplerin oluşumu ve içtihad faaliyetleriyle birlikte sistematik bir nitelik kazanan ilmî araştırma alanı olduğu belirtilmiştir. Kur'an'dan sonra ikinci başvuru kaynağı olan hadislerin güvenilirliğini belirleme ihtiyacının, bu disiplinlerin doğmasına zemin hazırladığı, bu çerçevede hem rivayetlerin içerik (metin) boyutu hem de rivayet zincirini oluşturan râvîlerin güvenilirlik ve doğrulukları ilmi bir incelemeye tabi tutulduğu kaydedilmiştir. Hadislerin Hz. Peygamber'e ulaşma süreçlerini tespit edebilmek amacıyla râvîlerin zabt ve adalet yönünden değerlendirilmesi yanında, rivayet zincirinin kesintisiz veya kopuk olup olmadığına dair sened araştırmalarının geliştirildiği, ayrıca hadis usulü alanında ilk kitabın Râmahurmuzî'nin (v. 360/971)) *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî* isimli çalışması olduğu bildirilmiştir.[685]

Bu başlığın alt başlığı olan 'hadis usulüne yardımcı ilimler bölümünde bu alana ait bazı terimlerin tanımları yapılmıştır. Bunlar: cerh ve ta'dil ilmi, hadis râvîleri ilmi, ihtilâfu'l-hadis ilmi, ilelu'l- hadis ilmi, garibu'l-hadis ilmi, nasih-mensuh ilmi'dir.

Hadislerin tasnifi başlığında hadislerin genel itibariyle üç kısma ayrıldığı ifade edilmiştir. Sahih, hasen, zayıf adlarıyla ayrılan bu terimlere ek bir de mevzu kavramı olduğu fakat bunun uydurma olanları kapsadığı misal verilerek dile getirilmiştir.[686]

Hadisin değeri alt başlığında Hz. Peygamberin sözlerine ve fiillerine uyulması gerektiği konusunda Kur'ân-ı Kerîm'de birçok emrin söz konusu olduğu belirtilmiştir. Kur'an'da bildirilen mevzuların sadece hadisler yoluyla anlamlandırılabileceği ifade edilmiştir. "*Sahih hadisler her konuda hüccettir ve uymak mecburiyeti vardır. Yalnız hadislerden anlaşılan mana*

[684] Kara, "Hadis", 4/7.
[685] Kara, "Hadis", 4/8.
[686] Kara, "Hadis", 4/8.

ve çıkarılan hüküm değişik olabilir. Mezheplerin doğuş sebeplerinden biri budur." denilerek bu durum pekiştirilmiştir. [687]

Hadis kitapları başlığında sahih hadis kitapları, câmî'ler, müsnedler, mu'cemler, müstedrekler, mustahrecler, cüzler, tabakatlar konusuna kısaca değinilmiştir.

Son olarak 'Türkçe hadis kitapları' ele alınmıştır. Tercümelerini kimin yaptığı, yılları ve cilt sayıları ile beraber verilmiştir. Örneğin: "*Sahih-i Buharî muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi (Terc. Ahmed Naim, Kâmil Miras, 12 C. 1928-1949); Nevevî Riyazu's-salihîn (Terc. H.Hüsnü Erdem, 3 C. 1946-1958); Hüseyin İlhan Yazgan 101 hadis-i şerifin mealen tercümesi (1956); Ömer Nasuhi Bilmen 500 Hadis-i şerif 'Hikmet Goncaları' (1961); M. Yaşar Kandemir Mevzû' hadisler (1975)*".[688]

Sayfa kenarlarında çeşitli hatlarla ve tercümeleriyle bazı hadis örneklerine yer verilmiş olması bu konuda ansiklopedilerin herkese hitap etmesi dolayısıyla metnin anlaşılabilirliğini ve aktarım gücünü artıran önemli bir unsur konumundadır. Ayrıca özenli, kültürel hafızayı güçlendiren ve ansiklopedik yazım açısından takdir edilmesi gereken bir tercih olarak değerlendirilmelidir.

Hadis konusunda kaleme alınan bu ansiklopedi maddesi, yalnızca teknik bilgi aktarmakla yetinmeyip okuyucuya hem tarihsel gelişim hem de kavramsal çerçeve sunması bakımından dikkat çekicidir. Maddede, hadis ilimlerinin ortaya çıkışı, gelişim aşamaları ve temel kavramları açık bir üslupla verilmiş; ayrıca sayfa kenarlarında yer verilen seçilmiş hadis örnekleriyle konu somutlaştırılmıştır. Bu yöntem, ansiklopedinin farklı bilgi düzeylerine sahip geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmesini sağlamaktadır. Üslubun sade, sistematiğin ise başlıklar vasıtasıyla düzenli hale getirilmesi, hem akademik okuyuculara güven vermekte hem de konuya ilk kez ilgi duyanlar için anlaşılabilirlik kazandırmaktadır. Böylece bu ansiklopedi maddesi, hem ilmî değerini korumakta hem de didaktik bir işlev üstlenmektedir.

Yazar İsmail Kara 'Din Sosyolojisi' alanında öğretim üyeliği yapmıştır. Din, düşünce, modernleşme İslâmcılık tarihi alanında uzman olan bir akademisyendir. Hadisler konusuna ise kitaplarının bazı bölümlerinde yer vermiştir. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* gibi çalışmalarında hadise dair çeşitli pasajları bulunmaktadır.

Yazarın madde için yararlandığı kaynaklar M. Tayyip Okiç: *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler* (1950), Hayreddin Karaman: *Hadis Usûlü* (1965), M. Zübeyr Sıddıkî: *Hadis Edebiyatı Tarihi* (Trc. Yusuf Ziya Kavakçı 1966), M. Hamidullah: *Muhtasar Hadis Tarihi ve*

[687] Kara, "Hadis", 4/9.
[688] Kara, "Hadis", 4/9.

Sahife-i Hemmam b. Münebbih (Trc. Kemal Kuşçu,1967), Subhi Salih: H*adis İlimleri ve Hadis Istılahları* (Trc. Yaşar Kandemir 1973), Mücteba Uğur: *Hadis Neşriyatı ve Hadis Öğretimi* (AÜİFD 50. yıl sayısı 1973), Sadık Canan: *Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri* tarafından kırk hadis dışında muayyen sayıda derlenen hadis mecmuaları ve bir hadis üzerine yazılan risaleler (İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi sayı 2, 1977) şeklindedir. Özellikle erken dönem hadis rivayetleri ve sahifeler üzerine çalışmalarda temel referans olan Hemmam b. Münebbih'in sahifesinden yararlanılmıştır. Terminoloji ve kavramsal çerçeve için çok yararlı olan Subhi Salih'in 'Hadis ilimleri ve hadis ıstılahları' çalışmasından ve diğerlerinden yararlanılmıştır.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde hadis maddesinin yazarı M. Yaşar Kandemir'dir. Metin yaklaşık olarak 37 sayfa ve 28.424 sözcükten oluşmaktadır. Metnin kenarlarında Hâfız Osman'ın sülüs hatla yazdığı mevkuf hadisler, Hâfız Osman'ın nesih hatla yazdığı merfû hadisler, sülüs hatla yazılan bir hadis kıtası, nesih hatla yazılan hadis kıtaları, Hafız Osman'ın sülüs hatla yazdığı hadîs-i kudsî kıtaları, Hafız Osman'ın nesih hatla yazdığı hadîs-i şerif kıtaları, Mehmed Râsim'in sülüs-nesih hatla yazdığı koltuklu hadis kıtası, Hafız Osman'ın sülüs-nesih hatla yazdığı hadis kıtaları, Yahya Hilmi'nin sülüs hatla yazdığı bir hadis levhası, Abdülkadir Şükrü'nün ve Şeyh Hamdullah'ın sülüs-nesih hatla yazdığı bir hadis kıtası, Mustafa Hulûsi'nin celî sülüs hatla yazdığı bir hadîs-i şerif levhasına yer verilmiştir. Madde bibliyografya içermektedir.

Metin beş bölüm halinde incelenmiştir. İlk olarak tarihçe, sonra Şia ve hadis, şarkiyatçılar ve hadis, İslâm dünyasında hadis muhalifleri ve son olarak literatür şeklinde başlıklara ayrılmıştır. Fakat bu maddenin içeriğine geçmeden önce şunu belirtmeliyiz ki bu madde dışında hadisle ilgili maddeler de bu ansiklopedide mevcuttur. Bunlardan bazıları eser, merfu, kudsî hadis, rivayet, isnad, metin, râvî, muhaddis, ehl-i hadis, kırk hadis, kütüb-i sitte, ulûmü'l-hadis,dârü'l-hadis, müksirûn, muttasıl, i'lâm, müstahrec, edâ, zabt, müsnid, hâfız, cüz, musannef, duafâ ve metrûkîn, ilelü'l-hadis, esma ve künâ gibi birçok madde yer almaktadır.

Kandemir'in hadis maddesinde yer alan ilk başlık 'Tarihçe' kısmında kavramın etimoloji ve kapsamına dair bilgiler ayetlerden çokça örneklerle açıklanmıştır. Hadisin İslâmiyet'le birlikte farklı bir anlam ifade ettiği, terimi ilk olarak Hz. Peygamberin kullandığı belirtilmiştir. Bu aşamada kısaca merfu, mevkuf, maktu, haber, eser kelimeleri izah edilmiştir.[689]

Tarihçe başlığı altında 'Tesbiti' adlı bir başlığa yer verilmiştir. Bu bölümde, Arap toplumunun sözlü kültür ve öğrenme geleneği ele alınmış; ardından hadislerin Hz. Peygamber

[689] M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/27-64.

tarafından rivayet edilmesi, başlangıçta belirli ölçülerde yazımının yasaklanması, daha sonra bu yasağın kaldırılması ve hadis sahifelerinin ortaya çıkışı incelenmiştir. 'Rivayeti', 'Tedvîni ve Tasnifi' adlı bölümler ise çeşitli safhalara ayrılarak dile getirilmiştir. 'Öğrenimi' bölümünde sahabilerin yerleştikleri yerlerle beraber bazılarının isimleri anılarak hadis hizmeti yaptıkları, hadis öğreniminin süreç içerisinde farklı yöntemlerle yapıldığı söylenmiş ve bu konuya dair bazı terimsel ifadeler açıklanmıştır.[690]

'Hadis Çeşitleri' bahsinde alt başlıklar açılarak detaylı bir açıklama yapılmıştır. Hadisin kaynağına göre, ravi sayısına göre, sıhhat derecesine göre, senedinde kopukluk bulunmamasına göre, senedinde kopukluk bulunmasına göre, ravisinin kusuruna göre hadisler ve birçok kavram tavzîh edilmiştir.[691]

'Şia ve Hadis' bölümünde Şia'nın hadislerle ilgili olan görüşlerine yer vererek gerçeği yansıtmayan kanaatlerini dile getirmiştir.

'Şarkiyatçılar ve Hadis' başlığında oryantalistlerin öne sürdüğü ve hadisleri itibarsızlaştırmaya çalıştığı konuları dile getirip nedenleri ile beraber bunlara cevap vermektedir. Hadislerin yasaklanması mevzusuna açıklık getirmektedir. Hepsinin ortak kanaati, İslâm'ın temel kaynaklarından biri olan hadislere yönelik güvenin bulunmadığı yönünde olduğunu belirtmektedir. Hadisler konusunda en geniş araştırmalardan birini yapan Goldziher'in görüşlerini zikretmekte ve değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Leon Caetani, Henri Lammens, David Samuel Margoliouth, Reynold Alleyne Nicholson, Alfred Guillaume, Joseph Schacht, Philip Khuri Hitti, Theodorus Willem Juynboll gibi hadis konusunda aşırı düşünceye sahip müsteşrikleri de ele almış ve onların en fazla üzerinde durdukları konuları incelemiştir. Sünnet hakkında bu maddede serdettiği oryantalistlerin düşüncelerini "*hiçbir sınır tanımayan ve tamamen şahsî arzuya dayanan bir şüphecilik*" olarak görmektedir.[692]

'İslâm Dünyasında Hadis Muhalifleri' başlığında muhaliflerin belli başlı iddialarını sıralamış ve bunları değerlendirmeye tabi tutmuştur. Son olarak 'Literatür' adını verdiği başlıkta da 'sahife'lerden başlayarak hadise dair eserleri detaylandırmış; hadis usulü, ricalü'l-hadis, hadis ilimleri, hadis şerhleri alt başlıklarını vermiştir.[693]

Çok sayıda teknik terimin ayrı başlıklar altında işlenmesi İslâm'ın temel kaynaklarından olan hadisin ve hadis ilimlerinin tarih boyunca gelişen zengin kavramsal dünyasını ve metodolojik derinliğini yansıtmaktadır. Bu yaklaşım, hadis çalışmalarının yalnızca dinî bir

[690] Kandemir, "Hadis", 15/27-64.
[691] Kandemir, "Hadis", 15/27-64.
[692] Kandemir, "Hadis", 15/27-64.
[693] Kandemir, "Hadis", 15/27-64.

gelenek aktarımından ibaret görülmediğini, aksine kendine özgü terminoloji ve metodolojiye sahip bağımsız bir disiplin olarak bu ansiklopedide ele alındığını gösterir. Ayrıca böyle bir tasnif, ansiklopedinin okuyucuya yüzeysel bilgiler sunmakla yetinmeyip, kavramları tek tek açarak hadis ilimlerinin iç dinamiklerini, tarihsel arka planını ve ilmi birikimini ortaya koyma noktasında net olduğunu da göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu maddelerin ayrı ayrı ele alınması ansiklopedinin ilmî titizliğinin açık bir göstergesidir.

Kısaca açıklanan bazı terimlerin ardından 'Önemi' adlı bir başlık açılmıştır ki bu durum yazarın hadisi sadece tarihî veya tanımsal bir unsur olarak değil, dinî hayatın temel kaynaklarından biri olarak görüp bu değeri özellikle vurgulamak istemesinden kaynaklanmaktadır. "Hadis nedir?" sorusuna teknik bir yanıt vermenin de ötesine uzanarak, "hadis neden önemlidir, niçin korunmalı ve incelenmelidir?" gibi anlamsal ve değer odaklı sorulara da cevap aramaktadır. Bu maddede yazar hadisin işlevsel ve kutsal yönünü de ele almaktadır. Burada ayrıca hadis ve sünnetin yakın ilişkisi de bahse konu edilmiştir.

'Şia ve Hadis', 'Şarkiyatçılar ve Hadis', 'İslâm Dünyasında Hadis Muhalifleri' başlıkları ise maddenin kapsamlı ve bütüncül bir perspektif sunduğunu göstermektedir. Bu başlıklar altındaki eleştirinin varlığı, yazarın konuyu tek boyutlu değil, farklı görüşler ve tartışmalar bağlamında ele aldığını ortaya koymaktadır. Ansiklopedik yaklaşımın analitik, bütüncül ve eleştirel yöntemle birleşmiş olması, disiplinler arası bir bakış taşıdığını göstermesi açısından da kıymeti haizdir. Eleştiri, hadis kavramının tarihî, mezhepsel, düşünsel ve güncel boyutlarını açıklama çabasının önemli bir parçasıdır.

Maddede genel olarak bakıldığında ise yalnızca tanımsal bilgiler değil, tarihsel süreç, mezhepsel yaklaşımlar, modern eleştiriler ve hadis ilminin kavramsal temelleri birlikte ele alınmıştır. Bu durum, özelde bu maddenin genelde ansiklopedinin yüzeysel bir bilgi derlemesinden ziyade, konunun bütün boyutlarını kuşatmayı hedefleyen bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermektedir.

Madde, **s**avunmacı bir dil kullanmaksızın, eleştirel bir bilinç ve ilmi değerlendirme tavrı sergilemektedir. "Hadis" maddesinin bu şekilde yapılandırılması, hem ilmî geleneğe saygılı hem de modern araştırma yöntemlerine açık bir bakış açısının ürünüdür.

Kandemir madde yanında birçok hat levhası örneğine de yer vermiştir. Bu yerleştirmeyi hadisin teorikte kalan bir ilim dalı olmadığı aynı zamanda estetik bir değer olarak da yaşatıldığının ifade edilmesi şeklinde yorumlayabiliriz. Hat levhalarında yer alan hadisler, sözün manevî derinliğini görsel bir biçimde yansıtarak, Hz. Peygamberin sünnetine duyulan hürmeti sanat diliyle ifade etmektedir.

Kandemir böyle mühim bir maddeyi çok detaylı ele almış ve en ufak bir eksiklik bırakmamaya gayret etmiştir. Buna rağmen hadis maddeleri bazı tenkitlere konu olmuştur.[694]

Tüm madde yazımlarında olduğu gibi bu maddeyi de kaleme alan yazarın, konu hakkında ehliyet sahibi olması, bilgi doğruluğunu ve akademik güvenilirliği artırmaktadır. Kaynak seçimi, terminoloji kullanımı ve tarihsel bağlamın sağlamlığı konusunda bu durum önem arz etmektedir. Maddenin akademik niteliğini ve güvenilirliğini güçlendirmektedir. Kandemir hadis alanında uzman bir akademisyendir. Hem klâsik kaynaklara vukûfiyeti hem de modern ilmî üslûbu ile tanınan Kandemir maddenin bibliyografya kısmında 150'ye yakın kaynaktan yararlanmıştır. Bunların tamamını burada veremeyeceğiz. Kavramların anlamları için sözlükler, ilk İslâm tarihi kaynakları ve hadis kitapları bunların başında gelmektedir. Eş-Şâfiî'nin *er-Risale* ve *el-Ümm* adlı eserleri, İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Muhtelifi'l-hadîs*, Tirmîzî'nin *Kitâbü'l-ilel*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Takyîdü'l-ilm*, Sem'ânî'nin *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ,* İbn Hacer'in *el-İsâbe* ve *Lisânü'l-Arab, Kâmus Tercümesi* gibi eserler bunlardan bazılarıdır. Ayrıca birçok müsteşrikin görüşlerini ele aldığı eserler de bulunmaktadır. Zengin bir kaynakça, maddenin dayandığı bilgilerin sağlam ve doğrulanabilir olduğunu, dolayısıyla ansiklopedik güvenilirliğin sağlandığını göstermektedir. Akademik tarafsızlık, bilimsel ciddiyetin de bir kanıtı niteliğindedir.

İslâm-Türk Ansiklopedisi ve Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi'nde 'hadis' maddesi yer almamaktadır.

3.1.3.2. Tercüme Ansiklopedilerde

Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nde 'hadis' maddesinin yazarı Theodor Willem Juynboll'dur. Tercüme edilirken üzerinde herhangi bir değişiklik, tashih veya te'lif yapıldığına dair bir not bulunmamaktadır. Yaklaşık olarak altı buçuk sayfadan ve 4255 sözcükten oluşmaktadır. Herhangi bir şekil veya resme yer verilmemiştir. Bibliyografya bulunmaktadır.

Beş başlık altında incelenmiştir. İlki hadisin muhtevası ve mâhiyeti, sonra İslâm'da hadisleri intikad usûlleri, hadislerin tasnifi, hadis kitapları ve hadislerin takriri şeklindedir.

Kelimenin aslında genel olarak dinî veya gayrı dinî mahiyette rivayet veya tebliğ anlamına geldiği fakat sonradan özel bir anlam kazanarak Hz. "*Peygamberin ve sahabelerinin*

[694] Bkz. Altıntaş, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisine Hadis Maddeleri Ekseninde Eleştirel Bir Yaklaşım", 301-303-306.

fiil ve kavillerine müteallik haber manasını aldığı" ifade edilmiştir. Ayrıca müslümanların dini nakillerinin her birine de hadis denildiği belirtilmiştir.[695]

'Hadisin muhtevası ve mâhiyeti' adlı bir başlıkta şöyle denilmiştir: "*Daha müşriklik devrinde bile Araplar ataların sünnetini takip etmeği bir fazilet addederlerdi. Lâkin İslâm'da sünnet artık eski müşrik cedlerin örf ve adetlerine uyup gitmekten ibaret kalamazdı. İslâm cemaatinin yeni bir sünnete riayet etmesi gerekdi. Her mü'min bundan sonra bütün hâl ve harekâtında Peygamberin ve ashabının hâl ve hareketlerini kendisi için örnek tutmakla mükellef idi ve işte bunun içindir ki bu hususta mâlûmat toplamağa gayret sarfedildi*."[696]

Ansiklopedide maddenin devamı şu şekildedir: "*İlkin Peygamberin sünneti hakkında sahabeler en iyi nakil kaynağı oldular…böylece bir müddet nesilden nesle devam etti*. *Hadisler birçok nesillerin devamınca şahsî nakiller şeklini muhafaza etti*."[697]

İsnad ve metin kavramları örnek vererek açıklanmıştır. Mü'minler için Peygamber ve 'eski müslümanların' sünnetinden başka doğru yol olmadığının anlaşılması sebebiyle hadislerin kasten tahrif edildiği belirtilmiştir. Muhaddislerin "*hadisleri yeni zamana uygun hâle getirdikleri ve bulundukları zaman ne uygunsa Peygamberin sözleri o şekle sokuluyordu*" denilmektedir. "*Hristiyan akidelerinden İncil'in ve apokrif kitapların fıkralarından yahûdi fikriyatından, Yunan feylesoflarının nazariyelerinden v.b. bazı müslüman muhitlerinde rağbet bulan her şey hadislerde Peygamberin sözleri imiş gibi yer buldu. Bu suretle hiçbir vicdan endişesinde düşülmeden Kur'anda ancak kısaca işaret edilmiş bulunan kıssalar Peygamber ağzından tamamlandı. Peygamber'e izafe edilen bu sözlerin pek çoğu ahkâma dini vazifelere, helal ve harama, şerî taharete, yiyecekler hakkındaki şerî hükümlere, medenî ve cezâî hukuka, muaşeret ve âdâba, bunlardan başka akâide…her şeye dairdir… Peygamberin sünnetine müteallik olarak birbirini tamamiyle nakzeden pek çok hadisler vücuda geldi*."[698]

"*Bazı hallerde tıpkı Kur'an'da olduğu gibi hadiste de gerçekten Allah kelamı mahiyeti sezilir. Umumiyetle Allah der ki cümlesi ile başlayan bu nevi hadislere İslâm alimleri al-hadis al-kudsî ismini verirler; diğer hadislere de umumiyetle al-hadis al-nabavî denilir."*[699]

Buradan sonra 'Hadisleri intikad usülleri' başlığına geçilmiştir. Burada ise rical ilmiyle cerh ve ta'dilden bahsedilerek sika ravilerin belirlenebilmesi için incelikle davranıldığına dair ifadeler yer almıştır. Bu sebeple çeşitli te'liflerin ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

---

[695] Th. W. Juynboll, "Hadis", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1987), 5/47.
[696] Juynboll, "Hadis", 5/47.
[697] Juynboll, "Hadis", 5/47.
[698] Juynboll, "Hadis", 5/48.
[699] Juynboll, "Hadis", 5/48.

"*Muhtelif muhitlerde yüksek salahiyetleri teslim edilmiş olan Malik b. Anas ve al-Şafi'i ile diğer bazı alimlerin eserlerinde mezhebin, itikadın bütün mümeyyiz vasıfları daha o devirde tesbit olunmuş ve bu hususta en ziyade Peygamberin nesilden nesle intikal eden hadislerine istinat edilmişti."* denilmektedir.

Hadislerin aslında çoğunun güvenilmez olduğunu uzunca ima etmeye yer yer de işaretten öte direkt söylemeye çalışan yazar objektif olma çabasıyla bu başlığın altına yazdıklarını bitirirken son olarak küçük bir paragrafta şöyle demektedir: "*Bununla beraber bütün hadisler İslâm alimlerince dahi aynı kıymette addedilmemiş ve her biri isnadının tamlığı ve ravisinin layık bulunduğu itimad derecesine göre birtakım teknik ıstılahlar ile tavsif edilerek sınıflara ayrılmıştır*."[700] Buradan itibaren 'Hadislerin Tasnifi' bölümüne geçilmektedir.

Hadislerin sınıflandırılması başlığında sahih, hasen, zayıf, müdrec, metruk, mevzu, merfu, mevkuf, maktu, müsned, müselsel, muttasıl, munkatı, mürsel, mübhem, mütevatir, meşhur, aziz, ahad, garib terimleri kısaca açıklanarak hadisleri tanımlamaktadır.
Buradan sonra 'Hadis kitapları' bölümüne geçilmiştir.

Bu bölüm şöyle başlamaktadır: "*Muhtelif zamanlarda birçok alimler tarafından hadis kitapları vücuda getirilmiştir. Bu eserlerden bazıları sonraki devirlerin müslümanları indinde adeta dini bir kanun hüküm ve itibarını kazanmıştır. Bununla beraber hiçbir vakit diğer hadis kitaplarını bertaraf edecek kat'i mahiyette resmî bir hadis mecellesi tedvin edilmemiştir*."[701]

Bazı temel hadis kitapları ve içeriklerinden misallerle açıklamalar yapılmıştır. Denilmiştir ki; *"..eskiyerek kullanılmaz olmuş kelime ve tabirlerin izahı icab ediyordu. Her şeyden evvel birçok tenakuzları bertaraf etmek veya mahirane izahlar ile onları ehemmiyetsiz bir mahiyette koymak lazım idi*."[702] Buradan sonra bir paragrafta Şiilerin hadis kitaplarından bahsedilmiş ve son başlık olan 'Hadislerin takriri' ne geçilmiştir. Burada da hadis ilmi için yapılan seyahatler ve hadis ilminin öğretiminden bahsedilmiştir.

İlk olarak ifade etmemiz gerekir ki Arapça'da hadis kelimesi 'yeni şey' veya 'haber' anlamına gelmektedir. Özellikle tamamen farklı bir anlama gelen 'tebliğ' kelimesi hatalı kullanılmıştır. 'Sahabelerinin' ifadesi 'sahabilerinin' şeklinde olursa tekillik-çoğulluk bakımından doğru bir kullanım olacaktır. Ayrıca hadis ilmine göre sonradan sadece Hz. Peygamber'e ait olan söz, fiil ve takrirleri ifade eder konuma gelmiştir. Bu ansiklopedide ise Hz. Peygamber, sahabiler ve müslümanların tamamını kapsayan ifadeler muğlak bırakılmıştır.

[700] Juynboll, "Hadis", 5/50.
[701] Juynboll, "Hadis", 5/51.
[702] Juynboll, "Hadis", 5/52.

‘Hadisin muhtevası ve mâhiyeti’ adlı paragrafta sanki müslümanlar sorgusuz sualsiz şekilde müşriklikten kalan adetleri olduğu üzere Hz. Peygamberin yoluna girmişler gibi bir anlam ortaya çıkmaktadır. Yeni bir şeye ihtiyaçları vardı da Hz. Peygamber bu dünyalık sebeplerle ortaya çıktı mesajı verilmektedir. Metinde, mü’minin Hz. Peygamberi takip etmesi bir mükellefiyet olarak sunulmuş, fakat bu yükümlülüğün imanla olan bağı açıklanmak istenmemiştir. ‘Malumat toplamağa gayret edilmesi’ cümlesi ise hadislerin tedvin tasnif dönemlerini ve bu yolda aşılan ilmî süreci hiçe saymaktadır.[703] Mesele, bu bakış açısıyla entelektüel yönüyle değerlendirilmekten uzak kalmaktadır.

“*İlkin Peygamberin sünneti hakkında sahabeler en iyi nakil kaynağı oldular…böylece bir müddet nesilden nesle devam etti*.”[704] Yine burada kullanılan yüklem problemlidir. “*En iyi nakil kaynağı oldular*” ifadesi sahabeyi bir “*kaynak”* gibi gösteriyor, ancak hadis aktarımında sahabe bir kaynak değil, nakil halkasının ilk halkası veya rivayet eden kişilerdir. “Kaynak” terimi burada yanlış bir kullanım gibi duruyor; çünkü asıl kaynak Hz. Peygamber’dir. Sahabe ise o kaynağın bilgisini nakleden güvenilir ravilerdir. Yine burada kullanılan yüklem problemlidir. “Oldular” yüklemi burada hem zayıf hem de akademik bağlamda yetersiz bir tercih olmuştur. Ayrıca “oldular” fiili, sahabenin bu konumdaki yerinin doğal veya kendiliğinden geliştiği izlenimini vermektedir. Oysa sahabenin “nakil halkası” oluşu hem Hz. Peygamber’le doğrudan ilişkisinden hem de bilgi aktarımındaki bilinçli çabasından kaynaklanır. Dolayısıyla bu durum bir “olma” hâli değil, bilinçli bir görev üstlenme veya fonksiyon icra etme durumudur. Sanki bilinçsiz ve şuursuzca imânî noktayı hesaba katmadan yapılan bir işlem gibi mesaj verilmektedir. Ayrıca Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde bu kavramın nasıl kullanıldığına dair herhangi bir bilgi de yer almamıştır.

Hadisler birçok nesillerin devamınca şahsî nakiller şeklini muhafaza etti.” Şahsî nakiller denildiğinde hadisler sanki bireysel ve denetimsiz şekilde aktarıldığı anlamını çağrıştırmaktadır. Hatta bu durumun birçok nesiller boyunca devam ettiği dile getirilmektedir. Halbuki sahabe ve tabiîn devri ilmî güvene dayalı, statik olmayan ve hadislerin yazıldığı bir süreçti ki ashabın olduğu devir zaten Hz. Peygamberin hayatta olduğu dönemdir.

Hadislerin nesiller boyunca yalnızca şahsî ve sözlü nakiller şeklinde aktarıldığı yönündeki kanaat belgelerle uyuşmamaktadır. “Nesiller boyu” ifadesi, olduğundan çok daha uzun ve kesintisiz bir sözlü aktarım sürecini çağrıştırmaktadır. Oysa daha sahabe döneminde hadislerin yazıya geçirildiğine dair deliller elde mevcuttur. Nitekim sahabeden Abdullah b. Amr

[703] Taha Çelik-Mustafa Yasin Akbaş, “Hadiste Müphem Tevsîk: ‘İtham Etmediğim Kişi’ İfadesine Yönelik Değerlendirmeler”, *Bilimname* 48, (Şubat 2022), 389-428.
[704] Juynboll, “Hadis”, 5/47.

b. el-Âs, Hz. Peygamber'den işittiği hadisleri yazmak istemiş ve bu hususta izin almıştır. Yine en çok hadis rivayet eden sahabilerden Ebû Hureyre, onun hadisleri yazması sebebiyle kendisinden daha fazla hadis bildiğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali gibi önde gelen sahabilerin hadisleri derlemeye yönelik faaliyetleri; Semüre b. Cündeb ve Sa'd b. Ubâde gibi isimlerin yazılı rivayetleri ile Abdullah b. Ömer'in hadis yazdırması, erken dönemde yazılı kültürün varlığını çok net bir şekilde göstermektedir. Ayrıca Abdullah b. Abbas'ın vefatı sırasında geride önemli miktarda yazılı malzeme bıraktığına dair rivayetler de bu durumu desteklemektedir.[705]

Günümüze ulaşan en eski yazılı hadis metinlerinden biri, Hemmâm b. Münebbih'e ait *Sahîfe*'dir. Hicrî I. yüzyılın ortalarına tarihlenen bu metin, hadislerin erken dönemde sistematik biçimde yazıya geçirildiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu sahife, daha sonraki hadis külliyatlarında da aynen korunmuş; özellikle Ahmed b. Hanbel tarafından *Müsned*'ine birebir dahil edilmiştir. Ayrıca eserin müstakil şekilde rivayeti de sonraki nesiller tarafından sürdürülmüştür. Bu çerçevede, Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim gibi temel hadis kaynaklarında yer alan rivayetlerle söz konusu sahife arasında hiçbir farklılığın bulunmaması, hadislerin hem yazılı hem de sözlü aktarım süreçlerinde yüksek bir güvenilirlik ve süreklilik arz ettiğini göstermektedir. Bu durum, Hz. Peygamber'e nispet edilen sözlerin sıhhati konusunda ileri sürülen şüphelere karşı önemli bir ilmî dayanak teşkil etmektedir.[706] Dolayısıyla maddede ifade edilen 'nesiller boyunca şahsî nakiller şeklinde kaldı' ifadesi ilmî yeterlilikten uzak veyahut taraflı bir bakış açısını göstermesi açısından en önemli cümlelerden biri konumundadır.

Maddede uzunca ifade edilen mevzu hadis konusu hakkında şunları söylemeliyiz: Bazı sebeplerle mevzu rivayetlerin ortaya atılması gerçek dışı olmamasına rağmen yine bu rivayetlerin sıhhatli olup olmadığına yönelik çaba ve çeşitli uygulamalara değinilmeden geçilemez. Bu meyanda isnad sisteminin yerleşmesi ve râvilerin rivayet ehliyeti bakımından çok yönlü biçimde incelenmesi, hadis ilminin önemli bir dalı olan cerh ve ta'dîl ilimlerinin gelişimini beraberinde getirmiştir.[707]

"Kur'an'da olduğu gibi hadiste de gerçekten Allah kelamı mahiyeti sezilir. Umumiyetle Allah der ki cümlesi ile başlayan bu nevi hadislere İslâm alimleri al-hadis al-kudsî ismini verirler; diğer hadislere de umumiyetle al-hadis al-nabavî denilir" cümlesi kudsi hadisleri

[705] İbn Münebbih, *es-Sahîfe,* nşr. Muhammed Hamidullah, 33-65.
[706] İbn Münebbih, *es-Sahîfe,* nşr. Muhammed Hamidullah, 33-65.
[707] İbn Haceri'l Askalânî, Hadîs Istılahları Hakkında Nuhbetü'l-fiker Şerhi (Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker), çev. Talât Koçyiğit (Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 6.

sadece lafız kalıbına göre tanımladığı için eksik ve yüzeysel bir tarif yapmaktadır. Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'ndeki kudsî hadis tanımında ise "*Allah tarafından vahiy, ilham, rüya gibi değişik bilgi edinme yolları ile anlamı Hz. Peygamber'e bildirilen, onun tarafından kendi ifade ve üslûbu ile Allah'a nisbet edilerek rivayet edilen, Kur'an'la herhangi bir ilgisi bulunmadığı gibi i'câz vasfı da olmayan hadis*" denilmektedir.[708]

'Hadisin intikad usülleri' başlığında hadisler konusunda incelikli davranıldığına dair çeşitli bilgilere yer verildiğini ifade etmiştik. Dolayısıyla yukarıdaki paragraflarla arada bir çelişki meydana gelmiştir. Fakat ilerleyen paragraflarda sahabilerden Ebû Hureyre'nin doğru sözlü oluşunun bile pek çok kimse tarafından kabul edilmediği serdedilmiştir. Nihayetinde önemli olanın kişilerin değil de daha ziyade onlar tarafından nakledilen haberin muhtevası olduğu belirtilmiştir. Burada hususî olarak en çok hadis rivayet eden sahabilerden Ebû Hureyre'nin dile getirilmesini de anlamlı buluyoruz.

Mezheplerle ilgili bir kelimeye yer verilerek "*..O vakit artık hiç kimse bu hadislerin sıhhatlerini şüphe mevzu etmek istemiyordu. Bu hadisleri rivayet etmiş olan Abû Hurayra gibi zatlara yalancılık atfetmek de artık mümkün değildi*" söylenildiğini ifade etmiştik. İlk olarak söylememiz gerekir ki mezhep esasları bir gelişim sürecine tabidir. Bu mezheplerin sistemleşmesi asırlar sürmüştür ve bahsedilen mezheplerden sonra farklı mezhepler de teşekkül etmiştir. Artık kimsenin hadisleri eleştiri konusu yapmak istememesi gibi bir cümle aklı ve düşünceyi yok saymaktır. Hadislerin sıhhati günümüzde bile tartışma konusu oluyorken ilk asırlardan beri de tartışma konusu olagelmiştir. Muhaddisler arasında eleştirel yaklaşımlar, farklı fikirler söz konusudur. Dolayısıyla bu paragraf tarihsel süreçleri basitleştiren, ilmî tenkidi itibarsızlaştıran, rivayeti merkezi alıp dirayeti yok saymaya çalışan, sorgulama, düşünme yerine sorgusuzluğu telkin eden ve hadislerin bu şekilde olduğuna işaret eden bir yaklaşım içermektedir. Ayrıca çok hadis rivayet eden Ebû Hureyre'den bahsetmesi ve onu tekzib etmeye çalışması da anlamsız değildir. Zira Ebû Hureyre hakkındaki bu iddialar birincisi Şiiler ikincisi oryantalistler tarafından ortaya atılmaktadır. Bazı münekkid sahabilerin uygulamalarını veya sözlerini bilhassa bu yöne çekmek istemektedirler.[709]

Bu ansiklopedide Ebû Hureyre maddesini de hadis maddesinde görüşlerinden en çok yararlanılan Goldziher yazmıştır. En büyük zaman tenakuzlarını içeren hadislerin bile genel itibariyle güvenilir addedildiği söylenmektedir. Sadece eskiden beri reddedilenlere itibar edilmediği bir de te'lif edilemeyecek kadar birbirini nakzedenlerin mevzu sayıldığı

[708] Hayati Yılmaz, "Kudsî Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/318-320.
[709] Osman Güner, *Ebû Hureyre'ye Yönelik Eleştiriler* (Tarihi Arkaplan), (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 80.

belirtilmektedir. Hadisi reddetmenin en son ihtimal olduğu yine de her şeye rağmen te'lif yolunun en iyisi olduğu zikredilmiştir. Bunların itimada şayanmışlar gibi yan yana dercolunmalarının ise İslâm'ın içini anlamak isteyen tarihçiler için paha biçilemez kıymette olduğu ifade edilmiştir. Yazar önceden kabul ettiği doğrulara uydurmaya çalışan apolojetik bir zihniyeti temsil etmektedir. Özellikle burada Juynboll gerçek niyetini açıkça belli etmektedir. Zira akademik ölçütlere göre bir rivayet makul gerekçelerle reddedilebiliyorsa bu bir 'çare' değildir; hadis bilimince ve metodunca bir zorunluluktur. Burada ifade edildiğine göre sanki uzlaştırma gayreti hakikat olanı bulmak yerine çelişkili olanları meşru hale getirip sunma çabası gibi gösterilmektedir. Mevzu hadisle ilgili olan birçok durum genele teşmil edilmeye çalışılmıştır. Sahih hadisler arasındaki zıtlık ancak görünüşte bir zıtlık olmaktadır. Bu türden olanları muhaddisler cem', nesih, tercih veya tevakkuf terimleri adı verilen yöntemlerle incelemektedirler.[710]

"Muhtelif zamanlarda birçok alimler tarafından hadis kitapları vücuda getirilmiştir" denilerek sanki hadislerin rastlantısal ve plansız bir şekilde meydana geldiği anlamı taşımaktadır. En çarpıcı sorun ise, paragrafın eleştirel bilinçten tamamen yoksun olmasıdır. Bir dinî külliyatın "kanun" mertebesine yükselmesini, "resmî mecelle yapılmamış olması" ile dengelemek, epistemolojik bir çelişkidir.

Bazı paragraflardan sonra olumsuz bir atıfla 'bu konu için şu makaleye bakın' şeklinde yönlendirmeler mevcuttur. Örneğin hadis ilmi noktasında yapılan seyahatlerin ne kadar ifrata vardığı konusunda veya icazet ilminin nasıl bozulduğu, mahiyetinin değiştiği hakkında, hadislerin yazı ile tespitine karşı serdedilen tenkitler için tafsilatlı bilgiye ulaştıracak işaretler mevcuttur. Açıkça önyargılar ve muhaliflik görülmektedir. Madde metninin kapsamı çok geniş olmamasına karşı öznel ve subjektif yaklaşım neredeyse her paragrafta kendini göstermektedir.

Bu maddede birçok paragrafın Goldziher'in *Muhammad Studien* adlı eserinden alınmış olduğu belirtilmiştir. Metin içerisinde verilen diğer kaynakların tamamı da oryantalist yazarlara aittir. Neredeyse tamamı da bu kısımlarda yerini almıştır. Yanıltıcı bilgilerin Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin hadis maddesini yazan M. Yaşar Kandemir bu madde içerisinde Juynboll'un yazdıklarına ilmî şekilde cevaplar vermiştir. Onun da diğer şarkiyatçılar gibi Hristiyan ve Yahudi kaynaklarından Yunan filozoflarından yararlanılarak hadislerin oluşturulduğunu iddia ettiğini, tavrının devamlı surette hadisler üzerinde şüphe uyandırmaya çalışmak olduğunu söylemiştir. Fakat Juynboll hadis alimlerinin çalışmalarından ve mücadelesinden,

[710] Hasan Özcan, *MEB İslâm Ansiklopedisi ile TDV İslâm Ansiklopedisi'ndeki Hadis İlmi ile İlgili Maddelerin Karşılaştırılması* (Kıbrıs: Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 42.

oluşturdukları usülden bahsetmemiştir. Juynboll'un hadis maddesindeki bu asılsız iddialarına bu ansiklopedinin Arapça tercümesinde yer verilmiş ve tenkit edilmiştir.[711] Fakat Türkçe tercümesi olan İslâm Ansiklopedisi'nde aynen alıntılama yapılmış hiçbir eleştiri bulunmamaktadır.

Maddede yararlanılmış olan eserlere yer verilmek suretiyle kaynaklara erişim imkânı sağlanmıştır. Bibliyografya kısmında 11 adet eserden yararlanıldığı görülmektedir. Bunlardan neredeyse tamamı başta Goldziher olmak üzere Th. Nöldeke, A. J. Wensinck, J. Fück gibi müsteşrik yazarlara ait eserlerdir. Bunlar dışında burada ismi verilmeyen fakat yararlanılan 17 te'lif ürünü bulunmaktadır ki bunlardan sadece *et-Taʿrîfât* adlı eseri müslüman bir yazar olan Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye (v. 816/1413) aittir.[712]

Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi'nden kısa zaman sonra te'lif edilen İnönü diğer ismiyle Türk Ansiklopedisi'nde de bu tercümenin özellikle olumsuz yerleri kopya edilmiş gibi gözükmekte ve buna rağmen tenkit edilme ihtiyacı hissedilmediği gözlenmektedir. Öncelikle Millî Eğitim Bakanlığı'nca tercüme edilen İslâm Ansiklopedisi'nde hadis terimi "*Dini veya gayr-ı dini mahiyette tebliğ veya rivayet manasında olup sonradan hususileşerek Peygamberin ve sahabelerinin fiil ve kavillerine müteallik haber manasını almıştır*" şeklinde izah edilmiştir. İnönü Ansiklopedisi'nde ise bu tanım sadeleştirilerek "*Dini veya dini olmayan tebliğ veya rivayet. Sonradan İslâm Peygamberinin ve sahabelerinin fiil ve kavillerine ait haber manasını taşır*." denilmiştir. İslâm Ansiklopedisi'nde "*Daha müşriklik devirlerinde bile Araplar ataların sünnetini takip etmeği bir fazilet addederlerdi. Lakin İslâm'da sünnet artık eski müşrik cedlerin örf ve adetlerine uyup gitmekten ibaret kalamazdı. İslâm cemaatinin yeni bir sünnete riayet etmesi gerek idi. Her mü'min bundan sonra bütün hal ve harekatında Peygamberin ve ashabının hal ve hareketlerini kendisi için örnek tutmakla mükellef idi ve işte bunun içindir ki bu hususta malumat toplamağa gayret edildi."* denilmiştir. İnönü Ansiklopedisi'nde ise sadeleştirilerek "*Araplar İslâmiyetten önceki hayatlarında atalarının eski örflerini takip etmeyi bir fazilet sayarlardı. Müşriklik devrine ait bu örfler İslâmiyetten sonra yerini Peygamberin ve sahabelerinin hâl ve hareketlerinin örnek tutulması şeklini aldı ve bundan sonra bu hususta bilgi toplanmaya gayret edildi*." Yine İslâm Ansiklopedisi'nde "*Hadisler birçok nesillerin devamınca şahsî nakiller şeklini muhafaza etti*" denilirken İnönü Ansiklopedisi'nde "*H.ler birçok nesiller boyunca şahsî nakiller şeklinde kalmıştır*" denilmiştir.

[711] Kandemir, "Hadis", 15/27-64.
[712] Özcan, "MEB İslâm Ansiklopedisi ile TDV İslâm Ansiklopedisi'ndeki Hadis İlmi ile İlgili Maddelerin Karşılaştırılması", 45.

‘Hadisin muhtevası ve mâhiyeti’ adlı bir başlıkta: “*Daha müşriklik devrinde bile Araplar ataların sünnetini takip etmeği bir fazilet addederlerdi. Lâkin İslâm’da sünnet artık eski müşrik cedlerin örf ve adetlerine uyup gitmekten ibaret kalamazdı. İslâm cemaatinin yeni bir sünnete riayet etmesi gerekdi. Her mü’min bundan sonra bütün hâl ve harekâtında Peygamberin ve ashabının hâl ve hareketlerini kendisi için örnek tutmakla mükellef idi ve işte bunun içindir ki bu hususta mâlûmat toplamağa gayret sarfedildi*.”[713] Buraya kadar olan cümlelerin tamamı yukarıda bahsini ettiğimiz İnönü Ansiklopedisi’ndeki hadis maddesi ile bazı sadeleştirmeler dışında birebir örtüşmektedir. İnönü Ansiklopedisi’nde “*Araplar İslâmiyetten önceki hayatlarında atalarının eski örflerini takip etmeyi bir fazilet sayarlardı. Müşriklik devrine ait bu örfler İslâmiyetten sonra yerini Peygamberin ve sahabelerinin hâl ve hareketlerinin örnek tutulması şeklini aldı ve bundan sonra bu hususta bilgi toplanmaya gayret edildi*”[714] denilmiştir. Dolayısıyla te’lif denilen İnönü Ansiklopedisi’nde daha önce de ifade ettiğimiz gibi bazı devşirmeler yerini almıştır.

Meydan Larousse Ansiklopedisi’nde ‘hadis’ maddesi yaklaşık bir sayfa ve 750 sözcükten meydana gelmektedir. Abdülkadir Karahan tarafından yazılmıştır. Bibliyografyası mevcuttur.

Hadis kavramının terim anlamı ve kelime anlamı hakkında kısaca bilgi verilmiş ve hadis çeşitlerine geçilmiştir. Doğuşu itibariyle hadislerin kudsî hadis ve nebevî hadis şeklinde ikiye ayrıldığı bildirilerek tanımlama yapılmıştır.

Hadislerin Kur’ân-ı Kerîm’den sonra ikinci kaynak görevi gördüğü ifade edilerek çeşitli türleri olduğu kaydedilmiştir. Bunların sahih hadis, hasen hadis, zaif hadis olduğu ifade edilmiş; ayrıca geliş sırasına göre olan hadislerin mütevatir ve haber-i ahad olduğu nakledilerek kısaca bilgi verilmiştir. Haber-i vahidin de türleri olduğu çeşitleriyle beraber dile getirilmiştir. Bu meyanda meşhur, müstafiz, garib haber, ferd haber, mahfuz, münker, metruk, merfu hadis, mevkuf hadis, maktu hadis, muttasıl gibi kavramların kısaca tanımları yapılmıştır.

Hadislerin toplanma yöntemlerini, öğrenilme ve öğretilme yollarını inceleyen dala hadis usulü denildiği bu ilmin temel amacının, hadisleri nakleden kişilerin (ravilerin) güvenilirliğini denetlemek ve kaynakların doğruluğunu araştırmak olduğu zikredilmiştir.

Hadis tarihi ilminin ise hadislerin ne zaman, hangi olaylar üzerine ve kimler tarafından rivayet edildiğini kronolojik olarak incelemek, dağınık haldeki hadislerin bir araya getirilip yazıya dökülme sürecini takip etmek gibi amaçları olduğu nakledilmiştir.

---

[713] Juynboll, “Hadis”, 5/47.
[714] Juynboll, “Hadis”, 5/47.

Dolayısıyla hadis ilminin bir yandan hadisin tarihsel yolculuğunu ve konularını (ahlak, hukuk, ibadet vb.) incelerken, diğer yandan nakil sürecindeki güvenilirliği denetleyen sistemli bir disiplin olduğu belirtilerek bazı hadis kitaplarından örnekler verilmiştir: "*Buharî (810-869), Müslim (817-875), Sicistanî (817-888), Kazvinî (824-886), Tirmizî (824-892), Nesaî (830-915)"*.

Hadis incelemelerinin iki ana teknikten meydana geldiği bunlardan birincisinin dirayetü'l-hadis; diğerinin rivayetü'l-hadis olduğu bilgisine yer verilerek kısaca tanımları yapılmıştır.

Bibliyografya kısmında Goldziher'ın *Etudes sur la Tradition İslâmique*, Muhammed Ebu Zahu'nun *el-Hadis ve'l-Muhaddisûn*; M.Tayyib Okiç'in *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*; Muhammed Accac el-Hatîb'in *es-Sünne Kable't-Tedvîn;* Hayrettin Karaman'ın *Hadis Usûlü;* Muhammed Zübeyr Sıddıkî'nin *Hadis Edebiyatı Tarihi*; Muhammed Hamidullah'ın *Muhtasar Hadis Tarihi*; Talât Koçyiğit'in *Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi;* Hayrettin Karaman'ın *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usûlü* eserlerinden istifade edildiği belirtilmektedir.

Listede oryantalizme dair eserler olmasına rağmen metinde bu yönde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yerli analizlerden yararlanılmıştır; Tayyib Okiç, Hayrettin Karaman, Talât Koçyiğit gibi. Bunlara rağmen klasik kaynakların hiçbirine yer verilmemiştir. Örneğin İmam Şafii'nin *er-Risale'*sine, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifaye*'sine veya İbnü's-Salah'ın *Ulûmü'l-Hadis*'i gibi kaynaklara yer verilebilirdi.

Metin genel itibariyle hadise dair bazı terimlerin veya hadis çeşitlerinin tanımından ibaret kalmıştır. Hadisin Kur'ân-ı Kerîm ile olan bağı bu noktada eksik bırakılmıştır. Hz. Peygamberin herhangi bir hadisinin yer bulamamış olması ansiklopedik bir eserde bir noksanlıktır. Hitap edilen okur kitlesinin genişliği ve heterojen yapısı göz önüne alındığında, bu tür temel referansların eksikliği eserin bilgi kaynağı olma niteliğini zayıflatmaktadır. Yine bu meyanda İslam'da hadislerin önemine dair malumat verilmemiştir. Hadislerin tedvin ve tasnifine yönelik süreç hakkında bir izah bulunmamaktadır. Madde yüzeysel kalmıştır. Metin teknik bilgilerle yoğunlaştırılmıştır. Bununla beraber yazar nesnel ve objektif bir tutumla maddeyi kaleme almıştır.

Ana Britannica Ansiklopedisi'nde 'hadis' maddesinin yazarı ve bibliyografyası bulunmamaktadır. Metin bir sayfa ve 1070 civarı sözcükten meydana gelmektedir.

Metinde ilk olarak "*İslâm'da Hz. Muhammed'in sözleri ile davranış ve eylemlerini aktaran bilgi, bu bilgileri derleyen, yazılı biçimde düzenleyen ve sınıflandırarak inceleyen bilim*

dalı." denilerek hadisin tanımı yapılmıştır. Hadisin önemli oluşunun kökeninin ilahi kaynaklı olması sebebiyle olduğu, kudsi hadis kavramı açıklanarak izah edilmiştir.

Hz. Peygamber hayatta iken bile Kur'ân-ı Kerîm'in emirlerinin müslümanlar tarafından ancak Hz. Peygamberin izahı neticesinde uygulandığına dair örnekler belirtilmiştir.

Hadislerin Hz. Muhammed (s.a.v) hayatta iken yine onun tarafından önce yasaklamasının Kur'ân-ı Kerîm ile karışabilir endişesiyle yapıldığı; fakat sonra bazı kimselere özel izinler verdiği ve bunların hadisler konusunda ilk yazılı kaynak hüviyeti teşkil ettiği nakledilmiştir.

Hicrî ikinci yüzyıla denk gelen Ömer b. Abdülaziz zamanında hadislerin tedvin edilmesi neticesinde en güvenilir hadis kaynaklarından sayılan İmam Mâlik'in *Muvatta* adlı eserinin ortaya çıktığı dercedilmiştir.

Hicrî üç ve dördüncü yüzyıllar, hadis ilminin altın çağı olarak kabul edilmekte; bu dönemde gerçekleştirilen yoğun te'lif ve tasnif faaliyetleri neticesinde İslâm dünyasında en güvenilir kaynaklar addedilen *Kütüb-i Sitte* (Altı Kitap) külliyatı teşekkül etmiş olduğu bu eserlerin muhtevasının, kapsadıkları konular ve metodolojileriyle birlikte literatürdeki yerini aldığı vurgulanmıştır.

Hadis ilminin teknik boyutu ele alınırken; bir hadisin iki temel unsuru olan senet (raviler zinciri) ve metin (hadisin lafzı) kısımları tafsilatlı bir şekilde açıklanmıştır. Ayrıca hadislerin çeşitli ölçütler çerçevesinde sınıflandırıldığı belirtilmiş; bu tasnif sürecinde kullanılan 'muallak, mu'dal, münkatı, mürsel' gibi teknik kavramların tanımları literatüre uygun şekilde izah edilmiştir. Yine senet sayısı ve hadisin doğruluğu açısından bölümlere ayrılan hadislerde kullanılan kavramlar da tanımlanmıştır. Bu meyanda meşhur hadis, aziz, garib; sahih ve zayıf hadis kavramları tarif edilmiştir.

Bu yüzyıllarda tezahür eden hadis uydurmacılığı faaliyetlerinin, hadis âlimleri açısından yeni ilmî yöntemlerin geliştirilmesinde itici bir güç teşkil ettiği ve bu sürecin 'ilmü'l-hadis'in metodolojik bir disiplin olarak yerleşmesine zemin hazırladığı belirtilmiştir. Bu doğrultuda hadis ilminin, temel olarak 'rivayetü'l-hadis' ve 'dirayetü'l-hadis' şeklinde iki ana şubeye ayrıldığı ifade edilmiştir. Hadis biliminin zaman içerisinde kazandığı derinlik ve spesifikleşme eğilimiyle birlikte; rical bilgisini merkeze alan 'cerh ve tadil' ile 'hadis ravileri ilmi'nin yanı sıra, metin analizine dayanan 'nasih-mensuh' ve 'muhtelifü'l-hadis' gibi muhtelif alt disiplinlerin teşekkül ettiği ve bu alanların ilmi literatürdeki önemi vurgulanmıştır.

İlgili maddede kişisel yorumlardan tecrit edilmiş, objektif bir yaklaşımla 'hadis ilmi' açıklanmıştır. Kapsamlı bir perspektifle ele alınan bu maddede; Hz. Peygamber döneminde hadislerin yazıya aktarılmasının yasaklanmasının arkasında yer alan temel saikler; ardından bu

yasağın kaldırılması neticesinde bazı sahabilerin 'ilk yazılı kaynaklar' denilebilecek çeşitli notlara sahip olması; hadislerin tarihsel süreçteki gelişim evreleri; tedvin ve tasnif edilmesi; tasnif usulleri ve bu disiplinin temel metodolojik altyapısını oluşturan teknik kavramlar ve bazı hadis eserleri ayrıntılı denebilecek bir biçimde tetkik edilmiştir. Konu bilimsel bir çerçevede sunulmuş ve alanın temel dinamikleri işlenmiştir. Hadis uydurmacılığının bir dönem ortaya çıkması ve bunun da hadis ilminin gelişimine hangi açılardan yol açması gibi konulara da değinilmiştir.

Metinde hadislerin İslâm dininin temel kaynakları arasında yer aldığı vurgulanmıştır. Buna karşın, kavramın etimolojik kökenine dair herhangi bir filolojik açıklamaya yer verilmediği görülmüştür. Ayrıca içerikte hadis metinlerine dair somut örneklere rastlanmadığı görülmektedir. Ana Britannica gibi geniş bir okuyucu kitlesine hitap eden ansiklopedik kaynakların mahiyeti gereği, konunun daha iyi kavranabilmesi adına seçili hadis örneklerine yer verilmesi gerekmektedir.

Maddede müsteşriklerin indirgemeci tutumuna benzer herhangi bir husus söz konusu değildir. Ayrıca oryantalistlerin hadislere karşı tutumuna değinilmemiştir.

Cumhuriyet Ansiklopedisi'nde 'hadis' maddesinin yazar ve bibliyografya bilgisi bulunmamaktadır. Madde yaklaşık yarım sayfa ve 260 sözcükten meydana gelmektedir.

Hadis'in 'söz' anlamına geldiği; terim olarak ise Hz. Muhammed'in (s.a.v) sözleri anlamında kullanıldığı; Kuran'ı Kerim'den sonra temel kaynak işlevi gördüğü nakledilmiştir. Hadislerin ilk zamanlar sahabe tarafından rivayet olunduğu sonraları kuşaktan kuşağa geçerken değişikliğe uğrama ihtimaline karşı yazılma gereği hissedildiği belirtilmiştir. Fakat bu karara 200 yıl sonra ancak varılması hasebiyle hadislerin arasına hadis olmayan sözlerin de katıldığı ifade edilmiş buna dayanarak doğru olanlarla olmayanları ayırt etmek için birtakım bilimsel kurallar koyulduğu belirtilmiştir.[715]

'*Müslümanlar arasında çok tutunan'* şeklinde belirtilerek Kütüb-i Sitte sıralanmış ve kısaca konularına değinilmiştir. Ayrıca hadislerin '*anlaşılması güç'* olması dolayısıyla şerhler yazıldığı misallerle kaydedilmiştir.[716]

İlgili metin, ele aldığı konuyu bilimsel derinlikten yoksun ve yüzeysel bir çerçevede değerlendirmektedir. Maddenin yazımında literatür taramasından ziyade ikincil ve doğrulanmamış kaynaklara dayanıldığı izlenimi oluşmaktadır; hatta kulaktan duyma bilgilerle kaleme alınmış gibi görünmektedir. Kavramsal analiz; etimolojik ve terminolojik açıdan yetersiz kalmış, bütüncül bir perspektif sunamamıştır. Kullanılan üslubun akademik yetkinliği

[715] "Hadis", *Cumhuriyet Ansiklopedisi* (İstanbul: Arkın Kitabevi, 1968), 5/1590.
[716] "Hadis", (Cumhuriyet Ansiklopedisi), 5/1590.

çok düşük olup, alan yazına özgü terminolojinin tamamen ihmal edilmesi metnin bilimsel niteliğinden eser bırakmamıştır. Hadis ilminin tarihsel tekâmülü (tedvin ve tasnif dönemleri) ile metodolojik altyapısına dair kısımlar, mevcut literatürün gerisinde kalmıştır. Hadis literatürünün tasnifi ve usul konularındaki eksiklikler fazlasıyla bulunmaktadır. Dolayısıyla tatmin edici bilgilere sahip olmayan bir metindir.

Walt Disney 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisi'nde 'hadis' maddesi bulunmamaktadır.

3.1.4. Ehl-i Beyt

3.1.4.1.Te'lif Ansiklopedilerde

İnönü Ansiklopedisi'nde baş harflerinden anladığımız kadarıyla ehl-i beyt maddesini İbrahim Olgun kaleme almıştır. Metin sadece 92 sözcükten oluşmaktadır. Herhangi bir şekle veya resme yer verilmemiştir. Bibliyografya bulunmamaktadır.

Metinde ehl-i beyt maddesine şöyle bir giriş yapılmıştır: "*Arapça: ev halkı. Hazret-i Muhammed'in ailesinden olanlara verilen bir ad. Şiiler, E. adını yalnız Hz. Muhammed'in kızı Fatma, damadı Ali ve onların çocukları olan Hasan ve Hüseyn'e ve onlardan gelenlere verirler. Onların dışındakileri E. ten saymazlar. İslâmlıkta en yüksek ahlaki erdemler, din ve dünya işlerinde en yüce değerler onlara verilmiştir. Böylece, tarihte E. e aykırı bir tutum içinde bulunmuş olan Emevi ailesine karşı sonsuz bir kin ve nefretle doludurlar. Bazı sünni tefsirciler E. adını daha geniş anlayarak bütün Haşimi kollarına kadar götürmüşlerdir. Bunlar, peygamber ailesinden sayıldığı için de, sünni fıkhına göre, sadaka alamazlar. İ.O.* "[717]

Üslup olarak taraflı ve bilimsellikten uzak olan yer yer polemik havası taşıyan bu kısa yazıyı öncellikle biçimsel olarak incelemek istiyoruz. Köken bilgisi verilmiş olmasına rağmen ardından gelen cümle de yüklemsiz olunca eksiklik oluşturmaktadır. *"..saymazlar vd*." gibi sert yüklemlerle cümleler tamamlanmıştır. Özellikle *"..sonsuz kin ve nefret doludurlar*" ifadesi çok keskin ve duygusal bir anlamı olması hasebiyle hatalı ve taraflı durmaktadır. İslâmlıkta ifadesi yerine İslâmi anlayışta, İslâmi gelenekte veyahut İslâm'da dense daha uygun bir dil olacağı kanaatini taşıyoruz. Bazı sünnî tefsirciler yerine o müfessirlerin kimler olduğu belirtilirse daha akademik bir yaklaşım olur. Diğer maddelerde tenkit ettiğimiz için burada kavram yerine sadece harf kullanılması durumunu ele almıyoruz.

Eleştirel kontrolün önüne geçen bibliyografyanın bulunmaması durumu bu maddede de geçerliliğini korumaktadır. Fakat zaten bibliyografyanın kendisinin bulunmaması da bir eleştiri sebebidir. Maddede sanki hiçbir kaynaktan yararlanılmadan kısa süre içerisinde yazılıp çizilmiş bir his uyandırmaktadır Sanki deneme türünde bir esere yazılmış bir kavram izlenimi

[717] İbrahim Olgun, "Ehl-i Beyt", *İnönü Ansiklopedisi* (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1966), 14/450.

uyandırmaktadır. Çünkü ehl-i beyt kavramıyla ilgili olan herhangi bir terimden de madde içerisinde hiç bahsedilmemiştir. Örneğin 'tathir ayeti, kisa hadisi, âl, sekaleyn, ümmehâtü'l-mü'minin vd.'.

Bu ansiklopedinin temel özelliklerinden birisi olan incelenen maddenin metin içerisinde sadece harfinin yanına nokta konularak ifade edilmesi durumu burada da geçerliliğini korumaktadır. Bu durum okumanın akıcılığını bozmakta ve metinde iticilik hissettirmektedir.

Maddede, Kur'ân-ı Kerîm'de bu kavramın geçtiği ayetler ve ehl-i beyt teriminin geçtiği hadisler bulunmamaktadır. Bu kavramın Ehl-i sünnet ve Şiiler için ne sebeple ne anlam ifade ettiği delilleriyle birlikte verilmemiş, Şia'nın imamları ve onları masum saymalarına değinilmemiştir. Sünni ve Şii eserlerden örnekler verilmemiştir. Maddenin tüm yönleriyle hem izahları yetersiz hem de kendisi izah edilmeye muhtaç durumdadır.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde **y**azarı belli olmayan bu kavram 56 sözcükten meydana gelmiştir. Herhangi bir şekil veya resim bulunmamaktadır. Bibliyografyaya yer verilmemiştir.

Ehl-i beyt kavramı bu ansiklopedide 'ehl, ehil' maddesi içerisinde verilmiştir. Buna göre *"karı ve kocadan her biri, topluluk, cemaat, aile (bu manalarda daha çok terkipler halinde görülür).*[718] Bunlardan ilki olarak ehl-i beyt tanımlanmıştır.

Ehl-i beyt, İslâm'da Hz. Peygamberin aile efradına denir. Fakat kavram bazen bütün ümmete kadar genişletilmiştir. Şiiler arasında ise kesinlikle Hz. Ali ve Hz. Fatıma soyuna hasredilir. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrahim'in ailesi (Hûd/73) ve Hz. Muhammed'in ailesi (Ahzab/33) için kullanılmıştır.

Cevâbı var ise hasmun hemân dilîr olsun
Tutunca dâmenini ehl-i beyt rûz-ı vaîd
Nâilî-i Kadîm[719]

Ehil maddesi içerisinde doğrudan kökene inerek kavramın anlamına değinilmiştir. Fakat bu tanım yeterli olmamıştır. Çünkü dini ve tarihi manası bu kadar önemli ve bir yönden de ihtilaf içeren bu kavramın daha teferruatlı ele alınması daha sağlıklı bir yöntem olurdu.

Teolojik tartışmaya hiç girmeden verilen maddedeki bilgiler edebiyat ansiklopedisine uygun bir tutumdur. Kur'ân-ı Kerîm'deki en önemli referanslara temas etmiş olmasına rağmen açıklama çok yüzeysel kalmakta, tefsirî bağlam noksanlık arz etmekte ve anlaşılmayı zorlaştırmaktadır.

---

[718] "Ehl,ehil", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979), 3/10.
[719] "Ehl,ehil", (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi), 3/10.

Ehl-i beytin İslâm'da Hz. Peygamberin aile efradına dendiği ifade edilmiş fakat bunların kimler olduğu belirtilmemiştir. Şiilerin ise Hz. Ali ve Hz. Fatıma soyuna hasrettiği zikredilmiştir. Neden böyle bir farklılık olduğu ifade edilse idi konu netlik kazanmış olurdu. Madde tarafsız, kısa ama önemli bilgileri vermiş olmasına rağmen sonuca götürmemekte ya da neden sonuç ilişkisini bir arada vermemektedir.

Ayrıca Nâilî-i'den verilen beyit kavramın edebiyata açılan kapısı konumunda olması hasebiyle ansiklopedinin vizyonuna uygun olmuştur. Fakat kısa bir açıklama ile desteklenmeliydi kanısını taşıyoruz.

Maddeye ilişkin yazar ismi belirtilmemiştir. Bu durum, ansiklopedide yer alan ve yayım kurulu tarafından kolektif biçimde değerlendirilen ve kaleme alınan maddelere özgü bir uygulamadır. Cildin son kısmında yer alan kitabiyat ve bibliyografya bölümlerinde de söz konusu maddeye herhangi bir atıf yapılmamıştır. Dolayısıyla, maddenin yayım kurulu tarafından hazırlanmış olması, içeriğinde yer alan bilgilerin hangi kaynaklardan derlendiğine veya hangi bilimsel çalışmalara dayandırıldığına dair bir veri bulunmadığı anlamına gelmektedir.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde 'ehl-i beyt' kavramı bu ansiklopedide Mustafa Öz tarafından kaleme alınmıştır. Metin yaklaşık üç sayfadan ve 2096 sözcükten oluşmaktadır. Maddenin kenar kısmında Lafza-i Celâl ile Şîa'ya göre Ehl-i beyt'e dahil olanların adlarını ihtiva eden celî sülüs levha bulunmaktadır. Bibliyografyaya yer verilmiştir.

Kelimenin anlamından başlanarak 'ev halkı' manasında olduğu ve bu kelimeden ev sahibiyle onun eşini, çocuklarını, torunları ve yakın akrabalarının kastedildiği belirtilmiştir. Cahiliye döneminde hakim aileyi ifade ettiği fakat daha sonra günümüze gelene kadar kavramın Hz. Peygamber ve ailesine tahsis edildiği zikredilmiştir. Şiilerin ehl-i beyt tabiri yerine daha çok ıtre dedikleri ifade edilmiştir.[720]

Kur'ân-ı Kerîmde üç yerde ehl-i beyt teriminin geçtiği ayetler ifade ettikleri anlamları ile beraber dile getirilmiştir. Yine kavramdan bahseden hadisler burada nakledilmiş ve hadislere göre ehl-i beyt kavramından kimlerin kastedildiği belirtilmiştir. Sonrasında ise farklı görüşler gerekçeleriyle beraber ele alınmıştır. İlk olarak Rasûlullah Zeyneb bint. Cahş ile evlendiği gün tüm hanımların odalarını dolaşarak onlara '*Allah'ın selamı üzerinize olsun ey ehl-i beyt'* demiştir. Diğer aktarılan rivayete göre Ahzab sûresinin 33. ayeti Ümmü Seleme'nin odasında gönderilmiştir. Hz. Peygamberin o sırada Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i abasının altına alarak '*Allahım bunlar benim ehl-i beytimdir, onların günahlarını*

[720] Öz, "Ehl-i Beyt", 10/498-501.

temizle' şeklinde dua ve niyazda bulunduğu ifade edilmiş, buna şahit olan Ümmü Seleme'nin kendisinin de onlardan olup olmadığını sorduğu, Hz. Peygamberin ise '*Sen zaten kendi yerindesin, sen hayır üzeresin'* diyerek yanıtladığı bildirilmiştir. İfade edilen farklı bir görüşe göre ise sadaka almaları haram olan ve haklarında özel olarak bazı hadis-i şerifler bulunanların ehl-i beyte dahil edilmediği bildirilmiştir. Dolayısıyla İslâm alimlerinin bu konuda farklı görüşlere sahip oldukları; özellikle Şia ile Ehl-i sünnet alimlerinin ehl-i beyte kimlerin dahil olduğu ve hangi özelliklere sahip olduğu konusunda ihtilaf içerisinde bulundukları zikredilmiştir.[721] Buna göre Şia'nın ehl-i beyt kapsamına Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve imam olarak gördükleri dokuz kişiyi dahil ettiği; Hz. Peygamberin eşlerinin, diğer çocuk ve torunlarının ise bu kapsamda kabul edilmediği kaydedilmiştir.

Ehl-i sünnet alimlerinin görüşleri ise iki maddede toplanmıştır. İlkinin sadece Hz. Peygamberin hanımlarını bu gruba dahil eden görüş olduğu; ikincisinin ve çoğunluğun benimsediği görüşün ise ise ehl-i beytten öncelikle hanımlar anlaşılmakla beraber kullanılan zamirin müzekker olması hasebiyle kavramın Hz. Peygamberin tüm çocukları, torunları, amcaları ve amca çocukları hatta tüm akrabalarını kapsayan görüş olduğu belirtilmiştir.[722]

Ehl-i beytin sıfatları konusunda da farklılıkların mevcut olduğu ve bu farkların neler olduğu izah edilmiştir. Genel olarak metinde bildirildiğine göre Şia ehl-i beyte mensup saydığı kişileri günahsız addederken Ehl-i sünnet'e göre Hz. Peygamberin soyundan gelme şerefi bir tarafa hiç kimse ismet (günahsızlık) sıfatına sahip değildir.[723]

Yazar Şii alimlerin ehl-i beytin kapsamı ve sıfatları noktasında mesned olarak sundukları rivayetleri de değerlendirilmiş, bu çerçevede özellikle tathir ayeti denilen Ahzab sûresinin 33. ayetini konu edilmiştir. İlmî dayanaktan yoksun olan kısımları yorumlanmıştır. Şia'nın savunduğu ehl-i beytin masum olma durumunu ayetlerle değerlendirilerek bu durum reddedilmiştir. Ayrıca şerif ve seyyid kavramlarına temasta bulunularak bunların mahiyetleri bildirilmiştir. Şii ve Sünnî alimlerce yazılan bazı eserler de bahse konu edilmiştir.[724]

Maddede düzenli bir çerçevede kelimenin anlamından başlayarak, Kur'an'daki anlamı, hadislerle olan bağlamı ve mezheplerin görüşleri karşılaştırılmıştır. Daha sonra bazı detaylara geçilmiş ve bazı alimlerin yazdıkları kitaplardan örnekler verilmiştir. Çok yönlü bir biçimde tanıtılan kavramın cahiliye dönemi kullanımından İslâmi dönemdeki anlam genişlemesine vurgu yapılmıştır. Şii ve Sünni yaklaşımlar karşılaştırılmış ve irdelenmiştir. Özellikle Ehl-i

[721] Öz, "Ehl-i Beyt", 10/498-501.
[722] Öz, "Ehl-i Beyt", 10/498-501.
[723] Öz, "Ehl-i Beyt", 10/498-501.
[724] Öz, "Ehl-i Beyt", 10/498-501.

beytin kapsamı ve sıfatları konusundaki farklı yaklaşımları gerekçeleriyle ortaya koyulmuştur. Şiî kaynaklarda Ehl-i beytin masumiyet sıfatıyla ilişkilendirilmesi, Sünnî anlayışta ise bu sıfatın yalnızca peygamberlere özgü görülmesi şeklindeki ayrım açık biçimde yansıtılmıştır. Ehl-i beytin Kur'an, hadis ve tarihsel bağlamdaki konumunu bütüncül biçimde ele alması bakımından açıklayıcı ve öğretici bir nitelik taşımaktadır.

Bibliyografya kısmında ise 54 adet kaynak eserden yararlanılmıştır. Bu eserler arasında hem Sünnî alimlerce yazılanlar hem de Tabatabâi, Tabersî gibi Şia alimlerince kaleme alınanlar mevcuttur. İlk İslâm tarihi kaynakları incelenmiştir. Maddenin anlamı için sözlükler, hadis kitapları ve çağdaş eserler ihmal edilmemiştir. İslâm Ansiklopedisi'nin hem ilk edisyonu hem sonraki edisyonu ele alınmıştır.

İslâm-Türk Ansiklopedisi, Yeni Hayat Ansiklopedisi ve Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi'nde ehl-i beyt maddesi bulunmamaktadır.

3.1.4.2.Tercüme Ansiklopedilerde

Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nde bu madde Goldziher tarafından yazılmıştır. 228 sözcükten meydana gelmektedir. Herhangi bir şekil veya resme yer verilmemiştir. Bibliyografyaya yer verilmemiştir.

"*Ehlülbeyt: Ev halkı, aile halkı. Şiiler (ve umumiyetle Ali'yi seven müslümanlar) Kur'an'a dayanarak ahl al-bayt tabirini yalnız Ali Fatıma ve bunların oğlu ile torunlarına hasrederler ve İslâmiyette en yüksek ahlaki ve manevi faziletler ile siyasi ve dini otoritede en yüksek nüfuzu onlarda bulurlar. Ali ahfadına dair bu fikirler, bu muhitlerin nokta-i nazarlarına göre az çok mübalağalı bir şekilde belirmişlerdir. İbn Sa'd da bulunan bir kayda göre ahl al-bayt tabiri hem muhacirun hem de ensar hakkında kullanılır. Bu tabir aynı zamanda Peygamber ailesi manasına gelir. Fakat sünni müfessirler ahl al-bayt mefhumunu genişleterek mavali de dahil olmak üzere bütün Bani Haşim kollarına teşmil etmektedirler. Şeriate nazaran bunlar sadakadan istifadeye iştirak edemezler. Msl. Kudurî Muhtasar; Nevevî Nihaya; İbn Kasım el Gazzi Fath al-karib. Kabul edilen sünni tefsiri ahl el- bayt tabirini ne geniş ve ne dar manasıyla Bani Haşim sülalesine hasretmez. Fakat Peygamberin bütün kadın ve çocuklarıyla damadı olmak sıfatı ile Ali'yi de ahl al-baytten sayar. Bu tefsir alevilerin bu hususstaki tefsirine uymaz. Kur'an'ın 33. Sûre 33. Ayetinin tefsiri Buhari Fazail al-ashab. İbn Hacer al-Haysamî de ahl al-bayt tabirinin izahı hakkında, şi'i anlayışın hilafına, uzun malumat vardır."*[725]

[725] Goldziher, "Ehlülbeyt", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1978), 4/207.

‘Bkz.’ şeklinde işaret edildiğine göre ‘Âl’ maddesinde de ehl-i beyte dair bazı bilgiler mevcuttur. İlgili olması sebebiyle bu maddeyi bahse konu etmek istiyoruz. Bu maddeyi de ehl-i beyt maddesinde olduğu gibi Goldziher yazmıştır. Cahiliye döneminde Kureyşîlerin Kâbe’yi muhafaza etmeleri sebebiyle kendilerine âl veya Allah adını verdikleri dile getirilmiştir. Burada alıntılanan kısmın Margoliouth’un *Mohammed* adlı eserinden alıntı olduğu belirtilmiştir.[726]

Kavramın özellikle salavat duasında geniş bir anlam ihtiva ettiği zikredilmiştir. Paragrafta ehl-i sünnet veya sünnî kavramı yerine ‘*şii temayüllerinden uzak olanlar’* ifadesi dikkat çekicidir. Bu temayülde olanların ‘*Şiilerin iddialarına en aşikâr reddi yaptıkları*’ ifade edilmektedir. Bazı Şii eserlerden örnekler verilerek madde hitama erdirilmiştir.[727]

Madde birçok eksiklik barındırmaktadır. Burada sadece Şia ve Ehl-i sünnetin ehl-i beytten ne anladığı ifade edilmiş fakat altında yatan nedenler yeteri kadar gösterilmemiştir. Hadislere ve çeşitli rivayetlere yer verilmemiştir. Sünni eserlere dair bir bilgi verilmemiştir.

Ehl-i beyt kavramının geçtiği ayetlerle doğrudan irtibat kurulmamış olması büyük bir noksanlıktır.

‘Umumiyetle Ali’yi seven müslümanlar’ ifadesi hatalıdır. Her müslüman veya ehl-i sünnet inancına sahip kişi Hz. Ali’yi zaten sevmektedir. Metinde çatışmacı ve polemikçi bir üslup kullanılmıştır. Bir ansiklopedi olarak bilgileri tarafsız ve yorumsuz şekilde sunmak yerine ayrışmaları körüklemeye çalışan kışkırtıcı bir yaklaşım sergilenmektedir.

‘İbn Sa’d da bulunan bir kayda göre ahl al-bayt tabiri hem muhacirun hem de ensar hakkında kullanılır.’ denilmiş fakat bir gayeyle seçici davranılarak diğer rivayetler bahse konu edilmemiştir.

‘Bu tefsir alevilerin bu hususta tefsirine uymaz’ veya *‘Şii anlayışın hilafına’* ibareleri savunmacı yaklaşımın ayak sesleridir. Ansiklopedik bir metinden ziyade reddiye kaleme alınmış gibidir.

Ehl-i kisâ, pençe-i Âl-i abâ, hamse-i Âl-i abâ veya mübâhele olayı ve kavramla ilişkisi, kisa hadisi, sekaleyn hadisi, meveddet ayeti, tathir ayeti, ümmehâtü’l-mü’minin gibi terimlerden sadece Âl ve Şia kavramları farklı bir maddede izah edilmiştir.

Ayrıca atıf yapılan Nevevî’nin *Nihaya* adlı bir eseri mevcut değildir. *En-Nihâye* adlı meşhur eser İbnü’l-Esîr’e aittir. Metindeki kaynak karışıklığı verilerin önceden benimsenmiş kişisel yargıları desteklemek amacıyla ‘seçici bir atıflandırma’ yoluyla kurgulandığı izlenimini uyandırmaktadır.

---

[726] Goldziher, “Âl”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1978), 1/278.
[727] Goldziher, “Âl”, 1/278.

Bibliyografya kısmı yer almamaktadır. Sadece madde içerisinde bulunan birkaç kaynaktan yararlanılmış gözükmektedir. Bu durum da böyle ihtilafın çok olduğu bir konu için yetersizlik arz etmektedir.

Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde ehl-i beyt maddesinin yazar ve bibliyografya bilgisi mevcut değildir. Yaklaşık yarım sayfa ve 235 sözcükten meydana gelmektedir.

Kavramın 'ev halkı' anlamına geldiği; 'Hz. Muhammed'in (s.a.v) kızı, damadı ve torunlarından ibaret ailesi' olduğu ifade edilmiştir. Teşmil yoluyla kaydı düşülerek "*Peygamber ailesi: Yalnız Lut aleyhisselâm ehl-i beytiyle geceleyin içlerinden çıkıp kurtuldu (Cevdet Paşa)"* ifadeleri nakledilmiştir.[728]

Buradan sonra Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan iki âyet örnek olarak verilmiştir. Birisi Hûd sûresi 73. ayet, diğeri Ahzab sûresi 33. ayettir. Hadis-i şerif örneklerine yer verilmiştir: "*Ehlibeytimin meseli, Nuh'un gemisinin meseli gibidir. Ona binen kurtulur' mealindeki hadis ile, 'Size iki ağır emanet bırakıyorum. Bunların birincisi Allah'ın kitabıdır. Diğeri de ehlibeytimdir.' hadisi gibi. Ayrıca 'Size iki ağır emanet bırakıyorum.' mealindeki 'Sakaleyn' hadisinden de anlaşılacağı üzere, ehlibeyte hata ve günahlardan kurtulamayan kişiler giremez; ancak 'tam bir temizlikle temizlenmiş' kişiler girer. Ehlibeyte, Hz. Muhammed'in abasının altında toplanan beş kişi dahildir. (Hamse-i Âl-i Abâ, Penc Âl-i Abâ, Ehl-ül-Kisâ.) Hüseyin'in soyundan gelen dokuz imam da seçilmiş ve arınmış kişiler olarak ehlibeytten sayılır."* denilerek madde hitama erdirilmiştir.[729]

İlgili çalışma, kavramın tarihsel tekâmül sürecini analiz etmekten uzaktır. Metinde kavram yalnızca sözlük anlamı düzeyinde ele alınmış, terim anlamına dair ise tekil bir yaklaşım sergilenmiştir. Ehli beytin Hz. Peygamberin kızı, damadı ve torunları olduğu nakledilmiş fakat hangi kızı, hangi damadı ve torunları olduğuna dair bilgi verilmemiştir. 'Ehl-i beyt' kavramının kapsamına dair farklı ekollerin, mezhebî görüşlerin ileri sürdüğü deliller ve temel rivayetler metodolojik bir çerçevede sunulmamıştır. Fakat Şia'nın görüşü hakikatmiş gibi sunulmuş olup maddenin bütüncül bir mahiyet arz etmemesine sebebiyet vermiştir. Ayrıca, kavramın Asr-ı Saadet'teki özgün karşılığı ile sonraki dönemlerde geçirdiği tarihsel ve siyasi değişimlere dair herhangi bir veriye yer verilmemesi, çalışmanın kuşatıcılığını önemli ölçüde zayıflatmaktadır.

Maddenin girişinde yer verilen Cevdet Paşa'nın sözü aslında Hûd suresinin 81. ayetine atıf yapılarak söylenmiş bir söz olsa gerektir. Ayet: "*Ey Lût! Biz rabbinin elçileriyiz. Onlar sana asla dokunamayacaklar. Sen gecenin bir vaktinde ailenle birlikte yola çık. Eşin hariç, sizden hiç kimse geride kalmasın."* Burada aile şeklinde meali verilen kelime Kur'ân-ı Kerîm'de 'ehl'

[728] "Ehl-i beyt", *Meydan Larousse Ansiklopedisi* (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1990), 4/111.
[729] "Ehl-i beyt", (Meydan Larousse Ansiklopedisi), 4/111.

şeklinde ifade bulmaktadır. Fakat Ahmed Cevdet Paşa, son dönem Türk-İslâm düşünce tarihinin ve ilim geleneğinin en müstesna şahsiyetlerinden biri olmasına karşın; mezkûr metinde kendisinin konuyla olan bağlamı ve kavramsal çerçeveye katkısı tam olarak anlaşılamamıştır. Çünkü ehl-i beyt kavramı dahlinde merkezi bir konumda bulunmamaktadır.

'Ehlibeyte, Hz. Muhammed'in abasının altında toplanan beş kişi dahildir.' denilmiş fakat aba olayı nakledilmemiştir. Abasının altına giren kişilerin kim olduğu belirtilmemiştir. Yine '*Hüseyin'in soyundan gelen dokuz imam da seçilmiş ve arınmış kişiler olarak ehlibeytten sayılır.'* ifadeleri Şia'nın görüşünü net olarak belli etmesi bir nevi tasvip etmesiyle dikkat çekicidir. Halbuki ehl-i sünnette müttefik olunan en önemli husus kendilerine beslenen sevgi ve saygı yanında onlara kutsiyet ve özel bir mevki addedilmemiş olmasıdır. Ehl-i sünnet alimlerinin en çok vurguladığı konulardan birisi bu olmuş ve böylelikle istismarı önlemeye çalışmışlardır. [730]

Ana Britannica Ansiklopedisi'nde 'ehl-i beyt' maddesinin yazar ve bibliyografya bilgisi bulunmamaktadır. Yaklaşık olarak yarım sayfa ve 279 sözcükten oluşmaktadır.

'*Hz. Muhammed'in ev halkı'* denilerek bir tanım yapılmıştır. Ehl-i beyte hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem hadislerde özel bir önem verildiği fakat bu konunun yüklenen anlamlardan ötürü yoğun tartışmaların ve siyasi bölünmelerin odağında olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda Ahzab sûresi 33. âyet '*Ey ehl-i beyt, Allah sizden kiri gidermeyi ve sizi tertemiz yapmayı irade ediyor'* nakledilerek bu ayette onların günahsızlığının net bir şekilde bildirildiği; ayrıca Hz. Peygamberin de hadislerinde iki emanet bırakarak birisinin ehl-i beyti olduğu belirtilmiştir.

Ehl-i beytin kimler olduğu konusunda Ehl-i sünnet ile Şia'nın yorumları dile getirilmiş ve farklı görüşler olduğu serdedilmiştir. Bu görüşler nezdinde Sünnilerin ehl-i beyte kutsiyet izafe etmedikleri Şia'nın ise ehl-i beyte yüklediği anlamın itikatlarının temelini oluşturduğu belirtilmiş ve Şiilerin bu görüşleri teferruata inilerek aktarılmıştır.

Muhtasar bir metin olmasına rağmen söylenilmesi gereken önemli kısımlar ifade edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca müellif nesnel bir dille konuyu dile getirmiştir. Herhangi bir polemiğe girmemiş ve savunmacı bir dil kullanmamıştır. Ehl-i beytin ekollere göre kimleri kapsadığı farklı görüşlerle beraber kaydedilmiştir. Ehl-i sünnet alimlerinin vurguladığı önemli konulardan biri olan 'kimseye kutsiyet atfetmeme' hususunun Şia'daki yansıması ile beraber ele alınmıştır.

Metin bilgilendirici ve dengeli şekilde ele alınmıştır.

[730] M. Bahaüddin Varol, *İslâm Düşüncesi ve Tarihinde Ehl-i Beyt* (Ankara: TDV Yayıncılık, 2018), 309.

Bu konuda farklı âyet ve birçok hadis bulunmasına karşın, incelemeye konu olan metinde bu zenginliğin kısıtlı bir örneklemle sunulduğu görülmektedir. Ayrıca Ahzab suresi 33. âyet meali verildikten sonra yapılan '*ehl-i beytin günahsızlığı açık biçimde dile getirilir'* yorumu hatalı bir yaklaşımdır. Ehl-i sünnet perspektifine göre, Ehl-i beyt mensubu olmak manevi bir şereftir ancak bu durum kişiye 'masumiyet' kazandırmaz. İslâm inancında hata ve günahtan korunmuşluk anlamına gelen ismet sıfatı, yalnızca peygamberlere mahsustur. İlgili ayette geçen 'temizlenme' (tathir) vurgusu, bu kişilerin doğuştan günahsız olduklarını değil, ilahi emirlere riayet ettikleri ölçüde manevi bir arınmaya ereceklerini ifade eder.

Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de tathir kavramı genel olarak tüm mü'minler için de zikredilmiştir. Dolayısıyla Ehl-i beyt'in değeri, sırf soy bağından değil, bu bağın gerektirdiği takva ve teslimiyetten gelir. Tıpkı Hz. Nuh'un oğlu veya Hz. Lut'un eşi örneklerinde olduğu gibi; peygamberlere yakınlık, inanç ve amel ile desteklenmediği sürece kişiye uhrevi bir imtiyaz sağlamayacaktır. [731]

Cumhuriyet Ansiklopedisi ve Walt Disney 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisi'nde ehl-i beyt maddesi bulunmamaktadır.

3.2. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDEKİ BAZI OLAYLAR

Bu çerçevede incelemeye konu edilecek anahtar kavramların başında Bedir Gazvesi, Uhud Gazvesi ve Hendek Gazvesi yer almaktadır. Bu maddelerin tercih edilmesinin temel gerekçesi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine döneminin askerî, siyasi ve toplumsal gelişim sürecinde belirleyici bir konuma sahip olmalarının yanı sıra neredeyse bütün ansiklopedilerde müstakil madde olarak ele alınmakta, kapsamlı içerikleri ve zengin kaynak altyapıları sayesinde ansiklopedik yazım anlayışlarının karşılaştırılmasına elverişli bir zemin oluşturmaktadır. Bunun yanında, bu maddeler farklı ansiklopedilerde içerik kurgusu, kaynak kullanımı, olayların yorumlanışı ve sunum biçimi bakımından benzerlik ve farklılıkların tespit edilmesine imkân tanımaktadır. Dolayısıyla bu gazvelerin inceleme kapsamına alınması, hem bütün ansiklopedilerde ortak olarak yer almaları hem de karşılaştırmalı analiz için yeterli veri ve değerlendirme imkânı sunmaları bakımından metodolojik bir tercih olarak öngörülmüştür. Söz konusu ansiklopedide ele alınacak madde bulunmuyorsa, bu durum o maddenin sonunda ayrıca belirtilmiştir.

[731] Varol, *İslâm Düşüncesi ve Tarihinde Ehl-i Beyt,* 35.

3.2.1. Bedir Gazvesi

3.2.1.1.Te'lif Ansiklopedilerde

İnönü Ansiklopedisi'nde Bedir Savaşı maddesinin yazarı belli değildir. Yaklaşık bir sayfa ve 759 sözcükten meydana gelmektedir. Herhangi bir şekil veya resim bulunmamaktadır. Maddede bir kere hariç Hz. Peygamber (s.a.v) daima 'Muhammed' şeklinde sadece ismiyle ifade edilmiştir; fakat biz buradaki bilgileri dolaylı şekilde naklederken 'Hz.' ve '(s.a.v)' tabirlerini kullandık. Maddede hem te'lif sorumluluğunun hem de akademik dürüstlüğün gereği olan bibliyografya bulunmamaktadır.

"(Mart 624)" şeklinde başlanılan madde şu şekilde devam etmektedir: "*Muhammed Medine halkının yardımını temin ettikten sonra, Kureyşlilere karşı cephe almak imkanını bulmuş ve Mekke ile Suriye arasına gidip gelen Kureyş kervanlarını vurmayı tasarlamıştı."*[732]

Hicretin ikinci yılının ilk aylarında müslümanlar ile Mekkeliler arasında Nahle'de bir çatışma yaşandığı Kureyş'in öncülerinden birkaç kişinin öldüğü kısa bir süre sonra ise Ebû Süfyan'ın '*Mekke ailelerine ait 1000 develik'* bir kervanla Suriye'ye gittiği ifade edilmiştir. Dönüş esnasında 'Muhammed'in kervana yönelik bir pusu kurma niyetinde' bulunduğuna dair haber ulaşınca Ebû Süfyân, durumu Kureyş ileri gelenlerine bildirmek ve olası bir müdahaleyi organize etmek üzere bir habercisini Mekke'ye sevk ettiği, kuvvetlerinin 100'ü atlı 950 kişi ve 700 deve olduğu, aralarında ise Hz. Abbas'ın da bulunduğu belirtilmiştir. Buna karşılık Hz. Muhammed (s.a.v) tarafının da şehirden ayrılmış olduğu nakledilmiştir.[733]

Ebû Süfyan'ın Bedir tarafını değil de deniz tarafındaki yolu tercih etmiş olduğu ve böylelikle Medinelilerden kurtulduğu belirtilmiştir. İlk olarak Medinelilerin daha sonra Kureyşlilerin buraya vardığı fakat aralarında bir tepe bulunması hasebiyle birbirlerini görmedikleri ifade edilmiştir.[734]

Ramazan ayının ikinci sabahı Hz. Muhammed'in (s.a.v) kuyulara vararak Mekkelilere en yakın olanı tutup diğerlerini kumla doldurttuğu, saldırı anında okla müdahale etmelerini en son olarak da kılıçlarını çıkarmalarını emrettiği bildirmiştir.[735]

Savaşın teke tek vuruşma ile başladığı ve Hamza ile Ali'nin karşı tarafın adamlarını öldürmüş olduğu, bunun üzerine Kureyşlilerin direkt savaşa daldıkları fakat oklarla karşılık bulup geri çekildikleri aktarılmıştır. Savaş uzun sürmemiş Mekkelilerin 70 ölüsü arasında Ebu Cehil'in kafasının da kesilip Hz. Muhammed'e (s.a.v) getirildiği bununla beraber 70'inin de

[732] "Bedir Savaşı", *İnönü Ansiklopedisi,* (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1949), 6/5.
[733] "Bedir Savaşı", (İnönü Ansiklopedisi), 6/5.
[734] "Bedir Savaşı", (İnönü Ansiklopedisi), 6/5.
[735] "Bedir Savaşı", (İnönü Ansiklopedisi), 6/5.

esir edildiği, müslüman taraftan ise 14 ölü olduğu ifade edilmiştir. "*Ele geçen Kureyş malları da müslümanlar arasında eşit olarak paylaşılmıştır. Medine'deki halk beklemedikleri bu zafer müjdesine önce inanmamışlardı. Fakat çok sürmeden Muhammed'in esirler ve ganimetlerle şehre girişi büyük bir sevinç uyandırmıştı. Mekke'de ise haber acı bir tesir husule getirmişti..*" Maddenin devamında esirler için para gönderilip hürriyetlerinin satın alındığı da ilave olunmuştur.[736]

"*B.S. esasında tesadüfler neticesinde meydana gelmiş bir çarpışma mahiyetindedir. Ebû Süfyan'ın kervanını vurmak için hareket etmiş olan müslümanlar ümid etmedikleri bir galibiyet kazanmışlardı. Sayıca müslümanlardan çok üstün olan Kureyşlilerin bu yenilgilerinin sebeplerini de aralarında bir birlik olmamasında, üstün bir komutandan mahrum bulunmalarında ve yolda çıkan bir anlaşmazlık sonunda bir kısmı geriye dönmüş olduğu için maneviyatlarının da bozuk olmasında, buna mukabil müslüman cephesinin maddi, manevi sağlamlığında aramalıdır. B.S.'nin asıl ehemmiyeti Peygamberin kazandığı ilk zafer olması dolayısıyla onun nüfuzunu kuvvetlendirmiş ve müslümanlığın yayılmasına bir başlangıç teşkil etmiş olmasındadır. Esirlerin serbest bırakılması için alınan paralarla savaşta elde edilen ganimetlerin temin ettiği maddi kazanç az olmamakla beraber müslümanların inandığı Allah'ın, Mekkeli müşriklerin tapmakta oldukları ilahlara ve bu ilahların timsalleri olan putlara galebe çaldığı inancının fikirlerde ve vicdanlarda yerleşmesine yol açan manevi kazanç daha fazla olmuştur. Bu münasebetle Bedir zaferinden sonra nazil olmuş ayetler Peygamber tarafından beyan buyurulmuş hadisler vardır. Bu savaşa katılmış olan sahabelerin uğurlu sayılan adları yazılı risaleler çıkarılmıştır.*"[737]

İncelenen madde olan 'Bedir Savaşı' kelime grubunun 'B.S.' şeklinde gösterilmesi okumayı zorlaştırmaktadır. Bu ansiklopedide kullanılan harf konusuna daha önce detaylı şekilde değindiğimiz için burada bu kadarla yetinmeyi uygun buluyoruz.

Maddeye 'Mart 624' şeklinde tamamlanmamış ve bağ kurulmamış bir şekilde başlangıç yapılmıştır. Kuru bir kronolojik veri sunulduğunun göstergesidir. Yine ilerleyen paragrafta 'Daha hicretin ikinci yılının ilk aylarında' ifadesi dolaylı bir tarih sunması ya da net olmaması açısından uygun değildir.

Birinci Bedir ya da Safevan Gazvesi hem bu madde içerisinde hem ansiklopedinin farklı maddesi olarak bahse konu edilmemiştir.

'Bedir' etimolojik olarak açıklanmamıştır. Bu maddede bulunmamakla beraber farklı bir maddede sadece konum olarak yer verilmiştir.

---

[736] "Bedir Savaşı", (İnönü Ansiklopedisi), 6/5.
[737] "Bedir Savaşı", (İnönü Ansiklopedisi), 6/5.

Maddenin bazı bölümlerinde tarih olarak sadece miladi, bazı yerlerinde hem miladi hem hicri tarih verilmiştir. Bu bir uyumsuzluk teşkil etmektedir.

Maddenin bir yeri hariç tamamında müşrikler ifadesinden kaçınılmış ve ya Mekkeliler ya da Kureyşliler ibaresi kullanılmıştır. Bir taraftan 'müslümanlar', diğer taraftan ise 'müşrikler' yerine 'Kureyşliler' ifadesinin tercih edilmesi, kavramsal tutarlılık açısından bir eksiklik teşkil etmektedir. Zira taraflardan biri dinî kimliğiyle (müslümanlar), diğeri ise etnik veya kabilesel aidiyetiyle (Kureyşliler) tanımlanmıştır. Bu durum, anlatımda dengeyi bozmakta ve okuyucu nezdinde tarafların karşılaştırılma ölçütünü belirsizleştirmektedir. Dolayısıyla ya her iki taraf da inanç esasına göre (müslümanlar–müşrikler) ya da coğrafî veya toplumsal kimliklerine göre ifade edilmelidir. Bu tür bir bütünlük, hem kavramsal tutarlılığı sağlar hem de tarihî olayın doğru bağlamda değerlendirilmesine ve okunmasına katkı sunar.

Müslümanlardan vefat edenler için 'ölü' ifadesi kullanılmış ve şehid denilmemiştir. Şehid kavramı dini olmakla beraber Türk toplumunun da ortak hafızasının ürünüdür. Türkçe'de kökleşmiş hatta terimleşmiş bir kelimedir. Fakat burada sadece olay bildirilmekle kalmıştır.

"*Muhammed Medine halkının yardımını temin ettikten sonra, Kureyşlilere karşı cephe almak imkanını bulmuş ve Mekke ile Suriye arasına gidip gelen Kureyş kervanlarını vurmayı tasarlamıştı."* Bu ilk cümle değerlendirildiğinde görülüyor ki bilhassa seçilen kelimelerden sanki Hz. Peygamber bir saldırgan ve çatışmacı gibi gösterilmekte ve olayın ön sebeplerine hiç değinilmemektedir. Meşrû bir savunma değil de tasarlanarak yapılan saldırı hazırlığı iması verilmiştir. 'Ensarın yardımını temin etti' ifadesinden ise ensar, muhacir ve Hz. Peygamber'e gönüllü birliktelik değil de bir çıkar ilişkisi çağrışımı verilmektedir. 'Cephe almak imkanını buldu' derken ise bu olumsuz niyet daima vardı ve sadece beklemedeydi anlamı verilmektedir. Hz. Peygamberi dini bir liderden çok siyasi olarak bir güç odağı şeklinde göstermektedir. Manevi motivasyonları hiçe sayan bir yaklaşım sergilenmektedir. Halbuki Hz. Peygamberin tüm seriyye ve gazvelerinin amacı İslâm'a davettir; ilây-ı kelimetullahtır.[738] Okuyucu ilk anda eleştirecek olumsuz ifadeleri anlayamamış olsa bile bu tarz kelimeler araya mesafe koyabilmektedir. Söz sihirdir. Her ne kadar incelediğimiz ansiklopedi 'Türk Ansiklopedisi' olsa da üslup olarak tamamen oryantalist bakış açısını yansıtmaktadır. Madde, içeriği veya ansiklopedinin pragmatik hedefleriyle uyumlu bir şekilde değil; daha ziyade eleştirel ve yönlendirici bir üslupla, okuyucuda olumsuz bir algı oluşturacak biçimde hazırlanmıştır.

Ebû Süfyan'ın Mekke ailelerine ait 1000 develik bir kervanla Suriye'ye gittiğine dair ifadede, kervanın mülkiyetinin özellikle belirtilmiş olmasının yazar tarafından bilinçli bir vurgu

[738] Ahmet Turan Yüksel, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 6, (1996), 170.

olarak tercih edildiği kanaatini taşımaktayız. Yine Hz. Peygamberin kervana yönelik bir pusu kurma niyetinde bulunduğuna dair açıklamadaki ifadeler olayın askerî-stratejik niteliğini doğru yansıtmamaktadır; objektif değildir ve İslâm tarihi kaynaklarıyla uyuşmamaktadır. Pusu kuran kişi iyi niyetli anlamında kullanılamaz, kurnazlık veya gizli saldırı gibi bir mana taşımaktadır. Bu da ansiklopedinin tarafsız anlatım bir kenara öznellik barındırdığının bir göstergesidir.

En başta yazar sonra da kaynakça veya dipnot bilgisi bulunmadığı için bilgileri kimin yazdığına ve nereden alındığına dair bir muhatap bulamamaktayız. Fakat şunu görmekteyiz ki yorumsal ifadelerin bir kısmı sadeleştirilerek kopyalama yöntemi ile Millî Eğitim Bakanlığınca tercüme ettirilen İslâm Ansiklopedisi'nden alıntılanmıştır. Örneğin Millî Eğitim Bakanlığı'nın İslâm Ansiklopedisi'nde "*..zira bir sıra tesadüfler neticesinde husûle gelen bu muharebe..''*denilmiştir. İnönü Ansiklopedisi'nde "*B.S esasında tesadüfler neticesinde meydana gelmiş bir çarpışma mahiyetindedir*" ifadesi şeklinde geçmektedir. Pek çok kaynakta zikredilmeyen 'Akankal' tepesinin iki farklı kaynakta geçmesi ikinci bir örnek olarak verilebilir. Millî Eğitim Bakanlığı'nın İslâm Ansiklopedisi'nde "*Bir kum tepesi olan al-Akankal Mekkelilerin müslümanları görmesine mani oluyordu*" şeklinde ifade edilmiştir. İnönü Ansiklopedidisi'nde ise *''..fakat aralarında el-Akankal denilen bir kum tepesi bulunduğu için birbirlerinden haberleri olmamıştı''* denilmiştir.

Savaşın teke tek vuruşma ile başladığı ve Hamza ile Ali'nin karşı tarafın adamlarını öldürdüğü dile getirilmiş fakat müslümanlardan teke tek vuruşma sonrası ağır yaralan ve sonrasında şehid olan Ubeyde'den bahsedilmemiştir. Müşrikler daima mazlum ve iyi niyetli bir tavırda imiş gibi gösterilmiş olmasına karşın Müslümanlar bu şekilde bahse konu edilmemiştir. Yine '*Mekke'de ise haber acı bir tesir husule getirmişti'* ifadesinden de bunu anlıyoruz.

Bedir Gazvesi'nin birtakım tesadüflerin sonucu olarak meydana geldiği yönündeki yorum, Müslümanların kazandığı zaferi küçümseyen indirgemeci bir yaklaşımın yansımasıdır. Ayrıca, son paragrafta yapılan değerlendirmede öncelikle müşriklerden, ardından müslümanlardan bahsedilmesi de bu bakış açısının devamı niteliğindedir. Hatta müşriklerin savaşı kazanamama sebepleri birçok maddede sıralanmışken müslümanların zaferi '*maddi, manevi sağlamlık'* şeklinde kapalı bir üslupla ifade edilmesi yine aynı şekilde yorumlanmalıdır.

Yine son paragrafta '*müslümanların inandığı Allah'ın'* tabiri tarafsızlık iddiası taşıyan bir metinde öznel bir dil izleniminin ta kendisidir. Yazar müslüman değilse veya Allah'a inanmıyor olsa bile daha nötr bir kimlik gösterebilirdi ki bu daha akademik bir anlatım tarzı olurdu. Oryantalistlerin te'lif ettiği Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi'nin 'Muhammed' maddesinde bile Hz. Muhammed (s.a.v) için 'Peygamber' ifadesi kullanılmıştır.

Yazar bu cümlenin devamında '*Mekkeli müşriklerin tapmakta oldukları ilahlar'* ifadesini kullanmıştır. Anlaşılmaktadır ki tarafsız görünmek bahanesiyle yüzeysel bir dengeleme çabasına girişilmiştir ki bu çok yapay durmaktadır.

Bedir Savaşı sonrası ayetlerin nazil olduğu ve Hz. Peygamberin hadisler söylediği söylense de bunların hiçbirine değinilmemiştir. Olay ne bir ayetle ne bir hadisle bağlantı kurulmadan gayet subjektif bir dille anlatılmıştır.

Madde boyunca küçümseyici tutumun sürdürüldüğü görülmektedir. Bu meyanda son cümle ise '*bu savaşa katılan sahabelerin uğurlu sayılan adları yazılı risaleler*' ifadesidir. Risalelerin hazırlanması aktarıldıktan sonra onların manevi bereket unsuru olarak görüldüğü şeklinde dile getirilebilirdi. Kavramları kullanma şekli alaycı bir dilin açık resmidir. Bu ifade, sahabilere atfedilen tarihî ve manevî değeri hafifleten, dolayısıyla metnin ciddiyetini zedeleyen bir üslup problemidir. Ve ne yazık ki ansiklopedinin tüm dini maddelerinde bu durum net bir şekilde göze çarpmaktadır.

Maddede esirlere Hz. Peygamberin yumuşak davranmayı emretmesi, esirlerin durumunu ashabıyla istişaresi, neticede okuma- yazma bilenlerin on müslümana okuma-yazma öğretmesi gibi olumlu durumlardan hiç bahsedilmemesini bilinçli bir tercih olarak görmekteyiz. Bu durum, hem içinde bulunduğu tarihsel bağlam hem de olayın mahiyeti bakımından son derece dikkat çekicidir. Zira söz konusu dönemde okuma-yazma oranının son derece düşük olduğu bir toplumda, bilgiye ve eğitime yönelik bir hassasiyetin ortaya konulması, yalnızca bireysel bir çaba değil, aynı zamanda dönemin sosyal ve kültürel şartları açısından da son derece anlamlı ve kayda değer bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Fakat değerlendirmek, üzerine yorum yapmak şöyle dursun bahse konu dahi edilmemiştir.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde Bedir Savaşı maddesinin yazarı belli değildir. 49 sözcükten meydana gelmektedir. Herhangi bir şekil veya resim bulunmamakla beraber bibliyografyaya da yer verilmemiştir.

Bazı maddelerin bu ansiklopedide heyet tarafından yazıldığı dile getirilmiştir. Madde şu şekilde açıklanmıştır:

"*Dolunay. Bedr ayrıca Mekke ile Medine arasında bir yerin ismi olup Hz. Muhammed'in savaşlarından biri burada cereyan etmiştir. Bu gazada peygamberle birlikte bulunan kimselere Ashab-ı Bedr denir. Bu vesile ile bu kelime edebiyatta kullanılmıştır.*

Ne büyüksün ki kanın kurtarıyor tevhîd'i,

Bedr'in arslanları ancak bu kadar şanlı idi.

Mehmed Âkif"

Maddede hem te'lif sorumluluğunun hem de akademik dürüstlüğün gereği olan bibliyografya bulunmamaktadır.

Ansiklopedinin misyonu bağlamında değerlendirildiğinde maddenin kelime anlamı verildikten sonra tarihi ve dini referans noktalarına da değinilmiştir. Ashab-ı Bedr'e yer verilmesi ise İslâm ve edebiyat arasında bir köprü vazifesini açıklama sadedinde yerli yerindedir. Fakat çok kısa ve yüzeysel olduğunu belirtmeliyiz. Hem kelimenin kullanımı noktasında hem de kelimenin ana açıklama kısmı konusunda derinlemesine bir bilgiye yer verilmemiştir.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde Bedir Savaşı maddesi Mustafa Fayda tarafından kaleme alınmıştır. Metin yaklaşık olarak iki sayfa ve 980 sözcükten meydana gelmektedir. Sayfanın kenarında Bedir Mescidi, Bedir Şehitliği ve Bedir Gazvesi'nin krokisine dair fotoğraflara yer verilmiştir. Bibliyografya bulunmaktadır.

Bedir mevkiinin tam olarak neresi olduğu ve halkının hayvancılıkla geçimini sağlayan bedeviler olduğu ayrıca her yıl Zilkade ayında büyük bir panayırın düzenlendiği belirtilerek makaleye giriş yapılmıştır.[739]

Hicretin ikinci yılında (624), Kureyşliler tarafından Suriye'ye gönderilen büyük bir ticaret kervanının Ebû Süfyân yönetiminde olduğu ve kervanda çok sayıda kişinin bulunduğu kaydedilmektedir. Hz. Peygamberin bu durumu öğrenerek ashabına kervandaki mal varlığının büyüklüğü ile koruma sayısının azlığını aktardığı ve kervanın Mekke'ye dönüş yolu üzerinde bulunan Bedir'de ele geçirilebileceğini bildirdiği ve sefere katılmaları yönünde çağrıda bulunduğu belirtilmektedir. Medine'den hareketten yaklaşık on gün önce Talha b. Ubeydullah ile Saîd b. Zeyd'in kervan hakkında istihbarat toplamakla görevlendirildiği; ancak söz konusu kişilerin yalnızca Bedir Savaşı'nın yapıldığı gün Medine'ye dönebildiği rivayet edilmektedir. İslâm ordusunun sancaklarının Mus'ab b. Umeyr, Hz. Ali ve Sa'd b. Muâz'a verildiği; ordunun toplam sayısının 305 olduğu, bunların yetmiş dördünün muhacir, geri kalanının ensardan oluştuğu, orduda yetmiş deve ve iki at bulunduğuna maddede yer verilmiştir.[740]

Suriye'den dönen Ebû Süfyân'ın, Hz. Peygamberin bir baskın düzenleyeceği bilgisini alması üzerine, Kureyşlilerden destek sağlamak amacıyla Damdam b. Amr el-Gıfârî'yi Mekke'ye gönderdiği; kendisinin ise kervanın tuzağa düşmemesi için Bedir'den uzak sahil yolunu tercih ettiği kaydedilmektedir. Ebû Süfyân'dan alınan haber doğrultusunda, Kureyş kabilesinin kollarından yaklaşık 1000 kişinin Ebû Cehil komutasında Mekke'den sefere çıktığı

[739] Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/325-327.
[740] Fayda, "Bedir Gazvesi", 5/325-327.

ve söz konusu orduda 700 devenin ve 100 atın yer aldığı belirtilmektedir. Hazırladıkları kuvvetin büyüklüğünü ve güç gösterisini müslümanlara sergilemek amacıyla ilerlemeye devam ettikleri aktarılmaktadır.[741]

Bu sırada, Bedir civarında konaklayan Hz. Peygamberin, kervan hakkında istihbarat toplamak için bazı sahabileri Bedir Kuyuları'na yönlendirdiği kaydedilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de iki ordunun Bedir'e vardıklarında birbirlerinden bihaber olduklarının vurgulandığı belirtilmektedir (el-Enfâl 8/42). Zübeyr b. Avvam ve arkadaşlarının, Bedir'e yakın bir noktada konaklayan Kureyşliler'in su almak için gönderdiği kölelerden ikisini yakalayıp Hz. Peygamberin bulunduğu yere getirdiği bu kölelerin sorgulanması esnasında, Kureyş ordusu için günlük kesilen deve sayısı üzerinden düşman kuvvetinin 1000 civarında olduğunun tahmin edildiği bildirilmiştir.[742]

Ramazan ayının 17. sabahı, iki ordunun da Bedir'e doğru hareket ettiği kaydedilmektedir. Hz. Peygamberin Bedir Kuyuları'na müşriklerden önce varıp Hubâb b. Münzir'in önerisi neticesinde, düşmanın geliş yönüne göre kendilerine en yakın olan kuyuyu bırakıp diğerlerini kumla kapattırdığı belirtilmektedir. Savaş öncesinde Hz. Ömer'in Kureyşlilere gönderildiği ve savaş yapılmadan Mekke'ye dönmelerinin teklif edildiği; buna karşılık Kureyşlilerin savaşta ısrar ettiklerinin rivayet edildiği aktarılmaktadır.[743]

Metinde bildirilene göre savaşı başlatmak maksadıyla Kureyşliler'den Esved b. Abdülesed el-Mahzûmî, müslümanlar tarafından ise Hz. Hamza meydana çıkmıştır. Hamza'nın hasmını öldürdüğü ve ardından Kureyşliler'den Utbe, kardeşi Şeybe ve oğlu Velîd'in, müslümanlardan da Ubeyde b. Hâris, Hz. Hamza ve Hz. Ali'nin meydana çıktıkları aktarılmaktadır. Mübârezelerin tamamlanmasının ardından savaşın başladığı ve ikindiye doğru müslümanların kesin zaferiyle sona erdiği kaydedilmiştir. Savaşta, Hz. Peygamberin en büyük düşmanı olan Ebû Cehil olmak üzere, yaklaşık olarak yetmiş müşriğin öldürüldüğü ve yetmiş kişinin esir alındığı; buna karşılık müslümanların ise on dört şehid verdiği belirtilmektedir. Hz. Peygamberin şehidlerin namazını kıldırıp onları defnettiği ve Kureyş'in ölülerinin de gömülmesini sağladığı ifade edilmektedir.[744]

Ayrıca, müslümanların bu savaşta meleklerin yardımıyla desteklendiğini buna karşılık İslâm'a karşı çıkan Kureyşlilerin de Allah tarafından cezalandırıldığı nakledilmektedir. Duhân sûresinde geçen "batşe-i kübrâ" (şiddetli yakalayış) ifadesinin, Bedir Savaşı'nı kastettiğinin

[741] Fayda, "Bedir Gazvesi", 5/325-327.
[742] Fayda, "Bedir Gazvesi", 5/325-327.
[743] Fayda, "Bedir Gazvesi", 5/325-327.
[744] Fayda, "Bedir Gazvesi", 5/325-327.

kabul edildiği zikredilmiştir. Ayrıca bu uyarının, Kureyş mensuplarının müslümanlara karşı sürdürdükleri siyasete olan güvenlerini sarsacağı ve İslâm'a yaklaşmalarını sağlayacağı aktarılmaktadır.[745]

Esirlerin durumlarının ve ganimetlerin ne olacağının da ayrıntılı bilgisi madde içerisinde verilmiştir. Hz. Peygamberin esirlere yumuşaklıkla davranılmasını emretmiş olduğu ve sonrası konusunda sahabilerle istişare ettiği dile getirilmiştir. Neticede onlardan fidye alınmasını, okuma-yazma bilenlerden ise on müslümana okuma-yazma öğretme karşılığında serbestiyet tanınması kararı alındığı kaydedilmiştir. Ganimetler hususunda ise tamamı bir araya getirilerek eşit bir biçimde dağıtımının yapıldığı bilgisi verilmiştir.[746]

Bedir Gazvesi'nin hem Hz. Peygamberin askerî ve stratejik başarısını gösteren, hem de müslüman topluluğun siyasî ve dinî meşruiyetini güçlendiren bir dönüm noktası olduğu ayrıca bu savaşa katılan mü'minlerin ilahî bağışlanma ile bir nevî ödüllendirildikleri belirtilmiştir.[747]

Eserin ansiklopedik karakteri dikkate alındığında 'Bedir' kelimesinin anlamının verilmesi akademik bütünlük açısından isabetli olurdu. Gazve merkezinde yazıldığı için buna değinilmemiştir. Fakat aslında ansiklopedi içerisinde 'Bedir' kavramı ayrı bir maddede kavramsal olarak açıklanmıştır.[748] Maddenin Bedir'in coğrafî konumuna ve bölge halkının faaliyetlerine odaklanarak başlaması, konuyu tarihî gerçeklik içinde ele alması bakımından olumlu bir tercihtir.

Maddenin olay bölümüne Mekkelilerin büyük bir kervanının Suriye'ye gittiği, kişi sayısının fazlalığı, onların dönüş yolunda ele geçirilebileceği şeklinde başlanmıştır. Burada kısaca 'Birinci Bedir'den başlanması olayın öncesinde farklı âmillerin; stratejik ve psikolojik zeminin de olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ansiklopedinin hedef kitlesi yalnızca akademik camiayla sınırlı olmayıp, genel okuyucuya da yöneliktir. Bu nedenle, 'Bedir Gazvesi' maddesini okuyan birey, savaşın meydana gelişini hazırlayan tarihî ve siyasî gerekçeleri bilmediğinde olayı farklı biçimlerde değerlendirme eğiliminde olabilir.

Madde ön hazırlıklar, savaşın sebebi, Kureyş'in ticaret kervanı, Hz. Peygamberin bu durumu öğrenerek tedbire başvurması ve yapılan hazırlıklar, Kureyş'in hazırlığı ve yola çıkılması, savaşın hemen öncesi olan gelişmeler ve savaşın seyri ardından savaşın sonuçları şeklinde kronolojik akış korunarak yazılmıştır.

---

[745] Fayda, "Bedir Gazvesi", 5/325-327.
[746] Fayda, "Bedir Gazvesi", 5/325-327.
[747] Fayda, "Bedir Gazvesi", 5/325-327.
[748] Âmil Çelebioğlu "Bedir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/324-325.

Oldukça ayrıntılı olarak yazılan metinde Kur'ân-ı Kerîm'de geçen referanslara da doğrudan yer verilmiştir. Hareket edilme günü olarak '19, 21 ve 27 Ramazan tarihleri de rivayet edilmektedir' şeklinde diğer rivayetlere de yer verilmiştir. Ayrıca tarihlendirmede hem hicrî hem miladî sistemin kullanılması, ansiklopedik üslubun ilmî titizliğini yansıtan olumlu bir örnektir.

Savaşın sonraki diplomatik ve toplumsal etkilerine hatta Uhud Gazvesi'ni hazırlayan en önemli etken oluşuna değinilmemiş olmasını da olay anlatısına odaklanılmış olması şeklinde yorumlamaktayız.

Ayrıca metin kısmının yanında 'Bedir' maddesi ile ilgili olarak 'Bedir Şehitliği', 'Bedir Mescidi', 'Bedir Gazvesi'nin Krokisi'ne de yer verilerek konu daha somut hale getirilmiştir.

Bibliyografya, ansiklopedi maddesinin ilmî güvenilirliğini belirleyen en kritik unsurlardan birisidir. Maddenin kaynakçasında yer verildiği üzere birçok hadis kaynağı ve ilk İslâm Tarihi eserlerinin çoğundan yararlanılmıştır. Kur'an ve tefsir kaynaklarından faydalanılmıştır. W. Montgomery Watt, F. Buhl gibi bazı oryantalistlerin çalışmalarına yer verilmiştir. Bu durum da yazarın maddeyi ele alırken objektif ve akademik bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir.

İslâm-Türk Ansiklopedisi, Yeni Hayat Ansiklopedisi ve Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi'nde Bedir Savaşı maddesi yer almamaktadır.

3.2.1.2. Tercüme Ansiklopedilerde

Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nin Bedir Savaşı maddesini Frantz Buhl kaleme almıştır. Metin yaklaşık olarak bir sayfadan ve 460 sözcükten meydana gelmektedir. Herhangi bir şekil veya resme yer verilmemiştir. Bibliyografya bulunmaktadır.

Ansiklopedide iki tane Bedir maddesi yer almaktadır. Bunlardan ilki kelimenin etimolojik kökenleriyle ilgilidir. İkincisi ve Bedir Gazvesinin anlatıldığı maddeye ise ilk olarak 'Badr Hunayn' da derler denilmiş ve ardından Bedir mevki olarak tarif edilmiştir. Evlerinden, ahalisinden bahsedilmiştir. Buranın aslında önemsiz bir yer olduğu fakat hicri ikinci yılın 17 veya 19. günde yaşanan savaş nedeniyle kıymetlendiği belirtilmiştir. "*Bu sıra tesadüfler neticesinde husûle gelen bu muharebe hadd-i zatında ehemmiyetsiz olmakla beraber Peygamberin nüfuzunu tesis etmiş ve bu sayede İslâmiyetin intişarına mebde' olmuştur. Peygamberin yüksek kudreti burada parlak bir şekilde tezahür etmiştir; şöyle ki Peygamber beklenilmeyen bir anda Mekke ordusu ile karşılaşmakla dehşete düşen müslümanları, sayıca*

kendilerinden üstün olan düşmanı tamamen mağlub edecek kadar vecde getirmiştir." Buradan sonra yazar Bedir'in tam olarak nerede ve nasıl bir yer olduğunu bahse konu etmiştir.[749]

Maddede İbn İshak'tan alıntı yapılarak ayetle de verilen bilgi desteklenmiştir. Buna göre Peygamber ve müslümanlar Medine'ye en yakın olan yamaçtaki kuyunun yanında yer alıyor, Kureyşliler ise karşısında bulunuyordu. Mekkelilerin müslümanları görmesine engel olan Akankal adında kum tepesi olduğu söylenmiştir. Vakıdî'den alıntı yaparak bu bölüm tamamlanmıştır. Buna göre Peygamber sahabeye işaret etmeden hücum edilmeyecektir. Yazar yorum olarak ise bu malumata göre savaş meydanının doğudaki tepelerin eteklerinde olması gerektiği, müslümanların toprakla doldurduğu kuyuların buralarda olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca kapatılmamış olan kuyunun yanında bir su hazinesi ve Peygamber için yapılmış bulunan tahta kulübenin varlığından söz edilmiştir. Öldürülen müşriklerinin bedenlerinin de ağzı kapatılan kuyulardan birine atıldığı ifade edilerek Bedir Gazvesi'nin olay kısmı bu şekilde kapatılmıştır.[750]

Son paragrafta yine sanki mevkinin savaştan daha önemli olduğunu ima edercesine yerin ne kadar sulak, çeşitli ağaçlarının olduğundan ve mesafesinden bahsedilmiştir.[751] Ayrıca 'su hazinesi' ifadesinin bilimsel terminolojiden uzak bir anlatım örneği teşkil etmesi sebebiyle yanlış tercüme kaynaklı olduğu kanısındayız.

Ansiklopedide yer alan iki Bedir maddesinden birincisinin kelimenin kökeni ile ilgili olduğunu belirtmiştik. İkincisi olan ve yukarıda ifade ettiğimiz şekliyle tam olarak Bedir Savaşı ile ilgilidir denilemeyecek kadar yorumsal ve yüzeysel bırakılmıştır. Adeta maddenin kendinde de geçtiği üzere müslümanların 'zaferi' olması hasebiyle ehemmiyet verilmemeye çalışılmıştır.

Millî Eğitim Bakanlığının İslâm Ansiklopedisi'nde müslümanların ilk büyük savaşı, nedenleri ve sonuçları itibariyle iki taraf için de önem arz eden Bedir Gazvesi mekân merkeze alınarak bu şekilde anlatılmıştır. Bedir Gazvesi gibi tarihsel bir olayı odağından dağıtan bir anlatım şeklidir. Coğrafi betimlemeyi tarihî önemin önüne aldığı bir yaklaşım tarzıdır bu.

Yine de Hz. Peygamber için söylenen 'yüksek kudret, parlak şekilde tezahür etmesi' gibi ifadeler ise retorik bir kurgunun göstergesidir. Frantz Buhl bunları söyleyerek sanki güvenli bir söylem üretmiş olmaktadır.

Yazarın İslâm'ın dönüm noktası sayılabilecek böyle bir olayı 'tesadüfi ve ehemmiyetsiz' olarak addetmesi oryantalist bakışın kendisidir. Bilinçli biçimde küçültme, olayı 'olağan'laştırma çabasıdır.

---

[749] Buhl, "Bedir", 2/443.
[750] Buhl, "Bedir", 2/443.
[751] Buhl, "Bedir", 2/443.

Tarafsızlık ve üslup açısından çok zayıf bir anlatım tarzına sahiptir. Tarihsel olarak çok yüzeysel kalmıştır. Hiçbir bilgi verilmemiştir, verilmek istenmemiştir. Muhtasar bile denilmeyebilir. Çünkü savaşın nedenleri, olay günü ve öncesi, savaşın nasıl geliştiği, iki taraf açısından da sonuçları, siyasi, dini ve toplumsal etkiler, insanî boyutun hiçbiri verilmek istenmemiştir. İbn İshak, Vakıdî gibi kaynakla açılıp bakılmasına, yararlanılmasına rağmen bu eserlerden başka bilgiler nakledilmemiştir. Hz. Peygamberin esirlere olan davranışları, okuma-yazma öğretme karşılığında serbest bırakılmaları gibi kritik bilgilere zaten hiç değinilmemiştir. Bağlamsal derinlik yoktur. Halbuki bir ansiklopedi olması hasebiyle iyi bir savaş anlatısı, olayın hem askerî-gerçek hem de kültürel-anlamsal boyutlarını dengede tutar.

Bibliyografya kısmına baktığımızda İbn Hişam ve Vakıdî'den başka ilk İslâm Tarihi eserlerinden Yakubî, Mesûdî, İbn Sa'd, Taberî, Mukaddesî, Bekrî, Yâkut'tan (el-Hamevî olmalıdır) yararlanıldığı iddia edilmektedir. Bunlar dışında Frantz Buhl'un kendi eseri, Ceatani'nin *Annali dell Islam*, Burckhardt'ın *Reisen in Arabien*, Doughty'nin *Travels in Arabia* adlı eserleri yer almaktadır.

Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde Bedir Savaşı maddesinin yazar bilgisi bulunmamakla beraber bibliyografyaya yer verilmiştir. Metin yaklaşık yarım sayfa ve 230 sözcükten meydana gelmektedir.

'*İslâm tarihindeki müslümanlar ile müslüman olmayanların ilk savaşı' (623 hicri 21); 'Hz. Muhammed tarafından Suriye'den gelen Ebû Süfyan'ın idare ettiği bir Kureyş kervanına karşı kazanılan zafer'* şeklinde tavsif edilerek giriş yapılmıştır. Hz. Peygamberin hicretin ardından Mekke kanadındaki hareketliliği yakından takip ettiği ve özellikle Medine güzergâhını kullanan kervanları stratejik birer imkan olarak değerlendirdiği kaydedilmiştir. 624 senesinde Suriye'den dönen büyük bir ticaret kafilesinin haber alınması üzerine, Hz. Peygamberin yaklaşık 312 kişilik bir kuvvetle bu birliği denetim altına almak adına harekete geçtiği belirtilmiştir. Durumdan haberdar olan kervan sorumlusu Ebû Süfyan'ın, rotasını değiştirerek güvenli bölgeye ulaştığı ifade edilmiştir. Ancak kervanın kurtulduğu bilgisine rağmen Mekkelilerin 950 kişi ile ilerledikleri ve sıcak bir çatışmadan kaçınmadıkları aktarılmıştır. Müslümanların da eş zamanlı olarak Bedir mevkisine ulaşarak savunma hattı kurdukları bildirilmiştir. Savaşın geleneksel yöntemlerle, yani tarafların seçtiği savaşçıların birebir mücadelesiyle başladığı; neticede müslümanların 14 şehit verdikleri Mekkelilerin ise 70 ölü ve bir o kadar da esir verdikleri nakledilmiştir.

Bedir'in İslâm tarihinin bir dönüm noktası niteliği taşıdığı; çünkü o zamana kadar aktif rol alamadıkları bundan sonra ise taarruza geçtikleri ve üstün konuma yükseldikleri ifade edilerek madde tamamlanmıştır.

Bibliyografyada Muhammed Hamidullah'ın *Hz. Peygamber Savaşları* ve aynı yazarın *İslâm Peygamberi* eserlerinden faydalanıldığı bilgisine yer verilmiştir. Bu kadar az sayıdaki eserle oluşturulan bir bibliyografya alıntı veya intihal niteliği taşıması noktasında risk barındırmaktadır. Bunun yanı sıra incelenen ansiklopedilerde bibliyografyaya hiç yer vermeyen ya da yer verdiği halde aslı olmayan maddeler de mevcuttur. İki durum da bilimsel nitelikle bağdaşmamakta, özgünlüğü zayıflatma ve en başta ansiklopedinin sonra maddenin güvenilirliğini sorgulatmaktadır.

Metinde savaş ayetlerinden veya hadislerden örnek verilmemiştir. Bedir Savaşı ilk olması sebebiyle savaşa izin veren ayetler bahse konu edilmemiştir. Savaşın tarihi öncelikle 623 denilmiş hicri 621'e tekabül ettiği ifade edilmiş fakat metin içerisinde 624'e çıkarılmıştır. Farklı rivayetler olsa da metinde ya bu durum belirtilmeli yahut birçok tarih birden verilerek hata yapılmamalıdır. 621 tarihi müslümanların henüz hicret bile etmedikleri bir yıldır. Bu meyanda Bedir Gazvesi için kabul edilen tarih genel olarak 624 yılıdır.[752]

Hz. Peygamberin Mekkelileri ve kervanlarını yakından gözetlediği bilgisi verilmiş ama hem bunun meşruiyeti hem savaşın ekonomik boyutundan bilgiler kaydedilmemiştir. Bedir kuyularının etrafında konuşlanılması, ensarın yardımı ve bunun istişare sonucu yapılması hakkında rivayetler bulunmamaktadır.[753]

Bedir'in en önemli sonuçlarından birisi esirlerin okuma yazma bilenlerinden her birinin onar müslümana okuma yazma öğretmesi karşılığında serbest bırakılması dünyada eşi menendi olmayan bir eğitim stratejisidir.[754] Bilginin yayılması bir kurtuluş akçesi olarak görülmüştür ki bu durum Bedir Gazvesi'nin anlatıldığı her yerde atlanılmaması gereken mühim bir noktadır. Yine ganimet dağıtımı hususunda bilgi bulunmamaktadır. Mekkeli müşriklerin sonraki süreçte ne yaptıkları konusu ele alınmamıştır.

'Savaş' olayının genel hatlarını vermekle beraber ilmi derinlikten uzak bir metindir. Fakat müsteşriklerin tutumuna yaklaşan küçümseyici tavır sergilenmemiştir. Bedir Gazvesi'nin müslümanlar için önemi vurgulanmıştır.

Ana Britannica Ansiklopedisi'nde Bedir Savaşı maddesinde yazar ve bibliyografya bilgisi yoktur. Metin yaklaşık yarım sayfa ve 170 sözcükten meydana gelmektedir.

Metne "*Hz. Muhammed'in ilk askeri zaferini kazandığı savaş (622)"* şeklinde giriş yapılmıştır. Savaşın sonucu ve önemi başlangıçta söylenmiş ve Bedrin Mekkelilerin

[752] Fayda, "Bedir Gazvesi", 5/325.
[753] İbn-i Hibban, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 124.
[754] Fayda, "Bedir Gazvesi", 5/325-327.

saygınlığına darbe vurduğu, İslâmlığı kuvvetlendirerek onların geçici bir güç olmadıklarını göstermiş olduğu nakledilmiştir.[755]

Hicret sonrasında müslümanların Mekke kervanlarını engellemeye çalıştıkları, yine bir sefer Ebû Süfyan kumandasında 'zengin bir kervanın' yola çıktığı haber alınınca Hz. Peygamberin birlik oluşturduğu kaydedilmiştir. Bu durumu öğrenen Ebû Süfyan'ın ise Mekkelilerden yardım talep ettiği ve neticede Ebû Cehil'in kışkırtmasıyla içlerinde Hz. Muhammed'in (s.a.v) amcası Abbas'ın da olduğu grupla hareket ettikleri bildirilmiştir.[756]

Hz. Peygamberin Bedir'e gelerek kuyuları kumla doldurttuğu nakledilmiştir. Müslümanların 624 yılında 1000 kişiye karşı ezici bir zafer kazandığı, Mekke'nin ileri gelenlerinin öldürüldüğü, ganimetlerin müslümanlar arasında paylaşıldığı, esirlerin ise fidye karşılığı serbest bırakıldığı belirtilmiştir.[757]

Son olarak Bedir'e katılan sahabilere 'Ashab-ı Bedir' veya 'Bedriyyun' denildiği ve onların seçkin oldukları nakledilmiştir.

Metin Bedir Gazvesi'nin genel bilgilerini veren fakat ilmi derinlikten uzak bulunan bir maddedir. Nitekim art niyet taşımamakla birlikte, 'akıllı düşman cahil dosttan evladır' anlayışı çerçevesinde sunulan bazı bilgiler, eksik bırakılan hususlar nedeniyle okuyucunun zihninde tereddüt ve şüphe uyandırabilecek mahiyettedir. Müslümanların Mekke kervanlarını engellemeye çalışmalarının altında yatan sebep belirtilmesi gereken en önemli hususlardandır. Kervandaki malların zaten Medine'ye hicret eden muhacirin geride kalan malları olduğu kaydedilmelidir. Metinde ise 'zengin bir kervanın' yola çıktığı ilave edilmiştir.

Hz. Peygamberin amcası Abbas'ın da Bedir'e katıldığı bu kadar az bilgi arasında verilmiştir. Abbas b. Abdülmuttalib ikinci Akabe Biatı'nda Hz. Peygamber adına biat alma ve biatı akitle tespit etme görevini üstlenmişti. Yine Uhud savaşı hazırlığında olan Mekkeli müşriklerin haberini bir mektupla o haber etmişti. Mekke'den son hicret eden kişi de daha evvel İslâm'a girmiş olmasına rağmen kendisidir. [758]

"Mekkeliler" ifadesi kullanılmış olmakla birlikte "müşrik" kavramına hiç yer verilmemiştir. Oysa söz konusu savaşın mahiyetinin anlaşılabilmesi açısından bu kavramın kullanımı daha uygun olabilir. Zira "müşrik" nitelemesi, Mekke toplumunun putperest inanç yapısını ve Hz. Muhammed'e (s.a.v) karşı konumlanışını ifade etmektedir. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v), tebliğ ettiği tevhid inancı sebebiyle bu çevre tarafından yurdundan

[755] "Bedir Savaşı", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986), 3/514.
[756] "Bedir Savaşı", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 3/514.
[757] "Bedir Savaşı", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 3/514.
[758] Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 281-371-417.

çıkarılmıştır. Bu nedenle olayın dinî arka planını doğru biçimde yansıtabilmek için de daha isabetli olur.

Maddede bu konudaki ayetlere yer verilmemiş; Hz. Peygamberin savaş öncesi istişaresine ve neticede Bedir kuyularının yanında konuşlanmalarına değinilmemiştir. Savaş sonunda esirlerden sadece fidye alınmamıştır. Okuma-yazma bilenler bilmeyen on müslümana okuma-yazma öğretme karşılığında da serbest kalmıştır. Metinde tarih olarak 622 yılı zikredilmiş olmakla birlikte, metnin ilerleyen kısımlarında 624 yılına da yer verilmiştir. Bu durum kronolojik açıdan bir tutarsızlık oluşturmaktadır.

Bedir ashabının önemine değinilmiş olması yerinde bir tespittir. Bunun yanında Bedir'in müslümanlar açısından taşıdığı önemin vurgulanması da isabetli bir değerlendirme olarak değerlendirilebilir.

Cumhuriyet Ansiklopedisi'nde Bedir Savaşı maddesinin yazar ve bibliyografya bilgisi bulunmamaktadır. Madde yaklaşık yarım sayfadan oluşmaktadır.

"*Peygamber Hz. Muhammed'in hicretin ikinci yılında (624) Mekkelilere karşı kazandığı ilk savaş*" denilerek giriş yapılmıştır. Bedir öncesi Nahle'de çıkan çarpışmada Kureyşli birkaç kişinin öldüğü; bugünlerde Ebû Süfyan'ın bin develik bir kervanla Suriye'den döndüğü haberi üzerine 'Muhammed kuvvetlerinin' ona tuzak kurdukları haberini alarak Mekke'den yardım istediği; onların da buna kayıtsız kalmayarak 1000 kişilik bir ordu ile yola çıktıkları aralarında Hz. Peygamberin amcası Abbas'ın da bulunduğu nakledilmiştir.[759]

Bedir'de karşılaşan iki gruptan müslümanların Hz. Peygamberin emri üzerine düşmana önce ok sonra kılıç kullanacakları bilgisi verilmiştir. Savaşın önce mübareze ile yani teke tek vuruşma ile başladığı fakat neticede 'müslümanların 14 ölü, Kureyşlilerinse kayıplarının 70 ölü ve 70 tutsak' olduğu belirtilmiştir. 'Kureyşlilerin malları'nın ise müslümanlar arasında bölüşüldüğü bildirilmiştir.[760]

Müslümanlar savaş neticesine çok sevindikleri Mekkelilerinse yenilginin 'öcünü almaya' ant içtikleri kaydedilmiştir. Müellif metinde Kureyşlilerin sayıca çok üstün olmalarına rağmen yenilmelerinin nedeni olarak üstün bir komutana sahip olmayışları ve aralarında bir birlik olmayışında aramaktadır.[761]

Son olarak Bedir savaşının öneminden bahsedilmiş ve müslümanlar için 'ganimetler az olsa da zihinlerde oluşturulan aydınlık düşüncelerin' kazanç olarak kaldığı belirtilmiştir. "*Bu*

[759] "Bedir Savaşı", *Cumhuriyet Ansiklopedisi* (İstanbul: Arkın Kitabevi, 1968), 3/652.
[760] "Bedir Savaşı", (Cumhuriyet Ansiklopedisi), 3/652.
[761] "Bedir Savaşı", (Cumhuriyet Ansiklopedisi), 3/652.

sebeple Bedir zaferinden sonra nazil olan ayetlerle Muhammet'in buyurduğu hadisler vardır" denilerek konu kapatılmıştır.[762]

Metnin geneline bakıldığında, her ne kadar yazarın adı belirtilmemiş olsa da, metinden hareketle yazarın konu üzerindeki hâkimiyeti, uzmanlık düzeyi ve konuya yaklaşım tarzı hakkında birtakım çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Nitekim incelenen bu metinde, Bedir Gazvesi hakkında genel ve yüzeysel nitelikte bilgiler aktarılmıştır. Bununla birlikte kullanılan kavramlar, vurgulanan ya da özellikle zikredilmeyen hususlar, doğrudan bir isim bilgisi vermese de metnin nasıl bir perspektif çerçevesinde kaleme alındığını göstermektedir. Bedirde şehid olan müslümanlar için 'ölü' kelimesi kullanılmış, ele geçirilen ganimetlerin Kureyşlilerin malları olduğu ifade edilmiş özellikle Ebû Süfyan'ın kervandaki mallarının Medine'ye göç eden müslümanlara ait olduğuna dair herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Ayrıca Hz. Peygamberin amcası Hz. Abbas'ın da bu savaşa katıldığı bilhassa dile getirilmiştir. Hz. Abbas'ın Bedir'e zorla getirildiğine dair bir rivayet bulunmaktadır.[763]

Mekkeliler için müşrik ifadesi hiç kullanılmamıştır. Müslümanların Bedir zaferini kazanmalarının altında yatan sebep olarak gösterilen deliller arasında 'müslümanların inancı', 'Allah'ın yardımı', 'Hz. Peygamberin istişaresi sonucu Hubab b. Münzir'in tavsiyesiyle Bedir kuyularının yanına konuşlanmaları ve onları kumla doldurmaları' gibi nedenler gösterilmemiştir. "*Allah bulutları gönderdi. Yağmur Peygamberin ve müslümanların üzerine yağdı.(Çamur olan) toprak onlara yapışmadı. Ancak yağan yağmur Kureyşlilerin ilerlemelerini zorlaştırdı."* rivayeti bulunmaktadır. Rasûlullah: "*Müslümanlarla beraber yola koyuldu ve onlara "Allah'ın bereketiyle ilerleyin! Çünkü O bana iki gruptan (kervan ya da ordudan) birini vermeyi vadetti. Kureyş ordusunun ölüp düştüğü yeri görür gibiyim*" demiştir. [764]

Son cümleye bakıldığında da 'Bedir' konusunda âyet ve hadislerin olduğu ilave edilmiş olmakla beraber herhangi bir örnek veya konu bağlamında bir misal gösterilmemiştir. "*Andolsun ki siz zayıf durumda iken Allah size Bedir'de yardım etmişti. O hâlde Allah'tan sakının ki şükretmiş olasınız. Hani sen mü'minlere: 'Rabbinizin indirilmiş üç bin melekle size yardım etmesi size yetmez mi?' diyordun. Evet, sabreder ve Allah'tan sakınırsanız, onlar hemen üzerinize gelseler bile Rabbiniz nişanlı beş bin melekle size yardım eder.*" veya "*Hani siz vadinin yakın tarafında, onlar uzak tarafında, kervan ise sizden aşağı tarafta idi…*" gibi âyet mealleri ifade edilmelidir.[765]

[762] "Bedir Savaşı", (Cumhuriyet Ansiklopedisi), 3/652.
[763] İbn-i Hibban, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 129.
[764] İbn-i Hibban, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 124-125.
[765] Âl-i İmran 3/123-124. el-Enfal 8/42.

Walt Disney 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisi'nde Bedir Savaşı maddesi bulunmamaktadır.

3.2.2. Uhud Gazvesi

3.2.2.1. Te'lif Ansiklopedilerde

İnönü Ansiklopedisi'nde bu madde Neşet Çağatay tarafından kaleme alınmıştır. Metin yaklaşık olarak üç sayfa ve 2106 sözcükten meydana gelmektedir. Herhangi bir şekil veya resim bulunmamaktadır. Bibliyografya bulunmamaktadır. Bilgiler verilirken Uhud Dağı için kimi zaman 'U.' harfi kimi zamansa 'U. Dağı' bazense kelimenin tam karşılığı verilmiştir. Metin içerisinde bu noktada bir düzenden söz edilemez.

Savaş bazı alt başlıklara ayrılarak bölümler halinde verilmiştir. 'Savaşın sebebi, savaş hazırlıkları, savaşın başlaması, savaşın sona ermesi, Kureyşlilerin yeniden savaş kararı vermeleri' şeklinde isimlendirilmiştir.[766]

"*23 Mart 623 Cumartesi günü*" şeklinde savaşın miladi tarihiyle maddeye giriş yapılmıştır. Müşrikler ve müslümanlar arasında yapılan üç savaştan ikincisi olduğu belirtilmiştir. Savaşın adının nereden geldiği, bu dağın anlamının ne olduğu ve dağa dair çeşitli bilgiler yer almıştır.

Bedir Savaşı'na zemin hazırlayan ticaret kervanı, Ebû Süfyân'ın yönetiminde Medineli müslümanların takibinden kurtularak Mekke'ye ulaştırılmış ve Dârü'n-Nedve'ye teslim edilmiş olduğu nakledilmiştir. Bedir'de yakınlarını kaybeden Kureyş'in önde gelenlerinin, Ebû Süfyân'la birlikte kervandaki kazançların yeni bir ordu oluşturmak amacıyla kullanılmasını teklif etmiş olduğu; bu önerinin kabul edilerek, yaklaşık elli bin dirhem tutarındaki sermaye ve kâr savaş hazırlıklarına tahsis edilmiş olduğu bildirilmiştir. Ebû Süfyân'ın, kendileriyle ittifaka katılmayı reddeden Zühreoğullarını cezalandırmak niyetinde olduğu, ancak bu kararından daha sonra elçiler vasıtasıyla vazgeçtiği belirtilmektedir.

Savaş hazırlıkları başlığında müşriklerin tüm kabilelere başvurdukları ve onları müslümanlar aleyhine olan bu hazırlığa davete giriştikleri ve toplam 3000 kişi oldukları dile getirilmektedir. Bu aşamada Hz. Abbas Hz. Peygamber'e hazırlıkları bildirmek amaçlı bilgi yollamıştır. Ayrıca "*U. S.'na katılacak birliklere, adları Vakıdi'de ve öte ki kaynaklarda yazılı olan on beş kadar da kadın katılmıştı*" ifadesi yer almaktadır.[767]

Aktarılan bilgilere göre Hz. Peygamber savaş öncesi ashabıyla istişare etmiştir. Kendisinin savaş hakkındaki görüşü düşmanı içerde karşılamaktır. Bu konuda şu ifadeler yer almaktadır: "*Kendinin fikri düşmanı, evlerinin birer müstahkem kale gibi olduğu Medine içinde*

[766] Neşet Çağatay, "Uhud Savaşı", *İnönü Ansiklopedisi*, (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1983), 32/491.
[767] Çağatay, "Uhud Savaşı", 32/492.

karşılamaktı. Mekkeliler de bundan korktuğundan müslümanları şehirden dışarı çıkarmak, onlarla dışarıda savaşmak için onların ekin tarlalarını, yanlarında getirdikleri binlerce hayvana yedirdiler. Müslümanlar, münafıklar ve Yahudiler, şehirde evlerine sığınarak düşmanın gelmesini beklemek konusunda anlaşmış durumda idiler. Kadınlarla çocukları bu müstahkem evlerde toplayıp silahlı erkekler savaşı sokaklarda kabul etmek istiyorlardı. Fakat savaştan bir gün önce cuma günü birdenbire savaşın şehir dışında kabul edilmesi fikri yaygınlaştı. Bu fikrin savunucuları, Kureyşlilerin kendilerini korkmuş görmelerinden, tarlalarını daha çok tahrip edeceklerinden endişe ediyorlardı. Eğer şehirde kalınırsa, korktuğumuz sanılıp Bedeviler de Kureyşlilere katılacak, ondan sonra artık Medinelilerin mallarına ve tarlalarına herkes tecavüz edecek diyorlardı. Öte yandan yaşları küçük olduğu için Bedir Savaşına katılamamış olan gençler Peygamber'e gelip 'Ya Rasûlullah! Biz Tanrı'dan bugünü isterdik. Dışarı çıkalım, düşmanla göğüs göğüse savaşalım.' Bu davranışlar üzerine önceki karar değişmiş, şehir dışında savaşma düşüncesi benimsenmişti." denilmektedir. Hz. Peygamberin orduda bulunan yaşı küçük gençleri geri çevirmiş olduğu; ayrıca İslâm ordusunda kadınların yaralıların tedavisi, yardımı ve su hizmeti gibi sebeplerle bulunmakta oldukları bildirilmiştir. Yahudilerin ise cumartesi olması dolayısıyla dinlerinin buna cevaz vermediğini söylemiş oldukları ve orduya katılmadıkları nakledilmiştir. Münafık lider ve müdavimlerinin ise Hz. Peygamberin çoluk çocuğun sözüne uyduğunu söyleyerek ordudan ayrıldıkları böylelikle müslümanların 700 kişi olarak savaşa katıldıkları belirtilmiştir. [768]

"*Savaş alanına giderken ekili tarlalarından geçtikleri Beni Harise kabilesinden Murabba b. Kayzî adlı kör bir kişinin, müslümanların, ekinlerini çiğnediği bahanesiyle Peygamber'e yaptığı hakarete kızan Beni Eşhel'den Sa'd b. Zeyd'in, Murabba'ın kafasını ·ok yayı ile yaralaması üzerine, eskiden aralarında düşmanlık bulunan Beni Hariseler ile Beni Eşheller arasında büyük bir çatışma çıkmak üzere idi ki Peygamber bunu önledi ve yoluna devam etti; nihayet U. Dağı'nı arkalarına, Medine'yi karşılarına alacak şekilde yerleştiler*."[769]

Buradan sonra yazar savaş tertibinden ve Ayneyn Tepesi'ni, Hz. Peygamberin okçulara yaptığı tembihi ve müşriklerin ordu düzenini de bahse konu etmiştir. Buradan itibaren savaşın başlangıç safhası anlatılmıştır. Savaşın Medineliler tarafından bir münafık ile Mekkelilerden bir mürtedin karşılıklı ok atmasıyla başladığını ifade etmiştir. Mübarezeden bahsetmeden savaşın tüm şiddeti ile sürdüğünü belirtmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) de attığı bir harbe

[768] Çağatay, "Uhud Savaşı", 32/492.
[769] Çağatay, "Uhud Savaşı", 32/492.

sebebiyle Übey b. Halef'i yaraladığı bu nedenle onun yolda öldüğünü de ekleme gereği hissetmiştir.[770]

Savaş devam ederken müslümanların ard arda 15 kişi kadar öldürdükleri, bu sahnenin ise onlara kazandıkları ümidini verererek ganimetten yararlanmak maksatlı yerlerini terk ettikleri bildirilmiştir. Yerlerini terk edenlerden bir kısmının da Ayneyn Tepesi'ndeki okçular olduğu, Halid b. Velid'in bu anı kolladığı için geride kalan okçuların arkasından saldırarak onları şehit ettiği dile getirilmiştir. Bunu fark eden ve gerisin geriye kaçan müşriklerin ise geri dönerek savaşmaya devam ettikleri; işte bu kargaşa anında 'Muhammed öldürüldü' sesinin yankılanarak müslümanlar arasında daha çok şaşkınlığa sebebiyet verdiği kaydedilmiştir. Neşet Çağatay bu durumu '*Hz. Muhammed kayboldu.*' şeklinde belirtmektedir. Ka'b b. Mâlik'in Hz. Peygamberi gördüğü, bunu etrafındakilere haber verdiği, bunun üzerine onların da Peygamberin etrafını sardıkları ve ardından dağa doğru çekildikleri ifade edilmektedir. Kaçamayan müslümanlarınsa çarpıştıkları ve şehit oldukları zikredilmektedir. Hz. Hamza'nın özel konumuna değinilerek, şehit olmadan önce birçok müşriği öldürdüğü; şehadetinin ardından ise, benzer şekilde başka bazı müslümanlara da yapıldığı üzere, organlarının çıkarılıp parçalandığı belirtilmiştir. Çağatay burayı *'müslüman şehitlerin cesetlerini parçaladılar*' şeklinde ifade etmiştir.

Savaşın sona ermesi başlığı altında, Ebû Süfyân'ın oradan ayrılmadan önce üç kez 'İçinizde Muhammed var mı?' diye seslendiği, aynı soruyu Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer için de tekrarladığı, ancak herhangi bir yanıt alamayınca onların öldüğü kanaatine vardığı ifade edilmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer bu duruma daha fazla kayıtsız kalamayarak; 'Hepimiz hayattayız' diyerek karşılık verdiği, Ebû Süfyan'ın ise 'Bedir'in intikamını aldıklarını, gelecek yıl tekrar karşılaşalım teklifinde bulunduğu dile getirilmiştir.

Hz. Peygamberin bundan sonra nereye gittiklerini öğrenmek amaçlı sahabilere görev verdiği ve kendisinin de ölenlerin gömülmesi işiyle meşgul olduğu belirtilmiştir. Ayrıca amcasını kulağı, burnu kesilmiş, ciğeri çıkarılmış vaziyette görünce çok üzülüp onların öcünü kat kat alacağına dair yemin ettiği fakat bu yemininden gelen ayetler sebebiyle vazgeçtiği anlatılmıştır. Bu savaşta şehit olanların sayıları söylenerek onlar hakkında şöyle bir paragrafa yer verilmiştir. "*U.S.'ndaki müslüman şehitlerin ünlüleri şunlardır: Hamza b. Abdülmuttalib, Mus'ab b. Umeyr, Abdullah b. Cübeyr, Hanzala b. Ebi Amir, 2. Akabe Biatı'nda nakib atananlardan biri olan Sa'd b. Rebi', Hamza'nın kız kardeşi oğlu ve Peygamberin karısı*

[770] Çağatay, "Uhud Savaşı", 32/493.

Zeyneb'in kardeşi Abdullah b. Cahş. U. S.'nda iki taraftan ölenlerin tam listesi Vakıdi'de, İbn Hişam'da ve öteki kaynaklarda yer almış bulunmaktadır."

Kureyşlilerin yeniden savaş kararı vermeleri başlığında Hamraü'l-esed Gazvesi'ne yer verilmiştir.

Maddede bibliyografyaya yer verilmemiştir. Bu durumda yazarın kişisel derlemesi mi yoksa akademik literatüre dayalı mı olduğu konusunda belirsizlik oluşturmakta; bu da metni ansiklopedik ciddiyetten uzaklaştırmaktadır.

Metni kaleme alırken beş alt başlığa yer verilmiştir ki bu durum olayı hikâye gibi gözükmesinden uzaklaştırmaktadır ve okuyucuyu sıkmamaktadır. Bu da bir savaş maddesi için bilgi yoğunluğunu dengeleyen, mantıksal düzen içinde sunulmasını kolaylaştıran bir unsur konumunda olmuştur. Ayrıca maddenin kronolojik ilkelere uygun biçimde kaleme alınmış olması, hem tarihsel süreçlerin doğru biçimde takibini mümkün kılmakta hem de olaylar arasındaki nedensellik bağlarının sağlıklı biçimde ortaya konmasına imkân tanımaktadır. Bu yaklaşım, metnin iç tutarlılığını ve bütünlüğünü güçlendirdiği gibi, okuyucuya tarihsel gelişimi sistematik bir biçimde izleme olanağı da sunmaktadır.

Kureyşlilerin mallarını savaş için harcamaları Kur'ân-ı Kerîm'den ayetle örneklendirilmiştir: "*VII. Suresinin 36. ayetinde 'Kafirler insanları doğru yoldan saptırmak için mallarını sarf ederler, sonra bundan pişman olacaklar ve en sonunda da mağlup olacaklardır'* şeklinde ifade edilmiştir.[771] Hemen burada belirtelim ki 7. sûre A'raf suresidir ve 36. ayetinin böyle bir meali bulunmamaktadır. Burada bir yanlışlık yapılmıştır: Roma rakamıyla VIII yerine VII yazılmıştır. 8.sûre Enfal suresinin 36. ayetinin meali burada verilenin 'asıl' halidir. Çünkü burada yer alan sadeleştirme bir âyet için ne ölçüde uygundur, tartışmaya açıktır. Ayetin Diyanet Vakfı meali şöyledir: "*Şüphesiz ki inkâr edenler mallarını, (insanları) Allah yolundan alıkoymak için harcıyorlar. Daha da harcayacaklar. Ama sonunda bu, onlara yürek acısı olacak ve en sonunda mağlûp olacaklardır. Kâfirlikte ısrar edenler ise cehenneme toplanacaklardır*."

Maddeye ilk olarak gazvenin isminin nereden geldiği ve gazveye ismini veren dağın başka dağlara bitişik olmaması sebebiyle 'tek' anlamında kullanıldığıyla giriş yapılmıştır. Bu dağın Medine'ye olan uzaklığı ve diğer bazı bilgiler ilave olunmuştur.

Savaşın tarihi '23 Mart 623' şeklinde verilmiş ve yalnızca miladî takvime yer verilmiştir. Ancak bu tarih, Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde zikredilen tarihle uyumsuz olduğu gibi hicrî karşılığı itibarıyla 15 Ramazan 1'e tekabül etmektedir. Neşet Çağatay bu tarihi hangi dönüşüm sistemi ile hesap etmiştir? Böyle bir tarihlendirme, 'Müslümanların gerçekleştirdiği üç büyük

[771] Çağatay, "Uhud Savaşı", 32/492.

savaştan ikincisi' olduğu ileri sürülen bu hadisenin kronolojik konumunu problemli hâle getirmektedir. Zira bu kabul edildiğinde, Medine'ye hicretin hemen ardından çok kısa bir süre içerisinde ikinci büyük savaşın gerçekleşmiş olması gerekecektir ki, bu da hem siyer kronolojisi hem de askerî faaliyetlerin seyri açısından tutarsızlık arz etmektedir.

Savaş hazırlıkları başlığında '*U. S.' na katılacak birliklere, adları Vakıdi'de ve öteki kaynaklarda yazılı olan on beş kadar da kadın katılmıştı'* ifadesi geçmektedir. 'Öteki' kelimesi bir halk anlatısını yansıtmaktadır. Öteki kaynak derken hangileri kastedilmiştir bu meçhuldür. Bilimsel bir yazıdan ziyade sözel bir tonu vardır. Burada ve diğer bazı paragraf aralarında yararlanılan kaynaklardan kimisine isim olarak değinilmiştir. Bilimsel izlenebilirliği artıran bu durum aslında metnin akışını bozmaktadır. Bunun yerine bir kaynakçaya yer verilip burada adı geçen eserlerin zikredilmesi çok daha uygun olabilirdi fakat kaynakça bulunmamaktadır.

Savaşın Medineliler tarafından bir münafık ile Mekkelilerden bir mürtedin karşılıklı ok atmasıyla başladığı ifade edilen bu cümle gayet bulanıktır. Savaşın başlangıcı, "*bir münafık ile bir mürtedin karşılıklı ok atması"* gibi tekil bir olaya indirgenmiştir.

Son paragrafta vefat edenlerin sıralanmasında ise biyografik bilgiler eşit düzeyde verilmemiştir: Bazı isimler yalnızca sayılmışken (örneğin Mus'ab b. Umeyr), bazıları için ek bilgiler (örneğin İkinci Akabe Biatı'nda nakib olarak atananlardan Sa'd b. Rebî', Peygamberin karısı Zeyneb'in kardeşi Abdullah b. Cahş) verilmiştir. Bu durum cümlede dengesiz bir durum oluşturmaktadır. Tüm isimler için kısa açıklamalar verilmeli ya da hiçbiri için verilmemelidir. Ayrıca müslüman olmayan kimseye şehit denilmeyeceği için 'müslümanların şehitleri' ifadesi geçersizdir. Bu ifadenin maddenin tamamına bakıldığı zaman tek bir yerde geçmediği görülmektedir. Son olarak bu paragrafta 'ünlüleri' kelimesi de yakışıksızdır. Durum, gerekli ciddiyetin sağlanamadığını göstermektedir. Çünkü 'ünlü' kelimesi popülerlik gibi çağrışımı olan bir kavramdır. Şehadet ise İslâm'da bir mertebedir, fedakârlıktır. Maddenin tamamına bakıldığında da 'şehit olanlar' yerine 'ölüler' kavramının defaatle kullanıldığı görülmektedir.

Maddede isim olarak verilmemekle beraber 'Bedru'l-mevıd'den kısaca bahsedilmiştir.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde Uhud Savaşı maddesinin yazarı Muhammed Hamidullah, redaktörlüğünü yapan ise Casim Avcı'dır. Metin yaklaşık olarak üç sayfadan ve 2338 sözcükten meydana gelmektedir. Metnin yanında Uhud savaş meydanının krokisi, Uhud Gazvesi'nde Hz. Peygamberin bir ara sığındığı kaya aralığına dair iki resme yer verilmiştir. Bibliyografya bulunmaktadır.

Gazve'nin adını aldığı Uhud Dağı'nın konumunun nerede olduğu ve yüksekliğinden başlanarak çeşitli özellikleri belirtilmiştir. Dağın diğer dağ gruplarından ayrı durması hasebiyle

bu ismin verildiği aktarılmaktadır. Hz. Peygamberin hadisleri arasında 'Uhud Dağı' geçmiş olanların bilgisine yer verilmiştir.[772]

Uhud Gazvesi maddesinde, Bedir Savaşı'nın sonuçlarının Uhud yenilgisinin sebeplerinden biri olduğu, Yahudilerin müslümanlara duyduğu kin ve bu doğrultuda yürüttükleri faaliyetlerin etkili olduğu belirtilmiştir. Ebû Süfyân idaresindeki kervanın elde ettiği kazançların savaş hazırlıkları için kullanılmasına karar verildiği, ayrıca dört kişilik bir heyetin asker toplamakla görevlendirildiği ifade edilmiştir. Yıl boyunca sürdürülen bu hazırlıkların ayrıntılarına da değinilmiştir. Savaşa, erkeklere mânevî destek sağlamak amacıyla bazı kadınların da katıldığı, nihayetinde yaklaşık üç bin kişilik bir ordunun oluşturulduğu aktarılmıştır. Hz. Peygamberin amcası Abbâs'ın, Mekke'de yapılan bu hazırlıklara dair bilgiyi bir vesileyle Medine'ye ulaştırdığı belirtilmiştir. Mekkeli müşriklerin Ramazan ayının 25. gününde yola çıktıkları, Hz. Peygamberin ise görevlendirdiği sahâbîler aracılığıyla bu ordunun hareketine ilişkin bilgi edindiği ifade edilmiştir. Rasûlullah'ın savaşın nasıl karşılanacağı hususunda ashabıyla istişare ettiği, gördüğü bir rüya sebebiyle başlangıçta şehirde savunma yapmayı tercih ettiği, ancak istişare sonucunda çoğunluğun düşmanın şehir dışında karşılanması yönünde görüş bildirmesi üzerine bu karara uyduğu kaydedilmiştir. Sahabilerin Hz. Peygamberin aksine bir tutum sergiledikleri için pişman olsalar da Rasûlüllahın "*Bir peygamber zırhını giydikten sonra Allah onunla düşmanları arasında hüküm verinceye kadar çıkarmaz. Eğer sabreder ve görevinizi yaparsanız Allah zaferi size ihsan edecektir*" dediği ifade edilmiştir.[773]

Hz. Peygamberin bin kişilik bir kuvvetle yola çıktığı bildirilmiştir. Yahudilerden bir grubun orduya katılma talebinde bulunduğu, ancak bu isteğin kabul edilmediği; ordunun sefere çıkmadan önce teftiş edildiği ve yaşça küçük olanların geri çevrildiği kaydedilmiştir. İslâm ordusunun hicrî 3. yılın 7 veya 11 Şevvâl'inde (23 veya 27 Mart 625) Uhud'a ulaşmış olduğu, ordunun düzeninin; sırtlarını Uhud Dağı'na, sol kanatlarını Ayneyn Tepesi'ne, yönlerini ise Medine'ye doğru verecek biçimde oluşturulduğu nakledilmiştir. Bu sırada münafıkların lideri Abdullah b. Übey'in, kendi görüşlerine uyulmadığı gerekçesiyle üç yüz kişilik taraftarıyla ordudan ayrıldığı, Hz. Peygamberin ordunun sevk ve idaresini bizzat üstlenerek sancağı Mus'ab b. Umeyr'e teslim ettiği ve cihâdın faziletine dair bir hitapta bulunduğu da kaydedilenler arasındadır. Ayrıca Ayneyn Tepesi'ne yerleştirilen okçulara savaşın seyriyle ilgili bazı uyarılarda bulunduğu nakledilmektedir. Diğer taraftan, müşrik ordusunun da Uhud'a ulaştığı,

[772] Muhammed Hamidullah-Casim Avcı, "Uhud Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/54-57.
[773] Hamidullah-Avcı, "Uhud Gazvesi", 42/54-57.

Ebû Süfyân komutasındaki ordunun arkasını Medine'ye, önünü ise dağa dönük biçimde konuşlandığı ve aralarında yaklaşık yüz okçunun bulunduğu rivayet edilmektedir.[774]

Savaşın diğer savaşlarda ve Arap adetlerinde olduğu gibi teke tek vuruşma ile başladığı; başlangıç safhasında Kureyş ordusunun sancaktarı Talha b. Ebû Talha'nın ileri atıldığı ancak Hz. Ali tarafından öldürüldüğü bildirilmiştir. Meydan okuyan Talha b. Ebû Talha'nın kardeşi Osman'ın ise Hz. Hamza tarafından etkisiz hâle getirildiği, çatışmanın şiddetlenmesiyle müslüman birliklerinin düşman saflarını yararak ordunun merkezine kadar ilerledikleri ve bu esnada birçok müşrikin öldürüldüğü kaydedilmiştir. Müşrik ordusunun sancaktarlarının peş peşe öldürülmesi sonucunda sancağın yerden kaldırılamadığı, bu durumun müşrik ordusunda moral bozukluğuna yol açtığı dile getirilmiştir. Müslüman askerlerin düşmanı savaş alanından kovaladıkları ve bunu da bir zafer işareti olarak yorumladıkları dolayısıyla ganimetlerin toplanmasına yöneldikleri ifade edilmiştir.

Ayneyn Tepesi'nde konuşlanmış bulunan okçuların büyük bölümünün, düşmanın savaşı kaybettiği zannına kapılarak ganimetlerden pay almak amacıyla bulundukları mevzileri terk ettikleri, bu durumun ise savaşın seyrini değiştirecek bir boşluk doğurduğu kaydedilmiştir. O esnada, ordunun arkasından saldırmak için bekleyen Hâlid b. Velîd'in, küçük bir kuvvetle harekete geçtiği, mevzilerini koruyan Abdullah b. Cübeyr ve on arkadaşını şehit ettikten sonra tepenin doğu yönünden ilerleyerek İslâm ordusunun arkasına saldırdığı nakledilmiştir. Müşriklerin ganimet toplamaya yönelen askerlere baskın düzenledikleri; dolayısıyla yeniden saldırıya geçtikleri ve bu iki yönlü saldırı karşısında müslüman saflarında büyük bir kargaşa yaşandığı ifade edilmiş; savaş düzeninin bozularak birçok asker silahını bıraktığı zikredilmiştir. Ancak kısa süre sonra toparlanarak yeniden mücadeleye girişmiş oldukları kaydedilmiştir. Çatışmaların bu yoğun safhasında Hz. Hamza'nın, Vahşî b. Harb'in attığı mızrakla şehit edildiği; İbn Kamîe'nin, Hz. Peygamber'e kadar yaklaşarak yüzüne kılıç darbesi indirdiği ve bu darbeyle Hz. Peygamberin miğferinin halkalarının kırılarak yüzüne battığı dercedilmiştir. Yine Hz. Muhammed'in (s.a.v) Utbe b. Ebû Vakkas'ın attığı taşla alt dudağının yarıldığı, bir dişinin kırıldığı; Abdullah b. Şihâb'ın darbesiyle de alnından yara almış olduğu detaylarıyla aktarılmıştır. Savaşın ilerleyen anlarında Übey b. Halef'in, Resûlullah'ı öldürme amacıyla hücum ettiği fakat Hz. Peygamberin savurduğu mızrak darbesiyle atından düştüğü ve aldığı yaranın etkisiyle Mekke'ye dönüş yolunda öldüğü belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, daha önce Medine'den ayrılıp müşriklerin safında yer alan Ebû Âmir'in kazdırdığı çukurlardan birine düşen Hz. Peygamberin dizlerinden yaralandığı ifade edilmiştir. Tüm bu zorluklar ve

[774] Hamidullah-Avcı, "Uhud Gazvesi", 42/54-57.

yaralanmalarına rağmen Resûlullahın, savaş meydanında "*Ey Rabbim, kavmime hidayet ver; zira onlar gerçeği bilmiyorlar."* diyerek dua ettiği kaydedilmiştir.[775]

Savaşın en kritik anlarında Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali ve bir grup sahâbînin, Hz. Peygamberin etrafında koruyucu bir çember oluşturarak onu savunmaya çalıştıkları, düşman saldırılarını savuştururken ağır yara alan Talha b. Ubeydullah'ın bu olay neticesinde kolunun işlevini kaybettiği bilgisi verilmiştir. Mus'ab'ı öldüren İbn Kamîe'nin, Hz. Peygamberi öldürdüğünü sanarak bu iddiayı savaş meydanına yaydığı, bunun sonucunda müslümanlar arasında büyük bir kargaşa ve panik meydana geldiği, Resûlullah'ı gören Kâ'b b. Mâlik'in "*Ey mü'minler, müjde! Resûlullah burada!*" şeklindeki nidâsı ile müslümanların yeniden toparlanmasını sağladığı ifade edilmiştir. Çatışmaların sona ermesiyle savaş nihayete ermesinin ardından Hz. Fâtıma, Hz. Âişe, Ümmü Eymenin de aralarında bulunduğu on ila on dört kadın sahâbînin, savaş alanına gelerek yaralıların bakımını üstlendikleri, su ve yiyecek taşıdıkları, Hz. Fâtıma'nın, babasının yüzündeki kanı temizlediği bildirilmiştir.[776]

Ebû Süfyân'ın, bir yıl sonra Bedir'de yeniden karşılaşma teklifinde bulunduğu, bu sebeple ertesi yıl Resûlullah'ın ashabıyla birlikte Bedir'e giderek orada bir hafta boyunca Mekkelileri beklediği ancak Ebû Süfyân'ın ve birliklerinin savaş yerine gelemedikleri zikredilmiştir. Uhud Savaşı'nda yirmiden çok ölüsü olan Kureyş'in ordusunun nihayet savaş alanından Mekke'ye doğru çekildiği beyan edilmiştir.

Müslümanlar yetmiş şehit verdikleri; bunlardan Hanzale b. Ebû Âmir dışında kalanların cesetlerinin müşrikler tarafından ağır biçimde tahrip edildiği, Hz. Peygamberin de amcası Hamza'nın bedeninin bu şekilde parçalanmış olduğunu gördüğünde büyük bir üzüntü yaşadığı nakledilmiştir. Şehitlerin nasıl defnolunduğu bilgisine yer verilmiştir. Hz. Peygamberin, definden sonra sahâbîleriyle birlikte Medine'ye döndüğü fakat ertesi gün Kureyş ordusuna karşı müslümanların cesaretini göstermek amacıyla Hamrâülesed Gazvesi'ne çıkmış olduğu dile getirilmiştir.[777]

Uhud'daki yenilgi sebebiyle Medine'deki münafıkların ve Yahudilerin sevinçlerini gizleme gereği bile duymamaları hasebiyle Hz. Ömer'in, misillemede bulunmak istediği ancak Hz. Peygamberin, "*Yahudiler bizim zimmetimizdedir, onları öldüremem*" ve münafıkları kastederek "*Ben 'lâ ilâhe illallah Muhammedü'r-resûlullah' diyen birini öldürmekten men edildim*" sözleriyle Hz. Ömer'in teklifini reddettiği bildirilmiştir.[778]

[775] Hamidullah-Avcı, "Uhud Gazvesi", 42/54-57.
[776] Hamidullah-Avcı, "Uhud Gazvesi", 42/54-57.
[777] Hamidullah-Avcı, "Uhud Gazvesi", 42/54-57.
[778] Hamidullah-Avcı, "Uhud Gazvesi", 42/54-57.

Yazar buradan sonra Uhud Gazvesi hakkında çeşitli analizler de bulunmuştur. Uhud Gazvesi'nin müslüman toplumu açısından önemli dersler ve ibretlerle dolu bir dönüm noktası olduğu, Hz. Peygamberin bu savaşta da daima uyguladığı üzere istişareye büyük önem verdiği, stratejik açıdan kritik bir konumda bulunan Ayneyn Geçidi'ne okçular yerleştirdiği belirtilmiştir. Ancak bu askerlerin Hz. Peygamberin açık talimatına rağmen görev yerlerini terk ederek ganimet toplamaya yönelmelerinin savaşın gidişatını olumsuz etkilediği ve zaferin elden kaçmasına yol açtığı bildirilmiştir. İşte bu olayın, askeri başarıların sabır, disiplin ve komutanın emirlerine mutlak bağlılıkla mümkün olduğunu ortaya koyduğu, ganimet arzusunun ilahî rızanın ve Peygamber'e itaâtin önüne geçmesinin ise, sonuçta yenilgiyi beraberinde getireceği; bununla birlikte müslümanlar Uhud'da ağır kayıplar vermiş olsalar da tamamen bozguna uğramadıkları, savaşın ilerleyen safhalarında yeniden toparlanarak düşmanı geri püskürtmeyi başardıkları belirtilmiştir. Müşriklerin ise birçok müslümanı öldürerek intikam duygularını tatmin ettikleri, ancak ne Medine'yi işgal edebldikleri ne de müslüman topluluğunu ortadan kaldırma hedeflerine ulaşabildikleri beyan edilmiştir.[779]

Kur'ân-ı Kerîm, özellikle Âl-i İmrân ve Enfâl sûrelerinde Uhud Gazvesi'ne geniş biçimde yer vererek savaşın dinî, ahlâkî ve toplumsal boyutlarına dikkat çekmektedir. Burada yazar bu örneklere çokça yer vermiştir.

Uhud şehitlerinin defnedildiği bölge, tarih boyunca "Meşhed-i Uhud" adıyla anılmıştır. Ancak bu alanda yer alan bazı mezarlar çeşitli nedenlerle kırk altı yıl sonra Cennetü'l-Baki mezarlığına taşınmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliği döneminde, Hz. Peygamber dönemine ait hatıraların korunmasına yönelik çalışmalar başlatılmış; bu kapsamda Resûlullah'ın yaralandığı bölge ile şehit sahâbîlerin kabirlerinin bulunduğu alanlar tespit edilmiş ve bazı mezarların üzerine kubbeli yapılar inşa edilmiştir. Söz konusu yapılar zaman içinde çeşitli onarım, ekleme ve yenileme süreçlerinden geçmiştir. Bu bölge hakkında bilgiler verilerek günümüzde bu mekanın etrafının tel örgülerle çevrili sade bir ziyaret alanı niteliğinde varlığını sürdürmekte olduğu dile getirilmiştir.[780]

Bibliyografya kısmından anladığımıza göre çok detaylı olan bu madde kaleme alınırken birçok kaynaktan fayda sağlama yoluna gidilmiştir. Bunlardan ilk sırada olanlar İslâm Tarihi için vazgeçilmez olan temel kaynaklardır: Vakıdi, İbn Hişam, İbn Sa'd, Taberi vd. Muhammed Hamidullah kendi eserlerinden de bu noktada yararlanmıştır. Kendisinin *Hz. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları* adlı eseri mevcuttur. Urduca İslâm Ansiklopedisi'nde de bu maddeyi M. Hamidullah kaleme almıştır ve yine bu madde de yer verilen kaynaklar arasındadır.

[779] Hamidullah-Avcı, "Uhud Gazvesi", 42/54-57.
[780] Hamidullah-Avcı, "Uhud Gazvesi", 42/54-57.

*The Encycloapaedia of Islam'*da bulunan 'Uhud' maddesi de burada bu kapsamda anılmıştır. Bunun yanı sıra güncel bazı eserlerden de istifade edilmiştir.

Maddeye Uhud'un konum bilgisi ve isminin nereden geldiği belirtilerek başlanmıştır. Hz. Peygamberin hadisleri arasında 'Uhud Dağı' geçmiş olanların bilgisine yer verilmiş olması diğer ansiklopedilerin hiçbirinde göremediğimiz, maddenin kapsamlı ele alındığının önemli bir göstergesidir.

Madde görüldüğü üzere yoğun bir biçimde kaleme alınmıştır. Metin üç ana bölüm şeklinde kaydedilmiştir. Bunlardan ilki savaş öncesi hazırlıklar başlığında; tarafların durumu, yapılan hazırlıklar, asker toplanması, Yahudi ve müşrik faaliyetleri ve Bedir sonrası durum şeklinde ifade edilebilir. İkincisi savaşın gidişatı başlığı altına alınarak; mücadelenin seyri, ilk çarpışmaların gelişimi, savaşın kırılma noktası niteliğindeki olaylar ve mağlubiyetin şekilleniş süreci bakımından ortaya konulmuştur. Üçüncü olarak ise sonuçlar ve sonrası başlığı altında; Gazvenin sonuçları, müslüman toplumda yarattığı psikolojik etkiler, şehitlerin defni ve bu olayın toplumsal hafızadaki yansımalarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Ayrıca Kur'an'da Uhud Gazvesi'ne atıfta bulunan ayetler aracılığıyla savaşın dinî anlamı ortaya konulmuş; Uhud Şehitliği'nin zaman içindeki dönüşümü de tarihî bağlamda ele alınmıştır.

Metin boyunca hadis rivayetlerine, siyer kaynaklarına ve klasik İslâm tarihçilerine dayalı bir çizgi izlendiği belirgindir. Bu durum zaten bibliyografyada kendini net biçimde ortaya koymaktadır.

Tarihlendirmeler hem hicri hem milâdî olarak verilmiştir. Bedrü'l-Mev'îd'e kısaca değinilmiştir. Bu konuda ayrıntılı farklı bir madde de bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerîm'de Uhud Gazvesi'ne değinen âyetlerin sistemli biçimde aktarılması İslâmî bir kavram için çok önemlidir.

Olayların ardından kısa bir çözümlemeye yer verilmiş olması, ansiklopedik bilginin bütünlüğü açısından önemli bir gerekliliğin yerine getirilmesi anlamına gelmektedir. Bu çözümlemede Uhud Gazvesi'nin, istişarenin önemini ortaya koyması; askerî başarıların sabır, disiplin ve komutanın emirlerine bağlılıkla mümkün olduğunu göstermesi; ayrıca ganimet arzusunun ilahî rıza ve Peygamber'e itaâtin önüne geçmesinin yanlışlığını vurgulaması bakımından ibret ve derslerle dolu bir nitelik taşıdığı ifade edilmiştir.

Son olarak maddenin yanında gazve esnasında Hz. Peygamberin bir ara sığındığı kayanın ve Uhud Savaş meydanının krokisine yer verilmiş olması maddenin somutlaşması açısından kıymeti haizdir.

Uhud Savaşı maddesi İslâm-Türk Ansiklopedisi, Yeni Hayat Ansiklopedisi, Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi ve Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde yer almamaktadır.

3.2.2.2. Tercüme Ansiklopedilerde

Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nde Uhud Savaşı maddesi Bedir Gazvesi'ni de yazan Frantz Buhl tarafından kaleme alınmıştır. Metin yaklaşık olarak bir buçuk sayfa ve 870 sözcükten meydana gelmektedir. Herhangi bir şekil veya resme yer verilmemiştir. Bibliyografya bulunmaktadır.

Buhl, Bedir maddesini yazdığı metodunun ve üslubunun aynısını burada da uygulamıştır. İlk olarak Uhud hakkında bilgi vermiştir. Bölgenin arazi şartları, Medine'ye olan uzaklığı bunlardan bazılarıdır. Bedir Savaşı'nın intikamı için Mekkelilerin harekete geçtiği; Peygamberin ise kendiyle beraber yaşlı kimselerin de hilafına olacak şekilde açık arazide düşmanla çarpışmaya karar verdiği ifade edilmektedir. Buradan sonra Peygamberin savaş düzeni konusunda arkasını dağa vererek kuvvetlerini dağın eteğine yerleştirmesini '*düşmanınki kadar garip bir strateji düzeni'* olarak nitelemektedir. Başlangıçta galip olunacağının ümidini taşımakta olan müslümanların tepenin başını '*bir şeyler elde etme'* amacıyla terk etmeleri sebebiyle Halid b. Velid'in durumu fark edip saldırıya geçmesi sonucu işlerin değiştiğini ifade etmektedir. "*Nihayet Peygamberin şehid edildiği şayiasının çıkması üzerine müslümanlar geri çekilmeye başladı'* denilmektedir.[781]

Paragrafın devamında ise; "*Peygamberin kaya yarığına saklanması sonucunda savaşa pek alışık olmayan Mekkeliler zaferden sonuna kadar yararlanmayı bilmediler ve evlerine dönmek üzere yola koyuldular. Bu suretle Peygamber kötü bir akıbetten kurtuldu ise de bilhassa amcası Hamza'yı kaybetmiş olmakla büyük bir mateme büründü. Rivayetler pek farklı olduğu için esirlere nasıl davranıldığı hakkında vazıh bir fikir edinmek kolay değildir*." denilmiştir.[782]

Buradan itibaren sonuna kadar şehit olanların nereye, nasıl defnedildiği hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. Ardından bu mezarların üzerine sonradan yaptırılan türbe ve camilerden ayrıntılı olarak söz edilmiştir. "*Wavell'in bildirdiğine göre 1908'de Medine demiryolunun açılışı bedeviler arasında bir ayaklanmaya sebep oldu ve bunun sonucunda Hamza'nın kabrini ziyarete gelen hacıları korumayı deruhte eden Bani Ali kabilesi ziyarete gelenlere mani olmamakla birlikte onlar için her türlü mesuliyeti reddetti. Arabistan'ın şimalinde hüküm süren Vehhabiler orayı ziyarete müsaade etmekle birlikte bütün mukaddes mezar ve türbelerde ibadeti doğrudan doğruya yasaklamıştır."* şeklinde Uhud Savaşı ile çok da önemli bir bağlantısı olmayan malumata yer vermiştir.[783]

[781] Buhl, "Uhud", 13/13.
[782] Buhl, "Uhud", 13/13.
[783] Buhl, "Uhud", 13/14.

Vakıdi'den alındığı öne sürülerek şöyle bir bilgiye yer verilmiştir: "*Uhud şehitlerine ait olarak gösterilen müşterek mezarların aslında Ömer zamanında açlıktan ölen bedevilere ait olduğunu öne sürmüşlerdir*."[784]

Bibliyografya kısmında yazar Istahrî, Mukaddesî, Yâkut, İbn Hişam, Taberi, Vakıdî, İbn Sa'd gibi ilk İslâm tarihçilerinden yararlanmıştır. Bunun dışında Bruckhardt'ın *Reisen in Arabien*, Burton'un *A Pilgrimage to Mekkah*,Wavell'in *A Modern Pilgrim* ve Caetani'nin *Annali dell Islam* adlı eserlerinden faydalandığını kaydetmiştir.[785]

Frantz Buhl ilk olarak Uhud Dağı ve özelliklerinden başlayarak maddeye giriş yapmış olmakla beraber bir savaşın sebepleri, zemini, ön koşullar, hazırlık safhası ve bu aşamada olan olaylar; savaşın başlaması ve yine bu süreçte neler yaşandığı, tarafların güçleri, çatışmanın başlangıcı, kaynaklarda verilen farklılıklar; savaşın sonucu ve etkileri gibi durumların neredeyse hiçbirine yer vermemiştir. Böyle bir ansiklopedi metni ciddi biçimde eksiktir. İçerik bakımından savaşın mahiyetini açıklamaktan tamamen uzak kalmıştır. Savaşın tarihi için 'hicretin üçüncü senesi'nden başka bir ibare geçmemektedir.

Tüm yazdığı maddelerde olduğu gibi kendi yorumlarını katarak ciddi bir tarafsızlık ihlali yapmıştır. Müslümanların savaş stratejisi hakkında *'garip bir strateji düzeni'* demiştir. *'Nihayet Peygamberin şehid edilmesi'* biçimindeki kullanım, 'nihayet' kelimesinin doğasında bulunan '*bekleyişin gerçekleşmesi'* anlamıyla çelişmektedir. Bu ifade, olayın önceden beklenmiş veya kaçınılmaz bir sonuç gibi sunulmasına yol açtığından anlam bakımından problemli bir tercihtir. Bu durumda ya kelimenin amacı dışında kullanıldığı kabul edilmelidir ya da metinde böyle bir beklentinin varlığı açık biçimde ortaya konmalıdır. Eğer ki böyle bir beklenti varsa da bu aynı zamanda ansiklopedinin misyonu ile de uyuşmaz.

"Savaşa pek alışık olmayan Mekkeliler zaferden sonuna kadar yararlanmayı bilmediler" ifadesi öznellik içeren yazarın değerlendirmesidir. Sonuna kadar yararlanmayı bilmemelerini ifade etmesi ise 'yararlansalardı daha iyi olurdu' anlamını en azından örtük biçimde taşımaktadır.

"Rivayetler pek farklı olduğu için esirlere nasıl davranıldığı hakkında vazıh bir fikir edinmek kolay değildir." ifadesi geçmektedir; fakat Uhud Savaşı'nda esir alma durumu gerçekleşmemiştir. Yazar olmayan esirlere nasıl davranıldığını düşündüğüne göre 'müslümanların' esir aldığını kastetmektedir. Aslında yazar Bedir Gazvesi'ni değerlendirirken esirlere nasıl davranıldığına dair bilgileri tarafsız olarak yazsa idi bu yorumu yapma gerekliliğini burada hissetmezdi. Fakat orada 70 tane esir alınmasına ve Hz. Peygamberin

[784] Buhl, "Uhud", 13/14.
[785] Buhl, "Uhud", 13/14.

onlara iyi davranılmasını emretmesine rağmen bunlara hiç değinmemiş ve ehemmiyetsiz görmüştür. Yazar maddeleri subjektif bir gözle yazmıştır.

Metnin son kısımları, savaşın asli içeriğinden uzaklaşarak mezarlara, türbelere, camilere ve çeşitli yapılara dair tali bilgilerle doldurulmuştur. Bu yönelimin, Frantz Buhl'un topografyaya olan kişisel merakından kaynaklandığı düşünülebilirse de, böyle bir tercihin ansiklopedik bir savaş maddesi açısından metodolojik bir hata teşkil ettiği açıktır. Sebep her ne olursa olsun, metinde konu ağırlığı bakımından belirgin bir orantısızlık ve içerik dengesizliği mevcuttur. Bu daha önce de İslâmî maddelerde yazarlık yapan Buhl'un genel karakteristiğidir.

Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde Uhud Savaşı maddesinin yazarı ve bibliyografyası bulunmamaktadır. Madde yaklaşık yarım sayfa ve 340 sözcükten meydana gelmektedir.

Maddeye "*Medineli Müslümanlarla Mekkeli müşrikler arasında yapılan savaş"* denilerek giriş yapılmıştır.

Bedir'de yenilgiye uğrayan müşriklerin kısa süre içerisinde Arap kabilelerinden bir ordu hazırladıkları ve müslümanlarla Uhud Dağı civarında karşı karşıya geldikleri ifade edilmektedir. Müşrik ordusunun yaklaşık üç bin kişiden oluştuğu, buna karşılık Hz. Muhammed'in (s.a.v) Ayneyn Tepesi'ne elli kişilik bir okçu birliği yerleştirdiği belirtilmektedir. Ayrıca müşrik kuvvetlerinin bir kısmının cepheden saldırıya geçtiği, bir kısmının ise Ayneyn Tepesi istikametine yöneldiği aktarılmaktadır.

İlk aşamada bu saldırıların püskürtüldüğü ve müslümanların üstünlük sağladığı, ancak bazı müslümanların savaşın kazanıldığı düşüncesiyle ganimet toplamaya yönelmeleri üzerine, Halid b. Velid kumandasındaki birliklerin ve müşrik ana kuvvetlerinin yeniden saldırıya geçmesi sonucunda müslümanların iki ateş arasında kaldığı ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra Hz. Muhammed'in (s.a.v) öldürüldüğüne dair bir şayianın yayılması üzerine savaş alanında karışıklık yaşandığı, yaralanan Hz. Peygamberin bir mağaraya çekildiği ve müslüman askerlerin onun etrafında toplandıkları nakledilmektedir.

Ebû Süfyan'ın müslümanlara yeterince kayıp verdirdiği kanaatiyle geri çekildiği; ancak Hz. Muhammed'in (s.a.v) bundan emin olamaması sebebiyle onların ardından keşif birlikleri gönderdiği, kendisinin de Hamrâü'l-Esed mevkiinde konaklayarak beş bin ateş yakılmasını emrettiği kaydedilmektedir. Savaşın sonunda Uhud'da müslümanlardan yetmiş, müşriklerden ise yirmi üç kişinin hayatını kaybettiği belirtilerek madde hitama erdirilmiştir.

Maddede bazı ayrıntılarla konu netleştirilmeye çalışılmıştır. Özellikle savaş sonrası Hz. Peygamberin Hamraü'l-esed mevkiine geçerek orada beklemesi ve ateş yaktırması incelediğimiz ansiklopedilerin çoğunda bulunmayan bir bilgidir.

Metnin giriş kısmında kullanılan “Medineli müslümanlar” ve “Mekkeli müşrikler” ifadeleri yerinde bir tercih olarak değerlendirilmelidir. Zira taraflardan birinin yalnızca memleket veya yer adıyla, diğerinin ise dinî kimliğiyle tanımlanması terminolojik açıdan tutarsızlığa yol açabilmektedir. Bu bakımdan her iki tarafın da hem coğrafi aidiyet hem de dinî kimlik bakımından dengeli bir biçimde ifade edilmesi metnin anlatım bütünlüğü ve terminolojik açıdan daha uygun görünmektedir.

Metinde müşriklerin 3000 denilerek asker sayısına yer verilmiş olmakla beraber müslüman birlikler hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bedir Savaşı sonrası gelişen süreç hakkında malumat kaydedilmiş, Uhud Savaşı ile olan bağlam kurulmuştur. Metnin temel örüntüsü kabaca yansıtılmıştır.

Halid b. Velid, Ayneyn Tepesi gibi önemli bazı durum, kişi veya mekanlar aktarılmakla beraber çoğu eksik kalmıştır: Halid b. Velid, Ayneyn Tepesi, Hz. Peygamberin yaralanması ve onun öldüğüne dair çıkan şayia vd. Bununla beraber istişare sonucu düşmanı şehrin dışında karşılama durumu, Hz. Muhammed’in (s.a.v) okçulara talimatı, münafıkların ordudan ayrılması sebebiyle sayının 700’e düşmesi, Hz. Hamza’nın şehadeti gibi durumlar noksan bırakılan kısımlardır.

Metinde müslümanlardan hayatını kaybedenlerle müşriklerden ölenlerin aynı kavramla ifade edildiği görülmektedir. Her ne kadar iki grubun aynı konumda değerlendirildiği açıkça belirtilmese de kullanılan dil böyle bir izlenim doğurmaktadır. Zira her iki taraf için de “ölü” ifadesinin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Oysa İslâmî terminolojide savaşta hayatını kaybeden müslümanlar için “şehid” kavramı kullanılmaktadır. Bu bakımdan yazarın konuya daha hâkim olması durumunda müslümanlar için “şehid” ifadesini tercih etmesi beklenirdi. Aksi hâlde kullanılan terminoloji, İslâm tarih yazımındaki yerleşik kavramlarla tam olarak örtüşmemektedir.

Ana Britannica Ansklopedisi’nde Uhud Savaşı maddesinin yazarı ve bibliyografyası bulunmamaktadır. Madde yaklaşık yarım sayfa ve 135 sözcükten meydana gelmektedir.

Savaşın 625 yılında Hz. Muhammed (s.a.v) önderliğindeki müslümanlarla ile Mekkeliler arasında Uhud Dağı’nın eteklerinde vuku bulduğu nihayetinde ise Hz. Peygamberin yara alması ve müslümanların yenilgisi ile sonuçlandığı kaydedilmiştir.

Mekkelilerin Bedir Savaşı’nı kaybetmelerinin ardından duydukları intikam duygusuyla Uhud Savaşı için hazırlıklara başladıkları ifade edilmektedir. Bu gelişmeyi haber alan Hz. Muhammed’in (s.a.v) savaş öncesinde ashabıyla istişarede bulunduğu ve yapılan istişare neticesinde yaklaşık bin kişilik bir kuvvetle şehrin dışında mevzilendiği aktarılmaktadır. Savaşın başlangıcında Mekkelilerin ilk saldırısının püskürtüldüğü; ancak zaferin kazanıldığı

düşüncesiyle ganimet toplamaya yönelinmesi üzerine Mekkelilerin yeniden saldırıya geçmesi sonucu savaşın seyrinin müslümanların aleyhine döndüğü belirtilmektedir. Bunun yanı sıra savaş esnasında Hz. Peygamberin öldüğüne dair bir şayianın yayılması üzerine müslümanlar arasında panik yaşandığı, buna rağmen Hz. Muhammed'in (s.a.v) küçük bir grupla mücadeleyi sürdürdüğü ve savaşın müslümanlardan çok sayıda kişinin ölmesiyle sona erdiği nakledilmektedir.[786]

Madde savaşın genel görüntüsünü kabataslak yansıtmakta ise de ilmi derinlikten uzak olup önemli eksiklikler barındırmaktadır. Metinde 'müşrik' ifadesi kullanılmamış daima 'Mekkeliler' denilmiştir. Savaş öncesi müşriklerin hazırlığı, 3000 kişi ile ve kadınlarla yola çıkmaları, Rasûlullah'ın gazveden önce gördüğü rüya, münafıkların müslümanları yarıyolda bırakması ve aslında sayılarının 700 civarı olması, Hz. Peygamberin Ayneyn Tepesi'ne yerleştirdiği okçular, Uhud Gazvesi'nde göze çarpan bir olay olarak müşriklerin cesetlere müsle[787] yapması gibi savaşın seyrini ve süreci anlamak için ele alınması gereken birçok konu ele alınmamıştır.

Müslümanların savaşta hayatını kaybedenleri için İslâmî literatürde "şehid" kavramı kullanılmaktadır. Bu nedenle ansiklopedik bir metinde söz konusu kavramın tercih edilmesi daha uygun olacaktır. Ancak ilgili metinde bu nitelendirme yerine "ölü" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.

Savaş hakkında özellikle Al-i İmran sûresinde yer alan ayetlere yer verilmemiştir.

Uhud Gazvesi maddesi Cumhuriyet Ansiklopedisi ve Walt Disney 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisi'nde bulunmamaktadır.

3.2.3. Hendek Gazvesi

3.2.3.1.Te'lif Ansiklopedilerde

İnönü Ansiklopedisi'nde 'Hendek Savaşı' maddesi yazarı belli değildir. Metin yaklaşık yarım sayfadan ve 241 sözcükten meydana gelmektedir. Herhangi bir şekil veya resme yer verilmemiştir. Bibliyografya bulunmamaktadır.

"*Mekkeliler ile Medineliler arasında yapılan savaşlardan biri"* şeklinde bir giriş yapılmıştır. Savaşın sebebi olarak ise putperest Mekkelilerin İslâmiyet'e ve Peygamber'e olan karşı duruşları olduğu şeklinde bir açıklama yapılmıştır.

---

[786] "Uhud Savaşı", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986), 21/369.

[787] Müsle: savaştan sonra cesetlerin kulak, burun ya da dudak gibi çeşitli uzuvlarını kesmek, parçalamak, aşağılamak ve cesetleri tahrip ederek hakaret etmek şeklinde görülen bir Cahiliye adetidir. İslâm dini bu tür davranışları katiyen yasaklamıştır.

Hz. Peygamberin '*Cahil Mekkelilerin'* baskılarına dayanamayarak 24 Eylül 624'te hicret ettiği, öncesinde ise müslümanlara Habeşistan'a göç edebileceklerini söylediği ifade edilmiştir. Putperest Mekkelilerin Hz. Muhammed'e (s.a.v) ve yanındaki müslümanlara Medine'de rahat vermedikleri ifade edilerek Bedir ve Uhud savaşlarına çok kısa değinilmiştir. Mekkelilerin bu savaşlardan sonra da düşmanlıklarının bir türlü dinmediği ve kısa bir süre içinde 10.000 kişi oluşturarak Medine'ye saldırdıkları belirtilmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) ise bu kayda değer kuvvet karşısında Selman-ı Farisi'nin tavsiyesiyle şehrin etrafına çukurlar açtırdığı ve bu şekilde Mekkelileri bozguna uğratmayı başardığı ifade edilmiştir. Yalnız bu çukurların uzunluklarına, şehrin neresine kazıldığına dair bilgilerin net olmadığı da ilave olunmuştur.

Maddede hem te'lif sorumluluğunun hem de akademik dürüstlüğün gereği olan bibliyografya bulunmamaktadır. Bu eksiklik, yazarın dayandığı literatürü ve değerlendirme çerçevesini görünmez kılmaktadır. Zaten görüldüğü gibi bilgiler çok sathî ve belirsizdir. Savaşı genel hatlarıyla bile vermekten yoksundur.

Metinde kronolojik olarak bilgiler yer almamıştır. Tarihlere yer verilmemiştir. Hendek kelimesinin anlamından söz edilmemiştir. Eserde yalnızca hicret bağlamında '24 Eylül 624' şeklinde tek bir miladî tarih verilmektedir; ancak bu tarihin hicrî karşılığı 4 Rebîü'l-âhir 3'tür. Zaten hicrî takvimin başlangıç noktası bizzat hicret olayıdır ve bu nedenle takvimin ilk yılına tekabül etmektedir. Böyle bir tarihlendirme hatası, ansiklopedik bir maddeden beklenen titizlikle bağdaşmadığı gibi, çalışmanın genelinde tarihlerin miladî–hicrî uyumunun gözetilmediğini de göstermektedir. Ayrıca bu yanlışlık münferit bir hata olmanın ötesine geçerek, ansiklopedi boyunca uygulanan tarih verme biçiminin tutarlılığını da tartışmalı hâle getirmektedir. Bu nedenle söz konusu tarih çeviriminin, ansiklopedik bilgi üretiminde vazgeçilmez olan kronolojik kıyaslama ilkesi açısından ciddi bir zaaf teşkil ettiği belirtilmelidir.

Maddede Kur'ân-ı Kerîm'de bu gazve hakkında ne söylenildiğine dair atıflar bulunmamaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v) ve Selman-ı Farisi dışında herhangi bir isim verilmeden düz bir anlatı görülmektedir.

Hendek Gazvesi'ni "*Mekkeliler ile Medineliler arasında yapılan savaşlardan biri*" olarak nitelendirmek, olayın tarihsel gerçekliğini ve İslâm tarihinde oynadığı dönüştürücü rolü ciddi biçimde basitleştirmektedir. Bu ifade, savaşı sıradan bir yerel çatışma düzeyine indirgerken; Hz. Peygamberin askerî liderliği, müttefik kabilelerin katılımı, Yahudi kabileleriyle ilişkiler ve stratejik savunma hamlesi gibi temel unsurları tamamen dışarıda bırakmaktadır. Oysa Hendek Gazvesi, yalnızca bir askerî karşılaşma değil, Medine toplumunun siyasal birliğini pekiştiren ve Kureyş hegemonyasının kırılmasına zemin hazırlayan kritik bir

dönüm noktasıdır. Ayrıca sadece Medineliler ifadesi yanlıştır. Medineliler dendiğinde, şehirde yaşayan tüm topluluklar (Müslümanlar, Yahudiler ve hatta münafıklar) kastedilmiş olur. Oysa Hendek Savaşı'nda Medine'nin bütün halkı aynı safta yer almamıştır. Müslümanlar, Hz. Peygamberin önderliğinde savunma yapmışlardır. Benî Kurayza ise kuşatma sırasında anlaşmayı bozarak taraf değiştirmiştir.

Olayların tarihsel arka planı, taraflar ve savaşın sonucu gibi yönler yüzeysel biçimde geçilmiş; ayrıca bazı bilgiler netlikten uzak, yoruma kapalı biçimde sunulmuştur. Ansiklopedi maddelerinde açıklık, tutarlılık ve bağlamsal bütünlük esastır. Bu bakımdan söz konusu metin, bilgi yoğunluğu bakımından çok yetersiz, analitik düzlemde ise çok sınırlı bir görünüm sergilemektedir. Madde müellifin kafasında oluşturduğu bilgileri keyfi şekilde yazdığı izlenimi vermektedir. Ansiklopedik ve akademik yazım standartları açısından ciddi eksiklikler barındırmaktadır. Kullanılabilirlik bakımından ciddi sınırlılıklar taşımaktadır. Eğitimsel, akademik veya araştırma amaçlı başvurular için uygun olmadığı kanaatini taşımaktayız.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde Hendek Gazvesi Muhammed Hamidullah tarafından yazılmıştır. Yaklaşık olarak bir buçuk sayfa ve 1362 sözcükten meydana gelmektedir. Metnin kenarında Hendek Gazvesi'nin yapıldığı yerleri gösteren plana da yer verilmiştir. Bibliyografya bulunmaktadır.

Gazvenin tam tarihi hem miladi hem hicri olarak verilerek Medine önlerinde yapıldığı ifade edilmiştir. Bu savaşa Kur'an'-ı Kerim'de birçok grubun saldırması sebebi ile gerçekleştiği için 'Ahzab' yani gruplar denildiği, şehrin korunması amacı ile hendekler kazıldığı için de 'Hendek' savaşı denildiği belirtilmiştir.[788] Kur'ân-ı Kerîm'de 'Ahzab' ismi ile anılan sûrenin bazı ayetlerinin bu savaş ile ilgili olduğu belirtilmiştir. Uhud Gazvesi sonrası müslümanların hem müşriklerle hem Yahudilerle arasının daha da kötü bir hâl aldığı, müslümanların kısa sürede toparlanıp yaptıkları seferlerle Kureyş'in kervan yollarını kapattıkları kaydedilmiştir. Fakat Gatafan, Fezâre ve Esed, Süleym, Kureyş, Kinâne ve Sakif kabileleri yaptıkları anlaşmalarla ittifak ederek Medine'yi üç taraftan çevirmeyi düşündükleri zikredilmiştir. Yazar burada bu kabilelerin ne karşılığında ve nasıl anlaştıkları konusuna dair detaylı bilgilere yer vermiştir.

Kureyşlilerin savaş hazırlığına girişmelerini haber alan Hz. Peygamberine buna mukabil çeşitli hazırlıklara başladığı ve istişare sonucu şehrin içinde kalmaya karar verilerek şehrin çevresine 5.5 km uzunluğa, 9 m. genişlik ve 4.5 m. derinliğe sahip olan çukurlar kazdırdığı

[788] Muhammed Hamidullah, "Hendek Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,1998), 17/194-195. (Bu madde 2025 yılında güncellenmiştir.)

nakledilmiştir. Aynı zamanda kendisi için bir Türk çadırı kurulan Rasûlullah'ın hendeklerin kazılmasında bizzat çalıştığı ifade edilmiştir.[789]

Düşman ordusunun 10-12.000 kişiden oluştuğu ve geldiklerinde hendeklere çok şaşırdıkları zikredilmiştir. Bu arada Benî Nadir Yahudilerinin Benî Kurayza Yahudilerini kışkırtmaları ve Hz. Peygamberin bunu duyar duymaz önlemini alarak onları kuşatmış olması nakledilmiştir. Yeni müslüman olan ama bu durumdan kimsenin haberdar olmadığı Nuaym b. Mesud'un da yaptığı stratejik diplomasinin düşmanlar arasında bir çözülmeye yol açtığı; onun düşman tarafları birbirine düşürmek için hem Benî Kurayza'ya hem de Kureyş ve Gatafân kabilelerine yanlış bilgiler vererek bu sayede müttefik kuvvetler arasında güvensizlik oluşturduğu ve ittifakın bozulduğu kaydedilmiştir.[790]

Kuşatma süresince taraflar arasında yoğun bir ok ve taş atışı yaşandığı, müşrik ordusunun hendeğin zayıf noktalarından geçerek saldırı imkânı aradığı; bu bağlamda Kureyş ordusunun önde gelen savaşçılarının dar bir bölgeden hendeği aşmayı başardıkları, içlerinden Amr b. Abdüved'in İslâm ordusuna mübâreze teklifinde bulunduğu bildirilenler arasındadır. Müşriklerin savaşa iyi hazırlandıklarını düşündükleri için kısa sürede savaşın biteceğinin hesabını yaptıkları fakat işin uzamasının havanın soğumasına, haram ay olan Zilkade'nin yaklaşmasına ve yiyeceklerin tükenmesine yol açtığı bu durumda Kureyşlilerin komutanı Ebû Süfyan'ın kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldığı ifade edilmiştir.[791]

Hamidullah, söz konusu gazvede müslümanların karşı karşıya kaldıkları güçlükleri ve Hz. Peygamberin yoğun muhasara şartları sebebiyle bazı namazlarını gece vakitlerinde eda etmek durumunda kaldığını belirtmektedir. Ayrıca konuyla irtibatlı Kur'an ayetlerine de atıfta bulunulmuştur. Savaş sırasında altı müslümanın şehit olduğu, sekiz müşriğin öldürüldüğü bilgisine yer verilmiştir. Müellif, bu gazvenin ardından Hz. Muhammed'in (s.a.v) askerî stratejisinde bir değişikliğe giderek savunma pozisyonundan taarruza geçtiğini ve Kureyşlilere karşı inisiyatifi daha çok ele aldığını da ifade etmiştir.[792]

Hamidullah kaynakçada İbn Hişam, Vakıdî, İbn Sa'd, Taberî, Belâzûrî gibi birçok erken dönem İslâm tarihi kaynaklarından hem de hadis kaynaklarından faydalanmıştır. Zaten kendisinin '*Hz. Peygamberin Savaşları'* adlı bir eseri bulunmaktadır. Yine kendisinin '*el-Vesâiku's-siyasiyye* ve *İslâm Peygamberi'* adlı çalışmalarından yararlanmıştır. Ayrıca *The Encyclopaedia of Islam*'ın birinci ve ikinci baskılarında farklı müellifler tarafından kaleme

[789] Hamidullah, "Hendek Gazvesi", 17/194-195.
[790] Hamidullah, "Hendek Gazvesi", 17/194-195.
[791] Hamidullah, "Hendek Gazvesi", 17/194-195.
[792] Hamidullah, "Hendek Gazvesi", 17/194-195.

alınan ilgili maddeye yer vermiştir. Bunun yanında, söz konusu ansiklopedinin Urduca tercümesinde yer alan "Hendek" maddesini üç buçuk sayfa bizzat kendisi yazmış ve bu çalışmayı da kaynakçasına dâhil etmiştir. Dolayısıyla madde, kaynakları ayrıntılı biçimde referans göstererek akademik şeffaflık ve doğrulama imkânı sağlamaktadır.

Maddeye gazvenin hem hicri hem miladi tarihi verilip, 'Hendek' kelimesinin anlamı ve gazveye ne sebeple bu ismin verildiği açıklanarak giriş yapılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de bu savaşa 'Ahzab' denilmesi ve bu ismin verilme sebepleri belirtilmiştir. Kabilelerin neler karşılığında bu savaşa giriştikleri ve nasıl anlaştıkları konusuna dair detaylı bilgilere yer verilmiştir. Madde yalnızca savaşın askerî yönünü değil, siyasi, ekonomik ve sosyo-dini arka planını da özetlemektedir. Özellikle Benî Nadîr'in faaliyetleri, Yahudi kabilelerinin ittifaklardaki rolü ve savaş sonrası stratejik sonuçlar ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

Hz. Peygamberin gerek savaş öncesinde gerekse savaş esnasında gerçekleştirdiği faaliyetler ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Hendek kazısının planlanması, iş bölümü yapılması ve bizzat kazı çalışmalarına katılması, kuşatma süresince savunma hattını sürekli denetlemesi ve stratejik bölgelerin korunmasına yönelik tedbirler alması da özellikle vurgulanmıştır. Ayrıca, savaş öncesinde Medine'deki Yahudi kabileleriyle yapılan anlaşmalara dayanarak iç güvenliği sağlama yönündeki çabalarına değinilmiştir. Bununla birlikte, mübâreze hadisesi ve Nuaym b. Mes'ûd'un diplomatik girişimlerinin Hz. Peygamber tarafından nasıl yönlendirildiği de zikredilmiştir. Maddede gazvenin kronolojik seyrine dikkat edilmiştir. Ansiklopedi maddesinin niteliğine uygun olarak, metinde ne önemsiz ayrıntılara girilmiş ne de konu aşırı ölçüde özetlenmiştir. Böylece dengeli bir bilgi sunulmuştur. Yazar, olayları yalnızca aktarım düzeyinde bırakmayıp, stratejik, sosyal ve politik boyutlarıyla da ele alarak analitik bir perspektif sunmaktadır.

"Hendek Savaşı" maddesi İslâm-Türk Ansiklopedisi, Yeni Hayat Ansiklopedisi, Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi ve Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde bulunmamaktadır.

3.2.3.2. Tercüme Ansiklopedilerde

Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nde 'Handak' maddesi Arent Jan Wensinck tarafından yazılmıştır. Yaklaşık bir sayfa ve 254 sözcükten meydana gelmektedir. Herhangi bir şekil veya resme yer verilmemiştir. Bibliyografya bulunmaktadır.

"*Hendek, çukur*" şeklinde bir girişin ardından kelimenin kökeninin aslında Ârâmî dilinden Arapça'ya geçmiş olabileceğine dair bilgilere yer verilmiştir. Bu kelimenin izahı için başka bir müellif tarafından yazılan referans verilmiştir.[793]

Selman-ı Fârisi'nin Medine'yi müdafaa için çukur açma fikrini vermiş olması hasebiyle o zamandan beri 'handak' veyahut 'ahzab' tabirlerinin kullanılageldiği belirtilmiştir. Hendeğin boyutları konusunun muhtelif olduğu ifade edilmiş ve özellikle bu bölümde İnönü Ansiklopedisi'nde yer alan 'Hendek' maddesindeki malumatın sadeleştirilmiş haliyle hemen hemen aynı bilgilere yer verilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı'nın İslâm Ansiklopedisi'nde "*Sîra ile diğer muhtelif tarih kitapları hendeğin uzunluğu ile şehrin hangi cihetini müdafaa etmek üzere kazıldığı hakkında muhtelif malumat vermektedir. Lakin çarşı meydanından ve Sal' adındaki tepeden başlayarak bilhassa şimal ve şimal-i şarkîye ve kısmen de cenuba doğru uzandığı tahmin edilebilir*." denilmektedir. İnönü Ansiklopedisi'nde ise "*Hendeğin uzunluğu ve şehrin hangi taraflarında kazıldığı hakkında çeşitli rivayetler vardır. En kuvvetli rivayete göre hendek Sal tepesinden başlamış, kuzey, kuzeydoğu ve kısmen de güneye doğru uzanmıştır*." şeklinde ifade edilmiştir.

Hendeğin kazılması ile ilgili bilgilere kaynaklarda sık yer verildiği; burada Peygamberin de kazdığı, çalışılırken birçok şiir söylendiği, ensar ve muhacir hakkında bir dua olduğu dile getirilmiştir. Son olarak ise 'Al-Handak' kavramının birçok mahalleye isim olduğu belirtilmiştir.[794]

Yazar aralarda gösterilen 'İbn Sa'd, Belâzûrî *Fütuh*, Yâkût *Mu'cem*, Buhârî ve Müslim'in Cihad babları' şeklindeki referansları dışında bibliyografyada Sprenger *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, Grimme *Mohammed*, Caetani *Annali dell' Islam*, A.J.Wensinck *Mohammed en de Joden te Medina* adlı eserleri kaynak göstermiştir.

Kısa bir metinde dahi 'handak' ve 'hendek' biçimlerinde farklı yazımların bulunması, yazarın ya da çevirmenin metin bütünlüğü ve dil denetimi konularında özen göstermediğini ortaya koymaktadır. Bibliyografya da metin içi referanslar dışındakiler tamamen oryantalistlere aittir.

Tafsilatlı bilgi için 'Madina ve Muhammed' maddelerine yönlendirme yapılmıştır. Fakat Madina maddesine gittiğimizde Medine'ye, Medine maddesine gittiğimizde ise kısa birkaç cümleden sonra detaylar için Muhammed maddesine bir yönlendirme mevcuttur. Medine maddesinde 'Hendek' için genişliği bir kulaç olan mütevazı ebada rağmen düşman üzerinde

[793] Arent Jan Wensinck, "Handak", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1987), 5/209.
[794] Wensinck, "Handak", 5/209.

tesir ettiği ifade edilmiştir.[795] Detaylı denilen farklı bilgiler yok denilecek derece önemsizdir. Medine muhasarası sebebi ile bu ad verildiği fakat ebadına dair bilgilerin farklılıklar arz ettiği söylenmiştir. Yönlendirme yapılan 'Medine' maddesinde ise hendekler 'bir kulaç' olarak ifade edilmiştir. Bir kulaç yaklaşık olarak 180 cm'ye tekabül etmektedir. '*Hz. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları'* adlı bir çalışmaya sahip olan Muhammed Hamidullah Hendek Gazvesi bölümünde hendeklerin uzunluğu hakkında bazı çıkarımlarda bulunmuştur. Şöyle ki: "*Hz. Peygamber hendeğin kazılması işini şu şekil bir plan altına almıştı: Kazılacak yerleri işaretledi, her on kişilik takıma kırk zir'alık yer ayırdı, derinlik ve genişlik mesafeleri de tayin edilmişti. Benim istihraç ettiğime göre kazılan hendeğin uzunluğunun 5.5 km olması icab etmektedir. Genişlik ve derinlik hiçbir kaynakta sarih olarak zikredilmemektedir. Bununla beraber bu hususa dair tesadüfi bir atıf zikredeceğiz. Tarihçiler Selman'ul-Farisi'den bahsederlerken onun sağlam bünyeli ve birçok kimsenin yapabileceği bir işi tek başına yapabildiğini mesela 5 zira uzunluğunda ve 5 zira derinliğinde toprağı tek başına kazdığını zikretmektedirler. Bu hendeğin derinliği hakkında katî bir malumat olamaz zira diğer kimseler Selman'ın kazdığı kısma devam edip ameliyeyi ilerletmiş olabilirler. Şöyle bir kayda da rastlanmaktadır: Bir tek dar köşe müstesna hendeğin hiçbir tarafından düşmanın en seçkin atlıları bile sıçrayarak içeri nüfuz edemezlerdi. İstisna edilen bu köşe herhalde tarassut kulesi vazifesini gören tepelerle çevrili ve şayet düşman buradan ilerlerse okçuların mukabelesiyle kolaylıkla durdurulabilecek bir mahaldi… düşman atlılarından Nevfel'ul-Mahzûmî nakledildiğine göre bu hendekten atlamak istemiş fakat atı ile birlikte içine düşmüştür. Tüm bu delillere göre hendeğin 9 metre eninde, 4.5 metre derinliğinde olması mümkündür."*[796]

Maddede ilk olarak kelime izah edilmeye çalışılarak metne başlanmıştır. Fakat Kur'ân-ı Kerîm'de hangi sebeple 'Ahzab' denildiğine veyahut ayetlerde yer alan referanslara hiç değinilmemiştir. Madde, ansiklopedik bir yazıdan beklenen kapsam ve derinlikten uzaktır. Zaten oldukça kısa olan metin, savaşın kronolojisini, taraflarını, nedenlerini, ön hazırlık safhasını ve sonuçlarını belirtmeden yalnızca önemsiz ayrıntılara yer vermektedir. Hangi yıl, hangi şartlar altında gerçekleştiği, müslümanlar ile Mekke müşrikleri arasındaki ilişkilerin bu savaşa nasıl evrildiği, yahut Benî Kurayza'nın tutumu, Nuaym b. Mes'ûd'un rolü, savaşın seyri gibi tarihsel bakımdan belirleyici unsurlara hiç değinilmemiştir. Bu nedenle metin, okuyucuya Hendek Gazvesi'ni tanıtmak yerine yalnızca kelimenin kökenine dair sınırlı bir dilbilimsel bilgi

[795] Frantz Buhl, "Medine" *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1987), 7/464.
[796] Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları,* çev. Salih Tuğ, (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1981), 137.

sunmaktadır. Maddenin sonunda olayın çok önemli olan tarihsel etkisine hiç değinilmemesi, metni yalnızca dağınık malumat içeren bir müsvedde hâline getirmiştir. Bilgilendirici olmaktan tamamen uzaktır ve geliştirilmeye çok muhtaç bir not görünümündedir.

Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde 'Hendek Savaşı' maddesinin yazarı İsmail Erünsal'dır. Metnin bibliyografya bilgisi bulunmaktadır. Yaklaşık yarım sayfa ve 578 sözcükten meydana gelmektedir.

Hendek Savaşı'nın Hicretin 5. yılında (627), Medineli müslümanlar ile Mekkeli müşrikler ve müttefikleri arasında gerçekleştiği belirtilmiştir. Savaşın asıl tertipçisinin, Medine'den sürülen ve intikam almak isteyen Yahudi Beni Nadir kabilesi olduğu vurgulanmıştır. Bu kabilenin, Gatafan ve Fezare gibi topluluklarla iş birliği yaparak Mekkelileri Medine'ye saldırmaya teşvik ettiği aktarılmıştır.[797]

Hz. Muhammed'in, (s.a.v) düşman planlarını öğrenince Medine'de savunma hazırlıklarına giriştiği ve şehir dışında savaşmak yerine içeride sığınma kararı aldığı ifade edilmiştir. Savunma amacıyla şehrin çevresine hendek kazılması fikrinin Selman-ı Farisi'ye ait olduğu kaydedilmiştir. Yaklaşık 5,5 km uzunluğundaki bu hendeğin kazılmasında tüm Medine halkının çalıştığı ve hazırlıkların düşman gelmeden tamamlandığı bildirilmiştir.[798]

10.000 kişilik düşman ordusuna karşı müslümanların 3.000 kişiyle Sel Dağı yakınında karargâh kurduğu nakledilmiştir. Hendekler sayesinde düşman saldırılarının sonuçsuz kaldığı ve savaşın bir süre karşılıklı atışmalarla devam ettiği dile getirilmiştir. Kuşatma sırasında Beni Kureyza Yahudilerinin müslümanlara ihanet etme girişiminde bulunduğu, ancak alınan önlemlerle bu tehdidin etkisiz hale getirildiği ifade edilmiştir.[799]

Müslümanların karşı tarafı stratejik hamlelerle ve casuslar vasıtasıyla bölmeye çalıştığı belirtilmiştir. Düşman saflarında ortaya çıkan erzak sıkıntısı, şiddetli soğuklar ve fırtına gibi etkenlerin orduda çözülmeye yol açtığı vurgulanmıştır. Sonuç olarak, Ebû Süfyan komutasındaki Mekkelilerin kuşatmayı kaldırarak geri döndüğü ve her iki taraftan da sekiz kayıpla savaşın sona erdiği kaydedilmiştir.[800]

Bibliyografya kısmında Ahmet Refik Altınay'ın *Gazavat-ı Celile-i Peygamberî* (1908); M. Abdülkadir Ulusoy'un *Büyük Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Gazveleri* (1948); İbn Hişam'ın *Sîret-i Rasûlullah* (1963); Muhammed Hamidullah'ın *Hz. Peygamberin Savaşları ve İslâm Peygamberi* (1962-1969) gibi toplam sekiz eserden yararlanılmıştır. Kaynaklar genel

[797] İsmail Erünsal, "Hendek Savaşı", *Meydan Larousse Ansiklopedisi* (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1990), 5/774.
[798] Erünsal, "Hendek Savaşı", 5/774.
[799] Erünsal, "Hendek Savaşı", 5/774.
[800] Erünsal, "Hendek Savaşı", 5/774.

itibariyle modern dönem araştırmalarına dayanmaktadır. İbn Hişam dışında ilk dönem eserlerinden istifade edilmemiştir. Listedeki en güçlü ismi Muhammed Hamidullah'ın eserleri oluşturmaktadır.

Metne bakıldığında konunun genel hatlarıyla yer yer de detay bilgilerle oluşturulduğu ve kronolojik olarak doğru bir anlatım sergilediği görülmektedir. Detay sayılabilecek ve diğer birçok ansiklopedide görülmeyen bilgilerden bazıları savaşın diğer isimleri olan 'Ahzab' ve 'Hisar' kavramları, hendek kazma fikrinin müslüman tarihçiler tarafından genel itibariyle Selman-ı Farisi'nin fikri olduğunun kabul edildiği fakat bazılarınca 'Allah'ın Hz. Muhammed'e (s.a.v) ilham ettiği', hendeklerin boyutları hakkında bilgiler, müslüman mahallelerini korumakla vazifelendirilen bazı sahabiler, müslümanların bir süre namaz kılmak için bile vakit bulamayışları gibi.

İslâmî terminolojiye dikkat edilerek ilk olarak savaşın 'Medineli müslümanlarla Mekkeli müşrikler' arasında yapıldığı kaydedilmiştir. Metin yapısal olarak da giriş, gelişme ve sonuç bölümlerinden oluşması hasebiyle anlaşılır bir vaziyettedir. Madde gayet nesnel ve objektif bir bakış açısıyla ele alınmış; muhtelif rivayetlere yer verilmekle beraber yazar kendi nitelemelerini ya da yorumlarını katmamıştır.

Bu savaşın bahse konu edildiği Ahzab sûresi ve diğer ayetlerden aktarılan bilgiler bağlamında örneklere yer verilmemiştir.

Savaş sonucu müslümanlar ve müşriklerin toplam sekiz ölü verdiklerinin ifade edilmesi müslümanlar ile müşriklerin ölülerini aynı kefeye koyma izlenimi veren niteliksel farkı muallak hâle getiren bir üslup taşımaktadır. Dolayısıyla İslâmî literatüre uygunluğu açısından ayırt edilmesi gereken ve korunması gereken temel bir unsurdur.

Ana Britannica Ansiklopedisi'nde 'Hendek Savaşı' maddesinin yazar ve bibliyografya bilgisi bulunmamaktadır. Madde yaklaşık yarım sayfa ve 155 sözcükten oluşmaktadır.

Müslümanlarla Mekkelilerin yaptıkları bu savaş sonucu müslümanların saldırı üstünlüğüne geçtikleri ifade edilerek metne giriş yapılmıştır. 625 yılında Mekke ordusunun dağınık müslüman ordusunu yenilgiye uğrattığı, Hz. Muhammed'in (s.a.v) yara aldığı bu savaş sonrası Bedevî gruplarla birleşen Mekkelilerin 10.000 kişi ile Medine'ye geldikleri ifade edilmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) 'Selman-ı Farisi'nin teklifi ile şehrin çevresine hendekler kazdırdığı; savaşın uzamasından ve olumsuzluklardan etkilenen Bedevîlerin desteğini çekmesi üzerine Mekkeli süvarilerin dağıldıkları' belirtilmiştir. "*Hz. Muhammed, Medineli müslümanlar ve Mekkeliler arasında eşitliği sağlayan bu zaferden sonra Mekkelilerin ticareti engelleyen bu düşmanlıktan artık bıkmış olmasından yararlanarak 628'de Mekkelilerle müslümanlara daha*

geniş ayrıcalıklar kazandıran Hudeybiye Antlaşması'nı yaptı" denilerek madde sonlandırılmıştır.[801]

Madde yüzeysel, kısa ve ilmi derinlikten tamamen uzaktır. Metinde Mekkeliler için müşrik ifadesi hiç kullanılmamıştır. Hendek Savaşı'ndan önce yapılan Uhud Savaşı'na temas edilmiştir fakat iki gazve arasında yaşanan bazı gelişmelere yer verilmemiştir. Yahudilerin rolüne dair bilgi nakledilmemiştir. Bu savaşa neden 'Hendek' denildiği; hendeklerin boyutu, savaşın diğer isimleri gibi bilgiler bulunmamaktadır. Bedevî Arap kabileleri denilmiş fakat hangi kabileler olduğuna dair bilgiler nakledilmemiştir. Bu gazve ile ilgili olarak inzal olan ayetlere ve Hz. Peygamberin sözlerine temas edilmemiştir. İslâmî terminolojiye ait kelimeler yoktur: sahabi, ensar, muhacir, gazve vd. maddede, savaşın seyrinde önemli bir rol oynayan ve yeni müslüman olarak uyguladığı taktikle öne çıkan Nuaym b. Mes'ûd'a değinilmemiştir. Ayrıca Selman-ı Farisi bahsinden hemen sonra Mekkelilerin savaşın uzaması üzerine dağıldıkları ifade edilmiştir. Arada yaşananlara dair hiçbir bilgi kaydedilmemiştir.

'Mekkelilerin bu düşmanlıktan bıkmasından yararlanan Hz. Peygamberin Hudeybiye Antlaşması'nı yaptığı' şeklindeki ifade, tarihî süreci açıklama bakımından eksiktir. Öncelikle "düşmanlıktan bıkma" şeklindeki ifade, oldukça basit bir anlatım olup Hudeybiye Antlaşması'nın ortaya çıkış sebeplerini açıklamak için yeterli değildir. Zira söz konusu antlaşmanın gerçekleşmesine zemin hazırlayan belirli tarihî ve siyasî gelişmeler bulunmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v) ve müslümanlar Hudeybiye süreci öncesinde umre yapmak amacıyla Mekke'ye yönelmişler ve buna müsaade etmek istemeyen müşriklerle bunun neticesinde bir anlaşmaya varılmıştır. Öte yandan müşriklerin müslümanlarla bir anlaşma yapmaya istekli olduklarını söylemek de güçtür.[802] Bu nedenle Mekkelilerin savaştan bıkarak müslümanlara ortam hazırladıkları veya süreci kolaylaştırdıkları şeklinde bir değerlendirme tarihî verilerle tam olarak örtüşmemektedir. Dolayısıyla söz konusu ifade, meselenin arka planını yeteri kadar yansıtmayan bir yorum niteliğindedir.

Cumhuriyet Ansiklopedisi'nde 'Hendek Savaşı' maddesi maddesinin yazar ve bibliyografya bilgisi bulunmamaktadır. Madde yaklaşık yarım sayfa ve 440 sözcükten oluşmaktadır.

Hendek Savaşı'nın hicretin 5. yılında (627) müslümanlarla Mekke öncülüğündeki putperest Arap kabileleri arasında gerçekleştiği ifade edilmiştir.[803]

---

[801] "Hendek Savaşı", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986), 10/569.
[802] İbn-i Hibban, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 213-218.
[803] "Hendek Savaşı", *Cumhuriyet Ansiklopedisi* (İstanbul: Arkın Kitabevi, 1968), 6/1646.

Savaşın çıkmasında daha önce Medine'den çıkarılıp Hayber'e yerleştirilen Nuzayr kabilesinin etkili olduğu bildirilmiştir.

Hz. Muhammed (s.a.v)'in tavsiyesi doğrultusunda Selman el-Farisi'nin (?-656) önerdiği hendek kazma yönteminin uygulanarak Medine'nin savunmaya hazırlandığı belirtilmiştir. Mekkeliler ile bazı Arap kabileleri ve bazı Yahudi gruplarının oluşturduğu yaklaşık 10.000 kişilik bir ittifak ordusunun Medine'yi kuşattığı, ancak hendeği aşamadıkları için şehri abluka altına almakla yetindikleri aktarılmıştır.

Kuşatma sırasında bazı çatışmaların meydana geldiği; fakat ablukanın uzaması, ikmal güçlükleri, şiddetli bir fırtına ve ittifak kuvvetleri arasındaki güvensizlik sebebiyle kuşatmanın yaklaşık 20 gün sonra sona erdiğinin ve düşman ordusunun geri çekildiğinin ifade edildiği görülmektedir. Antlaşmayı bozarak düşman tarafına katılan Beni Kurayza kabilesinin ise savaş sonrasında ağır şekilde cezalandırıldığı aktarılmıştır. Ayrıca savaştan sonra İslâm'a girip büyük yararlılık sağlayacak olan Halid bin Velid (?-642) ile Amr bin el-As'ın (573?- 663) da görev aldığı kaydedilmiştir.

Son olarak savaşın, hem uygulanan savunma taktiği hem de büyük bir ittifak ordusunun sonuç alamadan dağılması bakımından önemli bir gelişme olarak ve bunun ardından İslâm'ın Arap yarımadasında daha hızlı yayılmasına zemin hazırladığı ifade edilmiştir.

Metin kısa olmakla beraber kronolojik olarak savaşın seyrini, öncesini ve sonrasını vermesi açısından anlamlıdır. Savaşta müslümanların karşısında yer alan grup için 'putperest' ifadesi kullanılarak yerinde bir tercih yapılmıştır. Metinde şahıslar bahse konu edilirken doğum ve vefat tarihlerine yer verilmesi uygun olmuştur.

Savaşın çıkmasında etkili olan Yahudi 'Nuzayr' kabilesi hakkında bilgi verilmiştir. Fakat Medine'de bulunan Yahudi kabileleri 'Benî Nadir, Benî Kurayza ve Beni Kaynuka'dır. Hayber'e giden Yahudi kabilesi ise Benî Nadir'dir. Dolayısıyla burada bir yanlışlık söz konusudur.

Metinde Hendek Gazvesi hakkında birçok ayetin yer aldığı Ahzab sûresinden bahsedilmemiştir. Selman-ı Farisi'den bahsedilmekle beraber savaşta önemli rolü olan Nuaym b. Mesûd'a yer verilmemiştir. Genel itibariyle nesnel ve objektif bir perspektifle madde kaleme alınmıştır.

"Hendek Savaşı" maddesi Walt Disney 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisi'nde bulunmamaktadır.

3.3. HZ. PEYGAMBER ve AİLESİ

Bu çerçevede ele alınacak maddelerden ilki 'Hz. Muhammed (s.a.v)' dir. Sonrasında Hz. Peygamberin eşi 'Hz. Âişe' değerlendirilecektir.

Söz konusu ansiklopedide ele alınacak madde bulunmuyorsa, bu durum o maddenin sonunda ayrıca belirtilmiştir.

3.3.1. Hz. Muhammed (s.a.v)

3.3.1.1.Te'lif Ansiklopedilerde

İnönü Ansiklopedisi'nin '*Muhammed (Resûlu'llah) Ebü'l-Kasım Muhammed b. Abdillah, Hâtemü'n-Nebiyyîn (el-Enbiyâ), Habîb'Ullah, Fahr-ı Âlem'* maddesindeki yazarı İsmet Parmaksızoğlu'dur. Metin yaklaşık olarak yedi buçuk sayfadan ve 5600 sözcükten meydana gelmektedir. Bibliyografya bulunmamakla beraber metnin paragraf aralarında bazı eserlere atıflar yapılmıştır. Herhangi bir resim veya şekil bulunmamaktadır. Hz. Peygamberin isminin geçtiği yerlerde 'M.', 'Hz. Py.' ya da 'Hz. M.' ifadeleri kullanılmıştır. Nadiren de olsa Peygamber ya da Resûl-i Ekrem şeklinde açık yazıldığı olmuştur.

Metin; 'Hayatı, Peygamberliği, Nübüvvete Doğru, Risalet, Hicret, Medine' şeklinde çeşitli alt başlıklara ayrılmıştır.

Maddeye '*Mekke 570, Medine 632 son Peygamber'* şeklinde bir giriş yapılmıştır. Hicretten 53 yıl önce; Batılılara göre Ağustos 570, Mısırlı astronom Muhammed el-Felekî'nin hesaplarına göre ise 20 Nisan 571 tarihinde dünyaya geldiği ifade edilmiştir.[804] Hayatına dair bölümde Hz. Peygamberin babasının, annesinin, dedesinin vefatından amcasının yanında yaşamaya başlamasına kadarki dönem kısaca ele alınmıştır. Torun ve dede ilişkisinde dikkati çeken 'dedesi Abdülmuttalib'in onu çok sevdiği o kadar ki torunlardan ziyade amcalarının bile onu kıskandığı; dedesinin bu konuda daha da ileri giderek Allah'tan her ne dilerse torunu adına dilediği' nakledilmiştir. Amcası Ebû Leheb ile arasının açık olmasının sebebininse Ebû Leheb'in Ümeyyeoğulları ile yaptığı iş birliği neticesinde sarsılan Haşîmî otoritesini tekrar sağlamaya çalışan diğer amcası Ebû Talib'in yanında yer alması olarak kaydedilmiştir. Ficar denilen 'mukaddesata tecavüz' savaşına iştirak ettiği bu sırada amcası Zübeyr'in haksızlıklarla mücadele için kurduğu Hilfü'l-fudûl'e katıldığı dile getirilmiştir.[805]

Hz. Peygamberin ticaret kervanlarına ilk önce amcası vasıtasıyla katıldığı ve sonra bu işi sürdürdüğü ifade edilmiş; bu esnada Hz. Hatice'nin kervanını da yönettiği bildirilmiştir. Hz.

[804] İsmet Parmaksızoğlu, "Muhammed", *İnönü Ansiklopedisi* (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1976), 24/378.
[805] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/379.

Muhammed'in (s.a.v) birçok sefere bu sebeplerle katıldığı hatta Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde de bu seferlere vurgu yapılan kısımlar olduğu ifade edilmiştir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) özellikleri şu şekilde nakledilmiştir: "*25 yaşına gelen Hz. M. sahip bulunduğu maddi ve manevi güzelliklerle herkesin dikkatini çekmekte idi. Hayat dolu, alçak gönüllü, yoksul fakat iyiliksever, okuması yazması yok fakat zekî ve namuslu oluşu, iri siyah gözlü, görme gücü kuvvetli, beyaz tenli, parlak beyaz dişli, geniş alınlı, ince kavis kaşlı yüzü, sırım gibi adeleli vücudu, geniş göğsü, iri gövdesi ve omuzlarına kadar dökülen temiz kokulu saçları ile Hz. M. gerçekten bir erkek güzeli idi…İşte bu üstünlükleri iş sahibi Hz. Hatice'yi büyüledi ve duygularını bir kâhin olan Bnt Münye (Nüfeyse)aracılığıyla Hz. M.'e ulaştırarak onu kendisi ile evlenmeye razı etti."* Bu evlilik neticesinde '*iki kız dört oğlan altı çocuklarının*' olduğu; bunların kimlerle evlendikleri, vefatları gibi bazı durumlar da belirtilmiştir. En küçük kızı Hz. Fatıma hakkında ise Hz. Ali ile evlendiği Peygamberin ehl-i beytinin bu evlilikten türediği dile getirilmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) peygamberliğine kadar kaynaklarda Hilfü'l-fudûl esaslarının uygulanmasına önem verdiği; Hacerü'l-Esved'in yerine yerleştirilmesi sırasında ortaya çıkan anlaşmazlıkta ise hakem rolü üstlendiği ifade olunmaktadır. (Metinde 'hacer-i esved' şeklinde geçmektedir.)[806]

Peygamberliği başlığında "*Her fikir adamında, her misyon sahibinde olduğu gibi insanlığa en sağlam, sarsılmaz, tutarlı ahlâk düsturunu armağan eden Hz. M. de misyonunu açıklamaya ve çağrıda bulunmaya başladığı andan itibaren kendine inananlar ve inanmayanlarca hakkında söylenen öğücü ve kınayıcı sözler bugün büyük bir kütüphane meydana getirecek kadar çoktur."* demektedir. Buradan sonra yazar Hz. Peygamber'e inanmayanlar, onun peygamberliğini kabul etmeyenler hakkında bilgi vermiştir. Bu iddiada olanların delillerinden ilki olarak Rahip Bahira olayından bahsetmiş ve *"Hristiyan bir rahibin dokuz yaşında, üstelik de hor görülen bedevî bir Arap çocuğunda Allah'ın müstakbel elçisini tanıdığına inanmak safdillik olur. Hele rahibin sözlerinin bu küçük çocuğun zihninde ve ruhunda o yaşta böyle bir hırs uyandırmasını düşünmek aklın alacağı bir şey değildir."* diyerek değerlendirmiştir. Rahip Nastura ve Hz. Peygamberin üzerinde etkili olduğu iddia edilen şahısları bu meyanda izah etmiştir.[807]

İslâm'ı reddeden Hristiyanların Hz. Peygamber hakkında akla ve hayale gelmeyen isnadlarda bulunduklarını dile getirerek şöyle demektedir: "*Mutedil bir araştırmacı olan Johannes ed-Dımeşkî (Saint Jean Damascene) hariç olmak üzere önce onu Bizanslılar hırpaladılar; ağır hakaretlere boğdular. Bunlardan Ebû Kurre, Bahira (Abdülmesih el-Kindî)*

[806] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/379.
[807] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/380.

ile Hz. M.'in (Abdullah el-Hâşimî) tartışmalarını kaleme alarak onu yıpratmaya çalıştı. Hz. M.'i bir deve hırsızı, bir büyücü, bir çete reisi gibi tasvir etti. Onu yalancı Allah gibi gösterenler, mü'minlerin ona insan kurban ettiklerini söyleyenler çıktı. Camilerin birer puthane ve putları kıran M.'in de altın bir putla tasvir edildiğini söyleyenler oldu. Bunlardan Chanson d'Antioche yazarı, mozaik bir kaide üstüne oturmuş bir fil sırtında altın ve gümüşten yapılmış kocaman bir M. heykelini gözüyle görmüş gibi anlatır. Endülüs'e saldıran Charlemagne şövalyelerinin de müslüman putlarını yıktıklarını Chanson de Roland'da okumak mümkündür. VII. Yüzyılda yaşayan Roudolphe de Ludheim'den günümüze kadar Nicolas de Cuse, Vives, Maracci, Hottinger, Bibliander,Prideaux, Pierre Venerable, Pieere Pascal v.b. Hz. M.'i bir yalancı, Kur'ân-ı Kerîm'i de bir saçmalar mecmuası olarak göstermeye çalıştılar. Papa III. Innocent (1198-1216) onu Deccal olarak ilan etmekten çekinmedi. XIV. yüzyılda Raymond Luble, XVI. yüzyılda Guillaum Postel, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ise Roland, Gagnier, Broglie,Ernest Renan, Voltaire, Pascal, Malebranche ve Montesquieu gerek müslümanlık gerek onun Peygamberi hakkında iftiralarla dolu çok yanlış şeyler yazdılar. (Metnin bu kısmında kullanılan bazı nitelendirmeler, bilimsel nesnellik ve akademik üslup çerçevesinde sınırları aşması sebebiyle çıkarılmıştır.) *Bu aşırı yazarlara karşı, Boulainvilliers, Seholl, Cossin de Perceval, Dozy, Sprenger, Barthelemy Saint Hilliaire, de Castries, Carlyle, William Moir ve İslâm Ansiklopedisi'nde Muhammed maddesini yazan Fr. Buhl ise Hz. M. hakkında oldukça müsaid ve medhedici ifadeler kullandılar. Bunlara te'lifçi yazar E.Dermenghem'i de katabiliriz. Ona inanan, inançlarında aşırı giden ve sevenler ise Hz. M.'de doğumu anından itibaren beşer üstü bir varlık ve üstünlük görmekte ısrar ettiler. Bizzat Kur'ân-ı Kerîm'de ve sayısız Hadis-i Şerif'lerde ondan ancak bir uyarıcı, bir yol gösterici ve münzir olarak söz edildiği halde bu aşırı sevgi yüzünden Hz. M. çok defa çeşitli mucizeler gösteren beşer üstü bir varlık olarak tasvir edildi."* Buradan sonra yazar Hz. Peygamberin doğumundan itibaren çeşitli mûcizelerden bahsetmiştir. Burada bir de kaynak atfı yaparak Mevlana Şiblî ve Süleyman Nedvî'nin *Asr-Saadet* kitabına işaret etmiştir. Bununla birlikte İslâm tarihçilerinin tek mûcize olarak Şakku'l-kamer hadisesini gördüğünü belirtmiştir. Bunlar dışında da birçok mucizeden İslâm tarihi kitaplarından bazılarına atıf yaparak nakletmiştir.[808]

'Nübüvvete Doğru' başlığında Hz. Peygamberde dini şuurun uyanmasında putperest olmayan kişilerin, hanîf olanların, Hristiyan, Yahûdî hatta Sâbîlerden kimselerin sözleri ve konuşmalarının tesirli olduğunu belirtmiştir. 'Margoliuth'un iddiasına rağmen' putlara tapmama konusunda küçüklüğünden beri dikkatli olduğu ifade edilmiş ve çeşitli örnekler

[808] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/380.

verilmiştir. Rahip Bahira ile görüşmesinde kendisinden Lat ve Uzza'ya yemin etmesi istendiğinde reddetmesi, eşinden ilk istediği şeyin Uzza putuna tapmayı bırakması, ilk çocuğu doğduğunda onun isminin Abdü'l-Uzza konması üzerine bu ismi değiştirerek Kasım yapması, dostu Ebûbekir'in adını Abdü'l-kâbe'den Abdullah'a değiştirmesi, gençlik yıllarında akrabalarının zoruyla katıldığı panayırın 'en parlak anında' neredeyse bayılayazmasının onun putperestliğe karşı bir bilincin geliştiğinin en net işaretleri olduğu nakledilmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) 35 yaşından sonra iç dünyasında bir araştırmaya yönelerek bazı kimselerin yaptığı gibi Ramazan aylarında Hira mağarasında inzivaya çekildiği; 'itikaf'tan çıktıktan sonra ise evinden önce Kâbe'yi ziyaret edip yedi kere tavafta bulunduğu anlatılmaktadır. Yazar bu durumun tahmini olarak beş kez gerçekleştiğini belirtmektedir. Bu durumu şöyle ifade etmektedir: "*Nihayet kırk yaşını altı ay geçe, Milâd'ın 610 yılının Ramazan ayında, tahminen beşinci defa Hira mağarasına çekildiğinde ve ayın son üçte birine gelindiğinde garib bir tecelli oldu. Daha önce gördüğü esrarlı yaratık birdenbire göründü. Elinde tuttuğu üstü yazılarla dolu ipekten bir kumaş parçasını uzatarak ona oku diye buyurdu*." Olayın sonrası Hz. Peygamberin ağzından ifade edilerek Cebrail meleği vasıtasıyla gönderilen ilk vahiy nakledilmiş ve parantez içerisinde 'el-Alâk XLVI,1-5' sûre ve âyet numarası verilmiştir.[809]

Yazar paragrafın devamını şu şekilde kaydetmektedir: "*Allah'ın sırları ile dolu bütün bir kitabı o anda kavramış bulunuyordu. Esrarlı yaratık ondan uzaklaştı. Kendi de içine bir kitap yazılmış gibi bir hisle uyandı. Çılgın bir hâlde mağaradan çıktı, ayaklarını taşlara, kayalara çarparak koşmaya başladı. Hîra dağının tepesine vardığında gökten ona 'Resûlu'llah (Allah'ın elçisi) diye hitap edildiğini duydu…Melekten başka bir şey görünmüyordu. Sanki ateşten bir taht üstüne oturmuş, sessiz, hareketsiz kendini seyrediyordu. Korktu, şaşırdı ve hayretten donakaldı. Toprağa secdeye kapandı."* Yazar bundan sonra Hz. Peygamberin üstü başı parçalanmış, ayakları kan içinde evine gittiğini, yorgun bir çocuk gibi olduğunu ifade etmektedir. Eşi Hz. Hatice'ye başına gelenleri anlattığında onun teskin ettiğini ve Hz. Ebûbekir ile beraber Varaka b. Nevfel'e gittiklerini belirtmektedir. Böylece 'nebîlik' döneminin başladığı fakat iki veyahut üç yıl süren bir sessizlik devresinin olduğu nakledilmektedir. Bu süre zarfında da Hz. Peygamberin canına kıymaya tevessül ettiği, ailesi ile olan ilişkilerini tamamen kestiği, dağlarda kırlarda yattığı buna rağmen tüm kaygısının ruhunu saflaştırmak ve sonsuz iyiliğe ulaşmak olduğu bildirilmektedir. Bu haliyle etrafındakiler ona Rabbin seni terk etti herhalde dediklerinde sadece gülümsediği ve tattığı manevi zevkten heyecana daldığı da kaydedilenler

[809] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/381.

arasındadır. Fetret devresinden sonra '*Müddessir CXXIV Libasa bürünme'* ve '*Duhâ XLIII*' sûrelerinin inmeye başlamasıyla nübüvvetin yerini risâletin aldığı ifade edilerek 'Risâlet' başlığına geçilmiştir.[810]

Fetret döneminde 'peygamberlik iddiasının' yayıldığı fakat bu süre zarfında Mekkelilerin herhangi bir inanışına, davranışına 'saldırıda' bulunmadığından karşı güruhun nezdinde 'acınacak zavallı bir meczup' gibi bakıldığı belirtilmiştir.[811] Şuarâ 'XXVI' sûresinin 214-217.'deki '*Sen en yakın hısımlarını nizar et'* mealindeki ayetlerinin gönderilmesinin ardından ise akrabalarına ziyafet verdiği ifade edilmiştir. İlk ziyafette davetlilerin yemeğin ardından hızlıca dağılması sebebiyle herhangi bir konunun gündeme getirilemediği, buna karşılık tavsiye üzerine Ebû Leheb'in davet edilmediği ikinci ziyafette ise onun davetsiz olarak ortaya çıktığı; Hz. Muhammed'in (s.a.v) konuşmaya başladığı sırada Ebû Leheb'in 'Bizi bu saçmalıklar için mi topladın?' diyerek tepki gösterdiği belirtilmektedir. Bunun üzerine törelere uyarak Safâ tepesinde bu konuşmayı yaparak insanları uyardığı, kendisinin peygamber olarak gönderildiği kaydedilmiştir. Fakat bu konuşmada da Ebû Leheb ile olan diyalog uzunca bildirilmiştir. Burada Ebû Leheb ile Hz. Peygamber arasında olan bu hadise şöyle nakledilmiştir: "*Ebû Leheb birden: 'Sana lanet olsun' diye bağırdı. O anda Hz. M. sarardı, kızardı, amcasına boş gözlerle baktı. Gözleri döndü; boğulur gibi oldu. Ağzından köpük geldiği görüldü. Elini bu lafları söyleyen adama doğru uzattı. Artık o değil, Melek söylüyordu. Ebû Leheb'in iki eli de kurudu. Kendisi de helâk oldu. O alev saçan ateşler içinde yanacaktı. Leheb amca ile yeğen arasındaki münaferet bu olayla artık son raddeye ulaşmış oluyordu. Ebû Leheb ile karısı Ümmü Cemil önce gelinleri olan Hz. M.'in kızları Rukıyye ile Ümmü Külsûm'ü oğullarından boşatmakla ona ve ailesine hakaret ettiler. Bu da yetmedi. Hz. M.'in evini taşlamaya başladılar; her türlü kötülüğe teşebbüs ettiler. Hz. Peygamber ise aldığı buyruk gereğince Mekke'nin sosyal yapısını yermeye başladı."*[812]

Yazar Hz. Muhammed'e (s.a.v) yapılan bazı yanlışları dile getirmiş, onun karşılık olarak ne yaptığına dair bilgi bulunmadığını fakat herhangi bir bedduada da bulunmadığını kaydetmiştir. Hz. Peygamberin artan baskısı ve gönderilen dehşet verici ayetler karşısında Kureyşlilerin, amcası Ebû Talib'ten onu istedikleri, çeşitli tekliflerde bulundukları bunun karşılığında Ebû Talib'in yeğenini çağırarak 'sağ oldukça kendisini yalnız bırakmayacağını' söylediği dile getirilmiştir. Tekliflerini bu sefer Hz. Muhammed'in (s.a.v) kendisine yönelttikleri fakat karşılığını bulamadıkları hatta onun teklifi getiren Utbe'ye Mü'min

[810] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/381.
[811] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/381.
[812] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/382.

sûresinden cevaplar verdiği esnada ona bir hâl olduğu nakledilmiştir. Burada sûre ismi yanında 'XC' rakamı verilmiştir.[813] Yapılan zulümlerin sadece Peygamber'e olmadığı, diğer inananların da bu duruma maruz kaldığı hatta Said b. el Âs'ın kendi öz evladının 'kafasını koparttığı' ifade edilmiştir. Bu durum karşısında Hz. Muhammed'in (s.a.v) Habeşistan' a göç etme tavsiyesinde bulunduğu bu bağlamda "*en geniş ihtimalle 130 kadar Kureyşli ve Arap olmayan müslümanın Mekke'den ayrılmış olduğu*" şeklinde kaydedilmiştir.[814]

Hz. Peygamber'e ve tüm ailesi ile kabilesine boykot kararı alındığı bunun 'birkaç zaman sürdüğü', ancak bazı vicdanlı kişilerin baskısı sonucu bu baskının zayıfladığı ve nihayetinde son bulduğu belirtilmiştir. Bu olaydan sonra Hz. Muhammed'in (s.a.v) eşi Hz. Hatice ve amcası Ebû Talib'i kaybettiği bu sebeple bu yıla "elem yılı" denildiği ifade edilmiştir. Allah'ın onu ilahî huzurla mutlu etmek amacıyla kendi katına davet ettiği buna da mi'rac dendiği belirtilmiştir. Ebû Leheb'in adetler gereği düşmanlığına ve kinine rağmen yeğenini korumaya çalıştığı bir gün ona atalarının ahiretteki durumunu sorunca aldığı keskin cevap karşısında onu himaye etmekten vazgeçerek 'aforoz ettiği' belirtilmiştir.[815]

Metinde Rasûlullah'ın Taif'e gittiği ve sonuç alamayınca Kâbe'yi ziyarete gelen kabileler üzerinde çalıştığı, neticesinde Akabe denilen mevkinin yakınlarında Medinelilerden önce 6, sonraki yıl 12, bir sonraki yıl 73 kişinin İslâm'a girdiği ifade edilmiştir. Bu kişilerle 'and bağlandığı' ve Hz. Peygamberin Medine'ye hicret etmesinin yolunun açıldığı da zikredilmiştir.[816]

Hicret başlığında Hz. Peygamberin tüm ashabını 'parti parti' Medine'ye gönderdiği fakat bunun neticesinde Hz. Muhammed'i (s.a.v) de ellerinden kaçıracaklarını anlayan 'Mekke halkının' gençlerden oluşan bir 'ölüm çetesi' oluşturdukları, Ebû Leheb'in de kan bedeline itiraz etmediği için herhangi bir sorun olmayacağı belirtilmiştir. Yazar bu durumun devamını şu şekilde nakletmektedir: "*Hazırlanan suikasdı halası Rakîka duydu ve hemen Peygamber'e ulaştırdı. Haberi alan Hz. M. Ebû Bekr'e koştu. Her ikisi o gece Mekke'yi terketmeyi kararlaştırdılar… Mekkeliler evi çevirdikleri hâlde, gece belki de hurafelerden ötürü baskında bulunmadılar. Tan atarken Hz. Peygamberin yerinde yatmakta olanın Hz. Ali olduğunu farkedince avlarını kaçırdıklarını anladılar. O sırada Hz. Peygamber arkadaşı Ebu Bekr'le Sevr Dağı'ndaki mağaraya ulaşmış bulunuyordu…İzlerini gidermek için mağarada üç gün kaldılar. Üçüncü gün onları izleyenler mağara çevresine geldiler. O anda bir mûcize insanın*

[813] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/382.
[814] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/382.
[815] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/383.
[816] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/383.

ruhu ile yaratılan dünya arasında bir bağ oluverdi. Bu çıplak kayalar arasından ince bir fidan sür'atle yükseldi, dalları kayaları sardı ve yaprakları mağara ağzını kapladı. Bu fidanın gölgesinde bir güvercin yuva yaptı, yumurtladı ve kuluçkaya yattı. Bir örümcek ise ince ağları ile mağara ağzını örüverdi. Bu üç şey İslâm'ın Peygamberine atfedilen en büyük mucizedir. Bir örümceğin ağı,bir güvercin yuvası ve bir fidan, Allah'ın topraklarında her gün her yerde görülen üç mûcize."[817]

Bu sırada Hz. Ebûbekir'in kaygılandığı ve Hz. Peygamberin ona "*Tasalanma Allah bizimle beraberdir*" diyerek teselli ettiği, 'kovalayanlardan' Ümeyye b. Halef'in ise orada kimse olmayacağını söyleyerek ayrıldıkları ifade edilmektedir. O gün Hz. Ebûbekir'in kızı Esma ile azatlı kölesi Âmir'in bol miktarda yiyecek ve daha önce ayarlanan iki deve getirdikleri, yola çıktıklarında ise Abdullah b. Uraykıt'ın kendilerine kılavuzluk ettiği, gittikleri yolun neresi olduğunu belli etmemek amacıyla kuzey taraftan yol aldıkları belirtilmiştir. 12 Rebîü'l-evvel'de Medine'ye yakın bir yer olan Kûba'da dört gün kalarak ilk mescidi yaptıkları, cuma günü ilk kez Cuma namazı kılınarak, Rasûlullah'ın ilk hutbesini okuduğu nakledilmiştir. Bundan sonra Medinelilerin onları 'Seniyyetü'l-vedâ'da karşılayarak İslâm'ın çağının başlamış olduğu bildirilmektedir.[818]

Medîne başlığında Hz. Muhammed'in (s.a.v) oraya vardığında ilk olarak yaptığı işler konu edilmiştir. Bunlar: Rasûlullah'ın devesini serbest bırakarak onun çöktüğü yeri satın alması neticesinde oraya bir mescid, suffa adı verilen barınak, kendi ailesi için 'Ravza-i Mutahhara' denilen bir yer inşa edilmesi; ailesinin Mekke'den getirilmesidir. İ. Parmaksızoğlu burada şu eklemelerde bulunmuştur: "*Bu devrede o yeni dinin meydana getirdiği toplumu yaşatabilecek, geliştirebilecek, maddî ve manevî her türlü güçlerle teçhiz edebilecek tedbirleri alan bir teşkilatçı, insanları aydınlatan, savaş güçlerini sevk ve idare eden bir komutan ve devlet başkanı olarak kendini tanıttı. Bu özellikleriyle Peygamber'le geçmiş peygamberler arasında en yakın benzerlik Hz. Mûsa'da vardır denilebilir. Hz. Mûsa cemaatini Firavn'ın elinden kurtarıp Arz-ı Mev'ûd'a getirerek müstakbel Yahûdi devletinin temellerini nasıl atmışsa, Hz.'i M. de küçük cemaatini Medine'de toplayıp Medinelilerin de yardım ve katkılarıyle İslâm devletini bizzat kurmuştur. Bu bakımdan Peygamberin hayatının Mekke devresi Hz. İsa'nın bi'seti gibi irşad, ikaz ve inzar ile geçmiş olduğu halde, Medine devresi çok hareketli ve canlı, yeni toplumun kuruluş devresi olmuştur."*[819]

[817] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/383.
[818] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/384.
[819] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/384.

Buradan sonra Parmaksızoğlu Hz. Peygamberin Medine toplumunda yaptığı ilk icraatlardan bahsetmiştir. Söz gelimi bunların başında metinde 'mükâfat' diye ifade edilen muhacir ile ensar kardeşliği, Medine'nin sınırlarının belirlenmesi ve metinde 'kutsal ülke' şeklinde ifade edilen şehrin harem ilan edilmesi, Yahûdilerle yapılan sözleşme gelmektedir. Yazarın Yahûdiler hakkındaki şu ifadelerine yer vermek istiyoruz: "*Yahudiler Tevrat sahibi yani ehl-i kitab olmakla müşrik ve cahil Araplardan manevi bakımdan üstün durumda idiler. Müslüman topluluğunu bu kültürlü unsura karşı maddî olduğu kadar manevî bakımdan da teçhiz etmek gerekiyordu…Mü'minler şimdi beş vakit namazdan başka, bir ay Ramazan orucu, Cuma namazını hep birlikte kılma, içki içmeme, fala bakmama, kumar oynamama yükümlülüğü gibi sorumluluklarla daha disiplinli bir toplum oluşturmaya yöneldiler.*"[820]

Metinde buradan sonra müslümanlar ve Mekke müşrikleri arasındaki ilişki anlatılmıştır. Bu meyanda kısaca Bedir, Uhud ve Hendek Gazveleri anlatılmıştır. Bu konuların yanına 'bakınız' şeklinde atıflar yapılmıştır. Uhud anlatılırken Mekke ordusunun bir aralık dağılan müslüman birliklerinin durumundan gereğince yararlanmadığı ve bozgunun 70 kadar şehid vermekle kapandığı ifade edilmiştir. Hz. Peygamberin askeri gücünün arttıkça insan kanı dökmemek için gayret ettiği belirtilmiştir. Onun 'mektup yazması' hiç konuya dahil edilmeden dış ülkelerle olan temaslarına değinilmiştir. Aile içi ilişkilerine de değinilerek, eşlerinden bir süre ayrı kaldığı; ancak bu durumun toplumda ciddi bir infiale yol açması nedeniyle yeniden bir araya dönmek durumunda kaldığı belirtilmiştir. Ayrıca oğlu İbrahim'in bebeklik döneminde vefatı üzerine Hz. Peygamberin derin bir üzüntü yaşadığı, aynı gün meydana gelen güneş tutulmasının halk tarafından ilahî bir yas olarak yorumlanması üzerine ise Hz. Peygamberin, gök cisimlerinin hiçbir kimsenin ölümü sebebiyle gizlenmeyeceğini ifade ettiği aktarılmaktadır.[821]

Metnin son paragrafında Hudeybiye Antlaşması, Hayber'in Fethi ve Mekke'nin Fethi'ne yalnızca kısaca temas edilmiş ve her iki konu için de ilgili maddelere yönlendiren 'bakınız' atıflarına yer verilmiştir. Hicretin 10. yılı Hz. Peygamberin yüz kırk bin müslümanla 'son hac törenini' yaptığı, 9 Zilhicce cuma günü Arafat'ta Vedâ hutbesinde ölümünün yaklaştığını açıkça belirttiği ifade edilmiştir. Aynı gün son ayetin de '(el-Mâide, V, 3.)' gönderildiği böylece Hz. Muhammed'in (s.a.v) 610 yılında başlayan 'peygamberliğinin sona erdiği ve onun da diğer faniler gibi normal hayata döndüğü' kaydedilmiştir. Vefat etmeden önce

[820] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/384.
[821] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/385.

çeşitli tavsiyelerde bulunduğu ve 8 Haziran 632'ye rastlayan Rebîü'l-evvel ayının Pazartesi günü ise vefat ettiği nakledilmiştir.[822]

İsmet Parmaksızoğlu Hz. Peygamberin doğum yılı olarak batılıların 570, el-Felekî'ye göre ise 571 olduğunu söylemesine rağmen batılıların verdiği tarihi tercih etmiş görünmektedir. Çocukluğu ile ilgili olarak babası, annesi, dedesi ve amcası hakkında genel bilgiler vermiştir. Dedesinin zemzem kuyusunu bulup yeniden ortaya çıkarması ve etrafındakilerin onu rencide etmesi neticesinde on oğlu olursa birini kurban edeceğine dair adağına ve sonrasında yaşananlara değinilmemiştir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) fiziksel özelliklerinin sıralandığı paragrafta üslup bir ansiklopedi değil, popüler-dini bir romanı andırmaktadır. Özellikle *'yoksul fakat iyiliksever, okuması yazması yok fakat zekî ve namuslu'* ifadeleri sanki bazı özellikleri bulunmasa da diğerleri var anlamını vermektedir. Fakat bağlaçları, Hz. Peygamberin bazı özelliklerinin başlangıçta bir eksiklik veya dezavantaj gibi görüldüğü, buna karşın diğer özellikleriyle bu "eksiğin telafi edildiği" izlenimini doğurmaktadır. Zaten okuryazar olmamak, 6. yüzyıl Mekke toplumunda çok yaygın ve çok olağan bir durumdur. Tabiri caizse sanki bir evlilik değerlendirmesi ya da görücü usulü kıyaslaması gibi durmaktadır. Hikâyeleştirilmiş halk anlatısı tonuna yaklaşmaktadır. Bu durum böyle bir metinde uygunsuzdur. Son olarak 'erkek güzeli, büyüledi, evlenmeye razı etti' ifadeleri de olması gereken süslü bir dilden ziyade tanımlayıcı üslubu zedelemektedir.

Hz. Peygamberin ehl-i beytinin Hz. Fatıma ile Hz. Ali'nin evlilikleri sebebiyle türediğinin ifade edilmesi Şia bakış açısına yaklaşmaktadır.[823]

Metnin 'Peygamberliği' başlığında ilk paragrafta ifade edilen "*her fikir adamında, her misyon sahibinde olduğu gibi*" kavramları Hz. Peygamber için kullanıldığında teolojik açıdan hatalı olmaktadır. Bu ifadeler düşünürlerin, filozofların vd. kişilerin kendi geliştirdikleri düşüncelere bağlı olarak yaşadıkları sosyal süreçleri genellemek için kullanılagelen kavramlardır. Peygamberlikte durum tamamen farklıdır: Kaynak vahiydir yani Allah'tan gelir; süreç ise beşer tarafından üretilen şeylerden oluşmaz. Bu tarz kategorik genelleştirmeler oryantal bir dil izlenimi vermektedir. Çünkü müsteşrikler Hz. Muhammed'i (s.a.v) Allah'ın gönderdiği son peygamber olarak kabul etmek istememektedirler. Ayrıca paragrafta geçen ilk cümlenin devamı da aynı problemli yapıyı teşkil etmektedir. Şöyle ki: Hz. Muhammed'in (s.a.v) 'insanlığa en sağlam, sarsılmaz, tutarlı ahlâk düsturunu armağan ettiği ve bu misyonu için açıklamalar ve çağrılarda bulunduğu' serdedilmiştir. Burada beşer kaynaklı bir düşünce bahse

[822] Parmaksızoğlu, "Muhammed", 24/386.
[823] Ehl-i sünnet bakış açısına göre Hz. Peygamberin eşleri de ehl-i beyte dahildir.

konu edilmekte ve sanki vahiy aradan çıkarılmaktadır. Hz. Peygamber sadece bir ahlâk kuramcısı olarak gösterilmektedir. Peygamberler armağan etmezler; tebliğ ederler, vahyi bildirirler, Kur'an'ın sunduğu ilkeleri tebşir eder, tebyin ederler. İsmet Parmaksızoğlu bizim analiz ettiğimiz kadarıyla maddenin hiçbir yerinde özellikle 'tebliğ' fakat bu meyanda 'tebyin, tebşir' kavramlarını kullanmamış ya da kullanamamıştır.

İncelediğimiz Peygamberliği başlığında yukarıda ifade ettiğimiz kısımdan sonra Hz. Peygamberi inkâr edenler ve o başta olmak üzere müslümanlara yapılan hakaretler, zulümler, problemler ve ardından Hz. Peygamberi aşırı sevgiden yüceltenler ele alınmıştır. Hz. Peygamberin peygamberliği bu şekilde başlamamıştır. Öncelikle 'peygamberliğin mahiyeti; nübüvvet, risalet gibi temel kavramlar; tarihsel süreç gibi' durumlar ele alınmalıdır. Maddede yapısal olarak bir dengesizlik söz konusudur. Metnin aynı paragrafta iki zıt uç tutumu 'inkâr ve aşırı yüceltme' birlikte ele alması, peygamberliğin mahiyetine ilişkin açıklamayı geri plana itmektedir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) vahyini inkâr etmek isteyenlerin 'Rahip Bahira olayını' öne sürmelerini eleştirirken akademik titizlikten yoksun ve temelsiz ifadelere yer vermiştir: "*Hristiyan bir rahibin dokuz yaşında, üstelik de hor görülen bedevî bir Arap çocuğunda Allah'ın müstakbel elçisini tanıdığına inanmak gerçekten safdillik olur.*" Hz. Muhammed (s.a.v) bir bedevî değildir; Mekke'de doğmuştur. Bedevî; "*çöl ve vahalarda develeriyle birlikte konar göçer olarak yaşayan Araplar'a verilen bir isimdir.*"[824] Hor görülen bir çocuk değildir. Dokuz yaşlarında fakir ama merhametli amcası Ebû Talib'in evinde kalırken o yeğenini kendi çocuklarından fazla sevmiştir, güzel yetişmesi için gayret etmiştir. Çoğu kez onunla beraber uyumuş ve o sofraya gelmeden yemeğe başlamamıştır.[825] Amcasının eşi Fatıma bnt. Esed için Hz. Peygamber 'ikinci annem' demiştir. Nitekim yengesi de kendi çocuklarından daha çok ona ihtimam göstermiştir.[826]

Bu cümlede geçen 'safdillik olur' ifadesi gündelik konuşma türünden ve açıklayıcı olmayan uygunsuz bir ifadedir. Yine burada ifade edilen Hz. Muhammed'in (s.a.v) o yaşta zihninde böyle bir hırs oluşturacağını düşünmenin 'aklın alacağı şey olmaması' da aynı şekilde tenkide çok açıktır. Bu şekilde açıklayıcı üsluptan uzak olan kavramlar yerine mantıksal veya kavramsal çözümleme yapılabilen nesnel bir ifade tercih edilmelidir.

---

[824] Mustafa Fayda, "Bedevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/311-317.
[825] Mehmet Şeker (ed.*) İslâm Tarihi ve Medeniyeti,* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 176.
[826] Casim Avcı (ed.), *Son Peygamber Hz. Muhammed,* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 30.

Yazar ‘peygamberliği’ başlığında ‘*Müslümanlığı siyasi ve sosyal bakımdan reddeden Hristiyan toplumların Hz. M. hakkında akla hayale gelmeyen isnadlarda bulunduklarını’* dile getirerek birçok örnek vermiştir. Müslümanlık öncelikli olarak bir dindir ve hayatın her alanında uygulanır; sözgelimi kültürel, felsefî, hukûkî, ideolojik vd. şeklinde çeşitlendirilebilir. Yani Hristiyanlar sadece siyasi ve sosyal hayatta Hz. Muhammed’in (s.a.v) peygamberliğini reddetmişler de diğer alanlarda kabul mu etmişlerdir? İlk olarak teolojik alanda reddettiler bu zaten İslâm dini için en önemli konulardandır. Hz. Muhammed’i (s.a.v) kabul etmeyen kişinin imanının temel unsuru eksik olur, kişi İslâmi açıdan müslüman sayılmaz. ‘Akla hayale gelmeyen’ ifadesi de bilimsel dilden uzaktır.

Yaklaşık olarak yedi buçuk sayfalık bir metinde Hz. Muhammed’i (s.a.v) eleştiren hatta onun da ötesinde hakarete varan tavsiflerde bulunan oryantalist ve batılı kişilerin sözlerinin ayrıntılı olarak yazılması bilgiyi gereksiz şekilde şişirmiştir. Bu metin bir ansiklopedi maddesi olmak yerine uygun başlıklı bir kitabın içerisinde bulunsa idi bu tenkitler daha rahat yer bulabilirdi. Ancak maddede ayetlere ve hadislere neredeyse hiç yer verilmemesi, Rasûlullah’ın tebliğnin içeriğinden ziyade bu tarz malumat denilecek gerçekliği kanıtlanmamış bilgilere yer verilmesi metnin odağını bozmaktadır; esas olan bilgileri yeterince vurgulamaktan geri kalmaktadır.

Burada söylememiz gereken diğer konu yazar Millî Eğitim Bakanlığı tarafından tercüme ettirilen İslâm Ansiklopedisi’nde yer alan ‘Muhammed’ maddesinin yazarı Frantz Buhl’a olan algıyı ‘*Hz. M. hakkında oldukça müsait ve methedici ifadeler kullandı’* diyerek sanki olumlu şekle dönüştürmeye ve aklamaya çalışmıştır. Buhl yazdığı maddelerde İslâm’a ve Hz. Muhammed’e (s.a.v) saldırgan ve küçümseyici üslubunu bozmamıştır. Kur’an’ın vahiy temelli olmadığı ve hadislerin uydurma olduğu işaretini vermeyi daima sürdürmüştür. Yine Parmaksızoğlu tarafından mutedil sayılan yazarlardan William Muir bu güruhtandır. Rasûlullah hakkında saldırmaktan geri durmayan, peygamberliğinin uydurma, vahyinse Hz. Peygamberin bilinç altının ürünü olduğunu iddia etmektedir.[827]

Bilhassa ‘mutedil’ şeklinde güzelleme yapılan Johannes ed-Dımaşkî ise İslam’ı *“Hristiyanlık içinden çıkmış sapkın bir akım”, “Hz. Muhammed’in (s.a.v) söylemlerinin Ariusçu bir rahipten öğrendiğini”, “Hz. Muhammed'in peygamberliğini doğrulayacak herhangi bir mucize veya delil bulunmadığını, yalancı peygamber olduğunu” Kâbe’ye*

[827] Christıne Woodhead, Sir William Muır, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/94.

gösterilen saygıyı ve bazı Kur'an sûrelerinin doğru olmadığını" ve buna benzer daha birçok iddiayı ortaya atan şahıstır.[828]

Diğer sayılan isimler de bu cümledendir. Fakat Parmaksızoğlu onları savunma görevini üzerine almış gibi görünmektedir. Bunun yanında Roland, Gagnier, Broglie, Ernest Renan, Voltaire, Pascal, Malebranche ve Montesquieu için iftiralarda dolu hatalı şeyler yazdıklarını dile getirmiştir ve bunların aşırı yazarlar olduğunu belirtmiştir. Yine Hz. Muhammed'i (s.a.v) sevmekte aşırılık gösterenlerin de onu beşer üstü, mûcizeler gösteren bir varlık olarak addetmelerini Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde böyle olmadığını ifade ederek tenkit etmiştir. Mûcizeler konusunda doğumundan başlayarak ve kaynak atfında bulunarak misaller vermiştir.

'Nübüvvete Doğru' başlığında Hz. Peygamberde dini şuurun uyanmasında putperest olmayan kişilerin, hanîf olanların, Hristiyan, Yahûdî hatta Sâbîlerden kimselerin sözleri ve konuşmalarının tesirli olduğunu belirtmiştir. Bu ifadeler, Hz. Peygamber'de dinî şuurun oluşumunu vahiyden bağımsız dış etkilerle açıklama eğiliminde olduğu kendini hissettirmektedir.

Hz. Peygamberin putlardan uzak durma hususunun küçük yaşlardan beri olduğunu ifade ederken 'Rahip Bahira'ya Lat ve Uzza'ya yemin etmem' dediğini delil olarak göstermiştir. Halbuki yukarıdaki paragraflarda Rahip Bahira diye anılan olayın akla hayâle gelmeyecek yanlış bir rivayet olduğunu izah etmeye çalışmıştı. Burada yazar kendiyle çelişmektedir. Hem reddetmekte hem o örneği ispatlamak için kullanmaktadır.

Hz. Peygamberin Hira Mağarası'nda inzivaya çekildikten sonra evine dönerken Kâbe'yi yedi kere tavafta bulunmasından kastın yedi kere şavt yapması yani bir kere tavaf yapması olarak kastedilmiş olmalıdır. Bu inzivalardan sonra 40 yaşını 6 ay geçe 610 yılının Ramazan ayında 'esrarlı bir yaratığın' kendisine göründüğünü kaydetmektedir. Parmaksızoğlu sanki vahiy, melek ve daha ileriki satırlarda ifade edeceğimiz bazı kavramları ifade etmekten adeta çekinmektedir. İlk vahyi anlatırken defaatle 'esrarlı yaratık' demekten kendini alamamıştır. Cebrâil meleğinin Hz. Peygamber'e, üzerinde yazılar bulunan ipekten bir kumaş parçası uzatarak 'oku' demesinden söz edildiği iddia edilmektedir. Ancak Taberi'de[829] değinilmekle beraber hem çoğu klasik İslâm tarihi hem de modern çalışmalarda böyle bir tasvire rastlanmamaktadır.[830]

---

[828] Mahmut Aydın, "Yuhannâ ed-Dımaşkī", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/584–587.

[829] Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed bin Cerîr bin Yezid el Amûlî et-Taberî el Bağdadî, çev. Cemalettin Saylık, *Târîhu't-Taberî*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 2/304.

[830] Bkz. Ebû Abdillah Muhammed b. İshak b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Sîret-i İbn İshak*, (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2003), 167. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzurî, çev.Mehmet Akbaş- Musa K. Yılmaz *Ensâbü'l-eşrâf*, (İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2020), 144.

Yazar inzal edilen ilk ayetlerden ve metin boyunca herhangi bir ayeti bahse konu ettiğinde yanında roma rakamıyla vermeyi ihmal etmemiştir. Ancak burada önemli bir sorun bulunmaktadır: Kullanılan Roma rakamlarının tamamı hatalı biçimde ifade edilmiştir. Örneğin burada 'el-Alâk XLVI,1-5' denilmiştir. XLVI rakamı 46 sayısına denk gelmektedir. Alâk sûresi nüzûl sırasında 1. sıradadır. Kur'ân-ı Kerîm'de 96. Sırada yer almaktadır. Toplam 19 ayetten oluşmaktadır. Dolayısıyla verilen rakam hiçbiriyle uyuşmamaktadır.

İlk vahyin ardından Hz. Muhammed (s.a.v) evine dönüş yolunda tasvir edilirken kullanılan ifadeler bilimsellikten uzak ve hatalıdır. Burada Hz. Peygamberin '*bitkin, perişan, parıltılı gözlerle etrafına şaşkın şakın bakınan, üstü başı parçalanmış, ayakları kan içinde, yorgun bir çocuk gibi*' ifade edilmesi tarihsel verilerle desteklenmediği gibi, rivayetlerin sınırlarını aşan subjektif ve dramatize edilmiş mecnunumsu bir anlatım niteliği taşımaktadır. Bu tür tasvirler, erken dönem kaynaklarda bulunmadığından akademik açıdan güvenilirlik sorunları doğurmakta ve metnin ilmî değerini zayıflatmaktadır. Ayrıca metinde 'Hira Dağı' şeklinde bazı yerlerde 'dağ', bazı yerlerde 'mağara' olarak zikredilmiştir. Oysa Hira, Nur Dağı'nda yer alan bir mağara olarak daha yaygın bir kullanıma sahiptir.

İlk vahyin ardından yaşanan fetret döneminin (yani vahyin bir süre kesilmesinin) iki ya da üç yıl sürdüğü ileri sürülmektedir. Erken dönem kaynaklarında bu süreye ilişkin rivayetler oldukça çeşitlidir; birkaç günden birkaç aya veya yıla kadar değişen farklı bilgiler aktarılmaktadır. Hz. Peygamberin Mekke dönemindeki tebliğ faaliyetinin yaklaşık on üç yıl sürmüş olması dikkate alındığında, fetret süresinin birkaç ayla sınırlı olması gerektiği bazı âlimler tarafından daha uygun görülmüştür.[831]

Burada mühim olarak zikretmemiz gerekir ki yazar 'vahiy' kelimesini kullanmaktan imtina etmektedir. Klasik tabirle fetretü'l-vahy[832] denilmesine rağmen o sadece fetret (aralık) demiştir ve sessizlik devresi şeklinde açıklamıştır. Yazarın belirli kelimeleri kullanmaktan imtina etmesi, dil devriminin etkileriyle açıklanabilir. Nitekim dilde sadeleşme ve arılaştırma politikaları çerçevesinde, özellikle Arapça ve Osmanlıca kökenli kelime ve terimlere karşı mesafeli bir tutum benimsenmiş; bu durum da metinlerde tercih edilen söz varlığının bilinçli biçimde sınırlandırılmasına yol açmıştır. Dolayısıyla söz konusu kelime tercihlerinin, dönemin dil politikalarının yazar üzerindeki yansımaları olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l Hanci, 2001), 1/165. Avcı, *Son Peygamber Hz. Muhammed,*35. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, (Ankara: İmaj Baskı, 2003), 74. Şeker (ed*.) İslâm Tarihi ve Medeniyeti,*200. Şeker (ed*.) İslâm Tarihi ve Medeniyeti,* 200.

[831] Şeker (ed*.) İslâm Tarihi ve Medeniyeti,* 202.

[832] İbn-i İshak, *Sîret-i İbn İshak*, 179.

Burada vahyin kesilmesi sürecinde maddede zikredilen Rasûlullah'ın canına kıymaya tevessül etmesi hadisesi değerlendirildiğinde şu sonuç çıkmaktadır: Bu bilgi aynı dönemlerden bahseden ve daha sahih kabul edilen başka rivayetlerde bahse konu edilmemiştir. Üsve-i hasene olan ve ismet sıfatına sahip Hz. Peygamber ile çelişen bir durumdur. Araştırmalar bu haberin hem sened hem metin ve içerik itibariyle sahih olmadığını ifade etmektedirler.[833]

Hz. Muhammed (s.a.v) yazarın tabiriyle fetret döneminde ailesiyle olan ilişkilerini tamamıyla kesmiş; tüm kaygısı ruhunu saflaştırmak ve sonsuz iyiliğe ulaşmak noktasında birleşmişti. Bu ifadeleri Allah tarafından seçilmiş, ismet sıfatı ile korunmuş ve fıtraten temiz olan bir peygamber için kullanırken daha dikkatli olmak gerekir. Hz. Muhammed (s.a.v) zaten ahlâkın zirvesidir. Nitekim Kalem sûresi 4. ayette "*Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.*" buyrulmaktadır.

Fetretü'l-vahy döneminde Hz. Peygamberin Mekke toplumunun dini ve oligarşik yapısına 'saldırıda bulunmadığı' yönündeki değerlendirme, anlam olarak uygun olmakla beraber kullanılan kavram adaba mugayirdir, akademik titizliğe de aykırıdır.

Vahyin kesintisinden sonra gelen ilk ayetlerim Müddessir sûresinin ilk ayetleri olduğu ifade edilmiş Roma rakamıyla CXXIV denilmiştir. Bu rakam 124'e tekabül etmektedir. Bu sûrenin nüzûl sırası 4, mushaftaki sırası ise 74'tür. Âyet sayısı ise 56'dır. Burada hatalı bir kullanım mevcuttur. Ardından Dûha suresinin indirildiği belirtilmiş ve XLIII denilmiştir. Bu rakam 43'e tekabül etmektedir. Duha sûresi nüzûl sırası 11, mushaftaki sırası 93 ve âyet sayısı 11'dir. Metin boyunca verilen Şuara sûresi hariç bu şekilde hatalı kullanılmıştır.

Yazar yukarı bölümde bahse konu edildiği üzere buradan sonra Hz. Muhammed'in (s.a.v) akrabalarını uyarmak için yemekler tertip ettiği ve karşılaştığı tepkiler serdedilmiştir. Safa tepesine akrabalarını topladığında Ebû Leheb'in 'Sana lanet olsun' şeklindeki tepkisinden sonra '*Hz. M. sarardı, kızardı, amcasına boş gözlerle baktı. Gözleri döndü, boğulur gibi oldu. Ağzından köpük geldi…*' gibi ifadelerin art arda ifade edilmesi dramatize edilmiş mecnunvârî bir sunumdur. 'Bir şaşkınlık yaşadı' gibi ifadelerle açıklanabilecekken bu şekilde tasvirler bilimsel üsluba aykırı olmakla beraber hangi kaynaktan alındığını bilmediğimiz için müşkül kalmaktadır. Bu ifadeler bazı oryantalistlerin Hz. Peygamberin aslında bir epilepsi hastası olduğu yönündeki iddialarını destekler mahiyettedir. Paragrafın devamındaki cümleler metni garabet hale getirmektedir. Hz. Muhammed (s.a.v) ağzından köpükler gelmesinden sonra: '*Elini bu lafları söyleyen adama doğru uzattı. Artık o değil, melek söylüyordu. Ebû Leheb'in iki eli de kurudu. Kendisi de helâk oldu. O alev saçan ateşler içinde yanacaktı.'* Ebû Leheb'in akıbeti,

[833] Hüseyin Kahraman - Mehmet Şakar, "Hz. Peygamberin İlk Vahyin Akabinde İntiharı Düşünmesi ile İlgili Rivayetlerin Tahlil ve Tenkidi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (26-2017), 185-186.

Kur'ân'ın Tebbet sûresinde açıkça bildirildiği için ansiklopedik bir maddede elbette zikredilmelidir. Sûrenin söz konusu hadise üzerine indiği kabul edilmekle birlikte, ilgili olayın aktarımında siyer literatürünün çerçevesine bağlı kalınması ve betimleyici bir üslubun tercih edilmemesi gerekmektedir. Bu noktada, anlatımın mahiyeti bakımından bir izaha ihtiyaç bulunmaktadır.

Hz. Peygamberin açık tebliğinden sonra 'Mekke ileri gelenleri' amcası Ebû Talib'e gelerek onun bu işten vazgeçmesini istedikleri belirtilmiştir. Yalnız burada rivayetlerde geçen ve Hz. Muhammed'in (s.a.v) ne kadar kararlı olduğunu belli eden "*Vallahi, güneşi sağ elime, ayı sol elime verseler, bu davadan asla vazgeçmem! Ya Allah, dinini üstün kılar ya da bu uğurda can veririm*"[834] ifadeleri dile getirilmemiştir. Sadece Ebû Talib'in Hz. Peygamberi ömrü vefa ettikçe koruyacağına dair sözü belirtilmiştir.

Müslümanlara zulümler arttıkça Hz. Peygamberin Habeşistan yolunu gösterdiği kaydedilmektedir. Fakat burada '*130 kadar Kureyşli ve Arap olmayan müslümanın Mekke'den ayrıldığı'* ifade edilmektedir. Sayı olarak Belazuri'de nakledilen sayıyla denktir fakat gayri Arap olma hususu problemlidir.

Hz. Peygamberin boykot yıllarının sonunda yaşadığı amcası Ebû Talip ve hanımı Hz. Hatice'nin vefatı anlamına gelen iki büyük üzüntü dillendirilirken 'elem yılı' denilmiştir. Halbuki 'Hüzün yılı' kavramı artık klişeleşmiş, ıstılah hâlini alan bir kavramdır. Ayrıca elem ile hüzün arasında bir nüans bulunmaktadır. Elem daha yakıcı ve sarsıcı bir acıyı ifade ederken, hüzün daha sessiz ve derin bir duygu durumuna işaret eden, nisbî olarak daha mutedil bir kavramdır. Bu kavramların her ikisi de Kur'an'da kullanılmış olan kelimelerdir. Fakat 'elem' daha çok 'kötü akıbet, dünyevî ve uhrevî azap' anlamında iken; 'hüzün' insanın psikolojik üzüntüsü, kederi bağlamındadır. Misal verecek olursak: Bakara Sûresi 10. âyet ve Nahl Sûresi 104. ayetlerde "*Onlar için elem verici bir azap vardır*" şeklinde kullanılmaktadır. Hüzün ise Âl-i İmran Sûresi 139. ayette ve Ahzâb Sûresi 28. ayetlerde: "*Korkmayın, üzülmeyin.*" şeklinde geçmektedir. Burada bunu ifade etmemizdeki amaç yalnızca bu terimi eleştirmek değildir; ancak yazar metin boyunca bazı ıstılahlardan özellikle kaçınmıştır. Bu bağlamda 'hüzün yılı' terimini kullanmaktan imtina etmiş olması da dikkat çekici bulunmuştur. Bu eleştiri çerçevesinde belirtmek gerekir ki, Ebû Leheb'in Hz. Muhammed'i (s.a.v) himaye etmekten vazgeçmesi anlatılırken 'onu aforoz etti' şeklinde bir ifade tercih edilmiştir. Hüzün gibi İslâm geleneğinde yerleşik bir terimin kullanılmasından kaçınılırken, Yunanca kökenli ve Hristiyanlık literatüründe 'kiliseden çıkarma' anlamına gelen 'aforoz' kelimesinin birkaç yerde tercih

[834] Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/328. İbn-i İshak, *Sîret-i İbn İshak*, 196.

edilmiş olması dikkat çekicidir. Benzer bir örnek de Hz. Peygamberin tebliğ faaliyetinin aktarımında görülmektedir. Metinde 'Peygamber, Kâbe'yi ziyarete gelen çevre kabileler üzerinde çalışmaya başladı' denilmekte; ancak bu bağlamda 'tebliğ' veya 'tebyin' terimlerine yer verilmemektedir. İncelediğimiz kadarıyla, yalnızca bu pasajda değil, metnin tamamında da 'tebliğ' kavramının kullanılmadığı dikkat çekmektedir. Yine metin boyunca birkaç istisna hariç olmak kaydıyla müşrikler için 'müşrik' kelimesi yerine 'Mekkeliler, Mekke ileri gelenleri, Kureyşliler ya da kimden bahsediliyorsa o kişinin ismi vd.' kelimeler kullanılmıştır. Akabe Biatları anlatılırken 'Akabe yakınlarında' ifadesinden başka Akabe Beyatı/Biatı denilmemiştir.

Müşriklerin Rasûlullah'ı öldürme planı yapması konusunda suikastı halası Rakika'nın[835] duyduğu ve haber verdiği belirtilmektedir. Bu ansiklopedide belirtilmemekle beraber farklı rivayetlerde ise suikast hazırlıklarına başlayan müşriklerin haberini Rasûlullah'a Cebrail'in (a.s.) bildirdiği ifade edilmektedir.[836] Bu paragrafta Mekkelilerin Hz. Peygamberi bulamadıklarında takındıkları tavır tasvir edilirken 'avlarını kaçırdıklarını anladılar' denilmesi uygunsuz ve saygı sınırlarını aşan bir ifadedir.

Hz. Muhammed (s.a.v) ile Hz. Ebûbekir'in mağaradalarken müşriklerin mağaranın en yakınına kadar gelmeleri fakat onları görememelerini ise "*O anda bir mûcize insanın ruhu ile yaratılan dünya arasında bir bağ oluverdi. Bu çıplak kayalar arasından ince bir fidan sür'atle yükseldi, dalları kayaları sardı ve yaprakları mağara ağzını kapladı. Bu fidanın gölgesinde bir güvercin yuva yaptı, yumurtladı ve kuluçkaya yattı. Bir örümcek ise ince ağları ile mağara ağzını örüverdi. Bu üç şey İslâm'ın Peygamberine atfedilen en büyük mucizedir. Bir örümceğin ağı,bir güvercin yuvası ve bir fidan, Allah'ın topraklarında her gün her yerde görülen üç mûcize."* "Tarihî bir anlatımdan ziyade edebî ve mistik bir üslup tercih edilmiştir. İlk cümlede olay, metaforik bir dille tasvir edilmekte ve tarihsel olgular yerine sembolik bir bağ kurulmaktadır. Paragrafın sonunda ise söz konusu unsurlar önce 'en büyük mûcize' olarak nitelendirilmiş, hemen ardından 'Allah'ın topraklarında her gün her yerde görülen üç mûcize' şeklinde ifade edilerek anlatının kendi içinde bir tutarsızlık oluşturulmuştur. Bu kullanım, hem kavramın aşırı yüceltilmesi hem de aynı anda gündelikleştirilmesi açısından söylemsel bir çelişki doğurmaktadır.

Buna ek olarak, örümcek ağı, güvercin yuvası ve fidanın hızlıca büyümesi gibi rivayetlerin tarihsel kaynaklarda yeri olmakla beraber sahihliği tartışmalıdır. Erken dönem ve

[835] Okunuş olarak farklı kaynaklarda Rukayka şeklinde de geçmektedir.
[836] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l Kübrâ,* 1/194. Ahmet Önkal "Hicret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/458-462.

güvenilir hadis literatüründe bu olay birçok muhaddis tarafından hasen kabul edilmektedir.[837] Dolayısıyla bu anlatının 'en büyük mucize' şeklinde sunulması, siyer kaynaklarının genel kabulüyle de uyumlu değildir. Yazar hicret olayının kendisi ile edebî tasvir arasındaki sınırı bu anlatısında tam olarak bilememiştir.

Hz. Muhammed (s.a.v) hicretten sonra inşa ettirdiği mescidin bir bölümünü, 'suffa' olarak bilinen ve kimsesizlerin barınmasıyla birlikte eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü bir mekân olarak tahsis etmiştir. Ancak metinde suffanın bu son derece önemli olan eğitim işlevine hiç değinilmemiştir.

Medine'de Rasûlullah'ın muahat denilen ensar ve muhaciri kardeş ilan etmesi hadisesi 'mükafat' olarak ifade edilmiştir. Yine Medine'de çok mühim olan Hz. Peygamberin yaptığı 'Medine Sözleşmesi'nin önemi bahse konu edilmemiştir.[838]

Uhud Savaşı anlatılırken 'Mekke ordusunun bu başarıdan gereği gibi yararlanamadığı' ifade edilmiştir. Bu ifade bağlam itibarıyla müşriklerin müslümanlara daha fazla zarar vermesi gerektiği şeklinde örtük bir anlam üretmektedir. Saldırının meşruiyeti tartışmasız biçimde müşriklerin aleyhinedir. Bu durumda "daha çok öldürmeliydi" iması taşıyan bir dil saldırganı "etkinliğini artıramamış taraf" gibi göstermektedir. Bu ifade, müslüman tarih anlatısını değil, Mekke müşriklerinin çıkarı üzerinden bir sonuç değerlendirmesi yapmaktadır. Ayrıca aynı ifadeleri Millî Eğitim Bakanlığı'nca tercüme edilen İslâm Ansiklopedisi'nin 'Uhud Savaşı' maddesinde de görmekteyiz. Bu maddenin yazarı Frantz Buhl'dur ve şöyle demektedir: *"Mekkeliler zaferden sonuna kadar yararlanmayı bilmediler."*[839]

Kur'an'-ı Kerim'in son ayeti olan Maide sûresinin 3. ayeti inzal olduktan sonra Hz. Muhammed'in (s.a.v) peygamberliğinin sona ererek diğer faniler gibi normal hayata dönmesi ibaresi de hatalı bir anlama gelmektedir. Hz. Peygamberin peygamberliği Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlü tamamlanmış olsa da vefatına kadar sürmüştür. 'Normal hayatına dönmek' metaforu Peygamberin liderlik ve tebliğ görevini tecrit eden bir anlatım olmuştur.

Son olarak bu madde ile Muhammed Hamidullah'ın İslâm Peygamberi kitabının tercümesinden bazı örnekler üzerinden karşılaştırmalar yapmak istiyoruz. Zira yazarın çok yaygın olmayan bazı rivayetleri bu eserden sadeleştirerek kopya ettiği kanaatini taşıyoruz. Örneğin: Hamidullah ilk vahyi anlatırken *'Ramazan ayından altı ay evvel 40. yaşına basmış bulunuyordu. İşte bu Ramazan ayının 27. günü...*'[840] şeklinde ifade etmişken, Parmaksızoğlu

[837] Önkal "Hicret", 17/458-462.
[838] Hamidullah, 188-189.
[839] Bkz. Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi 13/13.
[840] Hamidullah, 74.

'40 yaşını 6 ay geçe'[841] ifadesini kullanmıştır. Hamidullah Cebrail meleği için '*pek tuhaf bir görüntü'*[842] demişken; Parmaksızoğlu '*esrarlı yaratık'*[843] ifadesini kullanmıştır. Hamidullah Hz. Peygamberin ilk vahyin gelişini Hz. Hatice'ye anlattıktan sonra Varaka b. Nevfel'e götürüşünü kaynağıyla beraber parantez içinde '*Belâzûrî'deki bir kayda göre Ebû bekr vasıtasıyla gönderdi'*[844] demişken; Parmaksızoğlu '*Hz. Py.'i Hz. Ebû Bekr'le Varaka b. Nevfel'e götürdü'*[845] demektedir. Hamidullah fetretü'l-vahy dönemini '*iki veya üç yıl boyunca'*[846] şeklinde ifade ederken; Parmaksızoğlu da '*iki veya üç yıl süren bu dönemde'*[847] ifadesini kullanmaktadır. Hamidullah Hz. Peygamberin tebliğ için akrabalarını yemeğe davet etmesini anlatırken '*Halaları aile mensupları arasında tertipleyeceği bir davet toplantısına amcası Ebû Leheb'i davet etmemesini tavsiye ve nasihat ederek ona bu konuda cesaret verdiler.'*[848] demişken; Parmaksızoğlu '*Bu yemeğe halalarının tavsiyesine uyarak amcası Ebû Leheb'i çağırmamıştı'*[849]demektedir. Hamidullah tebliğ sürecinde Hz. Peygamber'e zulmedenlerle ilgili şu bilgileri vermiştir: "*Ebû Cehil onun alenen bilhassa Kâbe avlusunda ibadet etmesini yasaklamıştı; ancak onun bu yasağını dinlemediğinden bir gün Rasûl namazda secde etmiş vaziyette iken kesilmiş devenin karnından çıkardığı işkembe ve bağırsakları başından aşağı boca edip üstüne başına boşalttı. Rasûlullah ise kızı tarafından yardım ile doğrultulduğunda nefesi nerdeyse kesilecek hâlde bulunuyordu. Ukbe b. Ebî Muayt bir defasında namaz kıldığı sırada Rasûlullah'ı üstündeki harmaniyesi ile boğmaya çalıştı…Tarihi kaynaklarda Rasûlullah'ın bu şekil bir adaletsizliğe karşı ne gibi bir tepki gösterdiği kayıtlı değildir, fakat birkaç yıl sonra cereyan eden bir olayda bu tepkinin ne olduğunu anlamamız mümkün olabilmektedir.: Hicretin 3. Yılında vuku bulan Uhud Savaşı sırasında Rasûlullah yüzünden yaralanmıştı. Etrafındaki sahabiler şu düşmanları aleyhine beddua etmesini teklif etmeleri üzerine o iki elini kaldırdı ve: 'Ya Rabbi sen benim milletimi doğru yola getir. Zira onlar bilmiyorlar' şeklinde duada bulundu*"[850] demektedir. Parmaksızoğlu ise: "*Putları yerdiği için Ebû Cehil onun Kâbe'de ibadet etmesini yasaklamıştı. Peygamberin bu yasağı dinlememesi üzerine bir gün Kâbe'de secdeye vardığı sırada onun boynuna o anda kesilen bir devenin barsaklarını alıp dolayıverdi. Hz. Fatıma yetişip de babasını secdeden kaldırdığı zaman sanki*

[841] Parmaksızoğlu, 381.
[842] Hamidullah, 74.
[843] Parmaksızoğlu, 381.
[844] Hamidullah, 82.
[845] Parmaksızoğlu, 381.
[846] Hamidullah, 83.
[847] Parmaksızoğlu, 381.
[848] Hamidullah, 89.
[849] Parmaksızoğlu, 381.
[850] Hamidullah, 96.

boğulmuş gibi idi. Bir gün de Ukbe b. Ebî Muayd Peygamberi namaz kılarken hırkası ile onu boğmaya kalkışmıştı. Bu dönemde Peygamber'e elle dille yapılan tecavüzlere karşı onun tepkisinin ne olduğu konusunda fazla bir şey bilinmiyor. Yalnız Uhud Savaşı sırasında sahabeleri kendisinden bu zalimler için Allah katında bedduada bulunmasını istedikleri zaman o ellerini kaldırmış ve: 'Ya Rab. Kavmimi rahmetinle doğru yola getir. Ne de olsa onlar cahildirler. Yaptıklarını bilmezler' demişti."[851] şeklinde anlatmaktadır. Hamidullah: "*Gitgide artan eziyetler ve işkenceler, Rasûlullah'ın kendi evini terke zorladı ve sahabilerden biri olan el-Arkam'ın evini tebliğ maksadlarında kullanmak üzere kendine ikametgâh olarak seçti. Burada İslâm imanına girenlere dersler ve bilgiler verdi. Sahabileri tarafından kendisine tanıtılan ilahi gerçeği arayan birtakım kimseleri görüşmek üzere burada kabul etti; bir avuç müslümanın teşkil ettiği cemaat namazlarını burada kıldırdı…1946 yılında benim bu evi ziyaretimde kapısında 'Dâr Hayruzan' adının yazmakta olduğunu tespit etmiştim…Muhammed (s.a.v) şehir sokaklarında hakaret, kötü muamele ve eziyetlere maruz kaldığı zaman Ebû Sufyan'ın evine sığınıyor ve buradadır ki himaye ve emniyete kavuşuyordu.*"[852] demektedir. Parmaksızoğlu ise: Zulümler sebebiyle "*Peygamber evini terk etmek zorunda kaldı. El-Erkam'ın Safa tepesindeki evine (Dâr-ı Hayzurân) çekildi. Orada kendisini ziyarete gelenlere nasihatte bulunuyor, mü'minlerle birlikte namaz kılıyordu. Mekke sokaklarında hakaretten bunaldıkça da süt kardeşi Ebû Süfyan'ın evine sığınıyordu*."[853] demektedir. Hamidullah Akabe Biatları mevzusunda: "*…hac mevsimi dolayısıyla Medineliler 500 kişilik bir hac kervanını Mekke'ye göndermişlerdi. Bunlar arasında 71 müslüman erkekle 2 de müslüman kadın bulunuyordu."*[854] derken Parmaksızoğlu: *"…hacca gelen 500 Medineli arasında 71 erkek, 2'de kadın müslüman vardı*."[855] demektedir. Hamidullah hicret öncesi müşriklerin Rasûlullah'ın evini çevirmeleri konusunda: "Birtakım batıl itikatlar, örf ve adete aşırı bağlılıkları yahut sadece ihtiyatkâr davranmaları gibi sebepler, suikastçıların eve girmelerine mani olmuştur." demiştir.[856] Parmaksızoğlu: "Mekkeliler evi çevirdikleri hâlde gece belki de hurafelerden ötürü baskında bulunmadılar."[857] demiştir.

Muhammed Hamidullah'ın *İslâm Peygamberi* gibi teferruatı geniş bir eserinde bazı ayrıntılara veya yaygın olmayan rivayetlere yer vermesi; bunları kaynaklarına atıfla aktarması son derece tabiidir. Ancak benzer ayrıntıların yaklaşık yedi buçuk sayfalık bir ansiklopedi

[851] Parmaksızoğlu, 382.
[852] Hamidullah, 99.
[853] Parmaksızoğlu, 382.
[854] Hamidullah, 157.
[855] Parmaksızoğlu, 383.
[856] Hamidullah, 163.
[857] Parmaksızoğlu, 383.

maddesinde yer alması, metnin te'lif niteliğine ilişkin bazı tereddütleri haklı kılmaktadır. Ayrıca bazı örneklerin sırası bile aynı konumdadır. Bu durum, özellikle söz konusu maddede yer alan bazı pasajların ilgili eserden örneklerini serdettiğimiz şekilde sadeleştirilerek, kimi yerde eş anlamlıları kullanılarak veya özet halinde iktibas edildiği izlenimini uyandırmaktadır. Ansiklopedi maddelerinin temel niteliği, mevcut literatürü eleştirel bir süzgeçten geçirerek özetleyen, karşılaştırmalı ve sentezleyici bir yaklaşım sunmalarıdır. Farklı bir durum söz konusu olduğunda ise ilmî yöntem açısından sorunlu olduğunu göstermektedir. Bu nedenle ifade ettiğimiz sebepler ve misaller dolayısıyla maddenin tamamı olmamakla birlikte bazı bölümlerinin, Hamidullah'ın eserinden aktarıldığı kanaati güçlenmektedir. Belirtmemiz gerekir ki bu durum bir ansiklopedide veya bir çalışmada kaynakça sunulmamasının meselenin en müphem ve ilmî açıdan en fazla izaha muhtaç yönü olduğunu göstermektedir.

Yeni Hayat Ansiklopedisi'nde Muhammed maddesi üç sayfadan oluşmaktadır. Sayfalardan biri tamamen renkli dört minyatüre ayrılmış olup, diğer sayfalarda da yer yer minyatürler bulunmaktadır. Metin 1463 sözcükten oluşmaktadır. Yazarı belli değildir. Bibliyografya bulunmaktadır. Maddede Hz. Muhammed (s.a.v) için Hz. Muhammed, Peygamber, Hz. Peygamber, Peygamberimiz ve Muhammed ifadeleri kullanılmıştır. "Müslümanlığın Kurucusu Son Peygamber Hz. Muhammed" başlığı altında ana bölüm oluşturulmuş; alt başlıklar ise sırasıyla "Muhammed'e İlk Vahyin Gelişi", "Müslümanlığın Yayılması", "Mekke'den Medine'ye Göç", "Bedir, Uhud ve Hendek Savaşları" ile "Seçilmiş Hadisler: Hz. Peygamberin Sözleri" şeklinde düzenlenmiştir.

Minyatürlere baktığımızda ilki 'Eski Minyatürlerde Hz. Muhammed; Peygamberimize saygı olmak üzere yapılan resimlerinde, yüzü örtülü olarak gösterilir. XVII. Yüzyıl Türk ressamlarından Hasan İstanbuli'nin bir minyatürü'; diğeri XVI. Yüzyılda yapılmış olan bu minyatürde Hz. Muhammed (s.a.v) Mi'rac Gecesi at üzerinde göklere ulaştığı sırada melekler arasında gösteriliyor' şeklindeki bilgiyle sunulmuştur. 'Peygamberimizin Dünyaya Gelişi' başlıklı minyatürde ise Topkapı Müzesi'nde bulunan Siyer-i Nebevî'den bir sayfa gösterilmiştir.

Tamamı minyatürlerle kaplı olan bölümde, Hz. Peygamberin hayatından çeşitli sahnelerin tasvir edildiği görülmektedir. Bu sahneler arasında bir geyiği iyileştirmesi, bir yılanın kötülüğünden korunması, Kâbe'de dua etmesi ve ilk vaazlarından birini irad etmesi gibi anlatılar yer almaktadır.[858] Yalnız belirtmeliyiz ki Hz. Peygamberin yüzü gösterilmemiştir, yüz tamamen boş bırakılmıştır.

[858] "Hz. Muhammed" *Yeni Hayat Ansiklopedisi* (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları), 5/2406-2409.

Madde "*Hz. Muhammed (570-632) sonuncu peygamber ve İslâm dininin kurucusudur."* şeklinde başlamaktadır. Hz. Peygamberin temiz soyuna ve ailesine dair net bilgilere yer verilmiştir. Hz. Peygamberin çeşitli isimlerinden söz edilmiş ve Türklerin 'Muhammed' ismine saygısı sebebiyle 'Mehmed' dedikleri ifade edilmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) Muhammedü'l emîn olan vasfı, fakirliği ve evliliğinden kısaca bahsedilmiştir.

İlk vahiy öncesi Rasûlullah'ın hâli şu şekilde vasfedilmiştir: "*Hz. Muhammed 40 yaşlarına yaklaşırken üzerine bir durgunluk, bir hassasiyet, ancak "olağanüstü" kelimesiyle ifadesi kabil bir tefekkür hassası geldi. Mekke yakınlarında Hira Dağı'na çekilip uzun süre doğayla baş başa kalmaktan gittikçe daha fazla zevk alır olmuştu.*"

'İlk Vahyin Gelişi' başlığı altında, Hz. Muhammed'e (s.a.v) Cebrail meleği tarafından vahiy getirildiği; onun ise büyük bir heyecan ve sarsıntı hâlinde evine dönerek eşi Hz. Hatice'den üzerini örtmesini istediği belirtilmiştir. İlk vahyin 'Yaratan Tanrı'nın adıyla oku' şeklinde olduğu ifade edilmiş; ancak bu sûreden sonra üç yıl boyunca vahyin gelmediği aktarılmıştır. Devam eden süreçte ise vahyin kesintisiz biçimde sürdüğü, gelen ayetlerin Peygamberin zihnine adeta nakşolunduğu 'yıllarca sonra bir hecesini değiştirmeden tekrar ederdi' cümlesiyle dile getirilmiştir. Söz konusu ayetlerin diğer müslümanlar tarafından ezberlendiği, okuma-yazma bilenlerce ise yazıya geçirildiği kaydedilmiştir.

Yayılması' başlığı altında, 'ahlâksızlık' denilerek 'Cahiliye dönemi'ne atıf yapılmış, İslâm'ın bu döneme yönelik köklü dönüşümler gerçekleştirdiği; putperestliği ortadan kaldırdığı ve insan haklarını tesis ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca, İslâm'a ilk inananlara da yer verilerek konu bu çerçevede aktarılmıştır.

Yeni dinin bir ahlâk ve akıl dini olduğu putperestlik, Hristiyanlık ve Yahudilik üzerinden aktarılmıştır. "*İslâm dini, Hıristiyanlığı ortadan kaldırma iddiası ile ortaya çıkıyordu. Nasıl Hz. İsa, Yahudi dinini kaldırmak istemişse, Hz. Peygamber de eski dinlerin bozulması, Tanrı'dan gelen saf, şeklini kaybetmesi üzerine, Tanrı tarafından insanlığa gönderilmişti."*denilmektedir.

'Mekke'den Medine'ye Göç' kısmında müslümanların Mekke'de gördüğü zulümler dile getirilmiş; Habeşistan ve Medine'ye hicret "*Müslümanlar için o gün, tarihlerinin dönüm noktası oldu. Çünkü o gün, aynı zamanda bir İslâm devleti de başlamış bulunuyordu. Bu devletin başı Hz. Peygamber'di."* sözleriyle nakledilmiştir. Ensar ile muhacir terimlerinin tanımları yapılmıştır.[859]

Bedir, Uhud ve Hendek Gazveleri taraflar, kişi sayıları ve savaşın sonucu belirtilerek nakledilmiştir. Hendek Savaşı sonunda 'bu başarıyı gören' birçok Arap kabilesinin İslâm'a

[859] "Hz. Muhammed", (Yeni Hayat Ansiklopedisi), 5/2406-2409.

girdiği; Mekkeliler ile de 628'te Hudeybiye barışı, ardından 629'da Hayber'in fethi ve 630'da Mekke'nin fethinin yapıldığına kısaca temas edilmiştir. Fethin sonuçlarına değinilmiş ve hiç kan dökülmediği, Hz. Peygamberin putları kendi eliyle kırdığı, tüm Mekke'nin İslâm'a girdiği nakledilmiştir.[860]

'Hz. Muhammed Bizanslılara Karşı' başlığı altında Tebük Seferi ele alınmıştır. Hz. Peygamberin 'Veda Haccı'nı gerçekleştirdiği, bunun üzerinden çok geçmeden 632 yılında vefat ederek 'Ravza-i Mutahhara' olarak adlandırılan yere defnedildiği ifade edilmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) vefatının ardından yerine en yakın dostu ve ilk müslümanlardan olan Hz. Ebûbekir'in seçildiği belirtilmiştir.

"*Peygamberin erkek çocuğu yaşamadı. Kızlarından Hz. Ali ile evlenen Hz. Fâtıma, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'i dünyaya getirdi. Hasan soyuna "Şerifler", Hüseyin soyuna "Seyyidler" denir. Bu soylar ilk yüzyıllarda kesilmiş, kaybolmuştur. Bugün "şerafet" ve "is'adet" (şeriflik ve seyyidlik) iddiasında bulunan aile ve şahısların hiçbiri, hiçbir tarihî delille şecerelerini Hz. Ali'ye bağlayamamaktadırlar. Hz. Peygamber, çeşitli İslâm kavimlerinin dillerinde, özellikle Arapça, Türkçe ve Farsça'da, akıl almaz genişlikte bir edebiyata konu olmuştur*." ifadesiyle, konunun son olarak edebî boyutuna da temas edilmiştir.[861]

'Hz. Peygamberin Sözleri' adlı çerçeve içerisine alınmış ayrı bölümde 14 tane hadis-i şerife yer verilmiştir. Bunlar:

- Dalkavukların yüzüne toprak saçınız.
- Bir dağın yerini değiştirdiğini işitirseniz inanınız. Bir insanın karakter değiştirdiğine inanmayınız.
- İşler, o işlere ehil olmayanlara verilirse, kıyamet yaklaşmış demektir.
- Kendilerine emanet edilen halkı zulümle, haksızlıkla idare edenler cehennemde azabın en şiddetlisiyle cezalandırılacak olanlardır.
- Çin'de bile olsa, ilmi alınız.
- Bir şeyi fazla sevmek, insanı o şeye karşı kör ve sağır yapar.
- Tanrı'nın en sevgili kulları, halka faydalı olanlardır.
- Rüşvet alanların da, verenlerin de yeri cehennemdir.

[860] "Hz. Muhammed", (Yeni Hayat Ansiklopedisi), 5/2408.
[861] "Hz. Muhammed", (Yeni Hayat Ansiklopedisi), 5/2408.

• Düşmanla vuruşurken şehit olanların bütün günahları Cenâb-ı Hak tarafından bağışlanır.

• Fazla uyumak insanın rızkına engel olur.

• Bildiğinizi herkese öğretiniz.

• İstanbul elbette fethedilecektir. Onu fethedecek komutan ne şanlı komutan, fethedecek ordu ne şanlı ordudur!

• Tanrı'dan utanmayan, insanlardan da utanmaz.

• İslâm dini iyi ahlâktan ibarettir.

Hadis-i şeriflerin alt kısmına muhtemelen etkileyici olması hasebiyle Hz. Muhammed'in (s.a.v) 'Sağ avucuma Güneş'i, sol avucuma Ay'ı koysanız, davamdan vazgeçmem' sözü anlatılmıştır.

Bibliyografya kısmında ise 'Bu konuda dilimizdeki eserlerin başlıcaları' denilerek tamamı Türkçe olan ve tarih sırası gözetilmeden aktarılan modern araştırmalara yer verilmiştir. Bunlardan en eski olanı 1934 yılında Ahmet Hamdi Akseki'ye ait olan Peygamberimiz Hz. Muhammed Aleyhisselâm ve Müslümanlık'; Reşat Nuri Güntekin tarafından tercüme edilen Emile Dermenghem'den 'Muhammed'in Hayatı'(1958), Doğan Kardeş Yayınlarınca basılan 'Hz. Muhammed, İslâmın Büyük Peygamberi' (1971), M. Z. Konrapa'nın eseri 'Peygamberimizin Hayatı' (1961)'dır. Bunlar gibi toplam 14 eser kaydedilmiştir.

Madde '*İslâm dininin kurucusudur'* şeklinde vahyi dışlayan bir ifade biçimi ile başlamış olmasına rağmen metnin tamamına bakıldığında böyle bir tutumun sergilenmediği görülmektedir.

Hz. Peygamberin soyuna dair diğer ansiklopedilerin çoğunda olmayan nesep bilgisi kaydedilmiştir. Türklerin 'Muhammed' ismine karşı saygın davrandıkları maddede verilen hoş teferruat bilgilerden biridir. Yazarın kavramları kullanırken özenli davrandığı dikkati çekmektedir. Örneğin Hz. Peygamberin ilk vahiyden hemen önceki hâlini anlatırken *'..ancak olağanüstü ifadesi kabil bir tefekkür hassası..'* ifadesi kullanılmıştır. Diğer ansiklopedilerde bulunan bazı saygı sınırlarını zorlayan ifadelere bu metinde rastlayamadığımızı belirtmeliyiz. Müellif 'vahiy' kelimesini kullanmaktan çekinmemiştir; dolayısıyla Kur'an'ın ve peygamberliğin ilahi kaynaklı olduğu hususunda İslâmi kaynaklarla örtüşmektedir. Ansiklopedilerin çoğunda 'cahiliye dönemi'nden bahsedilmemiştir. Bu maddede ise bu döneme değinilmiştir. Bazı terimleşmiş ifadeler kullanılmaktan imtina edilmemiştir.

İlk vahiyden sonra yaşanan fetretü'l-vahy dönemi için net olarak 3 yıl ifadesi kullanılmıştır. Halbuki kaynaklarda birkaç günden birkaç yıla kadar farklılıklar görülmektedir.

Bedir, Uhud ve Hendek Gazvelerinden yalnızca yüzeysel ve oldukça kısa biçimde değinilmiştir. Bu durum, söz konusu tarihî hadiselerin bağlamı ve sonuçlarıyla birlikte sağlıklı biçimde anlaşılmasını güçleştirmektedir. Yine Hudeybiye Antlaşması ve diğer fetihlerle ilgili olarak tarihî, siyasî ve sosyokültürel boyutlarının bütüncül şekilde değerlendirilmesini engellemiştir.

Hz. Peygamberin eşlerinden Hz. Hatice ile evlendiğine dair tek cümle hariç hiç bilgi verilmemiştir. Minyatürlere daha küçük bir alan ayrılarak bu konularda anlaşılabilir bilgilere yer verilmelidir.

"*Bugün "şerafet" ve "is'adet" (şeriflik ve seyyidlik) iddiasında bulunan aile ve şahısların hiçbiri, hiçbir tarihî delille şecerelerini Hz. Ali'ye bağlayamamaktadırlar*." ifadesi ise çok genelleyici ve mutlak bir ifade olması sebebiyle yanlıştır. Zira İslâm dünyasında nesep ilmi denilen bir ilim vardır ki bu konuda birçok kitap bulunmaktadır. Bu şecere geleneğinin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nda 'nakîbü'l-eşrâf' denilen bir kurum vardır ki seyyid ve şeriflerin listesini tutmaktadır. Eğer hiçbir tarihi delille bağlanamamış olsa idi bu kuruma ihtiyaç olmamalıydı.

Osmanlı'da 'Nakîbü'l-eşraf defterleri' bulunmaktadır. Bu defterler neye göre ortaya çıkmıştır? Osmanlı döneminde görev yapmış nakîbü'l-eşrafların (seyyid ve şeriflerin liderlerinin) biyografilerini içeren önemli bir kaynak Ahmet Rıfat Efendi tarafından yazılmış *Devhâtü'n-Nükabâ'*dır. Bu eser altmış bir nakîb içermektedir. Kitapta onların serveti, statüsü, muafiyetleri, meslekleri, menşeleri, unvanları anlatılmıştır.[862]

İslâm tarihinde bilinen önderlerin (Hoca Ahmet Yesevî,Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi) hemen tamamının nesep olarak ehl-i beyte dayandığı ifade edilmektedir. Fakat bu durumun doğru olmadığını söyleyen çalışmalar da bulunmaktadır.[863] Seyyid ve şeriflerin, seyyid ve şerif olmayan kimseleri cezbedebilecek bazı imtiyazlara sahip oldukları; bu durumun da zamanla aralarına asılsız iddialarda bulunan kişilerin karışmasına zemin hazırlayabildiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte, bu olgunun varlığından hareketle söz konusu soy

[862] Ahmet Rıfat, "Devhatü'n-Nükabâ: Osmanlı Toplumunda Sâdât-ı Kirâm ve Nakibü'l-eşraflar" Haz. Hasan Yüksel- M.Fatih Köksal (Sivas: Dilek Matbaası, 1998), 3.
[863] Mithat Eser, *Abbasilerin İlk Döneminde Seyyid ve Şeriflerin Dinî, Sosyal ve Kültürel Konumları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008).

iddialarının bütünüyle asılsız olduğu yönünde kesin ve genelleyici bir hüküm ileri sürülmemektedir.[864] Dolayısıyla bir iddia ortaya atıldıktan sonra temellendirilebilmelidir.

Ayrıca Kevser sûresinin son ayetini de Hz. Peygamberin soyunun devam edeceği şeklinde yorumlayanlar olmuştur. Bu konuda Elmalılı şöyle demektedir: "*Doğrusu senin şaniin sana şeneanı (nefreti) olan, buğz, kin tutan, hınç besleyen kim olursa olsun; odur ancak ebter. Güdük, arkası kesilecek, nesli ve nesebi, iyi adı, sanı kalmayacak odur, sen değilsin ey Muhammed. Senin ardınca gelecek hayırlı neslin de evladın gibi tabilerin ve ensarın, sevgili ümmetin de çoğalacak*."[865]

Çerçeve içerisinde aktarılan on dört hadis-i şerifin ise kaynak bilgisine yer verilmemiştir. Ayrıca metinlerde lafız farklılıkları ve rivayet formuna ilişkin problemler dikkat çekmektedir. Eğer söz konusu rivayetler mealen aktarılmış ise bunun açıkça belirtilmesi; aksi takdirde ise daha ihtiyatlı bir ifade tarzının benimsenmesi gerekmektedir. Zira Rasûlullah "*Kim benim adıma bilerek yalan uydurursa, Cehennemdeki yerini hazırlasın"*[866] buyurmaktadır. Ayrıca 'Çin'de bile olsa, ilmi alınız.' sözü asılsız bir bilgidir. Bu ifadeler, mevcut hâlleriyle değerlendirildiğinde, hadis metninden ziyade hikmetli sözler veya vecizeler izlenimi uyandırmaktadır. Metinde terimleşmiş dinî kavramların bir kısmı korunmuş olmakla birlikte, "Türkçe" ibare kullanma gayreti doğrultusunda rivayet lafızlarının dönüştürülmesi, bu tür metinsel sorunlara yol açmış görünmektedir.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi'nde bu maddenin yazarı bulunmamaktadır. Cildin başlangıcında, "Bu cilde yazılarıyla katkıda bulunanlar" başlığı altında otuz sekiz isme yer verilmiş; ancak bu kişilerin uzmanlık alanlarına veya akademik branşlarına ilişkin herhangi bir tasnif ya da bilgilendirme yapılmamıştır. Madde iki sayfadan oluşmaktadır. Yaklaşık 3000 sözcükten meydana gelmektedir. Bibliyografyaya yer verilmiştir. Hz. Peygamber bahse konu edildiğinde 'Hz. Muhammed' şeklinde kullanılmıştır.

Madde kenarlarında başlıklar bulunmaktadır. Bunlar: 'İlk Tanrısal Bildiri', 'İlk Bildiriler ve Savaşlar', 'İslâm'ın Özü', 'İslâm'ın Koşulları' şeklindedir.

"*Arap din kurucusu, İslâm Peygamberi. Tanrı'nın birliği, evrenselliği ve bütün inananların kardeş olduklarını inancını geliştirmiştir*." şeklinde bir girişle başlamaktadır. Hz. Peygamberin doğumu ve aile bireylerine kısaca temas edilmiştir. Kâbe'nin tamiri sırasında çıkan anlaşmazlıkta rol oynadığına değinilmiş ve birçok konuda Mekkelilerin güvenini kazandığı serdedilmiştir. Onun özellikle 605 yılından sonra kendini 'din işlerine verdiği', Hira

[864] Rıfat, "Devhatü'n-Nükabâ, 8.
[865] Yazır, 9/534.
[866] Buhari, "Ehadisu'l-Enbiya", 50

Dağı'nda inzivaya çekildiği ve vahyin gelmesine yakın sadık rüyalarla çeşitli sesler işittiği ifade edilmiştir. 'Kırk yaşına bastığı gün' ise vahiy meleğinin gelerek Alâk sûresinin ilk ayetlerini getirdiği, abdesti ve namazı öğrettiği belirtilmiştir.[867]

Hz. Muhammed'in (s.a.v) Cebrail'den (a.s.) ilk bildiriyi aldığında korktuğu ve evine dönerek yaşadıklarını hanımı 'Ayşe'ye anlattığını bildirdiği nakledilmiştir. Yazar şöyle ifade etmektedir: "*Hz. Muhammed, Hıra Dağı'ndaki mağarada Cebrail'den ilk bildiriyi aldığı gece ürperdi, korkuyla evine döndüğünde olayı eşi Ayşe'ye anlattı, titremeye başladı, iyice örtünerek yattı. Ayşe bir süre onu avutmaya, Tanrı'nın Peygamberi olduğunu gösteren ilk belirtilerin geldiğini ona anlatmaya başladı. Böylece ürperme, titreme kesildi, korkusu gitti. Bu ilk bildiriden sonra üç yıllık bir durgunluk süresi başladı. Hz. Muhammed ümitsizliğe kapılıp kendini öldürmeyi düşünürken Cebrail kendisine gene göründü, Tanrı'nın elçisi olduğunu söyledi, görevini sürdürmenin tanrısal bir buyruk niteliği taşıdığını açıkladı. 614'ten sonra yeniden tanrısal bildiriler gelmeye başladı*."[868]

Bu bildirilerden sonra Hz. Peygamberin akrabalarına yeni dini benimsemelerini ve eski inançlarını bırakmalarını 'önerdiği'; bu meyanda 'Ali b. Ebû Talib, Hatice, Ebûbekir ve Zeyd b. Hârise'nin müslüman olduğu, Ebû Leheb'inse karşı çıkarak toplantıdan ayrıldığı ifade edilmiştir. Benimseyenler ile benimsemeyenler arasındaki problemin başlangıcının buraya dayandığı; buradan sonra aralıklarla 628 yılına kadar Bedir, Uhud ve 626 yılında Hendek savaşlarının yapıldığı; Hudeybiye Antlaşması ile ise barış sağlandığı dile getirilmiştir.[869]

'İslâm kaynaklarına göre' Hz. Muhammed'in (s.a.v) miraca çıktığı, İslâm'dan sonra tüm hayatını dini yaymakla geçirdiği ve dört kadınla evlilik yaptığı ifade edilmiştir.

Yazar *"İslâm dininin barışçıl, iyiliksever, insancıl olduğunu ileri süren Hz. Muhammed gerçekte savaş yanlısı değildi, bütün savaşlara kendisine karşı çıkanların olumsuz tutumları, saldırıları, kan dökmeleri yüzünden girişmiştir. Onun Tanrı buyruğu ile getirdiği dinin temelini evrensel insan sevgisi, barış ve toplumsal mutluluk oluşturur."* demektedir. Yazar paragrafın devamını da İslâm'ın bu konudaki düşüncelerinden bahsederek kapatmıştır. İslâm'da Allah yolunda ölmekten bahsedilmiştir.[870]

İslâm dinin temelinin beş ilkeden meydana geldiği, bunların ise tevhid, namaz, oruç, zekat, hac olduğu zikredilmiştir. Kısaca açıklamalar yapılmış ve İslâm'ın birinci ve kesin şartının Allah'ın birliği ve Peygamberin elçisine iman olduğu dercedilmiştir. Kurban ibadetinin

[867] "Hz. Muhammed", *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi* (İstanbul: Anadolu Yayıncılık), 8/4051.
[868] "Hz. Muhammed", (Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi), 8/4051.
[869] "Hz. Muhammed", (Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi), 8/4051.
[870] "Hz. Muhammed", (Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi), 8/4052.

ise bir kesinlik arz etmediği, zaten dinde de 'kolaylaştırma ve kimseye çekemeyeceği yükün verilmemesine' dair bildiriler olduğu dile getirilmiştir. Yalnız "*Hz. Muhammed'in Tanrı buyruğu üzerine, bir peygamber göreviyle ortaya attığı dinin"* beş temeli dışında farklı yükümlülüklerinin de olduğuna temas edilmiştir. Kimsenin kimseyi Allah'tan başka yargılama hakkı olmadığı, gerçek müslümanın "bilime, özgürlüğe, başkalarının haklarına, özel işlerindeki gizliliğe, aile yaşamına saygı göstermesi gerektiği" dile getirilmiştir.[871]

İslâm'da kimlerin kimlerle evlenemeyeceği, miras konusu, erdemli davranışların neler olduğu, hak mezhepler ve Şia, fıkıh ve şeriat kavramlarının tanımına kısaca değinilmiştir. Şeriat kavramının tanımında *'İslâm dininin uygulayıcı kurumu ve yasalar kurumudur'* denilmektedir. Kur'an'ın yaklaşık yirmi yılda gönderildiği, Hz. Muhammed'den (s.a.v) sonra halife Osman'ın parçalar hâlinde olan Kur'an'ı toplattığı ve geri kalanı ise yaktığı ilave edilmiştir.[872]

Yazar son paragrafta: "*İslâm ülkelerinde Kur'an ve hadislerin yorumundan doğan ve tarikat adıyla Sünnî, Alevî diye isimlendirilen iki türlü yan kuruluş olduğunu ifade etmiştir. Şiililerin farklı kolları olduğu; bu akımlara genel itibariyle tasavvuf dendiği ifade edilmiş ve ancak bu akımların şeriat ilkelerine göre öğretim yapan ve tefsir, fıkıh, hadis, kelam gibi dalları benimseyen kurumlarda (medrese) değil, tekkelerde öğrenilir. Hz. Muhammed'in getirdiği inançlar daha sonra toplum yönetimini oluşturan yasal ilkeler niteliği kazanmış, devletin temelini kuran değişmez kurallar bütünü diye benimsenmiştir.*" demektedir.[873]

Yazar, madde içerisinde metni çerçeve içine alarak "Müslümanlık" başlığı altında ayrı fakat konudan bağımsız olmayan bir bölüm oluşturmuştur. Bu başlıkta ana fikir 'İslâm (müslümanlık), tektanrıcı dinlerin son ve en yetkin biçimi olup; yalnızca bir inanç sistemi değil, aynı zamanda toplumu ve devleti düzenleyen kapsamlı bir hukuk ve yönetim düzenidir.' şeklinde izah edilebilir. Özellikle bu durum şeriat kavramıyla bağ kurulmuş; şeriatın temelinin de Kur'an ve hadisler olduğu ifade edilmiştir. Devleti yöneten imamın vasıfları serdedilmiştir. İslâm'ın evrensel bir din olduğu ve Yahudilik ile Hristiyanlıktan sonra geldiği onlardan ayrılan bazı noktalarıyla belirtilmiştir. İslâm'ın ferdi olan yükümlülükleri olduğu gibi bireysel sorumluluklar da içerdiği göz önüne alınmıştır.[874]

Mezhepler tanımlanarak uygulamada bazı farklılıklar olduğu fakat gayenin kolaylık sağlamak olduğu söylenmiştir. Dolayısıyla Kur'an ve hadislere aykırılık söz konusu değildir. Mezheplerden başka daha alt bir birim olan tarikatlar da kısaca bahse konu edilmiştir.[875]

---

[871] "Hz. Muhammed", (Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi), 8/4052.
[872] "Hz. Muhammed", (Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi), 8/4053.
[873] "Hz. Muhammed", (Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi), 8/4053.
[874] "Hz. Muhammed", (Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi), 8/4052.
[875] "Hz. Muhammed", (Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi), 8/4052.

Bibliyografya kısmında (1971) A.H. Berki ve O. Keskioğlu tarafından kaleme alınan Hz. Muhammed ve Hayatı; (1889) A.Cevdet Paşa'nın Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ; (1980) Muhammed Hamidullah'ın İslâm Peygamberi; (1967) C.Sena Hz. Muhammed'in Felsefesi; (1963) W.M Watt Hazreti Muhammed; Kur'an ve Hadislere yer verildiği aktarılmıştır.

Yazarının kim olduğu belli olmayan maddede Hz. Muhammed'i (s.a.v) 'din kurucusu' ve bazı özellikler sıralanarak 'inancını geliştirmiştir' veya 'Hz. Muhammed'in getirdiği inançlar', 'ortaya attığı dinin' şeklindeki ifadeler vahyi diskalifiye eden bir anlayışın ürünüdür. Yazar metnin devamındaki cümlelerde de bu anlama yaklaşan kavramlara yer vermiş olmasına karşın vahiyden hiç söz etmeme durumu da söz konusu değildir.

Hz. Peygamber'e ilk vahiy geldiğinde yaşadıklarını eşi 'Ayşe' ye anlattığı ifade edilmiş ve paragraf boyunca bu durum hatalı şekilde devam etmiştir. Rasûlullah üçüncü eşi olan Hz. Âişe ile hicretten sonra evlenmiştir. Rivayetler farklılık arz etmekle beraber ilk vahiy geldiğinde o hayatta bile değildir. İlk vahyin tecelli ettiği 610 yılında Hz. Peygamber ilk ve o sıralarda tek eşi olan Hz. Hatice ile evli bulunmaktadır.[876]

Metinde eşinin 'Tanrı'nın Peygamberi olduğunu gösteren ilk belirtilerin geldiğini ona anlatmaya başlaması' ifadesi eksiktir. Hz. Hatice'nin Hz. Peygamberi teselli ettiği sözler onun geçmişinin de ne kadar nezih olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Hz. Hatice: '*Allah sana bir kötülük yapacak değildir. Sen doğru konuşur, akrabayı gözetir, emanete riayet edersin'* demiştir.[877]

Yazar fetretü'l-vahy döneminden sonrası için Cebrail meleğinin gelerek Hz. Peygamber'e görevini sürdürmenin tanrısal bir buyruk niteliği taşıdığını söylediğini; 614'ten sonra da yeniden tanrısal bildiriler aldığını ifade etmektedir. Buradaki bazı ifadeler hatalıdır. Tanrısal buyruk değil de 'Tanrısal buyruk niteliği' kalıbı, bir şeyin aslında o şey olmadığını, fakat ona benzer bir özellik gösterdiğini ima etmektedir. Oysa İslâmî inanç çerçevesinde vahiy ve ilahî emir "tanrısal buyruk niteliğinde" değil, doğrudan ilahî buyruktur. Yazar yerleşik olan 'vahiy' terimi yerine derinliği daha az olan 'Tanrısal bildiriler' kavramını yer yer kullanmayı tercih etmektedir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) İslâm'ı 'önermesi' ifadesi de yanlıştır. Çünkü bu kullanım bireysellik ve sıradanlık arz etmektedir. Oysa ki Hz. Peygamberin İslâm'ı tebliği Allah'ın emri ile olan vahyi muhataplara iletmektir. Söz konusu kullanım, içeriği daraltması açısından problemlidir. İlk müslümanlar verilirken dört şahsın da künye bilgisi verilmesi uygunluk teşkil

[876] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l Kübrâ,* 10/52-80.
[877] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf,* 142.

eder. Akademik metinlerde standartlık önemlidir. Sıralama olarak da ilk iman eden olarak Hz. Hatice verilmelidir veyahut ilk iman eden kadın Hatice[878] şeklinde diğerlerinin de özellikleriyle birlikle dile getirilmelidir. Metnin öncesinde bahsedilmemesine rağmen Ebû Leheb'in toplantıdan ayrıldığı ifade edilmektedir. Paragrafın sonunda ise tek cümle ile gazveler ve Hudeybiye Antlaşması kaydedilmiştir. Hendek Savaşı için verilen 626 tarihi ise genel kanaatle uyumlu değildir. Zira Hendek Gazvesi 627 yılında cereyan etmiştir.[879]

Ayrıca Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatı boyunca dört değil, farklı dönemlerde olmak üzere toplam on bir evlilik yaptığı bilinmektedir.[880] İslâm hukukunda ise erkekler için eş sayısı en fazla dört ile sınırlandırılmıştır. Ayette: "*Yetimlerin hakkına riayet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın. Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadın veya mülkiyetinizde bulunan câriye ile yetinin; bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.[881]"* Bu durum, Hz. Peygamber'e ilişkin özel hükümlerin genel düzenlemeden bazen farklılık gösterebildiğini ortaya koymaktadır. Yazarın, Hz. Peygamberin evlilikleri ile ilgili ayetlerin kapsamı ve bağlamı konusunda kavramsal bir karışıklık yaşadığı anlaşılmaktadır. Yazar, Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûl süresi ve hangi halife döneminde cem'edildiği hususunda da benzer bir kavramsal ve tarihsel karışıklık sergilemektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm yaklaşık yirmi yıl değil, yirmi üç yıllık bir süre zarfında tamamlanmıştır. Ayrıca mushafın ilk defa cem'edilmesi Hz. Ebûbekir döneminde gerçekleştirilmiş;[882] standart nüshaların çoğaltılarak farklı merkezlere gönderilmesi ise Hz. Osman zamanında yapılmıştır.[883] Bu tarihsel süreç, klasik kaynaklarda açık biçimde ortaya konulmaktadır.

Yazarın şeriat kavramına ilişkin yorum ve açıklamalarının, genel literatür çerçevesine göre çok tezat içermediği görülmektedir.[884]

Bibliyografya kısmında erken dönem siyer ve tarih kaynaklarına yer verilmemiş olması, çalışmanın kaynak çeşitliliği açısından geliştirilmesi gereken en önemli hususu olarak değerlendirilebilir. Metinde bazı ifadelerin, kaynakların sistematik ve eleştirel bir biçimde değerlendirilmesinden ziyade genel bir okuma sonrası kaleme alındığı izlenimi verdiği

[878] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf,* 148-149.
[879] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf,* 406.
[880] Ayşenur Şimşek Ergül," Hz. Sevde ve Hz. Âişe Özelinde Hz. Peygamberin Eşlerinin Birbirleriyle Olan İlişkileri", *Siyer Araştırmaları Dergisi,* 10 (Temmuz-Aralık 2021), 81.
[881] Nisa 4/3.
[882] Ahmet Ağırakça, *Hz. Ebûbekir'in Hilafet Dönemi*, (İstanbul: Akdem Yayınları, 2013), 281. Şeker (ed*.) İslâm Tarihi ve Medeniyeti,* 2/382.
[883] Şeker (ed*.) İslâm Tarihi ve Medeniyeti,* 2/382.
[884] Talip Türcan, "Şeriat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/571-574.

görülmektedir. Üslubun sık sık günlük dile yaklaşması beklenen terminolojik hassasiyetin zaman zaman korunamadığını düşündürmektedir.

Metinde kronolojik olarak da eksiklikler görülmektedir. Ayrıca alanın temel kavram ve terimlerine daha kapsamlı şekilde yer verilmesi çalışmanın akademik niteliğini artıracaktır. Ayrıca maddede birçok hataya düşmesi alanının uzmanı olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, yazarın oryantalist bir bakış açısına sahip olduğu söylenemez; ancak konuya ilişkin bazı bilgi eksikliklerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisinin Muhammed maddesinin yazarı İsmail Kara'dır. Toplam yedi sayfadan oluşan maddenin içerisinde çeşitli hat levhalarına yer verilmiştir. Emin Barın tarafından yazılan Muhammed hattı, Mehmed Emin'in hattatlığını yaptığı *'Gerçekten Allah ve melekleri Peygamber'e salat-u selam getirirler. Ey iman edenler siz de ona salat-u selam getirin ve tam bir teslimiyetle teslim olun. Ahzab 56'* mealindeki ayete yer verilmiştir. Tasavvuf ve edebiyat bölümlerinde de 'Basmasa mübarek kademin ruy-ı zemine; pâk itmezidi kimseyi hak ile teyemmüm' mısrası gibi konuya uygun olarak çeşitli hat eserlerinin görüntülerine yer verilmiştir. Ansiklopedinin kimi maddelerinde kaynakçaya yer verilmesine rağmen bu maddede hem te'lif sorumluluğunun hem de akademik dürüstlüğün gereği olan bibliyografya bulunmamaktadır.

Madde genelinde Hz. Muhammed (s.a.v) ismi zikredilirken ya 'Hz. Peygamber' veyahut 'Hz. Muhammed' denilmiştir.

Maddenin ilk iki sayfası Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatını kısaca ele almaktadır. Diğer sayfalarda ise ansiklopedinin mahiyetine binaen iki bölüm hâlinde 'tasavvuf' ve 'edebiyat' bölümlerine yer verilmiştir.[885]

İlk bölümde parantez içinde 'Hz.' İfadesine yer verilmiş ve "*Son ilahi din İslâm dinini ve son kutsal kitap Kur'ân-ı Kerîm'i tebliğe görevli son peygamber (Mekke 570-Medine 632)"* şeklinde bir tanım yazısıyla giriş yapılmıştır. Kur'ân-ı Kerîmde 'Ahmed ve Mustafa' isimlerinin Peygamberin diğer isimleri olduğu ifade edilerek birçok vasfına örnek verilmiştir. Annesinin ve babasının isimleri, onları küçük yaşta kaybetmesi sebebiyle önce dedesi Abdulmuttalib'in; onun ölümü nedeniyle de amcası Ebû Talib'in yanında kaldığı ifade edilmiştir. Amcasıyla kalırken küçük yaşta Şam'a ticaret için gittiklerinde rahip Bahira'nın onun gelecekteki peygamber olduğunu anlaması üzerine Ebû Talib'e mallarını orada satıp Şam'a gitmemesi tavsiyesi vermesi üzerine amcanın bu ikaza uyduğu dile getirilmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) çobanlık yaptığı, Ficar Savaşı'na fiilî olarak katılmamakla beraber içerisinde bulunduğu, haksızlığa

[885] İsmail Kara, "Muhammed", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1986), 6/412-419.

uğrayanları koruma maksatlı kurulan Hilfü'l-fudûl'a katıldığı, Kâbe'nin tamiri sırasında yerleştirme hususunda anlaşmazlığa sebep olan Hacerü'l-esved'i yerine koyarak çatışmaya engel olduğu belirtilmiştir.[886]

Ticari faaliyetleri esnasında 25 yaşındayken ortaklık yaptığı 40 yaşındaki Hz. Hatice ile evlendiği ve altı çocuklarının olduğu isimleriyle beraber zikredilmiştir. Sonraki hanımı Hz. Mariye'den ise İbrahim adlı bir evladının daha doğduğu fakat kısa süre sonra onun da vefat ettiği dercedilmiştir.

Hz. Peygamberin 40 yaşlarına doğru daha çok ibadetle meşgul olduğu ve zühd hayatına girdiği bu durumun özellikle Ramazan ayında ve arayış anlamına gelen Hira Mağara'sında gerçekleştiğine dikkat çekilmiştir. Bu süreçte aynen gerçekleşen rüyalarının olduğu, çeşitli sesler işittiği ve 610 yılı Ramazan ayının 27. gecesi nübüvvetle memur olunduğu bildirilmiştir. Bu meyanda ilk gönderilen ayetlere değinilmiştir. Bu süre zarfında Hz. Peygamberin çok tedirgin olduğu ve hanımına durumunu arz ettiğinde onun kendisine destek olduğu ifade edilmiştir. Vahyin bir süre kesildiği fakat sonradan gelmeye devam ettiğinde Hz. Peygamberin yakınlarından başlayarak İslâm'ı tebliğ ettiği kaydedilmiştir. Burada ilk müslümanlar özellikleriyle beraber nakledilmiştir.[887]

İslâm'ı tebliğ sürecinde Hz. Peygamberin büyük sıkıntılara maruz kaldığı; çeşitli iftiralarla nitelendirildiği halbuki öncesinde toplumu içerisinde 'emîn' lakabıyla anıldığı da ilave edilmiştir. İslâm'ın erken tebliğ döneminde Hz. Hamza ve Hz. Ömer'in ihtidalarıyla müslüman saflarının güç kazanması ve eş zamanlı olarak Habeşistan'a sığınan muhacirlerin orada hüsnükabul gördüğü haberlerinin Mekke'ye ulaşması, Kureyşli müşriklerin müslüman topluma yönelik topyekûn boykot kararı almalarına zemin hazırlayan temel amiller arasında ifade edilmektedir. Hz. Peygamberin 620 yılında hem eşi Hz. Hatice'yi hem de amcası Ebû Tâlib'i kaybetmesi üzerine ciddi bir sarsıntı yaşadığı; Mekke'de uygulanan boykot sürecinin ardından destek ve himaye arayışıyla Tâif'e yöneldiği, ancak burada beklediği karşılığı bulamadığı ve olumsuz bir tutumla karşılaştığı belirtilmektedir. Bunun üzerine ise Mi'rac mucizesinin yaşandığı kaydedilmektedir.[888]

Akabe Biatları ve bunu takiben gerçekleşen Hicret, ilk cuma namazının icrası ile Hz. Peygamberin Medine dönemindeki temel uygulamalarına yer verilmiştir. Bu çerçevede ensar-muhacir kardeşliğinin tesisi, Mescid-i Nebevî'nin inşası (bir bölümünün suffa olarak tahsisi), Hz. Âişe ile evliliği ve Medine'de yaşayan farklı unsurlarla yapılan sözleşme isimleriyle

[886] Kara, "Muhammed", 6/412.
[887] Kara, "Muhammed", 6/412.
[888] Kara, "Muhammed", 6/412.

zikredilmiştir. Mekkeli müşriklere karşı gerçekleştirilen gazveler ile Yahudi kabileleriyle yaşanan çatışmalar ise ayrıntıya girilmeksizin yalnızca adları anılmak suretiyle aktarılmıştır. Ayrıca Hz. Muhammed'in (s.a.v) İslâm'a davet amacıyla çeşitli hükümdarlara mektuplar gönderdiği belirtilmiş; hicretin dokuzuncu yılı ise "elçiler yılı" olarak kaydedilmiştir.[889]

Hz. Peygamberin yaklaşık 150.000 müslüman ile birlikte Veda Haccı'nı eda ettiği, akabinde rahatsızlanarak 632 yılında vefat ettiği ve Hz. Âişe'nin odasına defnedildiği belirtilmiştir.[890]

Buradan sonra maddede ansiklopedinin asıl hüviyetine uygun olarak 'tasavvuf ve edebiyat' isimli bölümler gelmektedir.

Maddenin inceleme konumuzla ilgili kısmı değerlendirildiğinde, metnin daha ziyade bir fihrist görünümü arz ettiği; tahlil ve yoruma yer verilmediği görülmektedir. Olaylar kronolojik bir sıra içinde aktarılmış olmakla birlikte, aralarındaki tarihsel ve kavramsal bağlam yeterince ortaya konulmamış; neden-sonuç ilişkileri ile genel çerçeveye dair açıklamalar sınırlı kalmıştır. Bu yönüyle metin, analitik beklentileri karşılamak bakımından sınırlı bir nitelik taşımaktadır. Sunulan bilgiler açık ve net olmakla birlikte büyük ölçüde isim ve olay düzeyinde kalmış; terminolojik ve kavramsal ifadelere sık başvurulmamıştır. Ayrıca nadir rivayetlere yer verilerek bir tartışma zemini oluşturulmadığı gibi, Rahip Bahîrâ hadisesinde olduğu üzere literatürde eleştiriye konu olmuş bazı rivayetler de herhangi bir problematizasyon yapılmaksızın aktarılmıştır. Bununla birlikte metin sade ve anlaşılır bir anlatım dili benimsemekte; önemli dönüm noktalarını atlamamakla beraber tartışma boyutunu bilinçli olarak dışarıda bırakmaktadır. Metnin bu sınırlı derinliğinin, eserin bir edebiyat ansiklopedisi olmasından kaynaklandığı; Hz. Peygamberin hayatının kronolojik bir çerçevede sunularak ilgili diğer bölümlere geçiş için bir zemin oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Bir de Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Muhammed'in (s.a.v) Ahmed ve Mustafa isimlerinin geçtiği ifade edilmiştir. Fakat Ahmet ismi bir kere geçmekte[891], Mustafa ismi Kur'ân-ı Kerîm'de yer almamaktadır. Muhammed ismi ise dört kere geçmektedir.[892]

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde bu madde on dokuz müellif tarafından Hz. Peygamberin farklı yönleri incelenerek kaleme alınmıştır. Biz Mustafa Fayda tarafından yazılan 'Hayatı' kısmını inceleyeceğiz. Diğerleri ise altı bölüm on dokuz alt başlık halindedir. Bu başlıklar şunlardır: 'Şahsiyeti', 'Hitabet ve Fesahati', 'Siyasî ve Askerî Kişiliği', 'Dindeki

[889] Kara, "Muhammed", 6/413.
[890] Kara, "Muhammed", 6/413.
[891] es-Saff 61/6.
[892] Âl-i İmrân 3/144. el-Ahzâb 33/40. Muhammed 47/2. el-Fetih 48/29.

Yeri: Kur'an ve Sünnet'e Göre Hz. Muhammed', 'İbadet Hayatı ve Hukuktaki Yeri', 'Örnek Oluşu', 'Mûcizeleri', 'İslâm Kültüründe Hz. Muhammed: Tasavvuf', 'Arap Edebiyatı', 'Fars Edebiyatı', 'Türk Edebiyatı', 'Urdu Edebiyatı', 'Türk Hat Sanatı', 'Türk Mûsikisi', 'Literatür: İslâm Dünyası- Arapça', 'Urduca', 'Batı Dünyası', 'Hz. Peygamber Devri Kronolojisi'.

Mustafa Fayda tarafından incelenen kısım yaklaşık olarak on beş sayfa ve 9723 sözcükten meydana gelmektedir. Metnin yan kısmında Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin celî sülüs hatla yazdığı Ayasofya Camii'ndeki "Muhammed" levhası, Hz. Muhammed'in (s.a.v) şeceresi, Safâ-Merve arasında sa'y yapılan yerin karşısında, Hz. Muhammed'in doğduğu evin yerine yapılan ve bugün kütüphane olarak kullanılan bina, Cennetü'l-bakî'de Hz. Muhammed'in (s.a.v) sütannesi Halîme'nin mezarı, Hz. Muhammed'in (s.a.v) zaman zaman inzivaya çekildiği ve kendisine ilk vahyin indiği mağaranın bulunduğu Hira Dağı, Mescid-i Haram'dan Hira Dağı'na doğru bir görünüş, Hz. Muhammed (s.a.v) zamanında belli başlı yerleşim merkezleri ve kabilelerin yaşadığı yerler, Mekke'de Hz. Muhammed'in (s.a.v) dedesi Abdülmuttalib, amcası Ebû Tâlib ve ilk eşi Hz. Hatice'nin mezarlarının bulunduğu Cennetü'l-muallâ, Hz. Muhammed'in (s.a.v) Tâif dönüşü sığındığı Utbe b. Rebîa ve kardeşi Şeybe'nin bağında kendisine inanıp müslüman olan Hristiyan köle Addâs'ın anısına yaptırılan Addâs Camii, Hz. Muhammed'in hicret için Mekke'den ayrıldığında Hz. Ebû Bekir'le birlikte bir süre saklandığı mağaranın bulunduğu Sevr Dağı, Kûba Mescidi, Rânûnâ Vadisi'nde inşa edilen Mescid-i Cum'a, Medine'de Cennetü'l-bakî, Bedir şehitliği, Bedir şehitliğinin önünde şehit adlarının yazılı olduğu abide, içinde Hz. Hamza'nın kabri bulunan Uhud şehitliği, Uhud Savaşı'nın meydana geldiği yerde yaptırılan Hz. Hamza Camii, Hayber Kalesi'nin kalıntıları, Mescid-i Nebevî'nin içindeki Ravza-i Mutahhara; hücre-i saâdet (el-Maksûretü'n-Nebeviyye) ve kabirlerin yerleşim planı, Vedâ haccında Hz. Muhammed'in vakfeye durduğu Cebel-i Rahme ve arkasında Arafat'a sınır teşkil eden Arafat Dağı, Hz. Muhammed'in (s.a.v) kabrinin bulunduğu hücre-i saâdetin ön cephesi (muvâcehe), Mescid-i Nebevî'de, Hz. Muhammed'in türbesini örten yeşil kubbeden (Kubbetü'l-hadrâ) bir görüntü bulunmaktadır. Bibliyografyaya yer verilmiştir.

Mustafa Fayda 'Hayatı' başlığında incelediği bu kısmı alt başlıklara ayırmıştır: Nübüvvet Öncesi, Nübüvvetten Sonra Mekke Dönemi, Medine Dönemi şeklinde.[893]

İlk olarak Hz. Peygamberin bizzat kendisinin işaret ettiği soy kütüğünü ifade etmiştir. Nübüvvet öncesi hayatına doğumuyla ilgili olan farklı bazı rivayetleri kaydedip babası ve annesi hakkında temel bazı bilgiler vererek başlangıç yapmıştır. Metinde, Hz. Muhammed'in

[893] Mustafa Fayda, "Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/406-421.

(s.a.v) isminin konuluşu, sünnetli doğuşu, sütanneye verilmesi ve orada geçirdiği süre; süt kardeşleriyle ilişkisi, annesi Âmine'nin yanına dönüşü ve Yesrib ziyaretlerinin ardından annesinin vefatı ile birlikte, dedesi ve ardından amcası tarafından himaye edilme süreci kısaca ele alınmıştır. Amcası ile kaldığı sürede ticaret için gittiği Sûriye'de rahip Bahira ile görüşme durumunun tartışmalı olduğu ve güvenilir olmayan kaynaklara dayandığı izah edilerek detaylı bilgi için yönlendirmeler yapılmıştır. Hz. Muhammed'in (s.a.v) küçükken koyun güttüğü, ficar savaşlarından dördüncüsünde fiilen bir şey yapmasa da bulunduğu, Hilfü'l-fudûl toplantısına iştirak edip haksızlıklarla mücadele için yemin ettiği anlatılan hadislerin kaynaklarıyla birlikte zikredilmiştir. Ayrıca bu çağlarda yaptığı ticaret ortaklıkları, bu sebeple çıktığı seyahatleri, kendisine güvenilirliği nedeniyle verilen 'Muhammedü'l-emîn vasfı ve Hz. Hatice ile olan evliliği kaydedilmiştir. Evliliğinden peygamberliğine kadar olan süre zarfında kaynaklarda neredeyse hiç bilgiye rastlanmadığı sadece otuz beş yaşlarında 'Hacerü'l-esved'i yerine koyma işini yerine getirmiş olduğu ifade edilmiştir.[894]

Buradan sonra 'Nübüvvetten sonra: Mekke dönemi' başlıklı kısma geçilmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) risaletin öncesinde inzivaya çekildiği sırada 610 yılı Ramazan ayında Cebrail meleğinin gelerek Alâk sûresinin ilk beş âyetini ona tebliğ ettiği nakledilmiştir. Bu olaydan sonra onun heyecanlanıp korkuya kapılarak evine gittiği ve Hz. Hatice'nin onu teskin ederek amcaoğlu Varaka'ya götürüşü anlatılmıştır. Bundan sonra 'fetretü'l-vahy' denilen süreçte vahyin gelmediği kaynaklarda geçtiği üzere birkaç aydan üç yıla kadar geçen süreden bahsedilmiştir. Bu süre tamamlandıktan sonra Müddessir sûresinin ilk ayetleri gelerek tebliğ dönemi başlamıştır. Davetin üç yıl gizli devam ettiği bu sürede en yakınlarının ve diğer bazı kişilerin İslâm'a girdiği ve nübüvvetin dördüncü yılından sonra İslâm'ın açıkça serdedilmeye başladığı belirtilmiştir. Hz. Peygamber ilk uyarısını yakınlarına bir yemek tertipleyerek başlamıştır. Ancak bu yemek amcası Ebu Leheb'in kendisine fırsat vermeden "*Kabilesine senin getirdiğin gibi kötü şey getiren birini görmedim*" demesi üzerine dağılmıştır ve Ebû Leheb'in bu hâli 'Tebbet' sûresinde belirtildiği üzere devam etmiştir. Rasûlullah tekrar yemek düzenleyerek akrabalarına Allah'ın elçisi olduğunu söylemiş ve onları uyarmıştır. Birgün de Safâ Tepesi'ne çıkarak uyarıda bulunmuştur.[895]

Kureyşlilerin özellikle putlarla ilgili ayetlerin ardından ayetlerde belirtildiği üzere ticarî çıkarlarını ve itibarlarını kaybetmek endişesiyle Hz. Peygamberi büyük bir tehlike olarak addetmeye başladıkları ifade edilmiştir. Burada yazar Cahiliye toplumunun çeşitli özelliklerinden de söz etmiştir. Onların müslümanlara ne gibi işkencelerde bulunduklarını, Hz.

[894] Fayda, "Muhammed", 30/406-421.
[895] Fayda, "Muhammed", 30/406-421.

Peygamberin söylemiş olduklarının Hristiyanlardan öğrendiğini, onu mecnunlukla, kâhinlikle, şairlikle suçladıklarını ifade etmiştir. Putperestlerin bir nevi reisi sayılan Velid b. Muğire ve Ebû Cehil gibi bazı kimseler hakkında yaptıkları sebebiyle ayetler nazil olduğunu numaraları ile beraber zikretmiştir. Kureyşlilerin Hz. Muhammed'in (s.a.v) bu işten vazgeçmesi için amcası Ebû Talib ile görüşmelerine de değinilmiştir. Bu arada özellikle iki kişinin Mekke döneminde İslâm'a girişinin öneminden detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Bunlar: Hz. Hamza ve Hz. Ömer'dir.[896]

615 yılında Habeşistan'a gerçekleştirilen ilk hicrete dair bilgiler ifade edilmiştir. 617 ve 620 yılları arasında uygulanan boykota dair çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Hz. Peygamber risâletin 10. yılında hem amcası Ebû Talib'i hem eşi Hz. Hatice'yi kısa süre aralıklarla kaybetmesine çok üzülmüştür. Bu sebeple bu yıla hüzün yılı denmiştir.[897]

Kureyşlilerin tavrının sertleşmesi Hz. Peygamberi Mekke dışında bir yer olan Taif'e yöneltmiştir. Fakat buradan da istediği sonucu alamadığı hatta onu ayak takımına taşlattıkları bu sebeple hem kendisinin hem yanında bulunan Zeyd b. Hârise'nin yaralandığı ifade edilmiştir. Hz. Peygamber bu zor zamanlarında Allah'a niyazda bulunmuş, Mut'im b. Adî'nin himayesiyle tekrar Mekke'ye giriş yapmıştır. Cenab-ı Hakkın Rasûlüne 'mi'rac 'denilen yolculuğu lûtfetmiş olduğu kaydedilmiştir.[898]

Bu kısımdan sonra Hz. Peygamberin Mekke'ye çeşitli sebeplerle dışarıdan gelenlerle kurmuş olduğu temaslara değinilmiş bunlardan en iyi olanın Yesrib halkı ile kurulan diyalog olduğu ifade edilerek 620 yılında altı kişinin, ertesi yıl on iki kişinin, sonraki yıl ise yetmiş beş kişinin İslâm'a girmiş olduğu nakledilmiştir. Bunlara İslâm Tarihinde 'Akabe Biatı' denilmektedir. Yeni müslüman olan bu kimseler, Hz. Muhammed'e (s.a.v) kendi şehirlerine hicret etmesi hâlinde onu koruyacaklarına dair teminat vermişlerdir. Bu hadiseden sonra Hz. Peygamberin hicrete izin verdiği ve müslümanların Mekke'den kafileler hâlinde Yesrib'e göç etmeye başladıkları belirtilmektedir. Mekke'de yalnızca Hz. Peygamber ile birkaç kişi kalmıştı. Müşrikler ise müslümanların hicretini engellemeye yönelik girişimlerde bulunmuşlardır. Hz. Peygamberin de hicret edeceğini fark eden Mekke müşriklerinin bundan endişe duyduğu ve onu öldürme kararı aldığı ifade edilmektedir. Bu girişimin vahiy yoluyla kendisine bildirildiği, bunun üzerine Hz. Muhammed'in (s.a.v) Hz. Ebû Bekir'le birlikte 622 yılında gizlice Mekke'den ayrıldığı ve üç gün Sevr Mağarası'nda kaldıktan sonra Yesrib'e doğru yola çıktığı kaydedilmektedir. Kaynaklarda, Yesrib'e ulaştığında büyük bir coşkuyla karşılandığı ve Ebû

[896] Fayda, "Muhammed", 30/406-421.
[897] Fayda, "Muhammed", 30/406-421.
[898] Fayda, "Muhammed", 30/406-421.

Eyyûb el-Ensârî'nin evinde misafir olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, bu hicretin ardından Yesrib'in "Medine" adıyla anılmaya başlandığı ifade edilmektedir.[899]

Maddede bu bölümden sonra Mekke dönemi yerini Medine dönemine bırakmıştır. Burada hicretin önemi ile Rasûlullah'ın hedefleri ve uygulamalarından söz edilmiştir. Söz gelimi Mescid-i Nebî'den, Ehl-i Suffe'den, muâhât denilen ensar- muhacir kardeşliğinden bunlardan birkaçıdır. Ayrıca müslümanların henüz müslüman olmamış Araplarla ve Yahûdilerle din ve vicdan hürriyetine sahip, huzurlu bir ortamda yaşayabilmesi için de yazılı ilk anayasayı şekillendirdiği, Medine'nin sınırlarını tespit ettiği ifade edilmiştir.[900]

Hicretten sonra zulüm gören Müslümanlara savaş müsaadesi verildiği, Hz. Peygamberin de yedi ay sonra birçok askerî harekât düzenlediği ifade edilmiştir. Bu bağlamda yukarıda bu ansiklopedinin bir maddesi olarak dile getirilen Bedir, Uhud ve Hendek Gazveleri sebepleri ve sonuçlarıyla beraber anlatılmıştır.[901]

Benî Kaynukâ Yahudilerine mensup bir kişinin Müslüman bir kadına yönelik tacizde bulunmasının anlaşmayı ihlâl niteliği taşıdığı, bu ihlâlin ardından Benî Kaynukâ topluluğunun Medine'den ayrılmalarının talep edildiği ifade edilmiştir. Medine'de karşılaşılan büyük problemlerden birinin de nifak hareketleri olduğu bu meyanda Abdullah b. Übey b. Selûl'ün başı çektiği kaydedilmiştir. Kureyş'in yanında Müslümanlara karşı düşmanlık eden Mustalikoğulları üzerine bir sefer düzenlendiği, bu sefer esnasında Hz. Âişe'nin yanında yer aldığı ve dönüş yolunda ihtiyaç için geride kalan Hz. Âişe'nin münafıklar tarafından iftiraya maruz kaldığı kısaca ele alınmıştır.[902]

Hendek Gazvesi'nden sonra, 628 yılının Zilkade ayında Hz. Muhammed'in (s.a.v) ashabıyla birlikte umre yapmak amacıyla Mekke'ye gitmek üzere yola çıktığı; ancak Mekke'ye ulaşamadan, şehre yaklaşık 17 km mesafedeki Hudeybiye'de konakladıkları sırada Kureyş'in, engellemek üzere Hâlid b. Velîd komutasında bir birlik gönderdiği ifade edilmiştir. Çeşitli elçiler ve görüşmeler neticesinde Hudeybiye Antlaşması imzaladıkları, bu anlaşma ile müslümanları muhatap kabul etmeyen Kureyşlilerin onları kendilerine denk görmek zorunda kaldıkları ve anlaşmaya göre Kâbe'ye bu yıl giremeyen müslümanların gelecek yıl kaza umresi yaptıkları nakledilmiştir. Benî Bekir ile Huzâalılar arasındaki kan davası Hudeybiye Antlaşması ile durulmasına rağmen kısa sürede ihlâl sebebiyle tekrar bozulmuştur. Bunun üzerine Rasûlullah'ın gizli bir şekilde sefer hazırlıklarına başlayıp Mekke'nin fethine hazırlandığı ifade

[899] Fayda, "Muhammed", 30/406-421.
[900] Fayda, "Muhammed", 30/406-421.
[901] Fayda, "Muhammed", 30/406-421.
[902] Fayda, "Muhammed", 30/406-421.

edilmiştir. Mekke'yi 10.000 kişilik bir orduyla fetheden Hz. Peygamberin genel af ilan ettiği ve çeşitli uygulamaları ayrıntılarıyla beraber serdedilmiştir. Rasûlullah'ın çeşitli devletlere İslâm'a davet mektupları yazdığı içerikleri ve neticeleri ile beraber ele alınmıştır. Hevâzinliler üzerine seriyyeler gönderilmiş ve nihayetinde şiddetli bir savaşın sonunda müslümanların zafer elde ettikleri ifade edilmiştir. Yine Huneyn Gazvesi'nden kaçanların İslâm'a karşı tavırlarını bertaraf etmek maksatlı Taif'e yöneliş ve burada yaşananlar aktarılmıştır. Hicrî 9. yılda Bizans'ın savaş hazırlığı haberleri üzerine Tebük'e yapılan harekât ve bu sırada çeşitli kabilelerle yapılan anlaşmalar kaydedilmiştir.[903]

Hicrî 10. yılda Hz. Peygamberin Veda Haccı ile Vedâ hutbesi işlenmiş; bundan sonra sağlığının bozulduğu ve vefatı ile ilgili durumlar ele alınmıştır.[904]

Madde görüldüğü üzere kronolojik bir tasnifle ele alınmış; Hz. Peygamberin doğumundan vefatına kadar geniş bir yelpazede hayatı işlenmiştir. Nübüvvet öncesi, Mekke dönemi, Hicret, Medine dönemi, Veda Haccı ve vefat çizgisini net bir zaman örgüsüyle yansıtmaktadır. Olayların Mekke ve Medine dönemleri şeklinde tasnifi okuyucu için pratik bir yaklaşım oluşturmaktadır. Gerekli yerlerde ayetlerden ve hadislerden referanslar verilerek konu eksik bırakılmamıştır.

Mekke ve Medine dönemlerinde karşılaşılan toplumsal, siyasi ve dinî gelişmelerin birbirini nasıl etkilediği anlaşılabilir biçimde işlenmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatını tanıtma konusunda güçlü ve öğretici bir metin sunmaktadır. İslâm tarihinin temel kırılma noktalarını eksiksiz bir bütünlük içinde aktarmaktadır. Olaylar arası nedensellik ilişkileri kurulmuştur.

Tarihlerin hicrî ve miladî şekilde aktarılması kronolojik tutarlılık ve karşılaştırılabilirlik noktasında avantajlar sağlamaktadır. Ayrıca tarihsel olayların zamanlamasını hassas şekilde anlamayı kolaylaştıran, ansiklopedinin metodolojik şeffaflığını gösteren önemli bir etken konumundadır.

Bibliyografya kısmında son derece nitelikli, kapsamlı ve metodolojik olarak güçlü bir literatür temeli sunan İslâm tarihinin ana eserleri, hadis kaynakları, çağdaş eserler hepsi bir arada verilmiştir.

Her şeyden önce klasik dönem birincil kaynaklarının geniş bir yelpazede kullanılması İbn İshak, Vâkıdî, İbn Hişâm, İbn Sa'd, Belâzürî ve Taberî gibi erken dönem müelliflerin eserlerine başvurulması, çalışmanın böyle mühim bir maddede ilk elden takip edildiğini göstermektedir.

[903] Fayda, "Muhammed", 30/406-421.
[904] Fayda, "Muhammed", 30/406-421.

Hadis külliyatına ait Buhârî, Müslim ve Tirmizî gibi temel kaynakların kullanılması, çalışmanın yalnızca tarihsel veriyi değil, aynı zamanda hadis kaynaklarında yer alan rivayet malzemesini de metodolojik bir dikkatle işlediğini göstermektedir. İbn Hacer, Kurtubî, Süyûtî ve Zehebî gibi otoritelerin şerh, tefsir ve biyografi eserlerinin kaynakçaya dahil edilmesi de rivayetlerin değerlendirilmesinde klasik İslâmî ilimlerin yöntemlerinden yararlanıldığını ortaya koymaktadır. Böylece tarihsel olaylar, sadece nakledilmiş bilgiler üzerinden değil, aynı zamanda ilmî birikim içinde konumlandırılarak yorumlanabilmektedir.

Kaynakçanın önemli bir yönü de dil, tefsir ve ansiklopedik başvuru eserlerinin kapsayıcı biçimde yer almasıdır. Lisânü'l-ʿArab gibi sözlüklerin kullanılması, metinde geçen kavramların anlam çerçevesini doğru tespit etme çabasını göstermekte; Taberî, Mâtürîdî ve Kurtubî gibi müfessirlerin eserlerine atıflar ise tarihî rivayetlerin Kur'an yorum geleneğiyle ilişkilendirilerek çok boyutlu bir analiz imkânı sunmaktadır. Bu yaklaşım, tarih araştırmasını yalnızca kronolojik bir anlatı olmaktan çıkararak ilmî disiplinler arasında anlamlı bağlar kuran daha kapsamlı bir işleyişe dönüştürmektedir.

Modern akademik literatürün güçlü temsil edilmesi ise kaynakçanın bir başka dikkat çekici yönüdür. L. Caetani, W. M. Watt ve M.A. Köksal, Kasım Şulul, İbrahim Sarıçam gibi hem Batılı hem de müslüman modern araştırmacıların eserlerine geniş yer verilmesi, konunun uluslararası literatürle sürekli temas içinde ele alındığını göstermektedir. Konuya dair birçok önemli çalışması bulunan M. Hamidullah'ın eserlerinden istifade edilmiş olması da ayrıca kıymeti haizdir. Aynı zamanda Gülgün Uyar'ın *Hz. Muhammed'in Risâlet Öncesi Hayatına Dair Bazı Rivâyet Farklarının* Tesbiti ve Elşad Mahmudov'un *Sebep ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamberin Savaşları* gibi Türkçe akademik literatürdeki tezler, makaleler ve monografilerin kullanılması, güncel araştırmaların yakından takip edildiğini göstererek çalışmanın güncelliğini ve bilimsel dinamizmini artırmaktadır. Farklı dillerdeki kaynaklara yer verilmesi ise araştırmacının literatür hâkimiyetinin genişliğini ortaya koyması bakımından ayrıca değerlidir.

Genel olarak bu kaynakça, hem klasik hem modern dönem eserlerini dengeli biçimde bir arada kullanması sayesinde, siyer ve erken İslâm tarihi üzerine yapılmış bir çalışmanın ihtiyaç duyduğu bütüncül literatür altyapısının tamamını karşılaması yönüyle çok sağlamdır. Kaynakların hem çeşitliliği hem de derinliği, araştırmacının konuyu çok yönlü olarak ele aldığını, farklı rivayetleri karşılaştırdığını ve modern tarih yazımının yöntemlerinden de yararlandığını göstermektedir. Bu durum, kaynakçayı yalnızca bir eser listesi olmaktan çıkarıp çalışmanın ilmî gücünü ve güvenilirliğini sağlamlaştıran temel bir yapı hâline getirmektedir.

Maddede Şakk-ı sadr, Bahîra, Busra, Ebû Talib, Ficar, Hatice, Mi'rac, Hicret, Muahat, İslâm Tarihinde Anayasa, İfk Hadisesi, Veda Haccı maddelerine yine bu ansiklopedi içerisinde ayrıca ayrıntılı olarak yer verildiği için 'bk.' şeklinde atıflarda bulunmuştur. Bu atıflarda bulunan maddelerin hepsi ansiklopedi içerisinde bulunmaktadır. Bunu burada özellikle vurgulamamızın nedeni, yukarıda belirttiğimiz üzere, kimi ansiklopedilerde atıf yapılmış görünmesine rağmen söz konusu atfa gidildiğinde herhangi bir karşılığının bulunmayışıdır.

İslâm-Türk Ansiklopedisi'nde 'Muhammed' maddesi bulunmamaktadır.

3.3.1.2. Tercüme Ansiklopedilerde

Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi Muhammed maddesinin yazarı Frantz Buhl'dur. Metin yaklaşık 18 sayfadan ve 12.000 sözcükten meydana gelmektedir. Sayfa sayısı Türkçe İslâm Ansiklopedisi gibi tam olarak tercüme edilmiş olan Urdu İslâm Ansiklopedisi'nden fazlaca farklılık arz etmektedir ki idare tarafından yeniden yazdırılmış olan bu en önemli madde 309 sayfadır.

Buhl Hz. Peygamberden bahsederken ya Muhammed ya da Peygamber tabirini kullanmıştır.

Metne '*Sonuncu peygamber ve İslâm dininin kurucusu'* denilmiş ve Mekke'de doğduğu fakat '*eldeki güvenilmez kaynaklar'* hasebiyle doğum yılını tespit etmenin kesin olması için yeterli olmayacağı belirtilerek giriş yapılmıştır. Medine hayatının kesin olduğu bunun da 622-632 yılları arasında gerçekleştiği belirtilmiştir. Bununla beraber Mekke hayatı konusunda şiirlerde verilen '*on ve daha birkaç sene devam eden'* nebilik dönemi hakkındaki bilgiyi '*şüphe ile karşılamak için hiçbir sebep yoktur'* denilmektedir. Mekke devrinin çok kısa sürmüş olması gerektiği sebep olarak da ilk hicret olan Habeşistan'a gidilip tekrar dönüş arasında 'birkaç sene' olduğunu ifade etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de ise risalet öncesi devir için çok açık olmayan bir tek '*umr*' kelimesinin 10. sûrenin 17. ayetinde geçtiği dile getirilmektedir. İslâm tarihçilerinin ilk vahiy geldiğinde Hz. Peygamberin yaşının kimine göre 40, kimine göre 43 olduğu; fil yılında doğmuş olma durumunun ise tarihi olmayan yorumlara dayandığı söylenilmektedir. Burada 105. sûre olan Fil sûresine de parantez içerisinde sûre numarası verilerek *'Kur'an CV'* şeklinde atıf yapılarak "*Hakikatte Abraha'nın Mekke'ye hücumu 570 yılından çok önce vukû bulmuş olmalıdır. Bütün bu tarihi hesaplara rağmen Lammens pek de esassız olmayan bazı tereddütler ortaya atmıştır ki, buna göre Peygamber Medine'ye hicreti ve oradaki faaliyeti esnasında 50 yaşlarında olmamalıdır. 580 veya bunu takip eden yıllar, hakikate uygun olarak Peygamberin*

doğum senesi olarak kabul edilebilir ve Kur'an'daki 'umr' tabiri de aş.-yk. 30 yıllık bir devreyi ifade eder."[905] denilmektedir.

Muhammed isminin eskiden başkalarına da verildiği, Hz. Peygamberin soyunun Hâşim neslinden geldiğini ifade etmiş; Mekke'de uzun süre düşmanlarına karşı koyabilmesini ancak bu ailenin bir azası olması ve bu ailenin de çok güçlü olarak bu azayı müdafaa edebilmesi ile açıklamaktadır. Burada Hz. Şuayb'ın (a.s.) düşmanlarının Kur'an'daki söylemlerine atıf yapılarak 'Kur'an, XI, 93: Soyunu dikkate almasa idik, biz seni çoktan taşlardık' ayeti verilmektedir. Diğer taraftan muhaliflerin dillerine doladıkları 'iki şehrin ileri gelenlerinden biri olsaydı eğer inanacaklarına dair söylemi' de ilave etmiştir. Burada Kur'an XLIII, 30 şeklinde atıf yapılmaktadır. Haşim soyunun ileri gelen ailelerden olan Mahzum ve Ümeyye ile rekabet edebilecek seviyede olmadığı hatta bazı rivayetlerde Peygamber ve akrabalarının fakir olduklarını belirtmektedir. Buna benzer bazı ifadelerden sonra "*Ataları hakkında bundan başka kat'î hiçbir şey bilinmemektedir ve bu hususta söylenenleri çoğu menkıbeden ibaret kalmaktadır*" denilmektedir.[906]

Hz. Peygamber doğmadan ölmüş olan babasının çok tanıdık bir sima olmadığı; dedesinin ise isimler arasındaki bağ sarih olmamakla beraber Şeybe veya Abdulmuttalib adıyla anıldığı; Abdulmuttalib'in de Muttalib ailesi veya Benî Şeybe ile münasebetinin zâhir olmadığı dile getirilmektedir.[907]

Hz. Muhammed'in (s.a.v) çocukluğunda göğsünün yarılması ve temizlenmesi hadisesi gibi bir hikâyenin Ümeyye b. Ebî Salt için de söylendiği ayrıca bu olayın Kur'an'ın 94. sûresinde anlatıldığı kaydedilmektedir.

Hz. Peygamberin evliliği ve çocukları hakkında şu ifadeler dile getirilmektedir: *"...sûrede (XCIII) yoksul yetimin Allah tarafından zengin kılınmış olduğu bildirilmektedir. Rivayette buna Peygamberin hizmetinde bulunduğu zengin bir tüccarın dul zevcesi ile evlenmesi tekabül eder. Bu evlenmeden, daha sonraki vak'alarda rol oynamış olan dört kız ile küçük yaşta ölen birkaç erkek evlat dünyaya gelmiştir; oğullarından birinin tarihi şahsiyet olması muhtemeldir; çünkü onun taşıdığı müşrik ismi 'Abd Manâf'ın (Caetani, I,173) sonradan uydurulmuş olmasına ihtimal verilemez. Peygamberin erkek evlatlarının bulunmamasından ileri gelen noksanlığı hafifletmek (Lammens) için, sonradan uydurulan böyle bir teselli, bunların doğar doğmaz ve arka arkaya ölmüş olarak gösterilmeleri karşısında, çok zayıf bir imkân teşkil ederdi... Kur'an'da ticaret işlerine gösterilen açık alâka ve bununla ilgili tabirlere*

[905] Buhl, "Muhammed", 8/452-453.
[906] Buhl, "Muhammed", 8/453.
[907] Buhl, "Muhammed", 8/453.

sık sık rastlanması tabii Hatice'nin yardımcısı ve kocası sıfatı ile Peygamberin ticaret işlerine iştirak etmiş olması ile izah edilebilir. Buna karşılık…ticaret seyehatleri yapmış olduğu hakkındaki rivayetler üzerinde durmamak daha doğru olur. Bunların anlatılış tarzı muayyen bir müdafaa maksadını açığa vurmaktadır. Peygamberin daha sonraki dini gelişmesini izah için bunların hiçbirine lüzum yoktur. Kur'an (XXXVII,137 vd.) da onun bizzat Lut'un evleri yanından geçmiş olduğunu katî olarak isbat etmez… Kâbe'nin yeniden inşasına Peygamberin iştirakı hakkında da bir rivayet vardır.[908]

Şimdiye kadar temas edilen meseleler hakikatte pek mühim değildir: fakat Peygamberin peygamber olarak meydana çıkışı ile ilgili meseleler daha ağır basan bir ehemmiyette oldukları hâlde bunların araştırılmasında da, kaynakların eksikliğinden dolayı büyük güçlükler ile karşılaşılmaktadır. Mühim olan yabancı tesirlere karşı büyük bir meyil gösteren Peygamberin kendi fikirlerini nereden aldığı meselesidir. Onun önceleri kendi muhitindeki dini görüşleri paylaşmış olması pek muhtemeldir (amcası Abû Lahab müşrikliğin şiddetli müdafii olduğu gibi, amcası Abû Talib de İslâmiyeti kabul etmeden ölmüştür) ve bu yalnız yukarıda zikredilen oğlunun ismi ile değil aynı zamanda Kur'an (bk.XCIII,3 Tanrı seni yanılmış halde buldu ve doğru yola sevketti) ile de te'kit edilmektedir (krş. Bir de Kur'an XLII, 52: Sen kitabın imanın ne olduğunu bilmiyordun- İbn al-Kalbi'ye göre Uzza'ya bir defa kurbanlık bir koyun götürmüştür.) Bu hususta hayatının daha sonraki yıllarında da açıkça görünen izler bulunmaktadır. O da hemşehrilerinin cinlere ve şeytanlara ve fena alametlere v.b. olan inançlarını kabul ediyordu; Mekke, Ka'be ile birlikte onun için mukaddes bir yerdi; (Kur'an XXVII,93; XXVIII,57; XXIX,67; CV,1 v.d.d.; CVI, 1 v.d.d); oradaki kurban kesme adetini hakiki menasikten sayıyor (CVIII,2) ve kendi taraftarlarının hac seferlerine iştirakine müsaade ediyor (VII,29, v.d.); böylece haccın sonradan dinin esas rükünlerinden biri olarak alınması daha kolay olmuştur. İleride tekrar baş göstermiş, fakat derhal önlenmiş olan bir müşriklik hadisesi Peygamberin Mekke ilahlarına karşı tedrici olarak giriştiği esas düşünce mücadelesinden bahsedilecektir. Peygamberin kendisi de eski Arap kâhinlerinin tesiri altında kalmıştır; etrafındakilere bildirmeğe başladığı vahiylerde onlara mahsus sihirli yemin şekillerini içine alan ifade tarzları ile secîlerini hatırlatan bir ifade kullanılmıştır. Fakat yeni bir fikir aleminin, gittikçe artan bir nisbette onun varlığını sarması ve nihayet bir kuvvetin tesiri ile ortaya çıkıp onlara bildirmesi ile bütün bu eski tasavvurlar pek az bir kısmı hariç arka plana itilmiştir. Bu yeni fikirler esas itibariyle 'semavî' dinlere Yahudiliğe ve Hristiyanlığa işaret etmekte ve çok defa söylenenlerin daha eski vahye dayanan dinlerde de aynen bulunması bunların hakikat

[908] Buhl, "Muhammed", 8/454.

olduğunun reddedilmez bir delili olarak ileri sürülmektedir. (krş. Bilhassa Kur'an X. 94: Bizim sana vahyettiklerimiz hakkında şüphe edersen, senden önce kitabı okumuş olanlara sor) Herhalde şu katidir ki o bunları Yahudi ve Hristiyan mukaddes kitaplarını bizzat okumak suretiyle elde etmemiştir.[909]

Buhl Hz. Muhammed'in (s.a.v) ümmî olduğunu fakat tüccar olması sebebiyle de bir dereceye kadar okuma-yazma hususunda bilgisi olabileceğini kaydetmektedir. Böylelikle İbranice ve Yunanca yazılmış olan Kitab-ı Mukaddesi de okumasının mümkün olmadığını belirtmektedir. Burada 'ümmî' kelimesini farklı yorumlayanlardan bazı nakiller verilmişse de kendisi bu kavramın 'okuma yazma bilmemek' anlamını tercih etmiştir. Paragrafın devamında Hz. Peygamberin daha önceki kutsal kitaplar hakkında çok bir şey bilmediği ya da iyi vakıf olmadığı Kur'an'dan ayetlerle ifade edilmeye çalışılmıştır. Deve ile iğne deliği karşılaştırmasının herhangi bir edebî tesire delalet etmeyeceği, Kur'an'da tek bir Mezamir parçası olduğu (XXI 105) aslında Peygamberin Zebur hakkında bir şey bilmediği ifade edilmiştir. Fakat diğer taraftan Kur'an'da yer verilen Yusuf kıssasının ve Ashab-ı Kehf olayının hem Ahd-i Atik'te hem Ahd-i Cedid'de bulunduğu ve Hristiyanların anlattıklarına benzediği delil gösterilerek muhaliflerinin onun yabancı öğretmenleri olduğunu iddia ettikleri kaydedilmiştir.[910]

Yazar şu ifadeleri eklemiştir: "*Peygamberin fikirlerine tesir etmiş olan muayyen bir dini fıkraya daha yakından işaret etmek o zamanki durum hakkında bilgi eksikliği yüzünden pek mümkün değildir. Birçok deliller ilk devirlerde muhtelif te'sirler bilhassa Hristiyan mezheplerinin daha sonraları da Yahudilerin te'siri altında kalmış olduğunu gösterir. Suriye'ye veya Fırat boylarına giden kervanlar, deniz yolundan Habeşistan ile kurulan münasebetler büyük Pazar yerlerine giden yabancı tacirler vasıtası ile Arabistan'da her iki din hakkında malumat edinmek mümkün idi…şehirdeki makamların ziyaretine Hristiyanların iştirak ettiği bilhassa kaydedilmektedir. Mekke'de harp esiri Hristiyanlar ve buraya hicret etmiş olan Gassaniler de yaşıyorlardı…Kur'an'da Arâmîce'den gelme tabirler yanında birkaç Habeşçe kelimeye de tesadüf edilir ki bunlar Habeşistan'ın dini tesirine işaret eder. Son zamanlarda daha çok cenûbî Arabistan'da vukua gelmiş olduğu ileri sürülen dini gelişme ile bunun Peygamberin fikir ve ifadesine esas kaynak teşkil ettiği düşüncesi üzerinde durulmaktadır. Bu tabii hesaba katılması lazım gelen bir imkandır…Bir de şuna dikkat etmelidir ki: Kur'an'da peygamberler tarihinde Arapların Âd ve Semûd kavimleri sık sık zikredilmekte fakat nadir*

[909] Buhl, "Muhammed", 8/454.
[910] Buhl, "Muhammed", 8/455.

olarak cenûbî Arabistan'ın eski tarihine temas edilmektedir. (XXVII 20; XXXIV 14; XLIV 36; L 13; buna mukabil bk. LXXXV 1)."[911]

Metinde bir hadis-i şerifte 'İman ve hikmet Yemenlilere hastır' ifadesindeki Yemenli tabirinin aslında 'Yemen tarzında' yani 'ahlâklı, insanî' manasında olduğunu fakat problemin neden bunu ifade etmek için böyle karmaşık bir yol tercih edilmesinde olduğunu sorgulamaktadır.[912]

Tor Andrae'nin Peygamberde Hristiyanlığın tesiri üzerinde çalışmasının çok değerli olduğunu ifade etmektedir. Andrae'nin Hz. Muhammed'in (s.a.v) düşüncelerinin Süryânîlerin kitapları arasında yakınlık arz ettiğini örnekleriyle kaydetmektedir. Dünya malına kıymet vermemek, gülme, şaka ve boşboğazlığa karşı yapılan uyarılar, cennet betimlemeleri, sadaka vermenin değeri verilen misallerden bazılarıdır. Ayrıca Hz. Peygamberin Hz. Îsâ'yı (a.s.) Allah'ın oğlu olarak telakki edenlere karşı itirazı da Hristiyan bir mezhebin etkisinde kalmış olabileceğinin bir göstergesi olarak belirtilmiştir.[913]

Doğru dini arayanlar içinde Hz. Peygamberin tek başına olmadığını; Varaka b. Nevfel, Ümeyye b. Ebî Salt ve haniflerin de onlardan olduğunu dile getirmiştir. İlk vahyi ise şu ifadelerle anlatmıştır: "*Muhammed Arabistan'a nüfuz etmiş olan dini fikirler ile temas neticesinde kuvvetli bir rûhî heyecan içinde bulunurken birdenbire şuurunu altüst eden, onu manevî bir kuvvetle sarıp, bütün hayatına tesir eyleyen bir şey vukua geldi. Allah tarafından kendisine esrarengiz bir şekilde bildirilmiş olan vahiyleri vatandaşlarına bildirmek üzere, kendisinin peygamber seçilmiş olduğunu anladı…Ânî bir şuur ile Allah'ın sözünü insanlara bildirmek üzere kendisinin seçilmiş olduğunu idrak etmiştir diyen rivayetlere inanmamak için hiçbir sebep yoktur… İlk vahyin kaydedilmemiş olması ihtimali de göz önünde tutulmalıdır...*

Bunun üzerine Peygamberin tamamen kaldıramadığı ve kaldırmak istemediği bir örtü örtülmüştür. Belki bu gizleme (LXXIII 1; LXXIV 1) eski Arap kâhinleri tarzında, vahiylerin gelmesi için bir hazırlık olmuştur; fakat bunu dolayısıyla ve sık sık muhaliflerin Peygamber için deli (mecnun), falcı (kâhin) ve sihirbaz (sahir) şeklinde ileri sürdükleri takip eder ki bu da Peygamberin vahiy geldiği anlarda etrafındakiler üzerinde eski Arabistan'daki bu gibi şahısların yaptıkları tesiri yapmış olduğunu gösterir…Bizans müelliflerinde Peygamberin saralı olduğu hakkında bazı kayıtlar vardır…Modern rûhiyatçılar onun geçirdiği nöbetlerin tarzı hakkında farklı düşünmekle beraber bu tasvirlerin doğruluğunu kabul etmektedirler. Bu

[911] Buhl, "Muhammed", 8/455.
[912] Buhl, "Muhammed", 8/456.
[913] Buhl, "Muhammed", 8/456.

ilahi vahiylerin gerçekliği hakkında kendisinin hiçbir şüphesi yok idi."[914] demektedir. Ayrıca vahiylerdeki tasvirlerde Peygamberin kendi kendini itham edenlerin (LXXX 1) bulunduğunu ilave etmiştir.[915]

Vahiylerin parçalar halinde, Arapça olarak ve şifahi suretle gönderildiği bildirilmektedir. Ayrıca Kur'an'ın aslında tamamının Hz. Muhammed'e (s.a.v) nakledilmediği ifade edilmiş ve misal olarak' XL 78 ve IV 162' ayetleri şeklinde numaraları verilmiştir. Hz. Peygamberin çeşitli şekillerde vahiy aldığı âyet numaraları ile beraber belirtilmiş ve vahyin rüya şeklinde gelmesinden nadir olarak Kur'an'da bahsedildiği kaydedilmiştir. Fakat '*böyle vaziyetlerde bile onun neler duymuş olduğunun mühim olmadığı*' ve '*bu vahiylerin ona nazil olmasının büyük bir mûcize ifade ettiği'* belirtilmiş, ayrıyeten katî şekilde bildirildiği söylenerek '*ona bundan hariç genel manada bir mûcize gösterme imkânı verilmediği*' de ilave edilmiştir.[916]

Eski ilahi dinlerin İslâm tarafından tasdik edildiği fakat farklılıklar olduğu örnekleriyle ispat edilmeye çalışılmıştır. Bu meyanda İslâm'a göre peygamberlerin Hz. Adem ile başlayıp Hz. Muhammed (s.a.v) ile sona erdiği; Yahudilikte kitap verilen büyük peygamberlere İslâm'da yer verilmeyip onların yerine peygamber sayılmayanlardan Lût, Yusuf, Süleyman, Eyyüb ve başka bazı isimlerin geçtiği ifade edilmiştir. İslâm'da İsa ve Yahya'dan sık bahsedilmesi daha çok İslâm'la Hristiyanlığın ortak noktaları olduğuna işaret etmekte şeklinde yorum yapılmaktadır.[917]

İslâm'ın ilk emirlerinin ağırlıklı olarak ahlâkî düzenlemelere ilişkin olduğu, putlara ve ilahlara karşı açık bir tavır alışın ise bu süreci takip eden bir aşamada ortaya çıktığı belirtilmiştir. Ayrıca vahdâniyet düşüncesinin her şeye hâkim bir ilke olarak ön plana çıkmasının daha sonraki döneme ait olduğu; İslâm'ın hükümlerinin ise oldukça sınırlı ve basit nitelikte bulunduğu, çeşitli örneklerle ifade edilmiştir. Allah'a inanmak, gece gündüz ibadet etmek, günahın affedilmesi için yakarmak, muhtaçlara yardım, hile yapmamak bunlardan birkaçıdır. Yazar şöyle demektedir: "*Bütün bunlardan açık olarak anlaşıldığına göre Peygamber önce yeni bir din kurmağı düşünmemiştir. Onun vazifesi ancak bu zamana kadar kendilerine hiçbir peygamber gönderilmemiş olan vatandaşlarına (VI 157; XXVIII 46; XXXII 2; XXXIV 43; XXXXVI 5; Hûd ve Salih dikkate alınmamıştır.) kıyamet gününün yaklaşması karşısında bir tehlikeyi haber verici olmak(LI 50; LXXIV 2; LXXIX 45; LXXX 11; LXXXVIII 21 v.d.) kitap sahiplerinin Araplarca anlaşılmayan kitaplarında mevcut olan ve kendisine vahiy yolu ile*

[914] Buhl, "Muhammed", 8/457.
[915] Buhl, "Muhammed", 8/457.
[916] Buhl, "Muhammed", 8/457.
[917] Buhl, "Muhammed", 8/457.

bildirilen şeyleri açık ve Arapça Kur'an şeklinde bildirmek ve onları böylece Allah'ın gazabından kurtarmak idi. Bundan dolayı Yahudi ve Hristiyanların da onun sözlerinin doğruluğunu teyit etmeleri gerekir (X 94; XVI 45; XXI 7; XXVI 197; XXVIII 52 v.b.).[918]

Hz. Peygamber ile Mekke müşrikleri arasındaki ilişkilere dair kaynakların sınırlı olduğuna işaret edilmekle birlikte, başlangıç döneminde kendisinin yoğun bir muhalefetle karşılaşmadığı ifade edilmiştir. Bu çerçevede ilk müslüman olanların isimleri zikredilmiş; ekonomik açıdan güçlü ve şehir aristokrasisini temsil eden kesimin ise İslâm'a temkinli yaklaştığı belirtilmiştir. Mekke'nin hâkim dinî yapısına İslâm'ın açık bir şekilde karşı duruş sergilemesiyle birlikte muhalefetin giderek sertleştiği ve açık şiddet eylemlerinin ortaya çıktığı kaydedilmiştir. Bu tutumun temelinde, Mekkelilerin ticari çıkarlarının zarar göreceği yönündeki endişelerin bulunduğu belirtilmiştir. Kur'ân'da bu hususta muhatapların sık sık teskin edildiği, Allah'a dayanıldığı sürece Kâbe'nin ilahî koruma altında olduğunun bildirildiği ifade edilmektedir. Ayrıca Mekkelilerin, özellikle yeniden diriliş gibi kendilerince 'yeni' ve 'tasavvurî güç' görülen inanç esaslarına karşı belirgin bir hoşnutsuzluk sergiledikleri kaydedilmiştir.[919]

Hz. Peygamber ile taraftarlarının Mekkelilerin takip ve tazyikine maruz kaldıkları ifade edilmiş bunun genel itibariyle sözlü sataşma ve sonsuz münakaşa yollu olduğu muzaffer olanın ise Peygamber olduğu dile getirilmiştir. Hz. Peygamberin müşrikleri çeşitli şekillerde ve ayetlerle ikaz ettiği kaydedilmiştir. Metinde şu ifadelere yer verilmektedir: "*Böyle açık bir hakikate karşı gelinmesi Peygamber için o kadar anlaşılmaz bir şey idi ki o ancak İslâm naslarının belli bir şekil almasında büyük ehemmiyeti olan şu fikirde teselli bulabilmiştir: insanlar kadir-i mutlak olan Allah'ın arzusuna elbette karşı gelemezlerdi: demek ki, muhaliflerin ona inanmamaları da bir ilahi arzunun tecellisidir. 'Allah dilediğini yanlış yola, dilediğini de doğru yola sevkeder' (X 99; XXXII 12; XXXV 9; LXXIV 34; v.b.) bu görüşü muhalifler Peygamberin kendisine karşı da kullanmağa kalkışmışlardır (XVI 37; XXXVI 47).*[920]

Habeşistan'a hicret edenlere tıpkı Medine'ye hicret edenler gibi asalet payesi verildiği yalnız Habeşistan'dan Medine'ye dönüş yapanların soğuk karşılandıkları belirtilmiştir.[921]

Yazar boykot hadisesi hakkında '*Peygamber ile Haşimilerin arasının açılmasını aydınlatılması güç*' olarak gördüğünü ifade etmektedir. Aslında Ebû Leheb ve karısı dışında Haşimoğullarının hepsinin 'Peygamber'e karşı akrabalık vazifelerini hakkı ile yerine

[918] Buhl, "Muhammed", 8/458.
[919] Buhl, "Muhammed", 8/458.
[920] Buhl, "Muhammed", 8/459.
[921] Buhl, "Muhammed", 8/459.

getirdikleri dile getirilmektedir. Bu sebepten de Mekkelilerin günün birinde açıkça tecavüz addedilen bir taarruza geçmelerinin doğal olduğu; fakat bu hadisenin ne Kur'an ne de Urve tarafından teyit edilmemesi sebebiyle şüpheli ve abartılı olduğu ifade edilmektedir. Lâkin Hz. Hatice'nin parasının mühim miktarı konusunda zarara uğramış olması Peygamberin fakir müslümanlara yardımı ve etkili tacirlerin münafereti sebebiyle olabileceği yorumu yapılmaktadır.[922]

Hz. Muhammed'in (s.a.v) yaşadığı mi'rac hadisesi hakkında seyahatinin son konumunun Kudüs olduğu bu vesileyle de buranın onun nezdinde büyük bir ehemmiyete sahip olduğu çıkarımı yapılmaktadır. Schrieke ve Horovitz'in aslında İslâm'da Mescid-i Aksa tabiriyle gökte meleklerin ibadet ettikleri bir mekânın kastedildiği yorumunu haklı bularak Kur'ân-ı Kerîm'den çeşitli âyet numaraları vererek karşılaştırma yapılması istenmektedir. Buna VII 205; XXXIX 75 örnek verilebilir.

Yazarın metnin bazı yerlerinde tekraren ifade ettiği gibi burada da Hz. Peygamberin kitap sahipleriyle bir uzlaşma içerisinde bulunduğunu söylediği hâlde Hristiyan itikadında yer alan bazı şeyleri reddettiğini belirtmiştir. Yine de bu reddedişin İslâm ile eski dinler arasındaki uzlaşmaya halel getirmeyeceğini; aslında uzlaşı sağlanamamasının asıl sebebinin de kilise tarafından sonradan ortaya çıkarılan bazı yanlış inançlar olduğunu, Hz. İsa'nın da zamanında Mûseviliği tenkit ettiğini ifade etmiştir.

Yazar burada Ebû Talib ve Hz. Hatice'nin vefatı sonra Hz. Peygamberin Taif'e gitmesinden ve tehlikelerle karşılaşmasından fakat buna binaen cinlerin ona iman etmesinin az da olsa onu teşvik ettiğinden, Mekke'ye tekrar dönüşünün Mutim b. Adiy'nin himayesinde gerçekleştiğinden kısaca bahsetmiştir. Müellif Hz. Peygamberin Taif'e gidip geldikten sonraki durumu hakkında şu yorumu yapmaktadır: "*Peygamber bu teşebbüsü ile, kendi vazifesini yapmış biri olarak bununla iktifa eder ve vatandaşlarının kurtuluş yoluna girmek istemeyişlerini de Allah'ın arzusu olarak telakki edebilirdi. (krş. X 99; XLIII 89) Fakat kendisinin Allah tarafından seçilen bir vasıta olduğu hakkındaki inancı o kadar kuvvetli idi ki, başlamış olduğu işi tamamlamadan, bundan vazgeçmesine imkân yoktu*"[923]

Taif sürecinin ardından Hz. Peygamberin faaliyet alanını Mekke dışına yönlendirme ihtiyacı ortaya çıktığı ve bu yönelişin, Medine'den gelen bazı kişilerle gerçekleştirdiği görüşmeler sonucu bu şehir üzerinde yoğunlaştığı belirtilmektedir. Medine'deki güçlü Yahudi varlığının, bölgede yaşayan Arap kabileleri üzerinde dinî fikirlerin yayılması bakımından etkili olduğu; bu nedenle Medinelilerin bir dinî önderden ziyade kendilerine siyasî bir lider arayışı

[922] Buhl, "Muhammed", 8/459.
[923] Buhl, "Muhammed", 8/460.

içinde olabilecekleri daha makul bulunmaktadır. Ayrıca, Medinelilerin Buâs Savaşı sebebiyle zayıflayan toplumsal ve siyasî yapılarını güçlendirmek istedikleri; onu bu dertlerine yardım edecek biri olarak tanıdıkları yönünde bir değerlendirme yapılmaktadır. Metinde, Hz. Peygamberin bu süreçte iki farklı seçenek arasında kaldığı; o ana kadar öncelikle dinî tebliğ ile meşgul olurken Medine'ye hicretle birlikte siyasî bir aktör olarak da ortaya çıktığı ve bu çerçevede üstün bir siyasî deha sergilediği ifade edilmektedir. Burada Akabe Biatlarının asıl kısmından bahsedilmeden kısaca değinilerek yorumlar yapılmaktadır. Medinelilerin Hz. Peygamberi sadece himaye taahhüdü ettikleri '*rivayette haklı olarak sonraki taahhütlerden bahsedilmediği'* de eklenmiştir. Paragrafın bu faslından sonra hicret bölümüne geçilmiştir.[924]

Rivayete göre Mekke'den son olarak hicret edecek kişilerin Hz. Peygamber, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ali'nin olduğu; fakat Mekkelilerin onun başka kabile ile birleştiğinde tehlike arz edeceğini çok iyi bildiklerini bu sebeple bu rivayete şüpheli yaklaşmak gerektiği; hicret olayına destansı bir hava yüklendiği ifade edilmiştir. Parantez içerisinde karşılaştırma yapılabilmesi için Tevrat'ta yer verilen '*Davud'un Kaçışı*'na atıf yapılmıştır.[925]

Hz. Peygamberin ilk olarak Kûba'ya geldiği kısa süre içinde de yeni yerine ulaştığı; fakat burada onu büyük bir siyaset ve teşkilat kabiliyeti isteyen sorunların beklediği kaydedilmiştir. Hicret sonrası Medine'nin muhacir, ensar, münafıklar ve Yahudilerden oluşan bir topluluktan meydana geldiği; fakat bunlar arasında özellikle münafıkların ve Evs ile Hazrec kabileleri arasında hala devam eden düşmanlığın tehlike arz ettiğini de ilave etmiştir." Hz. Peygamberin, farklı unsurlardan oluşan Medine toplumunu bir arada tutmak amacıyla muhacirlerle ensar arasında bir kardeşlik bağı tesis ettiği; buna paralel olarak Yahudilerle yapılan ve nadir örneklerden biri olarak zikredilen bir anlaşma metninin de bulunduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte, söz konusu vesikada yer alan hükümlerin, müslümanlarla Yahudiler arasında ilişkilerin soğumaya başladığı daha sonraki bir döneme ait olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu çerçevede Hz. Muhammed'in (s.a.v) diplomatik yeteneğinin güçlü bir biçimde ortaya çıktığı vurgulanmaktadır.[926]

Hz. Peygamberin aldığı tedbirlerin hem Yahudileri hem Hristiyanları kendisine yaklaştırdığı örneklerle belirtilmiştir. Bu meyanda Muharrem ayının 10. gününün oruç ve barış günü olarak belirlendiği; nitekim Yahudilerin de 'Tişri 10. gün' de oruçları olduğu, sabah ve akşam namazlarına ek olarak Yahudilerde de yer verilen öğlen namazının eklendiği; ayrıca abdeste de kolaylaştırıcı hükümlerin konulduğu; cuma günü Yahudilerde de Paraskeue

[924] Buhl, "Muhammed", 8/461.
[925] Buhl, "Muhammed", 8/461.
[926] Buhl, "Muhammed", 8/462.

(cumartesiden önceki hazırlık günü) adıyla bulunan müşterek namaz günü olarak belirlendiği kıyaslanmıştır. Kudüs'ün kıble olarak belirlendiğinin kesin olmaması bir yana Yahudilerden etkilenildiği de kati değildir denilmiş ve bu şehrin o dönemler aynı maksatla kullanılan bir gelenek olduğu kaydedilmiştir. Müslümanların hızlı bir şekilde kendilerine ibadet edecekleri bir mekân hazırlamalarını çoğu kişinin Yahudi sinagoglarına benzetmesini ise uygun bulmamış; fakat maddede 'rakip mescid' diye ifade edilen mekân için ise Yahudi sinagogunu hatırlattığını ifade etmiştir. Tüm bunlara rağmen Yahudi cemaatinin İslâm'a yanaşmak istemediğini, onların bir Arap'ı mesih olarak görmelerinin imkânsız olduğunu da savunmuştur. [927]

İslâm'a göre Yahudilerin de Hristiyanların da akidelerinin bozulmuş olması hasebiyle İslâm'ın ve son peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.v) hakikati temsil ettiklerini dolayısıyla diğerlerinin ıslah edilmeleri gerektiğini teşhis etmiştir. Burada yazar parantez içerisinde 'XXXIII 40; bu sonuncu olduğunu ifade eden tasviri tabiri Mani de kendisi için kullanmış idi' demektedir.[928]

İslâm'ın savunusunun, yeni bir din getirmekten ziyade önceki peygamberlerin bildirdiklerini teyit etmek üzerine kurulu olduğu yönündeki anlayışın gerçeği yansıtmadığını; bilakis hicret sonrasında diğer dinlere yönelik eleştirilerle birlikte İslâm'ın yeni bir dinî oluşum olarak ortaya çıktığını ve bazı temel noktalarda onlardan çeşitli unsurları benimsediğini ileri sürmektedir. Bu çerçevede İslâmiyet'in belirgin biçimde millî bir karakter kazandığını ve eski Arap medeniyetine ait pek çok unsurun İslâm ile kaynaştığını savunmaktadır.[929]

Yazar buradan sonra daha önceki paragraflarda olduğu gibi İslâmiyet ve Yahudilik kıyaslaması yapmıştır. Bu bağlamda Cuma gününün önemli olduğu fakat Yahudilerin şabatı gibi bir dinlenme günü olmadığı; aşure orucu yerine Ramazan orucunun getirildiği ayrıca böyle bir geleneğin eskiden Mani mezhebinde de var olduğu savunulmuştur. Netice olarak da bu İslâm'ın millîleşmesi şeklinde tahlil edilmiştir. Metinde Hz. İbrahim'in Yahudi ve Hristiyanlıkta iman timsali kabul edildiğinden; İslâmiyet'te de büyük bir hanif olarak görülüp oğluyla beraber Kâbe'yi inşa etmelerine değinilmiştir.[930]

Yazar bu yorumladığı mevzulardan sonradan İslâm dinini bu şekilde kurulmuş olduğunu ve Peygamberin de bu kuruluşla beraber konumunun değiştiğini dile getirmiştir. Az veya çok önemli tüm hususların Allah ve Peygamberin yüksek sultasına tabi olduğunu örnekleriyle beraber anlamlandırmaya çalışmıştır. Hz. Peygamber'e rûhânî rehberliğin yanı sıra dünyevî

[927] Buhl, "Muhammed", 8/ 462.
[928] Buhl, "Muhammed", 8/ 462.
[929] Buhl, "Muhammed", 8/ 462.
[930] Buhl, "Muhammed", 8/ 463.

bazı imtiyazların da verildiği, 'XXIV 62, XLIX 2, XXIV 63, LVIII 13, XXXIII 53' âyet numaralarına yapılan atıflarla ortaya koymuştur.[931]

Mekke'nin hac ibadetinden dolayı dini bir merkez konumuna getirilmesi sebebiyle Hz. Peygamberin tasavvur edemeyeceği meselelerin ortaya çıktığı bunlardan en acil olanının ise cihad ile ifade edildiği şekliyle orayı ele geçirmek olduğu kanaati ortaya konmuştur. Yazar bundan sonrasını şu ifadelerle netleştirmiştir: *"Bu gayeye erişmek için birçok güçlüklerin bertaraf edilmesi lazım idi. Medineliler herhangi bir taarruz halinde Peygamberi kendilerinden biri gibi himaye edeceklerine söz vermişlerdi fakat onun Mekke'nin harpçi tacirlerine karşı harekete geçmesine taraftar değillerdi. Kendi kabile ve kan kardeşlerine karşı açıkça savaş vaziyetinde bulunmak, muhacirlerin de Araplık hislerine dokunuyordu. Bu muhalefetten Peygamberin memnun kalmadığı da açık idi (II 212; XXII 39 v.d.) Fakat bundan sonraki vakaların gelişmesi bu meseleyi de kendiliğinden halletmiş oldu"*. Bundan sonraki paragraflarda gazveler anlatılmıştır.[932]

Çalışmamızda diğer maddeler çerçevesinde incelenen Bedir ve Uhud gazveleri, *Muhammed* maddesinin yazarıyla aynı müellif tarafından ele alındığından, burada tekrar ayrıntılı biçimde işlenmeyecek; yalnızca söz konusu maddeden farklılık arz eden hususlar üzerinde durulacaktır.

Bedir Savaşı'ndan sonra Kaynuka Yahudileri hakkında sadece Hz. Peygamberin onları muhasara altına aldığı, diğer Yahudi kabilelerinin de dindaşlarını yalnız bırakması sebebiyle bunların Doğu Ürdün tarafına göç etmek zorunda kaldıkları nakledilmiştir. Uhud Savaşı bahsinde müslümanların Mekkelilerin kervanlarına saldırmaya devam ettiklerini Kureyşlilerin de zaruret hissedip savaştıklarını ifade etmiştir. Hz. Peygamber'e etrafındakilerin şehirde kalma tavsiyesinde bulunduğu fakat onun dışarı çıkmaya karar verdiği savunulmuştur. Mekkelilerin savaşta üstün konuma gelmeleri konusundaki yorumu ise şöyledir: "*Bereket versin, Mekkeliler zaferlerinden istifade edememişler…Mekke'ye geri dönmüşlerdir."* Uhud Savaşı sonrasında Hz. Peygamberin düşmanlara karşı bazı tedbirler alınması gerektiğini düşündüğü; bu sırada Medine'deki Nadir Yahudilerinden Ka'b b. Eşref'in öldürülmesi üzerine başlayan gerginliğin savaşa dönüştüğü kaydedilmiştir. Kabile mensuplarının Hayber'e veya Suriye'ye göç etme durumlarının ortaya çıktığı belirtilmektedir.[933]

İçki yasağı konusunda şu yorumlar yapılmaktadır: "*İslâmiyet'te içkinin haram edilmesi eski Sami şark dünyasının muhtelif tezahürleri ile ilgili görmek isteyenler olmuş ise de, bunun*

[931] Buhl, "Muhammed", 8/ 463.
[932] Buhl, "Muhammed", 8/463.
[933] Buhl, "Muhammed", 8/464.

asıl sebebi moysir oyununda aranmalıdır. Arapların fakir hayatına bir renk katan, onlara asaletlerini göstermek fırsatını veren ve develer kesilmek suretiyle yapılan içki meclisleri ile kumar oyunları, müslümanların müşrikler ile şüpheli münâsebetlerde bulunmalarına, Hristiyan ve Yahudi meyhanecileri ile temâş etmelerine sebep olduğundan, bunların yeni dinin sâliklerine zararlı te'sirleri dokunabilirdi."[934]

Hendek Savaşı hakkında Mekkelilerin, Hayber Yahudileri ve çeşitli bedevî kabilelerden destek alarak Medine'ye karşı harekete geçtiklerinin duyulması üzerine Hz. Peygamberin şehrin savunması için hendek kazdırdığı; muhasaranın uzaması üzerine Gatafanlılarla bir uzlaşma zemini aradığı; düşmanın geri çekilmesinin ardından ise Yahudi kabilesi Benî Kurayza üzerine sefer düzenlendiği ve kabilenin Medine'den uzaklaştırıldığı şeklinde kısa bir açıklama yapılmıştır. Yine müslümanların birçok sefer yaptığı fakat bunların ehemmiyetsiz olduğu kaydedilerek sadece Benî Mustalik Gazvesinin dikkate değer olduğu bildirilmiştir.[935]

Hicretin altıncı yılında müslümanların artık yeterli bir güç ve istikrar elde ettikleri, bu nedenle çevredeki düşman unsurların anlaşma yolunu tercih etme eğilimlerinin arttığına dair bilgiler geldiği nakledilmektedir. Hz. Peygamberin de bu çerçevede müslümanlara kurbanlık hayvanlarını yanlarına almalarını ve yalnızca hacıların giydiği elbiseleri kuşanarak Mekke'ye umre yapmak üzere yola çıkmalarını emrettiği bildirilmektedir. Allah'ın bu girişimin başarıya ulaşacağını bildirdiği, ancak Mekkelilerin onları şehre sokmayarak müzakere yolunu tercih ettikleri ifade edilmektedir. Bu görüşmelerde Mekke tarafının uzlaştırıcı bir teklif sunduğu, Hz. Peygamberin de geri çekilmeyi kabul ederek umrenin ertesi yıl gerçekleştirilmesini, Kureyş ile on yıllık bir antlaşma yapılmasını ve Mekke'den kendisine sığınan kişilerin iade edilmesini kabul ettiği belirtilmektedir. Söz konusu gelişmelerin Hudeybiye'de gerçekleşmiş olduğu da ilave edilmiştir.[936]

Yazar bu anlaşma hakkında bir şaheser olduğu fakat sonradan bunun keşfedildiği; Mekkeliler nezdinde '*hor görülen bir kaçak'* ile eşit haklara sahip oldukları, ilerisi için de büyük vaatler taşıyan bir barış yaptığı değerlendirmesi yapmıştır. Anlaşmayı izleyen yıl müslümanların umre ibadetini yerine getirdikleri belirtilmiş; ayrıca Yahudilerin yaşadığı verimli Hayber bölgesinin müslümanlar tarafından ele geçirildiği ve bunun Hz. Peygamber dönemindeki ilk fetih olarak kaydedildiği ifade edilmiştir. Bu gelişmeden sonra Yahudi ve Hristiyan toplulukların teslim olmaları hâlinde her yıl belirli bir vergi vermeleri esasının

[934] Buhl, "Muhammed", 8/464.
[935] Buhl, "Muhammed", 8/465.
[936] Buhl, "Muhammed", 8/465.

benimsendiği, böylece müslümanların zengin olduğu ayetlere atıf yapılarak (XLVIII 18-21) ileri sürülmüştür.[937]

Hz. Peygamberin bu dönemlere denk geldiği bildirilen mektupları bahsinde bazı hükümdarlara İslâmiyet'i kabul etme teklifinde bulunduğu ifade edilmiş fakat bu mektuplar hakkında söylenenlerin pek çok kişinin de aynı fikirde olduğu gibi doğru bir rivayeti yansıtmadığı dile getirilmiştir. Hatta İskenderiye valisine gönderilen mektubun aslı sanılan bir yazının doğru olmadığının ortaya çıktığı beyan edilmiştir. Frantz Buhl Hz. Peygamber için "*Gayet ciddi bir siyaset adamı olduğunu gördüğümüz Peygamberin böyle bir hayâl peşinden koşmasına ihtimal verilmez."* Ayrıca Hz. Peygamberin İslâm'ın cihanşümul bir din olmasını düşünüp düşünmediği hususunda da Goldziher ve Arnold'un yazdığı çeşitli kaynaklara bakılmasını önermiştir. Mekke'de ve Medine'de indirilen bazı ayetler bu meyanda değerlendirilmiş ve kıyaslanmış, bağ kurulmaya çalışılmıştır. Söz gelimi Mekke'de nazil olanlardan bu konuyla bağ kurulanların örnekleri şunlardır: VI 90, XII 104, XXI 157, XXV 1, XXII 25, VI 92, XLII 5. Medine'de indirilen ayetlerde ise aslında 'dinde zorlama yoktur' denildiği fakat buna zıt olarak 'İslâmiyet'in silah zoruyla yayıldığı fikrinin' yer aldığını iddia etmiştir. Mekke'nin zaptından sonra ise Hz. Peygamberin ehl-i kitaba da savaş ilan ettiği, Bizans ve İran'a karşı girişilen askerî faaliyetlerin ise esasen bu güçlerin hâkimiyeti altında bulunan Arap unsurların durumunun gözetilmesiyle ilişkili olduğu ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, en dikkat çekici hususun, Hz. Peygamberin en yoğun mukavemet dönemlerinde dahi Yahudi ve Hristiyanlara İslâm'ı teklif etmeyip onların tabiiyetlerini ve vergi ödemelerini yeterli görmüş olması olduğu ifade edilmektedir.[938]

Hz. Muhammed'in (s.a.v), bu aşamadan sonra yalnızca anlaşmalarla yetinmeyerek, sahip olduğu askerî ve siyasî güce dayanarak Arap topluluklarını namaz ve zekât gibi dinî yükümlülükler çerçevesinde İslâm'a dâhil olmaya davet ettiği, hatta bu doğrultuda belirli süreler tayin ettiği ileri sürülmektedir. Toplumda nüfuz sahibi ve etkili kişilerin müslümanların safına katılmasının önemli bir avantaj sağladığı ifade edilmektedir. Yazar bu bağlamda, Hz. Peygamberin amcası Abbas ile 'iyi bir vatanperver ve ihtiyatlı bir kişi' olarak nitelediği Ebû Süfyân'ın, yürüttükleri gizli müzakereler aracılığıyla ortaya çıkan kaçınılmaz sürecin mümkün olan en olumlu sonuçlara ulaşması için çaba gösterdiklerini belirtmektedir.[939]

[937] Buhl, "Muhammed", 8/465.
[938] Buhl, "Muhammed", 8/466.
[939] Buhl, "Muhammed", 8/466.

Metinde müslümanların askeri seferlerinin devam ettiği bu bağlamda Mute'de önemli bir bozguna uğradıkları kaydedilmiştir. Kabilelerin ise bu süreçte kendi istekleri ile gelerek İslâm'ı benimsedikleri ilave edilmiştir.[940]

Mekke fethi öncesi müşriklerin Hudeybiye Antlaşması'nın şartlarına uymamalarını ve Hz. Peygamberin fikriyatını şu cümlelerle yorumlamıştır: "*Peygamberin Kureyşler ile yapılan mütârekenin ilk fırsatta ortadan kaldırılması gerektiği fikrinde olduğu bir hakikat olarak kabûl edilebilir; çünkü mukaddes makamların hâlâ müşriklerin elinde bulunmasına müslümanlar daha fazla tahammül edemezlerdi. Burada Mekkelilerin tedbirsizliği onların işine yaradı. Abû Sufyan'ın tavsiyesine rağmen, Mekke'deki harp fırkası, Peygamberin müttefiki olan Huzâlılara karşı, Bekrilere yardım edince, kâfi bir sebep ortaya çıkmış oldu."* Bu gelişmeler üzerine Hz. Peygamberin müteşekkil bir orduyla Mekke'ye yöneldiği, buna karşılık Kureyşlilerin silahlı bir direniş göstermeksizin biat ettikleri ifade edilmektedir. Böylece Mekke'de fiilî bir çatışma yaşanmaksızın genel af ilan edildiği; Hz. Peygamberin ise eski muhaliflerine karşı müsamahakâr bir tutum sergileyerek değerli hediyeler vasıtasıyla onların gönüllerini kazanmayı ve kendisine bağlamayı hedeflediği aktarılmaktadır. [941]

Bedevîler ile müslümanlar arasında Tâif yolu üzerinde yer alan Huneyn mevkiinde gerçekleşen çatışmada, yeni müslüman olan bazı unsurların sadakatsiz tutumları sebebiyle Hz. Peygamberin başlangıçta ciddi bir güçlükle karşı karşıya kaldığı, ancak nihayetinde zaferin elde edildiği belirtilmektedir. Bu gelişmelerin ardından Tâiflilerin de İslâm'a girdikleri nakledilmektedir. Huneyn ganimetlerinin taksimi sırasında Hz. Muhammed'in (s.a.v), Mekke'de yeni müslüman olanlara gönüllerini kazanma amacıyla çeşitli hediyeler verdiği; buna karşılık ensarın bu dağıtımdan yararlanamaması üzerine, Hz. Peygamberin Mekke'de kalacağı yönünde bir kanaate kapıldıkları ifade edilmektedir. Ancak Hz. Peygamberin ensar hakkında takdirkâr sözler sarf etmesi üzerine onların duygulanarak memnuniyetlerini dile getirdikleri aktarılmaktadır.[942]

Hicretin 9. yılının, Arabistan'ın farklı bölgelerinden bağlılıklarını bildirmek üzere Medine'ye gelen elçilerle geçtiği belirtilmiştir. Aynı yıl içerisinde Hz. Peygamberin kuzey Arabistan'a yönelik kapsamlı bir askerî sefer hazırlığına giriştiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu sefere bazı münafıkların, bedevilerin ve çeşitli gerekçeler ileri sürerek müslümanlar arasından dahi katılmaktan kaçınan kimselerin bulunduğu; bu sebeple Hz. Muhammed'in (s.a.v) ciddi bir muhalefetle karşı karşıya kaldığı ifade edilmektedir. Muhalif gruplardan bir

[940] Buhl, "Muhammed", 8/466.
[941] Buhl, "Muhammed", 8/466.
[942] Buhl, "Muhammed", 8/467.

kısmının kendilerine ait bir ibadethane tesis ettikleri aktarılmakla birlikte, bu hususa dair ayrıntılı ve kesin bilgilere ulaşılamadığı da kaydedilmektedir.[943]

Bu şartlar altında Tebük'e doğru hareket edildiği, ancak bir süre beklenmesinin ardından herhangi bir fiilî çatışma yaşanmaksızın geri dönüldüğü belirtilmektedir. Söz konusu seferin ardından Hz. Peygamberin itibarının önemli ölçüde arttığı; hatta kuzey Arabistan'da bulunan bazı küçük Hristiyan ve Yahudi siyasî oluşumların da kendisine tâbi oldukları örnekleriyle aktarılmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamberin muhaliflere yönelik tutumunun, müşriklerin tutumlarında ısrar etmeleri hâlinde onlarla cihad edilebileceği; Hristiyan ve Yahudilerin ise ilahî buyruklardan saptıkları için savaşın gündeme gelebileceği yönünde şekillendiği ifade edilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudilere yönelik ifadelerin çok sert olduğu; nihayetinde ehl-i kitaba karşı cizye vermeleri şartıyla kendi dinlerini koruyabilecekleri cizye verilmediği takdirde düşman muamelesi görecekleri belirtilmiştir. Müsamaha olarak dile getirilen husus ise onlardan kız alıp verilebileceği ve onların yemeklerinden yenilebileceği durumudur.[944]

Frantz Buhl İslâm'ın esaslarından olan namazın Peygamberliğin sonlarına doğru beşe çıkarıldığı yönünde görüş bildirmektedir. Kur'an'da biraz ayrıntı vermek kaydıyla birkaç dini menasikten ancak bahsedildiği ifade edilmiştir. Hz. Peygamberin hicretin sekiz ve dokuzuncu yıllarında hac yapmadığı; dokuzuncu yılda Hz. Ebûbekir'e sonuçları önem arz eden bir beyanname okuttuğu, umûmî olarak ise bu beyannamenin Hz. Ali tarafından okunduğu bildirilmiştir. Bu bildiriye göre müşriklerin hacda bulunamayacağı, müslüman olmaları için dört aylık bir mühlet tanındığı da kaydedilenler arasındadır. Hicretin onuncu yılı Hz. Muhammed'in (s.a.v) tüm hacılar için temel teşkil eden hac ibadetini gerçekleştirdiği; bununla birlikte müşriklerin eski bayramını kaldırıp yerine İslâmi şekil vererek hac ibadetinin esaslarını getirdiği dile getirilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de bütün olarak yer almayan ve dolaylı olarak yer verilen bu ibadetin daha çok hadislere dayandığı hatta güncel halinin büsbütün hadislere irca edildiği dile getirilmektedir.[945]

Veda haccında Hz. Peygamberin yaptığı konuşmanın çok tesirli bir şekilde faaliyetinin en üst seviyesi olarak tasvir edilmiştir. Bu konuşmadan birkaç ay sonra Hz. Peygamberin vefatını kendisinin düşünmemiş olduğu şu sözlerle nakledilmiştir: *"Peygamberin hayatı birkaç ay sonra sona erdiği için, bu sözler bilhassa büyük bir te'sir yapmıştır. Peygamberin bu husûsu*

[943] Buhl, "Muhammed", 8/467.
[944] Buhl, "Muhammed", 8/468.
[945] Buhl, "Muhammed", 8/468.

düşünmemiş olduğunu, ölümünden bir ay evvel bir sefere hazırlanmış bulunması göstermektedir. Bu sefer gene Usâma'nin idâresi altında, şarkî Ürdün 'e yapılacak idi."[946]

Hz. Peygamberin hastalığı konusunda: *"...bu hastalık devamlı surette ruhça ve bedence büyük bir heyecan içinde bulunmuş bir insan için tehlikeli oldu ve nihâyet hicretin 9. yılının 13 rebiülevvelinde (6 Haziran 632) en çok sevdiği A'işa'nin kucağında ruhunu teslim etti*." denilmektedir. Onun manevi konumu ve sonrasındaki değerlendirmesi ise şöyledir: "*Onun rûh yüksekliğini bütün azameti ile meydana çıkaran bazı misâllere şâhid oluyoruz; fakat bunlar ancak tek tük kıvılcımlar olup, esas meselelerde çok defa satırlar arasından okumak ve kıyaslar ile iktifâ etmek mecbûriyetîndeyiz. Asıl mühim mesele başlangıçtan sonuna kadar, kendisinin Allah tarafından bu işe dâvet edildiğine sarsılmaz bir imânla bağlanmış olmasıdır. Onun bu husûsta zerre kadar tereddüde düşmemiş olması, etrafındakileri de tasavvur edilemez bir te'sir altında bırakmıştır. Allah'ın emirlerini yerine getirirken göstermiş olduğu emniyet, onun söz ve emirlerine karşı itâati kaçınılmaz kılan bir kuvvet vermiştir. O kendi şahsiyetini bütün kusurları ile açıkça ortaya koy muştur: kudreti ve bilgisi mahdut olup, mûcize göstermek kuvveti de ona verilmemiş idi; bizzat kendisi de, hiç çekinmeden, kendi günahların dan bahseder ve bunlardan dolayı kendi kendini yererdi (VI 69, XXXIV 49, XL, 57; XLV1I 21, XLVIII 1, LXXX, 1, IX, 43). Allahın lûlfu olan vahiyler dışında, o diğer insanlardan farksız idi ve çok defa kendisinin öleceğinden bahsederdi. Bu, daha sonraki devirde yaşayan müslümanları tatmin edemeyen bir husustur; nitekim çok erkenden, bilhassa Hristiyanlar ile yapılan münazaralarda sıkışık duruma düşen müslümanlar (bk. M. Schrei- ner, ZDMG, XLIl, 594), Peygamberin şahsını ve hayatını insan üstü hususiyetler ile süslemeğe çalışmışlardır. Onun için Peygamberin şahsiyeti ve faaliyeti hakkında, Kur'an ile de te' yit edilmiş olan rivâyetlerden başka, onu müslümanlar nazarında da pek iyi göstermeyen rivayetler de vardır; bunların daha sonradan uydurulmuş olması imkânsızdır. Aksine olarak, daha sonraları, istenilen kısımların perdelenmesi ve değiştirilmesi ile, bunların ortadan kaldırılma sına gayret edilmiştir. (krş. msl. Mekke'deki putlar ve umra ile hacc arasındaki ihrâm vak'aları)*"[947]

Yazar son olarak bazı çalışmalarda Peygamberin sadece olumsuz şekilde anlatılmasını eleştirerek kendini tarafsız olarak nitelemiş ve şu ifadelerle değerlendirmiştir: "*Bâzı yeni araştırmalarda, yalnız bütün lehinde olmayan hususların belirtilmesi ile iktifâ edilmemiş, asıl dinî ehemmiyeti de arka plana atılmıştır. Eğer Peygamber yalnız düşmanların tasvir ettikleri gibi bir insan olmuş olsa idi, İslâm dini bu şekilde gelişmemiş olurdu. Tarafsız bir tarihçi için, onun vatandaşları arasında bir dinî his uyandırmış olması gerek vatandaşları gerek daha sonra*

[946] Buhl, "Muhammed", 8/469.
[947] Buhl, "Muhammed", 8/469.

müslümanlar tarafından fethedilen kültür muhitlerini, gayretli ve derin bir fikir hayatının esâsını teşkil eden birçok dini ve ahlâkî fikirleri yaymış olması inkâr edilemez bir hakikattir. Eski ehl-i kitap kavimlere âit manevî zenginliklerinin müslümanlara intikal etmesine tavassut eylemiştir… İslâm düşüncesi de diğer dinlerin ve tasavvufun devamlı te'siri altında bulunmuştur… her şeyden önce bütün bu oluşu harekete getirenin Peygamber olduğu unutulmamalıdır. Eğer o yalnız zikri geçen müelliflerin onda görmek istedikleri bir şahıs olsa idi, kendisinde bu derece büyük bir te'sir kudreti bulunmazdı. Peygamberin maddî ve manevî meziyetleri, ilim ve tevazuu, vekarı, cesâret ve mehabeti, üstün bir akıl ve zekâya mâlik bulunması İslâmiyetin sür'atle intişârında, muhakkak ki, âmil olmuştur. Peygamber, Arabistan yarımadası gibi, medeniyetin merkezlerinden uzak bir sahada yetişmiş, okuyup yazmayı öğrenmemiş bir zât olduğu hâlde, insanlara zâhirî ve bâtınî işlerinde nasıl muamele edileceği ve ne gibi tedbirler almak icâp edeceği hususunda büyük bir isabet göstermiş, kendisini yakından tanıyanlar üzerinde târif edilmez bir te'sir icrâ eylemiştir. Bu cihetleri göz önünde tutanlar onun peygamberliğini kabûlde tereddüt etmemişlerdir."[948]

Bibliyografya kısmında birçok kaynak zikredilmiştir. Bundan önce paragraf aralarında da mühim görülen noktalarda kaynak ve sayfa bilgisi kaydedilmiştir. Kaynakçada ise ilk olarak Oryantalistler tarafından neşredilen ilk İslâm tarihi eserleri sıralanmıştır. Bunlar: *Mûsâ b. Ukbe'ye ait Berlin'de muhafaza edilen 445-470. sayfalar (1904), İbn Hişam'ın Sîre'si (1858-1860), Vâkıdî'nin Kitabü'l-Megazî'si (1882), İbn Sa'd'ın Tabakat'ı, Yâkubî'nin Tarih'i, Belâzûrî'nin bir eseri (isim verilmemiş)- (1866), Taberi'nin Tarih'i; ifade edildiğine göre hadis kaynaklarından özellikle Buhârî, Nûreddîn el-Halebî'nin Sîre'si isimli kaynaklardır. Daha sonra müsteşrikler tarafından yazılan eserlerden istifade edilmiş ve isimleri belirtilmiştir. Bunlardan bazıları: J. Gagnier, La vie de Mahomet, A. Sprenger, Leben und Lehre des Mohammed, W. Muir, Life of Mahomet, The Nöldeke, Das Leben Muhammeds nach den Quellen popular dorgestellt, R. Dozy, Essai sur I'histoire de I'lslamisme, Caetani, Annali dell' Islâm*, müellifin kendisinin yazmış olduğu bazı eserler ve oryantalist yazarlar tarafından kaleme alınan 'zikre değer eserler' sözcükleriyle sıralanan bazı çalışmalardan oluşmaktadır.

Yazar, metne giriş bölümünde yaklaşımını açık biçimde ortaya koymakta ve Hz. Peygamber için "İslâm dininin kurucusu" ifadesini kullanmaktadır. Bu durumu metin boyunca aynı iddianın farklı bağlamlarda tekrar edilmesi, 'Hz. Muhammed'in dini ve peygamberliğini kendinin uydurması' ifadesi; 'İlahi vahiylerin gerçekliği hakkında kendisinin hiçbir şüphesi yok idi' ifadesi; Peygamber önce yeni bir din kurmağı düşünmemiştir' ya da 'kendisinin Allah

[948] Buhl, "Muhammed", 8/470.

tarafından seçilen bir vasıta olduğu hakkındaki inancı o kadar kuvvetli idi ki, başlamış olduğu işi tamamlamadan, bundan vazgeçmesine imkân yoktu.' ifadeleri hep düşünceyi teyit eder vaziyettedir. Son olarak Hz. Peygamberin vefatını ele alırken ise şöyle demektedir: "*Asıl mühim mesele başlangıçtan sonuna kadar, kendisinin Allah tarafından bu işe dâvet edildiğine sarsılmaz bir imânla bağlanmış olmasıdır. Onun bu husûsta zerre kadar tereddüde düşmemiş olması, etrafındakileri de tasavvur edilemez bir te'sir altında bırakmıştır. Allah'ın emirlerini yerine getirirken göstermiş olduğu emniyet, onun söz ve emirlerine karşı itâati kaçınılmaz kılan bir kuvvet vermiştir."* Ancak bu nitelendirmeler, İslâm inancı açısından isabetli değildir. Zira İslâm'a göre Hz. Muhammed (s.a.v), yeni bir din ihdas eden bir kişi değil; Allah'tan aldığı vahiyleri insanlara tebliğ eden bir peygamberdir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu husus açık biçimde vurgulanmaktadır. Nitekim En'âm sûresi 50. ayette Hz. Peygamberin "*kendisine vahyedilenden başkasına uymadığı*" ifade edilirken, Fetih sûresi 29. ayette ise "*Muhammed, Allah'ın Rasûlüdür*" buyurulmaktadır.

Bu konuda şunu da söylemeliyiz ki bu giriş İslâm geleneğinin öz tanımını hiçe sayan ve okuyucuya kendi doğru saydıkları bir çerçevenin dayatılmaya çalışıldığı tanımdır. Yazar, çalışmanın birçok bölümünde Kur'an ayetlerine tek bir konuda bile defaatle atıfta bulunmasına rağmen, söz konusu ettiğimiz bu nitelendirmenin yapıldığı bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'den herhangi bir delil sunamamaktadır. Bu durum, kullanılan ifadenin vahyin ilahî kaynağını göz ardı eden, dolayısıyla teolojik hassasiyetlerle bağdaşmayan bir yaklaşımı yansıttığı izlenimini vermektedir.

'Eldeki güvenilmez kaynaklar' sebebiyle ifadesi kullanılarak Hz. Peygamberin doğum yılını tespit etmenin zor olduğu ifade edilmiş, İslâm tarihinin ana kaynaklarını genelleyerek hepsini güvenilmez addetmiştir. Böyle bir yaklaşım kaynakları tenkit etmek bir yana kaynakların reddi gibi bir duruma yol açmakta ya da en azından bu ikisi arasındaki ayrımı bulanıklaştırmaktadır. Siyer kaynakları içerisinde bazı ihtilaflı kronolojik rivayetlerin yer alması kaynakların tamamen güvenilmez olmasını zorunlu kılmaz. Bilakis bu durum sözlü kültürün yazılı geleneğe geçişi aşamasında doğal bir sonuçtur. Bu durum sadece İslâm tarihine de has değildir. O dönem ve daha erken dönemlerin genel bir karakteristiğidir diyebiliriz. Dolayısıyla objektif tarihçiliğin gerektirdiği ayıklayıcı ve kıyaslayıcı yöntemin haddini aşan genelleyici bir tutum sergilenmektedir. Ayrıca yazar, Rasûlullah'ın Medine döneminin 622–632 yılları arasını kapsadığını herhangi bir tereddüt veya itiraza yer vermeksizin kesin bir kronoloji olarak kabul etmektedir. Buna karşılık Mekke dönemine ilişkin rivayetleri "eldeki güvenilmez kaynaklar" şeklinde nitelendirerek metodolojik bir şüpheyle karşılamaktadır. Bu yaklaşım, aynı tarihsel sürecin birbirini tamamlayan iki safhası arasında tutarlı bir yöntem izlenmediğini

göstermektedir. Dahası işine gelen bilgileri meşru, işine gelmeyenleri ise problemli ilan eden keyfî bir yöntem izlendiği anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamberin fil yılında doğmuş olmasının tarihi olmayan yorumlara dayandığını söylemekte başka bir yerde ise o tarihi olmayan dediği rivayetlerden veya kaynaklardan yola çıkarak çeşitli değerlendirmelerde bulunmaktadır. Halbuki Hz. Peygamberin fil yılında doğduğuna dair rivayetler İbn İshak'ın Sire'sinde '*Rasûlullah (s.a.v) Fil yılında doğdu'*[949] şeklinde geçmektedir. Dahası siyer kitaplarının tamamında fil olayına ve fil olayına ilişkin bazı durumlara ilişkin çeşitli rivayetler yer almaktadır. Örneğin: "Hz. Âişe bir gün filin bakıcısını ve sürücüsünü, Mekke'de, ikisi de kör ve yatalak vaziyette, yiyecek isterlerken görmüştür."; "Arap topraklarında ilk defa kızamık ve çiçek hastalıkları, mürrüsafi ağacı ve üzerlik gibi otlar fil senesinde görüldü."; "Abdu'l-Muttalib fil hadisesinden sonra seksen yaşında vefat etti. O vefat ettiğinde Rasûlullah (s.a.v) sekiz yaşındaydı."[950] "Filin gelişi ve Allah'ın onları engellemesi Muharrem ayının ortasında olmuştu. Bu da Resûlullah'ın (s.a.v) doğumundan, birkaç gün eksik olmak üzere, iki ay önce meydana gelmişti"[951] gibi rivayetler bunlardan bazılarıdır. Şayet Fil hadisesiyle Hz. Peygamberin doğumu arasında kurulan bu irtibat tarihsel hiçbir değer taşımıyor olsaydı, söz konusu olayın siyer eserlerinde bu denli yaygın biçimde yer almasını izah etmek mümkün olmazdı. Dolayısıyla Fil yılına yapılan atıflar, söylendiği gibi "tarihi olmayan rivayetlerin gelişi güzel aktarımı" şeklinde değerlendirilmemelidir. Yazar tezini desteklediği ölçüde rivayetleri kabul edip, desteklemediği durumlarda aynı türden rivayetleri problemli ilan etmektedir. Yazar bazı durumlarda isnad ettiği hiçbir veri olmaksızın gelişigüzel yorumlar yapabilmektedir. Örneğin yazar, Ebrehe'nin Mekke'ye yönelik seferinin 570 yılından çok daha erken bir tarihte gerçekleşmiş olması gerektiğini ileri sürmekte; buna paralel olarak Hz. Peygamberin Medine'ye hicret ettiği sırada ellili yaşlarda bulunmasının tarihsel bakımdan makul olmadığını savunmaktadır. Bu varsayımlardan hareketle ise 580 yılı veya daha sonraki bir tarihin doğum yılı olarak kabul edilebileceğini öne sürmekte ve bu görüşünü, Kur'an'da geçen *'umr'* kelimesinin yaklaşık otuz yıllık bir zaman dilimine tekabül ettiği yönündeki yoruma yuvarlamaktadır. Ancak bu değerlendirmelerin yapılan çalışmalarla açık biçimde çeliştiği görülmektedir. Âyet bağlamında kullanılan "umran" lafzı, belirli bir süreyi değil, uzun ve kesintisiz bir zaman aralığını anlatan kapsayıcı bir anlam taşımaktadır. Bu çerçevede, Hz. Peygamberin ilahî mesajı tebliğ etmekle görevlendirilmesinden önce toplumu içinde uzun yıllar geçirdiği, bu sürenin rivayetlerde kırk yıl olarak ifade edildiği görülmektedir. İbn Abbâs'a

[949] İbn-i İshak, *Sîret-i İbn İshak*, 111.
[950] İbn-i İshak, *Sîret-i İbn İshak*, 115- 116.
[951] Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/104.

nispet edilen rivayette, Resûlullah'ın kırk yaşında nübüvvetle vazifelendirildiği; ardından on üç yıl Mekke'de, on yıl Medine'de yaşadığı ve altmış üç yaşında vefat ettiği bildirilmektedir. Katâde'den aktarılan bir başka görüşte ise peygamberliğin başlangıcı yine kırk yaşına tarihlenmekte, vefat yaşı altmış iki olarak kaydedilmektedir. Bu rivayetlerin bütünlüğü dikkate alındığında, ayette yer alan ömür kavramının, Hz. Peygamberin risâlet öncesindeki uzun hayat safhasını, özellikle de kırk yıllık dönemini ifade ettiği yönündeki bilgi öne çıkmaktadır.[952]

Yazar, Hz. Muhammed'in (s.a.v) Mekke'de uzun süre düşmanlarına karşı varlığını sürdürebilmesini, onun söz konusu ailenin bir 'azası' olması ve bu ailenin de kendi üyesini güçlü biçimde koruyabilecek konumda bulunmasıyla açıklamaktadır. Bu yaklaşımda yazar, esasen Hz. Muhammed'in (s.a.v) ailesiyle olan bağını bazı oryantalistlerin iddia ettiği gibi problematize etmekte; ancak nihayetinde, ortaya koyduğu değerlendirmede meseleyi sebepler çerçevesinde ele alarak tarihsel bir gerçekliğe ulaşmaktadır. Zira ilk siyer müellifleri Hz. Peygamberin annesini, babasını ve şeceresini sayarak faziletli ve şerefli olduklarını ifade etmektedirler.[953]

Paragrafın sonunda Hz. Muhammed'in (s.a.v) ataları hakkında bundan başka kat'î hiçbir şey bilinmediği ifade edilmektedir. Bu bilgi hatalıdır. Öncelikle üslup olarak bu kadar keskin bir ifadenin kullanılması hata yapılmasını daha olanaklı hale getirmektedir. Üsluptaki katılık, değerlendirmeyi güçlendirmekten ziyade, tespitlerin eleştiriye açık ve problemli hâle gelmesine yol açmaktadır. Nitekim de öyledir. Çünkü Hz. Peygamberin nesebi, özellikle Adnân'a kadar, erken dönem İslâm tarihçileri ve muhaddisler tarafından müteaddit ve büyük ölçüde örtüşen rivayetlerle aktarılmıştır. İbn İshak,[954] Taberî[955] ve İbn Sa'd[956] gibi temel kaynaklarda, Hz. Peygamberin atalarına dair bilgiler yalnızca münferit rivayetlere değil, yaygın ve kabul görmüş tarihsel aktarımlara dayanmaktadır.

Her ne kadar Adnân'ın ötesine dair nesep silsilesinde ihtilaflar ve rivayet farklılıkları bulunsa da, bu durum Hz. Peygamberin ataları hakkında hiçbir kesin bilginin olmadığı sonucunu doğurmaz. Aksine, nesep zincirinin belirli bir noktaya kadar istikrarlı ve tarihsel süreklilik arz eden bir şekilde muhafaza edildiği görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu ifade, mevcut kaynakların tamamını göz ardı eden bir iddiadan ibarettir.

---

[952] Ayşe Betül Oruç-Sümeyye Sayğın, "Tefsir Kaynakları Bağlamında Peygamberlik Yaşı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı 32, (Eylül 2023), 101.
[953] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l Kübrâ,* 1/37-43.
[954] İbn-i İshak, *Sîret-i İbn İshak*,17.
[955] Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/244-282.
[956] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l Kübrâ*, 1/ 4-9.

Yine babasının tanıdık sima olmadığını söyleyip bunu bir dezavantaj olarak sunmaktadır. Halbuki Hz. Peygamberin babası Abdullah hakkında klasik İslâm tarihi kaynaklarında Abdülmuttalib'in adağı sonucu okların Abdullah'a çıkması[957] yine Abdülmuttalib'in Abdullah'ı Vehb'in kızı Âmine ile evlendirmesi veya bazı durumlarda Abdullah'ın okuduğu beyitler gibi birçok bilgi bulunmaktadır.[958] Özellikle tabakat kitaplarında bu bilgiler daha da kişiselleşmektedir.

Burada kastedilen anlamın, Caetani[959] ve bazı oryantalist araştırmacılar tarafından ileri sürüldüğü üzere, "Abdullah" isminin Mekke toplumunda bilinen ve kullanılan bir isim olmadığı yönünde örtük bir imaya dayanıyor olabileceğini düşünmekteyiz. Başka bir ifadeyle, söz konusu yaklaşım, Hz. Peygamber'den önce bu ismin mevcut olmadığı izlenimini vermektedir. Ancak İslâm tarihinin erken dönem kaynaklarında yer almayan bu tür iddiaların, yüzyıllar sonra oryantalist literatürde temelsiz varsayımlar şeklinde ortaya atılması ilginçtir. Kaldı ki iddia, burada ifade edilen ikinci anlam çerçevesinde değerlendirilse dahi, kendi içinde tutarlı bir görüş teşkil etmemektedir. Zira "Abdullah" ismi, İslâm öncesi dönemde de bilinen ve kullanılan bir isim olup, İslâm sonrasında da kullanımını sürdürmüştür. Nitekim münafıkların reisi olarak bilinen ve bu sıfatla ölen Abdullah b. Übey b. Selûl ile Mekke eşrafından Abdullah b. Cüd'ân gibi şahıslar, bu ismin Hz. Peygamber'den önce ve onunla çağdaş dönemde yaygın biçimde kullanıldığına açık örnek teşkil etmektedir.

Yazar paragrafın devamında Hz. Muhammed'in (s.a.v) dedesinin Şeybe ve Abdülmuttalib isimlerinin arasındaki bağın açık olmadığını; Abdulmuttalib'in de Muttalib ailesi veya Benî Şeybe ile münasebetinin zâhir olmadığı dile getirilmektedir. Öncelikle Şeybe ve Abdulmuttalib isimleri arasındaki bağa bakacak olursak İbn Hişam Sîre'sinde şöyle nakletmektedir: "*Selma Haşim'den Abdülmuttalib'i doğurdu ve ona Şeybe adını verdi. Haşim, oğlu Şeybe'yi annesinin yanında bıraktı; çocuk delikanlı oluncaya kadar orada kaldı. Sonra amcası Muttalib onu alıp kendi memleketi ve kavmi yanına götürmek üzere Medine'ye geldi. Annesi Selma amcası Muttalib'e 'Çocuğu seninle yollamam' dedi. Muttalib'de 'Onu beraberimde götürmeden buradan ayrılmam. Yeğenim olgunluk çağına geldi. O burada kavmi olmayan kimseler arasında yabancı olarak yaşamaktadır. Biz kavmimiz arasında şerefli bir aileyiz. Kavmimizin birçok idare işlerini üzerimize almış bulunuyoruz. Yurdunda kavmi ve ailesi arasında yaşaması, çocuk için başkaları arasında yaşamaktan daha iyidir" demiş. Veyahut da*

[957] İbn İshak, *Sîret-i İbn İshak*, 85. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l Kübrâ*, 1/ 69.
[958] Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/116-117.
[959] Leone Caetanı, *İslâm Tarihi* çev. Hüseyin Cahid Yalçın, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 1/138.

buna benzer sözler söylemiş. Şeybe, amcası Muttalib'e 'annem izin vermeden Medine'den ayrılmam' demiş. Annesi Şeybe'ye izin vererek amcasına teslim etmiş, amcası Şeybe'yi alıp devesinin arkasına bindirerek Mekke'ye girmiş. Muttalib'i gören Kureyşliler 'bu delikanlı her halde Muttalib'in kölesi olmalı. Galiba onu yeni satın almış' dediler. Bundan dolayı Şeybe'ye o zamandan başlayarak Abdülmuttalib (Muttalib'in kölesi) dendi. Kureyşlilerin bu sözünü işiten Muttalib 'yazıklar olsun size! Bu benim kardeşim Haşim'in oğlu olan yeğenimdir. Onu Medine'den getiriyorum' dedi."[960] Dolayısıyla en erken siyer kaynaklarında nakledildiği gibi "Şeybe" biyolojik ve doğum adı, "Abdülmuttalib" ise sosyal algı ve tarihsel bir hadisenin sonucu olarak ortaya çıkan lakap/ikinci isim niteliğindedir. Bu bağlamda iki isim arasında kopukluk değil, sebebi, zamanı ve anlamı kaynaklarda ayrıntılı biçimde açıklanmış tarihsel bir dönüşüm söz konusudur. Bu sebeple söz konusu isimler arasındaki ilişkinin "sarih olmadığı" iddiası, siyer literatürünün sunduğu rivayetlerle desteklenmemektedir.

Abdülmuttalib'in Muttalib ailesi veya Benî Şeybe ile münasebetinin zâhir olmadığı yönündeki iddiaya gelindiğinde, erken dönem siyer ve ensâb kaynaklarında bu ilişkinin açık biçimde ortaya konulduğu görülmektedir. Nitekim Abdülmuttalib, Hâşim b. Abdümenâf'ın oğludur; Muttalib b. Abdümenâf ise Hâşim'in öz kardeşidir. Abdülmuttalib lakabının, amcası Muttalib tarafından Medine'den Mekke'ye getirilişi esnasında ortaya çıkmış olması, söz konusu ilişkinin tarihsel ve sosyal bağlamını açıkça göstermektedir. Doğumunda kendisine verilen asıl adı ise Şeybe'dir.[961]

Bir ansiklopedi maddesinde yer verilen hususlar kadar, bilinçli veya bilinçsiz biçimde dışarıda bırakılan noktalar da en az onlar kadar anlamlıdır. Zira ele alınmayan temalar üzerinden metnin arka planındaki yaklaşımın, hatta belirli bir ideolojik yönelimin izlerini sürmek mümkündür. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in (s.a.v) dedesi Abdülmuttalib hakkında, siyer literatürünün neredeyse tamamında ortak şekilde yer alan bazı temel unsurların ihmal edilmesi dikkat çekicidir. Nitekim Abdülmuttalib'in Mekke'deki siyasal ve dinî rolü, Kureyş toplumu nezdindeki toplumsal liderliği ve yüksek itibarı, Fil Vak'ası sırasında üstlendiği tarihsel konum[962] ile zemzem kuyusunun yeniden ortaya çıkarılması hadisesi[963] ve adağı[964] yalnızca biyografik ayrıntılar değil; aynı zamanda Mekke'nin dinî, sosyal ve siyasî yapısını anlamada merkezi öneme sahip olgulardır. Bu unsurların göz ardı edilmesi, tüm sîre kitaplarında yer alan

[960] Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişam b. Eyyûb el-Himyerî el-Meafirî el-Basrî el-Mısrî, *Sîret-i İbn Hişam*, thk. Mecîd Fethî es-Seyyid (Tantâ: Dârü's-Sahâbe li't-Turâs,1995), 1/184.
[961] İbn-i İshak, *Sîret-i İbn İshak*,17. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/244-282. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l Kübrâ*, 1/4-9-62-69.
[962] Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/103. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/140.
[963] Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/114. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/256.
[964] Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/114-115. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/245.

nesep bilgisinin yetersizliği gibi bir iddia ortaya atılması, Abdülmuttalib'in şahsiyetini tarihsel bağlamından koparak daraltılmış bir çerçeveye hapsetmektedir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) çocukluk dönemine ait göğsünün yarılması ve temizlenmesi (şaḳḳu'ṣ-ṣadr) hadisesine benzer bir olayın Ümeyye b. Ebî's-Salt hakkında da nakledildiğini söyleyen Frantz Buhl, peygamberlik beklentisi taşıdığı bilinen Ümeyye'nin şahsiyetini Hz. Muhammed'e (s.a.v) benzetme yönündeki taklitleri meşrulaştırmaya ve onları bu küçük ansiklopedi maddesinde tezahür etmeye çalışmaktadır. Bununla bağlantılı olarak, Ümeyye'nin hayvanların dilinden anladığına dair rivayetlerin de dolaşımda olduğu bilinmektedir.[965] Fakat bu alıntı Hz. Süleyman başta olarak; buna benzer anlatılar ise, Ümeyye'yi hayvanlarla konuşma mucizesi verilen nebilerle ilişkilendirme ve ona benzer bir konum atfetme çabasının bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir. Bu tür rivayetlerin çoğunluğunun zaten güven noktasında sıkıntılı olan Ebû Mihnef tarafından nakledildiği dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardandır.[966]

XCIII şeklinde ifade edilen Duha Sûresinin 8. ayeti kastedilerek '*yoksul yetimin Allah tarafından zengin kılınmış olduğu bildirilmektedir. Rivayette buna Peygamberin hizmetinde bulunduğu zengin bir tüccarın dul zevcesi ile evlenmesi tekabül eder.'* yorumu yapılmıştır. Frantz Buhl, Kur'ân ayetlerini yorumlama konusunda kendisini yetkin bir konumda görmektedir. Oysa bir ayetin sahih biçimde tefsir edilebilmesi; çok katmanlı bir bilgi birikimini zorunlu kılmaktadır. Bu disiplinlerarası arka plan göz ardı edilerek yapılan yorumlar, kaçınılmaz olarak metni kendi tarihî bağlamından koparma riskini taşır. Bahse konu edilen 'Ve seni yoksul bulup zengin etmedi mi?' ayetinin iki yorumu bulunmaktadır. Birincisi maddi anlamdaki zenginliktir. İkincisi ise manevi zenginliktir. Elmalılı Tefsiri'nde "*Sen yoksul idin, birçok çoluk çocuğun, muhtaç arkadaşların vardı. Senin yüzünden, senin ilim ve irşadından feyiz bekliyorlardı. Allah seninle onları zengin etti, hidayete erdirdi demek olur.*" şeklinde ifade edilmektedir.[967]

Aynı paragrafın devamında Hz. Peygamberin Hz. Hatice'den olan oğulları konusunda şu ifadelere rastlanmaktadır: *oğullarından birinin tarihi şahsiyet olması muhtemeldir; çünkü onun taşıdığı müşrik ismi 'Abd Manâf'ın (Caetani, I,173) sonradan uydurulmuş olmasına ihtimal verilemez."* Buhl, Hz. Peygamberin diğer oğulları ve kızlarına tarihsel bir şahsiyet

[965] Ebü'l Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dımaşkî eş-Şafiî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Turkî (Cize: Hicr Yayıncılık, 1999), 3/291.
[966] Mücahit Yüksel, "Ümeyye b. Ebü's-Salt'ın Hayatı ve Tarih Konulu Bazı Şiirleri Üzerine Bir İnceleme" *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 26/2 (Aralık 2022), 544-545.
[967] Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, 9/281

değeri atfetmezken, buna karşılık eline geçmiş görünen sınırlı veriler üzerinden "Abdümenâf"ı kat'îlik izlenimi verecek biçimde tarihsel bir şahsiyet olarak kabul etmektedir. Atıf yapılan eserinde Leon Caetani ise şöyle demektedir: "*Peygamber gençliğini daima birçok esbabdan dolayı büyük bir zulmetle muhat bir halde bırakmış, sonraki senelerdeki hatt-ı hareketi ve mezhebi ile tezat teşkil eder gibi görülebilecek ef'al ve harekatının bütün izlerini ortadan kaldırmak istemiştir. Halebi'de zikredilen bir vak'a bilhassa haiz-i ehemmiyettir. Halebi, risaletten evvel Muhammed'in bir oğlu olduğunu ve buna Abdümenaf yani Menaf saneminin kulu namını verdiğini söylüyor. Abdullah, Tahir, Tayyib isimlerinin tek bir çocuğa taalluk etmeleri ve Abdümenaf isminin izlerini ortadan kaldırmak maksadına hadim bulunmaları kabildir"*[968] Sözü geçen rivayet bazı eserlerde geçmektedir. İbn Hazm'ın Cevâmiu's-sîre'sinde "*Peygamberlikten önce onun Abdu'l-Uzza adında bir erkek çocuğu olduğunu, Hişâm b. Urve babasından bize rivayet etmiştir. Bu uzak bir ihtimaldir. Zira haber mürseldir. Mürsel haber ise delil olamaz."* demektedir.[969] Muhammed Hamidullah da bu rivayeti alarak "*Hadice, bu ilk oğluna kendi dedelerinden birinin Abdu'l-Uzza (yani tanrıça Uzza'nın kulu) şeklindeki adını takmış ve fakat Muhammed (s.a.v) bunu Kasım şeklinde değiştirmişti. Bu adın manası ile "dağıtan" bilhassa "iyilik olsun diye sadaka dağıtan" şeklindedir*." demektedir.[970] Halebî'ye nispet edilen bu rivayetin, ilgili eserde isnadına yer verilmemiştir. İsnadı veya râvî zinciri açıkça belirtilmeyen haberlerin, rivayet ilmi açısından çoğu zaman nakil güvenilirliğini zedeleyen bir problem taşıdığı ve bu durumun rivayetin kabul edilebilirliğini ciddi biçimde tartışmalı hâle getirdiği bilinmektedir. Halebî'nin vefat tarihi 1044/1635 olup, bu durum söz konusu eserinin siyer literatürü içerisinde muahhar bir kaynak olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla müelliften önce kaleme alınmış erken dönem ve asli siyer kaynakları mevcuttur. Bu çerçevede Halebî'nin aktardığı rivayetin, kendisinden önceki güvenilir kaynaklara dayandırılması beklenir. Ancak erken dönem siyer geleneğinin temel metinleri olan İbn İshak ve İbn Hişam'ın eserlerinde söz konusu rivayete rastlanmamaktadır. Bu durum, rivayetin tarihsel değeri ve nakil güvenilirliği açısından ciddi soru işaretleri doğurmaktadır.[971] Dolayısıyla Caetani'nin ve buna mukabil Buhl'un değerlendirmesi, rivayetlerin isnad yapısını esas alan bir tenkitten ziyade, zan üzerine inşa edilmiş görünmektedir. Oryantalistlerin böyle rivayetleri dillerine dolamalarının altında yatan sebep ise ilerleyen sayfalarda farklı örneklerle net bir şekilde görüleceği üzere onun

[968] Caetanı, *İslâm Tarihi,* 1/298-299.
[969] Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Cevâmi'u's-sîre* çev. M. Salih Arı (İstanbul: Çıra Yayınları, 2004), 34.
[970] Hamidullah*, İslâm Peygamberi*, 64.
[971] Ali Osman Ateş, *Oryantalistlerin Hz. Peygamber ile İlgili İddialarına Cevaplar* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 35.

risalet öncesi yaşamının çevresindeki putlara tapan müşrikler gibi olduğu iddiası hasebiyledir. Evvelki hayatı ile peygamberlik sonrası hayatını kıyaslayarak aslında ciddiyet problemi oluşturmak ve ön kabulleri teyit etme aracı olarak kullanmaktır. Rivayetlerden seçmiş olduklarını Hz. Muhammed'in (s.a.v) önceki hayatını açıklanması gereken "problemli bir dönem" olarak göstermeye yarayan araçlara dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Sonuçta karşılaştırma, tarihsel açıklamayı derinleştirmek yerine; ön kabullerin meşrulaştırılması işlevini üstlenmiş olmaktadır. Ayrıca kaynaklar incelendiğinde, "Abdümenâf" ismine dair kayıtların olduğu ifade edilmişken, buna karşılık "Abdü'l-Uzzâ" adına ilişkin bir rivayetlerin de mevcut olduğu görülmektedir. Bu noktada bile bir birlik bulunmamaktadır.

Frantz Buhl'un üslubu incelendiğinde, daha önce Bedir ve Uhud maddelerinde de görüldüğü üzere, aynı paragraf içerisinde birbiriyle örtüşmeyen değerlendirmelere yer verdiği görülmektedir. Nitekim yukarıda değinilen hususların ardından "*sonradan uydurulan böyle bir teselli*" şeklindeki ifadesi, hemen öncesinde dile getirdiği "*uydurulmuş olmasına ihtimal verilemez*" yargısıyla açık bir gerilim içindedir. Buhl değerlendirmelerinde bir çelişki içine düşmüştür. Öte yandan ifade etmeliyiz ki, söz konusu tutarsızlığın müellifin yaklaşımından kaynaklanabileceği gibi, ilgili pasajın tercümesinde bir anlam kaymasına veya çeviri hatasına dayanıyor olması ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

Paragrafın devamında Hz. Peygamberin ticaret seyahatleri yaptığına dair rivayetler müdafaa maksatlı olduğu gerekçesiyle toptan problemli ilan edilmekte ve üzerinde durulmaması gerektiği ifade edilmektedir. Hz. Peygamberin daha sonraki dinî gelişimini izah için bu rivayetlere ihtiyaç yoktur ifadesi, tarihsel verilerin sonraki sonuçlara göre anlamlandırıldığını göstermektedir. Hâlbuki Hz. Muhammed'in (s.a.v) ve her insanın hayatı, süreklilik arz eden bir bütündür. Her ne kadar nübüvvetin başlangıcı kırk yaş olarak kabul edilse de, nübüvvet öncesi döneme ait ailevî, sosyal ve iktisadî ve diğer tecrübelerinin; şahsiyetinin teşekkülü ve risalet sürecinde ortaya koyduğu tutum ve davranışların arka planını anlamada belirleyici bir rol oynadığı izahtan varestedir. Bu sebeple söz konusu rivayetlerin, doğrudan vahiy tecrübesini açıklamak gibi bir işlevi olmasa bile, Hz. Peygamberin tarihsel kişiliğinin bütüncül biçimde kavranabilmesi açısından metodik olarak göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatini taşıyoruz.

Buhl, "Kur'an (XXXVII, 137 vd.) da onun bizzat Lût'un evleri yanından geçmiş olduğunu kat'î olarak ispat etmez" diyerek Sâffât sûresinin 137. ve devamındaki âyetleri kastetmektedir Bu ayetler: "*Siz de sabah akşam onların yurtlarından gelip geçmektesiniz. (Bunları görüp de) aklınızla değerlendirmiyor musunuz?"* Ancak müellif, bu iddiasını temellendirecek herhangi bir gerekçe ortaya koymamaktadır. Klasik tefsir literatüründe söz

konusu âyetler, Mekke toplumunun –dolayısıyla Hz. Peygamberin de içinde bulunduğu sosyal çevrenin– Lût kavminin helâk edildiği bölgeden ticaret yolları vasıtasıyla haberdar olduğunu ifade eden bir hitap olarak yorumlanmıştır.[972] Bu bağlamda âyetlerin maksadı, tarihsel bir seyahat güzergâhını kat'î biçimde belgelemekten ziyade, muhatapların bildikleri ve gözlemledikleri mekânlar üzerinden ibret ve uyarı teması kurmaktır. Yani meseleyi problemli hale getirmek yersizdir. Dikkat çekici olan hususlardan birisi de müellifin değerlendirmeleri tam bir bağ kurmadan diğerine geçmesidir.

Müellif, ansiklopedi genelinde benimsediği yaklaşımı açıkça yansıtan temel öncülünü şu ifadeyle ortaya koymaktadır: *"Mühim olan, yabancı tesirlere karşı büyük bir meyil gösteren Peygamberin kendi fikirlerini nereden aldığı meselesidir*. *Onun önceleri kendi muhitindeki dini görüşleri paylaşmış olması pek muhtemeldir.*" Bu cümleler, Hz. Peygamberi vahiy tecrübesi ve özgünlük iddiası çerçevesinde değil, esasen dış etkileşimler yoluyla fikir devşiren bir şahsiyet olarak konumlandıran indirgemeci bir varsayıma dayanmaktadır. Dolayısıyla söz konusu ifade, araştırma sürecinde tarafsız bir soru sormaktan ziyade, sonucu baştan belirlenmiş bir niyetin metodolojik çerçeveye dönüştürüldüğünü göstermekte ve bu yönüyle ilmî nesnellik açısından ciddi sorunlar barındırmaktadır.

Müellif, Hz. Peygamberin amcalarının müşrik oluşundan hareketle Hz. Muhammed'in (s.a.v) de aynı inancı benimsemiş olduğunu ifade etmektedir. Halbuki bir kimsenin dini inancı bireysel değerlendirilmelidir. Soy bağına dayalı bir inanış kabul edilemez. Nitekim Hz. İbrahim'in (a.s.) putperest babasıyla yaşadığı inanç ayrılığı veya Hz. Lût'un (a.s.) eşinin kendisinden farklı bir dinî tutum benimsemiş olması, soy ve yakınlık ilişkisinin inanç alanında her zaman belirleyici olmadığını ortaya koymaktadır.

Buhl kendinde müfessir tecrübesinin varlığını kabul ederek bazı ayetleri yorumlamış ve Hz. Peygamberin nübüvvet öncesi dönemde toplumla benzer inanç veya pratiklere sahip olduğu yönünde bir ima ortaya koymuştur. Bu meyanda 'Duha suresinin 7. ayeti olan *Tanrı seni yanılmış halde buldu ve doğru yola sevketti ve* Şûra suresinin 52. ayeti olan *Sen kitabın imanın ne olduğunu bilmiyordun'* ayetleri serdedilmiştir. Fakat burada ifade etmeliyiz ki âyet numarası olarak '3' verilmiş olup Flügel tertibi olarak anlamını bulan sistem kullanılmıştır. Zira 3. âyet *'Rabbin seni bırakmadı ve sana darılmadı'* anlamındadır. Burada iddialara temel teşkil ettiği savunulan örnekler için Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın yorumuna yer vermek istiyoruz: "*Arapçasında ifade edilen 'dall' yitik, hangi yola gireceği hususunda şaşkın, yahut yanlış yola giden sapık manalarına gelir. 'Sizin arkadaşınız şaşırmadı, azıtmadı da.' (Necm, 53/2)*

[972] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/448.

buyurulmuş olan Rasûlullah (s.a.v) hiçbir zaman akıl ve dinde sapık manasına 'dall' olmamıştır. Allah'ın birliğine inanarak yetişmiş, hiçbir puta secde etmemiş, Allah'tan başka ilah tanımamış, ahlakı temizdi, hiçbir kötü fiil işlememişti. Her hususta güvenilir kişi olarak tanınmıştı. Dolayısıyla şirk sapıklığı, heva ve hevese göre amel etme sapıklığı onun yüce zatından uzak idi. Yüce Allah onu ta baştan itibaren o gibi sapıklıklardan uzak kılmış, ona sağlam bir bakış ve görüş bahşetmişti. Bununla beraber peygamber olmadan önceki akıl ve dirayeti ile peygamberlikten sonraki ilim ve hidayeti arasında büyük bir fark vardı ki bu fark çocukluk ile ergenlik arasındaki farktan daha büyüktür. Hz. Peygamber (s.a.v) peygamber olmadan önce de kavminin, Arap müşriklerinin dinlerindeki bozukluğu görmüştü. Karşısında bulunan Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi iki dinin çığırından çıkmış olduğunu da sezmişti. Fakat girilmesi gerekli olan ve mücerret (soyut) akıl ile idrak edilip kavranması mümkün olmayan Hak din ve şeriatının ne olması lazım geleceğini ve dünyayı sarmış olan bunalım içinden nasıl çıkılıp da Hakk'a erileceğini belirlemede şaşırmış idi. Kitap okumasını bilmez, cihana ruh yayacak olan iman ve İslâm'ın ayrıntılı temel esaslarından "Kuşkusuz sen ondan önce gafillerden idin.' (Yusuf, 12/3), 'Sen bundan önce hiç kitap okur değildin, elinle yazı yazmazsın.' (Ankebut, 29/48), 'Oysa sen, kitap nedir, iman nedir bilmezdin.'(Şura, 42/52) buyurulduğu üzere ğafil idi. İşte burada 'Seni yol bilmez buldu.' buyurulması, bu şekilde peygamberlikten önce ve çocukluk çağlarındaki gafillik ve şaşkınlık hallerine işarettir."[973] Dolayısıyla bu ayetin, Hz. Peygamberin nübüvvet öncesinde şirk veya bâtıl inançlar içinde bulunduğuna delil teşkil edecek şekilde yorumlanması, hem Kur'ân'ın bütünlüğüyle hem de siyer ve tefsir literatürünün yerleşik kabulleriyle bağdaşmamaktadır. ed-Duhâ ve diğer sûrelerde geçen "ḍall" ifadesi, Hz. Peygamberin itikadî veya ahlâkî bir sapma içinde bulunduğunu değil; vahiy öncesi dönemde ilahî rehberlikten yoksun olma hâlini ve hak dinin ayrıntılarına dair bilgi eksikliğini ifade etmektedir. Ki başka bir ayette bu duruma açıklık getirmesi açısından örnek gösterilmektedir: '*Sizin arkadaşınız şaşırmadı, azıtmadı da.'* (Necm 2).

'İbn al-Kalbi'ye göre Uzza'ya bir defa kurbanlık bir koyun götürmüştür' ifadesi İbnü'l-Kelbî herhangi bir sened ve yorum bulunmadan "*Allah'ın Elçisi'nin (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) bir gün ondan bahsettiğini işittik: 'Ben kavmimin dinindeyken el-Uzza'ya boz bir koyun sundum'*[974]şeklinde nakledilmektedir. Buhl'un iddiasına temel teşkil ettiği örneklerden biri olan bu rivayeti kaynaklardan incelediğimizde M.Hamidullah '*İbn'ül-Kelbi'nin bize naklettiğine göre, İslâm öncesinde bizzat Muhammed (s.a.v) az kalsın burada bir*

[973] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/280.
[974] Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî, *Kitâbü'l-Eṣnâm*, çev. Beyza Bilgin (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 53.

put (sanem) önünde kahverengi tüyleri olan bir koyunu kurban olarak kesecekti. Burada anlatılanla, az önce naklettiğimiz tuhaf birtakım kimselerin onun bu bayrama katılmasına mani olmaları herhalde aynı vakıadır. Hiç şüphesiz kesilecek kurban, batıl itikadlara sahip halaları tarafından sağlanmıştı…Her halükârda anlaşılıyor ki bu genç gönül, etrafında cereyan eden olayların şuuruna varmaktaydı.' şeklinde yorumlamaktadır.[975]

Mehmet Azimli bu konuda '*Onun putlara karşı anlatıldığı şekilde düşmanca bir tavrı olmadığını bu dönemde putlar adına kurban kesmesinden anlıyoruz… bu dönemde, onun bir müşrik olması da onun için bir kusur değildir.*'[976] diyerek aşırı bir yorumlamaya gitmektedir. Oysa Hz. Peygamberin putlar adına kurban kestiğine dair rivayet, kesinlik arz etmemektedir. Bu rivayet, erken dönem siyer ve hadis kaynaklarının çoğunda müştereken yer alan yaygın bir bilgi değildir. Buna rağmen Azimli, söz konusu rivayeti tartışmasız bir veri gibi kullanmakta; rivayetin isnadı hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Halbuki isnad, yalnızca hadis ilmi açısından değil, siyer rivayetlerinin güvenilirliğini tayin etmede de bir ölçüt olarak kullanılabilmektedir.

Söz konusu rivayet yalnızca İbnü'l-Kelbî'de yer almakta olup senedsiz biçimde nakledilmiştir. Bu durum, rivayetin râvi zincirinin tahliline imkân vermemekte; başka bir ifadeyle cerh ve ta'dîle konu edilebilecek herhangi bir râvinin bulunmadığını göstermektedir. Bu çerçevede değerlendirilmesi gereken yegâne unsur, rivayeti aktaran müellifin kendisidir. İbnü'l-Kelbî'nin aktardığı bilgileri hadis imamları tarafından eleştirilen babasından ve birtakım râvi gruplarından aldığı ifade edilmekle birlikte, rivayette "işitme" fiilinin birinci tekil şahıs sigasıyla kullanılması, naklin bizzat müellif tarafından işitildiği izlenimini doğurmaktadır. Oysa bu durumda, doğrudan sahâbe, tâbiîn veya tebeu't-tâbiînden bir kaynağın açıkça zikredilmesi beklenmektedir. Ancak rivayette bu tür bir isnad açıkça belirtilmemiştir. Nitekim İslâm âlimleri, isnad zincirinde yer alan bir râvinin kasıtlı biçimde gizlenmesi yahut senedden çıkarılması hâlinde, söz konusu rivayetin hadis ve tarihsel rivayet değeri açısından problemli olduğu kanaatine çoğunlukla ulaşmışlardır.[977]

Ayrıca bu meyanda nübüvvet öncesi Hz. Peygamberin hem putlar konusunda hem ahlaki olarak çeşitli konularda korunmuş olduğuna dair zikredebileceğimiz birçok karşıt rivayet vardır. Örneğin İbn İshak'ın Sîre'sine aldığı rivayetler şu şekildedir: "*Rasûllullah (s.a.v) kavminin dini üzerinde olduğu halde Allah'ın korumasında cahiliyenin kir ve kusurlarından korunarak büyüdü. Çünkü Allah, onu değerli ve peygamber kılmak istiyordu. Buluğa erdiğinde kavminin*

[975] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 49.
[976] Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 105-106.
[977] Ateş, *Oryantalistlerin Hz. Peygamber ile İlgili İddialarına Cevaplar,* 91.

en yiğidi, en güzel ahlaklısı, en geçimlisi, en iyi komşusu, en yüce ahlaklısı, en doğru sözlüsü, en çok emanete sahip çıkanı, fuhşiyattan ve erkekleri kirleten kötü huylardan en uzak olanıydı. Öyle ki kavmi arasındaki ismi 'el Emin'den' başka bir şey değildi. Çünkü Allah (c.c.) onda bütün salih işleri bir araya getirmişti. Bana anlatılanlara göre Rasûlullah (s.a.v) küçüklüğünde Allah'ın (c.c.) onu korumasından ve Cahiliye dönemindeki durumundan söz ederdi."[978]

Yine farklı bir rivayette "*Rasûlullah'ın ben yaşıtlarım olan çocuklarla beraber oynamak için taş taşıyordum. Bu nedenle peştamallarımızı boynumuzun üzerine koymuştuk. Aniden birisi beni şiddetli bir şekilde itti ve bana eteğini beline sar dedi."* [979]

Farklı bir rivayette: "*Kureyşliler Kabe'yi tamir ederken biz taş taşıyorduk. Kureyşliler bu iş için ikişer ikişer ayrılmıştı. Kadınlar harç, erkekler de taş taşıyordu. Ben ise yeğenim ile birlikte taş taşıyordum. Biz peştamallarımızı taşın altına serip taşı omzu muza koyuyorduk. İnsanların yanına geldiğimizde peştamallarımızı kendimize sarıyorduk. Muhammed (s.a.v) önümde üzerinde bir şey olmadığı halde yürüdüğümüz esnada aniden yüz üstü yere düştü. Ben omzumdaki taşı yere attım ve ona doğru koşarak geldim. O göğe doğru bakıyordu. Ben 'Sana ne oldu?' diye sordum. O ayağa kalktı ve peştamalını aldı. Beni de çıplak olarak yürümekten menetti. Ben, ona deli demelerin den korktuğum için bu olayı Allah (cc.) onun peygamberliğini ortaya çıkarıncaya kadar gizledim."*[980]

Başka bir rivayette: *"Rasûlullah 'İki gece dışında Cahiliye döneminde insanların kadınlarla birlikte yaptıkları eğlenceye katılmayı hiç arzu etmedim. Bu iki gecede de Allah (c.c.) beni korudu. Bir gece Mekkeli gençlerle birlikte kendi hayvanlarımıza çobanlık yapıyorduk. Ben arkadaşıma 'Bu gece benim için hayvanlarıma bakmaz mısın ki, ben Mekke'ye gidip gençlerin geceleyin eğlendiği gibi eğleneyim?' dedim. Arkadaşım, 'Bakarım.' dedi. Hz. Peygamber şöyle dedi: 'Mekke'ye girdim ve ilk evin yakınına geldiğimde def ve zurna seslerini işittim. 'Bu nedir?' diye sordum. 'Falan erkek falanca kadın ile evlenmiştir.' dediler. Oturup düğüne bakmaya başladım ki yüce Allah (cc.) o esnada beni uyuttu. Allah'a yemin olsun ki ancak güneşin harareti beni uyandırdı ve arkadaşımın yanına geri döndüm. Arkadaşım bana, 'Ne yaptın?' diye sordu. Ben de 'Hiçbir şey yapmadım.' dedim ve gördüklerimi ona söyledim. Sonra başka bir gece o arkadaşıma bir defa daha hayvanlarıma bak ki gidip Mekke'de gece eğlencesine katılayım.' dedim. O da kabul etti. Mekke'ye gelince diğer seferdeki gibi bazı şeyler işittim. Ne olduğunu sordum. 'Falanca erkek falanca kadın ile evlendi.' dediler. Oturup*

[978] Ebû Abdillah Muhammed b. İshak b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Sîret-i İbn İshak,* (Lübnan: Darü'l-Kütübü'l İlmiyye, 2004), 1/126-127.
[979] İbn-i İshak, *Sîret-i İbn İshak*, 127.
[980] İbn-i İshak, *Sîret-i İbn İshak*, 127.

bakmaya başlayınca Allah (c.c.) beni uyuttu. Allah'a yemin olsun ki ancak güneşin harareti ile uyanabildim. Arkadaşımın yanına döndüm. O bana 'Ne yaptın?' diye sordu. Ben de 'Hiçbir şey yapmadım.' dedim. Sonra da gördüklerimi ona söyledim. Allah'a yemin olsun ki bundan sonra Allah (c.c.) bana peygamberliği ikram edinceye kadar buna benzer hiçbir şeyi ne arzuladım ne de (böyle bir yere) gittim."[981]

Hz. Peygamber risalet öncesi hayatında da güzel ahlaklı bir insandı. Nitekim Hz. Hatice öncelikle bu yönüyle kendisinden etkilenmiştir. Rivayetlerde *'Ey amcaoğlu! Akrabam olman, milletin arasındaki değerinden, soyundan ve güvenirliğinden, güzel ahlakından ve doğru sözlü olmandan dolayı seni beğeniyorum.' deyip evlenme teklif etti*.' şeklinde geçmektedir.[982]

Başka bir rivayette ise: "*Rasulullah (s.a.v) peygamber olmadan önce Cahiliye döneminde "el-Emin" olarak isimlendirilirdi*."[983]

Yine Hz. Hatice'nin Hz. Muhammed'e (s.a.v) peygamberlik geldiğinde söylediği sözler burada parlak bir delil olarak onun evvelki hayatına ışık sunmaktadır. Nitekim o "*Ey amca oğlu! Sen akrabayı gözetir, doğruyu konuşur, emanete riayet edersin ve ahlakın da şüphesiz ki güzeldir*"[984] veya farklı rivayette "*Hz. Peygamber Hadice'ye olanları anlattı ve 'Başıma bir şey gelmesinden korktum' dedi. Hadice: 'Hayır! Sevin! Allah'a yemin ederim ki Allah hiçbir zaman seni rezil etmez. Çünkü sen akrabalık bağlarını korursun. Sözü doğru söylersin. Muhtacı yüklenirsin. Misafirin gelmesini istersin. Bela ve musibete uğramışlara yardım edersin' dedi*." şeklinde geçmektedir.[985]

Örnek olarak zikredilen bu rivayetler birlikte değerlendirildiğinde, Hz. Peygamberin nübüvvet öncesi hayatının, toplum içerisinde pasif, sıradan yahut ahlâkî açıdan problemli bir yaşam biçimi olarak tasvir edilemeyeceği açıkça görülmektedir. Aksine söz konusu rivayetler, onun cahiliye toplumunun inanç ve sosyal yapısı içinde yaşamış olmakla birlikte, bu yapının ahlâkî yozlaşmalarından bilinçli veya ilâhî bir yönlendirme neticesinde ayrıştığını ortaya koymaktadır. Nübüvvetten önce dahi fuhşiyat, iffetsizlik ve toplumsal ahlâkı zedeleyen pratiklerden korunmuş olması; güvenilirlik, doğruluk, emanet bilinci ve sosyal ilişkilerde örnek şahsiyet olarak temayüz etmesi, bu ayrışmanın tesadüfî değil, sistematik bir korunmuşluk hâli olduğunu göstermektedir.

---

[981] İbn-i İshak, *Sîret-i İbn İshak*, 127.
[982] İbn-i İshak, *Sîret-i İbn İshak*, 129.
[983] İbn-i İshak, *Sîret-i İbn İshak*, 143.
[984] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşraf*, 142.
[985] Ebû Hatim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temimi el Büsti es-Sicistani, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefa,* çev. Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 56.

Bu konu ile bağlantılı olarak Ali Osman Ateş İsrâ sûresi 74. ayeti dile getirmiş (Eğer Biz sana sebat vermemiş olsaydık, andolsun ki sen, onlara (belki) biraz meyledecektin) ve bu itibarla Hz. Peygamberin ilâhî bir koruma ve yönlendirme altında, inanç ve ahlâk bakımından sapkın eğilimlere ve yanlış yönelimlere meyletmekten muhafaza edildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim peygamberler her ne kadar ahlâkî ve itikadî bakımdan sorunlu toplumsal çevrelerde yetişmiş olsalar da, şirk ve küfür pratiklerinden uzak durmuş; nezih bir hayat sürmeleri, ahlâkî vasıfları, doğrulukları ve güvenilirlikleriyle temayüz etmiş şahsiyetler olarak tanımlanmışlardır şeklinde delil olarak sunmaktadır.[986]

İslâmiyet'te göre peygamberlik, ilâhî irade ve o ilahi iradenin seçimine dayanan bir müessesedir. Bu bağlamda peygamberler, içinde bulundukları toplumun inanç ve ahlâk yapısı içerisinde yaşamış olsalar da, söz konusu yapının itikadî ve ahlâkî sapmalarını temsil eden davranış kalıplarıyla özdeşleşmemişlerdir. Şayet Hz. Peygamberin nübüvvet öncesi hayatı, cahiliye toplumunun yaygın pratikleriyle örtüşen bir mahiyet arz etseydi, onun şahsiyetini diğer bireylerden ayıran 'seçkinlik' vasfını temellendirmek güçleşirdi. Yani onlar gibi davrandı idi ise 'neden Hz. Muhammed (s.a.v) peygamber olarak seçilsin' sorusunu akla getirir. Bu bağlamda İzzet Derveze şunları kaydetmektedir: "*Nihayet Allah onu lütfuyla kendisi için Rasul seçti. Kendi düzeyindeki diğer insanlar arasından onu seçti. Çünkü onda, kendisini elçiliğe ehliyetli kılan Allah vergisi büyük kabiliyetler vardı. Allah, elçiliğini kime vereceğini çok iyi biliyordu. Bundan sonra hayret ve şaşkınlıktan kurtularak hidayete, huzura, sağlıklı ve apaçık bir çizgiye, yola kavuştu.*"[987] Kendi düzeyindeki diyerek kastettiği kimseler muhtemelen 'Zeyd b. Amr, Varaka b. Nevfel, Ümeyye b. Salt ve Ubeydullah b. Cahş'tır. Çünkü onlar da Arapların şirke dayalı adetlerinden uzaklaşan zaman zaman inzivaya çekilen ve Allah'ı birleyen kimselerdi.

Maddeye döndüğümüzde paragrafın devamında *'Hayatının sonraki dönemlerinde de açıkça izler vardır'* demekte fakat herhangi bir delil gösterememektedir. Müellifin, Hz. Peygamberin "*hemşehrilerinin cinlere, şeytanlara ve uğursuz alametlere dair inançlarını benimsediği*" yönündeki hadsiz iddiası, açık bir biçimde klasik oryantalist basitleştiriciliğinin bir tezahürüdür. Bu yaklaşım, tarihsel verileri çözümlemeye yönelik ilmî bir çabanın ürünü olmaktan ziyade, Hz. Peygamberi vahiy merkezli ve özgün bir dinî tecrübenin öznesi olarak değil, içinde yaşadığı çevrenin batıl inançlarını pasif biçimde devralan bir figür olarak konumlandırmaya çalışmaktadır.

---

[986] Ateş, *Oryantalistlerin Hz. Peygamber ile İlgili İddialarına Cevaplar*, 98.
[987] İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 1/534.

Aynı yazar, daha önceki paragrafta Hz. Peygamberin risâlet öncesi hayatının açıklayıcı bir değer taşımadığını ileri sürmüştü. Zira risâlet öncesi hayatı önemsiz addedilen bir şahsiyetin, bu dönemdeki varsayımsal inanç ve davranışları üzerinden çıkarımda bulunmak çelişkili bir tutumdur. Öte yandan, iddia edildiği gibi bir inanç ya da pratiğin Hz. Peygamberin hayatında yer almadığına dair İslâm tarihi kaynaklarında birçok bilgi bulunmaktadır.

Buhl, 'Hz. Peygamberin eski Arap kâhinlerinin tesiri altında kalmış olduğu ve vahiylerde onlara mahsus sihirli yemin şekillerini içine alan ifade tarzları ile secîlerini hatırlatan bir ifade şeklinin olduğunu' iddia etmektedir. Fakat bu iddiaya delil olan herhangi bir örnek yoktur. O zaman şöyle söylemeliyiz: Öncelikle, Hz. Peygamberin (s.a.v) eski Arap kâhinlerinin tesiri altında kaldığını ileri sürmek, onun ümmi oluşu bir tarafa kâhinlik ve şiirle bir temasının bulunmaması ve hayatının hiçbir safhasında bu zümreyle irtibatına dair bir verinin olmamasıyla açık bir tezat teşkil etmektedir. Kâhinlerin toplum nezdinde itibarı sınırlı, söylemleri ise çoğu zaman belirsiz ve kehanete dayalı iken; Kur'an vahyi, açık hükümler, ahlâkî sorumluluk ve sistemli bir dünya görüşü ortaya koymaktadır. Bu iki söylem tarzını aynı kaynaktan türemiş gibi göstermek, içerik ile amaç bakımından ciddi bir çelişki doğurmaktadır.

Kur'an'ın bizzat kâhinliği, sihri ve kehaneti reddeden açık beyanlar içermesi ile bu iddia arasında belirgin bir tezat bulunmaktadır. Eğer vahiy dili gerçekten kâhin geleneğinin bir uzantısı olsaydı, bu geleneğin bu denli net biçimde reddedilmesi izaha muhtaç bir çelişki doğururdu.

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bu ayetlerden bazıları örnek olarak gösterilebilir: Bakara sûresi 102. ayette sihirle iştigal etmenin insanı küfre sokacağı açıkça ifade edilmiş ve '*Oysa Süleyman kafir değildi, ama insanlara sihri öğreten şeytanlar kafir olmuşlardı.*' denilmiştir. Felak Sûresinde '*De ki: "Sığınırım sabahın Rabbine…Düğümlere üfleyen büyücü kadınların şerrinden'* şeklinde geçmektedir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) bu konudaki hadis-i şeriflerine baktığımızda şiddetle yasakladığını ve onu Allah'a şerik olmakla aynı kefeye koyduğu görülmektedir. Ebû Hureyre'den (r.a.) nakledildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "*Helak eden şeylerden kaçının: Allah'a şirk koşmak ve sihir yapmak*!"[988] Farklı bir hadiste: "*Kim de bir kahine gider ve onun sözlerini tasdik ederse Muhammed'e indirileni inkar etmiş olur.*"[989] Başka bir hadis-i şerifte ise Hz. Peygamber: "*Helak edici yedi şeyden sakınınız buyurdu. Ashab: Bu yedi şey nedir? diye sorunca Hz. Peygamber; 1-Allah'a şirk*

[988] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Kütübü's-Sitte*, Haz. Salih b. Abdülaziz (Arabistan: Daru's-Selam,2000), "Tıb", 48.
[989] Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mace*, Haz. Salih b. Abdülaziz (Arabistan: Daru's-Selam,2000), "Taharet", 122.

koşmak, 2-Büyü yapmak, 3-Haksız yere bir cana kıymak, 4-Faiz yemek, 5-Yetim malı yemek, 6. Hücum esnasında savaştan kaçmak, 7-İffetli kadınlara zina isnadında bulunmak, iftira etmektir." buyurmuştur.[990] Farklı bir hadiste ise şöyle buyurulmaktadır:*"Kim de bir kahine gider ve onun sözlerini tasdik ederse Muhammed'e indirileni inkar etmiş olur."*[991]

Son olarak bu konuyla ilgili şu rivayeti de nakletmeliyiz: "*Velîd, künyesi Ebû Abdüşems idi…. Kureyş'i Dârünnedve'de toplamış ve onlara şunu demişti: "Ey kavmim, Araplar hac günlerinde gelecekler ve size Muhammed'i soracaklar. Sizler ise farklı şeyler söyleyeceksiniz. Şu kimse "sihirbazdır" diyecek, şu "şair" dir diyecek, bir diğeri "delidir" diyecek, bir başkası ise "kâhindir" diyecek. İnsanlar bilirler ki bunlar bir arada olabilecek şeyler değildir." Oradaki ler "Şair, diye isimlendirelim" dediklerinde Velîd şunu söyledi: "Siz de şiir dinlemişsiniz biz de. Onun getirdiği şey hiçbir şekilde buna benzemiyor." Onlar "Kâhin, diyelim" dediklerinde, Velîd "Kehanet sahibi kimse doğru da söyler yalan da. Fakat Muhammed'in yalan söylediğini asla görmedik!..."* demiştir.[992] Bu rivayet, Hz. Peygamberin (s.a.v) vahiy dilinin eski Arap kâhinlerinin üslubundan etkilendiği iddiasını bizzat çağdaş şahitlik üzerinden boşa çıkaran güçlü bir karşı delil niteliği taşımaktadır. Eğer vahiy dili kâhin veya şair üslubunun bir devamı olsaydı, bu geleneğin temsilcilerinin bunu ilk anda teşhis edebilmesi beklenirdi.

Son olarak bu bağlamda şu hususun vurgulanması gerekir ki Kur'ân-ı Kerîm, nüzûlünden itibaren ilâhî bir mucize olarak telakki edilmiş ve meydan okuyucu (taḥaddî) yönüyle muhataplarını aciz bırakmaya devam etmiştir. Genel olarak peygamberlere verilen mucizelerin, gönderildikleri toplumların ilmî, kültürel ve entelektüel birikimleriyle doğrudan irtibatlı olduğu görülmektedir. Nitekim Hz. Mûsâ'nın gönderildiği dönemde Mısır'da sihir ve büyünün yaygın bir pratik hâline gelmiş olması sebebiyle kendisine asâ ve yed-i beyzâ mucizeleri verilmiş; Hz. Sâlih'in kavminin taş yontmadaki mahareti karşısında ise kayadan deve çıkarılması şeklinde harikulâde bir mucize ile desteklenmiştir. Benzer şekilde Hz. Muhammed'in (s.a.v) risâlet döneminde Arap toplumunda fesahat ve belâgatın zirveye ulaşmış olması, Kur'ân-ı Kerîm'in edebî ve üslûp bakımından eşsiz yapısıyla bu alanda bir mucize olarak tezahür etmesini beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla inkar etmeye çalışmaları veya çeşitli benzetmelerde bulunmaları da gayet tabiidir. İsra Sûresi 88. Ayette ise '*De ki: İnsanlar ve cinler bu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar, birbirlerine destek olsalar dahi*

[990] Buhari, "Vasâyâ", 23. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahih-i Müslim*, Haz. Salih b. Abdülaziz (Arabistan: Daru's-Selam,2000), "İman", 144.
[991] İbn Mace, "Taharet", 122. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen-i Ebu Davud*, Haz. Salih b. Abdulaziz (Arabistan: Daru's-Selam,2000), "Tıb", 21.
[992] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 168-169.

onun benzerini getiremezler.' buyrulmaktadır. Nihayetinde "*Allah, elçiliğini nereye koyacağını bilir.*"[993]

Yazar buradan sonra ve farklı paragraflarda yer yer serpiştireceği üzere Hz. Muhammed'in (s.a.v) vahyi Yahudilikten, Hristiyanlıktan hatta Süryanilik ve Maniheizm'den aldığı yönünde görüş belirtmektedir. İfadelerinden hareketle verilen örnekler incelendiğinde, Hz. Muhammed (s.a.v) için kullanılan "…Hristiyan mezheplerinin daha sonraları da Yahudilerin te'siri altında kalmış olduğunu gösterir" ifadesi dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Hz. Muhammed'in (s.a.v) düşüncelerinin Süryânî literatürüyle yakınlık arz ettiği ileri sürülmekte; dünya malına değer vermeme, gülme, şaka ve boşboğazlığa karşı yapılan uyarılar, cennet tasvirleri ve sadaka vermenin önemi gibi hususlar bu iddiaya örnek olarak sunulmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamberin, Hz. Îsâ'yı (a.s.) Allah'ın oğlu olarak telakki edenlere yönelttiği itirazın, Hristiyan bir mezhebin etkisi altında kalınmış olabileceğine delil teşkil ettiği belirtilmektedir.

İbadetler noktasında ise diğer dinlere bir yakınlaşma niyeti ve tedbiri olarak addedilmiştir. Zira Muharrem ayının 10. gününün oruç ve barış günü olarak belirlendiği; nitekim Yahudilerin de 'Tişri 10. gün' de oruçları olduğu, sabah ve akşam namazlarına ek olarak Yahudilerde de yer verilen öğlen namazının eklendiği; ayrıca abdeste de kolaylaştırıcı hükümlerin konulduğu; cuma günü Yahudilerde de Paraskeue (cumartesiden önceki hazırlık günü) adıyla bulunan müşterek namaz günü olarak belirlendiği kıyaslanmıştır. Kudüs'ün kıble olarak belirlendiğinin kesin olmaması bir yana Yahudilerden etkilenildiği de kati değildir denilmiş ve bu şehrin o dönemler aynı maksatla kullanılan bir gelenek olduğu kaydedilmiştir. Hz. Peygamberin 'son peygamber' oluşu konusunda 'Mani de kendisi için kullanmış idi' diyerek dile getirilmektedir. Cuma gününün önemli olduğu fakat Yahudilerin şabatı gibi bir dinlenme günü olmadığı; aşure orucu yerine Ramazan orucunun getirildiği ayrıca böyle bir geleneğin eskiden Mani mezhebinde de var olduğu savunulmuştur. Netice olarak da bu İslâm'ın millîleşmesi şeklinde tahlil edilmiştir.

Müslümanların hicretin hemen ardından ibadetlerini yerine getirebilecekleri bir mekân inşa etmelerini, bazılarının Yahudi sinagoglarıyla ilişkilendirmesi müellif tarafından isabetli bulunmasa da burada, tüm paragraflar için geçerli olmak üzere, "kelimelerin telkinleri ve gölgeleri vardır" ilkesine özellikle dikkat çekmek gerekir. Bu çerçevede verilen misaller, yorumlar, görüşler ve kıyaslamaların yani söz konusu faraziyelerin masum olmadığı, aksine belirli bir ön kabule ve yönlendirici bir art niyete dayandığı kanaatini taşıyoruz. Bu tür temelsiz

[993] el-En'am 6/124.

yaklaşımlara metin içerisinde yer verilmesi dahi belirli bir zihinsel yönelimi ve dolaylı bir tarafgirliği ima etmektedir. Özellikle belirtmeliyiz ki farklı olguların yüzeysel benzerlikler üzerinden birbirine benzetilmesi her zaman imkân dahilindedir; ancak söz konusu benzetmeler burada olduğu gibi çoğu zaman bir değer taşımaktan uzaktır.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) vahyi diğer dinlerden aldığı görüşüne temel olarak verilecek cevap Kur'ân-ı Kerîm'in kendisindedir: "*Ancak Allah'ın âyetlerine inanmayanlar böyle bir yalanı uydurabilirler, asıl yalancılar onların kendileridir."*[994] Önceki ayette: *"Hiç kuşkusuz, kesin olarak bunları ona bir insan öğretiyor" dediklerini biliyoruz. Oysa ona öğretiyor dedikleri kişinin dili yabancıdır, bunun dili ise açık seçik Arapça'dır."*[995]

Kur'ân-ı Kerîm'de, hem vahyin kaynağının ilahiliğini hem de Hz. Peygamberin konumunu açık ve tartışmaya mahal bırakmayacak şekilde temellendiren birçok âyet bulunmaktadır. "*Bu Kur'an, Allah'tan başkası tarafından uydurulmuş değildir…*"[996] "*De ki: İnsanlar ve cinler bu Kur'an'ın benzerini getirmek için bir araya gelseler, yine de benzerini getiremezler.*"[997] *"Sen bundan önce ne bir kitap okur ne de onu sağ elinle yazardın.*"[998]

Burada zikredeceğimiz son ayet, Hz. Peygamberin (s.a.v) Kur'an'ı herhangi bir kaynaktan iktibas ettiği yönündeki iddiaların imkânsızlığını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Zira söz konusu ayette, Rasûlullah'ın Allah adına herhangi bir söz uydurması ihtimali kesin bir dille reddedilmekte ve böyle bir varsayımın ilahî bir tehdit ile karşılık bulacağı ifade edilmektedir: "*Ve eğer o (Resûl) bizim adımıza birtakım sözler uydursaydı, onu kudretimizle yakalar, sonra da onun can damarını keser koparırdık (onu yaşatmazdık*)."[999] Rasûlullah'ın uydurmadığı veya başka bir yerden almadığını gösteren buna benzer birçok âyet bulunmaktadır. "*İnsanlardan çekiniyordun; oysa Allah'tan çekinmen daha uygundu."*[1000] "*Ey Peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığını, eşlerini memnun etmek için niçin kendine haram kılıyorsun?"*[1001] Zira hiçbir müellif kendi iç dünyasını dışarı yansıtan veya toplumsal algı noktasında insanları farklı düşündürtebilecek sözler söylemez. Konuyu dağıtmamak adına bu örneklerle iktifa ediyoruz.

Maddenin geneli incelendiğinde, pek çok konu ele alınırken onlarca ayetin numarasıyla birlikte örnek olarak zikredildiği görülmektedir. Ancak bu yaklaşımın tutarlı biçimde

[994] en-Nahl 16/105.
[995] en-Nahl 16/103.
[996] Yûnus 10/37
[997] el-İsrâ 17/88.
[998] el-Ankebût 29/48.
[999] el-Hâkka 69/44–46
[1000] el-Ahzâb 33/37.
[1001] et-Tahrîm 66/1.

sürdürülmediği; aksine ölçütlerin seçici ve ikili bir şekilde uygulandığı dikkat çekmektedir. Örneğin ele alınan bu husus aktarılırken herhangi bir âyet örneğine yer verilmemiştir. Kaldı ki ayetlere atıf yapılması durumunda dahi, metnin bağlamından koparılarak öznel yorumlara tâbi tutulduğu; anlamın yönlendirilmiş ve keyfi şekilde yeniden inşa edildiği görülmektedir.

Bu konuya daha hususi olarak karşılık verdiğimizde şunları söyleyebiliriz: Kur'ân-ı Kerîm ile evvelki kutsal kitaplar arasındaki benzerlikler aynı menşeden gelmeleri hasebiyledir. Belirtmeliyiz ki Kur'ân-ı Kerîm; Tevrat ve İncil'i onayladığı bölümler olmakla beraber, tahrif olması sebebiyle tamamen yeni bazı hakikatler de ortaya koyması bakımından onlardan ayrışmaktadır.[1002] Bu benzerlik durumunu yazar da defaatle metin içerisinde aktarmış olmasına karşın me'hazı noktasındaki asıl kısma gelememiş ve benzetme aşamasında kalmıştır. Çünkü müsteşriklerin çoğunluğu belirli bir ön kabulle hareket etmektedirler.

Cuma gününün ibadetle değerlendirilmesi durumu Hz. İbrahim'den kalmıştır. Ayrıca zaten Araplar bu günü kutlayagelmişler ve isminden de anlaşılacağı üzere toplanma günü olarak belirlemişlerdir. Hatta bazı müellifler ayetlerin üslubunun bile kati şekilde Cuma namazının bu ayetlerden önce kılındığını gösterdiğini ifade etmektedir. "*Ey inananlar! Cuma günü namaz için çağrıldığınız zaman Allah'ı anmaya koşun alım satımı bırakın bilseniz, bu sizin için daha iyidir.*"[1003] Oruç ise Hz. Adem'den kalma bir ibadettir ve risalet öncesinde de Arapların oruç tuttuklarına dair bilgiler mevcuttur. Ayette: "*Ey inananlar sizden öncekilere yazıldığı gibi, korunmanız için sizin üzerinize de oruç yazıldı (farz kılındı).*"[1004] Kıble vahiy geldikten sonra Kâbe'ye çevrilmiştir. Kıblenin değiştirilmesi zaten hicretin başlangıcında meydana gelmiştir yani Yahudilerle olan ilişkilerin henüz başında ve bozulmadığı bir döneme denk gelmektedir.[1005] Konuyla ilgili ayette: "*İnsanların beyinsizleri, yöneldikleri kıbleden onları çeviren nedir?" diyecekler; de ki: "Doğu da batı da Allah'ındır. O dilediğini doğru yola eriştirir… Doğrusu kitap verilenler, bunun Rabblerinden bir gerçek olduğunu bilirler. Allah onların yaptıklarından gafil değildir. Sen kitap verilenlere her türlü delili getirsen yine de kıblene uymazlar; sen de onların kıblesine uyacak değilsin*."[1006]

Konunun daha sağlıklı biçimde temellendirilebilmesi için, İslâm öncesi Arap toplumunda mevcut olan ve İslâm tarafından ya aynen benimsenen veya tevhid ilkesi

[1002] İmamuddin Halil, *Oryantalistler ve Siyer-i Nebi,* çev. Mücahit Yüksel (İstanbul: Mukatta Yayınları, 2020), 94.
[1003] el-Cuma 62/9.
[1004] el-Bakara 2/183.
[1005] Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 1/451. Ateş, Oryantalistlerin Hz. Peygamber ile İlgili İddialarına Cevaplar, 239.
[1006] el-Bakara 2/142-147.

doğrultusunda tashih edilerek dönüştürülen ya da tamamen yürürlükten kaldırılan bazı uygulamalara temas etmek gerekmektedir.

Bu bağlamda İslâm'ın onayladığı veya belirli düzeltmelerle devam ettirdiği uygulamalar arasında; ölülerin kefenlenmesi ve cenaze merasimi icra edilmesi, hac ve umre ibadetlerinin yerine getirilmesi, Kâbe'nin tavaf edilmesi, Hacerü'l-Esved'e istilâmda bulunulması ve Safâ ile Merve arasında sa'y yapılması zikredilebilir. Bununla birlikte Cahiliye döneminde Safâ'da İsâf, Merve'de ise Nâile adlı putların bulunması ve telbiye sırasında bazı grupların şirk unsurları içeren ifadeler kullanmaları, bu ibadetlerin tevhid ilkesine aykırı yönlerini teşkil etmekteydi. Ayrıca Araplar Arafat'ta vakfe yapar ve telbiye getirirlerdi; ancak bu uygulamalar çoğu zaman çoktanrıcı unsurlarla iç içe icra edilmekteydi.

Buna karşılık İslâm, Cahiliye dönemine ait birçok uygulamayı ahlâkî, hukukî ve itikadî gerekçelerle kesin biçimde yürürlükten kaldırmıştır. Bu çerçevede; babaların eşleriyle evlenme uygulaması, aynı anda iki kız kardeşle evlenme, mirasçının sadece mal varlığına değil, ölenin eşine de mirasçı sayılması, mirasın doğrudan çocuklar yerine aile dışındaki kişilere aktarılması, miras hukukunda erkek çocuklara öncelik tanınarak kız çocuklarının mirastan mahrum bırakılması, ölen kişinin devesinin kabri başında adak olarak bırakılması, fal oklarıyla kısmet belirleme ve kumar türü oyunlar, İslâm tarafından açık biçimde yasaklanmış ve ilga edilmiştir.[1007]

Buhl sözü dolandırmakta, zanlarıyla insanlarda septik bir düşünce oluşturmaya çalışmakta ve bilgileri parçalara ayırarak sunmaktadır. Halbuki İslâm'ın tarihi sağlam kaynak ve belgelerden oluşan bir alandır. Yazar çok basit örneklerle bile kendi fikirlerini inşa etmeyi amaçlamaktadır. Yukarıdaki bahsi geçen, Hz. Muhammed'in (s.a.v) düşüncelerinin Süryânîlerin kitaplarıyla yakınlık arz ettiği yönündeki iddia; dünya malına kıymet vermemek, gülme, şaka ve boşboğazlığa karşı yapılan uyarılar, cennet betimlemeleri ve sadaka vermenin değeri gibi ahlâkî temalar üzerinden temellendirilmeye çalışılmakta bu ise örümceğin evine benzemektedir. Zira bu sayılanlar zaten evrensel ahlâk ilkeleridir. Pek çok gelenekte de kendine yer bulmuştur.

Maddede çeşitli konular ele alınırken birçok âyete de numaralarıyla atıf yapılmıştır. Ancak bazı âyetlerin içerik itibarıyla birbirinden farklı hususlara temas ettiği ve bu nedenle atıf yapılan konuyla bağlamsal bir uyumsuzluk ortaya çıktığı göze çarpmaktadır. Misal verilecek olursa: *"Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette iman ederdi. O hâlde sen, mü'min olsunlar diye insanları zorlayacak mısın*?"[1008] ile "*Suçluların, Rablerinin huzurunda*

[1007] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 224-235.
[1008] Yûnus 10/99.

başlarını öne eğerek: "Rabbimiz! Gördük ve işittik; şimdi bizi geri gönder de iyi işler yapalım; artık kesin olarak inanıyoruz" dediklerini bir görsen!",[1009] *"Rüzgârları gönderip bulutları kaldıran Allah'tır. Biz o bulutları ölü bir beldeye sevk eder, onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltiriz. İşte yeniden diriliş de böyledir.",*[1010] *"Aydınlanıp ağaran sabaha andolsun*."[1011] ayetlerinin hepsi Yunus suresi 99. ayetle anlam itibariyle bağlantılı olduğu ifade edilerek verilmiştir. Fakat doğrudan bir anlam bütünlüğünden söz edilemeyeceği açıkça gözlenmektedir.

Metinde Habeşistan'dan Medine'ye dönüş yapanların soğuk karşılandıklarına dair bir malumat bulunmaktadır. Muhtemelen burada kastedilenin Esma bnt Umeys ile Hz. Ömer arasında yaşanan fazilet üstünlüğü konusudur. Hz. Ömer kızının evinde görmüş olduğu Habeşistan'dan Medine'ye hicret eden Hz. Esma'ya Mekke'den Medine'ye göç edenlerin sevap olarak daha ileride olduklarını, kendilerinin Hz. Peygamberden hiç ayrılmadıklarını ifade etmiştir. Fakat Hz. Esma buna karşı çıkmış ve vatanlarından uzakta yabancı bir memlekette zorluklar yaşadıklarını söylemiştir. Bu durum içinde bir huzursuzluk meydana getirince Hz. Muhammed'e (s.a.v) sormuş ve ondan kendini tatmin eden şu cevabı almıştır: Ömer ve arkadaşları için bir hicret, siz Habeşistan ehli için ise iki hicret vardır.[1012] Dolayısıyla Frantz Buhl'un öne sürdüğü şekilde, Habeşistan'dan Medine'ye dönen muhacirlerin 'soğuk karşılama'ya maruz kaldıklarını söylemek mümkün değildir. En fazla, bireysel düzeyde ve hicret tecrübesinin farklılığından kaynaklanan bazı kıyaslamaların yapılmış olması söz konusu olabilir. Nitekim bu tür söylemler de Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından açık bir biçimde tashih edilmiş ve Habeşistan muhacirlerinin konumu, "iki hicret sevabı" ile taltif edilerek herhangi bir üstünlük tartışmasına mahal bırakılmamıştır.

Bunun ötesinde, Medine muhacirleri ile Habeşistan muhacirleri arasında yalnızca dinî değil, aynı zamanda akrabalık ve yakınlık bağlarının bulunduğu da göz ardı edilmemelidir. Bu durum, iki grup arasında bir mesafeden ziyade karşılıklı özlem ve muhabbetin varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamberin amcasının oğlu olan Ca'fer b. Ebî Tâlib'in Medine'ye dönüşü, Resûlullah'ın büyük bir sevinç ve iltifatla karşıladığı hadiselerden biridir. Nitekim onun dönüşü için sarf edilen ifadeler, Habeşistan muhacirlerine yönelik olumsuz bir tutumun bulunmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber: "*Bilemiyorum hangisi beni daha çok sevindirdi; Hayber'in fethi mi, yoksa Ca'fer'in gelişi mi?"*[1013] demiştir.

[1009] es-Secde 32/12.
[1010] el-Fâtır 35/9.
[1011] el-Müddessir 74/34.
[1012] Buhârî, "Megazî", 38. Müslim, "Fezâ'ilü's-sahâbe", 169.
[1013] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/696.

Ayrıca bu dönüş sırasında Hz. Peygamberin eşi Ümmü Habîbe'nin de Habeşistan'dan Medine'ye gelmiş olması,[1014] söz konusu hicretin yalnızca siyasî veya askerî bir bağlamda değil, ailevî ve toplumsal bütünleşme çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla mevcut veriler, Habeşistan muhacirlerinin Medine'de soğuk bir karşılamayla değil, aksine sıcak, kapsayıcı ve onurlandırıcı bir tutumla karşılandığını ortaya koymaktadır. Müsteşrikler en ufak bir rivayeti kendi önyargılı fikirlerine alet etmeye çalışmaktan geri durmamaktadırlar.

Yazar birçok müsteşriğin de iddia ettiği gibi müşriklerin müslümanlara karşı olan taarruzunun abartıldığını hatta bunun Kur'an'da bile teyit edilmediğini kaydetmektedir. Bu sebeple de şüpheli bulmaktadır. Hususi olarak boykot hadisesini kastetmekte ve Hz. Hatice'nin bu süreçte maddi olarak zorlanmasının sebebi olarak Hz. Muhammed'in (s.a.v) muhtaçlara yardımı ve bilindik tüccarların münafereti gösterilmektedir. İlk olarak ifade etmeliyiz ki müslümanların zulme uğradığına dair birçok ayet, hadis ve tarihi vakıa bulunmaktadır. Misal verecek olursak: "*Kendilerine savaş açılanlara, zulme uğramış olmaları sebebiyle izin verilmiştir…*"[1015] *"Hani siz yeryüzünde zayıf düşürülmüş, insanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz…*"[1016] *"Şüphesiz zorlukla beraber bir kolaylık vardır."*[1017] *"Şüphesiz, mü'min erkekleri ve mü'min kadınları işkenceye tâbi tutanlar, sonra da tevbe etmeyenler için cehennem azabı vardır…*"[1018] *"Zulme uğratıldıktan sonra hicret edenler…*"[1019] Burada ifade ettiğimiz ayetlerin tamamı Mekke'deki sosyal ve siyasal baskıya açıkça göndermedir. Fiziksel ve psikolojik zorlamanın uygulandığını göstermektedir. Kimi ayette Allah (c.c.) Hz. Peygamber'e ve mü'minlere sabır telkin etmekte, teselli vermektedir. Bu meyanda dolaylı olarak da birçok âyet bulunmaktadır. "(*Bir de o mallar), göç eden fakirlere aittir ki (onlar) yurtlarından ve mallarından (sürülüp) çıkarılmışlardır. Allah'ın lutuf ve rızasını ararlar Allah'a ve Rasulüne (canlarıyla mallarıyla) yardım ederler. İşte doğru olanlar onlardır*."[1020] Bir kimsenin yurdundan çıkarılması kadar olağan dışı ve sıkıntı verici bir şey olabilir mi?

Bir kimsenin küçük veya tali bir gerekçeyle vatanını, yurdunu ve yerleşik hayatını terk etmesi akılcı bir yaklaşımla bakıldığında beklenemez; böyle bir karar ancak ciddi ve zorlayıcı şartlar altında alınabilir. Nitekim gerek Habeşistan'a gerekse Medine'ye gerçekleştirilen hicretlerin temel saikini, Mekke müşriklerinin müslümanlara yönelik sistematik baskı ve

[1014] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf,* 1/514.
[1015] el-Hacc 22/39–40.
[1016] el-Enfâl 8/26.
[1017] el-İnşirâh 94/5–6.
[1018] el-Burûc 85/10.
[1019] en-Nahl 16/41.
[1020] el-Haşr 59/8.

zulümleri oluşturmuştur. Bu bağlamda söz konusu zulümlerin abartıldığı yönündeki iddialar, tarihsel verilerle ve hicret olgusunun mahiyetiyle kesinlikle bağdaşmamaktadır; aksine bu iddialar, mevcut delillerin göz ardı edilmesi veya yanlış yorumlanması sonucunu doğurmaktadır.

Bu konudaki rivayetlere baktığımızda ise karşımızda acı verici ve ifade edildiği şekliyle kesinlikle olmayan bir tablo buluruz. "İbn Abbas'a "*Müşriklerin işkencesi, müslümanları dinlerinden vazgeçirme safhasına ulaşıyor muydu?" diye soruldu. O da: "Evet, onlardan biri dövülüp susuz bırakılıp dövüldüğünde işkenceden oturacak hali dahi kalmayınca için de düştüğü sıkıntıdan dolayı onların taleplerini yerine getirirdi. Müşrikler ona 'Allah değil, Lât ve Uzzâ senin ilâhların değil mi?' deyince o da 'Evet' diyordu. Hatta bir pislik böceği oradan geçince 'Allah dışındaki ilâhın bu mudur?' deyince o da güç ve kuvvetini kaybettiğinden 'Evet' diyordu. Kendine gelince tevhid akîdesine dönerdi" şeklinde cevap vermiştir."*[1021] Farklı bir rivayette: *"Ne aşireti ne de bir koruyanı olan bir topluluğa işkence edilmişti. Bunlardan bazıları dinden döndü, bazıları da İslâm üzere kaldı. Bazıları ise onların küfür itikatlarına inanmakısızın onların istediklerini verdi. Toplumda bazı ileri gelen kimseler de müslüman oldular ve sonra dinlerini değiştirmeleri için baskıya tâbi tutuldular. Seleme b. Hişâm b. Muğîre, Velîd b. Velîd b. Muğîre, Ayyâş b. Ebû Rebîa ve Hişâm b. Âs bunlardandır."*[1022] *denilmiştir. "Ammâr, ne dediğini bilmeyecek duruma gelinceye dek kendisine işkence ediliyordu. Ebû Fükeyhe'ye de ne dediğini bilmeyecek dereceye gelinceye dek işkence ediliyordu. Bilâl, Âmir b. Füheyre ve müslümanlardan bir grup da bu şekildeydi."*[1023] *"Ammâr b. Yâsir, babası Yâsir, kardeşi Abdullah b. Yâsir, Ammâr'ın annesi Sümeyye Allah yolunda işkence görüyorlardı. Resûlullah (s.a.v) onlara uğradı ve dedi ki: "Sabır gös terin ey Yâsir ailesi! Şüphesiz ki size cennet vaat olunmuştur. Yâsir işkence de öldü. Sümeyye, Ebû Cehil'e ağır konuştu. Onu ön tarafından yaraladı ve o da öldü. Abdullah da okla vuruldu ve öldü."*[1024] *"Amr b. Âs dedi ki: Kızgın kumlar üze rinde işkence edilmekte olan Bilâl'e uğradım. Kumun üzerine bir parça et konsaydı kızarırdı. O şöyle diyordu: Ben Lât ve Uzzâ'yı inkâr ediyorum. Ümeyye köpürmüş vaziyette işkencenin dozunu arttırıyor ve bayılıncaya kadar işkence ediyordu. Bilâl bir süre baygın kaldıktan sonra ayılıyordu."*[1025] *"Zinnîre'ye kör oluncaya kadar işkence edilmişti."*[1026] *"Velid şöyle demişti: 'Onlardan kimi yemek alırken görür seniz fiyatı*

[1021] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/231-232.
[1022] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/232.
[1023] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/195.
[1024] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/197.
[1025] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/220.
[1026]Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/231.

arttırın ve almasına engel olun. Eğer buna gücü nüz yetmezse sizin yerinize bedelini ben öderim.' Buna üç yıl devam ettiler. Haşim ve Muttaliboğulları büyük sıkıntıya maruz kaldılar. Çocuklarının açlıktan bağırtılarını mahallenin arkalarından duymaya başladılar." [1027]

"Ebu Talib, Kureyş'in Muhammed'den (s.a.v) istediklerini ve pazarlarda yiyecek satın almalarını engellemek için yaptıkları baskıları bir şiirinde şöyle dile getirir:

Gecenin sonu kendilerine karanlık olanlar beni duygulandırdı.
Diğer tarafta yıldız hala batmamıştır.
Duygulandırdı beni, birçok kişi uyumuştur.
Diğerleri ise uyanıktır, uyuyamamıştır.
Muhammed'e zarar vermek isteyenlerin hayallerinden dolayı!
(Bilinsin ki) Zulmetmekten sakınmayan/ara zulmedilir.
Ahmakça hareket ettiler ve kötü fikirlerinin arkasına düştüler.
Sağlam olmayan kimselerin sözüne uydular.
Ulaşamadıkları bazı şeylerin beklentisiyle!
Her nefe r ile ve her pazarda bir araya toplansalar da,
Muhammed'i öldürmelerine müsamaha göstermemizi bekliyor/ar.
Halbuki avali okları hala kana bulanmadı.
Bizden bir adım bekliyorlar. Ona ulaşmanın önünde.
Vuruşlar, mızraklar/ayara/anma/ar vardır.
Yalan söylediniz, Allah'ın Beyt'ine yemin olsun ki onu öldüremeyeceksiniz.
Hatim ve Zemzeme kelleler atılacak.
Akrabalık bağları kesiliyor ve eşler birbirini unutuyor,
Ardı ardına haramlar işleniyor,
Zırha bürünmüş bir topluluk size saldırıyor,
(Buna karşılık) onlar her mücrime karşı şereflerini koruyacaklar."[1028]

Konuyla ilgili olarak onlarca farklı rivayet vardır. İbn Habîb te'lifi olan el-Muhabber'de 'eziyet edenler' adlı bir başlık açmıştır. Ama ne yazık ki '*kör göze merhem fayda etmez'* şiarınca idrak kapalıysa hakikat görülemez.

Yazar Schrieke ve Horovitz'in Mescid-i Aksa tabiriyle gökte meleklerin ibadet ettikleri bir mekânın kastedildiği yorumunu haklı bularak ayetlere atıf yapmaktadır. Bu ayetler şunlardır: "*Rabbini, içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam an;*

[1027] İbn İshak, *Sîretü İbn-i İshak*, 27.
[1028] İbn İshak, *Sîretü İbn-i İshak*, 194.

gafillerden olma."[1029] ve "*Melekleri, Arş'ın etrafını kuşatmış olarak Rablerini hamd ile tesbih ederken görürsün. Artık insanlar arasında adaletle hükmedilmiştir ve 'Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun' denilmiştir*."[1030]

Buhl, Medinelilerin Akabe görüşmeleri içerisinde aslında kendilerine bir siyasi önder aradıkları hatta bu sebeple Rasûlullah'ın iki arada kalarak 'politik aktör' olanı tercih ettiği mealinde bir yorumlama yapılmıştır. Bu söylenenler hususunda objektiflik problemini bertaraf etmek adına onun 'siyasi deha' olarak ortaya çıkmış olduğu da ilave edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'e sadece himaye taahhüdü ettikleri 'rivayette haklı olarak sonraki taahhütlerden bahsedilmediği' ifade edilmiştir. Yazarın iddia ettiği gibi Medinelilerin kendilerine siyasi lider aramadıklarını bilakis iman ederek müslüman olduklarını rivayetler açıkça beyan etmektedir. *"Nihayet Cenab-ı Allah bizi ona Medine'den gönderdi ve onu aramıza alarak iman ettik. O derecede ki aileden bir kişi çıkıp ona iman ediyor, ondan Kur'an ayetlerini dinliyor ve evine döndüğü zaman bütün ev halkı o kişiye uyarak müslüman oluyordu. Böylece müslüman bulunmayan ve müslümanlığı açıkça söylemeyen bir ev dahi kalmadı. Sonra toplanıp birbirimize danıştık ve: 'Allah'ın Peygamberi ne zamana kadar Mekke dağlarında kalacak ve şuradan buradan gidecek? dedik.' Bunun üzerine bizden yetmiş kişi yola çıktı. Nihayet Mekke'ye gelip Şi'bu'l-Akabe'de kendisiyle buluşmak üzere sözleştik. Birer ikişer kişi gelip orada toplandıktan sonra kendisine: 'Ya Rasûlullah ne üzerine sana beyat edeceğiz? dedik.' Bana her şartta uyacaksınız, darlıkta ve bollukta geçimimi sağlayacaksınız, iyiliği emir ve kötülükten nehyedeceksiniz. Hakkı söylemekte kimseden korkmayacaksınız. Kendinizle aile fertlerinizi nasıl koruyorsanız beni de öyle koruyacaksınız. Buna karşılık ben de size cenneti vadediyorum, dedi*." Başka bir rivayette ise, hac mevsiminde kendi kavimleriyle birlikte Mekke'ye gelen bu kişilerin, kavimlerinin diğer mensuplarından gizlenerek söz konusu görüşmeyi gerçekleştirdikleri; ancak buna rağmen, onların da İslâm'ı kabul etmelerini arzu ettiklerini dile getiren bir anlatım yer almaktadır. "*Ka'b b. Malik dedi ki: Sonra hacca gittik. Rasûlullah ile Akabe'de bayram günlerinde buluşmak üzere sözleştik. Rasûlullah ile sözleştiğimiz gece hac işlerini bitirdik. Yanımızda Abdullah b. Amr b. Haram Ebû Cabir de vardı. O bizim efendilerimizden biriydi. Onu yanımıza aldık. Durumumuzu bizimle birlikte olan kavmimizin müşriklerinden gizliyorduk. Onunla konuştuk ve ona dedik ki: 'Ey Ebû Cabir! Sen efendilerimizden birisin, eşrafımızdansın. Biz seni içinde bulunduğun hâlden dolayı yarın cehennemin odunu olmandan uzaklaştırmak istiyoruz.' Böyle söyledikten sonra onu İslâm'a*

[1029] el-A'râf Sûresi 7/205.
[1030] ez-Zümer Sûresi 39/75.

davet ettik. Rasûlullah'ın Akabe'de bizimle buluşmak üzere sözleştiğini kendisine bildirdik. O da müslüman oldu. Bizimle birlikte Akabe'de hazır bulundu. Temsilcimiz oldu."[1031]

Birçok farklı rivayette beyat edilen şeyler bu şekilde sıralanmış ve Rasûlullah da karşılığında cennet olduğunu ifade etmiştir. Yazar sadece himaye taahhüdü ettikleri rivayette sonraki taahhütlerden bahsedilmediğini söyleyerek acaba siyasi bazı söylemleri mi kastetmektedir yoksa daha iyimser bir yaklaşımla himaye dışında burada yer verilen ama yazarın kabul etmediği 'emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l münker, hakkı söylemekten korkmamak, onu korumak…' gibi ilkeleri mi amaçlamaktadır. Yazar daha önce de belirttiği gibi Hz. Peygamberi siyasi aktör olarak konumlandırmaya çalışıyorsa rivayetlerde bunun böyle olmadığı net bir şekilde görülmektedir. Eğer öyle olsa idi ilk rivayette nakledildiği üzere Medine halkının İslâm'ı bu kadar iştiyakla benimseyip birbirlerine tavsiye etmeleri açıklanamazdı. Nitekim söz konusu rivayet, onu aktaran kişi açısından geçmişte meydana gelmiş bir olayı konu edinmektedir. Bu bağlamda, rivayetin aktarılmasının iradî bir tercih olduğu dikkate alındığında, anlatıcının bunu aktarmaya gerek duymaması hâlinde rivayeti nakletmemesi mümkün olabilirdi ama öyle olmamıştır.

İkinci rivayette ise beraber geldikleri müşriklerden sakınarak iş yapmaları onların 'siyasi lider' arayışı içinde olmadıklarını bize göstermektedir. Öyle olsa idi hep birlikte hareket etmeleri ve gizlememeleri gerekirdi. İslâm'a girmelerini istedikleri şahsa söylenilen 'cehennemin odunu olmanı istemiyoruz' cümlesi de bunu teyit eder niteliktedir.

Yazarın bu konuyla ilgili olarak Medinelilerin Buâs Savaşı sonrasında zayıflayan toplumsal ve siyasî yapıyı güçlendirme amacıyla hareket ettikleri yönündeki tezi, Akabe'de Hz. Muhammed'e (s.a.v) biat edenlerin bir kısmının Evs, bir kısmının ise Hazrec kabilesine mensup olması dikkate alındığında tartışmalı hâle gelmektedir. Eğer Medineliler siyasî bir önder arayışı içinde olsalardı, tarihsel rekabetleri ve çekişmeleri bilinen bu iki kabilenin birbirlerinden bağımsız ve ayrı bir şekilde hareket etmeleri beklenirdi. Ancak siyer kaynakları incelendiğinde, Akabe Biatı'na katılanların tek bir kabileyle sınırlı olmadığı hem Evs'ten hem Hazrec'ten temsilcilerin birlikte yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla Buhl'un tezi doğru değildir. Mantıkî açıdan değerlendirildiğinde, yakından tanımadıkları ve kendi toplumsal yapıları içinden çıkmayan bir şahsı lider olarak tercih etmelerinin gerekçesi de açıklanmaya çok muhtaçtır.

Son olarak bu konuda daha sonradan yaşanan bir hadiseyi naklederek ensarın samimiyetine değinmek istiyoruz. Bedir Gazvesi'nin hemen evvelinde Rasûlullah: "*Ey*

[1031]Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkī eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk.Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Hicr Yayınları, 1997), 4/394-420.

insanlar! Ne yapmam gerektiğine dair fikirlerinizi bana söyleyin," dedi. Aslında Resulullah en sarın fikrini almak istiyordu. Çünkü oradakilerin çoğu ensardandı. Bunun üzerine Sa'd b. Muaz: "Ey Allah'ın Elçisi! Galiba bizim fikrimizi almak istiyorsun," dediğinde Resulullah "Evet," dedi. Bunun üzerine Sa'd: "Biz sana inandık ve peygamberliğini kabul ettik. Getirdiğin dinin hak din olduğuna şahitlik ettik. Seni dinleyip sana itaat edeceğimize dair yemin ederek söz verdik; ahd ettik. Allah'ın emri doğrultusunda bizi dilediğin hedefe doğru ilerlet! Seninle beraberiz. Seni peygamber olarak gönderen Allah'a yemin ederim ki şu denizi gösterip hamle yapsan ve suya dalsan biz de seninle beraber dalarız. Hiçbirimiz geri kalmaz. Yarın bizi düşmanımız üzerine hücum ettirirsen isteksizlik göstermeyiz. Çünkü biz, savaş sırasın da çok sabırlı ve düşmanla karşılaştığında sözüne sadık bir toplumuz. Belki de Allah sana, içimizden senin gözünü aydın edecek birkaç kahramanlık gösterecek!" dedi. Bunun üzerine Resulullah çok mutlu oldu."[1032]

Yazar Hz. Peygamberin hicret edeceği süre zarfında kendisiyle beraber Hz. Ebubekir ve Hz. Ali'nin kaldığını ikna edici bulmamaktadır. Buhl'un inandırıcı bulmamasının bir önemi olmamakla beraber tercüme edilen bu ansiklopedi genel okuyucuya hitap etmesi sebebiyle açıklama zemini oluşmaktadır. Olaylara daima muhalif açıdan yaklaşan Buhl Mekkelilerin başka kabile araya girdiği takdirde buna fırsat vermeyeceklerini dolayısıyla rivayetin şüpheli olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca hicret esnasında anlatılanlara destansı bir hava katıldığını iddia etmektedir. Halbuki birçok Peygamberin hayatında 'hicret' ettikleri dönemler olmuş ve olağan dışı olaylarla karşılaşma durumları vukua gelmiştir. Söz gelimi Hz. Lût'a (a.s) Allah (c.c) "*Ailenle gecenin bir bölümünde yola çık; onların ardına düş. Sizden hiç kimse arkasına dönüp bakmasın…*"[1033]şeklinde emretmiştir. Hz. Mûsa'ya (a.s.) "*Mûsâ'ya: 'Kullarımı geceleyin yola çıkar, çünkü takip edileceksiniz' diye vahyettik…Derken Mûsâ'ya: 'Asanla denize vur' diye vahyettik. Deniz yarıldı; her parça koca bir dağ gibi oldu.*"[1034] Bu ve buna benzer hicretle ilgili olaylara sonradan eklenmiş veya efsane gözüyle bakmak yerine peygamberlik misyonu ve karşılaşılan baskının ortaya çıkardığı çeşitli tezahürler olarak bakmak daha yerinde olacaktır. Buhl her yerde Kur'an'dan âyet atıfları vermeye çalışmışken burada hicretle ilgili ayetlere yer vermemesi dikkat çekicidir. Onun yerine karşılaştırma yapılması için Tevrat'tan 'Davud'un Kaçışı' bölümüne atıfta bulunmuştur.

Yazarın iddia ettiği gibi Hz. Ebû Bekir'in ve Hz. Ali'nin Hz. Peygamberin hicreti esnasında onunla birlikte bulunduğuna dair rivayetleri şüphe gerekçesiyle reddetmek, yalnızca

[1032] İbn-i Hibban, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 122.
[1033] el-Hicr Sûresi 15/65.
[1034] eş-Şuarâ Sûresi 26/52-63.

tek bir anlatıyı değil, erken dönem kaynaklarında farklı isnadlarla aktarılan geniş bir rivayet bütününü göz ardı etmeyi gerektirir. Bu ise eleştirel bir sorgulamadan ziyade, kaynak tenkidinin sınırlarını aşan bir reddiye anlamına gelmektedir. Bu söyleme karşı ilk olarak ifade etmemiz gerekir ki Kur'ân-ı Kerîm'de "*...o ikinin ikincisiydi, ikisi mağaradaydı. O, arkadaşına: 'Üzülme, Allah bizimle beraberdir' diyordu..."*[1035] Ayette işaret edilen ikinci kişi için tüm müfessirler Hz. Ebûbekir'dir yorumunu yapmışlardır. Zira İ. Derveze "*İcma ile sabit olduğuna göre, arkadaşı Ebu Bekir ile birlikte gizlice Mekke'den ayrılmıştır"* demektedir.[1036]

İslâm Tarihi kaynaklarına baktığımızda hicretin Hz. Ebûbekir ile gerçekleştiğine dair birçok rivayet vardır.[1037] Misal olarak: "*Geride Resûlullah (s.a.v), Ali (r.a) ve Ebû Bekir (r.a) dışında kimse kalmamıştı."*[1038] Bu itibarla, yazarın söz konusu yorumunun nesnel dayanaklardan yoksun olduğu, keyfî bir nitelik taşıdığı kanaatine varılmakta ve daha fazla yorumun da gereksiz olduğu düşünülmektedir.

Yazar Medine vesikasında yer alan hükümlerin, müslümanlarla Yahudiler arasında ilişkilerin soğumaya başladığı daha sonraki bir döneme ait olduğunu ifade etmektedir.

M. Hamidullah Rasûlullah dönemine ait belgelere dair 'el-Vesâik' adlı eserinde çok teferruatlı bir araştırma yapmıştır. Bu meyanda, 'Medine Kent Devleti Anayasası'na ilişkin olarak metnin tüm kaynaklarını ayrıntılı biçimde ortaya koymuş; mevcut çevirilerin tamamını eklemiş, ayrıca karşılaştırma amacıyla alıntılara da yer vermiştir. Son olarak ise, bu belgenin kaynakları dışında başvurulabilecek çalışmaları belirtmek suretiyle onlarca eseri kayda geçirerek büyük bir gayret sarfetmiştir.[1039]

Hamidullah, söz konusu anayasanın önemini yalnızca İslâm devletinin ilk anayasası olmasından değil, aynı zamanda dünyada bir devlet tarafından yürürlüğe konulan ilk yazılı anayasa olmasından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra yazar, asıl mesele olarak bu metnin 'iki farklı dönemde kaleme alınmış iki ayrı vesika olduğu; ancak tarihsel süreç içerisinde art arda dercedilmek suretiyle tek bir belge hâlinde intikal etmiş olabileceği görüşünü ileri sürmekte ve bu iddiayı çeşitli delillerle temellendirmektedir. Hicretten sonraki ilk dönemde müslümanların askerî ve siyasî bakımdan henüz güçlü bir konumda bulunmadıkları, dolayısıyla bu durumun Yahudiler açısından bir güvenlik tehdidi teşkil etmediği ifade edilmektedir. Buna karşılık metindeki maddeler incelendiğinde, iktisadî ve siyasî alanlarda Yahudilere birtakım

[1035] et-Tevbe Sûresi 9/40.
[1036] Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 2/166.
[1037] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1/193. Önkal "Hicret", 458-462.
[1038] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/303.
[1039] Muhammed Hamidullah, *El-Vesâiku's-Siyâsiyye- Hz. Peygamber Döneminin Siyasi ve İdari Belgeleri*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 63-73.

sınırlamalar getirildiği görülmektedir. Hamidullah, bu çerçevede söz konusu vesikanın müslümanların zaferler elde ederek siyasal kudretlerini belirgin biçimde artırdıkları bir döneme tekabül ettiğini belirtmektedir."

Bu bağlamda Hamidullah, 16. maddede yer alan '*Yahudilerden bize tâbi olanlar, zulme uğramaksızın ve aleyhte olanlarla yardımlaşmaksızın yardım ve desteğimize hak kazanırlar'* hükmüyle, söz konusu kapının daha önce açık bırakıldığını belirtmektedir. Nitekim Yahudilerin ilk dönemde bu anayasaya tâbi olmaları hâlinde, bu maddenin işlevsiz ve anlamsız hâle geleceğini ifade etmektedir. Ayrıca bu görüşünü destekler mahiyette, kaynaklarda 'Yahudilerle akdedilen sözleşme' şeklinde ifadelere rastlandığını dile getirmektedir. Bununla birlikte, mevcut kaynakların genel olarak bu iki vesikayı tek bir metin hâlinde sunmayı tercih ettiklerini de vurgulamaktadır.

Frantz Buhl'ün de ifade ettiği üzere bu metin 'sonraki bir döneme' aittir. Yalnız bu dönem, yalnızca müslümanlar ile Yahudiler arasındaki ilişkilerin soğumaya başladığı bir safhayı değil; aynı zamanda müslümanların siyasî ve askerî bakımdan güç kazandıkları, Yahudilerin ise zayıfladıkları bir süreci yansıtmaktadır. Dolayısıyla güç dengelerinin müslümanların lehine değişimin olduğu bir dönemdir.

Yazar maddesinin devamında Hz. Peygamber'e dünyevî bazı imtiyazların verildiği, 'XXIV 62, XLIX 2, XXIV 63, LVIII 13, XXXIII 53' âyetleriyle örneklendirmiştir. Bu ayetlere baktığımızda Nûr Sûresi 62. âyet: "*Mü'minler ancak Allah'a ve Rasûlüne iman edenlerdir ve onunla ortak bir iş için toplanmış iken kendisinden izin almadan çekip gitmeyenlerdir. Senden izin isteyenler, evet işte onlar Allah'a ve Rasûlüne hakkıyla iman edenlerdir. Bazı özel işlerinden dolayı senden izin istediklerinde onlardan dilediğine izin ver ve Allah'tan onların bağışlanmasını dile. Kuşkusuz Allah çok bağışlar, çok esirger."*

Hucurât Sûresi 2. âyet "*Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamberin sesinden daha fazla yükseltmeyin, birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmayın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider."*

Nûr Sûresi 63. âyet "*Rasûlün çağrısını aranızda, birinizin diğerini çağırması gibi görmeyin. Aranızdan gizlice sıvışıp gidenleri Allah elbette bilir. Onun emrine aykırı davrananlar başlarına ya bir belânın gelmesinden yahut can yakan bir cezaya çarpılmaktan korksunlar!"*

Mücâdele Sûresi 13. âyet "*Özel görüşme yapmadan önce sadaka verecek olmanızdan dolayı (ya veremezsek diye) korkuya mı kapıldınız? Madem bunu yapamadınız ve Allah da sizi bağışladı, o halde namazı özenle kılın, zekâtı verin, Allah'a ve Rasûlüne itaat edin. Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır."*

Ahzâb Sûresi 53. âyet "*Ey iman edenler! Size izin verilmedikçe Peygamberin evlerine girip de yemeğin hazırlanmasını beklemeyin; fakat yemeye çağırıldığınızda girin; yemeğinizi yiyince de hemen dağılın, söze dalıp oturmayın. Bu davranışınız Peygamberi rahatsız ediyor, size söylemeye çekiniyor, oysa Allah hak olanı açıklamaktan çekinmez. Peygamber hanımlarından bir şey istediğinizde, onlar perde arkasında iken isteyin; bu sizin kalplerinizin de onların kalplerinin de temiz kalması için en uygunudur. Resûlullah'ı üzmeye hakkınız yoktur, kendisinden sonra ebedî olarak eşleriyle de evlenemezsiniz, sizin bunu yapmanız Allah katında büyük bir günahtır."*

Verilen âyetlerin ortak özelliği dikkate alındığında, bunların Hz. Peygamber'e ayrıcalık vermek değil esasen âdâb-ı muâşeret kurallarını konu edindiği görülmektedir. Ortak bir amaç doğrultusunda bir araya gelinen ortamlarda izin isteme ilkesine riayet edilmesi, bu bağlamda temel bir toplumsal kural olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca toplumda yüksek sesle konuşmak da edebe aykırı bir davranıştır; konuşma üslubunun ne aşırı derecede kısık ne de rahatsız edici ölçüde yüksek olması gerekmektedir.

Son âyette ifade edildiği üzere, Hz. Peygamberin evine izinsiz girilmemesi ve misafirliğe gidildiğinde yemek beklentisi içine girilmemesi de toplumsal nezaketin temel unsurları arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, yemeğe davet edilme durumunda davete icabet edilmesinin uygun olduğu da açıkça belirtilmektedir.

Esasen burada zikredilen âyetler, yalnızca Hz. Peygamberin (s.a.v) yaşadığı döneme mahsus hükümler olmayıp, bütün zamanlarda tüm müslümanları ilgilendiren genel toplumsal ahlâk ilkelerini içermektedir. Bu itibarla, söz konusu âyetlerin Hz. Muhammed'e (s.a.v) özgü dünyevî ayrıcalıklar tanıdığı şeklinde bir değerlendirme doğru değildir. Söz konusu âyetler, nâzil olduğu dönemde ortaya çıkan somut bir problemi çözüme kavuşturmakla kalmamakta; aynı zamanda müslümanların ilerleyen dönemlerde benzer mahiyette ortaya çıkması muhtemel meselelerin çözümünde başvurulabilecek çerçeveyi de İslâmî olarak ortaya koymaktadır.

Burada yazarın ifade ettiği örnekler Rasûlullah'a ayrıcalık olarak değerlendirilebilecek ayetler olmaktan uzaktır. Buhl'un örneklendirdiği bağlamın tam tersine birçok örneği yine Kur'ân-ı Kerîm'den verebiliriz. Örneğin Kehf Sûresi 110. ayette "*De ki: Ben de ancak sizin gibi bir beşerim. Bana, ilâhınızın tek bir ilâh olduğu vahyediliyor…*"; A'raf Sûresi 188. ayette "*De ki: Ben kendim için bile Allah'ın dilediğinden başka bir fayda ve zarar verme gücüne sahip değilim…"* Tevbe Sûresi 128. Ayette "*Size içinizden bir peygamber gelmiştir; sizin sıkıntıya düşmeniz ona ağır gelir…"* Bu âyetlerde ve bu meyanda yorumlanabilecek diğer âyetlerde görüldüğü üzere Hz. Muhammed'e (s.a.v), beşerî konumunu aşan bir otorite ya da ayrıcalık atfedilmemektedir. Bu meyanda zikredilebilecek hadis-i şerifler de bulunmaktadır: "*Ev halkına*

hizmet ederdi; elbisesini diker, ayakkabısını tamir eder, ev işlerinde ailesine yardımcı olurdu."[1040]*; "Beni Hristiyanların Meryem oğlu İsa'yı aşırı övdükleri gibi övmeyin."*[1041]

Müellif yukarıda müslümanlara verilen sıkıntıları abartılı bulmuştu. Burada ise savaş bahsini ele alırken '*muhalefetten Peygamberin memnun kalmadığı', 'Medinelilerin taraftar olmadığı', muhacirlerinse 'kendi kabile ve kan kardeşlerine karşı savaş vaziyetinde bulunmanın Araplık hislerine dokunduğunu'* âyet numaraları verilen *"Dünya hayatı inkâr edenlere süslü gösterildi; onlar iman edenlerle alay ederler. Oysa takvâ sahipleri kıyamet günü onların üstündedir. Allah dilediğine hesapsız rızık verir."*[1042] *"Kendilerine savaş açılan mü'minlere, zulme uğramış olmaları sebebiyle (savaşma) izni verilmiştir. Şüphesiz Allah onlara yardım etmeye elbette kadirdir."*[1043] ayetleriyle açıklamaktadır. Hacc sûresinde 40. âyet yani metinde verilen ayetin devamına atıf yapılmamakla beraber aslında yazarı tezatlar mahiyettedir. Nitekim o âyet şöyledir: "*Onlar, Rabbimiz Allah'tır demelerinden başka bir sebep olmaksızın haksız yere yurtlarından çıkarıldılar…*"[1044]

Yazarın, daha önce ifade ettiği gibi müslümanların Mekke'de İslâm'ı özgürce yaşayamadıkları ve bu nedenle vatanlarını ve evlerini terk ederek Medine'ye hicret etmek zorunda kaldıkları yönündeki görüşü kabul etmemekte ısrar ettiği ortaya çıkmaktadır. Delil olarak sunulan ayetin bağlamı ve lafzı dikkate alındığında, söz konusu çıkarımı desteklemediği de görülmektedir. Bilakis "*zulme uğramış olmaları sebebiyle (savaşma) izni verilmiştir*" ifadesi, müslümanların savaşa karşı isteksiz olduklarını değil; uzun süre fiilî mukabelede bulunma noktasında izinleri olmadığını aslında kendilerinin bu noktada bekleyiş içinde olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Mekke dönemine ait siyer rivayetleri, sahâbenin maruz kaldıkları baskı ve şiddet karşısında defalarca karşılık verme talebinde bulunduğunu, ancak Hz. Peygamberin bu talepleri, henüz bu yönde ilahî bir izin bulunmadığı gerekçesiyle geri çevirdiğini ve sabrı tavsiye ettiğini göstermektedir.

Buhl'un kendi örnek verdiği ayette geçen "izin verilme" ifadesi, mantıken bu iznin öncesinde bir talebin ve dolayısıyla izinsizliğin bulunduğunu göstermektedir. Zira izin, ancak talep edildiği ve daha önce mevcut olmadığı bir durumda anlam kazanır. Bu bağlamda söz konusu ifade, savaşma iradesinin müslümanlar nezdinde daha önce mevcut olduğunu; ancak bu iradenin fiilî karşılık bulmasının ilahî izinle sınırlandırıldığını ortaya koymaktadır.

[1040] Buhârî, *Edeb*, 40.
[1041] Buhârî, *Enbiyâ*, 48.
[1042] el-Bakara Suresi 2/212.
[1043] el-Hacc Suresi, 22/39.
[1044] el-Hacc Suresi, 22/40.

Örnek olarak atıf yapılan ilk âyet konusunda Elmalılı şunları söylemektedir: "*Ebû Cehil ve arkadaşları, Allah'ın bahşettiği servetlerle zevk ve safaya dalarlar da Allah'ı inkâr ederler ve Ammar, Suheyb, Ebû Ubeyde, Sâlim, Âmir b. Fihr, Habbab, Bilâl hazretleri gibi mü'minlerin fakirleriyle 'O bizim Peygamberimiz olsaydı ona bizim ileri gelenlerimiz tabi olurdu' diye eğlenmek isterlerdi. Abdullah b. Übey ve arkadaşları da zevk ve safaya dalarlar ve mü'minlerin zayıflarıyla alay etmek isterler, 'Şunlara bakın! Muhammed bunlarla galip geleceğini zannediyor' derlerdi. Kurayzaoğulları, Nadiroğulları, Kaynukaoğulları Yahudilerinin alimleri de muhacirlerin fakirleriyle eğlenmek isterlerdi. İşte bu ayetin nüzül sebebi, bu olaylardan birisi olmuştur"*[1045] demektedir. Dolayısıyla yazarın iddiası ile uyumlu olmayan bir veri ifade etmektedir.

Medinelilerin taraftar olup olmadığı konusunda ise şunları söyleyebiliriz: Akabe Biatı görüşmelerinde Hz. Peygamberin amcası Abbas'ın söylediklerine karşılık Medineliler "*Bizler savaşın çocuklarıyız. Savaşla büyüdük. Savaşa âşinayız. Biz ona yardım edeceğiz ve vefalı olacağız. Onun uğrunda kanımızı ve malımızı feda edeceğiz. (Savaş için gerekli) teçhizatımız ve güçlü adamlarımız mevcut.*"[1046] ifadelerini kullanmışlardır.

Bedir Savaşı hazırlıklarında Mikdad b. Amr'ın sözü ise bu bağlamda çok etkileyicidir: "*Ey Allah'ın elçisi! Şüphesiz ki biz, Benî İsrâîl'in dediği gibi 'Sen ve rabbin, gidin savaşın! İşte biz burada oturuyoruz!' demeyeceğiz. Şöyle diyeceğiz: "Git ve savaş, şüphesiz ki biz de seninle beraber savaşacağız*."[1047]

Akabe Biatı zamanında Abbas b. Ubâde b. Nadla'nın Hz. Peygamber'e "*Seni hak ile gönderen Allah'a yemin ederim ki eğer dilersen yarın Mina halkının etrafını kılıçlarımızla doldururuz." demesi üzerine Rasûlullah'ın: "Bununla emrolunmadık. Fakat yolculuk eşyalarınızın yanına dönünüz"*[1048] demesi de bu meyanda değerlendirilebilecek örneklerden biridir. Dolayısıyla Medineli müslümanlar daha Akabe Biatları esnasında savaş izni istemişlerdir. Onların gönüllü olmama gibi bir durumları söz konusu değildir. Hatta savaş izni olmadığı için bu beyata 'kadınlar beyatı' denilmiştir.[1049]

Genel olarak baktığımızda toplumsal realitede kendisine zulmedilen bir kişinin şartlar oluştuğunda müdafaa içine girmesi normal olandır. Anormal olan ise pasif bir bekleyiş içine girmek ya da tepkisiz kalmaktır. Yazar burada müslümanların kendi aleyhlerine olan bir konum içerisine girdikleri yorumunu yapmakta hatta uğradıkları haksızlık ve hukuksuzluklar

[1045] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/69.
[1046] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşraf*, 1/297.
[1047] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşraf*, 1/346.
[1048] İbn Hişam, *Sîret-i İbn Hişam*, 2/65.
[1049] İbn Hişam, *Sîret-i İbn Hişam*, 2/71.

noktasında karşı gelmeye niyetlerinin bile olmadığını ifade etmekte; bunu da Araplık hisleri, memnuniyetsizlik, muhalif olmak istememe gibi ibarelerle izah etmeye çalışmaktadır. Fakat maalesef yaptığı atıflarla bile kendisine reddiye oluşturmaktadır. Buhl'un çok basit ve yüzeyde kalan bir okuma yaptığının göstergesidir demeliyiz.

Buhl genel kabule mazhar olmuş olan Uhud Savaşı'nın Bedrin intikamı için müşriklerce başlatılması durumunu[1050] '*Kureyşlilerin zaruret hissedip savaşmaları'* şeklinde nakletmektedir. Yine Uhud için ittifakla kabul görmüş olan Rasûlullah'ın şehirde kalma eğilimi[1051]; '*müslümanların şehirde kalma tavsiyesi verdiği fakat Peygamberin şehir dışına çıktığı'* ifadeleriyle bildirilmektedir.

Yazar, içkinin ve kumarın haram kılınma gerekçesini, İslâm dininin toplum içinde sorunsuz ve istikrarlı biçimde yayılabilmesi ile sahâbenin sosyal ilişkilerinde sakıncalı kimselerle temas kurmalarının önlenmesi şeklinde temellendirmektedir. '*…müşrikler ile şüpheli münâsebetlerde bulunmalarına, Hristiyan ve Yahudi meyhanecileri ile temas etmelerine sebep olduğundan, bunların yeni dinin sâliklerine zararlı te'sirleri dokunabilirdi'* demektedir. Yazar birçok konuyu kendi kafasına göre temellendirmeye çalışmakta ve bunda herhangi bir beis görmemektedir. Hiçbir âyet ve hadis-i şerifte içkinin yasak edilmesi mevzusundan bahsedilirken Frantz Buhl'un ifade ettiği gibi müşriklerle veya meyhanecilerle şüpheli münasebetler kurulmaması için ibareleri geçmemektedir.

Konuyla ilgili ayetlere baktığımızda; "*Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın…"*[1052] *"Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan, içki ve kumarla aranıza düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?"* [1053] Ayetlerden açıkça anlaşıldığı üzere içkinin haram kılınma illeti sarhoş etmesi, insanların arasına düşmanlık sokması, Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymasıdır.

Konuyla ilgili olarak içki yasağına dair indirilen ilk ayetin, Hz. Ömer'in (r.a.) bu hususta temennisi üzerine nazil olduğu ifade edilmektedir. Rivayetlere göre Hz. Ömer, şarabın malı telef ettiğini ve aklı giderdiğini dile getirerek Hz. Peygamber'e (s.a.v) hitaben, *"Allah bize onu açıklasa"* şeklinde talepte bulunmuştur. Bu beklentinin akabinde, söz konusu

[1050] İbn Hişam, *Sîret-i İbn Hişam*, 3/15-19.
[1051] İbn Hişam, *Sîret-i İbn Hişam*, 3/7-8.
[1052] en-Nisâ Sûresi 4/43.
[1053] el-Mâide Sûresi 5/90- 91.

ayetin indirildiği nakledilmektedir.[1054] Dolayısıyla Buhl'un iddia ettiği gibi bir durum söz konusu değildir.

Fıkıhta yer alan ve zarûriyyat derecesinde olan maslahatlara baktığımızda bu konuda Gazzâlî "*Şer'in insanlara ilişkin amacı, onların "din", "can", "akıl", "nesil" ve "mal"larını korumak olmak üzere beş noktada toplanmaktadır. İşte bu beş temelin korunmasını içeren her şey maslahat; bunları ortadan kaldıran her şey de mefsedettir ve bu mefsedetin giderilmesi maslahattır."* demektedir. Gazzâlî "*şarap içme cezası teklifin medarı olan aklın korunmasına matuftur…Sarhoşluk; mükellefiyet ve kulluk kapısını kapattığı için her şeriatta haram kılınmıştır*." demektedir.[1055] Nitekim Vehbe Zühaylî de aklın korunmasının zarûriyyât kapsamında yer aldığını vurgulamakta; bu korunmanın sağlanabilmesi için ilk sırada zikredilen tedbirin içkinin haram kılınması olduğunu ifade etmektedir. *"Zarûriyyât: İnsanların dini ve dünyevi hayatlarının bağlı olduğu şeylerdir ki onlar olmazsa dünya hayatları alt-üst olur, fesad yayılır, o sonsuz nimet (cennet) kaybolur ve azaba düşerler. Maslahatların en kuvvetlisi budur, hiçbir şey bundan daha ileri değildir. Bunun zarar gördüğü yerde tahsinî veya hâcî şeyler dikkate alınmaz. İslâm bu zarûriyyatı korumak için birincisi bunların var olması ikincisi de devamı açısından birtakım hükümler koymuştur… Akıl: İnsanı diğer varlıklardan ayıran akıl büyük nimettir. Bu nimeti ihsan eden Allah (c.c.) onun selameti ve korunması için onu giderecek veya zayıflatacak her türlü sarhoş edici ve uyuşturucuyu haram kılmış ve bunların alınmasına karşılık caydırıcı cezalar koymuştur."* demektedir.[1056]

İçki yasağına ilişkin olarak yapılan bu değerlendirmelerin tamamı, aynı şekilde kumar yasağı bakımından da geçerlilik arz etmektedir. Verilen ayetlerde de ikisi bir arada geçmekte; sebepler birlikte kullanılmaktadır.

Fıkıh usûlü literatüründe içki yasağı, öncelikle aklın korunması bağlamında ele alınarak zarûriyyât kapsamında ilk sırada zikredilmekteyse de, içkinin dinî yükümlülüklerin ifası, nassa muhalefet, mal emniyeti ve can güvenliği üzerinde doğrudan veya dolaylı etkiler doğurabilmesi sebebiyle, söz konusu yasak zarûriyyât-ı hamsenin diğer kavramları içerisinde de mütalaa edilir.

Bu meyanda ifade etmeliyiz ki yakın döneme kadar alkolün düşük miktarlarda tüketilmesinin insan sağlığı açısından faydalı olabileceğine dair yaygın bir kanaat mevcutken, güncel tıbbî ve epidemiyolojik araştırmalar, alkolün herhangi bir düzeyde tüketiminin dahi sağlık açısından zararlı olduğunu ortaya koymuştur. Bu doğrultuda, dünya genelindeki tıp

---

[1054] Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût,* çev. Musa Alak (İstanbul: Gümüşev Yayınları), 24/1.
[1055] Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Müstaşfâ min ʿilmi'l-usûl* çev. Yunus Apaydın (İstanbul: Klâsik Yayınları, 2019), 471.
[1056] Vehbe Zuhayli, *Fıkıh Usûlü*, çev. Ahmet Efe (İstanbul: Risale Yayınları, 2015), 238.

otoriteleri ve sağlık kuruluşları, geçmişte alkol tüketen bireylere yönelik olarak alkol alımının azaltılmasını tavsiye eden yaklaşımlarını terk etmiş; alkol tüketiminin tamamen bırakılmasını, sağlıklı yaşamın temel unsurlarından biri olarak önermeye başlamıştır.[1057]

Yazar Hz. Peygamberin çeşitli hükümdarlara gönderdiği davet mektuplarını '*pek çok kimsenin de kabul etmediği'* diyerek doğru bir rivayeti yansıtmadığını söylemiştir. Hatta bu iddiasına inandırabilmek için güzelleme yolunu tercih ederek *'gayet ciddi bir siyaset adamı olduğunu gördüğümüz Peygamberin böyle bir hayâl peşinden koşmasına ihtimal verilmez.'* demektedir.

İslâmın evrensel bir din olmasını 'düşünüp düşünmemesi' hususunu ele alarak yine yukarıdaki iddiasına delil üretmeye çalışmakta ve İslâm'ın vahiy ürünü olmadığını dolaylı olarak aslında burada dile getirmektedir. İslâm'ın cihanşümul bir din olmadığını ifade etmektedir. Ayetlerden bazılarına atıflar yaparak kendince yorumlayıp delillendirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda, müellifin ileri sürdüğü görüşü desteklemek amacıyla zikrettiği; ancak bizim açımızdan söz konusu iddiaya delil teşkil ettiği yönünde anlamlandıramadığımız örnek ayetlerden bazıları şunlardır: "*İşte o peygamberler, Allah'ın hidayete erdirdiği kimselerdir. Şu halde onların rehberliğine uy. De ki: Ben, bu görevimden dolayı hiçbir karşılık istemiyorum; bilinsin ki bu, bütün insanlığa bir öğütten ibarettir."*[1058] *"Halbuki sen bunun karşılığında onlardan bir ücret de istemiyorsun. Kur'an herkes için ancak bir hatırlatma ve öğüttür."*[1059] *"Yahut "Bize de kitap indirilseydi, doğru yolu bulmada onları geçerdik" demeyesiniz diye (Kur'an'ı indirdik). İşte size rabbinizden apaçık bir delil, bir hidayet ve rahmet geldi. Allah'ın âyetlerini yalan sayan ve onlardan yüz çevirenden daha zalim kim vardır? Âyetlerimizden yüz çevirenleri yüz çevirmelerinden ötürü azabın en kötüsüyle cezalandıracağız."*[1060]

Halbuki Kur'ân-ı Kerîm'de evrensel mahiyeti dile getiren farklı ayetlerde Allah (c.c.): "*Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."*[1061] *"Biz seni bütün insanlara ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bunu bilmez."*[1062] *"De ki: Ey insanlar! Ben, göklerin ve yerin hükümranlığı kendisine ait olan Allah'ın hepinize gönderdiği Peygamberiyim."*[1063] demektedir. Bu ayetlerde ifade edilen: 'alemler, bütün insanlar, ey

[1057] Dünya Sağlık Örgütü (WHO), https://www.who.int/europe/news/item/04-01-2023-no-level-of-alcohol-consumption-is-safe-for-our-health (Erişim: 11. 01. 2026)
[1058] el-En'âm Suresi 6/90.
[1059] Yûsuf Suresi 12/104.
[1060] el-En'âm Suresi 6/157.
[1061] el-Enbiyâ Sûresi 21/107.
[1062] es-Sebe' Sûresi 34/28.
[1063] el-A'râf Sûresi 7/158.

insanlar' sözlerindeki topluluk ifadelerinin sınırlı olmadığı açıkça vurgulanmasına rağmen yazar tüm bu kapsayıcı hitapları görmezden gelmektedir.

Belirtmeliyiz ki İslâm'a davet mektuplarını kabul etmeyenlerin çoğunluğu Frantz Buhl'un kendisi gibi müsteşrik yazarlardır. Bunların başında da Buhl'un çoğu kez maddeyi kaleme alırken istifade ettiği ve görüşlerini kabul edip serdettiği Leon Caetani gelmektedir.

Oryantalistler Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamberin evrenselliğini kabul etmemek için çeşitli iddialara sığınmaktadırlar. Dolayısıyla bunun somut tezahürü olan davet mektuplarını reddetme yoluna girmektedirler. İslâm'a davet mektupları konusunda şu bilgilere yer vermeliyiz:

Metodolojik bir gereklilik olarak, öncelikle Kur'ân-ı Kerîm esas alınmalıdır ki bu konuda sadece vereceğimiz bu bir âyet bile bu noktada yeterlidir. "*Mektup Süleyman'dan gelmekte, rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla başlamaktadır*."[1064] Bu ayette de gördüğümüz üzere mektupla tebliğ metodunu Hz. Peygamberden çok önce yaşamış olan Hz. Süleyman (a.s) da kullanmıştır.

Metni günümüze kadar ulaşan ve Herakliyus'a gönderildiği kabul edilen mektup, en sahih rivayetler arasında yer almakta olup Buhârî'nin *Sahîh*'inde nakledilmektedir: "*Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'ın kulu ve Peygamberi Muhammed'den Rum'un (Bizans'ın) büyüğü Herakliyus'a. Selam hidayete erenlere olsun. İmdi, seni İslâm' a davet ediyorum; müslüman ol, kurtuluşa erersin, müslüman ol, Allah sana mükafatını iki misli verecektir. Eğer yüz çevirirsen Erîsîleirn günahı senin üzerine olacaktır. "Ey Kitab ehli, sizinle aramızda müşterek olan bir söze geliniz. Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim. Ona ortak tanımayalım. Allah'ı bırakıp birimiz diğerini Rab olarak kabul etmesin. Eğer (ehl-i kitab) bundan yüz çevirirlerse, deyin: Biz müslümanız, buna şahid olun*."[1065]

Erken dönem İslâm tarihi kaynaklarının taşıyıcısı İbn Hişam sîretinde 'elçilerin ve kendilerine gönderildikleri kimselerin isimlerini' nakletmiştir. "*Rasûlullah (s.a.v) ashâbından elçiler gönderdi. Onlarla birlikte krallara Îslâm'a davet mektupları yazıp gönderdi. Dıhye b. Halife el-Kelbî'yi Rum kralı Kayser'e gönderdi Abdullah b. Huzâfe es-Sehmi'yi Fars kralı Kisra'ya, Amr b Umeyye ed-Damrî'yi Habeş kralı Necaşî'ye Hâtıb b. Ebi Beltea'yı İskenderiye kralı Mukavkıs'a, Amr b. el-As es-Sehmî'yi Uman'ın iki hükümdarı Ezd el-Cülendânın oğulları Ceyfer ile Ayyâd'a, Amir b. Lüeyoğullarından biri olan Selît b. Amr'ı Yemâme kralları Hanîfeoğullarından Sümâme b. Usâl ile Hevze b. Ali'ye, Alâ b. el-Hadramî'yi Bahreyn kralı el-Münzir b. Sâvâ el-Abdî'ye, Şuca b. Vehb el-Esedî Şam sınırları hükümdarı Haris Ebi Şimr el-*

[1064] en-Neml 27/30.
[1065] Buharî, "Cihad", 102.

Gassânî'ye gönderdi. İbn Hişam dedi ki: Şuca b. Vehb'i de Cebele b el-Evhem el-Gassânî'ye, Muhacir b. Ebû Ümeyye el-Mahzümî'yi Yemen hükümdarı el-Hâris b. Abdükülâl el-Himyerî'ye gönderdi. İbn Hişâm dedi ki: Ben Selit'i, Sümâme'yi, Hevze'yi ve el-Münzir'i unuttum."[1066]

Eserinde kendi ifadeleriyle eleştiriler, karşılaştırmalar, genişletmeler, düzeltmeler ve özetlemeler yapan ve İslâm Tarihi'ne temel başvuru kaynağı olarak geçen İbn Hişam'ın sîresinde yer alan bu bilgiler bize söz konusu rivayetlerin geç dönem uydurmaları yahut kurgulanmış malumat olarak reddedilmesini metodolojik bakımdan problemli kılacak ölçüde, erken dönem tarih yazımının eleştirel mekanizmalarından geçmiş ve ilmî otorite kazanmış nakiller olduğunu göstermektedir.

Belâzûrî'de buna benzer bir rivayetle şu ifadelere yer verilmektedir: *"Rasûlullah (s.a.v) Hâtıb b. Ebû Belte'a'yı Mukavkıs'a gönderdi. Şücâ' b. Vehb el-Esedî'yi Hâris b. Ebû Şemir'e gönderdi. Dıhye b. Halîfe el- Kel bî'yi (Bizans imparatoru) Kayser'e gönderdi. Selît b. Amr el-Âmirî'yi Hev ze b. Ali el-Hanefî'ye gönderdi. Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî'yi Kisrâ'ya gönderdi. Amr b. Ümeyye ed-Damrî'yi Necâşî'ye gönderdi. Bu görevlendirmeler hicretin 7. yılındaydı. Bu görüş, "Bunlar hicretin 6. yılındaydı" diyenlerin görüşünden daha doğrudur*."[1067]

Farklı bir rivayette: *"İbn İshak dedi ki: Bana Yezîd b. Ebû Habîb el-Mısrî'nin rivayet ettiğine göre o içinde Rasûlullah'ın çeşitli ülkelere Arap ve Acem krallarına gönderdiği elçilerin adlarının ve onlara gönderdiği sırada ashabına neler söylediklerinin yazılı bulunduğu bir mektup buldu. Dedi ki bunu Muhammed b.Şihâb ez-Zührî'ye gönderdim. O da onu tanıdı. O yazıda şunlar geçiyordu: Rasûlullah ashabının huzuruna çıktı, onlara dedi ki: Şüphesiz Allah beni herkese bir rahmet olarak gönderdi. O hâlde Allah'ın rahmeti üzerinize olsun. Siz de benden eksiksiz olarak ulaştırınız. Havarilerin Meryem oğlu İsa'ya muhalefet ettikleri gibi bana muhalefet etmeyiniz. Ashab: Ey Allah'ın Rasûlü! Onlar nasıl muhalefet etmişlerdi, dediler. Şöyle buyurdu: Onları benim sizi davet ettiğimin bir benzerine çağırdı. Kendisini yakın bir yere gönderdiği kimseler bunu sevdi ve kurtuldu. Fakat uzak yere gönderilen kimseler hoşlanmadı ve bundan yüz çevirdi. Onların bu hallerini de Îsâ Allah'a şikayet etti. Böylelikle onların her biri kendilerine gönderildiği kavmin diliyle konuşan bir adam oluverdi."* Burada Hz. Îsâ'nın gönderdiği elçilerin isimlerine yer verilmiştir.[1068] İbn Hişâm'ın bu haberi, rivayetlerini dayandırdığı en erken dönem siyer kaynağı konumundaki İbn İshâk'a isnat etmesi bilginin köklü bir yere sahip olduğunu göstermesi noktasında önem arz etmektedir.

[1066] İbn Hişam, *Sîret-i İbn Hişam*, 4/301.
[1067] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/613.
[1068] İbn Hişam, *Sîret-i İbn Hişam*, 4/253-302-303.

Rasûlullah'ın bir mektup yazması ilk değildir. Daha öncesinde de müslümanlar ikinci kez Habeşistan'a hicret ettikten sonra Hz. Peygamber Habeşistan kralı Necâşî'ye onu İslâm'a davet eden bir mektup göndermiştir. Buradaki elçisinin adı Kinâne'den ve Benî Nâşire b. Ka'b b. Damre b. Bekir b. Abdümenât b. Kinâne b. Huzeyme soyundan olan Amr b. Ümeyye ed-Damrî'dir. Necâşî müslüman olmuştur.[1069] Bu durum söz konusu yazışmanın tarihî ve siyasî bir muhataplık çerçevesinde gerçekleştiğini göstermektedir. Bu ve buna benzer Rasûlullah'ın çeşitli hükümdarlara yazdığı birçok belge bulunmaktadır.

Mustafa Fayda "*Mısır hükümdarı Mukavkıs Hz. Muhammed'e gönderdiği cevabî mektubunda, iki cariye gönderdiğini de yazar. Bunlardan biri Mâriye el-Kıptîye olup, Peygamberin son çocuğu İbrahim'in annesidir. Sadece bu örnek bile mektupların gerçekliğinin kanıtıdır."*[1070] diyerek sözün özünü vermektedir. Sabit ve müstakil kaynaklarda yer alan bu bilgi davet mektuplarının fiilî yansımasıdır. Dolayısıyla mektuplar müsteşriklerin mesnetsiz metoduyla reddedilme yoluna gidildiği takdirde birçok tarihi vakıanın da te'lifi imkân dışı olacak veya yetersiz kalacaktır ki bu iddianın yersizliğini göstermektedir.

Birçok somut örnek vermek mümkündür. Örneğin; Rasûlullah tarafından Şam bölgesine gönderilen elçi Hâris b. Umeyr el-Ezdî, yolda yakalanarak başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür. Kaynakların ittifakıyla, Hz. Peygamberin öldürülen tek elçisi olan Hâris b. Umeyr'in bu şekilde katledilmesi, Hz. Peygamberi derinden üzmüş; İbn Sa'd'ın nakline göre söz konusu hadise, Mûte Savaşı'nın vuku bulmasında etkili olan sebepler arasında yer almıştır.[1071]

Erken dönem ensab alimlerinden İbn Habîb (v. 245/860) *el-Muhabber* adlı eserinde 'Hz. Peygamberin elçilerine' yer vermiştir.[1072]

Muhammed Abdülhay el-Kettânî (v. 1382/1962) *et-Terâtîbü'l-İdâriyye* adlı eserinin 'Yazı ve Benzeri Konularla İlgili İş ve Görevler' başlığında bahse konu edilen mevzuya dair yaklaşık yüz elli sayfalık müstakil bir bölüm ayırmıştır. Bu bölümde Allah Rasûlü'nün mektuplarının tertip ve üslup özellikleri ayrıntılı biçimde ele alınmakta; mektuplarda kullanılan hitap tarzı, başlıkların mahiyeti, *emmâ baʿd* lafzının kullanımı, en sahih kabul edilen mektuplar ve bunların müslümanlar tarafından muhafaza ediliş biçimi gibi hususlar incelenmektedir. Ayrıca Hz. Peygamberin mektupları imzalayıp imzalamadığı, mühür kullanımı, mührün nakşı,

[1069] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/268.
[1070] Mustafa Fayda, "Hz. Muhammed'in İslâm'ı Tebliği; İki Alemi de Sarsan Mektuplar", *NTV Tarih Dergisi*, (Eylül 2010), 33.
[1071] Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 4/235-236.
[1072] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 68-69.

elçilerin hangi niteliklere sahip kişiler arasından seçildiği ve elçilere yapılan tavsiyeler gibi konular da ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.[1073] Bu denli kapsamlı, çeşitlenmiş ve teknik ayrıntılar içeren bir literatürün ortaya çıkmış olması, İslâm'a davet mektuplarının tarihsel gerçekliğini inkâr eden yaklaşımların açıklamakta zorlanacağı önemli bir husus olarak dikkat çekmektedir.

Yine bu meyanda yazar '*en dikkat çekici hususun, Hz. Peygamberin en yoğun mukaveme dönemlerinde dahi Yahudi ve Hristiyanlara İslâm'ı teklif etmediği*' onların bağlılığını ve vergi vermiş olmalarını yeterli gördüğüne dikkat çekmektedir. İslâm'a davet mektuplarını da kabul etmedikleri için ortaya böyle anakronik veya paradoks olacak bir durum çıkmaktadır. Halbuki birçok ayette:

"*Kendilerine kitap verilenleri de ümmîleri de İslâm'a çağır…Kendilerine kitaptan bir pay verilmiş olanlara baksana, aralarında hakem olması için Allah'ın kitabına çağrılıyorlar da, içlerinden bir grup yüz çevirip gerisin geri gidiyor."*[1074]

"De ki: Ey insanlar! Ben Allah'ın hepinize gönderdiği elçisiyim."[1075]

"De ki: "Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze gelin: Yalnız Allah'a tapalım, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah'ı bırakıp da içimizden bazıları diğer bazılarını rab edinmesin." Eğer yine yüz çevirirlerse, "Şahit olun ki biz müslümanlarız" deyin."[1076]

"Ey Ehl-i kitap! Resulümüz kitapta bulunup da gizlemekte olduğunuz birçok şeyi size açıklamak üzere geldi; birçoğunu da açığa vurmuyor. Şüphe yok ki size Allah'tan bir ışık, apaçık bir kitap geldi."[1077]

"*İçlerinden haksızlığa sapanlar dışında Ehl-i kitap'la mücadelenizi sadece en güzel yolla sürdürün ve deyin ki: "Bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim tanrımız da sizin tanrınız da birdir. Biz O'na teslim olmuşuzdur."*[1078]

Burada zikredilen ve zikredilmeyen birçok âyet örneği, Allah'ın Rasûlü'ne Ehl-i kitab'ı İslâm'a davet etmesini açık biçimde emrettiğini göstermektedir. Kur'an'da risaletin evrensel olduğu vurgulanmakta; Hz. Peygamberin yalnızca belirli bir topluluğa değil, bütün insanlığa gönderildiği ifade edilmektedir. Bu evrensel hitabın kapsamı içinde Ehl-i kitab da yer

---

[1073] Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye ve'l-ʿamâlât ve'ṣ-ṣınâʿât ve'l-metâcir ve'l-ḥâletü'l-ʿilmiyye elletî kânet ʿalâ ʿahdi teʾsîsi'l-medeniyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Medîneti'l-münevvereti'l-ʿaliyye*' çev.Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 1/265-391.
[1074] Âl-i İmrân 3/20-23.
[1075] el-A'râf 7/158.
[1076] Âl-i İmrân 3/64.
[1077] el-Mâide 5/15–16.
[1078] el-Ankebût 29/46.

almaktadır. Nitekim Kur'an'da doğrudan "Ey Ehl-i kitap" şeklinde başlayan ayetler, onların ilahî davetin muhatapları arasında bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Sadece ilahi beyanla sınırlı değil, tarihi rivayetler de Hz. Peygamberin tebliğini açıkça göstermektedir.[1079]

Ayrıca tarihsel süreçte Ehl-i kitap'tan İslâm'ı kabul eden kimselerin varlığı da bu davetin fiilen gerçekleştirildiğini göstermektedir. Şayet Hz. Peygamber tarafından böyle bir davet söz konusu olmasaydı, onların İslâm'a intisap etmeleri de izah edilemezdi. Yine bu noktaya da Kur'ân-ı Kerîm temas etmiş ve şöyle demiştir: "*Ehl-i kitap'tan öyleleri vardır ki hem Allah'a hem size indirilene hem de kendilerine indirilmiş olana inanırlar, Allah'a karşı saygı duyup Allah'ın âyetlerini az bir pahaya değişmezler. İşte onların rableri katında mükâfatları vardır. Şüphesiz Allah hesap görmekte çok çabuktur."*[1080] Bu bağlamda Yahudi âlimi olarak bilinen Muhayrık'ın İslâm'ı kabul ettiği rivayet edilmektedir.[1081] Hz. Peygamberin hanımı Safiyye bnt Huyeyy de İslâm'ı benimsemiş ve müslüman olmuştur.[1082]Rivayetler çerçevesinde, Reyhâne bnt Şem'ûn'a da İslâm tebliğ edilmiş; ancak onun Yahudilik üzere kalmayı tercih ettiği aktarılmaktadır.[1083] Öte yandan Abdullah b. Selâm, Yahudi kökenli bir âlim olarak İslâm'ı kabul eden en dikkat çekici isimlerden biridir.[1084] Sa'lebe b. Sa'ye, Esîd b. Sa'ye, Esed b. Ubeyd, Meymûn b. Yâmin da Yahudilikten İslâm'a geçen kişiler arasında zikredilenlerdendir.[1085] Ayrıca hakikat arayışı neticesinde müslüman olan Selmân-ı Fârisî de bu bağlamda zikredilmesi gereken şahsiyetlerdendir.[1086]

Yazar ilerleyen paragraflarda 'kuzey Arabistan'da bulunan bazı küçük Hristiyan ve Yahudi siyasî oluşumların da Peygamber'e tâbi olduklarını' örnekleriyle aktarmakta ve kendisiyle çelişmektedir.

Yazar müşriklerin Hudeybiye Antlaşması hükümlerine riayet etmemelerini ve Hz. Peygamberin düşünsel tutumunu değerlendirmiştir. Buhl'un "Peygamber mütarekeyi ilk fırsatta ortadan kaldırmak istiyordu" ifadesi, doğrudan tarihsel bir veriye değil, yorum ve varsayıma dayanmaktadır. Bu değerlendirme, Hz. Peygamber'e belirli bir niyet atfetmekte ve olayları tek taraflı bir perspektiften okuma riskini taşımaktadır. Analizin ağırlıklı olarak Hz. Peygamberin

[1079] Bkz. Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/365.
[1080] Âl-i İmrân 3/199.
[1081] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/311-335-384.
[1082] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/520.
[1083] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/531.
[1084] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l Kübrâ*, 2/304-305- 5/377.
[1085] İsmail Hakkı Atçeken, "Hz. Peygamberin (sas) Kişiliği ve Bazı Özellikleri", *Asr-ı Saâdet Dünyası* ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2016), 132.
[1086] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l Kübrâ,* 4/69-8/139.

tutumu üzerine yoğunlaşması, karşı tarafın motivasyon ve stratejilerinin yeterince dikkate alınmadığı izlenimini doğurmaktadır.

Şüphesiz Hz. Peygamber ve müslümanlar kutsal mekânlar üzerinde tasarruf hakkı elde etmeyi arzulamaktaydı; ancak bu durum, yapılan anlaşmanın ilk fırsatta ihlal edileceği anlamına gelmez. Nitekim yazarın da belirttiği üzere, Hudeybiye Antlaşması'nı fiilen ihlal eden taraf müşrikler olmuştur.

Hz. Peygamberin ölümünün daha sonraki müslümanları tatmin etmediğinin iddia edilmesi ve bu sebebe dayanarak ona mucizelerin atfedildiğinin dercedilmesi tutarlı bir yaklaşım değildir. Bir Peygamberin hem beşerî (ölümlü) hem de yüce bir konuma sahip olması, bu iki niteliğin bir arada bulunamayacağı anlamına gelmez. İslâm'da tüm peygamberler beşerdir ve ölümlüdür. Bunu hem Kur'ân-ı Kerîm hem Hz. Peygamber defaatle dile getirmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamberin beşer oluşunun, müslümanlar tarafından mucizelerinin artırılmasıyla telafi edildiği yönündeki yaklaşım isabetli değildir. Çünkü müslümanların Hz. Peygamberin beşer oluşu ile ilgili bir problemleri bulunmamaktadır. Buhl'un yaptığı atıf '*M. Schreiner, ZDMG, XLII, 594'* kendisiyle aynı metodolojik bakış açısına sahip bir oryantaliste yöneliktir; bir İslâm tarihi kaynağına ait değildir. Yazar, Hristiyanlıktaki Hz. İsa inancı ile İslâm'daki Hz. Muhammed (s.a.v) tasavvurunu karşılaştırmakta; ancak bu karşılaştırma yer yer iki farklı teolojik çerçeveyi birbirine yaklaştırma veya karıştırma işlemi yapmaktadır.

Hz. Peygamberin ölümlü olduğuna dair ayetlere baktığımızda: "*Senden önce de hiçbir insana ölümsüzlük vermedik."*[1087]benzeri birçok örnek karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla yazar müşriklerin Hz. Peygamberden insanüstü özellikler beklemesiyle müslümanları karıştırmak istemektedir. Zira ayette müşriklerin istekleri ifade edilmekte ve karşı cevap verilmektedir: "*Veya altından bir evin olmalı; ya da göğe çıkmalısın. Bize okuyacağımız bir kitap indirmediğin sürece oraya çıktığına da asla inanmayacağız." De ki: "Rabbimi tenzih ederim! Ben sadece bir beşer Peygamberim. Kendilerine kurtuluş rehberi (vahiy) geldiğinde insanların inanmalarını, ancak "Allah, peygamber olarak bir beşeri mi gönderdi?" şeklindeki itirazları engellemiştir. De ki: "Yeryüzünde yerleşip dolaşan melekler bulunsaydı elbette onlara da peygamber olarak gökten bir melek gönderirdik."*[1088]

Ayrıca, "Müslümanlar açısından olumsuz görünen bir rivayet mutlaka tarihsel bir gerçekliğe dayanır" şeklinde özetlenebilecek oryantalist varsayımın bu paragrafta da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Yazarın parantez içinde 'Mekke'deki putlar ve umre ile hac arasındaki ihram uygulamaları'na atıf yapmakla yetinmesi ise, ileri sürülen iddianın yeterli biçimde

[1087] el-Enbiya 21/34–35.
[1088] el-İsra 17/93-94-95.

temellendirilmediğini göstermektedir. Umre ve hac uygulamaları derken kastedilen nedir? Mekke'deki putlar ile ilgili olarak neye işaret edilmektedir? Bu durum bu denli kısa ve yüzeysel bir atıfla geçiştirilebilecek nitelikte değildir. Bununla birlikte, yazarın benzer konularda da ayrıntılı temellendirmeye gidemeden iddia ortaya koyduğu ve tartışmayı derinleştiremeden metni ilerlettiği görülmektedir. Zayıf bir rivayeti ele almaya çalışarak onun üzerinden kritik yapmaktadır.

Maddeye genel olarak baktığımızda İslâm geleneğini kendi iç bütünlüğü içinde değil, müsteşriklerin kaleme almış oldukları dış referanslarla açıklama eğilimi görülmektedir ki bu durum bibliyografyada da kendini açık etmektedir. Ayetleri ve klâsik İslâm tarihi kaynaklarını yer yer kullanmış olsa da nadir rivayetlerle kendi ön koşullu fikriyatını eşleştirme yoluna gitmeye çalışmaktadır. İslâm'ı ve Hz. Peygamberin hayatını bir zihniyetin teşekkül süreci olarak görüp yorumlama yapılmış ve maddede yer yer ikrar edilmiştir. Kullanılan ya da seçilen kavramların öylesine dile dökülmüş sözcükler olmadığını belirtmeliyiz. Açıkça serdedilmese de sezdirilen bir ön kabul her paragrafta görülmektedir. Bir de en önemli noktalardan birisi söylenilenlerden öte 'söylenilmeyenler'dir. Örnek verecek olursak Bedir zaferinde okuma yazma bilen esirlerden okuma yazma bilmeyen her on müslümana öğretme karşılığında serbestiyet durumu dünyada eşine az rastlanır bir durumdur.[1089] Bu hususa değinilmeden geçilmiştir. Yine Hz. Peygamberin ahlâkî tutumuna merhametine, affına örnek teşkil edebilecek birçok örnek olay yaşanmıştır. Bunlar atıf yapılarak bile maddede yer almamıştır. İslâm toplumunun temel düşüncesinin çekirdeklerinden birisi olan 'Vedâ hutbesi'nin içeriğinden bahsedilmemiştir. âyet bağlamında baktığımızda da yine aynı husus göze çarpmaktadır. Gayrimüslimlerle olan ilişki mutlak çatışma zemininde değildir. Örneğin "*Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz. Allah adaletli olanları elbette sever."*[1090]

Adı İslâm olan bir ansiklopediden beklenen İslâm toplumunun içsel açıklama biçimleriyle konuyu ele almaktır. Fakat bir ön kabul ve niyet söz konusu olunca bu mümkün olmamıştır. Bazı kısımları kendi zamanı ile değerlendiren Buhl tarihçilik anlayışına ters düşmektedir. Tarihçi incelediği metni veya olguyu kendi tarihsel bağlamı içerisinde, dönemin zihniyet dünyası ve şartları çerçevesinde ele almakla yükümlüdür. Maddede diğer dinlerle kıyaslamalar da fazlasıyla görülmektedir. Seçici örnekler verilerek örtük bir anlam üretilmeye

[1089] Ali Dadan; Raziye Gül Güzeş, "Bedir Esirlerinin Serbest Bırakılması ve Bedir Savaşı Sonrası İslâm'a Karşı Tutumları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (Aralık 2023), 181.
[1090] el-Mümtehine 60/8.

çalışılmıştır. Tamamen yanlıştır diyerek bir refleksle hareket etmenin hatalı olduğunu kabul etmekle beraber ortada bir de realitenin bulunduğu gözlerden kaçmamalıdır.

Yazarların müsteşrikler olduğunu bilerek konuyu yorumlamaktayız. Fakat bu subjektif ve indirgemeci çalışmayı Türkiye gibi toplumun çoğunluğu müslüman olan bir ülkede İslâm'ı anlatan bu ansiklopediyi tashih etmeden tercüme etmek ne anlam ifade etmektedir? Tercüme etmek onaylamak anlamına gelmiyor fakat İslâm'ın en önemli maddesini olduğu gibi vermek bazı gayelerin olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Konuya dair bilgisi olmayan kişiler yayınlandığı dönemde revaç bulan bu ansiklopedileri okuduğunda nötr bir bilgi kaynağı olarak görebilmiştir ki İslâm Ansiklopedisi hâlen önemini koruyan ve istifade edilen bir kaynak hüviyeti teşkil etmektedir. Burada savunduğumuz şey 'müsteşrik yazdıysa çevrilmesin' veya 'sansürlensin' anlayışı değil o bilgiyi tashih ederek, te'lif olunarak ya da kendi teorik çerçevesiyle birlikte sunarak vermek olmalıdır. Bu ansiklopedide müslüman yazar bulunmamaktadır. Tercüme edildiğinde de müslüman ve alanında uzman yazarlarca düzeltilmesi gereken bu çok mühim madde herhangi bir işleme tabi tutulmamıştır. Zaten işlem gören diğer maddelerin de değerlendirmesi yazarlarıyla birlikte çalışmamızda yer almaktadır.

Son olarak dönemin Millî Eğitim Bakanlığı'nca tercüme ettirilen bu ansiklopedide 'Abu bekir, Aişa vb.' ifadelere yer verilmesi yerleşik Türkçe formundan kopmaktadır. Onun yerine 'Ebû Bekir, Âişe veya Ayşe' denilmesi daha yerinde olurdu.

Meydan Larousse Ansiklopedisi'nin Muhammed maddesinin yazarı İsmail Erünsal'dır. Orjinali olan Grand Larousse Encyclopédique'de Muhammed maddesi bulunmaktadır. Ancak bu ansiklopedinin genel uygulaması olarak İslâm ve Türklerle ilgili her madde tercüme edilmeyip te'lif edilme yoluna gidildiği için İsmail Erünsal tarafından kaleme alınmıştır.[1091]

Metinde bibliyografik bilgilere, her bir madde özelinde sistematik biçimde yer verilmemiş; bunun yerine söz konusu bilgiler, cildin arka sayfalarında bulunan bölümde bazı maddelere ilişkin kaynakçalarla birlikte sunulmuştur. Ayrıca madde boyunca Hz. Peygamberden 'Hz. Muhammed' şeklinde söz edilmiştir.

Altı sayfadan ve 5200 kelimeden meydana gelmektedir. Bu altı sayfanın iki sayfasının içerisinde 24 tane minyatür yer almaktadır. Yalnız minyatürlerde Hz. Muhammed'in (s.a.v) ve hanımlarının yüzü beyaz renk ile kapalı şekilde; Cebrail meleğinin ise yüzü açık şekildedir. Bu minyatürler 'Amine'nin oğlunu emzirmesi', 'Hz. Muhammed, Amine Hatun ve Kureyş büyükleri', Annesi Amine Hatun ve melekler', 'Hatice'ye ilk vahyi anlatışı', 'Hz. Muhammed Hira Dağı'nda', 'Hatice ile evlenmesi', 'Hz. Muhammed Ebû Cehil'in gönderdiği üç casusla

[1091] İsmail Erünsal, "Doktora tezi" (Görüşmeci: Ayşenur Şimşek Ergül, Mail yolu, Görüşme 28 Mart 2026).

Ebubekir ve Ali yanında konuşurken', 'kızı Fatıma, damadı Ali namaz kılarken', 'Hz. Muhammed hastalığı sırasında Ayşe ile', 'Hz. Muhammed'in mübarek cesedi etrafında ağlaşan yakınları' gibi birçok anını göstermektedir.[1092]

Bunlar dışında metin kenarlarında da bazı fotoğraflara yer verilmiştir: Topkapı Sarayı Müzesi'nde yer alan 'Hz. Muhammed'in kılıç ve yayı', 'Ayak izi', 'mektubu' ve 'Hz. Muhammed Burak üzerinde' şeklindedir.[1093]

Ansiklopedide herhangi bir yan başlığa yer verilmemiştir.

Metin "*İslâm Peygamberi (Mekke 571- Medine 632). Kur'an'a göre, gönderilen peygamberlerin sonuncusudur (hatem-ün-nebiyyîn) [Ahzab suresi, 40].*" şeklinde bir girişle başlamaktadır.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) soyu, çocukluk dönemi, ailesi ve gençlik yıllarındaki önemli yaşam olayları ifade edilmiştir. Hz. Peygamberin anne ve babasını erken yaşta kaybetmesi üzerine dedesi ve amcası tarafından himaye edildiği, ayrıca ilk gençlik yıllarında ticari seferler ile askeri faaliyetlere katıldığı tarihleriyle beraber kaydedilmiştir.[1094]

Hz. Muhammed'in (s.a.v) Hz. Hatice ile evliliği ve onun hediye ettiği Zeyd b. Harise adlı köleyi azat ederek evlatlık edinmesi; ailevi sorumlulukları, amcasının maddi durumu sebebiyle onun oğlu Ali'yi yanına alması ve ticari hayatındaki dürüstlüğü sayesinde toplumda kazandığı saygınlık ayrıntılarıyla ifade edilmiştir. Kâbe hakemliği olayında sergilediği uzlaştırıcı tavırla kabileler arası bir çatışmayı önlediği ve 'el-Emin' sıfatıyla mühürlenen güvenilirliğinin pekiştiği teferruatlı bir şekilde belirtilmiştir.

Yazar Hz. Peygamberin ilk vahiyden hemen önceki hâlini '*Hz. Muhammed'in biyografisini yazanlar, bu sıralarda gerçeği andıran rüyalar görmeğe başladığını, bazen kayalardan ve ağaçlardan kendisine adıyla seslenilerek selâmlandığını anlatırlar.'* şeklinde ifade etmektedir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) 610 yılında Hira mağarasındaki itikâf süreci sonunda Cebrail aracılığıyla ilk vahyi alışı, ilk gönderilen ayetlerin ayrıntıları, sonrasında yaşadığı derin sarsıntının Hz. Hatice ve Varaka bin Nevfel'in tesellileriyle dindiği ifade edilmiştir. 'fetretü'l-vahy' olarak adlandırılan duraklama döneminin muhtelif rivayetleri ve ardından tebliğ emrinin gelmesiyle birlikte, önce yakın akrabalarına ardından Safa Tepesi'nde tüm Mekkelilere yönelik gerçekleştirdiği halka açık davet süreci ve bu süreçte karşılaştığı sert muhalefet kapsamlı bir biçimde belirtilmiştir.[1095]

[1092] İsmail Erünsal, "Muhammed", *Meydan Larousse Ansiklopedisi* (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1990), 8/32.
[1093] Erünsal, "Muhammed", 8/32.
[1094] Erünsal, "Muhammed", 8/32.
[1095] Erünsal, "Muhammed", 8/33.

Fetret döneminden sonra hangi ayetlerin gönderildiği olaylarla beraber nakledilmektedir. İslâmiyet'in ilk yıllarında Ebu Leheb gibi isimlerin şiddetli düşmanlığına ve toplumsal baskılara rağmen; Hz. Hatice, Hz. Ebubekir, Hz. Ali, Hz. Zeyd ve diğer müslüman isimlerin öncülüğünde şekillenen ilk müslüman topluluğunun oluşum aşamaları akademik bir dille kaydedilmiştir. Fakat yine de bu baskıların kimlere yapıldığı ve nelere yol açtığı da ifade edilmeden geçilmemiştir. İlk olarak Hz. Peygamberin amcası Ebû Talib'e gelerek yeğeninin iddiasından vazgeçirmeye çalıştıkları; çeşitli tekliflerde bulundukları vazgeçiremeyince Hz. Muhammed'e (s.a.v) geldikleri detaylarıyla beraber zikredilmiştir.[1096]

Hz. Muhammed'in (s.a.v) artan baskılar neticesinde tebliğ faaliyetlerini Darülerkam'a taşıdığı, bu süreçte Hz. Ömer gibi nüfuzlu figürlerin İslâm'ı kabulüyle müslümanların toplumsal görünürlük kazandığı ayrıntılı bir biçimde ifade edilmiştir. Müşriklerin bu gelişmelere karşı Haşimoğulları ve müttefiklerine yönelik başlattığı, yıllarca süren ve büyük bir insani drama dönüşen ekonomik-sosyal boykot süreci ile bu ablukanın mucizevi bir şekilde sona erişi metinde kapsamlıca belirtilmiştir.[1097]

Boykotun kalkışından kısa süre sonra Hz. Hatice ve Ebu Talib'in vefatıyla yaşanan 'Hüzün Yılı' ve bu teselli ikliminde gerçekleşen İsra ile Mi'rac hadiselerinin detayları kaydedilmiştir.

Ebu Talib'in vefatı sonrası artan baskılar ve Taif seferinde uğranılan saldırılar neticesinde Hz. Muhammed'in (s.a.v) Mekke'de daralan hareket alanının, dış kabilelerle kurulan temaslar ve Mut'im bin Adi gibi isimlerin sağladığı himaye ile aşılmaya çalışıldığı ifade edilmiştir. Medineli Hazrec ve Evs kabileleriyle Akabe mevkisinde gerçekleştirilen görüşmelerin, sadakat yeminlerinin içeriğinden ve İslâm'ın temel ahlaki esasları üzerine kurulan biatlarla neticelenerek hicretin toplumsal ve siyasi altyapısını oluşturduğu kaydedilmiştir.[1098]

Nihayet Hz. Muhammed'in (s.a.v) Medine'ye hicreti ile birlikte Kûba Mescidi ve Mescid-i Nebevi'nin inşası ve suffa ehline ayrılan bir bölüm ve bunların işlevleri gibi fiziki yapılanmaların yanı sıra, Muhacir ve Ensar arasında kurulan 'Muahat' (kardeşlik) müessesesi ile toplumsal dayanışmanın temellerinin atıldığı ifade edilmiştir. Medine Vesikası adı verilen 47 maddelik ilk yazılı anayasa ile farklı dini ve etnik grupların bir site devleti çatısı altında toplandığı, adaletin merkezileştirildiği ve savunma esaslarının belirlendiği, sosyal bir sigorta

[1096] Erünsal, "Muhammed", 8/34.
[1097] Erünsal, "Muhammed", 8/33.
[1098] Erünsal, "Muhammed", 8/34.

kurulduğu, Yahudilere din hürriyeti tanındığı, son sözün Hz. Peygamber'de olduğu ayrıntılı şekilde belirtilmiştir.[1099]

Ezanın kabulü, kıblenin Kâbe'ye çevrilmesi, oruç, zekât ve bayram namazı gibi temel ibadetlerin bu dönemde sistemleşerek İslâm toplumunun dini kimliğini pekiştirdiği kaydedilmiştir.

Mekkelilerin artan tehditlerine karşı müslümanların savunma pozisyonundan meşru müdafaa safhasına geçiş süreci ayetlerle ve Ebu Süfyan yönetimindeki kervana yönelik harekâtın Bedir Gazası'na dönüşümü ayrıntılarıyla zikredilmiştir. Sayıca üstün olan müşrik ordusuna karşı kazanılan bu ilk askeri başarının, İslâm toplumunun özgüvenini pekiştirdiği ve Medine site devletinin siyasi temellerini sarsılmaz bir hale getirdiği nakledilmiştir.[1100]

Savaşın sonucunda elde edilen zaferin yalnızca askeri bir başarı değil, ilahi bir yardımın tecellisi olduğu yönündeki Kur'an ayetlerinin toplumsal bilinci şekillendirdiği kaydedilmiştir.

Bedir zaferinin ardından Medine'deki Yahudi kabilelerinden Beni Kaynuka ile yaşanan gerginliğin bu grubun şehirden çıkarılmasıyla sonuçlandığı ve Hz. Muhammed'in (s.a.v) çevre kabilelerle stratejik ittifaklar kurarak site devletinin güvenliğini tahkim ettiği ifade edilmiştir. Mekkeli müşriklerin Bedir'in intikamını almak amacıyla Ebu Süfyan önderliğinde başlattıkları ekonomik ve askeri hazırlıkların, Yahudi liderlerle kurulan gizli ittifaklar ve müslüman kervanlarına yönelik saldırılarla tırmandığı dile getirilmiştir.

Mekke ordusunun 3.000 kişilik bir kuvvetle Medine üzerine yürümesi karşısında, Hz. Muhammed'in (s.a.v) başlangıçtaki savunma stratejisinin gençlerin talebiyle meydan savaşına dönüştüğü ve bu kritik süreçte Yahudilerin ittifak şartlarına uymayarak tarafsız kalmayı tercih ettikleri metinde kaydedilmiştir.

Uhud Dağı eteklerinde mevzi alan müslümanların, başlangıçta Hz. Muhammed'in (s.a.v) savaş planı ve arazinin avantajı sayesinde üstünlük sağladığı belirtilmiştir. Mekkelilerin geri çekilmeye başladığı bu aşamada, stratejik tepelere yerleştirilen okçuların emre uymayarak yerlerini terk etmesiyle savaşın gidişatının değiştiği aktarılmıştır.

Meydana gelen bu boşluğu değerlendiren Halid bin Velid'in, süvarileriyle yandan saldırarak müslüman saflarında bir çözülmeye yol açtığı kaydedilmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) öldüğüne dair yayılan asılsız haberin ardından ordunun dağıldığı ve Hz. Muhammed'in (s.a.v) yaralanarak geri çekilmek zorunda kaldığı ifade edilmiştir.[1101]

[1099] Erünsal, "Muhammed", 8/34.
[1100] Erünsal, "Muhammed", 8/35.
[1101] Erünsal, "Muhammed", 8/35.

Mekkelilerin zaferi tam anlamıyla değerlendiremeden geri döndüğü, müslümanların ise Hz. Hamza da dâhil olmak üzere 70 şehit verdiği; ardından Hz. Muhammed'in (s.a.v) düşman hareketlerini takip ettirdiği, gerekli güvenlik önlemlerini aldığı ve şehitlerin defin işlemlerini tamamlayarak Medine'ye döndüğü bildirilmiştir.

Uhud mağlubiyetinin ardından çevre kabilelerin ve Medine'deki bazı grupların müslümanlara karşı tutumlarının sertleştiği kaydedilmiştir. Bu süreçte Hz. Muhammed'e (s.a.v) yönelik suikast girişimi nedeniyle Nadir kabilesinin şehirden çıkarıldığı ve içki yasağının bu dönemde kesinleştiği belirtilmiştir. Hicretin beşinci yılında ise çeşitli kabilelerin birleşerek Medine'yi kuşatma altına aldığı ve şehrin savunulması için stratejik bir hendek kazıldığı ifade edilmiştir.[1102]

On bin kişilik müttefik ordusunun kuşatması karşısında müslümanların büyük bir endişe yaşadığı, ancak hendeğin askeri bir engel olarak başarı sağladığı vurgulanmıştır. Kuşatma sırasında düşmanla iş birliği yapan Kurayza kabilesine yönelik operasyon düzenlendiği ve teslim olanlara kendi hukuklarına göre hükmedildiği aktarılmıştır.

Savaş sonrası ekonomik sıkıntı çeken Mekkelilere Hz. Muhammed (s.a.v) tarafından insani ve maddi yardımlar gönderildiği, bu yolla düşmanlık duygularının yumuşatılmaya çalışıldığı gözlemlenmiştir. Hicretin altıncı yılında, Kabe'yi ziyaret etmek amacıyla silahsız bir şekilde yola çıkıldığı ancak Mekkelilerin bu duruma askeri yığınakla karşılık verdiği bildirilmiştir.

Görüşmelerin tıkanması ve elçi Hz. Osman'ın öldürüldüğüne dair çıkan asılsız haberler üzerine, müslümanların bir ağaç altında sonuna kadar savaşacaklarına dair yemin (Rıdvan Biatı) ettikleri ayetlerle aktarılmıştır. Gerginliğin tırmanması üzerine Mekkelilerin anlaşmaya vardığı ve barışın tesis edilmesi için bir heyet gönderdikleri belgelenmiştir. Neticede Mekkelilerle yapılan Hudeybiye Antlaşması'nın, müslümanlar için 10 yıllık bir barış süreci başlattığı ve başlangıçta aleyhte görünen maddelerin zamanla stratejik bir zafer olduğunun anlaşıldığı ayetlerle kaydedilmiştir.[1103]

Bu dönemde Hayber'in fethedilerek Yahudi kolonilerinin kontrol altına alındığı, ayrıca Bizans, İran ve Habeşistan gibi devlet başkanlarına İslâm'a davet mektuplarının gönderildiği belirtilmiştir.

Hudeybiye antlaşmasının Mekkeliler tarafından bozulması üzerine Hz. Muhammed'in (s.a.v) 10 bin kişilik bir orduyla kan dökmeden Mekke'ye girdiği ve genel af ilan ettiği teferruatlı şekilde zikredilmiştir. Kabe'nin putlardan temizlenmesinin ardından Hevazin

[1102] Erünsal, "Muhammed", 8/35.
[1103] Erünsal, "Muhammed", 8/35.

kabilelerine karşı Huneyn Savaşı'nın kazanıldığı ve bölgedeki putperest inanışların etkisinin kırıldığı vurgulanmıştır.

Hicretin dokuzuncu yılında Arabistan'ın dört bir yanından gelen heyetlerin bağlılık bildirdiği ve devletin vergi sisteminin kurumsallaştığı aktarılmıştır. Bizans tehdidine karşı düzenlenen Tebük Seferi ile İslâm ordusunun sınır boylarında caydırıcılık sağladığı ve bölgedeki kabilelerle yeni anlaşmalar yapıldığı bildirilmiştir.[1104]

Hicretin onuncu yılında Hz. Muhammed'in (s.a.v) kalabalık bir mü'min topluluğuyla Veda Haccı'nı gerçekleştirdiği ve insan haklarını temel alan Vedâ hutbesini irat ettiği kaydedilmiştir. Bu sürecin ardından Medine'de rahatsızlanan Hz. Muhammed'in (s.a.v), namaz kıldırma görevini Hz. Ebubekir'e devrettiği ve 8 Haziran 632 tarihinde vefat ettiği belgelenmiştir.

Bibliyografyada Ahmed Refik, Gazavat-ı Celile-i Peygamberi (İstanbul, 1908); Şehbenderzade Ahmed Hilmi, Tarih-i İslâm (2 c., İstanbul, 1908-1909); Ahmed Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa (İstanbul, 1910-1912); Seyyid Emir Ali, Musavver Tarih-i İslâm, çev. Mehmed Rauf (İstanbul, 1910-1911); Tahir Olgun, Hazreti Muhammed ve Zamanı (İstanbul, 1911); Lütfullah Ahmed, Hayat-ı Hazreti Muhammed (3 c., İstanbul, 1913);İzmirli İsmail Hakkı, Siyer-i Nebeviye (İstanbul, 1913); Mevlâna Şibli - Süleyman Nedvi, İslâm Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul (9 c., İstanbul, 1928); John Devenport, Hazreti Muhammed ve Kur'ân-ı Kerîm, çev. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul, 1928); Remzi Hüseyin, Hazreti Muhammed ve Tababet (İstanbul, 1928); Emile Dermenghem, Hazreti Muhammed'in Hayatı, çev. Reşat Nuri Güntekin (İstanbul, 1930); Ahmet Hamdi Akseki, Peygamberimiz Hazreti Muhammed Aleyhisselâm ve Müslümanlık (İstanbul, 1934); Ebu'l-Hasan Nadvi, Hazreti Peygamberin Yolunda, çev. Hakkı Akın (İstanbul, 1971); Afzalurrahman, Hazreti Muhammed'in Hayatı ve Şahsiyeti, çev. Hasan İzzet - Neşet Çağatay (İstanbul, 1971) gibi birçok araştırmaya yer verilmiştir. 1908 yılından yani Osmanlı Devleti'nin son döneminden 1971 yılına kadar yani Cumhuriyetin uzun bir safhasını içine alacak şekilde eserler taranmış ve yeterli veri elde edilmiştir. Modern dönemin siyer otoritelerinden de fayda sağlama yoluna gidilmiştir. Bunlardan en önemlisi ve derinlikli olanı Muhammed Hamidullah'ın eserleridir. Ayrıca batılı yazarlar da bibliyografyada yer almıştır. Ancak kadim kaynaklar listede yer bulamamıştır.

Metinde; incelediğimiz ansiklopedilerden Diyanet İslâm Ansiklopedisi hariç tüm ansiklopedilerden daha teferruatlı bilgilere yer verilmiş; olaylar hem dini bağlamından hem tarihsel bağlamından koparılmamıştır. Örneğin Hz. Hatice ile Hz. Muhammed'in (s.a.v) evliliği

[1104] Erünsal, "Muhammed", 8/35.

konusunda elçilik vazifesi yapan '[1105]Nüfeyse'den; Hz. Muhammed'e (s.a.v) Hz. Hatice'nin hediye ettiği Zeyd b. Harise'den ayrıca Hz. Peygamberin onu azat ederek evlatlığı yapmasından, Hacerü'l-esved'i yerine koyma işinin detaylarından, müslümanların vahyin yeni geldiği sıralarda Erkam'ın evinde toplanmasından, Medine'ye hicret eden Hz. Peygamberin devesinin nerede çöktüğünden, Medine Vesikası'nın madde sayısından, Hz. Peygamberin Uhud şehitlerinin cenaze namazını oturarak kıldırdığından bu ansiklopedide bahsedilmiştir.

Müellifin, ezvâc-ı tâhirâtın tamamına yeri geldiğinde temas etmesi, ilgili tarihsel kesitin aydınlatılması ve hane halkına dair bilgilerin eksiksiz sunulması bakımından işlevsel bir nitelik taşımaktadır.

Maddede bazı yazarlarda rastladığımız terimlerden ictinap etme durumu yaşanmamıştır. Bilakis en çok dini terim kullanılan ansiklopedidir. Örneğin: tefekkür, istinca, itikaf vd.

Metin içerisinde zikredilen hadis-i şeriflerin kaynakları, ilgili eserin künyesi ve sayfa/bab bilgisiyle birlikte parantez içi atıf sistemiyle belirtilmiştir. Ayrıca tarihi olaylar, Kur'ân-ı Kerîm ayetleriyle temellendirilerek ele alınmış; bu durum açıklayıcı olmuştur.

Ansiklopedinin salt malumat ihtiva etmesi gerektiği ilkesinden hareketle hazırlanan bu eserde, şahsi yorumlara yer verilmeksizin muhtelif rivayetler cem edilmiştir. Bu objektif tutum, maddelerin bilimsel bir yetkinlikle ele alınmasını sağlamış olması açısından bazı subjektif ansiklopedilerden ayrılmaktadır.

Metinde bilgiler yığılmak yerine mantıklı bir tasnif, kronoloji ve sentezle sunulmuştur. Nihayetinde söz konusu madde; kaynak kritiği, terminolojik tutarlılık ve rivayetlerin ihatası bakımından tetkik edildiğinde nitelikli bir çalışma olarak değerlendirilmelidir.

Ana Britannica Ansiklopedisi'nde Muhammed maddesinin yazar bilgisi bulunmamaktadır. Metin iki buçuk sayfadan ve 2517 sözcükten oluşmaktadır. Maddede hem te'lif sorumluluğunun hem de akademik dürüstlüğün gereği olan bibliyografya bulunmamaktadır. Metinde Hz. Peygamberden 'Hz. Muhammed' şeklinde bahsedilmiştir.

Yazar metni başlıklandırmıştır. Bunlar: 'Vahyin başlangıcı', 'Mekke Dönemi', 'Medine Dönemi', 'Mekke'ye Giriş', 'Kur'an'da Hz. Muhammed' şeklindedir.

Metinde Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunulan *Siyer-i Nebî*'de Hz. Muhammed'in (s.a.v) Mi'raç'tan sonra melekleri kabul etmesini betimleyen bir minyatür görülmektedir.

Madde, "*Tam adı Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Abdullah b. Abdülmuttalib b. Hâşim (d. y. 570, Mekke – ö. 8 Haziran 632, Medine), İslâm dinini yayan son peygamber (hâtemü'l-*

[1105] Doğru yazımı Nefise bint Ümeyye şeklindedir. Fakat maddede o şekilde yazıldığı için 'Nüfeyse' denilmiştir.

enbiyâ) ve ortaçağ Arap devletinin kurucusu." ifadesiyle başlamaktadır. Devamında, hicrî takvimde Hz. Muhammed'in (s.a.v) doğum günü olarak kabul edilip Mevlid Kandili şeklinde kutlanan 12 Rebîülevvel tarihinin gerçekte vefat günü olduğu belirtilmektedir. Bu tarihin zamanla doğum tarihi olarak gelenekselleştiği, bu sebeple 12 Rebîülevvel'e rastlayan 20 Nisan 571 tarihinin bazı kaynaklarda doğum tarihi olarak gösterildiği ifade edilmektedir.[1106]

Hz. Peygamberin Kureyş kabilesinin Haşimoğulları koluna mensup olduğu; ailesini küçük yaşlarda kaybettiği ifade edilmiştir. 'Geleneksel inanışa göre' onun sünnetli ve iki kürekkemiği arasında peygamberlik mührü olduğu kaydedilmiştir. Önce dedesi sonra amcası Ebû Talib'in yanında kalarak büyüdüğü; onunla ticari seferlere katıldığı; güvenilir olması dolayısıyla ona el-emîn lakabının verildiği zikredilmektedir.[1107]

Hz. Muhammed'in (s.a.v) gençlik döneminde Ficâr Savaşları sonrasında kurulan Hilfü'l-fudûl topluluğuna katıldığı ve yaklaşık 595 yılında Hz. Hatice ile evlendiği ifade edilmiştir. Bu evlilikten altı çocuğunun dünyaya geldiği, Hz. Fâtıma dışındaki çocuklarının kendisinden önce vefat ettiği ve Hz. Hatice'nin sağ iken başka bir evlilik yapmadığı belirtilmiştir. Metnin devamında şu ifadeler geçmektedir: "*Arap geleneğine göre gereğince, ailenin küçük çocuğu olduğu için babasının ya da büyükbabasının mirasından pay alamayan Hz. Muhammed Hz. Hatice'yle evliliği sayesinde yeteneklerine uygun boyutta ticaretle uğraşabilmek için yeterli sermayeyi de sağlamış oldu."*[1108]

'Vahyin başlangıcı' başlığında cahiliye döneminin ekonomik boyutuna değinilerek Hz. Muhammed'in (s.a.v) özellikle 35 yaşından itibaren kendini toplumdan tecrit ettiği bu sebeple Hira Mağarası'na gittiği ve nihayet 610 yılında Cebrail meleğinin gelerek 'oku' dediği ve Peygamber olduğunu bildirdiği ifade edilmiştir. Bu ilk vahiyden sonra Hz. Muhammed'in (s.a.v) eşi Hz. Hatice'ye gelerek olayı anlattığı, hanımının ise onu teskin ederek amcaoğlu Varaka'ya götürdüğü dercedilmiştir. Varaka'nın, Hz. Muhammed'e (s.a.v) görünen varlığın Hz. Musa'ya vahiy getiren melek olduğunu söylediği; fetretü'l-vahy olarak anılan bir kesintinin ardından vahyin yeniden başlayarak peygamberliğin açıkça tebliğinin emredildiği ifade edilmiştir. Vahyin yaklaşık yirmi yıl sürdüğü, ayetlerin ezberlenip yazıya geçirildiği, nihayetinde Hz. Ebubekir döneminde derlenerek Hz. Osman devrinde mushaf hâline getirildiği belirtilmiştir.[1109]

[1106] "Muhammed", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986), 16/277.
[1107] "Muhammed", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 16/278.
[1108] "Muhammed", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 16/278.
[1109] "Muhammed", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 16/ 278.

Metinde, İslâm'ı ilk kabul eden birçok şahsın isimleri nitelikleriyle birlikte zikredilmiştir. Müslümanların Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın evinde toplandıkları; burada iki rek'at namaz kıldıkları, inen ayetleri okuyup dua ettikleri ifade edilmiştir. Ömer b. Hattab'ın İslâm'a girmesinin ardından ise daha alenî bir şekilde ibadet edilmeye başlandığı kaydedilmiştir.[1110]

"Mekke Dönemi" başlığı altında, vahyin muhtevasına ilişkin genel bir çerçeve sunulmuş; özellikle tevhid inancı ve putperestliğin reddi üzerinde durulmuştur. Bu inanç esaslarının Mekke aristokrasisinin dinî ve sosyo-ekonomik konumunu tehdit ettiği belirtilmiş; bu nedenle söz konusu zümrenin İslâm'a ilk muhalefet eden gruplar arasında yer aldığı, isimleriyle birlikte zikredilmiştir.[1111]

Ayrıca Hz. Muhammed'i (s.a.v) tebliğ faaliyetinden vazgeçirmek amacıyla çeşitli uzlaşma tekliflerinde bulundukları, ancak bu girişimlerden sonuç alamayınca baskı ve zorbalığa başvurdukları da kaydedilmiştir. Müslümanların da bundan payını aldıkları özellikle korumasız olanların çok sıkıntıya maruz kaldıkları belirtilmiştir. Bu meyanda 'boykot' yıllarından söz edilmiştir. Üç yıl süren boykotun ardından 619 yılında Hatice bint Huveylid ve Ebu Talib'in vefatıyla "hüzün yılı"nın yaşandığı; Ebu Leheb'in kabile korumasını kaldırması sonucunda Muhammed'in Mekke'de himayesiz kaldığı, Taif'te destek arayışının ise sonuçsuz kalması üzerine başka bir kabilenin himayesiyle Mekke'ye dönebildiği ifade edilmiştir.[1112]

Boykotun kaldırılmasının ardından Hz. Muhammed'in (s.a.v) hac mevsimlerinde Mekke dışından gelen kabilelere tebliğ faaliyetini yoğunlaştırdığı; Yesrib'den gelenlerin İslâm'ı kabul ederek 621'de Birinci Akabe Biatı'nı, 622'de ise İkinci Akabe Biatı'nı gerçekleştirdikleri; bu süreçte İsra ve Mi'rac olayının vuku bulduğu; artan baskılar üzerine müslümanların hicrete başladığı ve suikast planını bertaraf eden Hz. Peygamberin Ebubekir ile birlikte 622'de Yesrib'e hicret ederek şehrin daha sonra Medine adıyla anılmaya başlandığı ifade edilmiştir.[1113]

'Medine Dönemi' başlığında ise Hicret sonrasında Medine'deki Arap ve Yahudi kabileleri arasındaki siyasî ve toplumsal çekişmelere son vermek amacıyla Hz. Muhammed (s.a.v)'in davet edildiği şu ifadelerle anlatılmıştır: "*Arap kabileleri Hz. Muhammed'e bağlanıp onu Medine'ye davet ederek hem aralarındaki anlaşmazlıklara son vermeyi, hem de Yahudi kabileleri karşısında güçlenmeyi umuyorlardı."*[1114]

[1110] "Muhammed", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 16/ 279.
[1111] "Muhammed", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 16/ 279.
[1112] "Muhammed", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 16/ 279.
[1113] "Muhammed", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 16/ 279.
[1114] "Muhammed", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 16/279.

Medine'de Mescid-i Nebi'nin inşa edildiği, muhacirlerin desteklenmesi için dayanışma mekanizmalarının oluşturulduğu ve Medine Vesikası'nın yürürlüğe konularak siyasî birliğin sağlandığı önemi ile beraber dile getirilmiştir.

Bununla birlikte Yahudi kabileleriyle kurulan ittifakın uzun sürmediği; bazı isimlerin İslâm'ı kabul etmesine rağmen Hz. Muhammed (s.a.v)'in otoritesinin hedef alınmaya başlandığı dile getirilmiştir. Ayrıca Medine'deki ilk evliliği olan Hz. Âişe ile olan izdivaçları da beliritilmiştir.

Hicret sonrasında Mekkeli müşriklerle ilişkilerin silahlı çatışma boyutuna ulaştığı, savaş izni veren ayetlerin inmesiyle Hz. Muhammed (s.a.v)'in seriyyeler düzenlediği ve 624'te gerçekleşen Bedir Savaşı'nda müslümanların ilk büyük askerî başarılarını kazandığı ifade edilmiştir. Bu gelişmelerin ardından Medine'deki bazı Yahudi kabileleriyle gerilimin arttığı, Beni Kaynuka Gazvesi ile başlayan sürecin Benî Nadir'in sürgünü ve 627'deki Hendek Savaşı sonrasında Benî Kurayza'nın etkisiz hâle getirilmesiyle devam ettiği; 625 tarihli Uhud Savaşı'nda ise müslümanların kesin bir üstünlük sağlayamadığı kaydedilmiştir.[1115]

Aynı dönemde vahyin içeriğinin toplumsal ve hukukî düzenlemeler yönünde geliştiği, kıblenin Mescid-i Aksa'dan Kâbe'ye çevrildiği, oruç, zekât ve bayram ibadetlerinin farz kılındığı, miras ve esir hukukunun düzenlendiği, içki ve kumarın yasaklandığı ve tesettüre ilişkin hükümlerin getirildiği ifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed (s.a.v)'in aile hayatına (evliliklerine ve İfk Hadisesi'ne) ve Medine toplumunun sosyal yapılanmasına ilişkin önemli gelişmeler yaşanmış olduğu serdedilmiştir.

Mekke'ye giriş başlığında Hudeybiye Antlaşması'nın öncesi ve sonrası; sebepleri ve sonuçlarıyla ifade edilmiştir.

Hudeybiye Antlaşması ile çatışmalara ara verildiği ve müslümanların bir yıl sonra Kâbe'yi ziyaret etmelerinin kararlaştırıldığı, bu sürecin Fetih Suresi'nde "fetih" olarak nitelendirildiği belirtilmiştir. Oluşan barış ortamında Hz. Muhammed (s.a.v)'in tebliğ faaliyetlerini genişlettiği; Bizans İmparatorluğu, Sasani İmparatorluğu ve Aksum Krallığı gibi siyasî otoritelere davet mektupları gönderdiği, Hayber'in fethedilmesiyle kuzey ticaret yolunun güvence altına alındığı ve 629'da umre ziyaretinin gerçekleştirildiği ifade edilmiştir.[1116]

Antlaşmanın ihlali üzerine 630 yılında Mekke'nin fethedildiği, genel af ilan edildiği ve şehrin putlardan arındırıldığı; artık Hz. Peygamberin askeri açıdan Arabistan'ın en güçlü önderi olduğu ifade edilmiştir. Ardından Huneyn Savaşı ve Tebük Seferi ile askerî ve siyasî hâkimiyetin pekiştirildiği kaydedilmiştir. Bu süreçte Arap kabilelerinin heyetler hâlinde İslâm'ı

[1115] "Muhammed", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 16/279.
[1116] "Muhammed", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 16/280.

kabul ettikleri, hac ibadetinin farz kılındığı, 632'de gerçekleştirilen Veda Haccı sırasında detaylarıyla beraber evrensel nitelikte ilkelerin vurgulandığı ve Maide Suresi 3. ayetin nüzulüyle dinin kemale erdiğinin bildirildiği belirtilmiştir.

Son olarak 'Kur'an'da Hz. Muhammed' başlığında ise Hz. Peygamberin vasıfları sure isimleri ve âyet numaralarına yer verilerek aktarılmıştır. Örneğin: 'mü'minler onu izlemekle, ona itaat etmekle ve onun buyruklarına uymakla görevlidir (Al-i İmran 32, Nisa 80)' şeklindedir.[1117]

Metin, genel itibariyle İslâm tarihinin umûmî kaynaklarıyla uyum arz etmektedir. Bununla birlikte bazı bölümlerde muhtelif rivayetlere de yer verilmiştir. Nitekim incelenen ansiklopedilerde nadiren karşılaşılan fetretü'l-vahy döneminin "birkaç aydan üç yıla kadar" sürdüğüne dair rivayetin bu ansiklopedide zikredilmiş olması dikkat çekicidir.

Ayrıca birçok ansiklopedide yer almayan bazı ayrıntılı bilgilere de yer verilmiştir. Örneğin ilk vahyin gelişi sırasında yaşadığı sarsıntı sebebiyle Hz. Hatice'nin, eşi Hz. Muhammed'i (s.a.v) amcasının oğlu Varaka b. Nevfel'e götürmesi ve Varaka'nın bazı vasıflarının madde metnine ilave edilmesi, ilk müslümanların Erkam'ın evinde toplanması ve bazı ibadetlerin yapılması, ilk müslümanlardan birçok ismin zikredilmesi, Cahiliye döneminin bazı özelliklerinin sıralanması bu tür detaylara örnek teşkil etmektedir. Ayrıca neredeyse hiçbir kaynakta yer verilmeyen Hz. Hatice dışındaki tüm eşlerden zamanına dikkat edilerek yer verilmiş olması bu metnin ayırıcı özelliklerinden biri olabilir.

Metinde kronolojik tertibe riayet edilmiş olup, olay ve süreçler tarihsel bütünlük içerisinde ele alınmıştır. Ayrıca başlıklandırma yöntemine başvurulması, yoğun bilgi içeriğinin sistematik biçimde tasnif edilmesine ve konuların daha anlaşılır şekilde ayrıştırılmasına imkân sağlamaktadır. Söz konusu başlıklardan "Kur'an'da Hz. Muhammed" kısmı, özgün bir nitelik taşıması ve İslâm tarihi kaynaklarında yer alan bilgileri destekleyici mahiyette olması bakımından isabetli ve yerinde bir tercih olarak değerlendirilebilir.

Metinde, bazı ansiklopedilerde rastlanan belirli kavramlardan bilinçli biçimde kaçınma eğiliminin burada söz konusu olmadığı görülmektedir. Nitekim "putperest Arap kabileleri" gibi literatürde yerleşik bazı ifadeler, yer yer kullanılabilmiştir.

Ayrıca metinde vahiy olgusunu dışlayan yahut oryantalist yaklaşımlara yakın duran indirgemeci bir tutum sergilenmemiş; konu, klasik İslâm tarihi kaynaklarıyla genel olarak uyumlu bir perspektif çerçevesinde ele alınmıştır.

[1117] "Muhammed", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 16/280.

Hz. Peygamberin (s.a.v) diğer vasıfları metinde zikredilmiş olmakla birlikte, onu "*Ortaçağ Arap devletinin kurucusu*" şeklinde nitelendirmek isabetli bir yaklaşım değildir. Burada eleştiri, şahsiyetinin bütünüyle siyasete indirgenmiş olduğu iddiasına dayanmamaktadır; zira metinde farklı nitelendirmelere de yer verilmiştir. Ancak söz konusu ifadede yer alan "Ortaçağ", "Arap" ve "devletin kurucusu" şeklindeki üç unsur da kavramsal ve tarihsel bakımdan problemli görünmektedir.

Özellikle "Arap" ibaresi etnik bir vurgu taşımakta olup, Hz. Peygamberin (s.a.v) risaletinin evrensel mahiyetini gölgeleyebilecek niteliktedir. Oysa İslâm inancına göre Hz. Peygamber (s.a.v) yalnızca Araplara değil, bütün insanlığa gönderilmiş evrensel bir peygamberdir. Bu sebeple, söz konusu tanımlamanın indirgemeci çağrışımlar içerdiği söylenebilir.

Metinde yer alan "*...Hz. Muhammed'in Hz. Hatice ile evliliği sayesinde yeteneklerine uygun ölçekte ticaret yapabilmek için yeterli sermayeyi sağlamış olduğu*" yönündeki ifade, söz konusu evliliği ekonomik bir imkân teminine indirgeme riskini barındıran bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Bu tür bir formülasyon, evliliğin çok boyutlu tarihî ve şahsî arka planını göz ardı ederek meseleyi salt maddî sermaye çerçevesinde açıklama eğilimi taşıması açısından yanlıştır.

Nitekim kaynaklarda, evlilik teklifinin bizzat Hz. Hatice'den geldiği belirtilmektedir. Bu durum, ilişkinin yalnızca ekonomik saiklerle izah edilemeyeceğini göstermektedir. Dolayısıyla ilgili ifadenin, tarihsel bağlamı daraltan bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

Cumhuriyet Ansiklopedisi'nde Muhammed maddesi iki sayfa ve 1898 sözcükten meydana gelmektedir. Yazarı ve hem te'lif sorumluluğunun hem de akademik dürüstlüğün gereği olan bibliyografyası bulunmamaktadır. Cildin başında yazı kurulu heyetine yer verilmiştir. Maddede İstanbul Türk ve İslâm Sanatları Müzesi'nden alınan 'Cebrail'in Medine Camii'nde Hz. Muhammed'i ziyaretini canlandıran bir minyatüre' yer verilmiştir. Minyatürde Hz. Peygamberin yüzü beyaz renk olarak yapılmış, gösterilmemiştir.

Maddede Hz. Muhammed (s.a.v) için 'Hazreti Muhammed', 'Peygamber' kavramları kullanılmıştır.

Madde 'Peygamber oluşu', 'Medine'ye hicret', 'İslâm devletinin kuruluşu', 'Bedir, Uhud ve Hendek Savaşları', 'Mekke'nin fethi', 'Bizanslılara karşı' ve 'Veda haccı' bölümlerinden oluşturulmuştur.

'(571-632) İslâm dininin Peygamberi' şeklinde maddeye giriş yapılmıştır. Hz. Muhammed (s.a.v)'in neseb bilgisinden, 'ağır koşullarda' geçen çocukluk hayatından ve ailesinden bahsedilmiştir. Çok güvenilir bir kimse olması hasebiyle Muhammedü'l-emîn

denilmesi, amcası Ebû Talib ile yaptığı ticaretleri ve Hz. Hatice ile olan evliliğine dair kısa bilgiler nakledilmiştir. Onun içinde bulunduğu toplumun çözülmüşlüğünün ızdırabını yaşadığı ve bu sebeplerle Hira Dağı'na giderek düşüncelere daldığı belirtilmiştir.[1118]

Peygamber oluşu' başlığı altında, ilk vahyin Cebrâil adlı melek tarafından getirildiği; 'İkra' hitabıyla başlayan sûrenin ilk âyetleri olduğu ve bu âyetlerin anlamlarıyla birlikte aktarıldığı belirtilmiştir. Olayın meydana getirdiği ilk şaşkınlık ve sarsıntı üzerine Hz. Peygamberin derhâl evine dönerek durumu eşi Hz. Hatice'ye anlattığı; Hz. Hatice'nin de hemen İslâm'ı kabul ettiği ve ilk müslümanlar arasında yer aldığı diğer ilk mü'minlerle birlikte zikredilmiştir. Rasûlullah'ın tebliğ faaliyetini ilk üç yıl gizli olarak sürdürdüğü, bu dönemde vahyin üç yıl süreyle kesintiye uğradığı ve akabinde İslâm'ı açıktan tebliğ etmeye başladığı ifade edilmektedir. Bu süreçte müslümanların çeşitli baskı ve eziyetlere maruz kalarak ciddi sıkıntılar yaşadıkları belirtilmekte; olaylar müşrikler cephesinden de değerlendirilerek ele alınmaktadır. Nitekim müşriklerin, nüfuz kaybı yaşama endişesi ve ekonomik çıkarlarını yitirme korkusu sebebiyle söz konusu tutumu benimsedikleri vurgulanmaktadır.[1119]

Hz. Peygamberin gayretleri sebebiyle İslâm'ın yayılmaya devam ettiği fakat işkencelerin çoğalması neticesinde kimi müslümanların Habeşistan'a göçtüğü nakledilmiştir. Bu süreçte, Mekke'de bulunan müslümanların üç yıl süreyle ablukaya alınarak boykota tâbi tutuldukları ve dış dünya ile irtibatlarının büyük ölçüde kesildiği ifade edilmektedir. Söz konusu gelişmelerin ardından Hz. Peygamberin Mi'râc hadisesini yaşadığı; bu bağlamda Mekke'den Mescid-i Aksâ'ya yolculuk gerçekleştirdiği belirtilmektedir. Müşriklerin ise bu olaya karşılık Hz. Peygamberi delilik ve yalancılıkla itham ettikleri aktarılmaktadır.[1120]

'Medine'ye hicret' başlığında '*Müslümanlığın Mekke'de yayılmasının imkânsız denecek kadar güç olduğunu gören Peygamberi*n önce Tâif'e yöneldiği; ancak burada olumsuz ve düşmanca bir tutumla karşılaştığı ifade edilmiştir. Bunun ardından Medine'den gelen bazı kabile temsilcileriyle anlaşarak müslümanların aşamalı biçimde Medine'ye hicret etmelerini sağladığı; kendisinin de Ebu Bekir ile birlikte gizlice yola çıktığı belirtilmiştir. Kureyş'in suikast planına rağmen Sevr Mağarası'nda bir süre gizlendikten sonra 20 Eylül 622 tarihinde Kuba'ya ulaştığı ve burada ilk mescidin inşa edildiği dile getirilmiştir. Hicretin, İslâm tarihinde bir dönüm noktası teşkil ettiği ve müslümanlar tarafından takvimin başlangıcı olarak kabul edildiği de vurgulanmıştır.[1121]

[1118] "Muhammed", *Cumhuriyet Ansiklopedisi* (İstanbul: Arkın Kitabevi, 1968), 8/2394-2396.
[1119] "Muhammed", (Cumhuriyet Ansiklopedisi), 8/2394.
[1120] "Muhammed", (Cumhuriyet Ansiklopedisi), 8/2395.
[1121] "Muhammed", (Cumhuriyet Ansiklopedisi), 8/2395.

‘İslâm Devleti’nin kuruluşu’ başlığında Hz. Muhammed’in (s.a.v) Medine’ye varmasının ardından ilk olarak bir mescid inşa ettirdiği; bu mekânın yalnızca ibadet yeri olarak değil, aynı zamanda idarî, siyasî ve askerî kararların alındığı bir merkez işlevi gördüğü ifade edilmiştir. İslâm’ın esaslarının burada öğretildiği, kabile düzeninden İslâmî esaslara dayalı yeni bir toplumsal yapıya geçişin hedeflendiği ve bu doğrultuda siyasî bir teşkilatlanmaya gidildiği belirtilmiştir. Bu çerçevede İslâm devletinin temellerinin atıldığı, Hz. Muhammed’in (s.a.v) hem peygamber hem de devlet başkanı sıfatıyla elçiler gönderdiği, idarî görevliler tayin ettiği ve askerî faaliyetleri bizzat sevk ve idare ettiği dile getirilmiştir.[1122]

‘Bedir, Uhud ve Hendek Savaşları’ başlığında bu savaşlar kısaca nedenleri, asker sayıları, yeri, zamanı ve sonuçları açısından ele alınmıştır. Hendek Savaşı’nın ardından birçok kabilenin İslâm’ı benimsediği; hicretin 6. yılında Mekkelilerle Hudeybiye Antlaşması’nın imzalandığı ve bunun Hz. Muhammed’in (s.a.v) siyasî gücünün tanınması anlamına geldiği ifade edilmiştir. Hicretin 8. yılında Mekke’nin kansız biçimde fethedildiği, genel af ilan edildiği ve Kâbe’nin putlardan temizlendiği ardından Huneyn’de elde edilen zafer ve Taif’in İslâm’ı kabulüyle İslâm’ın bölgedeki hâkimiyetinin pekiştiği belirtilmiştir.[1123]

Hz. Muhammed’in (s.a.v) hicretin 7. yılında Bizans’a bağlı Mûte üzerine gönderdiği kuvvetin başarısız olduğu; ancak Mekke’nin fethi ve Huneyn zaferinin ardından kuzeye yeniden yönelerek hicretin 9. yılında Tebük Seferi’ni gerçekleştirdiği ifade edilmiştir. Bizans ordusuyla doğrudan bir çatışma yaşanmaksızın seferin tamamlandığı ve bu süreç sonunda İslâm devletinin hâkimiyet alanının önemli ölçüde genişlediği belirtilmiştir.[1124]

Hicretin 10. yılında (632) Hz. Muhammed’in (s.a.v) kalabalık bir toplulukla hac ibadetini yerine getirdiği, Arafat’ta İslâm’ın temel esasları ve toplumsal düzenlemeler gibi birçok konuyu içeren Vedâ hutbesini irad ettiği, bu haccın “Veda Haccı” olarak anıldığı ifade edilmiştir. Dönüşünden kısa süre sonra Hz. Âişe’nin yanında vefat ettiği, defnedildiği yerin daha sonra Ravza-i Mutahhara olarak adlandırıldığı ve yerine Ebu Bekir’in halife seçildiği; ayrıca erkek çocuklarının küçük yaşta vefat ettiği, soyunun ise kızı Fâtıma aracılığıyla devam ettiği belirtilmiştir.[1125]

Bazı ansiklopedilerde rastlanan “İslâm dininin kurucusu” ifadesi yerine, daha isabetli bir terminoloji tercih edilerek “İslâm dininin Peygamberi” şeklinde bir nitelendirmeyle giriş yapılmıştır.

[1122] “Muhammed”, (Cumhuriyet Ansiklopedisi), 8/2395.
[1123] “Muhammed”, (Cumhuriyet Ansiklopedisi), 8/2395.
[1124] “Muhammed”, (Cumhuriyet Ansiklopedisi), 8/2396.
[1125] “Muhammed”, (Cumhuriyet Ansiklopedisi), 8/2396.

Metinde ilk defa zikredilen şahısların isimleriyle birlikte doğum ve vefat tarihlerine yer verilmiş olması, biyografik çerçevenin belirginleştirilmesi açısından dikkat çekicidir. Ayrıca birçok ansiklopedide rastlanmayan bazı ayrıntılara temas edilmesi, eserin kapsamını genişleten bir unsur olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte Medine Sözleşmesi ve "Hüzün Yılı" gibi tarihsel açıdan önem arz eden bazı hadiselerin ele alınmamış olması önemli bir eksikliktir. Metinde farklı rivayetlere veya yorumlara yer verilmemiş, olaylar tek bir anlatı çizgisi içinde sunulmuştur. Verilerin kronolojik bütünlük içerisinde aktarılması metnin takip edilebilirliğini artırmakta; dinî terminolojinin kullanılmasından kaçınılmaması ve vahiy/ilâhî boyutu dışlayan bir anlatı tonunun tercih edilmemesi ise metnin geleneksel siyer perspektifiyle kaleme alındığını göstermektedir. Metnin başlıklar altında tasnif edilerek sunulmuş olması, yapısal açıdan önemli bir özellik olarak değerlendirilmelidir.

Metinde, genel siyer kaynaklarıyla uyumlu ve onlarla paralellik arz eden bilgilere yer verilmiştir. Bu yönüyle, oryantalist literatüre yaklaşan ya da onu çağrıştıran bir perspektif sergilememekte ve okuyucuyla sıhhatli bilgiler paylaşmaktadır.

Walt Disney 'İlk Ansiklopedim' Ansiklopedisi'nde Hz. Muhammed (s.a.v) maddesinin yazarı ve tercüme edeni bulunmamaktadır. Maddede hem te'lif sorumluluğunun hem de akademik dürüstlüğün gereği olan bibliyografya bulunmamaktadır. Metin bir sayfadan oluşmaktadır. Eserin maddelerinin çoğunluğu ikinci bir sayfaya geçmemiştir. Çocuk ansiklopedisi olması hasebiyle yazılar büyük ve sayfalar resimlidir. 143 sözcükten oluşmaktadır. Hz. Peygamberden 'Hz. Muhammed' şeklinde bahsedilmiştir.

Maddenin hemen üzerinde yer alan fotoğraf tarihî ve savaş temalı bir illüstrasyon niteliğindedir. Resimde atlı savaşçılar tasvir edilmiş; en önde beyaz bir at üzerinde ilerleyen bir süvari; elinde bir kılıç yukarı doğru kaldırılmış durumdadır. Süvari bir kalkan taşımakta ve başında sarık benzeri bir başlık bulunmaktadır. Yanında koyu renkli bir at üzerinde başka bir süvari yer almaktadır. O da zırh ve miğfer benzeri başlıkla betimlenmiştir.[1126]

Sahne hareketli bir kompozisyona sahip: Atlar ileri doğru şahlanır gibi betimlenmiş, savaşçıların kılıçları havada, yüz ifadeleri ise kararlı gözükmektedir. Arka planda çöle benzeyen açık sarı bir zemin kullanılmıştır. Savaş izlenimi vermek maksatlı alıntılan bu görsel gerçek bir fotoğraf değildir. Çizimin yanında yer alan yazıda ise "*İslâm dini Arabistan 'dan sonra İslâm ordularının fetihleriyle bütün Ortadoğu'ya ve Kuzey Afrika'ya yayıldı. Bu dönemde İslâm'ın etkisi batıda İspanya'ya, doğuda Asya içlerine kadar ulaştı*" denilmektedir.[1127]

[1126] "Muhammed", *Walt Disney İlk Ansiklopedim Ansiklopedisi* (İstanbul: Adam Yayınları, 1992), 12/7.
[1127] "Muhammed", (Walt Disney İlk Ansiklopedim Ansiklopedisi), 12/7.

Madde "*Hz. Muhammed (570?- 632), İslâm dininin kurucusudur*" şeklinde başlamaktadır. Müslüman inancına göre Hz. Muhammed'in (s.a.v) Allah'ın elçisi ve son peygamber olduğu belirtilerek Hz. Peygamberin Mekke şehrinde dünyaya geldiği bildirilmektedir. Kırk yaşına ulaştığında ilk vahyi aldığı, üç yıl sonrasında ise peygamberliğini açıkça ilan ettiği ifade edilmektedir. Söz konusu vahiylerin daha sonra bir araya getirilerek Kur'an adı altında toplandığı belirtilmektedir. Bu metnin İslâm dininin temel hükümlerini ihtiva ettiği ifade edilmektedir.[1128]

İlk dönemlerde Mekke toplumunun önemli bir kısmının onun peygamberliğini kabul etmediği aktarılmaktadır. Bunun üzerine 622 yılında az sayıdaki inananla birlikte Medine'ye göç ettiği, bu olayın İslâm tarihinde "Hicret" olarak adlandırıldığı dile getirilmektedir. Hicret sonrasında Mekkelilerle çeşitli mücadelelerin yaşandığı ve nihayet 630 yılında Mekke'nin teslim olduğu belirtilmektedir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) 632 yılında gerçekleştirdiği hac esnasında İslâm'ın temel esaslarını özetleyen Vedâ hutbesini irad ettiği ifade edilmekte, aynı yıl vefat ettiği kaydedilmektedir. Onun vefatının ardından İslâm dininin kısa süre içerisinde geniş bir coğrafyaya yayıldığı dile getirilmektedir.[1129]

Doğrudan çocuklara yönelik olan bu ansiklopedide yer alan maddenin üzerinde yer alan resim açık bir subliminal mesaj içermektedir: "İslâm kılıçla yayılmıştır.; İslâm savaş dinidir.; Hz. Muhammed (s.a.v) savaş Peygamberidir." Zaten görselin yanında yer alan yazıda İslâm'ın yayılmasına yönelik bir cümlenin bu fotoğrafla özdeşleştirilmesi bunu zahiren ifade etmektedir. Burada illüstrasyona yönelik olarak şunları söylemeliyiz:

İslâm'ın yayılması sadece askeri fetihlerle açıklanamaz. Bu noktada Allah (c.c.) "S*ize karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın, fakat aşırılığa sapmayın; Allah aşırılığa sapanları sevmez."*[1130] buyurmaktadır. Muhammed maddesine doğrudan böyle bir savaş görselinin konması isabetli değildir. İslâm'da ve Hz. Peygamberin uygulamalarında savaş amaç değil araç konumunda olmuştur. Onun herhangi bir kimseyi kılıçla müslüman yaptığı vaki değildir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatına genel olarak bakıldığında da gazvelerin sayısı, süresi ve ölenler bellidir. Düşman saflarından toplam 250 dolaylarında bir ölüm gerçekleşmiştir ki bu diğer savaşlarla kıyaslandığında minimum bir sayıya tekabül etmektedir.[1131] Oryantalist T. W. Arnold İslâm'ın Tebliğ Tarihi (*The Preaching of İslâm A History of the Propagation of the*

[1128] "Muhammed", Walt Disney İlk Ansiklopedim Ansiklopedisi), 12/7.
[1129] "Muhammed", Walt Disney İlk Ansiklopedim Ansiklopedisi), 12/7.
[1130] el-Bakara 2/190.
[1131] Abdurrahim Arslan, "İslâm'da Savaş ve Savaş Ahlâkı", ed. Prof. Dr. Andrii Grytsenko - Merve Kıdıryüz, *II. Uluslararası Savaş Çalışmaları Sempozyumu,* (Ankara: İKSAD Yayınları, 2022), 200.

Müslim Faith) adlı hacimli kitabında Hz. Muhammed'i (s.a.v) tebliğci olarak ele aldıktan sonra sırayla İslâm'ın Batı Hristiyanları arasında yayılımı, Afrika, İspanya, Türklerin hakimiyetindeki Avrupa, İran ve Orta Asya, Moğollar ve Tatarlar, Hindistan, Çin ve Malay Takımadalarında yayılışını incelemiştir. Arnold nihayetinde 'İslâm kılıçla yayılmamıştır' sonucuna ulaşmış; bunu defaatle dile getirmiştir. [1132] Örneğin Malay Takımadalarında bulunan müslümanların yerli halka İslâm'ı tebliğ etmeleri anlatılırken "*İslâm inancının yayılması adına barışçı tebliğ gayretlerinin mevcudiyetini gösterecek kadar delil bulunmaktadır: bazen dinî davanın desteklenmesi adına kılıç gerçekten çekilmiş fakat bu tebliğ faaliyetinin ana özelliği, güç ve şiddetten daha ziyade irşad ve ikna olmuştur. Elde edilen olağanüstü başarı, çoğunlukla, dillerini öğrenerek ve tavırları ile âdetlerini benimseyerek…olmuştur. Kendilerini mağrur bir biçimde ayrı tutmak yerine, halk arasında eriyip kaybolmuşlar, bilgi ve medeniyet bakımından üstün durum da oluşlarını dinlerine insan kazanma faaliyetinde kullanmışlar ve dinlerinin hükümleri ile uygulamalarını, cezbetmek istedikleri kimselere uygun hâle getirmek için maharet sergilemişlerdi. Tâcirlerin yanı sıra, çok sayıda profesyonel diyebileceğimiz ilahiyatçılar, vaizler, fıkıhçılar ve hacılar bulunmaktadır. Son yıllarda hacılar, irşad ve tebliğ faaliyeti ile vatandaşları arasında daha iştiyaklı ve tutarlı hayatı canlandırmak ve putperest alışkanlıklar ve inançlardan geriye kalanları temizlemek adına özellikle faal davranmaktadırlar.*" demektedir.[1133]

Dolayısıyla onun peygamberlik misyonunu yalnızca askerî faaliyetler üzerinden temsile yönelmek, biyografik gerçekliği indirgemeci bir perspektifle ele almak anlamına gelir. Özellikle bu dönemde yapılan savaşları sorgulamadan önce savaşı oluşturan süreçteki sosyal, siyasi, ekonomik, dini ve diğer nedenlere odaklanmak zorunludur; yoksa bütüncül bakılmayarak art niyetli bir yaklaşım sergilenmiş olacaktır.

Bazı bölgelerde İslâm tasavvufî hareket öncülerinin ve müridlerinin çalışmalarıyla yayılmıştır. İslâm'ın zorunlu olarak İslâm'a girdirme gibi bir politikası kesinlikle söz konusu olmamıştır. Çünkü; "*Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O hâlde kim tâğutu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir.*"[1134]

Metni de görselle ilgili olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. '*İslâm dininin kurucusudur'* şeklindeki bir giriş cümlesi vahyi dışlayan, İslâm dininin temel anlayışına

[1132] Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi,* çev. Bekir Yıldırım - Cenker İlhan Polat (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2016), 521-544.
[1133] Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, 516-517.
[1134] el-Bakara 2/256.

tamamen aykırı bir anlam ihtiva eden bir cümledir. "Kurucu" kelimesi ise sanki dini kendisi ortaya koymuş, tasarlamış, inşa etmiş gibi bir anlam taşımaktadır. Kişi bu cümleyi gördüğünde sanki İslâm'ın icat edildiği, Hz. Peygamberin de bu dinin mûciti olduğu gibi bir anlam karmaşasına düşecektir. Bu durum batı kaynaklı ansiklopedilerde görülen bir durumdur; fakat Türkiye'de Türkçe'ye tercüme edilmiş bir ansiklopedide yer almaması gereken bir ifade biçimidir. Hz. Peygamberi dinin ilahî kaynağından bağımsız bir özne konumuna yerleştiren anlatım tarzı inanç perspektifi açısından da problemlidir. Biz bu tartışmanın devamını ve detaylarını işinin ehli din eğitimcilerine bırakmayı yeğliyoruz.

Metne geçtiğimizde çok kısa, sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır. Hz. Peygamberin hayatına dair kısaca bilgiler verilmiştir. Olaylar kronolojik olarak serdedilmiştir. Fakat bir çocuğun merak edeceği ve soru sorup cevabını bulamayacağı kısımlar fazlasıyla bulunmaktadır. Örneğin Hz. Peygamber'e insanlar neden inanmamışlardır? Ona gönderilen vahiylerin içeriği nedir? Hz. Peygamber ne söylüyor? Neden Hz. Muhammed (s.a.v) hicret etmiştir? Neden savaşlar yapılmıştır? vd. Çocuklar için olması hasebiyle bu sadeleştirme anlaşılabilir ama sade ve kısa olacak diye de eksik bırakılmamalıdır. Anlatım zenginliği noktasında çok zayıf bırakılmıştır. Çocuklara yönelik olarak hazırlanan herhangi edebî bir tür büyükler tarafından yazıldığı için o kişinin dünya görüşü, fikriyatı muhakkak yazısına yansımaktadır. Çocuk edebiyatı ve ideoloji konusu her zaman güncelliğini koruyan bir tartışma konusudur.[1135]

3.3.2. Hz. Âişe

3.3.2.1.Te'lif Ansiklopedilerde

İnönü Ansiklopedisi'nde Âişe maddesi yaklaşık bir sayfadan ve 725 sözcükten oluşmaktadır. Yazarı belli değildir. Maddede hem te'lif sorumluluğunun hem de akademik dürüstlüğün gereği olan bibliyografya bulunmamaktadır.

Madde şöyle başlamaktadır: *"(613- 678), Muhammed Peygamberin karısı"*. Hz. Âişe'nin ailesinden ve künyesinden kısaca bahsedilmiştir. "*Bir söylentiye göre Muhammed'in ilk karısı bulunan Hatice'nin ölümünden sonra henüz 6 yaşında iken Muhammed ile nikahlanmış ve Hicretten 6-7 ay sonra 9 yaşında iken zifaf olmuştur (623)"* denilmektedir. Hz. Âişe'nin bir çocuk olmasına rağmen Hz. Muhammed'in (s.a.v) sevgisini kazanmasını bildiği fakat Benî Mustalik seferi dönüşü yaşanan olaylar neticesinde onun teveccühünü kaybettiği; fakat gönderilen ayetlerden sonra onun suçsuzluğunun ortaya çıktığı bildirilmiştir.[1136]

[1135] Osman Zahit Şener, Çocuk Edebiyatında Dini, Kültürel ve İdeolojik Aktarım Bağlamında Dini Çocuk Edebiyatı, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2021), 1241.
[1136] "Ayşe", *İnönü Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1950), 4,399.

Müellif Hz. Âişe'nin siyasi olaylardaki tutumuna geçerek şu malumatı kaydetmiştir: *"A. Muhammed'in ölümünde henüz 18 yaşında idi; fakat müslümanların büyük bir çoğunluğu tarafından kutsal (Ümm-ül-mü'minin) ve büyük nüfuzlu bir kişi olarak tanınmıştı; bu yüzden önemli siyasi olaylara karışmış İslâmlar arasında ayrılık ve particilik çıkmasında ve İslâmlığın büyük istila adımlarını durduran iç harplerin başlamasında rol oynamıştır. A. bu faaliyetini hususiyle üçüncü Halife Osman'a karşı muhalefette bulunmakla göstermiş, her vesile ile Osman'ın idare tarzına hücum ederek iktidarı bırakması gerektiğini açıkça söylemekten çekinmemiştir. Osman'a karşı olan ayaklanmada da rolü olduğu söylenir; fakat Osman'ın evi kuşatıldığı zaman (Yevm-üd-dar vakası) A. Medine'de olmayıp, Hac için Mekke'ye gitmiş bulunuyordu; bununla beraber. A. nin bir ihtiyat tedbiri olmak üzere Mekke'ye gitmiş olduğunu söyliyenler de vardır. A. Osman'ın öldürüldüğünü ve Ali'nin halife seçildiğini öğrenince Medine'ye dönmemiş, Ali'yi Osman'ın katli ile suçlandırarak onun kanını dava etmiş. Müslümanları Ali'ye karşı kışkırtmağa başlamış ve bu hususta bir önder rolü oynamıştır. Önceleri Osman'ın hal'i hususunda (katlini istemedikleri muhakkaktır) ellerinden geleni yapan, fakat Ali halife olunca istediklerini elde edemiyeceklerini anladıklarından ondan ayrılan ve bu devrin Ali'den sonra iki büyük kişisi bulunan Talha ve Zübeyr de muhaliflere katılmışlar, sonra bu kuvvetli kişilere Abdullah b. Amir, Sai'd b. As ve Velid b. Ukba gibi birçok tanınmış kimselerin de katılması üzerine, muhalif taraf ağır basmağa başlamış, Ali bu yüzden sarfettiği büyük gayretlere rağmen biat'ından dönen «asilere» karşı Medine'de ancak küçük bir kuvvet toplayabilmişti. Başta A. olmak üzere, Talha ve Zübeyr'in önderliği altında bulunan muhalif taraf, Ali'ye karşı daha esaslı bir mücadeleye girişmek için, Talha ve Abdullah b. Amir'in birçok tarafçısı bulunan Basra'ya hareket etmişler, daha yolda iken, kendilerine katılanlarla mevcutları, 3000'e yükselmişti ki, bu, Ali'ye karşı bir isyan hareketinden başka bir şey değildi."*

Yazar buradan itibaren olayların muhtasarını vermiş ve sonuç olarak '*Ali galip gelerek A. Esir edilmiş…A. her ne kadar Ali'nin yanında kalmak ve düşmanlarına karşı savaşlarında beraberinde bulunmak istemişse de, Ali bu teklifi kabul etmediğinden, onun isteği üzerine Medine'ye dönmek zorunda kalmış ve bu suretle tarihi rolü sona ermiştir. Bununla beraber Hasan (Ali'nin oğlu)'ın ölümünde yeniden meydana çıktığını görüyoruz; onun, Peygamberin yanına gömülmesine engel olmak istemişse de halkın ısrarı ve gösterdiği heyecan üzerine, sonunda buna da razı olmak zorunda kalmıştır*." diyerek hadiseye hitama erdirmiştir.[1137]

Hz. Âişe'nin Hz. Peygamberden 2210 hadis rivayet ettiği, kuvvetli bir zekaya sahip olduğu ve kendisine çeşitli konularda danışıldığı belirtilmiştir.

[1137] "Ayşe", (İnönü Ansiklopedisi), 4/400.

Müellifin, Hz. Âişe'nin hayatını bütüncül bir çerçevede ele almak yerine, ağırlıklı olarak siyasi olaylarla ilişkisi üzerinde durduğu görülmektedir. Bu yaklaşım, biyografik derinlikten ziyade belirli tarihî-siyasal hadiselerin ön plana çıkarılması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca anlatım tarzında taraflı bir tutumun hissedilmektedir.

Metin tahlilinde sadece zikredilen hususlar değil, değinilmeyen noktalar da anlamsal bir derinlik ve perspektif sunmalıdır; bu bağlamda Hz. Âişe'nin biyografisi ele alınırken Hz. Peygamber ile olan evliliğine dair öne çıkan hususların da bahse konu edilmesi akademik bir gerekliliktir. Mevcut anlatıda Hz. Âişe'nin İslâm düşünce tarihindeki merkezi konumunu belirleyen ilmî derinliği ve bu alandaki öncü hizmetleri oldukça muhtasar tutulmuş, buna karşın metnin bütününde siyasi hadiselere gereğinden fazla ağırlık verilmiştir. Oysaki onun İslâm ilim geleneğine sunduğu katkılar, biyografisinin asli unsuru olarak kabul edilmeli ve siyasi müdahalelerle sınırlı kalmayan entelektüel kimliği daha dengeli bir içerik dağılımıyla yansıtılmalıdır.

Hz. Peygamber ile evliliği konusunda Hz. Hatice'nin vefatından sonra ihtilaflı olsa da ilk olarak Hz. Sevde bnt Zem'a ile evlenmiş olması genel kanaate uygun olandır. Üçüncü evlendiği hanımı Hz. Âişe'dir.[1138] Yazar bunu belirtmeli ya da net olarak bilgi vermemelidir. Yine Hz. Âişe konusu anlatılırken kendisinin diğer hanımlardan üstün olduğunu ifade ettiği rivayeti de atlanılmaması gerekenlerden birisidir.[1139]

Nitekim çağdaşları tarafından kendisi hakkında "*İnsanlar arasında en fakih ve en güzel görüşlü olandı."*[1140] denilmesi, onun ilmî birikimini ve otoritesini ortaya koyan önemli rivayetlerden biri olarak değerlendirilmelidir.

Bilhassa '*İslâmlığın büyük istila adımlarını durduran iç harplerin başlamasında rol oynamıştır'* şeklindeki ifade ciddi şekilde problem arz etmektedir. Yazar İslâm fetihlerini ideolojik ve oryantalist bir bakışla sunarak 'istila' ifadesini kullanmakta ve küçümseyici bir tavır almaktadır. Bilimsel bir temelden, nesnellikten ziyade polemik üretmeye hizmet eden bir yaklaşım görünmektedir.

"*Müslümanları Ali'ye karşı kışkırtmağa başlamış ve bu hususta bir önder rolü oynamıştır."* ifadesi objektiflikten uzak olarak değerlendirilmelidir. Hz. Âişe'nin Cemel Vak'ası sürecindeki rolünü sadece bir muhalefet liderliği olarak tanımlamak, dönemin kaynaklarındaki

---

[1138] Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman ez-Zehebî et-Türkmani el-Farıki ed-Dımaşki, *Siyeru Âlami'n-Nübelâ,* nşr. Şuayb el-Arnaut, 3.Baskı (Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 1985), 2/265. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillah b. İshak el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, thk. Âdil b. Yusuf el Azîzî, (Riyad, Dâru'l Vatan, 1998), 3227. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 10/57.

[1139] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n Nübelâ*, 2/147.

[1140] Ebî Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdilberr en-Nemerî, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Âdil Mürşid, (Amman: Dâru'l-A'lâm, 2001), 919. Hamidullah, İslâm Peygamberi, 563.

'ıslah' vurgulu beyanatları dikkate alındığında hatalı bir yaklaşım olarak yorumlanmalıdır. Örneğin; "*Âişe ilerlerken şöyle diyordu: Allahım! müslümanların arasını düzeltmekten başka bir niyetim olmadığını biliyorsun! Müslümanların arasını düzelt!*"[1141]veya mektubunda: "*Zeyd b. Suhan (ö. 36/656) Âişe'nin yanından geldi. Yanında iki mektup vardı. Birisi Âişe'den Ebu Musa'ya diğeri de Âişe' den Kufe halkına hitaben kaleme alınmıştı. Her iki mektup ta da şu ifadeler yer alıyordu: "Rahman Rahim Allah'ın Adıyla! Müslümanların Annesi Âişe'den Abdullah b. Kays el Eş'ari'ye ... Allah'ın selamı üzerine olsun! Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamdüsena ediyorum. İmdi! Osman'ın öldürülmesi olayını biliyorsun. Ben insanlar arasında sulhu tesis etmek için yola çıktım. Taraftarlarına evlerinde oturmaları ve en büyük arzuları olan müslümanların idaresinin düzelmesi vaktine kadar huzuru ve sükûnu tercih edip bu savaşa katılmamaları talimatını ver! Çünkü Osman'ın katilleri cemaatten ayrıldılar /birliğimizi bozdular ve kendilerini helaka sürükleyip/mahvu perişan ettiler*."[1142]

'*Ali galip gelerek A. esir edilmiş'* şeklindeki ifade, tüm metin gibi herhangi bir kaynak gösterilmeksizin aktarılmış olan mesnetsiz bir iddiadır. Yazar hem Hz. Âişe'nin esir edildiğini ifade etmekte hem Hz. Ali'nin isteğiyle Medine'ye döndüğünü kaydetmektedir.[1143] Esir edildi ise bu durum çeşitli soruları beraberinde getirecektir ki bunların cevapları yoktur. Siyer kaynaklarında bu konuda kaydedilen bilgiler bu konuda aydınlatıcı olacaktır: "*Taraflar sükunete erince Ali, Iraklı bir grup kadınla birlikte Âişe'yi Medine'ye gönderdi*."[1144] "*Ali b. Ebû Tâlib, Cemel savaşından sonra Âişe'yi Medine'ye gönderdiği zaman ona 12.000 dirhem verdi*."[1145]

Amre bint Abdurrahman'ın rivayeti ışığında, Hz. Âişe'nin siyasi hadiselerdeki tutumu Kur'anî bir temele dayanmaktadır. O, mü'min gruplar arasında bir çatışma vuku bulduğunda, saldırgan taraf Allah'ın emrine boyun eğinceye dek onlarla mücadele edilmesini ve neticede taraflar arasında adalete dayalı bir uzlaşının sağlanmasını emreden ayetin[1146] hükmü gereğince hareket etmiştir. Dolayısıyla, onun bu süreçteki aktif rolü kişisel bir hırs veya salt siyasi bir hamle değil, dini bir mesuliyetin ifası olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, onu yalnızca siyasi bir figür veya çatışma tarafı gibi göstermek, eylemlerinin arkasındaki hukuki ve ahlaki saikleri göz ardı eden hatalı bir yaklaşım olacaktır.

[1141]İbn-i Hibban, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 431.
[1142] İbn-i Hibban, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 432-433.
[1143] Fayda, "Âişe", 2/201/205.
[1144] İbn-i Hibban, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 434.
[1145] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 703.
[1146] el-Hucurât 49/9.

Hz. Âişe hatalı idi ise bile bunlar anlatıldıktan sonra ettiği tövbe ve pişmanlığı da dile getirilmelidir. Nitekim Cemel Vakıası onu çok üzmüş ve Peygamber hanımlarının evlerinde oturmalarını emreden âyetini[1147] okuduğu zaman başörtüsü ıslanıncaya kadar ağlamıştır.[1148]

Müellifin *"Hasan (Ali'nin oğlu)'ın ölümünde yeniden meydana çıktığını görüyoruz; onun, Peygamberin yanına gömülmesine engel olmak istemişse de halkın ısrarı ve gösterdiği heyecan üzerine, sonunda buna da razı olmak zorunda kalmıştır*." ifadeleri hem üslup açısından problemlidir hem de sıhhat açısından hatalıdır. Öncelikle 'yeniden meydana çıkmak' demek 'sorun yeniden baş gösterdi' anlamındadır. Hz. Âişe ümmehâtü'l-mü'minîn'dir. Onu bu şekilde süreğen bir sorun olarak itham etmek saygı sınırlarını zorlamaktadır ki zaten rivayetlerde görüldüğü üzere Cemel Vakıası'nda onun niyetinin ne olduğu izahtan varestedir. Hz. Âişe'nin, Hz. Hasan'ın Rasûlullah'ın yanına defnolunmasını istemesine engel olması doğru değildir.[1149] Öyle ki rivayetlerde Hz. Hasan kardeşi Hz. Hüseyin'e *"Beni Rasûlullah'ın yanına defnediniz. Kan dökülmesinden korkarsanız, benim yüzümden kan dökmeyiniz. Beni müslümanların kabristanına defnediniz."* isteği hakikattir. Fakat yine aynı Hz. Hasan şu ifadeleri kullanmıştır: *"Ben Âişe'den Rasûlullah'ın yanına defnedilme izni istedim. Bana tamam dedi. Tam olarak bilemiyorum belki bana hayasından dolayı böyle demiştir. Ben vefat edince tekrar ondan izin iste. Öyle zannediyorum ki bir grup seni bundan men edecektir. Eğer böyle yaparlarsa onlarla çatışma" demiştir. Hz. Hüseyin onun vefatından sonra Âişe'ye tekrar gitmiş o da: "Tamam" demiştir.* Farklı bir rivayette*: "Hz. Hüseyin'in silahlarını kuşanıp hizmetkarlarını topladığını, Ebû Hureyre'nin ona uyarıda bulunarak: "Sana Allah'ı ve Kardeşinin vasiyetini hatırlatırım, vallahi bu grup kan dökülmedikçe senin isteğini yerine getirmeyecek" dediğini ve bunu Hüseyin geri dönünceye kadar tekrar ettiğini belirtmektedir.*[1150]Müellif metnin genelinde yaptığı gibi bir olay üzerindeki muhtelif ve zayıf olan rivayetleri elemeye tabi tutmaksızın maddeye almaktadır. Tarihsel verileri nesnel bir perspektifle analiz etmek yerine taraflı yorumlar yapma yolunu tercih etmektedir. Çalışmanın denetlenebilirliği ve akademik şeffaflığını yok eden bibliyografya ve yazarın ismi de zaten ansiklopedinin genel problemlerinden birisidir.

Son olarak belirtilmelidir ki İnönü Ansiklopedisi, birçok İslâmî maddede olduğu gibi (ya da en azından ilgili çevrelerin görüşünü yansıttığı izlenimini verecek biçimde) bu maddeyi de Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan İslâm Ansiklopedisi'nden ihtisar ederek ve çok tepki çekebilecek yerleri tecrit ederek derlemiş görünmektedir. İslâm Ansiklopedisi'ndeki

[1147] el-Ahzâb, 33/33.
[1148] Fayda, "Âişe", 2/201/205.
[1149] Fayda, "Âişe", 2/201/205.
[1150] M. Bahaüddin Varol, *Hz. Hasan* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 170-173.

Âişe tanımında anlatılan rivayetlerin sıralaması ile İnönü Ansiklopedisi'nin metnindeki sıralama aynıdır. İfadelerin çoğunluğu ise ya benzer ya da özdeştir.

İncelediğimiz ansiklopedilerde Hz. Âişe maddesinin hiçbirinde Hz. Hasan ile ilgili bir bilgiye yer verilmezken İslâm Ansiklopedisi'ndeki ifade şöyledir: "*Hasan b. Ali'nin ölümünde Âişe'yi bir kere daha vukuata karışmış görüyoruz; Hasan'ı Peygamberin yanına gömmek istiyorlardı; fakat Âişe kabrin kendi malı olduğunu söyleyerek buna mani oldu. O gün de bir deveye binmişti. Medine halkı kendisine karşı homurdanmağa başlayınca razı oldu."* İnönü Ansiklopedisi'nde: "*Hasan (Ali'nin oğlu)'ın ölümünde yeniden meydana çıktığını görüyoruz; onun, Peygamberin yanına gömülmesine engel olmak istemişse de halkın ısrarı ve gösterdiği heyecan üzerine, sonunda buna da razı olmak zorunda kalmıştır."* denilmektedir.

İslâm Ansiklopedisi'nde: *"...Osman'ın evi kuşatıldığı zaman (yavm al-dâr) Âişa Medine'de değildi; bir ihtiyat tedbiri olarak hacca gitmişti.*" denilmişken; İnönü Ansiklopedisi'nde: "*Osman'ın evi kuşatıldığı zaman (Yevm-üd-dar vakası) A. Medine'de olmayıp, Hac için Mekke'ye gitmiş bulunuyordu; bununla beraber. A. nin bir ihtiyat tedbiri olmak üzere Mekke'ye gitmiş olduğunu söyliyenler de vardır*." denilmektedir.

İslâm Ansiklopedisi'nde: "*Aişa Ali tarafını daha kuvvetli gördüğü için onun yanında kalmağı ve düşmanlarına karşı seferlerine iştirak etmeği teklif etti; fakat Ali bu teklifi red ile gitmesi emrini verdi"* denilmişken İnönü Ansiklopedisi'nde: "*A. , her ne kadar Ali'nin yanında kalmak ve düşmanlarına karşı savaşlarında beraberinde bulunmak istemişse de, Ali bu teklifi kabul etmediğinden, onun isteği üzerine Medine'ye dönmek zorunda kalmıştır."* denilmiştir.

Bu verdiğimiz örnekler dışında maddenin tamamına yakınında birçok örnek daha verilebilir. Maddenin sadece kelimelerini değiştirmek onu özgün kılmamakla beraber burada kelimelerin de birçoğunda bir değişiklik görülmemektedir. Bu bir intihaldir. İnönü Ansiklopedisi burada İslâm Ansiklopedisi'nin bakış açısıyla aynı perspektife sahip olduğunu ispat etmektedir. İnönü Ansiklopedisi İslâm Ansiklopedisi'nin hatasına mahkum olmak istemiştir.

İslâm-Türk Ansiklopedisi'nde Âişe maddesi Ömer Rıza Doğrul tarafından yazılmıştır. Metin 13 sayfa ve 7760 sözcükten meydana gelmektedir. Bibliyografya bulunmamaktadır.

Metin çeşitli başlıklarla tasnif edilmiştir. 'Hz.Âişe'nin isim ve künyesi', 'Tevellüdü ve İslâm gençlik hareketine iştirâki', 'Peygamberimizle izdivaç hayatı', 'Münafıklar ve İfk Hâdisesi', 'Teyemmüm âyetlerinin nüzulü', 'İlâ ve tahyîr vak'ası', 'Peygamberimizin vefatiyle Âişe'nin dulluk hayatı', 'Siyasî hareketlerde Hazret-i Âişe', 'Hazret-i Âişe'nin evsaf ve secayası', 'Hazret-i Âişe'nin tefsir ilmine hizmeti', 'Hazret-i Âişe'nin Kur'an'a hizmeti', 'Hazret-i Âişe'nin Hadis ilmine hizmeti', 'Hazret-i Âişe'nin fıkha hizmeti', 'Hazret-i Âişe'nin

Kelâm ilmine hizmeti', 'Hazret-i Âişe'nin hikmet-i teşria hizmeti', 'Hazret-i Âişenin tarih ve edebiyata hizmeti', 'Hazret-i Âişenin fesahat ve belâgati', 'Hazret-i Âişenin talim ve iftası' şeklindedir.

Başlıkların tamamını özetler mahiyette "*Hazret-i Ebû Bekir-is-Sıddîk'ın kızı ve Hazreti Muhammed Aleyhis-selâm'ın zevcesidir. Asr-ı Saadet'in en bariz ve en mümtaz ilmî simalarından biri olmak, İslâm ilimlerinin temellerini atmağa ve bu ilmî hareketi inkişaf ettirmeğe çalışmak, bundan başka çok mühim siyasî bir hayat yaşamak, bilhassa ilim, ahlâk ve fazilet bakımlarından bir iktida nümunesi teşkil etmek dolayısıyla İslâm tarihinin ilk ve en büyük kadını sayılır."* giriş yapılmıştır.[1151]

Hz. Âişe'nin lakap ve künye bilgisi verildikten sonra onun doğum tarihinin muhtelif olduğu ifade edilmiş ve Hz. Peygamberle evlilik yaşının 17-18 civarı olabileceğinin de muhtemel olduğu dercedilmiştir. Âişe'nin evlilik tarihinin de farklı rivayetlere dayandığı fakat 620 yılının daha çok kabul edilen görüş olduğu ifade edilmiştir. Hz. Peygamber ile olan evliliklerinin gayet sade olduğu, Araplarca uğursuz sayılan Şevval ayında gerçekleştiği, bu ve birçok batıl inancın bu izdivaçta bertaraf edildiği belirtilmiştir.[1152]

Hz. Âişe'nin, Hz. Peygamberin hanesinde yaklaşık dokuz yıl süren bir ilim ve eğitim hayatı yaşadığı; okuma bildiği ve dinî ilimlerde derinleştiği; onun asıl önemininse, Kur'an'ın tefsiri ve İslâmî hükümlerin açıklanmasında gösterdiği ilmî yetkinlik ve Hz. Peygamber'e yakınlığı sayesinde kazandığı yüksek vukûfiyeti olduğu zikredilmiştir.

Müellif onların evliliklerinin mutlulukla devam etmesini "*iki tarafın hayatını, her şeyden fazla, yapılan mücahede ve inkılâba hasretmesi, ve bu uğurda mÂişet darlığını ve mÂişet gailelerini istihkar etmesi idi."* sözleriyle vurgulamaktadır.

Hz. Âişe'nin Hz. Muhammed (s.a.v) tarafından çok sevilmesinin nedenini güzellikten ziyade İslâm'a ilmî anlamda hizmetinin çok dokunmasından kaynaklandığı rivayetlerle ifade edilmektedir. Müellif Hz. Âişe'nin diğer eşlerle olan ilişkilerine ve onların özelliklerine de şu sözlerle temas etmiştir: "*Bu kısa izahat, Hazret-i Âişe ile diğer zevcat-ı tahirat arasında hüküm süren muhabbet ve meveddeti, ve bütün hane-i saadetin vifak ve âhenk içinde yaşadığını göstermektedir."* Hz. Peygamberin diğer ezvâc-ı tâhirat ile ne zaman evlendiğine dair bilgiler de kaydedilmiştir.[1153]

[1151] Ömer Rıza Doğrul, "Âişe" *İslâm-Türk Ansiklopedisi* (İstanbul: Asâr-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1941), 195.
[1152] Doğrul, "Âişe", 197.
[1153] Doğrul, "Âişe", 198.

‘Münafıklar ve İfk Hadisesi’ başlığında münafıkların Hz. Âişe’yi lekelemek için fırsat kolladıkları; böyle olduğu takdirde Hz. Peygamber ile Hz. Ebûbekir’in arasını açarak İslâm’ı yıkacakları öngörülmektedir. Hadisenin hicretin beşinci yılında Benî Mustalık Seferi sırasında Hz. Âişe’nin kafileden kısa süreliğine ayrıldığı, dönüşünde kafilenin hareket etmiş olduğu ve geriden gelen Safvân tarafından kafileye ulaştırıldığı ifade edilmektedir. Bu hadisenin münafıklar tarafından istismar edildiği, özellikle Abdullah b. Übey’in öncülüğünde Hz. Âişe’ye iftira atıldığı belirtilmektedir. Olayın Medine’de ciddi bir fitneye ve kabileler arasında gerginliğe yol açtığı, nihayetinde ise inen vahiy ile Hz. Âişe’nin masumiyetinin ortaya konduğu ve iftiranın büyük bir günah olduğunun bildirildiği ayetlerle aktarılmaktadır.[1154]

Hicretin dokuzuncu yılında eşlerinin dünyalık refah talebi üzerine ‘îlâ’ denilen Hz. Peygamberin bir ay onlardan ayrı yaşamasıyla başlayan süreç, inen âyetle eşlerine dünya ziyneti ile Allah Resulü arasında seçim hakkı tanınmasıyla yani tahyîr ile sonuçlanmış olduğu; başta Hz. Âişe olmak üzere tüm eşlerin tereddütsüz bir şekilde sadeliği ve Peygamberimizi tercih etmesiyle bu krizin sone erdiği kaydedilmiştir.[1155]

Hz. Peygamberin Hz. Âişe’nin kucağında vefat etmesi ve onun odasına defnine temas edilmiş; Hz. Âişe’nin bundan sonraki hayatı ele alınmaya devam edilmiştir. Bu meyanda ümmehâtü’l-mü’minine emredilen Ahzab sûresindeki ilahi buyruklara, halifelerin onlara bağladığı tahsisata değinilmiştir.

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde İslâm Devleti’nin hızla genişlediği, Hz. Osman devrinde ise fetihlerin sürmekle birlikte siyasî ve içtimaî karışıklıkların arttığı belirtilmektedir. Yeni bir neslin iktidar mücadelesine giriştiği, Abdullah b. Sebe’nin de bu unsurları teşkilâtlandırarak Hz. Osman’a karşı muhalefeti örgütlediği ve nihayet onun şehit edilmesine zemin hazırladığı ifade edilmektedir.[1156]

Hz. Âişe’nin bu gelişmeler üzerine Hz. Osman’ın katillerinin cezalandırılması gerektiğini savunduğu, Basra’ya yönelişinin Hz. Ali’ye muhalefet amacı taşımadığı; asıl hedefinin mektuplarından ve nutuklarından da görüleceği üzere faillerin cezalandırılması ve fitnenin önlenmesi olduğu belirtilmektedir. Hz. Âişe’nin girişiminin başarıya ulaşması hâlinde İslâm toplumunda ayrılığın önlenebileceği ifade edilmektedir. Ancak sulh kararı alınmışken, İbn Sebe taraftarlarının gece baskınıyla çatışmayı başlattıkları, bunun Cemel Vak‘ası’na yol açtığı ve Talha ile Zübeyr’in bu savaşta şehit düştüğü belirtilmektedir.

[1154] Doğrul, “Âişe”, 199.
[1155] Doğrul, “Âişe”, 201.
[1156] Doğrul, “Âişe”, 202.

Hz. Âişe'nin daha sonra Mekke'ye, ardından Medine'ye döndüğü; hayatının geri kalan kısmını Medine'de geçirdiği ve hicrî 58 yılında vefat ederek Bakî Mezarlığı'na defnedildiği aktarılmaktadır.

Hz. Âişe'nin hayatında kanaatkârlık, tevazu, iffet ve cesaretin öne çıktığı; refah dönemlerinde dahi sade hayatını sürdürdüğü belirtilmektedir. Çocuğu olmamakla birlikte birçok yetimi himaye edip yetiştirdiği, son derece cömert olduğu ve ibadete düşkünlüğüyle tanındığı aktarılmaktadır. Hz. Peygamber'e bağlılığı, sünnete titizlikle riayeti ve kimseyi incitmemeye gösterdiği hassasiyet özellikle vurgulanmaktadır.[1157]

İlmî şahsiyeti bakımından ise Kur'an tefsiri, hadis ve fıkıh alanlarında en önde gelen isimlerden biri olduğu; sahabenin ileri gelenlerinin dahi müşkül meselelerde ona müracaat ettiği hadislerle ifade edilmektedir. Buradan itibaren Hz. Âişe'nin tek tek ilimlerle olan münasebeti ve hizmetleri nakledilmiştir. Bu meyanda Kur'an'a, fıkha, hadise, kelama, tarihe, edebiyata ve hikmeti teşria' alanındaki çalışmaları teferruatlı şekilde kaydedilmiştir. Ayrıca onun fesahat ve belagatı, talim ve iftası da zikredilenler arasındadır.[1158]

Yazar konuyu şu şekilde hitama erdirmektedir: "*Elhasıl, Hazret-i Âişe hakkında verdiğimiz bütün bu malûmat İslâm kadınının; dinî, ilmî, içtimaî, siyasî her işi ve her vazifeyi yapan, her hakkı yaşıyan tam bir insan olduğunu göstermektedir. Bu yüzden Hazret-i Âişe, İslâm tarihinin tanıdığı ilk ve en büyük kadındır. Gerçi cümhur evvelâ Hazret-i Fatımayı, sonra Hazret-i Hatice'yi, sonra da Hazret-i Âişe'yi kaydederler. Fakat buna muhalefet edenler de vardır. İbn Hazm, Hazret-i Âişe'yi yalnız ehl-i beytin ve yalnız kadınların efdali değil, Hazret-i Peygamberden sonra Ashabın da efdali sayar. Ve bu sözünü birçok delillerle te'yid eder. Biz bu hususda İbn Teymiye'nin ve onun tilmizi olan Hafız Kayyım'ın mütaleasını tercih ederiz: Bunlar diyorlar ki: «Efdaliyetden maksat asalet ise, Hazret-i Fatıme-tüz-Zehra hepsinden efdaldir. Maksat sabıkıyet, yâ'ni ilk iman eden olmak, İslâmiyetin ilk düçar olduğu güçlüklere mukavemet ederek herkesten evvel ona yar olmak ve Peygamber'e yardım etmek ise Hazret-i Hatice-tül-Kübra hepsinden efdaldir. Fakat maksat ilmî kemal ise, dine hizmet ise ve Peygamberin talimat ve irşadatını neşr ise bu yolda hiçbir kimse Hazret-i Âişe ile boy ölçüşemez.»*"[1159]

Metnin başlıklar şeklinde tasnif edilerek verilmesi yığılmayı önlemek ve okumayı kolaylaştırmak açısından uygun olmuştur.

[1157] Doğrul, "Âişe", 203.
[1158] Doğrul, "Âişe", 204.
[1159] Doğrul, "Âişe", 205.

Maddede bibliyografya bulunmamakla beraber o nitelikte birçok atfa yer verilmiştir. Hadis misalleri verildiğinde muhakkak eser ismi ve müellif kaydedilmiştir. Bunun dışında onlarca klasik literatüre ait kaynak ismine metin içerisinde rastlanmaktadır.

Hz. Âişe'nin ilmî otoritesi çok güçlü bir biçimde ortaya konmuştur. Özellikle: sahabenin ona müracaat ettiği vurgusu, Kur'an, fıkıh ve hadis alanındaki konumu ve tefsirdeki rolü maddenin en kuvvetli tarafıdır.

Olumsuz addedilebilecek rivayetlere yer verilmemiş ve yorum yapılmamıştır.

İncelenen ansiklopediler arasında en kapsamlı olan ansiklopedi olması hasebiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Bazı yerlerde bu durum aşırılık arz edebilmiştir. Örneğin "*Hazret-i Âişe'nin bu geniş irfan nuruna kavuştuğu yer, Hazret-i Peygamberin Medine'de Neccar oğulları mahallesinde bulunan mescidinin etrafındaki hücrelerin biri idi. Bu hücre mescidin şark tarafına düşüyor ve hücrenin kapısı mescide açılıyordu. Hücrenin tefrişatı, en lüzumlu şeylere inhisar etmekte idi. Çünkü bu aile müreffeh yaşamak için kurulmamıştı. Bu aile, büyük bir mücadele ile meşgul olan insanların harimi idi. Onların en belli başlı işi gücü, başarmak ve yaşatmak istedikleri inkılâbı ve bu özdeki şahsî ihtiyaçlarını asgarî hadde indirmişlerdi"* denilerek Hz. Âişe'nin odasının konumu dahi verilmiştir.

Ayrıca bu maddede Hz. Peygamberin diğer hanımlarla olan evliliklerinin tarihi ve yeri, Hz. Âişe tarafından nasıl karşılandığı ve birbirleriyle olan ilişkileri gibi konulara da yer verilmiştir. Fakat bazen bazı konular çok kısa dile getirilmiştir. Örneğin 'teyemmüm ayeti' konusu sadece tek cümledir. Konu ne eksik ne de gereksiz ayrıntıya boğulacak şekilde işlenmelidir.

Müellif yer yer betimlemeler kullanmıştır. Örneğin: '*Âişe'nin çocukluğu, bu gençlik hareketinin kâh heyecanlı, kâh buhranlı safhalar arz eden, fakat tükenmeyen bir hızla daima ilerleyen hamleleri içinde geçti'* veya Hz. Âişe'nin Hz. Fatıma hakkındaki görüşü nakledildikten sonra "*Hazret-i Peygamberin bu aziz evlâdına karşı sevgi ve saygısını en veciz, fakat en canlı sözlerle anlatmıştır*." denilmektedir.

Yazar muhtelif rivayetleri de kaydetmeye özen göstermiştir. Kendi görüşü hangisi ise onu temellendirmeye çalışmaktadır.

İslâm-Türk ansiklopedisinin temel amacı 'Sünnî çizgiyi muhafaza etmek', 'İslâm tarihini sahih olarak tanıtmak'; ayrıca Millî Eğitim Bakanlığı'nca tercüme edilip yayınlanan İslâm Ansiklopedisi'ne bir karşı çıkış olması hasebiyle ve dönem itibariyle bakıldığında savunmacı tutumu anormal değildir.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi'nde Ayşe maddesinin yazarı belirsizdir. Maddede hem te'lif sorumluluğunun hem de akademik dürüstlüğün gereği olan bibliyografya

bulunmamaktadır. Yaklaşık bir sayfadan ve yaklaşık 397 sözcükten oluşmaktadır. Maddede 'Nakkaş Hasan Paşa'nın '*Siyer-i Nebî'* adlı yapıtında Hz. Muhammed karısı Ayşe ile' notuna yer verilmiş bir minyatür bulunmaktadır.

Madde *"(613-678) Hz. Muhammed'in ikinci eşi. Dört halife dönemi siyasi olaylarında önemli rol oynamıştır"* şeklinde bir girizgâh ile başlamaktadır.[1160]

Hz. Âişe'nin kısaca doğum yeri, künyesi ve babasının Hz. Ebubekir olduğu ifade edildikten sonra, Hz. Peygamberle hicretten iki veya üç yıl öncesinde evlendiği belirtilmiştir.

Hz. Âişe'nin Benî Mustalik Seferi dönüşü gerdanlığını düşürmesi ve İfk Hadisesi'nin ardından Nur sûresinden ayetlerle temize çıktığı kısaca ele alınmıştır.[1161]

İlk iki halife zamanında siyasetle ilgilenmediği fakat Hz. Osman zamanında onun şehit edilmesi ve yerine Hz. Ali'nin geçmesi üzerine '*Osman'ın öcünü almak amacıyla müslümanları Ali'ye karşı ayaklandırmak için çaba gösterdi*' denilmektedir. Ordu ve silah toplayıp hareket ettiği neticede etrafındaki 70 kişinin, Talha ve Zübeyr'in öldürüldüğü nakledilmiştir. Hz. Ali'nin ise 'ölenleri' saygıyla gömdürdüğü, Ayşe'nin kırk kadınla Mekke'ye dönmesini, kendisine gereken her şeyin verilmesini emrettiği kaydedilmiştir.[1162]

Maddede buradan itibaren kısaca Hz. Âişe'nin ilim sahibi olarak '2200' civarı hadis rivayet ettiği, hatalı bulduğu rivayetlere eleştiriler yönelttiği, her konuda şiir söyleyebilecek kadar kuvvetli bir hafızaya sahip olduğu belirtilmiştir.[1163]

Madde Hz.Âişe'nin ikinci eş olduğunu söyleyerek muhtelif rivayeti kesin olarak kaydetmektedir. Halbuki genel kanaate göre Hz. Sevde ikinci, Hz. Âişe üçüncü eştir.[1164]

Yine Hz. Âişe'nin 'öç alma ve ayaklandırmak' gibi ifadeler ansiklopedide olması gereken tarafsız ve yorumsuz üsluptan ziyade suçlama dili kullanmaktır. Onun yerine daha nötr ve objektif tabirler kullanılmalıdır. Ayrıca o dönemdeki ortam tam olarak sunulmadan bu şekilde anlatıldığı takdirde okuyucuda yanlış izlenimler uyandırması açısından sakıncalıdır ki zaten Hz. Âişe'nin niyeti rivayetlerde geçtiği üzre: "*Âişe: Allahım! Müslümanların arasını düzeltmekten başka bir niyetim olmadığını biliyorsun! Müslümanların arasını düzelt!"*[1165] ıslah etmekten başka bir şey değildir.

Hz. Âişe gibi yetkin bir şahsiyet çok kısa ve siyasi yönü ön planda bir şekilde anlatıldığı için 65 yıllık ömründeki muazzam ilmi mirasını gölgede kalmaktadır.

[1160] "Ayşe", *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi* (İstanbul: Anadolu Yayıncılık,1983), 1/540.
[1161] "Ayşe", (Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi), 1/540.
[1162] "Ayşe", *(Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*), 1/541.
[1163] "Ayşe", *(Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*), 1/542.
[1164] Zehebî, *Siyeru Âlami'n-Nübelâ*, 2/265.
[1165] İbn-i Hibban, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 431.

Tarihsel hatalar içeren ve bibliyografya ile yazar bilgisine sahip olmayan metin terminolojik olarak da zayıf kalmıştır.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde Ayşe maddesinin yazarı belli olmamakla beraber bibliyografya da bulunmamaktadır. Yaklaşık yarım sayfa ve 141 sözcükten oluşmaktadır.

Metinde Hz. Âişe şu şekilde anlatılmaktadır: "*Hz. Peygamberin hanımı ve Hz. Ebu Bekir'in kızı (613-678). Hz. Peygamber'le Ayşe'nin izdivacı hicretten önce, zifaf ise hicretten sonra vukubuldu. Hz. Ayşe ile ilgili "ifk" hadisesi denilen olayda münafıkların kışkırtması ile huzursuzluk doğdu. Kur'ân-ı Kerîm (Nûr/11-17) âyetleri nâzil olunarak Hz. Ayşe'nin masumiyeti kesinleşti. Bu iftirayı ortaya atanlar şiddetle cezalandırıldı. Hz. Peygamberin vefatından sonra Hz. Ayşe birtakım siyasi hadiselere karıştı. Ancak onun asıl hüviyeti ilmî cephesi ile teşekkül etmiştir.*

Hz. Ayşe hadis ravilerinin en ileri gelenlerindendir. Fıkhî meselelerin özellikle kadınlarla ilgili olanlarında kendisine müracaat edilirdi. Zekâ ve kabiliyeti ile de tanınmıştır. Hafızasının her hadise münasebeti ile bir şiir söyleyecek kadar kuvvetli olduğu nakledilir.

Hz. Ayşe, Türk edebiyatında saygı gösterilen kadınlara örnek olarak gösterilenlerdendir. Dede Korkut'ta, faziletli kadınlar Hz. Ayşe soyundan gelmiş gösterilir."

Metin bir edebiyat ansiklopedisi olması hasebiyle fıkıh, hadis ve siyaset gibi teknik veya özel yaşam alanlarında derinlikli bir analiz sunmamakta ve çok yüzeysel ifade edilmektedir.

Metin, ihtiva ettiği bilgilerin niceliği bakımından edebiyat sahası için de oldukça muhtasar bir nitelik sergilemekle birlikte; en azından temel verilerin saygı sınırları dâhilinde ve yorumsuz bir tasvirle aktarılmış olması, ansiklopedilerin metodolojisi açısından olumlu bir duruş olarak değerlendirilebilir.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde bu madde Mustafa Fayda tarafından kaleme alınmıştır. Yaklaşık olarak dört sayfa ve 3415 sözcükten meydana gelmektedir. Maddede bibliyografya bulunmaktadır. Yazar metni 'siyasi hayatı' ve 'ilmi hayatı' şeklinde tasnif ederek işlemiştir.

Ebû Bekir b. Ebû Kuhâfe ile Ümmü Rûmân bint Âmir'in kızı olduğu, babasının 'es-Sıddîk' lakabına nispetle kendisinin de 'es-Sıddîka' olarak anıldığı belirtilmiştir. Maddede Hz. Âişe'nin doğum yılı tartışmalarına yer verilmiş; ailesi ile beraber Medine'ye hicret etmiş olduğu ardından Hz. Peygamber ile evliliğinin gerçekleşerek 'ümmehatü'l-mü'minîn' vasfını aldığı ayetlerle nakledilmiştir.

Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarındaki hizmetleri belirtilmiş; fetihler ve sonrasındaki ekonomik tercihleri zikredilmiştir. Mekke'nin fethi hazırlıkları sırasında Hz. Peygamberin

seferin yönünü gizli tutmasına rağmen bu bilgiyi sadece Hz. Âişe ile paylaştığı, bu durumun kendisine duyulan özel güvenin bir göstergesi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca diğer ezvâc-ı tâhirât gibi Vedâ Haccı'na iştirak ettiği ilave edilmiştir.

Hz. Âişe için en önemli seferlerden birinin Benî Mustalik Gazvesi olduğu; çünkü bu sefer dönüşünde gerdanlığını düşürmesi sonucunda olan olaylardan sonra münafıklar tarafından iftiraya maruz kaldığı, bu sürecin Hz. Peygamber ve ailesi için büyük bir üzüntü kaynağı olduğu, nihayetinde Nûr sûresinin 11-21. âyetlerinin nâzil olmasıyla Hz. Âişe'nin iffetinin vahiyle tescillendiği dile getirilmiştir. Başka bir sefer esnasında (Zâtürrika veya Mekke fethi) yine bir gerdanlık kaybı yaşandığı, ordunun susuz bir bölgede mahsur kalması üzerine 'Teyemmüm Âyeti'nin' nâzil olduğu ifade edilmiştir. Hz. Âişe'nin yaşadığı bu kişisel hadiselerin, İslâm hukukunda ruhsatların vahyedilmesine vesile olduğu vurgulanmıştır.

Hz. Peygamberin Hz. Âişe'nin odasında ve onun kucağında vefat ettiği bildirilmiştir. Hz. Âişe'nin kendi vefatıyla ilgili olarak da Hz. Peygamberden sonra 47 yıl daha yaşaması gibi bilgilere yer verilmiştir.

Maddede Hz. Âişe'nin Peygamber hane halkı içerisindeki özel konumuna, şahsiyetinin gelişimine ve Hz. Peygamber ile olan beşerî münasebetlerine de yer verilmiştir. Baba evinde başlayan eğitiminin, Hz. Peygamberin nezaretinde olgunlaştığı ve bu sayede İslâm ilimlerinin doğru anlaşılmasında müstesna bir mevki kazandığı kaydedilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v) nezdindeki ilahi vahye dayanan kıymeti örneklerle dile getirilmiştir. Bunun yanında Hz. Peygamberi de en çok kıskanan hanımın o olduğu dercedilmiştir.

Hz. Âişe'nin şahsî erdemleri ve sosyal sorumluk anlayışı konusundaki davranışları da ifade edilmiştir. Sözgelimi onun çok ibadet eden, gıybetten kaçınan, kanaatkâr, vakur bir şahsiyet olduğu; cömertlik âlicenaplık vasfının öne çıkması gibi özellikler sıralanmıştır.

'Siyasi Hayatı' başlığında ilk iki halife döneminde herhangi bir siyasete dahil olmadığı belirtilmiştir. Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci yarısında, yönetimsel tasarruflara karşı gelişen muhalefet hareketinin ön saflarında yer aldığı ifade edilmiştir. Özellikle liyakat tartışmalarına konu olan valilerin azledilmesi hususunda halifeye baskı yaptığı ve Abdullah b. Mes'ûd gibi sahabilerle yaşanan gerginlikler sonrası halifenin istifasını talep edecek kadar sert bir muhalif tavır takındığı aktarılmıştır. Toplumun farklı kesimlerinden gelen şikâyetlerin çözüm merci olarak görülmesi, onun hem ilmi otoritesinin hem de siyasi ağırlığının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

Hz. Osman'ın muhasara edildiği dönemde Medine'den ayrılarak Mekke'ye gittiği, halifenin şehadet haberini ve Hz. Ali'nin hilafetini dönüş yolunda aldığı kaydedilmiştir. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm gibi isimlerin telkinleriyle, Hz. Osman'ın katillerinin

cezalandırılması ve müslümanlar arasındaki fitnenin sonlandırılması amacıyla Basra'ya gitmeye ikna edildiği bildirilmiştir. İddia edilenin aksine Hz. Ali'ye karşı şahsi bir kırgınlığı bulunmadığı, hareket planını Hucurât Suresi'nin 9. ayetindeki 'iki mü'min grubun arasını bulma ve adaleti tesis etme' emrine dayandırdığı ifade edilmiştir. Barış ve huzuru tesis etme gayesiyle çıktığı bu yolda, beraberindeki heyetle birlikte Basra'ya ulaştığı ve vali Osman b. Huneyf ile girilen kısa süreli çatışma neticesinde şehre hâkim oldukları aktarılmıştır.

Hz. Ali ile yapılan müzakerelerin sonuçsuz kalması üzerine 656 yılında gerçekleşen ve Hz. Âişe'nin devesi üzerinden süreci yönetmesi sebebiyle 'Cemel Vak'ası' olarak anılan çarpışmanın, müslümanlar arasındaki ilk büyük kanlı çatışma olduğu kaydedilmiştir. Savaşın kaybedilmesinin ardından Hz. Ali'nin kendisine esir muamelesi yapılmasına izin vermediği, büyük bir hürmetle ve kalabalık bir heyet refakatinde Medine'ye gönderildiği bildirilmiştir. Siyasi faaliyetlerinin yol açtığı can kayıpları sebebiyle hayatının geri kalanında derin bir pişmanlık duyduğu, 'evlerinizde oturun' mealindeki ayeti (Ahzâb, 33/33) her okuduğunda teessürle ağladığı ve bir daha siyasete karışmadığı ifade edilmiştir. İnziva döneminde Hz. Ali ile barışmasına rağmen, Muâviye devrindeki bazı haksız uygulamaları (Hucr b. Adî'nin öldürülmesi gibi) sert bir dille tenkit etmekten çekinmediği vurgulanmıştır. Bazı iddiaların aksine, Hz. Hasan'ın Peygamberin yanına defnedilmesine engel olanın Hz. Âişe değil, dönemin Emevî valisi Mervân b. Hakem ve ekibi olduğu saptanmıştır.

'İlmi Hayatı' başlığında ilmi otoritesi, edebi müktesebatı incelenmiştir.Hz.Âişe'nin üstün zekası ve güçlü hafızasıyla ashabın en yetkin ismi olduğu; Kur'an tefsiri, sünnetin şerhi ve Arap dili konularında uzmanlaşmış olduğu ifade edilerek onun 2210 hadisi rivayet eden bir raviden öte müctehid olduğu vurgulanmıştır. Rivayetleri Kur'an ile karşılaştırarak süzgeçten geçirmiş olduğu ve tenkit metodunun yolunu açtığı zikredilmiştir.

Sahabenin rivayet kusurlarını ve bu kusurların menşeini tespit eden Hz. Âişe'nin müdahalelerinin, istidrak denilen İslâm ilim geleneğinde bağımsız eserlere konu olduğu birçok örnekle izah edilmiştir. Onun naklettiği hadislerin muhtevalarına temas edilmiştir.

Hz. Âişe'nin İslâm dinini tebliğ konusundaki eğitim-öğretim faaliyetlerine bilhassa kadınların ilim sahibi olmaları noktasındaki çalışmalarına değinilmiştir.

Kendisi hakkında çeşitli olaylar sebebiyle ayetlerin nazil olduğu ifade edilmiştir. Bunlar İfk Hadisesi, îlâ ve tahyîr olaylarıdır.

Son olarak onun hakkında yazılan bazı müstakil kaynakların misalleri verilmiştir.

İlgili maddenin bibliyografyası incelendiğinde, yazarın temel dayanak noktası olarak yoğun bir şekilde hadis külliyatından istifade ettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra, klasik İslâm tarihi literatürünün ilk dönem eserlerine de müracaat edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Millî

Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Urdu İslâm Ansiklopedisi, İslâm-Türk Ansiklopedisi gibi önemli çalışmalara da yer verilmiştir.

Alanında uzman olan yazarın, yalnızca klasik eserlerle yetinmeyip modern araştırmaları ve Batılı oryantalistlerin çalışmalarını da tetkik ettiği müşahede edilmiştir. Yazarın, bu kaynaklarda yer alan ve kendi ilmî yaklaşımıyla bağdaşmayan hususları eleştirel bir süzgeçten geçirerek reddettiği görülmektedir.

Metin içinde de çeşitli atıflar bulunmaktadır. Müellifin maddeyi iki ayrı başlıkta ele alması bilgi yığılmasını önlemiştir.

Ayrıca ansiklopedide Hz. Âişe ile ilgili olarak diğer önemli konular farklı maddeler halinde incelenmiştir.

3.3.2.2. Tercüme Ansiklopedilerde

Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nde Ayşe maddesinin yazarı Max Seligsohn'dur. Bibliyografya bulunmaktadır. Yaklaşık olarak bir buçuk sayfa ve 650 sözcükten oluşmaktadır. Herhangi bir resim bulunmamaktadır.

Madde Hz. Âişe'nin doğum yılı, yeri, künyesi ve ailesi ile ilgili genel bilgiler verilerek başlamaktadır. Hz. Âişe'nin evlilik yaşı verildikten sonra '*yaşlı kocasının evine oyuncakları ile geldi'*ği ifade edilmektedir. [1166]

Benî Mustalik Seferi'nde Hz. Âişe'nin gerdanlığını kaybetmesi üzerine yaşanan İfk Hadisesi detaylarıyla beraber nakledilmiştir. Bazı tanınmış kimselerin şiddetle itham ederek çeşitli sözler sarfettikleri ifade edilmiş ve bu kimselerin; Hassan b. Sabit, Mistah b. Usasa, Hamne bnt Cahş olduğu nakledilmiştir. Hamne için Zeyneb bnt Cahş'ın kardeşi olarak şu ifadeler kullanılmıştır: "*Bu kadının kardeşi Zaynab'ın Peygamberle evlenmesine mani olmaya çalıştığından dolayı Aişa'ya karşı hıncı vardı. Hamna Aişa'yı çok kere Safvan'la gördüğünü söyledi. Fakat Aişa'nın tasasından hastalanması (ya da öyle görünmesi) üzerine Peygamber Ali ve Usama b. Zayd ile ne yapması lazım geleceği konusunda müşavere etti. Ali boşamasını tavsiye etti. (Aişa'nın Ali'ye olan kini bundandır*), *fakat Usama genç kadının suçsuzluğunu anlatmağa çalıştı. Nihayet Peygamber bir vahiy ile (XXIV,II vd.) sadakatsizliği ispat için dört şahidin lazım geleceğini ve dört şahit getiremeyen müddeilere ise seksen değnek vurulması ve bademe sehadetlerinin asla kabul edilmemesi icap ettiğini ileri sürerek genç karısının masumiyetini teslim eyledi. Buna rağmen kalbinde şüphe kalmış olacak ki, bundan sonra seferlerde yanına daha çok Umm Salama'yi aldı*."[1167]

[1166] Max Seligsohn, "Âişe", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1978), 1/229.
[1167] Seligsohn, "Âişe", 1/229.

Hz. Âişe sebebiyle teyemmüm hükümlerinin geldiği kısaca ifade edilmiştir. Onun birçok siyasi işe müdahalede bulunduğu, halife Osman'a muhalif olarak ona karşı olan kıyamda kendinin bir rolü olduğu kesin bir dille ifade edilmiştir. Hz. Osman'ın evinde kuşatıldığında Hz. Âişe'nin sırf tedbir amaçlı Mekke'ye hacca gittiği dercedilmiş; "*can düşmanı Ali'nin halife olduğunu öğrenince, öldürülen Osman'ın intikamını almak bahanesi ile müslümanları Ali'ye karşı ayaklandırmak için bütün gayretini sarfettiği*" iddia edilmiştir. Bunun yanında Talha ve Zübeyr'in birleşerek büyük bir ordu ve mühimmat topladıkları da ilave edilmiştir. Neticede Hz. Ali'nin galip gelerek Hz. Âişe'yi Medine'ye göndermiş olduğu ifade edilmiştir.[1168]

Müellif Hz. Âişe'yi zemmetmeye devam ederek "*Hasan b. Ali'nin ölümünde bir kere daha vukuata karışmış görüyoruz; Hasan'ı Peygamberin yanına gömmek istiyorlardı; fakat Aişa kabrin kendi malı olduğunu söyleyerek buna mani oldu; o gün de bir deveye binmişti. Medine halkı kendisine homurdanmağa başlayınca razı oldu.*" demektedir.[1169]

Son olarak kısaca Hz. Âişe'nin hadis ravilerinin en önemlilerinden olduğu, fetvalar verdiği, zeki ve kabiliyetli olduğu ifade edilerek madde hitama erdirilmiştir.[1170]

Bibliyografya kısmında İbn Hişam ve klasik İslâm tarihi kaynaklarından yedi tane daha eserden istifa edildiği; ayrıca oryantalistlerin çalışmalarından da Sprenger'in *Das Leben Und die Lehre des Mohammed*; W. Muir'in *The life of Mahomet* ile A. Müller'in *Der Islam im Morgen- und Abendlan*'dan yararlanıldığı nakledilmektedir. İlgili metinde klasik İslâm tarihi kaynaklarından istifade edildiği görülse de, daha çok oryantalist literatürün görüşleri dikkate alınmış gözükmektedir. Aşağıda detaylandırılacağı üzere sunulan verilerin doğruluğu ve muhtevası noktasında birtakım kronik problemler müşahede edilmektedir.

Yazar, İfk Hadisesi'ne adı karışan şahsiyetlerin ifadelerini isim bazında detaylandırarak aktarmasına karşın, maddenin asıl öznesi olan Hz. Âişe'nin ilmî derinliği ve hadis ilmindeki yetkinliği gibi temel hususları muhtasar bir yaklaşımla geçiştirmiştir. Bu durum, metnin merkezî odağının ilmî bir portre çizmekten ziyade, erken dönem İslâm toplumundaki ihtilafları ön plana çıkararak yanlı bir algı oluşturma çabası taşıdığı izlenimini uyandırmaktadır. Ayrıca olumlu rivayetleri vermekten ziyade olumsuz rivayetleri seçme yoluna gitmiştir. Bahse konu edilen Hamne bnt Cahş'ın Hz. Peygamberle evli olan ve asıl ilgisi bulunan Zeyneb bnt Cahş Hz. Âişe'ye iftira konusunda şunları dile getirmiştir: "*Görmediğimi gördüm demekten gözlerimi, duymadığımı duydum demekten kulaklarımı koruyorum. Onun hakkında hayırdan*

[1168] Seligsohn, "Âişe", 1/230.
[1169] Seligsohn, "Âişe", 1/230.
[1170] Seligsohn, "Âişe", 1/230.

başka bir şey bilmiyorum"[1171]Ayrıca Hz. Âişe Hz. Zeyneb bnt. Cahş için şu sözleri sarfetmiştir: "*Allah Rasûlü'nün yanında derece olarak içlerinden bana rakip olanı idi. Din konusunda asla ondan daha hayırlı, daha muttaki, daha doğru sözlü, akrabalık ilişkilerine daha çok özen gösteren, daha çok sadaka veren, verdiği sadakada nefsini öne çıkarmayan ve Allah-ü Teâlâ'ya o amelle daha çok yakınlık gösteren bir kadın görmedim.."*

Yazar İfk Hadisesi'ni anlatırken olayı duyan Hz. Âişe'nin tasasından hasta olduğu ya da parantez açılarak öyle göründüğü ifadesini eklemiş ve okuyucunun aklına şüphe düşürmeye çalışmıştır. Halbuki Hz. Âişe olayı duymadan önce zaten hastadır ve eşinden ilgi göremediği için baba evine gitmiştir.[1172] Olayı Ümmü Mistah'tan sonradan işitmiştir.[1173]

Müellif İfk Hadisesi'nin ilahi emirle açıklığa kavuştuğunu izah ederken Hz. Peygamberin bir vahiy ile (XXIV, II vd.) sadakatsizliği ispat için dört şahidin lazım geleceğini ifade ettiğini belirtmiştir. Fakat parantez içerisinde vd kısaltması kullanılmakla beraber verilen âyet Nur suresinin ikinci ayeti olan "*Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun. Allah'a ve âhiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dinini uygulama hususunda o ikisine karşı merhamet duygusuna kapılmayın. Mü'minlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun."*mealindedir. Halbuki burada İfk Hadisesi ile asıl ilgisi bulunan, doğrudan bu olay için gönderilmiş olan ve Hz. Âişe'yi temize çıkaran Nûr suresi'nin 11-20. ayetleridir. Bu ayetler şu şekildedir: "*O iftirayı atanlar içinizden bir gruptur. Bunun sizin için kötü olduğunu sanmayın, aksine bu hakkınızda hayırlıdır. Onların her biri işlediği günahı yüklenecektir. İçlerinden günahın büyüğünü üstlenen için ise büyük bir azap vardır. Bunu işittiğiniz zaman mü'min erkekler ve kadınların birbiri hakkında hüsn-i zan beslemeleri ve "Bu apaçık bir iftiradır" demeleri gerekmez miydi? Bu iddialarına dört şahit getirseler ya! Bu sayıda şahit getiremiyorlarsa onlar, Allah nezdinde yalancıların ta kendileridir. Eğer dünyada ve âhirette Allah'ın lütfu ve rahmeti hep sizinle olmasaydı içine daldığınız günah yüzünden size büyük bir azap gelecekti. Çünkü siz, iftirayı dilden dile yayıyor, hakkında bilgi sahibi olmadığınız bir şeyi ağızlarınızla söylüyorsunuz; bunu da önemsiz sanıyorsunuz; halbuki Allah katında o büyük bir şeydir. O kulağınıza geldiğinde "Bunu konuşmak bize yakışmaz, fesübhânal-lah, bu apaçık bir iftiradır" deseydiniz ya! Eğer gerçek mü'minlerseniz Allah size, bir daha asla böyle bir şey yapmamanızı öğütlüyor. Allah size âyetleri açıklıyor; Allah ilim ve hikmet sahibidir. Mü'minler arasında ahlâksızlığın yaygınlaşmasını isteyenlere dünyada ve*

[1171] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n Nübelâ*, 2/159; Ebu'l A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, trc. Komisyon (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 3/451.
[1172] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/155.
[1173] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 1/187- 2/155.

âhirette can yakıcı bir ceza vardır. Allah bilir, siz bilmezsiniz. Ya Allah'ın size lütfu ve rahmeti ulaşmasaydı, ya Allah çok şefkatli, çok merhametli olmasaydı!"

Vahyin nüzulünden sonra dahi Hz. Peygamberin zihninde Hz. Âişe'ye yönelik bir şüphe bakiyesi kaldığı iddiası, sonraki seferlere yalnızca Ümmü Seleme'nin iştirak ettirilmesi üzerinden spekülatif bir yorumla dile getirilmiştir. Bu tür bir yaklaşım, tarihsel verileri bağlamından koparark taraflı bir okuma sunmakta ve olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisi kurarken ilmî nesnellikten uzaklaşmaktadır. Halbuki Hz. Muhammed (s.a.v) seferlerde eşlerini yanına alırken kura usulü seçim yapmıştır. Dolayısıyla iddia edildiği gibi vahiy sonrasında zihninde şüphe kalması katiyyen kabul edilebilir değildir. Hz. Âişe'den nakledilen rivayete göre: "*Rasûlullah (s.a.v) sefere çıkmak için hanımları arasında kura çektiğinde eğer ben kurada çıkmasaydım yüzü değişirdi. Seferden geldiği zaman benden başlardı. Böylece, bundan sonraki sıra, benim yanımdan başlamış olurdu*." Rasûlullah Hz. Âişe hakkında "*Âişe'nin kadınlara üstünlüğü tiridin diğer yiyeceklere üstünlüğü gibidir*"[1174] buyurmuştur. Yine Hz. Peygamberin vefat etmeden önceki hastalığında Hz. Âişe'nin odasında olmayı istemiş ve onun kucağında vefat etmiş olması da iddiayı tezatlar mahiyettedir.[1175]

Yazarın, Hz. Âişe'nin menfi bir tutum sergileyerek Hz. Hasan'ın Nebevî kabrin yanına defnedilmesine engel olduğu yönündeki iddiaları tarihî hakikatlerle bağdaşmamaktadır. Bilakis, Hz. Hasan vefatından önce bizzat Hz. Âişe'den bu hususta izin istemiş, o da bu talebe rıza göstererek olumlu yanıt vermiştir. Rivayetlerde Hz. Hasan'ın kardeşi Hz. Hüseyin'e şu ifadeleri kullanmış olduğu nakledilmektedir: *"Ben Âişe'den Rasûlullah'ın yanına defnedilme izni istedim. Bana tamam dedi. Tam olarak bilemiyorum belki bana hayasından dolayı böyle demiştir. Ben vefat edince tekrar ondan izin iste. Öyle zannediyorum ki bir grup seni bundan men edecektir. Eğer böyle yaparlarsa onlarla çatışma" demiştir. Hz. Hüseyin onun vefatından sonra Âişe'ye tekrar gitmiş o da: "Tamam" demiştir.*[1176] Dolayısıyla metinde iddia edilenin aksine, Hz. Âişe'nin mülkiyet iddiasıyla sürece müdahale ettiği yönündeki ifadeler ele aldığımız yazının keyfî seçerek oluşturulan bir metin olduğunun kanıtıdır.

Metnin genel üslubu tetkik edildiğinde, ansiklopedik yazım geleneğinin gerektirdiği nesnellik ilkesiyle bağdaşmayan ve yer yer subjektif bir mahiyet arz eden ifadelerin kullanıldığı müşahede edilmektedir. Özellikle 'Can düşmanı Ali' ve 'intikamını almak bahanesi ile' gibi ifadeler, bilimsel bir metinden ziyade taraflı bir bakış açısını yansıtan, yargılayıcı ve ilmî

[1174] Müslim, "Fadâili's-Sahâbe",13. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/143. Ebî Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdilberr en-Nemerî, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Âdil Mürşid, (Amman: Dâru'l-A'lâm, 2001), 920.
[1175] Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 488-490.
[1176] Varol, *Hz. Hasan*, 170-173.

ciddiyetten uzak bir dil kullanımına örnek teşkil etmektedir. Yine maddede Hz. Peygamberin beyanları için tercih edilen 'ileri sürmek' ifadesi, üslup açısından sorun teşkil etmektedir. Söz konusu fiil kullanıldığı cümlede; 'iddia etmek', 'kanıtlanmamış bir savı öne sürmek' veya 'bahane göstermek' gibi müstereddit anlamlar barındırmaktadır. Müellifin, *'..şehadetlerinin asla kabul edilmemesi icap ettiğini ileri sürerek genç karısının masumiyetini teslim eyledi'* cümlesindeki bu kullanım müellifin subjektif ya da küçümseyici perspektifinin göstergelerinden birisidir.

Yeni Hayat Ansiklopedisi'nde Ayşe maddesinin yazarı belli değildir. Yaklaşık yarım sayfa ve 150 sözcükten oluşmaktadır. Maddede hem te'lif sorumluluğunun hem de akademik dürüstlüğün gereği olan bibliyografya bulunmamaktadır:

İlk halife olan Ebûbekir'in kızı ve Hz. Peygamberin de üçüncü hanımı olduğu nakledilmiş ve evlendiklerinde yaşının küçük olmasına rağmen eşinin sevgisini kazanmasını bildiği nakledilmiştir.[1177]

Hz. Muhammed'in (s.a.v) vefatından sonraki süreçte, Hz. Osman döneminde siyasi gelişmelere müdahil olduğu ve halifeye karşı muhalif bir tutum sergilediği bildirilmiştir. Ancak Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından göreve gelen Hz. Ali'ye biat etmediği, aksine 'öcünü almak bahanesi ile' Talha ve Zübeyr gibi isimlerle ittifak kurarak Basra'ya hareket ettiği oradan da Muaviye üzerine yürüdüğü kaydedilmiştir. Yaşanan askeri mücadelenin sonunda Hz. Ali'nin kendisine hürmet göstererek onu yeniden Medine'ye gönderdiği ifade edilmiştir.[1178]

Hz. Âişe'nin hadis ravilerinin en seçkini olduğu ve 2210 hadis naklettiği, çok zeki bir kimse olduğu zikredilmiştir.

Metin muhtasar bir hâlde olup bilgiler yüzeysel ve ilmi derinlikten uzaktır. Hz. Âişe anlatılırken nesebi, yetişme tarzı, Hz. Peygamber ile evliliği ve aile hayatı, İfk Hadisesi, metaneti ve inzal edilen ayetler, teyemmüm hükmünün kendisi sebebiyle gönderilmesi, ilmi şahsiyeti ve müctehid kimliği, eğitimci rolü, ümmehâtü'l-mü'minîn olduğu ve kendilerine has hükümler gibi konular atlanılmaması gereken önemli hususlardır. Burada bu sayılanların neredeyse hiçbiri bulunmamaktadır. Olanlar ise özet halinde, bazı eksik ve hatalı bilgiler mevcut şekildedir. Örneğin Hz. Âişe Cemel olayında Muaviye üzerine yürümemiştir. Ayrıca 'öcünü almak bahanesiyle' ifadesi ansiklopedik dil için uygun değildir. 'Bahane' kelimesi aslında öyle olmayan bir gerekçenin varmış gibi gösterilmesidir ve bu nedenle itham eden bir sözcüktür. Hele ki 'öç almak' tabiri ile bir araya getirildiğinde kurgulanmış bir tuzak algısı oluşturmaktadır ki bu doğru değildir.

[1177] "Ayşe", *Yeni Hayat Ansiklopedisi* (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları), 1/510.
[1178] "Ayşe", (Yeni Hayat Ansiklopedisi), 1/510.

İncelenen maddede yazar aidiyeti ve bibliyografik verilerin yer almaması, metnin şeffaflık ve denetlenebilirlik niteliklerini zayıflatan temel eksiklikler olarak görülmektedir. Bu tür akademik standartlardan yoksunluk, bilginin kaynağına dair doğrulama süreçlerini imkânsız kıldığından, yapılan değerlendirmeler zorunlu olarak mevcut sınırlı malumat çerçevesinde gerçekleştirilmektedir.

Söz konusu ansiklopedinin 'Âişe' maddesi üzerine yapılan incelemeler, metnin büyük ölçüde *Meydan Larousse Ansiklopedisi*'nden iktibas edildiğini göstermektedir. Kronolojik olarak daha eski bir kaynak olan *Meydan Larousse* ile yapılan karşılaştırmalı analiz; sözcük seçimi, konu dizilimi ve terminolojik tercihlerin neredeyse tamamen örtüştüğünü ortaya koymaktadır. İncelenen metnin birincil kaynak niteliği taşımadığı ve kendisi gibi bir ansiklopedi olan ve dönemsel olarak benzeşen ikincil bir kaynaktan aktarma yaptığı görülmektedir.

Ancak bu aktarım esnasında yukarıda da ifade ettiğimiz üzre dikkate değer bir anlam kayması yaşanmıştır. *Meydan Larousse*'da yer alan 'Ali kendisinin halifeliğini tanımayan Şam valisi Muaviye üzerine yürümeden önce Basra üzerine yürüdü' ifadesi, inceleme konusu olan metinde hatalı bir biçimde 'Hz. Âişe'nin Muaviye üzerine yürümesi' şeklinde kaydedilmiştir.

Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde Ayşe maddesi yaklaşık yarım sayfa ve 150 sözcükten oluşmaktadır. Yazar bilgisine yer verilmemiştir. Ayrıca hem te'lif sorumluluğunun hem de akademik dürüstlüğün gereği olan bibliyografya da bulunmamaktadır.

İlk halifenin kızı ve Hz. Peygamberin üçüncü eşi olduğu aktarılan Hz. Âişe'nin, evlilik akdi gerçekleştiğinde yaşının küçük olmasına karşın eşinin derin teveccühünü kazandığı bildirilmiştir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v) vefatını takip eden süreçte, özellikle Hz. Osman'ın hilafeti döneminde gelişen siyasi hadiselere müdahil olduğu ve halifenin uygulamalarına karşı muhalif bir duruş sergilediği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından makama gelen Hz. Ali'ye biat etmediği; aksine 'öç alma bahanesiyle' Talha ve Zübeyr gibi isimlerle ittifak kurarak Basra'ya hareket ettiği nakledilmiştir. Ali'nin ise öncelikle hilafetini tanımayan Şam Valisi Muaviye üzerine yürüdüğü kaydedilmiştir. Yaşanan askeri mücadelenin (Cemel Vakıası) neticesinde Hz. Ali'nin kendisine gerekli hürmeti göstererek Medine'ye intikalini sağladığı zikredilmiştir.

İlmi otoritesi bakımından hadis ravileri arasında müstesna bir yere sahip olduğu belirtilen Hz. Âişe'nin, toplamda 2210 hadis rivayet ettiği ve üstün bir zekâya sahip olduğu vurgulanmıştır.

Yeni Hayat Ansiklopedisi'nde de aynı şekilde aktarılan bu bilgiler için aynı yorumları yapacağız.

Metin muhtasar bir mahiyette olup sunulan bilgiler yüzeyseldir ve ilmi derinlikten uzaktır. Hz. Âişe'nin biyografisi ele alınırken nesebi, yetişme tarzı, Hz. Peygamber ile evliliği ve aile hayatı, İfk Hadisesi, bu süreçteki metaneti ve hakkında nazil olan ayetler, teyemmüm hükmünün vüruduna vesile olması, ilmi şahsiyeti ile müctehid kimliği, eğitimci rolü ve 'Ümmehâtü'l-mü'minîn' vasfıyla kendisine has fıkhi hükümler gibi konuların atlanmaması gerekmektedir. İncelenen maddede bu hususların neredeyse hiçbirine yer verilmediği, mevcut verilerin ise özet mahiyetinde, eksik bilgiler içerdiği gözlenmiştir.

Ayrıca metinde geçen 'öcünü almak bahanesiyle' ifadesinin ansiklopedik üsluba uygun değildir. 'Bahane' kelimesi, gerçekte var olmayan bir gerekçenin varmış gibi gösterilmesi anlamına geldiği ve bu yönüyle itham edici bir nitelik taşımaktadır. Özellikle 'öç almak' tabiri ile birleştiğinde, kurgulanmış bir tuzak algısı oluşturduğu ve bu durumun tarihi hakikatlerle bağdaşmadığı görülmektedir.

İncelenen maddede yazar aidiyeti ve bibliyografik verilerin bulunmaması, şeffaflık ve denetlenebilirlik niteliklerini zayıflatan temel eksikliklerdir. Bu tür akademik standartlardan yoksunluğun, bilginin kaynağına dair doğrulama süreçlerini imkânsız kılmakta, dolayısıyla değerlendirmelerin zorunlu olarak mevcut sınırlı malumat çerçevesinde olduğu görülmektedir.

Ana Britannica Ansiklopedisi'nde Ayşe maddesinin yazarı ve bibliyografyası bulunmamaktadır. Bibliyografya hem te'lif sorumluluğunun hem de akademik dürüstlüğün gereğidir. Yaklaşık yarım sayfa ve 300 sözcükten meydana getirilmiştir.

Maddede soru işaretiyle birlikte verilmekle beraber doğum tarihi olarak 606; vefat tarihi olarak 678 denilmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn dönemi siyasi olaylarında önemli rol oynadığı ilave edilerek onun ailesi, künye bilgisi ve Hz. Peygamber ile evliliğinden kısaca bahsedilmiştir.[1179]

Benî Mustalik seferinde gerdanlığı kaybetmesi neticesindeki olay şu şekilde aktarılmıştır: "*628'deki Benî Mustalik seferi dönüşünde abdest almak için Medine yakınlarındaki konak yerinden bir süre uzaklaştı; bu sırada ordunun hareket etmesi nedeniyle geride kaldı. Oradan geçen genç bir adamın devesine binip arkadan gelmesi büyük dedikodulara yol açtı. Böylece Hz. Muhammed ile Hz. Âişe arasına soğukluk girdi…"* Buradan sonra kısaca Hz. Peygamberin bazı kişilerle istişare ettiği ve neticede '*onun temiz ve namuslu olduğunu belirten ayetler gelince'* Hz. Muhammed'in (s.a.v) sevgisini yeniden kazanmış olduğu kaydedilmiştir.[1180]

[1179] "Ayşe", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986), 3/106.
[1180] "Ayşe", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 3/106.

Hz. Âişe'nin Hz. Peygamberden sonra *'dinsel konularda otorite sayıldığı ve müslümanların büyük bölümünce ümmü'l-mü'minin (mü'minlerin anası), Sıddıka ve Hümeyra sanlarıyla anıldığı*' aktarılmıştır.[1181]

Hz. Âişe'nin Hz. Osman zamanında bazı uygulamalardan hoşnut olmadığı; onun ölümünden sonra Hz. Ali'ye de biat etmeyerek karşı çıktığı bu sebeple ordu ve silah toplayarak Basra'ya gittiği nakledilmiştir. En hızlı olayların onun devesi etrafında olması sebebiyle Cemel Vakıası denildiği; bu olay neticesinde Hz. Ali'nin onu Medine'ye her türlü yardımı yaparak gönderdiği dercedilmiştir.[1182]

Son olarak metinde Hz. Âişe'nin 2210 hadis rivayet ettiği ve güçlü bir hafızaya sahip bulunduğu kaydedilmiştir.

Metin incelendiğinde muhtasar ve derinlikten yoksun vaziyette olduğu görülmektedir. Öncelikle Hz. Âişe'nin doğum tarihi muhtelif rivayetlere dayanmakla beraber genel kabule göre 614'tür.[1183]

İlgili maddede 'İfk Hadisesi' anlatılırken literatürde yerleşmiş olan bu teknik terimin yerine 'gerdanlık hadisesi' ifadesinin tercih edildiği görülmektedir. Ancak Hz. Âişe'nin biyografisinde teyemmüm ayetinin nüzulüne zemin hazırlayan ayrı bir 'gerdanlık vakası' daha mevcuttur; bu durum, okuyucu nezdinde iki farklı tarihsel olayın birbirine karışması riskini doğurmaktadır. Öte yandan, hadisenin aktarımı sırasında kullanılan 'oradan geçen genç bir adamın devesine binmesi' ibaresi ciddi bir muğlaklık barındırmaktadır. Sefer güzergâhının ıssızlığı göz önüne alındığında, söz konusu şahsın kimliği ve Hz. Âişe'nin bu yardımı kabul etme gerekçesi izah edilmelidir. Metindeki bu bağlamsal eksiklikler, Ezvâc-ı Tâhirat'tan olan Hz. Âişe'nin şahsiyetine dair maddede boşluklar üreterek tarihsel perspektifi zayıflatmakta ya da leke sürmektedir. Olayda adı geçen sahabi uykusunun çok ağır olması dolayısıyla Hz. Peygamber tarafından ordunun artçısı seçilen Safvan b. Muattal'dır. Bu seferde yine uyumuş ve Hz. Âişe'yi görünce 'innâ lillahi ve innâ ileyhi râciûn' diyerek onu uyarmış, devesini çökerterek bindirdikten bir süre sonra orduya yetiştirmiştir.[1184]

Cemel Vakıası aktarılırken subjektif yorumlar yapılmaktan kaçınılmıştır. Birçok ansiklopedide gördüğümüz üzre 'Hz. Âişe'nin Hz. Osman'ın evi muhasara altında iken tedbir amaçlı Mekke'ye hacc için gitmesi, Hz. Âişe'nin öç alma bahanesi ile Hz. Ali'ye karşı çıkması, Hz. Ali'nin onu esir etmesi vd.' ifadeler burada yer almamıştır.

[1181] "Ayşe", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 3/106.
[1182] "Ayşe", (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi), 3/106.
[1183] Fayda, "Âişe", 2/201.
[1184] M. Yaşar Kandemir, "Safvân b. Muattal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/408-409.

Bununla birlikte, maddede temas edilmeyen pek çok husus mevcuttur. Özellikle Hz. Âişe'nin ilmî şahsiyeti, hadis rivayetindeki otoritesi ve fıkhi melekeleri, pek çok genel referans kaynağı olan ansiklopedide olduğu gibi burada da hak ettiği derinlikte ele alınmamıştır.[1185]

Cumhuriyet Ansiklopedisi'nde ve Walt Disney İlk Ansiklopedim Ansiklopedisi'nde Âişe maddesi bulunmamaktadır.

[1185] Bkz. Hatice Kübra Görmez, "Hâne-i Saâdet'in Bilge Hanımefendisi: Hz. Âişe", *Diyanet İlmi Dergi* 45/1 (2009), 45–56.

SONUÇ

Bu çalışmada, Cumhuriyet dönemi ansiklopedilerinden on bir tanesinde yer alan Hz. Muhammed (s.a.v) ile ilgili bazı maddeler incelenmiş ve söz konusu metinlerde ortaya konulan Hz. Peygamber tasavvuru çeşitli maddeler altında farklı açılardan değerlendirilmiştir. Çalışmanın temel amacı, ansiklopedilerde yer alan İslâmî maddelerin içerik, kullanılan dil, yaklaşım tarzı, yazar bilgisi ve kaynak kullanımı açısından ele alınarak maddenin ve genelde ansiklopedinin hatta dönemin nasıl bir perspektif sunduğunu ortaya koymak; ayrıca bu perspektiflerin hangi niyet ve amaç içerisinde şekillendiğini tespit etmektir.

Yapılan incelemeler sonucunda ansiklopedilerde yer alan ilgili maddelerin incelenen hususlarda birbirinden farklı özellikler taşıdığı görülmüştür. Bu bağlamda te'lif veya tercüme şeklinde kesin bir ayrım yapmak mümkün görünmemekle birlikte, 1939 yılına ait I. Neşriyat Kongresi kararı sonrasında hükümet eliyle çevirisi yapılan veya te'lif edilen ansiklopedilerin belirli bir niyet ve yaklaşım çerçevesinde ele alındığı tespit edilmiştir. Bu ansiklopediler ise hükümet eliyle Millî Eğitim Basımevi tarafından bastırılan 'İnönü (Türk) Ansiklopedisi' ve 'Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'dir. Bu ansiklopedilerin incelenen maddelerinin büyük bir kısmının İslâm'a mesafeli, subjektif, küçümseyici bir yaklaşım sergilediği; konunun çoğu zaman dinî bağlamından koparılarak sınırlı, bazen ciddiyetsiz bir bakış açısı içerisinde ele alındığı ve kullanılan dil ile seçilen bilgilerin hatta metne alınmayan bilgilerin belirli bir düşünsel yaklaşımın etkisini yansıttığı tespit edilmiştir.

Bu ansiklopedilerde Hz. Peygamber tasavvurunun klasik İslâmî literatürde yer alan peygamber anlayışından belirli ölçülerde farklılaştığı; daha ziyade tarihsel bir şahsiyet olarak ele alınan, vahyi tecrit eden, din ve nübüvvet boyutunun çoğu zaman sınırlı veya geri planda bırakıldığı bir değerlendirme biçimini yansıttığı anlaşılmaktadır. Ayrıca İnönü Ansiklopedisi'nde İslam'dan uzaklaşmak veya lâik kalmak adına dini maddelerin önem taşımayan maddeler konumuna yerleştirildiği açıkça görülmektedir. Bu ansiklopedide metin içerisinde Hz. Peygamber 'Muhammed' şeklinde direkt olarak kullanılmıştır.

İnönü Ansiklopedisi'nde yer yer bazı eserlerden intihaller olduğu saptanmıştır. İnönü Ansiklopedisi Millî Eğitim Bakanlığı'nca yayımlanan hem te'lif olan bir ansiklopedi olması hasebiyle hem de tüm diğer ansiklopedilerden daha çok dönemin zihniyetini yansıtması bağlamında ayrı bir konuma sahiptir. Şeklî olarak bakılıp İslâmi maddelerle başka maddelerin sözcük ve sayfa sayısı kıyaslandığında bu durum net olarak anlaşılmaktadır.

Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nin yazarları konuya çok fazla şahsî yorum ekleyerek bilhassa polemikçi bir ortam oluşturmaya çalışmışlardır. Müslümanlar açısından

önem taşıyan Bedir Gazvesi gibi kimi maddeler ya da metin içerisindeki bazı konular bilhassa değersizleştirilmek istenmiştir. Bunun yanı sıra objektif kalmak adına kendini net bir şekilde belli ederek aşırıya kaçan olumlu yorumlara rastlanmıştır. Bu çeviri ansiklopedide belirli tutarsızlıklar göze çarpmaktadır; örneğin, "Sünnet" maddesi sonradan M. Hamidullah tarafından kaleme alınmış olmasına karşın, "Hadis" maddesi şarkiyatçı T. W. Juynboll tarafından hazırlanmış ve Millî Eğitim Bakanlığı'nca tashih ya da te'lif edilmeden öylece yayınlanmıştır.

Tüm bu ulaşılan verilerden anlaşılmaktadır ki Cumhuriyet Döneminde İslâmî kurumlar ve uygulamalar modernleşme, lâiklik ve ulus-devlet perspektifinden ele alınmış; 'geri kalmış' ve 'dönüştürülmesi gereken yapı' olarak sunulmuştur. Dolayısıyla incelenen ansiklopediler, ansiklopedik eserlerden beklenen tarafsızlık ve objektiflik ilkesini yansıtmaktan uzaktır. Bu çalışmada elde edilen bulgular, söz konusu eserlerin yalnızca bilgi aktaran tarafsız başvuru kaynakları olmadığını; aksine belirli bir ideolojik perspektif doğrultusunda kaleme alındıklarını açık biçimde ortaya koymaktadır. Yapılan karşılaştırmalı analizler, bu ideolojik yaklaşımın tesadüfî veya münferit örneklerle sınırlı olmadığını, maddelerin kurgusuna, kullanılan dile, bilgi seçimine ve yorum biçimine sistematik olarak yansıdığını göstermektedir. Bu bakımdan, incelenen ansiklopedilerin ilgili maddelerinin belirli bir ideolojik bakış açısını yansıttığı ve bu doğrultuda okuyucunun algısını yönlendiren bir söylem inşa ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışma, bazı Cumhuriyet dönemi ansiklopedilerinde Batılı oryantalist paradigmanın yalnızca kaynak olarak kullanılmadığını, aynı zamanda bilgi üretiminin temel referans çerçevesi hâline getirildiğini göstermektedir. Böylece oryantalist söylem dışarıdan aktarılan bir bakış olmaktan çıkmış, yerli kalemler tarafından içselleştirilerek yeniden üretilmiştir. Bu durum, self-oryantalizmin belirgin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, bu iki ansiklopedinin yayımlandığı dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı görevini devrimlerin tabana yayılması noktasında belirgin şekilde rol almış bir şahsiyet olan Şerafettin Yaltkaya yürütmektedir. Bu durumda, söz konusu ansiklopedilere, maddelere ve bazı neşirlere müdahale edilmemesi hatta bilâkis Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi'nin tahrir heyeti içinde bulunan Yaltkaya'nın görev kapsamı ve sorumlulukları bağlamında sorgulanması gereken bir husustur.

Bazı ansiklopedilerde ise ilgili konuların daha ziyade yüzeysel ve sınırlı bilgiler çerçevesinde ele alındığı, ayrıca maddelerin alanın mütehassısları tarafından te'lif edilmemesi sebebiyle maddenin ilmî derinlikten tamamen yoksun olduğu görülmektedir. Bu gruba dâhil edilebilecek başlıca eserler 'Yeni Hayat Ansiklopedisi', 'Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi', 'Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi', 'Cumhuriyet Ansiklopedisi' ve

‘Walt Disney İlk Ansiklopedim Ansiklopedisi’dir. Bu ansiklopedilerde, ele alınan maddelerin bilimsel tahlilden büyük ölçüde yoksun olduğu, konuların çoğu zaman özetleyici ve yüzeysel bir anlatımla sınırlandırıldığı dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, maddelerin müelliflerine ilişkin herhangi bir bilgiye yer verilmemesi ve bibliyografik referansların sunulmaması, bu eserlerin akademik güvenilirliğini ve denetlenebilirliğini önemli ölçüde zayıflatmaktadır. Bu durum ilgili maddelerin hangi ilmî temellere dayandığını tespit etmeyi güçleştirmekte; dolayısıyla metinlerin doğrulanabilirliği ve eleştirel değerlendirmesi açısından ciddi bir eksiklik teşkil etmektedir. Bu durum, söz konusu ansiklopedilerin daha çok popüler bilgi sunma amacı güden, genel okuyucu kitlesine hitap eden yayınlar olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır.

Bununla birlikte, söz konusu ansiklopedilerde yer alan anlatımın indirgemeci bir üslup taşıdığı söylenemez. Ancak maddelerin, ilgili alanın uzmanı olmayan kişilere, ilmî titizlik gözetilmeksizin te’lif ettirilmiş olması kısacası önemsenmemesi; bazı yanlışlıkların, eksikliklerin ve metodolojik problemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim bu durum, içeriklerin tutarsızlıklar barındırmasına, kavramsal çerçevenin yeterince sağlam temellere oturtulamamasına ve bazı bilgilerin eksik ya da hatalı aktarılmasına yol açabilmektedir.

Bu çerçevede, söz konusu eserlerde müellif kadrosunu bilmememize rağmen maddelerin içeriklerinden anlaşıldığına göre ihtisas sahibi olmamaları ve ilmî denetim mekanizmalarının özellikle dönem itibariyle bu ansiklopedilerde işletilmemesi ya da işletilememesi, içerik kalitesini olumsuz etkileyen başlıca unsurlar olarak değerlendirilmelidir. Kullanılan ve kullanılmayan kavramlar, anlatım dili, metnin yüzeyselliği ve bilhassa seçilen bilgiler üzerinden metinlerin yazıldığı dönemin siyasilerinin, entelektüel atmosferinin ve bilhassa seçilen yazarların ya da kaleme alan heyetin yaklaşım tarzlarının metinlere yansıdığı net olarak anlaşılmaktadır.

Bir diğer grup ise, içerik ve yaklaşım bakımından maddeden maddeye farklılık arz eden ansiklopedilerdir. Bu gruba verilebilecek ilk örnek Meydan Larousse Ansiklopedisi’dir. Söz konusu ansiklopedi, yalnızca Fransız Larousse Ansiklopedisi’nin bir tercümesi olmayıp, özellikle İslâm ve Türk dünyasına dair maddelerin yeniden te’lif edilmesi suretiyle geniş hacimli bir şekilde Türkiye’de neşredilmiştir.

İncelenen İslâmî maddeler dikkate alındığında, bazı maddelerin alanın mütehassısları tarafından kaleme alındığı ve daha derinlikli bir içerik sunduğu (örneğin Muhammed maddesi); buna karşılık bazılarının ise sathî, sınırlı ve ilmî derinlikten uzak bir mahiyet arz ettiği görülmektedir. Bu durum müellif kadrosunun farklılığına göre değişiklik arz etmektedir. Söz konusu ansiklopedide incelediğimiz bazı maddelerde akademik titizlik göze çarparken çoğu

maddenin yazar ve bibliyografya bilgisi bulunmaması bazı ölçütlerin yeterince gözetilmediği izlenimi uyandırmaktadır. Bu durum, ansiklopedinin bütüncül bir metodolojik ve ilmî tutarlılık sergilemekten ziyade, madde bazlı bir çeşitlilik ve heterojenlik taşıdığını göstermektedir. Dolayısıyla, ilgili eser İslâmî literatür açısından başvuru kaynağı olmaktan ziyade, içerdiği maddelerin ilmî değeri bakımından müstakil ve tenkitçi bir değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedileri'nden İslam-Türk Ansiklopedisi, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi ile Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi hariç tamamına sadece İslâmî maddeler özelinde değil de daha genel olarak bakıldığı takdirde görülecektir ki; 'inkılapların yerini pekiştiren ve dönemin zihniyetini yansıtan' metinlerle ve görsellerle doludur.

Yazar ve bibliyografya bilgisine bazı maddelerde yer veren bir diğer ansiklopedik eser ise Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'dir. Bununla birlikte, söz konusu ansiklopedi mahiyeti ve kapsamı bakımından diğer örneklerden ayrılmaktadır. Zira bu eserde kavramlar ele alınırken, dil ve edebiyat disipliniyle irtibatlı bir çerçeve kurulması zorunluluğu bulunmaktadır. Bu durum, ilgili maddelerin yalnızca ansiklopedik bilgi sunmakla yetinmeyip, aynı zamanda edebî bağlam ile birlikte değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. İlgili maddelerde sunulan bilgilerin çoğunlukla yüzeysel nitelikte olduğu ve konuların derinlemesine bir tahlilden ziyade genel hatlarıyla ele alındığı görülmektedir. Bununla birlikte her maddede yazar ve bibliyografya bilgilerinin sistematik biçimde sunulmaması eserin şeffaflığı açısından kısmi bir sınırlılık olarak değerlendirilmelidir.

İslâm-Türk Ansiklopedisi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'ni ansiklopediler arasında ayrı olarak konumlandırmalıyız. Şöyle ki incelediğimiz kavramlar hususunda İslâmî, yerli, özgün ve kapsamlı bir bakış açısıyla ele alan bir yaklaşım sergilemeleri açısından birbirleriyle benzerlik diğer ansiklopedilerden ise farklılık göstermektedirler. Ancak İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin yeterince kurumsal ve maddi desteğe sahip olmaması sebebiyle tamamlanamamış olması değerlendirmemiz açısından bütüncül bakamamamız konusunda bir noksanlık arz etmektedir.

İslâm-Türk Ansiklopedisi tamamlanamamış olmakla beraber çıkış noktası olarak Millî Eğitim Bakanlığınca tercüme ettirilen İslâm Ansiklopedisi'ne eleştiri niteliğinde meydana getirilmiş bir ansiklopedidir. Dolayısıyla İslâm ve Türklerle ilgili maddeler yeterince derinlikli, açıklayıcı ve konunun uzmanlarına yazdırılmış vaziyettedir. Fakat Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'ne bir karşı çıkış niteliğinde olması hasebiyle yer yer öznelliğe kaçan ve gereğinden fazla süslü üslup ya da zaman zaman ansiklopedide olmaması gereken bir dil dikkati

çekmektedir. Terminolojiye hakim olmakla beraber, biraz dağınık ve eleştirel bakış açısı sunmayan, savunmacı dili sezilen bir dile sahiptir.

Bu kategoride değerlendirebileceğimiz Diyanet İslâm Ansiklopedisinin ise incelediğimiz tüm maddeleri metodolojik açıdan sağlam, kaynak kullanımı çok güçlü, iyi yapılandırılmış, kavramsal çerçevesi net, dengeli anlatım sunan, terminolojiye hakim, zengin bir anlatım bir yapısı bulunmaktadır. Hem bu özellikler hem de tüm maddelerinin hem yazar hem bibliyografya bilgisi bulunması açısından incelediğimiz ansiklopediler arasında tektir. Çalışmanın bilimsel niteliği, akademik güvenilirliği, konunun mütehassısı akademisyenler ve sağlam literatür verileri sayesinde önemli ölçüde güçlenmekte ve araştırmanın sahih bir zemine oturduğunu göstermektedir. Bu durumda, söz konusu eserin Türkiye'de en güvenilir İslâmî referans kaynaklarından biri olarak kabul edildiği, bu çalışma kapsamında da açıkça tespit edilmiştir. Araştırmamızda da temel referans olarak seçilmiş ve incelenen maddelerin değerlendirilmesinde standart bir ölçüt niteliği taşımıştır.

Ansiklopedilerin yazarlarına bakıldığında on bir ansiklopediden çoğunluğunun birçok maddesinin yazarı bulunmamaktadır. Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi ile Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin tüm yazarları bellidir. İnönü Ansiklopedisi, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Meydan Larousse Ansiklopedisi, İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin ise bazı maddelerinin yazarları belli bazılarının ise belli değildir. Geri kalan ansiklopedilerin ise yazar bilgisi sunulmamıştır. Bu bağlamda toplam yirmi yazar incelenmiştir. Bu yazarlardan yabancı olanların tamamı Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nin yazarlarıdır. Bunlar; Frantz Buhl, Giorgio Levi Della Vida, Theodor Willem Johannes Juynboll, Ignac Goldziher, Arent Jan Wensinck, Max Seligsohn'dur. Bu yazarları incelediğimizde çoğunun teoloji okuduğu, oryantalist olduğu, Arapça başta olmak üzere birçok dil bildiği ve İslâm dünyası ile Hz. Muhammed'e (s.a.v) dair farklı çalışmalarının olduğu göze çarpmaktadır. Kendi referans kaynaklarının yanı sıra İslâm'ın temel metinlerinden de istifade etmiş olmalarına rağmen, söz konusu yazarların hiçbirinin, sahip oldukları ön kabullerden bütünüyle sıyrılarak maddelerini ele alabildiğini söylemek güçtür. Nitekim metinlerde yer yer gözlemlenen yorum farklılıkları ve vurgu tercihleri, yazarların zihnî arka planlarının ve metodolojik yönelimlerinin belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, kullanılan kaynak çeşitliliğine rağmen, değerlendirmelerin nesnellik iddiasını sınırlayan önemli bir unsur olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca, ayrıntılarıyla ele aldığımız yazarların aldıkları eğitim, entelektüel formasyonları ve mensubu oldukları düşünce çevreleri dikkate alındığında, kaleme aldıkları maddelerin ne ölçüde tarafsız ve objektif olabileceği hususu zaten tartışmaya açıktır. Frantz Buhl'dan, Max Seligsohn'a kadar bu durum net olarak böyledir.

İsmet Parmaksızoğlu, Neşet Çağatay, İbrahim Olgun ve Talât Koçyiğit, İnönü Ansiklopedisi'nde maddeleri kaleme alan yazarlar arasında yer almaktadır. Burada da ifade etmeliyiz ki İnönü Ansiklopedisi'nin hadis maddesinin yazarı olan Talât Koçyiğit hadis alanında ihtisas sahibi bir isimdir. İsmail Kara ise Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde katkı sunan isimlerdendir. Abdülkadir Karahan ile İsmail Erünsal Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde maddeleri bulunan yazarlar arasında zikredilmektedir. Öte yandan, Ömer Rıza Doğrul da İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin müellif kadrosu içerisinde yer almaktadır.

Geri kalan altı yazar; Mustafa Fayda, Muhammed Hamidullah, Casim Avcı, Murteza Bedir, M. Yaşar Kandemir, Mustafa Öz Diyanet İslâm Ansiklopedisi yazarlarıdır. Bu yazarların tamamı alanında uzman akademisyenlerdir.

Her bir yazarın bilgi üretim süreci, kaçınılmaz biçimde içinde bulunduğu ilmî ve kültürel iklimden etkilenmekte; bu da metinlerde kimi zaman örtük, kimi zaman ise açık biçimde hissedilen yönelimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bu durum sadece yabancı yazarlar için geçerli değil; tüm yazarlar için geçerliliğini koruyan bir durumdur. Dolayısıyla bu çerçevede, ilgili ansiklopedi maddelerinin yalnızca içerik bakımından değil, aynı zamanda yazarlarının epistemolojik konumları ve yaklaşım biçimleri dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Böyle bir değerlendirme, metinlerin ilmî değerini daha sağlıklı biçimde tespit etmeye imkân tanımaktadır. Bu sebeple de yazarların ulaşabildiğimiz tüm eserlerinin ve makalelerinin isimlerini vermeye çalıştık.

Bu çalışma, Cumhuriyet dönemi ansiklopedilerinin bazılarında Hz. Muhammed (s.a.v) hakkında oluşturulan anlatıların yalnızca bilgi aktarımı niteliği taşımadığını, aynı zamanda belirli bir ideolojinin ürünü olarak şekillendiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bununla birlikte çalışmanın belirli ansiklopediler ve belirli maddelerle sınırlı olması araştırmanın sınırlılıklarından biri olmuştur.

Gelecekte yapılacak çalışmalarda daha geniş bir ansiklopedi literatürünün incelenmesi, özellikle hükümet eliyle basımı yapılan İnönü Ansiklopedisi ve Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nin diğer maddelerinin de incelenmesi, farklı dönemlerde yayımlanan ansiklopedilerin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi ve husûsî olarak belirli kavramlar veya olaylar üzerinden daha ayrıntılı analizlerin yapılması konunun daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına hizmet edecektir. Bahsi edilen iki ansiklopedinin yayınlandığı dönem ve yayınlayan kesim itibariyle ne gibi gayeler güdüldüğüne daha net katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

A. Ansiklopediler

"Ansiklopedi". *Yeni Hayat Ansiklopedisi*. ed. Şevket Rado. 1/266. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1983.

"Ansiklopedi". *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, ed. Philip W. Goetz vd. 2/126-136. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986.

"Ansiklopedi". *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi* ed. Adnan Benk vd. 2/661. İstanbul: İnterpress Basın ve Yayıncılık, 1986.

"Ansiklopedi". *Cumhuriyet Ansiklopedisi.* ed. Rekin Teksoy 2/342-343. İstanbul: Arkın Kitabevi, 1968.

"Ansiklopedi". *İnönü Ansiklopedisi*, ed. Kenan Akyüz vd. 1/89. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1946.

"Ansiklopedi". *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, ed. Safa Kılıçoğlu vd. 1/553-555. İstanbul: Meydan Yayınevi, 1968.

"Ansiklopedi". *Temel Britannica Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi*. ed. Philip W. Goetz vd. 1/284. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1992.

"Ansiklopedi". *Yeni Rehber Ansiklopedisi* ed. İlhan Apak 2/197. İstanbul: İhlâs Gazetecilik ve Holding.

"Bedir Savaşı". *İnönü Ansiklopedisi.* 6/5. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1949.

"Ehl, ehil". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. 3/10. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.

"Eşref Edip Fergan", Resimli ve Metin Örnekli *Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi* ed. İhsan Işık. 4/1346. Ankara: Elvan Yayınları, 2006.

"Eşref Edip Fergan", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,* ed. Ezel Erverdi 5/193. İstanbul: Dergâh Yayınları.

"Hadis". *İnönü Ansiklopedisi*. 18/298. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1970.

"İsmail Erünsal", *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi* ed. İhsan Işık. 3/1327. Ankara: Elvan Yayınları, 2006.

"İsmet Parmaksızoğlu". *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi.* 7/2977. Ankara: Elvan Yayınları, 2006.

"İsmet Parmaksızoğlu". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi.* ed. Ezel Erverdi vd. 7/242. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.

"Neşet Çağatay", *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi* ed. İhsan Işık. 2/861. Ankara: Elvan Yayınları, 2006.

Adler, Cyrus. Haneman, Frederick T. "Max Seligsohn". *The Jewish Encyclopedia*. Erişim: 27 Mart 2025. https://jewishencyclopedia.com/articles/13406-seligsohn-max

Ahsan, M. Manazır. "Frantz Buhl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/377-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Aksoy, Hasan. "Abdülkadir Karahan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/404. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Armağan, Mustafa. "Ansiklopedi". *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* ed. M. A. Yekta Saraç 1/64.İstanbul: Nesil Matbaacılık Yayıncılık, 1990.

Avcı, Casim. "Tabakat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 39/297-299. İstanbul: TDV Yayınları,2010.

Aydın, Mahmut. "Yuhannâ ed-Dımaşkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/584–587. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Aykut, Ayhan. "Ansiklopedi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/ 217-227. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Aykut, Ayhan. "İslâm-Türk Ansiklopedisi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 23/57-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Bardakoğlu, Ali. "Hanefi Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Başoğlu, Tuncay. "Resim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/579-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Bedir, Murteza. "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 38/150-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Buhl, Frantz. "Medine". *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi.* 7/464. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1987.

Bulut, Yücel. "Oryantalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 428-437. İstanbul: TDV Yayınları, 33.

Ceyhan, Semih. "Johannes Pedersen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/219. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Çağatay, Neşet. "Uhud Savaşı". *İnönü Ansiklopedisi.* 32/491. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1983.

Çelebioğlu, Âmil. "Bedir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/324-325. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Çetin, Nihad M. “Ahmet Ateş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/55-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Derman, M. Uğur. “Tuhfe-i Hattâtîn” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 41/351-353. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Ergin, Ali Şakir. “Butrus b. Bûlus el-Bustânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6/473-474. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Erul, Bünyamin. “Talât Koçyiğit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 2/73.Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Fayda, Mustafa. “Bedevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/311-317.

Fayda, Mustafa. “Bedir Gazvesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/325-327. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Fayda, Mustafa. “İbn İshak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 20/93-96. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Fayda, Mustafa. “Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 30/406-421. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Goldziher. “Âl”. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 1/278. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1978.

Goldziher. “Ehlülbeyt”. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 4/207. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1978.

Görmez Mehmet. “Ulûmü’l-hadis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/130-132.İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Hatiboğlu, İbrahim. “*Miftâḥu künûzi's-sünne*”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 30/17-18. Ankara: TDV Yayınları 2020.

Hatiboğlu, İbrahim. “Mu’cemü’l-müfehres li elfâzi’l hadisi’n-nebevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/346-347. Ankara: TDV Yayınları 2020.

Hirschberg, Haïm Z'ew. “Giorgio Levı Della Vida”. *Encyclopedia Judaica* ed. Fred Skolnık 12/9497. Jerusalem: Keter Yayınevi,2006.

Jong, Frederıck De. “Theodor Willem Juynboll”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 23/587-588. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kahraman, Kemal. “The Encyclopadıa of Islam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/181-184. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kandemir, M. Yaşar. “Hadis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kandemir, M. Yaşar. “Safvân b.Muattal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/408-409. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Kapar, Mehmet Ali. “Eyyâmü’l-Arab”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kara, İsmail. “Hadis”. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. 4/7. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981.

Kızıl, Fatma. “Arent Jan Wensinck”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/158-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Koca, Ferhat. “Hanbeli Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/525-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kıllıoğlu, İsmail. “Ansiklopedi”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, ed. M. A. Yekta Saraç. 1/68. İstanbul: Nesil Matbaacılık Yayıncılık, 1990.

Kurt, Selami. “Ömer Rıza Doğrul” *Atatürk Ansiklopedisi.* Erişim: 06 Mart 2025. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/1081/%C3%96mer-R%C4%B1za-Do%C4%9Frul-(1893-1952)

Kut, Günay. “Âşık Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 3/549-550. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Kut, Günay. “Heşt Bihişt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 17/273-274. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kutlu, Mustafa. “İslâm-Türk Ansiklopedisi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/ İsimler/ Eserler/ Terimler* 3/1-2 İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.

Kutluer, İlhan. “İlmi Nebât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/134-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Muhammed Hamîdullah. “Ebû Hanîfe Dîneverî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 9/356-358. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Muhammed Hamîdullah. “Hendek Gazvesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 17/194-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Muhammed Hamîdullah. “Sünnet”. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 11/242. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979.

Muhammed Hamîdullah. Avcı, Casim. “Uhud Gazvesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/54-57. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Muılenburg, James. “Frantz Buhl”. *Encyclopedia Judaica* ed. Fred Skolnık 4/256. Jerusalem: Keter Yayınevi, 2006.

Nuhoğlu, Hidayet Yavuz. “Menâkıb-ı Hünerverân” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29/110-111. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Olgun, İbrahim. “Ehl-i Beyt”. *İnönü Ansiklopedisi*. 14/450. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1966.

Önkal, Ahmet. “Hicret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 17/458-462. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Öz, Mustafa. “Ehl-i Beyt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 10/498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Parmaksızoğlu, İsmet. “Muhammed”. *İnönü Ansiklopedisi*. 24/378. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1976.

Pedersen, Johannes. “Frantz Buhl” Salmonsen's Konversationslexikon (Salmonsen Genel Ansiklopedisi) Erişim 10 Eylül 2024. https://da.wikipedia.org/wiki/Salmonsens_Konversationsleksikon

Plessner, Martin Meir. “Ignac Goldziher”. *Encyclopedia Judaica* ed. Fred Skolnık. 7/5397. Jerusalem: Keter Yayınevi, 2006.

Sevgi, Ahmet. “Latîfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/111-112.Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Sevgi, Ahmet. “Latîfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/111-112. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Şakiroğlu, Mahmut H. “Giorgio Levı Della Vida”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/151-153.Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Şakiroğlu, Mahmut H. “İsmet Parmaksızoğlu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34/173-174.İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Tuğ, Salih. Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Muhammed Hamidullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30. 531-534. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Türcan, Talip. “Şeriat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Uzun, Mustafa İsmet. “Ömer Rıza Doğrul”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 9/489-492. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Wensinck, Arent Jan. “Handak”. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 5/209. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1987.

Yılmaz, Hayati. “Kudsî Hadis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/318-320. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

B. Elektronik Kaynaklar

"Bir Portre Prof. Dr. Neşet Çağatay", *Güncel Gastroenteroloji.* Erişim 25 Eylül 2024. https://guncel.tgv.org.tr/index.asp?islem=makaledetay&sayfa=100316

AVESİS, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. "Mustafa Öz" Erişim 26 Şubat 2025. https://ilahiyat.marmara.edu.tr/akademik/emekli-ogretim-elemanlari

Belleten, Türk Tarih Kurumu. "Hakkımızda". Erişim 30 Mayıs 2025. https://belleten.gov.tr/hakkimizda

BRILL "Aranan: Arent Jan Wensinck". Erişim: 20 Mart 2025. https://brill.com/search?q1=ARENT+JAN+WENS%C4%B0NCK

BRILL "Aranan: Giorgio Levı Della Vida". Erişim: 20 Mart 2025. https://brill.com/search?level=all&q0=LEVI+DELLA

BRILL "Aranan: Ignac Goldzıher". Erişim: 20 Mart 2025. https://brill.com/search?q1=GOLDZ%C4%B0HER

BRILL "Aranan: Max Seligsohn". Erişim: 20 Mart 2025. https://brill.com/search?level=all&page=6&pageSize=10&q0=Max+Seligsohn&sort=relevance

BRILL "Aranan: Theodor Willem Juynboll". Erişim: 20 Mart 2025. https://brill.com/search?level=all&q0=JUYNBOLL

DİA, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. "M. Yaşar Kandemir" Erişim 27 Ocak 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/m-yasar-kandemir

DİA, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. "Murteza Bedir" Erişim 27 Ocak 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/murteza-bedir

DİA, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. "Mustafa Öz" Erişim 26 Şubat 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/mustafa-oz

Güzel, Sinan. "Ansiklopedi" *Köken Bilgisi Sözlüğü* Erişim 16 Temmuz 2025. https://sozluk.gov.tr/

İSAM, İslâm Araştırmaları Merkezi. "Murteza Bedir" Erişim 27 Ocak 2025. https://www.isam.org.tr/kisiler/murteza-bedir

İSAM, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Dokümantasyon Veri Tabanı "Aranan: Buhl". Erişim: 10 Eylül 2024. https://kutuphane.isam.org.tr/?geldi=ara_dkm_ayrinti&blm=sonucdkm&IlimDali=&MaddeTuru=&MaddeKodu=&TematikKodu=&Maddeaditemizle=frantz+buhl&Sahisaditemizle=&OlumTarihiHicri=&OlumTarihiMiladi=&TanitimCumlesi=&Kaynaklar=&-max=10&-find=

İsraelsmissionens "Aranan: Frants Buhl". Erişim 20 Eylül 2024. https://www.israel.dk/om/historie/

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, "Murteza Bedir" Erişim 27 Ocak 2025. http://29mayis.edu.tr/tr/akademik-kadro/murteza-bedir

Kandemir, M. Yaşar. "Özgeçmiş," Erişim 23 Şubat 2025. http://www.yasarkandemir.com/roportajlar-prof-dr-m-yasar-kandemir-ile-hayati-uzerine-995.html

Soravia, Bruna. "Giorgio Levı Della Vida. Dizionario Biografico degli Italiani. 13 Mart 2025. https://www.treccani.it/enciclopedia/ricerca/Giorgio%20Lev%C4%B1%20Della%20V%C4%B1da/?search=Giorgio%20Lev%C4%B1%20Della%20V%C4%B1da

TBMM, Türkiye Büyük Millet Meclisi. "Ömer Rıza Doğrul". Erişim: 06 Mart 2025. https://www.tbmm.gov.tr/Arama/Sonuc?q=%C3%B6mer%20r%C4%B1za%20do%C4%9Frul

Türk Tarih Kurumu (TTK), "İsmet Parmaksızoğlu". Erişim 10Eylül 2024. https://kutuphane.ttk.gov.tr/search?query=Parmaks%C4%B1zo%C4%9Flu,%20%C4%B0smet.&field=author&isOriginal=false

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), "İsmail E. Erünsal" Erişim 26 Şubat 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/ismail-e-erunsal

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Aranan: İsmail E. Erünsal" Erişim 27 Şubat 2025. https://www.isam.org.tr/kisiler/ismail-e-erunsal

C. **Kaynak Eserler**

"Arkadaşımız İbrahim Olgun'u Yitirdik". *Belleten* 43/169 (Ocak 1979).

Ağırakça, Ahmet. *Hz. Ebûbekir'in Hilafet Dönemi*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2013.

Ak, Mahmut. "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları" *Türk Bilim Tarihi Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4 (2004), 163-211.

Akalın, İsa. "Hadis İlmi Açısından Diyanet İslâm Ansiklopedisinin (DİA) Tahlili". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 25/13 (2015), 141-164.

Akbayar, Nuri. vd. *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984).* İstanbul: Gelişim Yayınları, 1984.

Akgün, Hüseyin. *Goldziher ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. baskı. 2014.

Akîkî, Necip. *el-Müsteşrikûn*. Kahire: el-Maarif, 1980.

Alatlı, Alev. Batı'ya Yön Veren Metinler IV- Moderniteye Doğru Kaotik Modern Dünya (1800-1970).

Alatlı, Alev. Batıya Yön Veren Metinler II Rönesans- Protestan Reformu- Erken Modern Dönem-Bilim Çağı (1350-1650).

Alatlı, Alev. Nuke Türkiye (Or'da Kimse Var mı?). İstanbul: Alfa Yayıncılık, 6. basım, 2001.

Alatlı, Alev. Vıva La Muerte! Yaşasın Ölüm! (Or'da Kimse Var mı?). İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2001.

Altıkulaç, Tayyar. *Zorlukları Aşarken II*. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Yayınları, 2020.

Altıkulaç, Tayyar. "Doktora Tezi" (Görüşmeci: Ayşenur Şimşek Ergül, Telefon görüşmesi, Görüşme 25 Kasım 2025).

Altıntaş, Fatma Betül. "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisine Hadis Maddeleri Ekseninde Eleştirel Bir Yaklaşım". *Bilimname* (Kasım 2015), 295-310.

Altıparmak, Murat. "*Ömer Rıza Doğrul'un Sosyo-Ekonomik Görüşleri* İstanbul: Marmara Üniversitesi: Orta Doğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Arnold, Thomas Walker. *İslâm'ın Tebliğ Tarihi,* çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat. İstanbul: İnkılab Yayınları, 2016.

Arslan, Abdurrahim. "İslâm'da Savaş ve Savaş Ahlâkı", ed. Prof. Dr. Andrii Grytsenko- Merve Kıdıryüz, *II. Uluslararası Savaş Çalışmaları Sempozyumu*. 196-204. Ankara: İKSAD Yayınları, 2022.

Askalânî, İbn Haceri'l. *Hadîs Istılahları Hakkında Nuhbetü'l-fiker Şerhi* (Nüzhetü'n nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker). çev. Talât Koçyiğit. Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1971.

Aslan, Muhammed. "Tabakat Kitapları ve Hadis İlmine Sağladıkları Faydalar", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Şubat 2017), 269-290.

Atçeken, İsmail Hakkı. "Hz. Peygamberin (sas) Kişiliği ve Bazı Özellikleri". *Asr-ı Saâdet Dünyası.* ed. Adnan Demircan. 127-135. İstanbul: Siyer Yayınları, 2016.

Ateş, Ahmet. "İslâm-Türk Ansiklopedisi I". *İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları* 1/4 (Eylül 2021), 1-164.

Ateş, Ali Osman. *Oryantalistlerin Hz. Peygamber ile İlgili İddialarına Cevaplar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Avcı, Casim. (ed.), *Son Peygamber Hz. Muhammed*. İstanbul: İSAM Yayınları, 8. Basım, 2017.

Avcı, Casim. "Doktora Tezi" (Görüşmeci: Ayşenur Şimşek Ergül: Yazı, Görüşme 07 Ocak 2025).

Avcı, Casim. "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1 (2003), 223-226.

Aykut, Ayhan. *Türkiye'de Ansiklopediciliğin Doğuşu ve Gelişmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,1989.

Azimli, Mehmet. "Müslüman Tarihçilerin Oryantalistlere Karşı Tavırları Asım Köksal Örneği" *Marife Dergisi* 3 (2002), 237-243.

Azimli, Mehmet. Siyeri Farklı Okumak. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2010.

Bardakçı, Mehmet Necmeddin. "Diyanet İslâm Ansiklopedisi 'İbn Meserre' Maddesi Hakkında Bazı Düşünceler". *İnsan Bilimleri Araştırmaları* 2/3-4 (2000), 117-134.

Barthold, Wılhelm. İslâm Medeniyeti Tarihi, çev. Mehmet Fuad Köprülü. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2. baskı, 2018.

Baş, Eyüp. Erkoçoğlu, Fatih. *İslâm Tarihçiliğine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Mustafa Fayda.* Ankara: TDV Yayınları, 1. baskı,2023.

Baybal, Sami. "Ömer Rıza Doğrul'un Misyonerliğe Dair İki Makalesi Üzerine". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (Güz 2004), 155-173.

Bedevî, Abdurrahman. *Mevsûatü'l-Müsteşrikûn.* Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1984.

Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzurî, Ensâbü'l-eşrâf. çev. Mehmet Akbaş- Musa K. Yılmaz. İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2020.

Bilgin, Recep. "Talât Koçyiğit'in Hayatı, Eserleri ve Türkiye'deki Hadis Çalışmalarına Katkısı" *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/2 (2015), 167-194.

Buharî, Ebü Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Kütübü's-Sitte*. Salih b. Abdülaziz. Daru's-Selam, 1421/2000.

Burke, Peter. *Avrupa'da Rönesans-Merkezler ve Çeperler* çev. (Uygar Abacı). İstanbul: Literatür Yayınları, 1. Basım, 2003.

Burke, Peter. Bilgi Tarihi Nedir?. çev. Turgay Sivrikaya. İstanbul: Islık Yayınları,1.basım,2018.

Burke, Peter. *Bilginin Toplumsal Tarihi II Encyclopedie'den Wıkıpedıa'ya,* çev. Mete Tunçay İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. baskı, 2012.

Burke, Peter. *Gutenberg'den Didetro'ya Bilginin Toplumsal Tarihi,* çev. Mete Tunçay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, 2001.

Büyüker, Kâmil. "Mecmua İçinde Ansiklopedi, Ansiklopedi İçinde Mecmua; İslâm-Türk Ansiklopedisi/Muhîtü'l-maârif Mecmuası (1940-1948)". *İslâm'ı Uyandırmak-Çok Partili Yaşama Geçilirken İslâmcı Düşünce ve Dergiler* 1 (Nisan 2018), 227-247.

Büyüker, Kâmil. "Sırat-ı Müstakim Çizgisinde Bir Adam Eşref Edip Fergan". *Diyanet Aylık Dergi* 293 (Mayıs 2015), 57-59.

Caetanı, Leone. *İslâm Tarihi,* çev. Hüseyin Cahid Yalçın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2020.

Çağatay, Neşet. *100 Soruda İslâm Tarihi.* İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1972.

Çağatay, Neşet. *Türkiye'de Gerici Eylemler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.

Çelik, Taha- Akbaş, Mustafa Yasin. "Hadiste Müphem Tevsîk: 'İtham Etmediğim Kişi' İfadesine Yönelik Değerlendirmeler", *Bilimname* 48, (Şubat 2022), 389-428.

Çetinkaya, Bayram Ali (ed.). *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni- Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslâm Düşüncesi I.* 10 cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Baskı, 2015.

Çetinkaya, Bayram Ali. "Dârülfünun'da Bir Ansiklopedist Müderris/Düşünür: İzmirli İsmail Hakkı". *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu* (İstanbul 2010), 637-708.

Dadan, Ali; Güzeş, Raziye Gül. "Bedir Esirlerinin Serbest Bırakılması ve Bedir Savaşı Sonrası İslâm'a Karşı Tutumları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (Aralık 2023), 173-203.

Dere, Ali. "Türkiye İlahiyat Geleneğinin İlk Hadis Profesörü Talât Koçyiğit (1927-2011) Yetişmesi, İlim Anlayışı ve Katkıları". *Din ve Hayat Dergisi*, 35 (2018), 92-97.

Derveze, İzzet. *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. 2 Cilt. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.

Doğrul, Ömer Rıza. "Âlem-i İslâm ve Devlet-i Osmaniyye". *Sebîlürreşad Dergisi* 423-424 (19 Haziran 1919), 66.

Doğrul, Ömer Rıza. "Felaketlere Karşı". *Sebîlürreşad Dergisi* 17 (29 Mayıs 1919), 5.

Doğrul, Ömer Rıza. "Felsefe: Ferid Vecdi'nin Âsârından: Rûh-ı İnsan "Felsefî, İlmî Bir Bahis". *Sebîlürreşad Dergisi* 289 (26 Mart 1914), 45.

Doğrul, Ömer Rıza. "İlmü'n-nefs ve Din". *Sebîlürreşad Dergisi* 625 (13 Kasım 1924), 25/9.

Doğrul, Ömer Rıza. "İstiklâlimiz". *Sebîlürreşad Dergisi* 419-420 (05 Haziran 1919), 27.

Doğrul, Ömer Rıza. "Türk, Arap, Kürd". *Sebîlürreşad Dergisi* 429-430 (17 Temmuz 1919), 118.

Doğrul, Ömer Rıza. "Vilâyât-ı Arabiyye Hakkında". *Sebîlürreşad Dergisi* 425-426 (26 Haziran 1919), 82.

Durukoğlu, Salim. Çetin, Sevda. "Türkiye Türkçesi ile Yayımlanmış Ansiklopediler Kaynakçası Denemesi", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 8, 169-184.

Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman ez-Zehebî et-Türkmani el-Farıki ed-Dımaşki. *Siyeru Âlami'n-Nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnaut. 2/139.Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 3.Baskı, 1985.

Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi. *Sünen-i Ebu Davud*. Salih b. Abdulaziz. Daru's-Selam, 1421/2000.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillah b. İshak el-İsfahânî. *Ma'rifetü's-Sahâbe.* thk. Âdil b. Yusuf el Azîzî. Riyad, Dâru'l Vatan, 1998.

Erünsal, İsmail E. "Yirmi İki Mürekkep Damlası, Osmanlı Sosyal ve Kültürel Hayatı Üzerine Sohbetler" (Söyleşi: Halil Solak) İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Baskı, 2022.

Erünsal, İsmail. "Doktora tezi" (Görüşmeci: Ayşenur Şimşek Ergül, e-mail yolu, Görüşme 28 Mart 2026).

Eser, Mithat. *Abbasilerin İlk Döneminde Seyyid ve Şeriflerin Dinî, Sosyal ve Kültürel Konumları*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Fayda, Mustafa. "Hz. Muhammed'in İslâm'ı Tebliği; İki Alemi de Sarsan Mektuplar" *NTV Tarih Dergisi*, (Eylül 2010), 33.

Fergan, Eşref Edip. "İlim Güneşi, Ord. Prof. İsmail Hakkı İzmirli". *Sebilürreşad Dergisi* 2/30 (Şubat 1949).

Fergan, Eşref Edip. "Kara Kitap*"*, Derin Tarih. İstanbul: Strateji Yayınları, 2016.

Fergan, Eşref Edip. "Müsteşrik ve misyoner zihniyeti bozguncu bir zihniyettir. Bunu yürütmek isteyenlerle davamız var" *İslâm-Türk Ansiklopedisi* (İstanbul: Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1941), 1.

Furat, Ahmet Subhi. "Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/1-2 (1978), 299-308.

Fück, Johann. *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Avrupa'da Arap Çalışmaları 20. Yüzyılın Başlarına Kadar). Leipzig: Otto Harrassowitz, 1955.

Gazzâlî Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Müstaşfâ min ʿilmi'l-usûl* çev.Yunus Apaydın. İstanbul: Klâsik Yayınları, 2019.

Gencer, Bedri. "Soruşturma: İslâm Ansiklopedisi Üzerine". *Tezkire: Düşünce/Siyaset/Sosyal Bilim Dergisi* (Mayıs 2014), 257-260.

Gökyay, Orhan Şaik. Destursuz Bağa Girenler. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. baskı, 1982.

Görmez, Mehmet. Gençliğin Anlam Arayışı. Ankara: Otto Yayınları, 10. baskı, 2023.

Görmez, Hatice Kübra. "Hâne-i Saâdet'in Bilge Hanımefendisi: Hz. Âişe". *Diyanet İlmi Dergi* 45/1 (2009), 45–56.

Gül, Recep Emin. "Hadis İlminde Cerh-Ta'dil Mertebeleri". *Atatürk İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 43 (2015). 362-385.

Gün, Fahrettin. Eşref Edip Fergan'ın Hayatı, Eserleri ve Sırat-ı Müstakîm- Sebilürreşad Mecmuası)". *İslâm'ı Uyandırmak-Çok Partili Yaşama Geçilirken İslâmcı Düşünce ve Dergiler* 1, (Nisan 2018), 2/251-268.

Gün, Mine Alpay. "Ömer Rıza Doğrul ve Selamet Mecmuası". *İslâm'ı Uyandırmak-Çok Partili Yaşama Geçilirken İslâmcı Düşünce ve Dergiler* 1, (Nisan 2018), 269-288.

Güner Osman. *Ebu Hureyre'ye Yönelik Eleştiriler* (Tarihi Arkaplan). İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2011.

Güney Altıntaş, Fatma Betül. "Encyclopaedia of Islam Three Üzerine Editör Everett K. Rowson ile Bir Söyleşi". *Marife* (2011), 205-212.

Gürel, Zeki. *İbrahim Alâettin Gövsa*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, 1995.

Halil, İmamuddin. *Oryantalistler ve Siyer-i Nebî,* çev. Mücahit Yüksel. İstanbul: Mukatta Yayınları, 2020.

Hamdan, Abdülhamîd Salih. *"Tabakatu'l-Müsteşrikin".* Kahire: Mektebetü Medbuli.

Hemmâm İbn Münebbih. Hemmâm İbn Münebbih'in Sahîfesi. nşr. Muhammed Hamidullah. çev. Talât Koçyiğit. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.

Hocaoğlu, Mustafa. "TDV İslâm Ansiklopedisi 'Azap' Maddesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010), 335-341.

İbn Abdilberr, Ebî Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdilberr en-Nemerî. *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Âdil Mürşid. Amman: Dâru'l-A'lâm, 2001.

İbn İshak, Ebû Abdillah Muhammed b. İshak b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî. *Sîret-i İbn İshak*, Beyrut:Dâru'l Kütübü'l İlmiyye,2003.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkī eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk.Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Hicr Yayınları, 1997.

İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvini, *Sünen-i İbn Mace*. Salih b. Abdulaziz. Daru's-Selam, Arabistan, 1421/2000.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Cevâmiʿu's-sîre.* çev. M.Salih Arı. İstanbul: Çıra Yayınları, 2004.

İbn Hibban, Ebû Hatim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temimi el Büsti es-Sicistani. es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefa. çev. Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişam b. Eyyûb el-Himyerî el-Meafirî el-Basrî el-Mısrî. Sîret-i İbn Hişam. thk. Mecîd Fethî es-Seyyid. Tantâ: Dârü's-Sahâbe li't-Turâs, 1995.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişam b. Eyyûb el-Himyerî el-Meafirî el-Basrî el-Mısrî. Sîret-i İbn Hişam. çev. İzzet Hasan- Neşet Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.

İbn İshak, Ebû Abdillah Muhammed b. İshak b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî. Sîret-i İbn İshak. Lübnan: Darü'l-Kütübü'l İlmiyye, 2004.

İbn Kesîr, Ebü'l Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr b.Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dımaşkî eş-Şafiî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye.* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Turkî. Cize: Hicr Yayıncılık, 1999.

İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. et-Tabakâtü'l Kübrâ. thk.Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetü'l Hanci, 2001.

İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî. *Kitâbü'l-Eşnâm*. çev. Beyza Bilgin. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2016.

İlgürel, Mücteba. "Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri (Kitap Tanıtımı)", *Belleten* 57/219, (1993), 633-636.

İnan, Arı. *Düşünceleriyle Atatürk,* sad. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. baskı, 2020.

İnönü Ansiklopedisi Programı, Ankara 1942, 28.

İnönü, İsmet. *Hatıralar*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 6. baskı, 2020.

İzmirli, İsmail Hakkı. "Tenkit Değil Tahrif". *İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları* 1/4 (Eylül 2021), 1-164.

Kahraman, Hüseyin. - Şakar, Mehmet. "Hz. Peygamberin İlk Vahyin Akabinde İntiharı Düşünmesi ile İlgili Rivayetlerin Tahlil ve Tenkidi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (26-2017). 151-190.

Kakırman Yıldız, Asiye. *Gökkubbede Hoş Bir Sadâ- İsmail E. Erünsal ile Hatırda Kalanlar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Baskı, 2024.

Kalın, İbrahim. *Barbar, Modern, Medeni / Medeniyet Üzerine Notlar.* İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2018.

Kalın, İbrahim. *Ben, Öteki ve Ötesi-İslâm-Batı İlişkileri Tarihine Giriş.* İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2016.

Kalın, İbrahim. *İslâm ve Batı*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Kara, İsmail. "*Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler II"*. İstanbul: Risale Yayınları, 1987.

Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.

Kara, İsmail. *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak- Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet* İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

Kara, İsmail. *Sözü Dilde Hayali Gözde Portreler 1* İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. baskı, 2017.

Karagözoğlu, Mustafa Macit. "Şekil ve Muhteva Yönünden Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki Hadis Maddeleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/21 (2013), 485-541.

Karlığa, H. Bekir. "Goldziher'in Kur'an'a Yaklaşımına Eleştirel Bir Bakış". Kur'an ve Sünnet Sempozyumu. 25-45. Ankara: 1997.

Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî. *et-Terâtîbü'l-idâriyye ve'l-ʿamâlât ve'ṣ-ṣınâʿât ve'l-metâcir ve'l-ḥâletü'l-ʿilmiyye elletî kânet ʿalâ ʿahdi teʾsîsi'l-medeniyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Medîneti'l-münevvereti'l-ʿaliyye*' çev. Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

Kemal, Namık. Renan Müdafanamesi, Haz. Nurullah Çetin. Ankara: Akçağ Yayınları, 2018.

Kılavuz, Ahmet Saim. "Ahmet Hamdi Akseki'nin İslâm-Türk Ansiklopedisine Katkıları". *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu.* ed. Hüseyin Arslan-Mehmet Erdoğan. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Kırpık, Güray. "Oryantalizm ve Necip el-Akîki'ye Göre Oryantalizmin Bazı Önemli Temsilcileri". *Akademik Bakış* 2/3 (2008), 243-258.

Kocabıyık, Yunus. "Oryantalist Görüşleri Açısından İslâm-Türk Ansiklopedisi", *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 4, (2023), 148-159.

Koçyiğit, Talât. "Sünnet". *İnönü Ansiklopedisi*. 30/140. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1981.

Köprülü, Orhan Fuad. "İslâm Ansiklopedisinin Mahiyet ve Kıymeti". *Diyanet İşleri Başkanlığı Dînî, İlmî, Edebî, Meslekî Aylık Dergi,* 12/3 (Haziran 1973), 161-162.

Köprülü, Orhan Fuat. "Dr. Adnan Adıvar ve İslâm Ansiklopedisi". *Türk Kültürü Dergisi* 95/8 (Eylül 1970), 786-790.

Köse, Hacıemin. *Danimarkalı Oryantalist Frants Buhl'un Eserlerinde Hz. Peygamber Algısı* Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024.

Küçük, Cemil. "Kur'an Harflerinin Mahrec ve Sıfatları I" *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27 (2014), 2-3-4.

Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü "Abdülkadir Karahan". Erişim: 13 Mart 2026.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna. Ankara: Arkadaş Yayınları,13.baskı, 2022.

Lewis, Bernard. *Tarih Notları- Bir Ortadoğu Tarihçisinin Notları.* çev. Çağdaş Sümer. Ankara: Arkadaş Yayınları, 2014.

Mevdûdî, Ebu'l A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'an*, trc. Komisyon. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

Muhammed Hamîdullah. *El-Vesâiku's-Siyâsiyye- Hz. Peygamber Döneminin Siyasi ve İdari Belgeleri*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.

Muhammed Hamîdullah. *Hz. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları.* çev. Salih Tuğ. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 3. Basım, 1981.

Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi,* çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.

Muhammed Hamîdullah. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. Ankara: İmaj Baskı, 2003.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisabürî Müslim b. el-Haccac. Sahih-i Müslim. Salih b. Abdülaziz. Daru's-Selam, 1421/2000.

Olgun, İbrahim. *Din Dersleri I.* Ankara: Güven Matbaası, 1972.

Olgun, İbrahim. *Din Dersleri II.* Ankara: Güven Matbaası, 1973.

Oruç, Ayşe Betül. - Sayğın, Sümeyye. "Tefsir Kaynakları Bağlamında Peygamberlik Yaşı". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı 32, (Eylül 2023), 84-108.

Önkal, Ahmet. "İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi" *Marife Dergisi* 1 (5/ 2005), 253-265.

Öz, Asım. Hassas Bir Muhalefet Politikası/Geçiş Sürecinde Dindar-Millîyetçi Dergiler, *İslâm'ı Uyandırmak-Çok Partili Yaşama Geçilirken İslâmcı Düşünce ve Dergiler* 1, (Nisan 2018), 5-98.

Özcan, Hasan. Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi ile TDV İslâm Ansiklopedisi'ndeki Hadis İlmi ile İlgili Maddelerin Karşılaştırılması. Kıbrıs: Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Özcan, Ömer. "Muhammed Ayaz İshaki İdilli Hakkında Bir Düzeltme". *Toplumsal Tarih*, 14/84, (Aralık 2000), 33-35.

Özcan, Ömer. "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Zakir Kadiri Ugan Maddesindeki Hatalar". *Türk Yurdu*, 33/311, (Temmuz 2013), 76-80.

Özdemir, Mehmet. "Batıda Hz. Peygamberin Sîretine Dair Literatür. *İslâm Tarihi Yazıcılığına Dair Araştırmalar / Prof. Dr. İbrahim Sarıçam'a Armağan,* ed. Mehmet Özdemir, İrfan Aycan, Seyfettin Erşahin. Ankara: Makgrup Medya Pro. Rek. Yayınları, 2022.

Özel, Ahmet. "İslâm Dünyasında Ansiklopediler" Klâsiği Yeniden Düşünmek ed. Sami Erdem (İstanbul: Klâsik Yayınları,2008), 379-404.

Özgöer, Ahmet Zeki. "İslâm Ansiklopedisine Dair", *İslâmi Araştırmalar* 2/6, (Ocak 1988), 68-73.

Öztuna, Yılmaz. "Milletlerarası Değerde Bir Eser/İslâm Ansiklopedisi Nasıl Hazırlanıyor", *Hayat Tarih Mecmuası* 3 (Nisan 1966), 16-18.

Rıfat, Ahmet. "Devhatü'n-Nükabâ: Osmanlı Toplumunda Sâdât-ı Kirâm ve Nakibü'l-eşraflar". Haz. Hasan Yüksel- M.Fatih Köksal. Sivas: Dilek Matbaası, 1998.

Said, Edward W. *"Şarkiyatçılık"* çev. Berna Yıldırım. İstanbul: Metis Yayınları, 11.baskı,2021.

Said, Edward W. *Oryantalizm (Doğubilim)Sömürgeciliğin Keşif Kolu*. çev. Nezih Uzel İstanbul: İrfan Yayıncılık, 4. baskı, 1998.

Sarıçam, İbrahim. Özdemir, Mehmet. Erşahin, Seyfettin. *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 1. baskı, 2011.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût,* çev. Musa Alak. İstanbul: Gümüşev Yayınları.

Seyhan, Ahmet Emin. "M. Hayri Kırbaşoğlu'nun Ignaz Goldziher Savunusuna Eleştirel Bir Yaklaşım (Goldziher'i Anlamak Adlı Çalışması Özelinde)". *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/2 (Aralık 2023), 971-1008.

Sezgin, Cemal. "İslâm Ansiklopedisinin Tercümesi Dolayısıyla", *Manisa Halkevi Dergisi,* 48/1(Nisan 1941), 12-14.

Sıbâ'î, Hasan Mustafa. *el-İstişrâk ve'l-Müsteşrikûn.* çev. Mücteba Uğur. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.

Şanlı, Halise Karaaslan. *Hasan Âli Yücel Konuşmaları Ulusal Kimlik İnşası ve Politik Retorik*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012.

Şeker, Mehmet. (ed.) *İslâm Tarihi ve Medeniyeti.* İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2018.

Şener, Osman Zahit. Çocuk Edebiyatında Dini, Kültürel ve İdeolojik Aktarım Bağlamında Dini Çocuk Edebiyatı, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2021), 1241.

Şimşek Ergül, Ayşenur. "Hz. Sevde ve Hz. Âişe Özelinde Hz. Peygamberin Eşlerinin Birbirleriyle Olan İlişkileri". Siyer Araştırmaları Dergisi. 10 (01 Temmuz 2021): 79-92. https://doi.org/10.56288/siyer.906856.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed bin Cerîr bin Yezid el Amûlî et-Taberî el Bağdadî. çev. Cemalettin Saylık. *Târîhu't-Taberî*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

T.C. Maarif Vekilliği, Birinci Türk Neşriyat Kongresi, Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları (Ankara 1939).

Tekineş, Ayhan. "Hadis ve Tarih: Metodolojik Bir Karşılaştırma". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/2 (December 1, 2004): 7-38. https://izlik.org/JA42WX89EK.

Temur, Rabia Banu. *Dış Politika Yazarı Olarak Ömer Rıza Doğrul: Hayatı ve Dış Politika Anlayışı* İstanbul Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Uçak, Nazan. *Türkiye'de Ansiklopedik Yayınlar ve 1980-1989 Yılları Arasında Yayınlanan Ansiklopedilerin Değerlendirilmesi.* Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.

Uysal, Abdullah "Kayıplar: İsmet Parmaksızoğlu". *Türk Kültürü Dergisi* 251 (Mart 1984), 203-205.

Uysal, Abdullah. "İsmet Parmaksızoğlu ve Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu Çalışmaları". *Millî Kültür Dergisi* 44 (Mart 1984), 27-30.

Uz, Emin. Efil, Muhammed. "Butrus b. Bûlûs el-Bustânî'nin Son Dönem Osmanlı Dönemi Reform Öncülüğü ve Türk Edebiyatına Etkisi" *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/2 (2021), 1247-1265.

Varol, M. Bahaüddin. *İslâm Düşüncesi ve Tarihinde Ehl-i Beyt.* Ankara: TDV Yayıncılık, 1. Basım, 2018.

Varol, M. Bahaüddin. "İbn Kuteybe ve Tarihçiliği". *İslâmi İlimler Dergisi* 3/2 (2008), 185-204.

Varol, M. Bahaüddin. *Hz. Hasan*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

WHO, Dünya Sağlık Örgütü. Erişim: 11. 01. 2026. https://www.who.int/europe/news/item/04-01-2023-no-level-of-alcohol-consumption-is-safe-for-our-health

Woodhead, Christıne. "Sir William Muır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/94. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Yaman, Ahmet. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) Üzerinde Fıkıh Merkezli Eleştirel Bir Okuma". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10 (*2000), 119-140.

Yavuz, Kemal. "Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'ın Eserleri ve XIV. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı Adlı Çalışması Üzerine". *Prof. Dr. Albülkadir Karahan'a Armağan* ed. Ahmet Kaya. Şanlıurfa: Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. Hak Dini Kur'an Dili. İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, 1992.

Yıldırım, Ercan. "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve İsmail Kara". *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (Eylül 2011), 175-193.

Yıldırım, Suat. "İslâm Ansiklopedisi'nde 'Müsteşrikler', *Yeni Ümit: Dinî İlimler ve Kültür Dergisi*, 96/2 (2012), 4-8.

Yıldız, Abdullah. “Hadis Edebiyatı-Kırk Hadis” Prof. Dr. Albülkadir Karahan’a Armağan. ed. Ahmet Kaya. Şanlıurfa: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.

Yücel, Ahmet. Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17. (1998-1999) 91-121.

Yüksel, Mücahit. “Ümeyye b. Ebü’s-Salt’ın Hayatı ve Tarih Konulu Bazı Şiirleri Üzerine Bir İnceleme” *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 Aralık 2022. 539-558.

Yüksel, Ahmet Turan. “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, (1996), 169-195.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman ez-Zehebî et-Türkmani el-Farıki ed-Dımaşki. *Siyeru Âlami’n-Nübelâ,* nşr. Şuayb el-Arnaut, 3. Baskı. Beyrut: Müessesetü’r Risâle, 1985.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A’lâm- Kâmûsü terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-ʿArab ve’l-müstaʿrebîn ve’l-müsteşrikîn.* 5/139. Beyrut: Dar’ul-ilm li’l Melayin, 1957.

Zuhayli, Vehbe*. Fıkıh Usûlü*, çev. Ahmet Efe. İstanbul: Risale Yayınları, 2015.